

120

Qudaibergen Jubanov

«Жұбанов тағылымы» атты дәстүрлі
X халықаралық ғылыми-практикалық конференция
материалдары

Ақтөбе, 2019

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ**

**Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ
АҚТӨБЕ Өңірлік мемлекеттік университеті**

Қазақтың тұңғыш профессор-лингвисті Қ.Қ.Жұбановтың 120 жылдығы мен
ғалым Е.Қ.Жұбановтың 90 жылдығына арналған
«ЖҰБАНОВ ТАҒЫЛЫМЫ» атты X халықаралық ғылыми-практикалық
конференция материалдары
25 қазан 2019 жыл

Материалы традиционной X международной научно-практической
конференции **«ЖУБАНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»** посвященной 120-летию
первого казахского профессора-лингвиста К.К.Жубанова и 90-летию
ученого Е.К.Жубанова
25 октября 2019 года

Materials of the X international scientific and practical conference
«ZHUBANOV READINGS» dedicated to the 120th anniversary of the first
Kazakh Professor-linguist K.K.Zhubanov and the 90th anniversary of scientist
E.K.Zhubanov
Oktober 25, 2019

Ақтөбе, 2019

УДК 378
ББК 74.58
Ж 80

Бас редактор

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің ректоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Ердембеков Бауыржан Аманкелдіұлы

«Жұбанов тағылымы» атты X халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ, 2019. – 546 б.

ISBN 978-601-7818-24-1

Бұл ғылыми жинаққа жұбановтану және тіл білімі, әдебиеттану, түркі философиясы, педагогика, психология мәселелеріне арналған мақалалар енгізілген. Жинақ гуманитарлық ғылым бағытындағы зерттеушілер мен филологтарға арналған.

УДК 378
ББК 74.58
Ж 80

ISBN 978-601-7818-24-1

© Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ, 2019

**Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ректоры, филология ғылымдарының докторы, профессор
Ердембеков Бауыржан Аманкелдіұлының «Жұбанов тағылымы – Х»
халықаралық ғылыми конференциясының ашылу салтанатында сөйлеген
СӨЗІ**

**Құрметті қонақтар!
Қадірлі әріптестер!**

Қарт тарихтың қай бетін ашсақ та, ұрпақ санасына ұлағат ұялатар сара жолға ұласқан соқпақтар сайрап жатыр. Елі мен жерін, діні мен тілін сақтап қалу үшін жан аямай еңбек етіп, жанқиярлық ерлік көрсеткен тұлғалардың маңдай тері мен төгілген қанының табы айғызданған сүрлеулер... Сондай сүрлеу соқпақтан өтіп, өзіндік дара жолын қалыптастырған тұлғалардың бірегейі – Құдайберген Жұбанов.

Қазақ тілінің болашағы үшін қажырлы еңбек етіп, еліміздің тарихында өшпес із қалдырған, кейінгі ұрпаққа өзінің мол ғылыми мұрасымен танылған тума талант, тұңғыш лингвист-профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың 120 жылдығына және тектінің тұяғы, Ақтөбедегі лингвистикалық мектептің негізін қалаушы, филология ғылымдарының докторы, профессор Есет Құдайбергенұлы Жұбановтың 90 жылдық мерейтойына орай өткізіліп отырған «Жұбанов тағылымы» атты дәстүрлі халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қош келдіңіздер!

Халқымыздың «тіл тағдыры – ұрпақ тағдыры, ұрпақ тағдыры – ел тағдыры» деген ұстанымын жанына берік ұстап, осы жолға бар саналы ғұмырын арнаған тұғырлы тұлғалар – Құдайберген Жұбанов пен Есет Жұбановтың қазақ тіл білімі ғылымындағы зерделі зерттеулері мен құнды ойларын халқымыздың сарқылмас рухани байлығы деп білеміз.

«Жұбанов тағылымы» ғылыми-тәжірибелік конференциясында биыл 10-рет бас қосып отырмыз.

Зерек зерде иесі Қ.Жұбановтың қазіргі ғалымдардан бір ерекшелігі – ол тілдің тек бір саласының аумағында қалып қоймай, тіл білімінің барлық саласына да қалам тартып, тілдің ішкі-сыртқы жағдайларының көп жұрт аңдай бермейтін тұстарын терең тани білген ғалым болды.

Небәрі 38 жасында қызыл қырғынның кесірінен қыршынынан қиылған, әлемдік лингвистиканың озық дәстүрін толық игерген ғалым қазақ тіл білімі мен түркология мәселелеріне қатысты «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» деп аталатын ғылыми еңбекті бастап, оны серияларға бөліп, 10 сериясын жазып бітірді. Әдебиеттанудағы аяқталмай қалған «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» атты мақаласында алғашқылардың бірі болып абайтанудың концепциясын түзді. Ал музыка тарихына қатысты «Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жайлы» еңбегінде көтерілген мәселелер қазір де өзектілігін жойған жоқ.

Жетпіс жыл бойы елімізді билеген кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің ұстанған ұлтқа қарсы саясатының салдарынан халқымыздың тілі, тарихы мен

мәдениеті айрықша қиын жағдайлардан өткені баршаға аян. Сондықтан ұлт тілінің қадірін терең түсініп, қазақ тіл білімінің қалыптасып, дамуына зор үлес қосқан халқымыздың арда азаматы, ғұлама ғалым Құдайберген Жұбановтың ғылыми мұрасын бүгінгі ұрпаққа танытып, үнемі еске алып отырғанымыз дұрыс деп білеміз.

Биыл Құдайберген Жұбановтың ізін басып, ісін жалғастырған профессор Есет Құдайбергенұлы Жұбановтың туғанына 90 жыл толып отыр. Алматыдағы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында 1957-1991 жылдар аралығында аға ғылыми қызметкер болып жұмыс істеп жүрген Есет Құдайбергенұлы 1991 жылы туған жеріне оралып, қазіргі Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінде өмірінің соңына дейін 15 жыл еңбек етті. Ол өз әкесінің есімі берілген оқу орнының алдыңғы қатардан көрініп, білікті мамандар дайындауына, әсіресе, жаңадан ашылған қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының қанаты бекіп, тынысы ашылуына, Ақтөбедегі лингвистикалық мектептің қалыптасуына ерекше үлес қосты. Тұлпардың тұяғы Есет Құдайбергенұлы Ақтөбе жерінде жұмыс жасай жүріп, Жұбановтар мұрасы ұлт қазынасы екендігін дәлелдеп, әкесінің ғылыми мұрасын түгендеп зерттеуге басшылық жасады.

Өз кезінде тынымсыз ғылыми ізденісі нәтижесінде халық әдебиетінің тілдік ерекшелігін зерделеген зерттеулерімен танылған, қазақ тіл білімінде фольклор тілін зерттеген алғашқы ғалым Есет Құдайбергенұлы еңбектерінде түркі халықтарына кең танымал «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қобыланды батыр» т.б. жырлары стиль-тілдік тұрғыда жан-жақты терең зерттелді. Есет Жұбанов – «Эпос тілінің өрнектері», «Қазақтың ауызекі көркем тілі», «Халық әдебиеті тілін оқытудың лингвостилистикалық аспектілері» атты зерттеулердің авторы. Сонымен қатар ол «Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері» ұжымдық монография авторларының бірі болып, «Фольклор тілінің әдеби сипаты» тарауын жазып қалдырды.

Оның ұйымдастыруымен университетте «Жұбановтану» ғылыми зертханасы жұмыс істеп, осы жерден бірнеше оқытушыға жетекші болып, ғылыми жұмыстар қорғатты. Есет Жұбановтың ғылыми жетекшілігімен «Жұбановтану» тақырыбына қатысты 10 кандидаттық және докторлық диссертация қорғалып, «Жұбановтану зертханасының еңбектері» сериясымен 20-дан астам ғылыми-танымдық еңбектер жарияланды.

Мұғалжар жерінде дүниеге келіп, есімі елге танылған Құдайберген Жұбанов пен Есет Жұбановтың кейінге қалдырған зерделі зерттеулері халқының рухани қазынасына айналып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын құндылықтарының бірі деп білеміз.

Ғалымның ғылыми мұраларын зерттеу, кейінгі ұрпаққа насихаттау мақсатында қара шаңырақта «Жұбановтану» ғылыми-зерттеу орталығы ауқымына Жұбанов мұражайы қосылып, ғылыми-техникалық тілді дамыту, қазақ тілінің технократиялық парадигмасын айқындау, жаңа технологиялық процестегі мәтіндерді түзу бағытындағы жүйеге көшті.

Мектеп оқушыларына кәсіби бағдар беру жұмысы аясында іске асқан «Менің таңдауым – Жұбанов» жобасының нәтижесінде университетімізде білім алатын студенттер саны биыл 15 мыңнан асты. «Жұбанов жылуы» еріктілер тобы құрылып, қараусыз қалған қариялар мен жетім балаларға мейірімін төгуде.

Университетте 80 мыңнан астам түлектің басын қосқан «Жұбанов түлектері ассоциациясы» жұмыс істейді, ал «Жұбанов кітапханасы» сериясымен 22 кітап шығарылды.

Университеттің сәулеттік келбетін жақсарту, абаттандыру, көгалдандыру, қоршаған ортаның таза болуына атсалысуға шақыру мақсатында «Жасыл желекті Жұбанов» ағаш егу акциясы ұйымдастырылды. Акция бүгін де жалғасын табады, ғалымның мерейтойына орай университет ауласында 120 түп ағаш егіледі.

Жастарды қолдау мақсатында жыл сайын «Жұбанов жастарды шақырады» акциясы ұйымдастырылып, соңғы 3 жылда университетке 200-ге жуық жас маман жұмысқа алынды. «Жұбанов – ғалымдар ордасы» акциясы аясында ғылыми белсенділігі жоғары кадрлар университетке шақырылуда.

Инвесторларды тарту, меценаттармен жұмыс жүргізу мақсатында «Zhubanov-қа жомарттық» акциясы жүргізілуде.

Ақтөбе, Нұр-Сұлтан, Павлодар, Баянауыл, Семей, Жидебай, Қарқаралы, Қарағанды елді мекендерін қамтитын «Жұбановтан – Абайға» ғылыми-танымдық экспедициясы ұйымдастырылды. Талантты студенттерді қолдау мақсатында жыл сайын университет тарапынан Қ.Жұбанов атындағы білім гранты мен стипендиясы бөлініп келеді.

Темір, Байғанин, Алға, Қобда аудандарын аралап шыққан Жұбанов керуені ертең ғалымның кіндік қаны тамған Мұғалжар ауданына жол тартады.

Мерейтой аясында тұңғыш рет ғалым шығармаларының толық академиялық жинағы жарық көрді, Жұбановтар отбасына арналған ақпараттық фотостенд жасалды, Есет Жұбанов атындағы конференц-зал ашылды, көп функционалды «Жұбановтану» сайты іске қосылды, республикалық және аймақтық БАҚ-та ғалым туралы мақалалар жарияланды, «Жұбанов университетінің хабаршысы» ғылыми журналының мерейтойлық саны шықты, жұбановтанушылар Ақтөбе телеарнасының «Біздің тарих» телебағдарламасына сұхбат берді, Қ.Жұбанов пен Е.Жұбановтың библиографиялық көрсеткіштері жанартылды, Қ.Жұбанов туралы суретшілер көрме-галереясы мен «Жұбанов әлемі – оқушы көзімен» эссе байқауы ұйымдастырылды. Сондай-ақ университетіміз «Жұбанов жұлдыздары» атты ән кешін ұйымдастыруға мұрындық болды. Кеште Ғ.Жұбанова атындағы облыстық филармонияның кәсіби әншілері, А.Жұбанов атындағы музыкалық колледж студенттері мен университетіміздің жас таланттары бірігіп ән шырқады. Сонымен қатар мектеп және колледж оқушылары, ЖОО студенттері мен магистранттарының қатысуымен өтетін «Ең үздік жұбановтанушы» конкурсы жыл сайын ұйымдастырылып келеді. Осы ретте Қ.Жұбановты тану және таныту жолындағы игі істер әлі де жалғасын табары сөзсіз.

Бүгінгі игі істердің басы-қасында жүрген оқытушылар мен студенттерге алғыс айта отырып, конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІСТЕГІ БАЯНДАМАЛАР

ҚҰДАЙБЕРГЕН ҚУАНҰЛЫ ЖҰБАНОВ – ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРОФЕССОРЫ

А.Қ.ЖҰБАНОВ

филология ғылымдарының докторы, профессор

*А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері
ҚР, Алматы қ., as_zhubanov@mail.ru*

Құдайберген Қуанұлы Жұбанов – Ақтөбе өңірінің ағартушысы, мәдениет және қоғам қайраткері, қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығаштарының бірі бола жүріп, қазақ филологиясының тұңғыш профессоры атанды. ҚазПИ-де лекция оқып, кафедра меңгерушісі, кейін декан қызметтерін атқара жүріп, КСРО Ғылым академиясы Қазақ филиалындағы лингвистика секторының меңгерушісі (қазіргі Тіл білімі институты), «Қазақ тілінің академиялық сөздігінің» бас редакторы, Қазақ КСР Халық ағарту комиссариаты жанындағы әдістеме, бағдарлама, оқу құралдары секторының меңгерушісі, Мемлекеттік термин комиссиясының төрағасы, термин комиссиясы бюллетенінің редакторы, «Ауыл мұғалімі» журналының бас редакторы, Халық ағарту комиссариаты коллегиясының мүшесі, Ұлттар мәдениеті институты Ғылыми кеңесінің мүшесі болып, бірнеше жұмысты бірдей атқарған ғалым. Бірнеше ғылыми зерттеу институты атқаратын міндеттерін Қ.Жұбановтың бір өзінің арқалауы – ғалымның өз халқы үшін жан аямай еңбек етуіне байланысты болса, екінші жағынан, ол кезде Қ.Жұбановтай оқыған әрі тума таланттардың тапшылығынан да деуге болар.

1937 жылдың күзінен 1957 жылдың күзіне дейін жиырма жыл бойы нақақ қараланып, аты аталмай келген ғалымның жоғын іздеуге, оны халқына қайта табыстыруға мұрындық болған елеулі бір үндеу – академиктер М.Әуезов пен І.Кеңесбаевтың «Қазақ лингвистикасының негізін салушы» («Основоположник казахской лингвистики») атты мақаласы болды [1].

Қ.Жұбановты қайта тану ісін оның туған інісі, академик Ахмет Жұбанов, академик М.Қаратаев, А.Ысқақов, Ғ.Мұсабаев, М.Балақаев, Р.Сыздық, Ә.Қайдар және т.б. бастап, ғылымдағы жас буын одан әрі жалғастырды. Алғашында қазақ тіл білімінің негізін қалаушының бірі деп аталған Қ.Жұбановтың кейіннен сол ғылымның теориялық негізін салған бірегей оқымысты екені анықталды. Одан әрі Қ.Жұбановтың тек қазақ тілінің аясымен шектелмей, ана тіліміздің тарихын зерделеу арқылы түркология әлеміне қалам сілтеген ғалым екені де мойындалды. Зерттеу жұмыстары одан әрі тереңдей түскенде Қ.Жұбановтың тек түркология аясында ғана қалып қойған зерттеуші емес, әлемдік тіл біліміне де құлаш ұрып, үндіеуропа тіл білімі мен

шығыстануды, яғни ориенталистиканы ұштастыра білген ғалым екендігі дәлелденді.

Осы орайда қазақ тілін зерттеуге атсалысқан ғалымдарды құрмет тұтып, ұлықтаудан танбаған А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ҚР БҒМ Ғылым комитетінің тапсырысымен «Ұлы дала тұлғалары» атты кітаптар топтамасын дайындауды қолға алды.

«Ұлы дала тұлғалары» атты сериямен дайындалған Қ.Жұбановқа арналған бұл кітаптың (Жауапты редакторлар: филол.ғ.д., профессор А.Қ.Жұбанов, филол.ғ.к., доцент С.Құлманов) «Өмір өткелдері» атты бірінші тарауында зейінді шәкірттің жігерлі жұмысының арқасында тұңғыш аспирант, профессор атануына, тұғырлы тұлға ретінде қалыптасуына тамыры тереңде жатқан тектілігі мен ағартушы әкенің себеп болғандығы баяндалып, қайраткер қызметі құжаттар тілімен сөйлетілді [2]. Аталған тарауды жазу барысында алғашқы жұбановтанушы, академик Р.Сыздықтың [3] және К.Кенжебаев пен Ә.Оралбайдың [4] еңбектері пайдаланылды.

Проф. Қ.Жұбановтың қазақ тілін зерттеуге қатысты салаларына қосқан үлесінің бүгінгі күні қазақ тіл біліміндегі ғылыми құндылығы мен маңызы бұл еңбекте қазіргі лингвистиканың даму деңгейі тұрғысынан зерделенді. Әсіресе, Қ.Жұбановтың 1929 жылғы латын қарпіне негізделген әліпбиге бірқатар өзгерістер енгізіп, қазақ жазуын жетілдіруді, оны жұршылыққа тез меңгертіп, сауаттандыруды мақсат еткен әрекеті өзінің өміршеңдігін танытып, бүгінгі таңда тілші қауымның ғана емес, жалпы қоғамның жұмыла қатысатын мемлекеттік деңгейдегі ісіне айналып отыр. Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру ісі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында түпкілікті зерттеліп, оның әдістемелік, психологиялық, экономикалық, саяси жақтары сарапталды деуге болады. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев 2012 жылғы 14 желтоқсандағы Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз 2025 жылдан бастап **әліпбиімізді латын қарпіне**, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе...», – деп, бұл мәселеге нүкте қойып берді. Латын әліпбиін қолдану, оны жетілдіру ісін ыждағаттықпен қолға алуы проф. Қ.Жұбановтың мемлекеттік деңгейдегі мәселелерді көрегендікпен болжай білген қайраткерлігінің тағы бір айғағы деп санаймыз.

Профессор Қ.Жұбановтың қамшының сабындай қысқа ғұмырында қалдырып кеткен мұраларына тереңірек үңіле қарап, қазіргі тіл білімінің даму бағыт-бағдары, ұстанып отырған концепциялары тұрғысынан көз тастасақ, бүгінгі ғылыми ой-тұжырымдардың Қ.Жұбанов еңбектерінде «мен мұңдалап» жатқандығын аңғарамыз. Осы орайда көпшілік қауымға ұсынылып отырған кітаптың «Соны сүрлеу» атты тарауы Құдайберген Қуанұлының ғылыми мұрасының қазіргі ғылымдағы маңызы мен жалғастығына арналды. Қ.Жұбанов еңбектеріндегі функционалды грамматика нышандары сипатталып, статоллингвистика, паралингвистика, психоллингвистика, гендерлік, әлеуметтік, коммуникативті-прагматикалық лингвистика, стилистика, тіл мәдениеті салаларына қатысты ой-тұжырымдары бүгінгі тіл білімінің теориялық жетістіктері деңгейінде жаңа қырынан қарастырылды. Ғалымның теориялық

концепциялары мен танымдық тереңдігінен туындаған ғылымдағы сабақтастық сарынының қазіргі тілді зерттеудегі тілді тұтынушының жан-дүниесімен, күнделікті әрекетімен тығыз байланыста сипаттайтын лингвомәдениеттану, этнолингвистика т.б. бағытта өрбуіне барынша мән берілді.

Қ.Жұбановтың көрнекті лингвист-ғалым бола отырып, көркем әдебиет мұхитына сүңгіп («Көркемдікті көздеген көреген көз», «Абай – қазақ әдебиетінің классигі», «Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы (тіл мен тарих деректері)», «Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» кітабы туралы»), публицистика айдынында жүзгені («Қараңғыға «Ай» туғызған қаламгер»), оқыту әлемінде шарықтағандығы («Оқыту мен оқулық: педагогтік пайымдау»), аудармашылық өнері («Тәлімгер тілмаш»), драматургтік, ақындық, суретшілік, оюшылық қабілеті туралы («Құдай берсе, құлай береді») «Сегіз қырлы, бір сырлы» атты тарау кеңінен сыр шертеді. Осы жерде тарауларға тағылған атаулар Құдайберген Қуанұлының өз сөздерінен және Құдайберген Қуанұлына қатысты айтқан ғалымдар сөздерінен алынғандығын айта кеткіміз келеді.

ҚР ҰҒА академиктері – Р.Сыздық пен Ө.Айтбай, филология ғылымдарының докторлары, профессорлар – Т.Жанұзақов, педагогика ғылымдарының докторы, профессор – Ф.Оразбаева, З.М.Базарбаева, Ж.Манкеева, Н.Уәли және т.б. зерттеушілердің қаламынан туған «Ұлы дала тұлғалары» атты топтаманың проф. Қ.Жұбановқа арналған бұл кітабы тұғырлы тұлғаны ұлықтаудағы тағы бір үлкен дүние ретінде көпшіліктің көңілінен шығады деп сенеміз.

Әрине, Қ.Жұбановтың ғалымдық, әдіскерлік, көсемсөздік және т.б. қырларын бұл кітап толық ашып береді деп айта алмаймыз. Өйткені, проф. Қ.Жұбановтың артында қалдырған ғылыми мұралары – әлсін-әлсін қайта оралып отыруды қажет ететін, әр оралған сайын жаңара, жасара беретін өміршең дүниелер және олардың әрбіріне тереңдей үңілген сайын қазіргі тіл білімінің деңгейіне сай келетін, тіпті әлі де шешімі табыла қоймаған мәселелердің кілті іспетті ой-тұжырымдардың тұнып тұрғандығын аңғаруға болады. Ғалымның тілдік материалдарды жалаң алып қарастырмай, оны сол кездегі тілге қатысы бар мәселелермен, әлеуметтік, мәдени жағдайлармен байланыстыра, сабақтастыра отырып зерделеуі, яғни тілді мәдениеттің өлшеуіші деп тануы, тілдің өркендеуін дамуымыздың басты өлшеміне балауы, кейінгі тілші-ғалымдарымызға үлгі боларлықтай. Сондықтан ғалымның ғылымдағы ғұмыры әрі қарай зерттеле бермек, жұбановтану жалғаса бермек. Осы тұста «Өшпес мұра» тарауында ғалымның еңбектері туралы қорғалған диссертацияларға шолу жасалып, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті жанындағы «Жұбановтану» ғылыми зертханасының қызметі баяндалды.

Бұл кітаптың «Жұбановтар жұлдызы» тарауы, атынан көрініп тұрғандай, профессор Құдайберген Жұбановтың дарыны дарып, қазақ халқының ғылымы мен мәдениетінің төрінде есімдері шоқ жұлдыздай жарқыраған Жұбановтар әулетіне арналды. Ал соңғы «Есімі ел есінде» тарауында абзал азамат, ұлтын

сүйген ұлағатты ұл – Қ.Жұбановтың азаматтық тұлғасын көзкөргендер қаламы арқылы келер ұрпаққа таныту мақсаты көзделді.

«Қазақта «біртуар» деген сөз бар, ал ғылым тілінде өте сирек кездесетін құбылысты немесе аса көрнекті, елден ерекше туған адамды феномен дейді. Қазақтың «біртуары» – сол феномен! Құдайберген Жұбанов өзінің табиғат берген бітімімен, білім-парасатымен елден ерек тұрған біртуар жан болған. Ең алдымен оның үлкен талант иесі болғанын айту керек. Жақсы ғалым болу үшін де тынымсыз еңбекпен қоса, табиғи қабілет те қажет-ау, Құдайбергеннің бар-жоғы екі-үш жыл орыс кластарында тиіп-қашып оқып, ғылыми еңбектерін таза орыс тілінде жазатын дәрежеде болуы, небары екі-үш жыл Ленинградта оқып, неміс, моңғол, грузин, чуваш, коми тілдерін едәуір меңгеріп алуы, ұзын-ырғасы екі жылдай медреседе оқып, араб, парсы, шағатай, түрік, татар, башқұрт тілдерін игеріп кетуі, тіпті жапон тілін үйрене бастауы осы қабілеттің күші болар» [3]. Алайда жапон тілін меңгерсем деген мақсатына ғалым, өкінішке қарай, жете алмады.

Асқан тұңғық ғалымдығымен, инемен құдық қазғандай һәм «ақырын жүріп, анық басқан» ұстаздығымен қатар Алла нәсіп еткен журналистік, ақындық, суретшілік қабілеті, музыка зерттеушісі, психолог, әлеуметтанушы, білікті ұйымдастырушы, полиглот болғандығы, қайраткерлігі Қ.Жұбанов тұлғасын асқақтата танытады. Қ.Жұбанов жайлы естеліктерден оның түр-бейнесінің сұлулығы мен жүрегінің кіршіксіз тазалығы үйлескен, мінезі сабырлы да байсалды, ұлық бола тұра, кішілік пен кісілік танытатын қарапайым, әрқашан адалдық жолын ұстанған жан болғандығын, абзал жанның азаматтық тұлғасын байқаймыз. Бұл кітаптың айтпағы да осы болатын.

Алайда ... тілінің табиғатын таныта жүріп, ұлтының тірлігіне уайым қылған қайраткер ғұмырының қысқа болғандығы қынжылтады қазағымды. Астана қаласында өткен ғалымның 100 жылдық мерейтойында сөз сөйлеген көркем әдебиетіміздің көрнекті тұлғасы, қоғам қайраткері Ә.Кекілбайұлы былай деген болатын: «... Оның бойында бір басына жетерлік ондаған адамды айрықша көзге түсіре алатындай ерекше іс-қабілет пен таланты бар, әрі *тілші*, әрі *әдебиетші*, әрі *өнертанушы*, әрі *тарихшы*, әрі *жазушы*, әрі *суретші*, әрі *шебер*, әрі *әдіскер*, әрі *педагог*, әрі *ұйымдастырушы*, әрі *суреткер*, әрі *сазгер*. Бұл жайсаңды ерте жоғалтқаннан біздің ұлтымыздың ұтылған ұпайын санап шығудың өзі мүмкін емес», – деп Құдайберген Қуанұлының бар болмысы мен қабілет-қасиетін ағынан жарыла жайып салады [5, 30-34].

Профессор Қ.Жұбановтың тіл ғылымына қатысты бізге жеткен еңбектері бойынша он шақты диссертация қорғалып, жүзден астам мақала жарияланып, ғалымның ой-тұжырымдары бүгінгі ғылым тұрғысынан зерделеніп жатыр, ғалымның мерейтойларына арналған конференцияларда баяндалуда. «Жұбановтану» атты теңіздің тереңдігіне бойлау ісі әлі де әрі қарай жалғасын таба бермек. Алайда ... *бізге жетпеген*, атаулары ғана белгілі еңбектері туралы өкінішпен сөз қозғауға тура келеді.

Академик Р.Сыздықтың материалдары бойынша, профессор Қ.Жұбанов «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» деген жалпы атпен он сериялы еңбек

дайындаған. Соның екі сериясы ғана баспадан шығып үлгерген, қалған 8 сериясы баспаға тапсырылғанымен, «халық жауының» еңбегі ретінде жойылып жіберілген [3]. Оларды іздеп тауып, жұршылыққа ұсыну кейінгі зерттеуші буынның алдындағы азаматтық міндет, ғалымдық борыш деп білеміз. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдарының қаламынан туған «Ұлы дала тұлғалары» атты топтамамен дайындалған Қ.Жұбановқа арналған бұл ұжымдық еңбек – ғалымдық борыштың, азаматтық міндеттің теңізге тамған тамшыдай өтеуі, ғылыми ізденістің нәтижесі!

Әдебиет:

1. Әуезов М., Кеңесбаев І. Қазақ лингвистикасының негізін салушы // «Қазақстан мұғалімі – Учитель Казахстана», 1957 жылғы 5 желтоқсан.

2. Құдайберген Жұбанов / Жалпы редакциясын басқарған филол.ғ.д., профессор М.Малбақов. – Алматы: «Шафран» ЖШС, 2013. – 528 бет. (Ұлы дала тұлғалары).

3. Сыздық Р. Ғалым-азамат (Профессор Құдайберген Жұбанов туралы). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. –68 бет + 8 бет суретті жапсырма.

4. Кенжебаев К., Оралбай Ә. Құдайберген Жұбанов. Деректі ғұмырнама. –Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 280 бет.

5. Кекілбайұлы Ә. Ұлттық руханиятымыздың өзегі // Қ.Жұбановтың 100 жылдығына арналған «Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. –Астана, 1999. –30-34-бб.

ЕСЕТ ҚҰДАЙБЕРГЕНҰЛЫ ЖҰБАНОВ – ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ӨЗІНДІК ОРНЫ БАР ТҰЛҒАЛАРДЫҢ БІРІ

А.Қ.ЖҰБАНОВ

филология ғылымдарының докторы, профессор

А.Байтұрсынұлы атындағы

Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,

Алматы қ., as_zhubanov@mail.ru

Әкеміз Құдайберген Қуанұлы мен анамыз – Раушан Оспанқызы отбасында 6 бала дүниеге келген екен, олардың үшеуі – ұл (Ақырап, Есет, Асқар), ал қалған үшеуі – қыз (Мүслима, Қызғалдақ, Қырмызы).

Адам төзбес ауыр да қиын, жанқилы қиыншылықты көре жүре өскен аталған балалар өсіп-өніп, еліміздің белгілі ұл-қыздарының қатарына қосылғанына жұрт риза болады. «Текіден текті туар, мүйізі қарағайдай, тексізден тексіз туар, адам жылағандай» деп текке айтылмаған ғой қазақта.

Тұңғыш қызы Мүслима – филология ғылымдарының кандидаты, Ақырап болса – белгілі суретші, Қазақстан Суретшілер Одағының мүшесі, Есет – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қызғалдақ – экономика әрі саяси ұйымдастыру маманы, Қырмызы – шетел тілінің маманы болса, кенже ұлы Асқар – математика маманы, филология ғылымдарының докторы, профессор. Құдекеңнің немересі Ардақ Есетқызы да – филология ғылымдарының кандидаты, басқа немерелері де жоғары білімді мамандар.

Есет ағамыз жайлы жеке айтатын болсақ, анамыз Раушан Оспанқызы сол кезде былай деп еске алады екен (Мүслима Жұбанованың кітабынан) [1, 68-71]: «... Есет те Ақтөбеде туды. Ол Ақыраптай емес, алпамсадай ірі, қол-аяғы балғадай болып дүниеге келіпті. Содан болу керек, әкеміз бен анамыз той жасап, атын Есет қойған екен. Ақтөбе өңірінде аты әйгілі екі Есет болыпты. Бірі – ақылгөй, әулие Есет, ал екіншісі – шекті, батыр Есет. Екеуінің де елге еңбегі сіңген тәрізді, өйткені бейітінің қасынан өткен орыс-қазақтар сәлемдеспей өтпейтін көрінеді. Аты Есет болғандықтан ба, біздің Есет еркелеп өсті... Күйгелек мінезіне қарамай, Есет өте ақылды болды. Бала күнінде-ақ үлкен адамша сөзді тауып сөйлейтін. Сегіз жасынан бастап өлең шығаратын болды. Күлдіргі, қу тілді еді. Балалардың үлкені Мүслима апамыз «Жұбановтар әулеті және заман белестері» атты кітабында былай деп жазады: «Табиғаты ойын-күлкіні ұнататын жарқын мінезді Есет інім студенттік шағында көңілсіз, тұнжыраңқы болды. Оның себебі, ҚазПИ-дің профессорларының кейбіреулері өз сабақтарында біздің әкемізді жамандаумен болыпты. Бұл Есетке ауыр тиіп, кейде шыдамай сабақтан шығып кететін күндері де болса керек. Соған қарамай ол үнемі беске оқиды. Бірақ институт бітіргенде оған үздік диплом берілмейді. Институт қабырғасында ол әдебиет үйірмесіне қатысып, өлең жазады. Сәбит Мұқановтың елу жасқа толуына байланысты әдеби кеште Есет өзінің Мұқановқа арнаған өлеңін оқиды. Өлең тыңдаушыларға да, Сәкен де (Мұқановқа) да қатты ұнайды. Бірақ үйірме бастықтары үйірме жиынында Есетті сынап, «сен ақын емессің» деген қорытынды жасайды. Содан кейін ол әдебиет үйірмесін тастап кетеді.

Институтты бітіргеннен кейін Есет аспирантураға түспек болып, академияға арыз береді. Академия да Есетті аспирантураға қабылдамайды. Өйткені 1951 жылдар қазақ интеллигенттері Кенесарыға байланысты қуғынға ұшыраған кез болатын. Жүрегінің оты бар, білімі, талабы бар жас адам үшін бұл аз соққы болған жоқ» [1, 69-70].

Енді Есет ағамыздың КазПИ-де оқып жүрген студенттік кезінен аздап естелік айтсам деймін. Бұл кезең менің ауылдан Алматыға қайтып келген кезіммен сәйкес келеді. Бұл мезгіл Мүслима апай, Ақырап ағай мен Есет ағайдың және Қызғалдақтың Алматыда оқуларын жалғастырып жатқан кездері болатын. Әкемнің інісі Ахмет ағайдың көмегімен мені де ұлдарға арналған №18 қазақ мектеп-интернаттың 4-сыныбына қабылдаған болатын. Бұл интернатта жатып, әкемнің кіші інісі Мұхамедидің Мұрат деген ұлының оқитынын естіп қуанып кеттім. КазПИ-де оқып жатқан Есет ағам менің қалымды сұрап келіп тұратын немесе өзінің жатақханасына шақырып алып, мені киноға апарып, қала

ішінде қыдыртып көңілімді көтеріп тұратыны осы уақытқа дейін есімде қалыпты. Мен бұл интернатта 2 жыл ғана оқыдым, ал сосын Петропавл қаласына жолдамамен барып жұмыс істеп жатқан аға-апаларымның және анамның қасына барып, Калинин атындағы қазақ мектеп-интернатта оқуымды жалғастырдым.

Алматы мектеп-интернатында оқып жүрген кезімде мен КазПИ-де Есет ағаммен жатақханада бір бөлмеде жатқан, бір топта оқыған Телғожа ағай, Айтым ағай, Оқас ағай және т.б. жолдастарымен таныстым. Олар мен үшін бірге туған ағаларымдай болып кетті десем де артық болмайды. Аттары аталған ағайлар Институтты бітіргеннен кейін ҒА Тіл білімі институтында да Есет ағаймен бірге қызметтес болды. Осы баяндамамда қазірдің өзінде 90-нан асқан жасында Тіл білімі институтында менімен де бірге істеп, бірге туғандай болып кеткен Телғожа Жанұзақов ағайдың Есет ағам жайлы кейбір естеліктерін айта кетсем деймін. Телғожа Жанұзақовтың айтуынша [2, 8-14: Т.Жанұзақ. Әке аманатын ақтаған ғалым]: «... Есет студент кезінде тым ұяң, көбіне өзімен-өзі болатын. Оның көңілінде жабырқау мен мұңаю байқалатын. Бірақ та біздер оған аса мән бермей, оны әңгімеге қосып, әзіл-қалжыңға сала беретінбіз. Арамызда өте сыйлы да құрметті болды. Жүріс-тұрысы салмақты, өте сабырлы, мінезі ауыр, бойында желікпе қасиет жоқ, тойған қозыдай боп жүретін. Оны 3-курста староста етіп сайладық. Сенімімізді ақтады да.

Есетпен бірге, бір курста төрт жыл оқып жүріп, әкесінің белгілі ғалым, ұлағатты ұстаз, қазақ тіл білімінің көшбасшыларының бірі, көрнекті профессор Қ.Жұбанов екенін мүлдем білмедік, өйткені ол кісінің есімі аталмаған ғой сол кезде. Тек 1957 ж. қара жаладан ақталғанда ғана толық хабардар болдық емес пе?!» – дейді Телғожа Жанұзақов ағамыз.

1951 ж. біздер институтты бітірген соң Есет Солтүстік Қазақстан облысы Петропавл қаласына жолдамамен кетті. Мектепте екі жыл мұғалім, содан соң облыстық оқу бөлімінде қызмет атқарып, білім беру саласында табысты еңбек етті. Есет 1954 жылы Алматыға қайтып келіп, өз бетімен «Қазақстан мұғалімі» газетіне қызметке тұрады, газетте жақсы тілші болып көзге түседі, әрі ол аудармамен айналысады. Бір күні Есеттің орыс тілінен қазақ тіліне аударған жұмысы Академияның вице-президенті Сақтаған Бәйішевтің көзіне түседі, әрі оған қатты ұнайды. Бәйішев Есетті шақырып алып, Академияға қызметке алады. Аспирантураға ол тек әкеміз ақталғаннан кейін ғана түседі. Академияға барған Есет әкесінің еңбегін жинастырып, жарыққа шығару ісімен шұғылданады, кандидаттық диссертация қорғайды. Ақыры ол доктор, профессор болады. Ақтөбеге барып, Құдайберген Жұбанов атындағы университетте кафедра меңгереді. «Жұбанов тағылымы» атты зертхананы басқарады, тіл тағылымынан бірнеше кандидат, докторлар дайындайды. Есет 2007 жылы сәуір айының 4-жұлдызында науқастан қайтыс болады. Қазір ол Ақтөбе облысы, Жаңа тұрмыс ауылындағы Ақжардағы үлкен аталарының қасында, кенже ұлы Айбегін қойнына алып, мәңгі ұйқыда жатыр.

Әрі қарай, егер Шерубай Құрманбайұлының сөзімен айтатын болсақ, ол [2, 3-5: Ш.Құрманбайұлы. АЛҒЫ СӨЗ]: былай дейді: «... Есет Құдайбергенұлы

Жұбанов – қазақ тіл білімінде өзіндік орны бар тұлғалардың бірі. Туған әкесі – қазақ академиялық тіл білімінің қалыптасып, дамуына аса зор еңбек сіңірген ғалым, еліміздегі тіл білімінің тұңғыш профессоры Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың жолын қуған Есағанның кең ауқымды білімі мен білігі, шын мәніндегі филологиялық зердесі тілші қауымға етене таныс құбылыс. Е.Жұбанов – қазақ тіл білімі мен түркітанудың алуан түрлі салалары бойынша жұмыс жасаған ғалым. Идиоэтникалық лексика қатарына кіретін ұғым атауларының этимологиясынан бастап, ағымдағы тілдің сөздігін жасау ісіне дейін араласып, өз қолтаңбасын қалдырған. Мәселен, ол қазақ тілінің екітілді аударма, біртүлді түсіндірме сөздіктерін түзу ісіне атсалысқан ғалым» ... [2, 3-5: Ш.Құрманбайұлы. АЛҒЫ СӨЗ].

Есет Жұбановтың ғылым жолында атқарған қызметіне қысқаша тоқталатын болсақ, оның тіл білімінің фольклортану, мәтінтану, лингвостилистика салаларының қалыптасып, дамуына қосқан үлесі бір төбе. 1957-1991 жылдар аралығында ҚР ҰҒА Тіл білімі институтында ғылыми қызметкер, аспирант, кіші ғылыми қызметкер, аға ғылыми қызметкер болып қызмет етті. Академик І.Кеңесбаевтың жетекшілігімен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосының тілі жөнінде» деген тақырыпта кандидаттық диссертация, «Халық әдебиеті тілін зерттеудің лингвостилистикалық аспектілері» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғағанын және 150-ден астам ғылыми еңбектің авторы екендігін айта кетуге болады. Сонымен бірге Шерубай Құрманбайұлы былай дейді: «Есет Құдайбергенұлы Жұбанов тіл білімінің бірнеше саласы бойынша, атап айтқанда, әдеби тіл, қазақ әдеби тілінің тарихы, мәтінтану, лингвостилистика т.с.с. салалары бойынша өнімді еңбек етіп, өз қолтаңбасын қалдырған ғалымдардың бірі. Ғалым әдеби тілдің бастау көздерін халықтың ауыз әдебиет үлгілерінен бастап, эпос тілін, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» тілін талдайды. Ауыз әдебиеті тілін сипаттай отырып, ғалым оның көне түркі жазуларымен арақатысын, ұқсастығы мен ерекшеліктерін нақты мысалдар арқылы дәйектейді. Сондай-ақ миф элементтерінің эпос тіліндегі қолданысына тоқтала отырып, олардың арасындағы сабақтастықты, байланысты сөз етеді» – дейді Шерубай Құрманбайұлы [2, 3].

Есет Жұбановтың ерекше ден қойып, зерттеген салаларының бірі – текстология. Жалпы түркітанудағы, оның ішінде, қазақ тіл біліміндегі тың салалардың алғашқы қарлығашы бола білген ғалым текстологияға теориялық тұрғыдан қарап, кезек күттірмейтін аса күрделі мәселелерді сөз еткен екен. Ғалым Е.Жұбанов шәкірттерінің бірі М.Малбақовпен бірлесе жазған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» эпосының текстологиясы» атты еңбегінде аталған жырдың сонау 1876 жылы шығыстанушы И.Н.Березин баспадан шығарған нұсқасы мен Ы.Дүйсенбаев, Ә.Марғұлан жариялаған басылымдары өзара салыстыра отырып, жырдың тарихи хронологиясын сақтай отырып, әр басылымның өзіндік ерекшелігін, түпнұсқадан ауытқыған, сөздердің қате оқылған тұстарын анықтауға тырысады. Сол арқылы көне жырдың сыни мәтінін жариялайды. Қазақ тілінде текстология мәселелерін алғашқылардың бірі болып сөз еткен ғалым еңбектерінде осы ғылым саласының теориясы мен практикасына

қатысты негізгі терминдер мен ұғымдар жүйесін қалыптастыруға атсалысқандығы анықталып отыр [2, 4].

Ф.ғ.д., профессор Есет Құдайбергенұлы Жұбанов ғылымның келелі мәселелерін сөз етумен қатар Қ.Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе университетінде ұстаздық етіп, шәкірт тәрбиеледі. Әкесі, репрессия құрбаны болған профессор Қ.Қ.Жұбановтың жолын қуып, қазақ әдеби тілін жан-жақты зерттеумен қатар университеттегі «жұбановтану» зертханасының меңгерушісі болып қызмет етті. Осылайша, ғылыми зертхананың қазақ филологиясының өзекті мәселелерімен айналысатын үлкен ғылыми орталыққа айналуына зор еңбек сіңірді. Ғалымның жетекшілігімен бірнеше кандидаттық диссертация қорғалды. Шәкірттер ұстаз сенімін ақтап, еліміздің түрлі жоғары оқу орындарында, білім ошақтарында табысты еңбек етуде [2, 4].

Енді филолог ғалым Бабаш Әбілқасымовтың «Фольклор тілін түбегейлі зерттеген» атты мақаласынан үзінді келтірейік: «... Есет аспирантураны бітірген соң Алматыдағы Ғылым академиясының Тіл білімі институтында тұрақты жұмысқа қалдырылды. Сөйтіп, біз Есағанмен 30 жылдай бір ұжымда, бір бөлімде бірге жұмыс істедік. Диссертациясын аспирантураны бітіргенсін 5-7 жыл кейін қорғады, алғашқы монографиясын одан 10 жыл өткенде жариялады.

Мұның себебі, менің ойымша мынада болса керек.

Бұл кезде Есет жалған жаладан ақталған әкесі Құдайберген Жұбановтың кезінде шашылып кеткен мұрасын (ғылыми еңбектерін) жинау, оны латын графикасынан қазіргі алфавитке түсірумен, сондай-ақ ол кісінің мүшел тойларын ұйымдастыру жұмысымен айналысты. Екіншіден, Есет көңілшек болатын. Қазақша, орысша жақсы білетін айтулы стилист болғандықтан, диссертация қорғайтындар не жұмысын, не авторефератын Есетке қаратып алуды дәстүрге айналдырған. Міне, Есет олардың көңілін қалдырмай, олардың жұмысымен айналысуға көп уақытын жұмсайтын.

Жалпы, Есетті институт ұжымы үлкені бар, кішісі бар қатты сыйлайтын. Оған өзінің адамгершілік қасиеттерімен қатар қазақ тіл білімінің негізін қалаушы Құдайберген ағаның баласы екендігі және жетекшісі Ісмет Кеңесбаев ағаның болуы да белгілі дәрежеде себепші болған болуы керек. Бір кезде Құдекеңе шәкірт болған Мәулен ағай, Ғайнекеңдермен Есет құрдастарынша әзілдесетін.

Біздің бөлімде істеген жылдары Есет бір ақ проблемамен – қазақ ауыз әдебиеті тілінің мәселелерімен шұғылданды. Өзі кандидаттық диссертация қорғаған «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырын жан-жақты зерделеумен қатар жалпы эпостың сыр-сипатын анықтауға көп күш жұмсады. Қазақ тіл білімінде фольклор тілін алғаш қолға алған да, одан сүбелі еңбек берген де – Есет Жұбанов болатын. Бұл проблема түркі тілдерінде де қолға алынбаған шаруа екеніне біз 1982 жылы түркітанушылардың кеңестік комитеті Мәскеуде ұйымдастырған әдеби тілге арналған симпозиумда көзіміз жетті, – дейді Бабаш Әбілқасымов.

Есет өз баяндамасында ауыз әдебиеті шығармаларының, оның ішінде эпос тілінің әдеби тілдің алғашқы үлгісі, бастауы болатынын дәлелдеп берді.

Симпозиумды қортындылаған сөзінде де түркітанушылардың кеңестік комитеті төрағасының орынбасары Э.Р.Тенишев Е.Жұбановтың баяндамасына ерекше тоқталып, оның келтірген тұжырымдары мен уәждерін қолдайтынын білдірген еді.

Е.Жұбанов қазақ тіл білімінде ауыз әдебиеті тілін алғашқы және түбегейлі зерттеуші ретінде тіл тарихында аты қалды. Ол қазақ ауыз әдебиеті тілінің қыр-сырын жан-жақты, толық зерделеген ғалым еді, оның бастап кеткен проблемасын әрі қарай жалғастыратын жас ғалымдардың шығуын күтеміз дағы ...» [2, 14-16].

Филология ғылымдарының докторы, белгілі ғалым Нұргелді Уәлиұлының «Эпос тілі өрнектерінің әдеби тіл тарихымен өзектестігі» атты мақаласында Есет Жұбановтың ғылымдағы орны жайлы мынадай ой таратады [2, 17-21]:

«... Қазақ әдеби тілінің тарихы жөнінде 1980 жылдардан бері дәстүрлі көзқарастан бөлек, жаңа бір бағыт ұстанған тың тұжырымдар айтылып, фольклор мұраларының тіліне жаңа қисынмен қарайтын зерттеулер жарық көре бастады. Фольклор тілі, әсіресе эпос тілі, атап айтқанда бұрын тек жалпыхалықтық тілдің дерегі, кейде диалектологиялық материал ретінде тексерілсе, ендігі жерде оны диалектілерден астам тұратын төбетіл (супердиалект) тұрғысында тексеру мәселесі қолға алынды. Осы айтылған жайтқа Есет Жұбанов кездейсоқ келген жоқ. Қазақ эпосы тілінің ерекшелігін зерттей отырып («Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосының тілі. 1966 ж. қорғаған кандидаттық диссертациясы) оның диалектаралық сипатын ашты [6]. Эпос тілінің белгілі бір диалектімен шектелмейтіндігі, қолданылу ауқымы жағынан оның кез келген диалектіден жоғары тұратын ерекшелігін «Эпос тілінің өрнектері» монографиясында талдап, ондағы көне қолданыстардың сипатын жалпыхалықтық тіл деректерімен салыстыра қарайды. Эпостық шығарма халықтың эстетикалық талғамын, қоғамдық ой-санасын, дүниетанымын бейнелейді. Мұндай жүкті жалпыхалықтық деңгейге көтерілген, диалекті аясынан жоғары тұратын және тілдік құралдарды елеп-екшеп, кесіп-пішіп қолдану дәстүріне ие болған тіл ғана атқара алады.

Зерттеуші эпос тілін тексерудегі ізденістерін жуырда ғана Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасынан шыққан «Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері» (1989) атты коллективтік монографияның кіріспе бөлімінде [1-16], «Фольклор тілінің әдеби сипаты» [7, 57-91] тарауында тереңдете түседі. Осының нәтижесінде қазақ филологиясында да жалпыхалықтық тілдің төбетіл деп аталатын ең көне формасы бар деген тұжырымға келеді. Оны жалпыхалықтық тілдің өзге де формаларымен (диалектілермен) салыстырады.

Зерттеушінің төбетіл (супердиалект) деп отырғаны «қарым-қатынастың дағдылы қалпынан жоғарылап, лайықты өңдеулер арқылы биік деңгейлерге жеткен ауызекі поэзияның, діни рәсімдердің, ауызша заңдардың (правоның) өзіндік тілі, келе-келе бұл секілді жоғары тілдердің лексикалық қабаттары, фразеологиясы, өзіндік синтаксистік жүйелері қалыптасады». Ауызекі

поэзияның жанрлары, эпостық шығармалар, шешендік сөздер осы аталған төбетілдің үлгісі болып табылады. Зерттеуші төбетілдің екі типін ажырата қарайды. Төбетілдің жоғарыда аталған түрінен басқа «әркелкі диалектілік тіл айырмаларының шоғырланып, бұрынғы тар көлемді томаға-тұйық дағдыларынан арылу жолымен жасалған типі» руаралық койне түрі де болады. Қазақ әдеби тілінің негізі, кейбір зерттеушілер айтқандай, тірек диалекті емес, одан ауқымы кең, әрі жоғары тұрған әдеби тіл дәрежесіндегі төбетіл болды деп әдеби тіл тарихы көздеріне қатысты күрделі мәселенің күңгірт жақтарын айқындай түседі. Сонымен зерттеушінің пайымдауынша, төбе тілдің бірінші типі қазақ әдеби тілінің қалыптасуына негіз болған...» – дейді филология ғылымдарының докторы, профессор Нұргелді Уәлиұлы [2. 17-21].

Құрметті ағайым Есет Жұбанов тек өз басын ғана ойламай, туыстарына да әр уақытта қолынан келген көмегін көрсетіп тұрды. Осы орайда ойламаған жерден 1955 жылы менің басыма түскен қиыншылықты Есет ағамның көмегімен шешілгені жайлы қысқаша сөз етпекпін. Аға-апаларым институт бітіргеннен кейін жолдамамен Солтүстік Қазақстан облысындағы Петропавл қаласында қызмет істеп, анамызды, мені, Қырмызыны өздерімен бірге алып, сол жақтың орта мектебінде оқып, оныншы сыныпты сол жақта тамамдауға тура келді. Мен көптен ұнататып, армандайтын жоғары оқу орны, ол Алматыдағы Кен-тау (горный) институты болатын. Құжаттарымды сол оқу орнына тапсырып, түсу емтихандарын да сол жерде тапсыра бастадым. Мектепте жақсы оқығандықтан болар, мен барлық емтихандарды жоғары бағамен тапсырып, Кен-тау институтының «маркшейдер» деген мамандығына қабылдандым. Бірақ қуанышым ұзаққа бармай, бір жетіден соң мені «халық жауының баласы» деп қабылдамай қойып, ауыр қайғыға салды. Әкемнің інісі академик Ахмет Жұбанов мені қайта қабылдауына барлық әрекетін жасап көріп еді, бірақ одан да ештеңе шықпады. Әрі өзім әрекет етіп «Байланыс техникумын» таңдап, барлық құжаттарымды сонда өткізіп қойған болатынмын. Сол кезде Есет ағамыз КазПИ-дің сол кездегі ректоры Мәлік Ғабдуллинмен сөйлесіп, мені физика-математика факультетіне қабылданатын етіп шешім шығарып қойғанын айтқан болатын. Сөйтіп мен, ойламаған жерден, Есет ағамның арқасында математик маманы болып шыққанымды айтқым келеді. 10 жылдай жоғары оқу орындарында математикадан дәріс оқып, Есет ағамның өтінішімен әкемнің ғылымдағы жолын таңдап, қазіргі кезде филология ғылымдарының жаңа саласы математикалық тіл білімінің докторы, профессоры деген ғылыми атаққа ие болдым. Осы жетістіктерім тек Есет ағамыздың арқасында ғана деп айтқым келеді.

Тағы бір айта кетейін дегенім, Есет ағамыздың ғылым жолында да «сегіз қырлы бір сырлы» қасиетінің болғандығы туралы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында бірге қызмет істеп жүрген кездерде менің шұғылданып жүрген салама да қызығушылық білдірді. Әсіресе, «статистикалық лингвистика» саласымен танысып, бұл саланың әкеміз Құдайберген Жұбановтың зерттеулерінде кездесетінін айтқан болатын. Менің зерттеулеріме де қызығушылық білдіріп, біздер баспадан шығармақшы болып жатқан «Қазақ

тексінің статистикасының» 2-шығарылуында өзінің «У истоков идеи математизации лингвистических исследований (количественный анализ элементов речи)» атты мақаласын жариялады [8, 12-21].

Сөз соңында айтайын дегенім, белгілі ғалым Есет Құдайбергелі Жұбановтың қазақ тілі ғылымына қосқан үлесі, қыруар ғылыми еңбегі тілші қауымы үшін ұмытылмақ емес.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Жұбанова М.Қ.* Жұбановтар әулеті және заман белестері / - Алматы: «Арыс» баспасы, 2009 , 160 бет.
2. Эпос тілін зерттеудің өзекті мәселелері /Жауапты редактор **Ш.Құрманбайұлы.** – Алматы, «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы», 2011 – 284 б.
3. *Жұбанов Е.Қ.* Эпос тілінің өрнектері. Алматы, Ғылым, 1978.
4. *Әуезов М.* Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959, 272-300 б.б.
5. *Уәлиханов Ш.* Шығармалар жинағы (бес томдық). Алматы, 1963, 1 т.
6. *Жұбанов Е.Қ.* «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» тілі. АҚД. Алматы, 1967.
7. *Жұбанов Е.Қ.* Фольклор тілінің әдеби сипаты // Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері. Алматы, «Ғылым», 1989.
8. *Джубанов Е.Х.* У истоков идеи математизации лингвистических исследований (количественный анализ элементов речи) // Статистика казахского текста. Выпуск II: (Труды группы автоматизации лингвистических исследований). – Алма-Ата: Ғылым, 1990. -208 с.

ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ КОГНИТИВТІК САНАНЫҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

МАНКЕЕВА Ж.А.

*А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы,
профессор*

Қазіргі қазақ қоғамын ілгері апаратын рухани-әлеуметтік мақсат пен мемлекеттік мүддеге сай ұлттық сананы тіл арқылы жаңғырту – руханиятымыздың ең өзекті мәселелерінің бірі. Осымен байланысты тәуелсіздік кеңістігі аясында елдік тұғырдың бекітіле түсуін қамтамасыз ететін шарттардың бірі – жан-жақты да кешенді зерттеулерде айқындалған халықтың ғасырлар бойғы іс-тәжірибесі, дүниетанымы қорытылып, тұжырымдалған сөз қазынасының қазіргі таңдағы «рухани жаңғырту» бағдарындағы кең көлемді жұмыстарға негіз болуы.

Бұл шара тіл иесінің инсандық және дүнияуи болмысын тіл феноменінің мұрагерлік (кумулятивтік) қызметіне сүйеніп, оның тереңге тартылған тамырына қарай жетелейтін «індете зерттеуді» (Ә.Қайдар) қажет етеді. Осы тұрғыдан қарағанда, қазіргі әлемдегі жаһандану тоғысында жойылу емес, жасампаздықты мақсат еткен ұлттық «рухани жаңғыру» үдерісінің бастау көзін көне түркілік рух пен тіл иесінің когнитивтік сана сабақтастығында анықтаған жөн. Оған ғылыми-танымдық негіз болатын құрылымдық жүйе ішінде жасалған түркітану саласындағы салыстырмалы-тарихи зерттеулерді жалғастырған соңғы кездегі антропоэзектік парадигмаға сай жүргізілген зерттеулер.

Антропоэзектік парадигмада тілдің жүйелі-құрылымдық субстанциясы емес, тілдің қоғамдағы қызмет ету тәсілін бейнелейтін этностың қоғамдық санасының көрінісі маңызды. Соның негізінде сол қоғамдағы тіл иесі дүниені өзінше мүшелеп бейнелеу арқылы қалыптастырған танымына сүйеніп, дүниенің тілдік бейнесін жасайды.

Осы сипаттағы қағиданың ғылыми нышандарының көріністеріне қазақ тіл білімінің, лингвомәдениеттануының негізін салушы профессор Қ.Жұбанов еңбектерін зерделеу барысында тап боламыз. Атап айтқанда, Қ.Жұбанов зерттеулерінде ұлт болмысын тануда тілдің мәдениетпен сабақтастығына ерекше назар аударып, оның тіл арқылы халықтың тағылымдық мұратын мәдени әрі тілдік мұра ретінде сақтап және оны этностың әр дәуірдегі ұрпақ өкілдеріне жеткізіп танытатынын атап көрсеткен. Ғалымның: «Халықтардың тұрмыс қалпы түрлі-түрлі болған соң, олардың әр затқа қоятын аттары да түрлі-түрлі. Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты» [1, 93] деген пікірі В.Гумбольдттың тілді адам рухын бейнелеудің тәсілі, ал сөйлеуді рух қызметін көрсетудің түрі деп санаған лингвофилософиялық тұжырымдамасымен сәйкеседі [2]. Ол бойынша тілдердің айырмашылықтары мен қызмет ету ерекшеліктері түрлі халықтардың интеллектуалдық құндылықтары мен ойлау жүйесіне қатысты әртүрлі.

Жалпы, В.Гумбольдттың қолданысындағы «рух» сөзінің ұғымы табиғатқа, адамға әсер ететін сырттан келетін тылсым күш емес, адамның жан дүниесіндегі ішкі қуаты мен ақыл-ойы.

Профессор Қ.Жұбановтың тіл арқылы ұлт мәдениетінің болмысын жаңғыртқан тұжырымдарына сәйкес тілде сақталған этномәдени атауларды белгілі бір қоғамда өмір сүрген рухани әрі материалдық қоры бар іргелі елдің өмір тіршілігінің қажетті туындысының таңбалануы деп қарайды: «Мәдениет – қазанның күйесінше жұғатын нәрсе емес, мәдениеттің белгілі сатысын көксегендей жағдай тумаған болса, ... жоғары мәдениеттің өзі келіп ауызға түспейді» [1, 325]. Демек, ғалым түсінігінде тілде қалыптасқан мәдени атаулар шындық өмірде қолданылатын материалдық туындыны ғана атамайды, күнделікті өмір тәжірибесі негізінде қалыптасқан танымның тілдік санадағы ассоциативтік-вербалды көрінісі

Осы тектес зерттеулерінің ішінде бізді ерекше қызықтырған тіл иесінің когнитивтік санасының көрінісі ретінде дәлелдеп жазған қазақтың төл мәдениетінің бір түрі күй өнері туралы мақаласының психолингвистикалық

қыры. Ғалымның төмендегі пікіріне осы тұрғыдан зер салсақ: «қазақ халқынан бұрын да талай жыл жасап, әлденеше жүз жыл бұрын туып, өзінің қандай ғылым екенін білмейтін пән бар. Осы өзі бар, бірақ не екендігі білмей қарайтын мәселенің көлемін білмей, басқа пәндерден іргесін аша алмай, психология адамның жанын қарайтын ғылым делініп келеді (көбінесе). Осы күнгі *рух* (ерекшелеген біз – М.Ж.) психика болмай, барып тұрған мистика, спиритизм, жан деп келді» [1, 77].

Жоғарыда профессор Қ.Жұбанов атап көрсеткен *рух*, оның ішінде *ұлттық рух* ұғымы арқылы күй өнерінің ұлттың төл мәдениеті ретіндегі генезисі, мәні, қызметі анықталып, *күй* сөзі *көк* сөзімен байланыстырылады. Және ол музыкалық термин я жанрлық форма атауы ретінде емес, ұлттың таным санасымен сабақтасқан кешенді сипатта талданады. Атап айтқанда, күйдің әуел баста пайда болған, шыққан ортасында көңіл көтеру, сауық құралы қызметін атқармағанын, табиғат күштерін бағындыруда күйдің магиялық, психикаға әсер етуші күші арқылы «табиғаттың жасырын күшімен астарласып барып, соған дегенін жүргізуге, қазақша айтқанда, арбауға тырысатынында» деп көрсетеді [1, 278].

Сонымен бірге профессор Қ.Жұбановтың зерттеулерінде «күй» ұғымының кешенді сипатын көрсететін мынадай әлеуметтік қызметтері де көрсетілген: діни, емшілік, метеорологиялық, астрономиялық, аңшылық т.б. салалардағы қолданысы. Олардың осы қызметтері іске асырушы адамдардың когнитивтік санасына сай *бақсы*, *қобыз* (оны танымдық тұрғыда ғалым *абыз* ұғымымен байланыстырады), *сыбызғы* т.б. атаулардың этимологиясымен бір танымдық контексте түсіндіріліп, атаулардың мәні тек музыка құралы емес, этнос болмысымен біте қайнасқан тіл иесінің мифтік санасына сәйкес ерекше магиялық, киелі, космос ретінде қарастырылады.

Табиғат пен адамның өзара қатынасындағы мифтік танымның көрінісі туралы зерттеуші: «Алғашқы әзірде адам қоғамы табиғатпен арпалысқан шағында түрлі табиғат күштерін өздеріне бағындырмақшы болған. Табиғатты өзіне бағындырудың алғашқы түрі турадан-тура балталап бұзып өзгерту, турадан-тура өңдеу болған болса, кейінірек олай туралай өзгерту емес, магия еңбегі арқылы табиғаттың жасырын күштерімен астарласып барып, соған дегенін жүргізуге, қазақша айтқанда, арбауға тырысады» деген тұжырым жасайды [1, 278].

Осы тұрғыдан профессор зерттеулерінде *күн көру*, *күн байыды*, *күн батты*, *Ұмай ана*, *безгегі ұстады* т.б. сөздердің этномәдени лексикасы қатарында қалыптасуының тек филогенетикалық, онтологиялық сипаты ғана емес, санадағы уәждік негізі, уақыт пен кеңістік контексіндегі тіл иесінің этнотанымдық табиғаты да ашылған. Біздің ойымызша, бұл бағыттағы зерттеулерінің «тіл мен таным» сабақтастығын тілдік санада дүниенің концептуалдануын ұжымның өмірлік тәжірибесі, дәстүрі мен перцептивті-сезімдік қабылдауы негізінде іске асатын қазіргі зерттеулерде «дүниенің балаң суреті» немесе «дүниенің балаң моделі» («наивная картина мира», «наивная модель мира») деп аталатын кезеңімен байланыстыруға болады. Бірақ бұл кезең

де социумның дүниені, табиғатты қабылдау деңгейі – этноұжымның көп ғасырлық, танымдық қызметінің нәтижесі. Мысалы, Қ.Жұбанов зерттеулеріндегі *безгегі ұстады, жыны қозды, арқасы ұстады* т.б. тіркестердің мәнін талдауға мифтік таным деңгейіне сәйкес «аурудың иесі бар» деген түсінік негіз болады.

Түркілердің байырғы мифологиялық бейвербалды ойлау жүйесінен бастау алған салт-дәстүрлер мен ырымдардың тілдік атауларына (*жоқтау, күй туралы* т.б. мақалалары) жасаған ғалымның лингвогенезистік зерттеулеріне қатысты ғылыми тұжырымдарын Леви-Стросс, Е.Мелетинский, В.Тэрнер т.с.с. антрополог, философ, мифолог ғалымдардың пікірлерімен салыстыруға болады.

Қазіргі қоғамдағы ұлттық сананы жаңа сапалық деңгейге көтеру үдерісімен сабақтас «рухани жаңғыру» бағдарын жүзеге асырудың бір құралы, этномәдени кодтың бір қазығы – тілдегі ономастикалық жүйе. Бұл мәселенің тамырына да ұлттың когнитивтік санасында қалыптасқан модель тұрғысынан алғаш назар аударған – профессор Қ.Жұбанов. Мысалы, *Күнсұлу, Айсұлу, Күнжарық, Айжарық, Таңжарық, Жылгелді, Қожамберді, Ұлболсын, Жолқұтты, Көзжақсым, Атжақсы, Бөрібасар, Кенжесгара, Байкенже және сүткенже, жаужұмыр* т.б.

Сонымен, бұл тілдік деректерді сол тілде сөйлеуші халықтың әр кезеңдегі тарихи-элеуметтік тәжірибесіне негізделіп, мәдени-танымдық деңгейіне сай қалыптасқан вербалды-ассоциативті категория ретінде қарауға болады. «Тіл мен ұлт біртұтас» деген қағида ежелгі мәдениет көріністері, әртүрлі салт-дәстүрлердің тіл арқылы ұлт санасында сақталып жетуі арқылы ұлтты тұтастырушы, жалғастырушы қызметімен дәлелденіп, жаңғырады.

Әдебиет:

1. Жұбанов Қ. Қазақ тіл жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999.
2. Гумбольдт В.Ф. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985.

Қ.ЖҰБАНОВ ТІЛ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ҰЛТТЫҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫНДАҒЫ ОРНЫ ТУРАЛЫ

АЛТАЙ ТАЙЖАНОВ

*философия ғылымдарының докторы, профессор
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы, Марат Оспанов атындағы Батыс
Қазақстан Мемлекеттік медицина университеті
Электронды пошта: a.taijanov@mail.ru*

Қ.Жұбанов мұраларының ұлттық рухани жаңғыруымыздағы орны оның тіл саласындағы ерен еңбегімен ғана емес, музыка, жалпы өнер, рухани әлемімізді дамытуға зор үлес қосқан тарихи тұлғалар туралы, ұлттың рухани-әлеуметтік салалары бойынша жазған еңбектері мен ғалымдық, ұстаздық ұлағаттарынан, қоғам қайраткері ретінде атқарған істерінен де жан-жақты көрінеді. Әрине, ол ең алдымен тіл маманы ретінде, қазақ тілі жөніндегі зерттеулері арқылы ғылыми ортаға танылған тұлға. Олардың ішінде қазақ тілі грамматикасы, алфавит, орфография, терминология мәселелері бойынша іргелі зерттеулерін ерекше атағанымыз жөн. Бұлар жалпы алғанда, ал егер мәселеге тереңдей дүниетамдық тұрғыдан келетін болсақ, *тіл білімі саласын бүгінгі жаңғыру талабына сай түсінуге ұмтылыс жасасақ*, Қ.Жұбанов мұраларынан тілдік зерттеулер үшін аса қажетті қоғам, мәдениет және этнос факторларын; қазақ этнолингвистикасының нышандарын; әлеуметтік лингвистика бойынша пайымдауларын; тіл мен мәдениет тұтасымын; тіл мен таным сабақтастықтарын; лингвомәдени танымның кейбір мәселелерін; психоллингвистика мен когнитивтік лингвистика мәселелерін; сондай-ақ гендерлік жіктелімнің тілдік қағидаларын кездестіретінімізді тіл мамандары, басқа да зерттеушілер айтып та, жазып та жүр.

Бір ескеретін жай профессор Қ.Жұбанов тіл-әдебиет мәселелерін де, халқымыздың этномәдени тарихын да, халық әдебиетінің таным-тәлімдік маңызын да тіл философиясын негізге алып, *тілдік дүниетаным* тұрғысынан зерделейді. Сондықтан да оның дана Абай мен Хожа Ахмет Яссауиді танып, танытуы да бұрынғы зерттеулерден өзгеше болып келеді. Себебі олардағы ой топшылау, ой түю астарларды тілдік таным философиясына негізделген және ұлтымыздың өз заманына сай ұлттық рухани өзгеру барысындағы танымы мен тану мүмкіндіктері де ескерілген.

Тіл мен ойлау, жалпы дүниетаным туралы мәселелер әдетте философиялық тұрғыдан қарастырылады. Адамзаттың дүниені тану даналығын кең көлемде философиялық категориялар негізінде түсіндіру қисынды. Өйткені, дәстүрлі философия дүниенің жаратылыс тегін, оның жалпы даму заңдылықтарын зерттейді. Сондықтан ол басқа ғылымдардың жетістіктеріне сүйене отырып ой топшылайды. Ал тіл философиясы деп аталатын салада ұзақ уақыттар бойына ерекше қозғалыстар бола қойған жоқ, қаншалықты кең

ауқымды категорияларды пайдаланса да, философия тілдің өзіндік табиғатын түсіндіруде аса тереңге бара қоймайтыны белгілі.

Ал тіл білімі, әсіресе, тіл тарихы саласы әлі де болса көптеген тарихи тілдік деректердің жүйесін таба алмай жүр. Шындығында, *тіл тарихы* емес, *тіл генетикасы* ғана тілдің пайда болу табиғатын, әр түрлі тарихи кезеңдердегі әлеуметтік-саяси әсермен «өзгеру» себептерін айқындап, ажыратып берер еді. Бірақ, бұл жерде профессор Қ.Жұбановтың пікірін қаперге алғанымыз жөн. Ол жалпы тілтану ғылымының Европадағы атақты білімпазы болған неміс ғалымы Штейнталь мен Якут тілінің аты шулы ірі білімпазы болған академик Бетмингтің «Орал-Алтай тілдері» деп аталған тілдердің өзгешеліктерін бұл тілдер мен сөйлеушілердің «жаратылыстық өзгешелігінен», «рухани жалқаулығынан», «сөйлеу мүшелерінің өзгеше құрылғандығынан» көріп, осынысымен Европа елдерінен бұлардың жаратылысы басқашалығын, тұмысынан тең емес, кем екендігін дәлелдемек болып, олардың «рухани жалқаулығы» бұларды ілгері бастырмай отыр» [1.47] – деген тұрпайы социологиялық тұжырымдарын жоққа шығарады.

Адамзаттың ең ілкі дүниетаным негіздері оның тілінде бейнеленген. Ендеше, философия адамзаттың дүниетанымын зерттеу үшін, әуелі оның тілдік танымының табиғатын түсінуі қажет. Осы тілдік танымның негізінде ойлау процесінің ең ежелгі принциптері тұр. Логиканың басты категориясы деп есептелетін ойлау – дүниетанымымыздың басты құралы. Ол дәстүрлі философияның да негізгі объектісі. Ал ойдың материалдық көрінісі – тіл. «Тіл – дүниетаным құралы» дегенде, біз ең әуелі осы тілдік дүниетаным негізінде тұрған ойлау әрекетін ескеруіміз керек. Тіл мен ойлаудың арасы, болмыс пен атаудың байланысы туралы мәселелер ертеден-ақ ғалымдардың назарын аударған. Ежелгі философтар еңбегінде тілге көп көңіл бөлінген. Осыған сәйкес номинализм теориясының зерттеле бастауының да терең тарихы бар. Сократ, Платон, Аристотель, Әл-Фараби трактаттарында сөз жүйесі жайында жазылған толғамды ой-тұжырымдар молынан кездеседі. Халқымыз: «Жүйелі сөз – жүйесін табады» десе, дана Абай: «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал» – дейді.

Осы жағдайлардан мол хабары бар профессор Қ.Жұбанов та тілсіз рухани мәдениет те биікке жете алмайтынын, халықтың рухани күші де, ұлт болып ұйысуы да тілінде екенін ескертеді. Оның ойынша, тілі дамымаған халықтың рухы да дамымақ емес, бірлігі де болмайды. Ғалым өз еңбектерінде қазақ тілінен басқа тілдерде болмайтын, болса да өте сирек ұшырасатын *бірөңкейлікті, бірқалыптылықты* ұшыратуға болатынын, онда ешбір *диалект* жоқтығын, бұл сияқты тіл бірлігі маңайындағы тілдердің ешқайсысында кездеспейтінін, қазақ халқынан саны 5-6 есе аз, жері шағын елдердің ішкі айырмашылығы сонша күшті екенін жазады. Осылайша, тіл тұтастығының халықтың бірегейленуі мен рухани дамуындағы орнын айта келіп: «Тілдердегі мұндай тұтастық, бір өнділік, тұрмыста ұзаққа созылған тығыз қатынас болғандығын көрсетеді. Ондай тығыз қатынас болмаса, өзі көп, неше түрлі рудан құралған бір халықтың тілі мұншама бірікпеген болар еді» – [3.64] деп

тілдік танымды негізге ала отырып үлкен әлеуметтік-философиялық тұжырым жасайды.

Ғалым-зерттеуші «осы тығыз қатынас кейін әлсіреп, қазақ елінің бірлігі ыдырап, қоғам организмдері ұсақталып, осыған сәйкес қазақтың бұрынғы тұтас мәдениетінің тігістері сөгіліп, жарықшақталып, бытырауға айналғанына» өкініш білдіреді. Айта кету керек, бұндай келеңсіз құбылыстар патшалы Ресей дәуірінде басталып, халқымыздың қоғамдық-шаруашылық құрылысындағы, сана-сезімінде бар іріліктерді ұсақтауға, бар бүтіндіктерді ыдыратуға жүйелі қызмет жасалды. Қазақ халқының бойында, жалпы мәдениетінде бар кемшіліктер мен қалыс қалған жақтары жойылудың орнына үдетіле түсті. Осы істер Қазан төңкерісінен кейін де өз шешімін тауып кете қойған жоқ. Сөз жүзінде көп жайлар істелген болып, іс жүзінде халықтың салты мен дәстүрі, әдеті мен ғұрпы, тілі мен мәдениеті шет қақпай қалып отырды. Сондықтан, бүгінгі таңда осыны терең сезінген халқымыздың зиялы бөлігінің жоғалтқандарын іздеп, кенжелеп қалған тұстарын жетістіру мақсатына құлшыныспен кірісуі табиғи-диалектикалық қажеттіліктен туған іс.

Бұл тұрғыда да біз профессор Қ.Жұбанов тағылымынан үлгі аламыз. Баршаға белгілі егемен республикамызға аса қажетті жағдайлардың бірі – **ел тыныштығы мен бірлігі**. Белгілі тіл маманы бұл мәселені де тілдік философия тұрғысынан қарастырып, ғылыми-танымдық пайымдаулар жасайды. Сөзіміз дәлелді болу үшін, тек бір ғана мәселе, ғалым-зерттеушінің қазақ елінің басын біріктіріп, ыдыратпай ұстауына объективті себептер болған жайлар туралы пайымдауларына тоқталалық. Оларды ғалым төмендегіше бағамдайды:

1. Шаруашылығы бірыңғай (*мал шаруасы*) жерлес елдің шеттегі даудан мал мен басын бірігіп қорғауы. Елдің ат арқасына мінері тегісінен әскер болуы. Сондықтан әрбір жеке адамның бас пайдасы мен қоғам пайдасы бірге ұштасып отырады да, әрбір жеке адамның азаматтық санасы, қоғамның жалпы мұңы, саяси белсенділігі күшейе түседі;

2. Көшпелі мал шаруашылығы және жер-мүлкінің ортақтығы адамды бір орынға арқандамай, бір-бірімен араласуына, Ертістен көшіп, Сыр құлауына, Шудан көшіп Жайық келуіне толық мүмкіндік беретін еді. Бір ру мен екінші ру ғана емес сол кезде бір жүз бен екінші жүздің от-суы, әр малдың сезон-сезондағы жайылымы, қазақ елін қыдыртып, бірінің үстіне бірін құлата беруші еді;

3. Бір ру мен екінші рудың қонысқа, тағы басқаға таласып үздіксіз жауласып, әр жауласудың нәтижесінде үздіксіз араласып, жарасып тұратындығы. Міне, бұл да араластырмай, қатынастырмай қоймаушы еді;

4. Әр рудың ішкі қатынасы. Бұл да бірде татулық, бірде жаулық түрінде үзілмей отырды;

5. Осылардың нәтижесінде қазақ мәдениетінің, соның ішінде **қазақ тілінің бірігуі, тұтасуы, өзінше өркендеуі** пайда болды [3.64-65].

Мемлекет машинасы берік емес, тұрақты армиясы болмаған, көпшілікті дегеніне жеткізу, бітімге, қоныс меңгеруге көндіру үшін қазақ қауымы қолданған мықты құрал – тілі болатын. Ғалым-профессор «топ жарған шешен,

тоқпақ ақын, ескі әдетті көп білетін кәрі құлақ адамдар, қысқасы тіл өнершілері елдің тізгінін ұстап, даудың билігін айтқанын» [4.32] оқушы зердесіне салады. Сөйтіп ғалым тілдің заман ағымы негізінде түзілген таным, халықтың өмір сүру тәсілінің, әдет-ғұрпының, дәстүрінің, мінезінің, жалпы болмысының көрінісі екенін нақтылай түседі.

Жалпы тілдің дамуы адам баласының ішкі рухани қажеттілігін қанағаттандырудан туындайды. Осы негізде, проф. Қ.Жұбанов: «Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты» [2. 93.] – деген ой-қорытынды жасайды. Қ.Жұбанов пайымдауынша, «Тіл адам баласының әр кездердегі барлық табыстарын, ұғым-түсініктерін білдіреді. Онда саясат пен идеологияның да әсері болуы әбден мүмкін. Ғалым бұл айтылған ойын былайша негіздейді: «Бұрындары кейбір елдерде құлды кім? демей, не? деп сұрайды екен. Бұл оларды пассив нәрсе ретінде қарап, кемсітуден туған... Адам баласының өрлеу жолындағы ізінің тілге беделі түскен. Мысалы, қазақтың «балам» деуі патриархат заманының қалдығы, өйткені бұл сөз ру деген сөзге байланысты: *ру-ұрық* – *ұрығ-ұру*; Бұл хасыл (*асыл*) – тек. Көрінген баланы «балам» деу некесіз заманнан қалған мұра. Ол заманда әйелдің жасы үлкені АНА, АПА болған. Бұларда *ру* аты сияқты аталған. Еркектің үлкені АТА болып аталған, ҚЫЗ – кішкене әйел дегенді білдіретін сөз, оны монғолша – *кеукім* дейді» [2. 123-124].

Дүниетанымдық тұрғыдан келгенде «адамзат баласы алғаш қалай сөйлеген?» деген мәселені түсіндіру үшін ең әуелі «адамзат баласы алғаш қалай ойлаған?» деген сұраққа жауап табу қажет болады. Тіл мен ойлаудың арақатынасы, байланысы туралы мәселелер сонда ғана өзінің ақиқат шешімін табады. Тіл білімі мен тіл философиясында ортақ мәселе – тіл мен ойлаудың, мағына мен форманың байланысы. Тіл – ойдың жемісі, ойды жарыққа шығаратын форма. Тіл – ойлау құралы, ой – оның мазмұны. Ойлау процесі – мида болатын құрылыс, сана әрекеті, ал тіл санадағы сол ойлау әрекетінің «ұғым» түріндегі нәтижесін дыбыстау аппараты арқылы материалдық формаға енгізеді. Осы екі басқа объектілерге қатысты екі түрлі құбылысты бір мезгілде өтетін құбылыстар деу сендірмейді. Олай болса олардың арасындағы «тығыз» байланыс та шартты түрдегі байланыс. Бұлардың уақытқа қатысты алғандағы байланысы, бейнелеп айтсақ, жердің соғуы нәтижесінде, шөптің қозғалуы тәрізді себеп-салдарлық байланыс. Яғни, ұғым айтылмақ болғанда, оған сөз таңдалады. Ең әуелі, ойдың ұғым түрінде бейнеленуінің өзі, яки ұғым пайда болуы тілге әсіресе, дыбыстық тілге тікелей байланысты емес. ҮІМ ТІЛІ дәуірінде ұғым әр түрлі ишарат белгілері арқылы бейнеленген.

Пайымдау, ойлау тәрізді, ұғым пайда болуы да – санадағы құбылыс. Ең ежелгі негіз ұғымдардың пайда болуында КӨЗ ҚЫЗМЕТІ ерекше орын алған. Себебі – ең ежелгі ұғымдар кеңістікке, ондағы денелердің әр түрлі бейнесіне байланысты туғанын тілдік деректер айқын көрсетеді. Ұғым пайда болуының негізінде – объект денотат тұрады. Ол – қозғаушы, сана әрекетін қоздырушы күш. Егер зат (*құбылыс*) болмаса, оның санадағы сәулесі, яки бейне де жоқ. Яки ұғым – дүниетанымның санадағы бейне суреті. Демек, ең ежелгі адамдар тіл

арқылы емес, көз арқылы ойлаған. Санадағы ұғымның мағынасын түсіну үшін осы көз арқылы қабылданған бейненің қандай бейне екенін түсіну қажет. Әрине, ол бізге көрінбейді, «қолға түспейді». Бірақ оның тіл, не басқаша тәсілдер арқылы берілу мүмкіндігі бар. Ұғым айтылмақ болғанда ғана оған сәйкес сөз тандалады деуіміз осыдан. Ол дыбыс, не басқа тәсіл арқылы да, ым-ишарат т.б. берілуі мүмкін. Демек, ең ежелгі негіз ұғымдардың пайда болуында тілдің еш қатысы болмаған. Тіл қызметі – екінші кезектегі әрекет. Тіл – табиғат пен адамзат аралығындағы сана арқылы болатын байланысты адамдардың өзара қарым-қатынасында бейнелейтін аралық құрал. Адамзат ұрпағының санасындағы ең алғашқы ұғымды белгі бір формада тілге (*ым тіліне, дыбыстық тілге, т.б.*) айналдыру үшін де қаншама ғасырлар өткенін болжап айту да оңай емес.

Міне осындай күрделі мәселені түсіндіруге проф. Қ. Жұбанов дыбыс жүйесі арқылы, тіл тану ғылымының бір саласы – *фонетика* арқылы келеді. Алайда ол фонетиканы таза дыбыс жайлы ғылым деп танитын ескі тілтану ғылымынан өзгешелеу тұрғыда, «салмақтандырып, дәлденкіреп түсіндіруге» ұмтылып төмендегідей байламдары мен пайымдарын ұсынады:

- фонетика дыбыс болған жердің бәрін тексермейді;

- фонетика адамнан шыққан дыбыстың бәрін тексермейді. Мысалы адам ыңқылдайды, түшкіреді, қырылдайды т.б. мұның бәрі адам дыбысы, бірақ адамның қоғамдық мұңы айдап шыққан, қоғамдық қажетіне жұмсалған дыбыстар емес, дене қызметінің салдарынан туған туынды инстинкт дыбыстар. Сол себепті фонетика қарауына бұлар да жатпайды;

- фонетика қоғамдық дыбыс болған жердің бәрін қарай бермейді. Мысалы, музыка да қоғамдық дыбыс, сөйте тұра бұл тіл дыбысы емес; жылау, күлу де қоғамдық дыбыстар бірақ тіл дыбыстары емес. Соңғысы барлық ұлт өкілдеріне түсінікті, ал тіл болса тек сол ұлт өкіліне, немесе, оны игерген адамға ғана түсінікті;

- фонетика бір тілмен сөйлейтін адамдарға ғана түсінікті дыбыс болған жердің бәрін тексермейді. Мысалы малдарды шақыру, қайыру, ысқыру т.б. бұлар да тіл дыбыстары емес. Өйткені тілдің атқаратын негізгі қызметі – адам мен адам арасындағы пікір қалыптастыру [2.37-40].

Осы айтылғандарды саралай келе, профессор Қ.Жұбанов: «фонетика тіл дыбысы болған жердің бәрін қарай бермейді, дыбыс тілінің дыбыстарын ғана тексереді» – деген тұжырым жасайды. Жоғарыда айтылған тіл мәселесіндегі ЫМ ТІЛІ мен КӨЗ ҚЫЗМЕТІ де тілші-ғалым назарынан тыс қалмаған. Сондай пікірлерінің бірі төмендегідей: «Күншығыста әйелдер тұрмысы ерекше жағдайда болғандықтан, әйелдерге арнаулы түрлі әдет-ғұрып өзгешеліктері мұнда жиі ұшырайды. Сол әдет-ғұрып өзгешеліктерінің бірі – осы күнге шейін Кавказда армян, грузин, түріктер арасында сақталған әйелдердің ЫМ ТІЛІ. Жаңа түскен келіншек қай жерде бір айға, қай жерде бір жылға шейін ата-енесімен дыбыстап сөйлеспейді, ымдам сөйлеседі. Бұл тілді армяндар «нашнауар» дейді. Нашнауар сондай бай, сондай ұшталған тіл, мұнымен әйелдер сумаңдатып ала жөнелгенде дыбыс тілінен еш кемдігі жоқ сияқты.

Мұндай әйелдерге ғана арнаулы, жүйелі болмаса да, әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзгешеліктің бірі – әйелдерде ғана болатын «ернін шығару» (*кеміткенде*), «бетін шымшу» (*ұятсынғанда*), «ауызын шылып еткізу» (*таңданғанда*), «ауызын быртылдату» (*кекеткенде*). Міне, мұның соңғы екеуінде үнсіз ым емес, дыбыс шығару да бар. Бірақ дыбыс айырынды (*членораздельный*) емес. Фонетика дыбыс тілінің дыбыстары жайындағы ғылым болғандықтан дыбыс тілі жүйесіне қосылмайтын, ым тілі қалдықтарына жататын дыбыстарды қарамайды» [2.40-41].

Осы жоғарыда айтылғандар негізінде профессор Қ.Жұбанов жалпы тіл философиясы туралы мынандай тұжырымға келеді: «Бүгіндегі адам баласының тілі – дыбыс тілі. Бүгінде «сөйлеген» деген – «дыбыстаған» дегенмен бір есеп. Бүгінде дыбыстағанның бәрі бірдей сөйлеген болмағанмен, сөйлегеннің бәрі дыбыстаған болып кеткен. Сөйлеген сөздеріміздің қай-қайсысы да түрлі дыбыстардың түрліше құралысуы, орналасуы сияқты көрінеді. Кірпіш үйдің қабырғасы (*дуалы*) қабырға болмастан бұрын бөлек-бөлек, ұсақ-ұсақ кірпіштен болып, сол кірпіштен құралып, қаланып барып қабырға (*дуал*) қалпына келгені сияқты, тіл де дыбыстардан құралып барып, буындар, буындардан жиналып келген сөздер, сөздерден топталып алып, сөйлемдер пайда болатын тәрізді. Тәрізді ғана емес, бүгіндегі қандай жақсы деген грамматика кітабын алып қарасаңыз да дыбыстарды тіл қабырғасын құрастырған кірпіштер қылып көрсетеді.

Осындай түсініктің нәтижесінде үйдің қабырғасы болмас бұрын, оны құрастырғанда кірпіштер болмас бұрын, оны құраған құм топырақтар болғаны сияқты, сөз болмас бұрын дыбыстар, дыбыс болмағанда осы күнгі біз білетін «а», «в», «с» дыбыстары болған сияқты көрінеді. Жеке айырынды дыбыстар тілдің арғы атасы сияқтанады. Тілдердің ілгері басуы, дамуы, өсуі дегеніміз «әлімсақтан» бері келе жатқан өзгермес дыбыстардың құралысу жөніндегі өзгерістер болып қана көрінеді».

Айтулы тіл маманы, профессор Қ.Жұбановтың тіл философиясы, оның дүниетанымдық ролі туралы пікірлерінің бір парасы осындай. Біздің филология саласы ғалымдары белгілі деңгейде Құдайберген Жұбанов туралы зерттеулер жүргізгенімен, оның шығармашылығының сан-салалы қырларын жан-жақты қарастыра қойған жоқ. Біз бұл мәселені бұдан біраз жыл бұрын «ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВ ДҮНИЕТАНЫМЫ» (*Ақтөбе, 1999*) деген еңбегімізде көтерген болатынбыз. Онда ғалым шығармашылығын таза тіл мәселесі шеңберінен шығарып, оның әлеуметтік-танымдық жағына назар аудару қажеттігін айтқанбыз. Біз әлі де сол пікірдеміз.

Әдебиеттер:

1. Қ.Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, «Ғылым», 1992.
2. Қ.Жұбанов. Шығармалар мен естеліктер. Алматы, «Өнер», 1990.
3. А.Тайжанұлы. Құдайберген Жұбанов дүниетанымы. Ақтөбе, 1999

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЛДАНБАЛЫ ЛИНГВИСТИКА ҚҰРЫЛЫСЫНДА ЖҰБАНОВТАРДЫҢ РӨЛІ ТУРАЛЫ

СИРАЗИТДИНОВ З.Ә.

*Өфө қаласы (ТТӘИ)
Ресей, Башқұртстан Республикасы
ф.ғ.к., тіл білімі және ақпараттық технологиялар
зертханасы меңгерушісі*

Қолданбалы лингвистика, соның ішінде математикалық және компьютерлік филология Қазақстан Республикасында үлкен биіктерге жетті. Бүгінгі күні Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының қолданбалы лингвистика бөлімінде, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия мемлекеттік университетінің «Жасанды интеллект» ғылыми-зерттеу институтында, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Жасанды интеллект және үлкен мәліметтер кафедрасында ғылыми қызметкерлер жемісті жұмыс жүргізеді.

Бектаев К.Б., Жұбанов А.Х., Төкеев У.А., Шарипбаев А.А. сияқты белгілі ғалымдардың еңбектері арқасында қолданбалы лингвистиканың теориялық негіздері қаланды. Бұл ақпараттық технологияларға қазақ тілін енгізу үшін лингвистикалық мәліметтер базасы, морфологиялық және синтаксистік анализаторлары, қазақ сөйлеу синтезаторлары мен анализаторлары, қазақ-ағылшын және ағылшын-қазақ аудармашылары және т.б. қолданбалы бағдарламаларды жасауға мүмкіндік берді.

Мақаламызда біз қазақ филологтары Жұбановтардың еңбектеріне тоқталғымыз келеді, онсыз қазақ тіл білімінің қолданбалы бағытының қалыптасуын және дамуын көз алдына келтіру мүмкін емес.

Құдайберген Қуанұлы Жұбанов 1934 жылы жазылған мақаласында электронды мәшинелер мен компьютерлер пайда болғанға дейін қазақ сөзіндегі буындарды ажырату үшін «механикалық» (Қ.Қ.Жұбанов термині) алгоритмін ұсынады. Алгоритмнің құрылатын негізгі қағидалары туралы автор былай деп жазады:

- «1. Дауысты дыбыссыз буын болмайды.
2. Бір буында бірден артық дауысты дыбыс болмайды.
3. Дауысты дыбыс жалғыз өзі де буын бола алады.
4. Бір буында үштен артық дауыссыз дыбыс болмайды.
5. Екі дауыссыз бір буында қатар келетін болса, дауыстының соңынан ғана келеді. Еш уақытта алдында екі дауыссыз қатар келмейді.
6. Сөз ішінде дауыстыдан басталатын буын болмайды. Әр уақытта ортадағы, аяқтағы буын дауыссыздан басталады.» [1: 374].

Автордың бұл қағидаттарын жалпыланған буын модельдерінің түрлерін анықтау және олардың сөз түрінде позициялық бекітілуін ашу ретінде қарастыруға болады.

Бір буынның сөз түрінде позициялық бекітілуін автор былайша анықтайды:

- 1) сөз ішінде дауысты дыбыстан басталатын буын мүмкін емес,
- 2) орта және соңғы буындар дауыссыз дыбыстан басталады.

Осылайша, жалпыланған модельдер және олардың позициялық бекітілуі автоматтандыру үшін жеткілікті шарт болып табылады немесе К.К.Жұбановтың сөзі бойынша буындарды бөлу процесін «механикаландыру» [1: 374 б].

Автордың буындарды таңдау алгоритмі осылай шығады:

- 1) дыбысты таңдау,
- 2) түрін анықтау (дауысты, дауыссыз),
- 3) келесі дыбысты таңдау,
- 4) алынған дыбыстық тіркесімді қазақ буынының модельдеріне сәйкестігі үшін қарастыру,
- 5) егер болса, онда позициялық бекітудің орындылығын тексеру,
- 7) егер болса, онда буын ерекшеленеді.

Айтылған принциптер мен алгоритмдерге сүйене отырып, Құдайберген Қуанула қазақ сөзінде буындарды бөлудің келесі мысалын келтіреді:

«Мысал үшін «оқытушы» деген сөзді буындап көрелік. Соңынан бастасақ, соңғы дыбысы **ы** – дауысты, мұның алдында бір дауыссыз тастап бөлсек, «оқыту//шы» болады. Оған жалғас тұрған дауысты у-дың алдына бір дауыссыз тастап бөлсек, «оқы//ту//шы» болады. Бұған жалғас тұрған дауысты **ы**-ның алдына бір дауыссыз тастап бөлсек, «о//қы//ту//шы» болады. Сонда «оқытушы» сөзі төрт буынды болып, буын жігі «о-қы-ту-шы» тәрізінде ашылып шығады.»

Бұл буынның бөліну алгоритмдері тек қазақ тілінің ғана емес, сонымен бірге туыстық түркі тілдерінің де барлық сөздерді автоматты құру жүйелерінің негізін құрайтын болып табылады. Атап айтқанда, олардың негізінде және ұлттық тілдің ерекшеліктерін ескере отырып, башқұрт тілінің фонетикалық заңдылықтарына бағынатын өз сөз формалары мен басқа тілдерден кірген сөздердің буындарға автоматты бөліну жүйесі жасалды [1: 376].

Құдайберген Қуанұлының ұлы профессор Есет Құдайбергенұлы – дәстүрлі тіл білімінің көрнекті өкілі. Алайда оның математика ғылымының тіл біліміндегі орны мен рөлі туралы тұжырымдары өткен ғасырдың 70-80-ші жылдарында маңызды болды, өйткені олар тіл білімін байытуға мүмкіндік берді. Інісі Асқар Құдайбергенұлының білімі бойынша математик, алайда тағдырын қолданбалы лингвистикамен байланыстыруда. Қазақ тіл білімінің бұл саласына елеулі үлес қосуында әкесінің орнына қалған Есет Құдайбергенұлының шешуші рөлі болды.

Есет Құдайбергенұлының идеялары Асқар Құдайбергенұлымен бірлескен ғылыми мақалада айқын көрінеді, онда тілдік фактілерді дәстүрлі әдістер

көмектесе алмайтын жағдайда нақты әдістермен түсіндіру міндеті қолданбалы лингвистиканың басымдығы болып табылады [2]. Әрине, ақпараттық технологиялар өздерінің негізгі міндеттерін қойған кезде, мысалы, тілдік құбылыстарды рәсімдеу кезінде, бүгінгі көзқарас тұрғысынан бұл артта қалады. Бірақ Есет Құдайбергенұлының ұсынысы сол кезде өзекті болды.

Есімде, мен 80-ше жылдарда Тіл білімі институтында аспирантурада жүрген кезімде Есет Құдайбергенұлымен сөйлескенде математиканың тіл біліміндегі орны мен рөлі туралы жиі сұрақ қойды. Ол тілге жүйенің құрылымы ретінде ғана емес, зерттеушінің көзінен көптеген сөздердің, морфолгик формалардың қабаттануынан жасырылған тілдік ерекшеліктерді математикалық әдістер арқылы ашуға тырысуды ұсынды. Оның идеялары менің кең ауқымды филолог ретіндегі дамуыма әсер етті.

СССР-дағы квантитативті-статистикалық лингвистиканың негізін қалаушылардың бірі Қалдыбай Бектаевтың шәкірті болған Асқар Құдайбергенұлы ХХ ғасырдың 60-жылдары ғылыми шығармашылығын жиілік сөздіктер құрастыру мен соның базасында қазақ мәтіндері құрылымын статистикалық зерттеумен бастады. Қоғамдық ғылымдарға есептеуіш мәшинелер ене бастаған жылдары мәтіндермен жұмыс істеу мен сол сияқты нәтижелерді математикалық талдау үшін арнайы бағдарламалық пакеттер мен қосымшалар жоқ болатын. Жас ғалымның үлес қосуымен М.Әуезовтің «Абай жолы» романы цифрланып, оның материалдары ғалым әзірлеген алгоритмі мен бағдарламасының негізінде Минск-22 ЭЕМ-де зерттелді. Зерттеу нәтижелері жас ғалымның ғылыми мақалаларында жарияланып, кандидаттық диссертациясының негізін қалады [3-7].

Асқар Құдайбергенұлының қазақ мәтіндері бойынша зерттеулері нәтижесінде лингвистикалық зерттеулердегі норманы таңдау (серия көлемі (K), серия саны (n), және таңдау көлемі (N)) зерттеліп отырған лингвистикалық бірліктің үлестірілім сипатына едәуір әсер ететіні туралы болжам дәйектелді. Осы зерттеулерде ғалым нормалаудың кіші мәнінде лингвистикалық бірліктердің үлестірілім түрі зерттеліп отырған мәтіннің функционалдық стиліне де байланысты болатыны анықталды.

Ақпараттық технологияның бастапқы кезеңінде СССР-де операциялық жүйелерде тек ағылшын және орыс тілі ғана болды, тіпті компьютер деген сөздің өзі қолданыста жоқ болатын. Оның орнына ЭЕМ аббревиатурасы деп қолданылды. Кеңес үкіметінің көптеген тілдері үшін лингвистикалық зерттеулерде цифрлық техниканы қолдану ерекше міндет болатын. А.Қ.Жұбановтың түркі тілдерінің жазба мәтіндерін ЭЕМ-де кодтау мәселесіне арналған тұңғыш еңбегі және соның негізінде құрастырылған жиілік, кері-жиілік, әліпбилі-жиілік сөздіктер, әріптер тіркесімінің, сөзтіркесімнің жиілік тізімі алгоритмі түркологиядағы цифрлық техниканы қолдану мүмкіндігін туғызды [8-11]. Ғалым ұсынған түркі мәтіндерін өңдеу технологиясында цифрлық техниканы қолдану нәтижелері өзбек, қарақалпақ және башқұрт ғалымдары еңбектерінде қолданыс тапты [12-16].

Асқар Құдайбергенұлы көп жылдар бойы түркі республикаларының тілші-әріптестеріне ақпараттық технологияны меңгеру ісі бойынша кеңес беріп, үнемі қолдау көрсетіп отырды. Мұны, әсіресе, кирил қаріптері негізінде ұлттық клавиатурада әріптерді орналастыру көптеген түркі тілдерінде қазақ тіліне өте ұқсайтынан да байқауға болады. Қазақ тілі бойынша жарық көрген жиілік сөздіктердің басым бөлігі А.Қ.Жұбановтың қатысуымен құрастырылғанын атап айту қажет. Бұл сөздіктер құнды зерттеу материалы ғана емес, қазақстандық лингвистика ғылымын биікке шығарған сөздіктер болды. Мысалы, Абай поэзиясы тілінің жиілік сөздігі СССР-дағы Пушкин лирикасы сөздігінен кейінгі екінші сөздік болды [17]. Ал орхон жазуы мен Кодекс куманикус тарихи ескерткіші мәтіндері бойынша құрастырылған сөздіктер әлемдік деңгейдегі бірегей сөздіктер қатарынан орын алады. Ғалым бұл ғылыми бағытын қазіргі кезде де жалғастырып отыр. Айталық, Асқар Жұбанов қазақ тілінің үлкен жиілік сөздігін дайындауға жетекшілік жасады, бұл сөздік 2016 жылдың аяқ шенінде жарық көрді.

Ғалым шығарған жиілік сөздіктер, мәтінге статистикалық талдау жасау әдістемесі Асқар Құдайбергенұлының авторлық лексикография мен қазақ жазушыларының жеке стилін зерттеуде қолданыс тапты [18]. Автордың біраз еңбектері қазақ мәтінінің графемдік құрылымын зерттеуге арналды [19-20]. Ғалым қазақ сөйленісінде үнді және жуысыңқы шұғыл дыбыстардың жоғары жиілікте қолданылатынын анықтады. Осы бағыттағы жұмыстары ғалымның қазақ мәтіндеріне автоматты транскрипция жасауға мүмкіндік берді. А.Қ.Жұбанов жазба мәтіндерді фонетикалық мәтіндерге автоматты түрде көшіру алгоритмін ұсынды [21].

Қазақ мәтіндерінің сөзтүрлендіруші және форматудырушы категориялары бойынша статистикалық материалдарды жинақтауы ғалымның қазақ сөзформасының автоматты синтездеу мәселелерінің теориялық аспектілерін зерттеуге мүмкіндік берді. Синтез-анализ мәселесі бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, оның бірі шешілсе, екіншісін де шешуге болады. Сөзформаны анализ және синтездеу мәселесі тілдің автоматты морфологиялық талдаушы (анализатор) жасауға база болады. 2000 жылдардың басында ғылыми байланыстың кемдігінен осы мәселеге түркітанушылардың назарын аударып, бірігіп істеуге кедергі болды. Есім және етістік сөзформаларды жеке дара синтездеу негізінде осы мәселені шешуде А.Қ.Жұбановтың өте қырағы ғылыми пайымы маңызды болды деуге болады [22]. Ғалым бұл ғылыми әдісті басқа түркітанушы ғалымдардан бұрын аңғарған еді. Осыдан кейін бұл мәселе башқұрт және хакас тілдерінде қолданыс тапты [23-24].

А.Қ.Жұбановтың қазақ қолданбалы тіл біліміне үлес қосқан іргелі еңбегі, әрине, ғалымның қазақ мәтінін көпдеңгейлі модельдеу мәселесіне арналған докторлық диссертациясы еді. Диссертациядағы негізгі тұжырымдар кейін монография ретінде жарық көрді. Мәтіннің семантика-синтаксистік мазмұнын формалдау компьютерге түсінікті жасанды тілді қолдануды қажет етеді. Автор бұл ретте өзінің ғылыми жетекшісі құрастырған СЕМСИНТ тілін қолданады.

Бұл тіл жеке сөздің, сөйлемнің, абзацтың және тұтас мәтіннің мазмұнын сипаттауға мүмкіндік береді. СЕМСИНТ мәтіндік бірліктер арасындағы семантикалық және синтаксистік қатынастарды сипаттай алатын қағидаттар бойынша жұмыс істей алады. Ал бұл мәтінді семантика-синтаксистік формулаға салуға мүмкіндік береді, соның негізінде нақты бір мәтіннің жалпылама семантика-синтаксистік формуласын шығаруға болады. Мұндай жұмыс түркітануда алғаш рет зерттелгендігін атап өту қажет. Олар:

- қазақ тіліндегі атауыш сөздердің семантикалық классификациясы ұсынылды;

- қазақ тілінің үш функционалды стиліндегі (көркем, публицистикалық, ғылыми) заттық-логикалық мазмұндары бойынша бастапқы, ортаңғы және соңғы абзацтар типтері анықталды;

- тірек сөздер типтері анықталды;

- мәтіндегі орналасуына байланысты абзацтың функционалды-мағыналық типтері зерттелді;

- лексика-семантикалық формулалар түрінде әртүрлі функционалды стиль мәтіндерінің модельдері құрастырылды.

Бұл алынған нәтижелер болашақта ұлттық интеллектуалдық ақпараттық жүйені жасауда міндетті түрде пайдаланылатын құнды, маңызды материал болып табылады. Атап айтқанда, ақпаратты автоматты жинау мен классификация жасауда, мәтінді автоматты түрде туындатуға т.б.

Филологиялық компьютерлік мәліметтер базасын жаңа ғылыми-теориялық жаңалықтар ашудың дереккөзі, сондай-ақ көпшілік пайдаланушылардың автоматтандырылған анықтамалық құралы ретінде маңыздылығын жақсы түсінген Асқар Құдайбергеноұлы 2003 жылы ІТ технологиясының мамандары мен филологтардың осы мәселеде бірігуі қажет екендігі туралы баспа беттерінде арнайы көтеріп, мақала жариялаған болатын [25]. Осы кездерден бастап А.Қ.Жұбанов өзінің бар күшін, білімін, тәжірибесін қазақ тілінің лингвистикалық деректер базасын жасауға жұмсап келеді.

Лингвистикада лингвистикалық деректер базасы және толық мәтіндер базасы бар. Лингвистикалық базалар әртүрлі лингвистикалық бірліктер туралы ақпараттарды жинақтайды. Мәселен: лексика, фонетика, морфология, айталық, Қазіргі ағылшын тілінің халықаралық компьютерлік архиві (International Computer Archive of Modern English – ICAME), орыс терминологиясының «РОСТЕРМ» деректер базасы және т.б. Ал толық мәтіндер базасын мәтіндер корпусы құрайды. Мысалы, «Ағылшын тілінің Британ ұлттық корпусы», Ресейдегі ең ірі «Орыс тілінің ұлттық корпусы» немесе «XX ғасыр соңындағы орыс газет мәтіндерінің компьютерлік корпусы».

Автордың осы бағыттағы зерттеулері барысында ғалымның «Тіл – қазына» атты лексикографиялық базасының құрылымы жасалды [26]. Бұл лексикографиялық база әртүрлі компьютерлік бағдарламалармен жабдықталған, пайдаланушыға қажетті материалды іздеп табуға ыңғайлы етіп жасалған, жан-жақты ақпараттарды жинақтаған көпқырлы құрылымнан тұрады. Мұндай лексикографиялық деректер базасын жасаудағы негізгі қиындық, ол

сөздіктердің кітап нұсқаларының базасынан жасалатындығы болды. Оларды электронды пішінге келтіру және программамен жұмыс істеуге келтіру, яғни ақпараттық базаға салу көп еңбекті қажет етеді. А.Қ.Жұбанов қазақ тіл біліміндегі барлық сөздіктерді бір жүйеге келтіріп, оларды компьютерлік лексикографиялық базадағы деректер қорына салудың бірегей құрылымын жасады.

Қазіргі кезде «Тіл – қазына» базасында: Тіл білімі институтының лексикографиялық картотекасы, көптомдық сөздік пен қазақ тілінің басқа да сөздіктерінің электронды нұсқалары бар. База институт картотекасы, түсіндірме, синонимдер, орфоэпиялық сөздіктер, екі тілді сөздіктер, терминологиялық сөздіктердегі сөздер мен формаларды қажетке қарай іздеп табатын арнайы программамен жұмыс жасайды. Мысалы, картотекалық базадан пайдаланушы өзіне қажетті сөзді, авторды, жылы бойынша, кітап атауы бойынша немесе абзацтар, сөйлемдер бойынша тауып ала алады. Бұл база Институт қызметкері үшін сеттік байланыста орнатылған, осы база институттың көптеген лингвистикалық зерттеулері мен лексикографиялық жұмыстары үшін құнды материал болып отыр. Айталық, осы база қазақ тілінің он бес томдық түсіндірме сөздігінің қысқа мерзімде жарық көруіне септігін тигізді.

Асқар Құдайбергенұлы өзінің бар күшін ғылыми зерттеуге арнай отырып, тілді оқыту мәселесінде жаңа инновациялық әдістемелерді жасауға да уақыт тапты. Ғалымның тіл оқытуда жиілігі жоғары K ($K = F \cdot m / N \cdot n$) сөздерді тірек сөз ретінде алуға қатысты компьютерлік бағдарламасы мектептер мен жоғары оқу орындарында кең қолданыс тапты [27].

Ғалымның көпжылғы зерттеулер нәтижесі қазақ тілінің ұлттық корпусын жасауға да негіз болды. Бұл корпус қазіргі уақытта А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында ғалымның жетекшілігімен жасалып жатыр. Ғалымның ұлттық корпус құрылысын жасауға қатысты мәселелері ғылыми еңбектерінде жарық көрді [28-29]. Ұлттық корпус туралы зерттеулері мен ғалымның қазақ сөзформасын автоматты анализ және синтездеу міндетін шешуге қатысты зерттеулері, «Тіл – қазына» деректер базасы, сондай-ақ ғалымның ғылымға деген жанашырлығы мен ерен еңбегі институттың ұжымының қазақ тілінің ұлттық корпусын сәтті жасап шығуына мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Асқар Құдайбергенұлы – Қалдыбай Бектаевтың ең талантты және ең мықты шәкірті. Сондықтан да Қазақстанға математикалық лингвистиканың негізін қалаған белгілі ғалым Қ.Бектаев өзі институтта ашқан қолданбалы лингвистика тобының жетекшісі ретінде Асқар Құдайбергенұлына сеніп тапсырды. Өткен ғасырда бұл топ «Автоматтандыру және лексикография» лабораториясы болды. Кейін өз алдына «Қолданбалы лингвистика» бөлімі болып қайта құрылды. Осы жылдары Асқар Құдайбергенұлы Қ.Бектаевтың математикалық лингвистика мектебін ғана дамытып қойған жоқ, ол өзінің компьютерлік лингвистика мектебінің негізін қалады.

А.Жұбанов көптеген кандидаттық, докторлық диссертациялардың жетекшісі, кеңесшісі және ресми оппоненттері болды. Ол қазақ қолданбалы

лингвистикасында ғана емес, башқұрт тіл білімінде де осы саланың мамандарын дайындады. Осы мақала авторы 1983-1984 жылдары А.Жұбановтың жетекшілігімен институттың «Автоматтандыру және лексикография» тобында тағылымдамадан өткен болатын. Осыдан кейін Асқар Құдайбергеноұлы кандидаттық диссертацияның ғылыми кеңесшісі болды.

Асқар Құдайбергеноұлы қолданбалы лингвистика мамандарын дайындауда оларға білім беріп қана қойған жоқ, қазақ тіліне, ғылымға деген құрмет пен сүйіспеншілікті ұялатты. Туған тіліне деген сезімі мен жанашырлығы оған әкесі – қазақ лингвистикасының бірінші профессоры Құдайберген Қуанұлынан қанмен тараған керемет қасиеті болса керек.

ӘДЕБИЕТ:

1. Жұбанов Қ.Қ. Қазақ тілі жөнндегі зерттеулер. – өнд., 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 бет.

2. Джубанов А.Х., Жубанов Е.Х. Статистика лексико-морфологических форм прилагательных в романе М.Ауэзова «Абай жолы» («Путь Абая»)//Статистика казахского текста. Алма-Ата, 1973. С. 231-250.

3. Джубанов А.Х., Зубов А.В. Автоматизация некоторых лингвистических процессов//Вестник АН КазССР. Исследования молодых ученых. Алма-Ата, 1968, №9, С.31-36.

4. Джубанов А.Х., Джубанов Е.Х. Статистика лексико-морфологических форм прилагательных в романе А.Ауэзова «Абай жолы» («Путь Абая»)//Статистика казахского текста. Алма-Ата: Наука, 1973, С.231-248.

5. Джубанов А.Х., Бектаев К.Б. Вероятностно-статистическое моделирование тюркских текстов//Статистика казахского текста. Алма-Ата: Наука, 1973, С.299-328.

6. Джубанов А.Х. Вероятностные законы распределения классов слов казахского текста//Труды VII Всесоюзной школы-семинара «Автоматическое распознавание слуховых образов». Алма-Ата, 18-23 сентября, 1972 г. Алма-Ата: Наука, 1973, С.139-145.

7. Джубанов А.Х. Статистическое исследование казахского текста с применением ЭВМ (на материале романа М.Ауэзова «Абай жолы»). Автореф. на соискание ученой степени канд. филол. наук. Алма-Ата, 1973.

8. Джубанов А.Х., Зубов А.В. Автоматизация некоторых лингвистических процессов// Вестник АН КазССР, №9, 1968, С.31-36.

9. Джубанов А.Х. Бектаев К.Б., Зубов А.В. Автоматическое построение частотных словарей (прямого и обратного)//Вестник АН КазССР №3, 1970, С.48-53.

10. Джубанов А.Х. Задача получения на ЭВМ частотных списков лингвистических единиц//Статистика казахского текста. Алма-Ата: Наука, 1973, С.263-287].

11. Джубанов А.Х. Подготовка тюркоязычного текста для получения словоуказателя произведений индивидуального писателя на ЭВМ//Советская тюркология, №1, 1988. С.115-122.
12. Мухаммедов С.А. Статистический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов. Автореф. дисс. .. канд. филол. наук. Ташкент, 1980, 26 с.
13. Айымбетов М. Опыт лингво-статистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1987, 23 с.
14. Сиразитдинов З.А. Частотный словарь башкирского языка. Т1 (наука). Уфа: Гилем, 1997. 330 с.
15. Сиразитдинов З.А. Частотный словарь башкирского языка. Т2 (проза). Уфа: Гилем, 2002. 431 с.
16. Сиразитдинов З.А., Шамсутдинова Г.Г. Частотный словарь башкирского языка. Т.3 (публицистика). Уфа: Гилем, 2006. 384 с.
17. Бектаев К.Б., Джубанов А.Х., Мырзабеков С.М., Белботаев А.Б. М.Әуезовтің «Абай жолы романының жиілік сөздігі». Алматы: Ғылым, 1979. 334 б.
18. Джубанов А.Х. Использование ЭВМ в авторской лексикографии//Переработка текста методами инженерной лингвистики: Тезисы докладов Всесоюзной конференции, Минск, 1-2 февраля, 1982 г. С.135-137.
19. Джубанов А.Х. К вопросу о графемной статистике казахского текста/Вопросы казахской фонетики и фонологии. Алма-Ата, 1979. С.79-86.
20. Жұбанов А.Қ., Жұбанов Е.Б. Қазақ жазба мәтіндеріндегі графема қолданысының статистикасы/ҚР ҰҒА-ның «Хабарлары». №5 (165), 2007. Б. 28-32.
21. Джубанов А.Х., Джунусбеков А. Преобразование с помощью ЭВМ казахских текстов в фонетическую запись//Материалы семинара «Статистическая оптимизация преподавания языков и инженерная лингвистики. Чимкент, 1980. С.317-318.
22. Жубанов А.К. Основные принципы формализации содержания казахского текста. Автореф. дисс. док. филол. наук. Алматы, 2002. 32 с.
23. Сиразитдинов З.А. Моделирование грамматики башкирского языка. Словоизменительная система. Уфа: Гилем, 2006. 160 с.
24. Дыбо А.В., Шеймович А.В. Автоматический морфологический анализ для корпусов тюркских языков// Труды Казанской школы по компьютерной и когнитивной лингвистике TEL-2014: Изд-во «Фэн» АН РТ. С.111-120
25. Жұбанов А.Қ. Тіліміздің компьютерлік қорын жасау керек//Ана тілі. 2003. 13 қараша (№45).
26. Жубанов А.К. База данных казахского слова и ее теоретические основы. Алматы: «Арыс», 2009. С. 231.

27. Джубанов А.Х. Использование ЭВМ для выделения опорных слов текста//Актуальные проблемы компьютерной лингвистики: тезисы докладов Всесоюзной конференции. Тарту, 29-31 мая, 1990, С.79-50.

28. Жұбанов А.Қ. Қазақ тілі мәтіндер корпусының компьютерлік базасын құрудың алғышарттары//Әдеби тіл және қазақ тілінің: өміршендігі. Алматы, 2009. 173-179 бб.

29. Қазақ тілінің ұлттық корпусы мәтіндегі сөзқолданыстардың сөз табына қатысты ықтималды-статистикалық моделі// Актуальные проблемы диалектологии языков народов России: Материалы XIV Всероссийской научной конференции. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2014. С.258-261.

Қ.ЖҰБАНОВ ЖӘНЕ С.АМАНЖОЛОВ ҒЫЛЫМИ МҰРАЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ

С.ОРАЗАЛИН

Ф.ғ.к., С.Аманжолов атындағы ШҚМУ профессоры

1899 жылы 19 желтоқсанда Тіл білімі ғылымы үш бәйтерегінің бірі – Құдайберген Қуанұлы Жұбанов дүниеге келді.

Жұбанов туралы ой

Өрнектеп ойын жырменен,
Тереңнен тартып бүрлеген.
Ғылымға бойлай сусындап,
Қазақтың тілін түрлеген.
Жұбановтай асылға,
Жұбановтай ғасырға,
Құдайбергендей ағаға,
Біртуар асыл данаға,
Ойымды айтып көрейін.
Өр Алтайдың төрінен
жалынды сәлем берейін!
Жырларымды төгейін,
Қан тамырларымды сөгейін.
Соңынан ерген ұрпаққа
Асыл туған ағаның
Арманы болып келейін.
Сөнді ғой, қазақ талайың,
Сөйлемей қалай қалайын.
Атылып кеткен ағаның

Шырағы болып жанайын..
Ғылымның қайнар бұлағы ең,
Білімнің сөнбес шырағы ең,
Мұз үстінде жалындап
Ғасырдан – ғасыр тұрар ең.

xxx

Қасыңда ұран салам
Күндестік жойылсын деп.
Мәңгілік ескерткішке
Ақ гүлдер қойылсын деп.
Жетпеген арманыңды
Ұрпағың арқаласын.
Қазақтың жалғызы едің
Бұл тойың тарқамасын

С.Оразалин 2019 жыл, 24-25 қазан, Ақтөбе

Ерекше пікір: Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің бір сөзінде «Біз жарқын болашаққа ұмтыла отырып, өткеннен тағылым алғанымыз орынды.» дейді. Ғалымдар да, білім іздеген жастар да «Рухани жаңғыру» бағдарламасын, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақаласын, 2019 жылғы екінші қыркүйектегі ҚР Президенті Қ.Ж.Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауын жүзеге асыруға арналған бағдарламалардың өзектілері өткен тарихи жылдарға үңілу, ғалымдар мұрасына баға беру, осы негізге сүйене отырып алға жылжу деп түсінемін. Сондықтан да бүгінгі тақырып та, конференция да, Қ.Жұбанов мұрасындағы зерттеулерді қайталап еске түсіру де кездейсоқ жасалған дүние емес.

Қазақ тілі – осы уаққа шейін жүйелі түрде тексеріліп, ғылым тезіне түспеген тіл. Қазақ тілін алғаш зерттегендер патша үкіметінің отаршыл саясатын іске асыру мақсатымен отар елдердің әдет-ғұрпын, тіл-әдебиетін тексерген миссионерлер, одан қалды күншығысшыл оқымыстылар болды. Бұл топтан шыққандардың басты-бастылары: Н.И.Ильминский, проф. П.М.Мелиоранский, М.Терентьев, И.Лаптев, В.В.Катаринский, академик В.В.Радлов, проф. Е.Д.Поливанов тағы басқалар еді. Бұлардан бұрын қазақ ауыз әдебиетін, тарих, этнографиясын тексерген Уәлиханұлы Шоқанды да қазақ тілін тексеруге қатысқандардан санауға болады деген екен Қ.Жұбанов. Біз бұндай пікірді енді айтып жүрміз

Екінші ерекше пікір: Шынында неге осы уақытқа дейін Байтұрсынұлының кітаптары қолданылып келеді? Неге оның «Тіл-құралдары» 1-басқыштан бастап жоғары дәрежелі мектептерге (ВУЗ-ға) дейін бәріне де «жарап» жүр. «Тіл-құралмен» оқыту тиылған бола тұрса да, мұғалімдеріміз неге әлі күнге дейін оны құрандай қолтықтап, сабаққа сонан даярланады? Кім бұған айыпты? Әлде, сол мұғалімдер ме? Жоқ. Бұған біз, тіл зерттеушілері айыптымыз. Бүгінге шейін қазақ тілі жайында жазылған жолбасшы

кітаптарымыздың бәрі де «Тіл-құралдан» кем болған. Біздің шығарған кітаптарымыздың кеудесіне нан піскендей мен-мендігі болғанмен, іші қуысырақ соққан. Білімге сусаған қалың мұғалім бұлардан шөлін қандыра алмаса, бірқатар жоғы «Тіл-құралдан» табылып тұрса, ол сусынды содан іздемей, қайдан іздесін Біз қазір ХХ! Ғасыр биігінде тұрып, көзіміз жетіп тұрса да қорғаншақтап, тіл білімінің өткен тарихына пікір бере алмай күмілжіп келеміз.

Заманымыздың заңғар жазушысы М. Әуезов бір естелік-мақаласында ғалым туралы мынадай ерекше пікір айтады:

Енді бүгін сонау Абай меңзеген өрістен Абайша көз салып қарасақ, өз тұрғыластарымыздың ішінен өнердің, істің, еңбектің талай майталман жорғасы мен өрен жүйрігін көреміз. Жорға мен жүйріктің алғаш аяқ тастасынан көзге шалынатыны сияқты, сол адамдардың қай-қайсысы да бастапқы қадамдарынан-ақ өздерінің кім екенін, қоғамдағы орны қандайлық болатынын аңғарта білгенді. Біз әңгімелегелі отырған Құдайберген Қуанұлы Жұбанов туған ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВ ЕСТЕЛІКТЕР 537 жер, өскен еліне шынайы ой-арманымен, қалтқысыз көңілі, ақаусыз білімімен танылған адал азамат, ардақты ғалым еді.

Үшінші пікір: Қазақ тілінің грамматикалық, фонетикалық құрылымын мектепте ана тілінде оқытып үйрету мақсатымен алғаш рет зерделеген Ахмет Байтұрсынов екендігі тарихи шындық. Соңғы кездерде Байтұрсынов мұрасын арнайы зерттеушілер оның қазақ тілінің дыбыс жүйесін талдап, ұлттық әліпби (алфавит) түзуде ғылыми тіректерге сүйенгенін дәлелдеп отыр. Демек, «қазақ тілі білімі» атты ұлттық ғылым саласының негізін салушы Ахмет Байтұрсынов деп танымыз да, бұл ғылымды әрі қарай алып барушы, құр жалғастырушы емес, теориялық негіздерге иек артып, қазақ лингвистикасын іргелі ғылым ретінде дамытуды бастаған, яғни қазақ тіл білімі дамуының жаңа кезеңінің іргетасын қалаған Құдайберген Жұбанов деп санаймыз.

Ғабит Мүсірепов

Фонетиканың жекелеген мәселелері әр кезде әр түрлі тіл мамандары арқылы қаралғанымен іс жүзінде толық А.Байтұрсынов пен Қ.Жұбанов ізденістері нәтижесінде ғана қазақ фонетикасының ғылыми теориялық негізі жасалды деген қорытынды пікір айта аламыз.

Қ.Жұбановқа дейінгі ғалымдардың ешқайсысының да қазақ тілі дыбыстарын зерттеудегі алғашқы ізденістерін жоққа шығаруға болмайды. Ол «қазақ тілі ғылымын бір адам ғана жасай алмайды, бір мезгілде ғана жасалмайды» деп дұрыс қорытынды жасап, А.Байтұрсыновтың еңбектерін атап, объективті баға бере отырып сол кездегі кейбір ғылыми еңбектердің мектеп оқулықтары деңгейінде екендігін, заман, уақыт талабын қанағаттандыра алмайтындығын да атап өткен. Ол өзіне дейінгі ізденіс еңбектер ішінде А.Байтұрсынов еңбектеріне көңіл бөлген.

А.Байтұрсынов пен Қ.Жұбановқа дейін қазақ тіл білімі дербес ғылым ретінде қалыптаспаған еді, тіпті А.Байтұрсыновқа дейін қазақтарға арнап алфавит жасау мәселесі де күн тәртібіне қойылмағандығы бәрімізге белгілі.

Қ.Жұбанов еңбек еткен кезеңдегі белгілі зерттеу А.Байтұрсынов еңбектері екенін ескерсек, осы екі ғалым арасындағы ғылыми жалғастық пен өзіндік ерекшеліктерін айтудың да маңызы зор.

А.Байтұрсынов: «Қазақ тіліндегі дыбыстарды жаңадан жіктейтін болсақ, әрі айтылуына қарай, әрі сөз жүзінде білінетін қасиеттеріне қарай жіктеу керек», – дейді де, «айтылуына қарай жіктегенде қазақ тілінде дыбыстар дауысты, дауыссыз болып екі айрылады», деп дауысты дыбыстар қатарына 12 дыбысты, дауыссыздар қатарына 12 дыбысты жатқызады. Дауыстының өзін екіге- толық және шала дауыстылар деп бөледі. Ал Қ.Жұбанов дыбыстарды бірден үш топқа бөледі.

1. дауыстылар
2. дауыссыздар
3. сонар дыбыстар.

Дыбыстың түріне қарай: толық дауысты – а, ә, е, о, ө
келте дауысты – ы, і, ұ, ү
қосынды дауысты – ұу, үу, ый, ій деп бөледі.

А.Байтұрсыновтың шала дауыстыларын (р, л, м, н, ң, у, й) Қ.Жұбанов сонар дауыстылар деп атаған. А.Байтұрсынов б, г, ғ, д, ж, з дыбыстарын босаң, жалаң дауыссыздар деп атаса, Қ.Жұбанов осы дыбыстарды тобымен алып, үнді дауыссыздар деп атаған. А.Байтұрсынов қ, к, ш, с, т, п дыбыстарын қысаң жолды дауыссыздар деп атаса, Қ.Жұбанов оларды үнсіз дауыссыздар деп атаған.

А.Байтұрсынов а, е, ы дыбыстарын ауыз арқылы өтетін еркіндері деп атаса, Қ.Жұбанов а/ә, е, ы, і дыбыстарын езу дауыстылары деген.

А.Байтұрсынов о, ұ ауыз арқылы өтетін қымқырындысы десе, Қ.Жұбанов о/ө, ұ, ү/ дыбыстарын ерін дауыстылары дейді. Сонда бұдан қазіргі тілімізде бар еріндік, езулік дейтін терминдерді Қ.Жұбанов енгізген деп қортынды шығаруға болады.

А.Байтұрсынов ауыз арқылы өтетін именіштілер деп и, у дыбыстарын атаған болса, Қ.Жұбанов бұларды тура жолды сонарлар деп атайды.

А.Байтұрсынов с, ш, ж, з дыбыстарын таңдай сүзулер десе, Қ.Жұбанов созылымдылығына қарай үздіксіз, жасалу түріне қарай жуысыңқы деп атайды. Қазіргі ызың дауыссыздар деп жүргеніміз де осы дыбыстар. (осы жуысыңқы дауыссыздарды зерттедім)

А.Байтұрсынов м,н,ң дыбыстарын мұрын шығысты шала дауысты десе, Қ.Жұбанов мұрын жолды айналма сонар дейді.

А.Байтұрсынов – т,д дыбыстарын тіс қамаулы, с,ш,ж,з дыбыстарын таңдай сүзілулер десе, Қ.Жұбанов бұларды тіс дауыссыздары дейді.

А.Байтұрсынов б, п, т, д, к, қ өткелсіздердің қамаулысы, ғ, г тамақ сүзілулер десе, Қ.Жұбанов бұларды жасалу жолына қарай жабысыңқы, созымға келмеуіне қарай үздікті деп атаған.

Осы арада көпшілік біле бермейтін бір ғажап дүние – Қ.Жұбанов қалдырған, атаған фонетикаға қатысты тілдік атаулардың әрқайсысы бір-бір тілдік зерттеу жұмыстарына негіз болып кеткендігі екен. Осы арада Ғалым тек

тоғыз тілді біліп қана қоймаған. Олардың лингвистикалық-айтылым, естілім тағы басқа белгілеріне, дыбыстау мүшелерінің атқаратын қызметіне баса назар аударғандығы көптеген ғалымдардың ой-пікірлерімен дәлелденген.

Қ.Жұбанов – қазақ дыбыстарының артикуляциялық кестесін алғаш жасап, ғылыми негізде ұсынған ғалым. Дыбыстарды үшке (дауысты, дауыссыз, сонор), дауыстыларды – толық, сыбыр (с-з), сыбыс (ш,ж) деген де тілдік қолданыстар кездеседі. Әрине, мен бұл ойларды Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты ғалымдары еңбектеріне сүйеніп айтып отырмын.

Академик Әбдуәли Қайдар: «Профессор Құдайберген Жұбанов – өзінің қысқа ғұмырында бір өзі бір академиялық институттың атқаратын жүгін көтерген майталман ғалым»

«Абай – қазақ әдебиетінің классигі» еңбегі төрт бөлімнен тұрады. Соңында аяғы бар деп ескерткен. Ақырап Жұбанов құрастырған Құдайберген Қуанұлының шығармалар мен естеліктер жинағында «Абай туралы кітапшаның үзіндісі» [11, 28] делінген. «Қ.Жұбановтың Абай туралы тұтас зерттеу, кітап жазуға қамданғаны байқалады. Заманы қолын байлады, мақсатты ісін аяқтай алмаған» – деп жазады ФҒД, профессор А.С.Еспенбетов. Өзінің ғалым туралы мақаласында.

Абай халықты жарқын әлемге жетелейді, достар! Біз өмірдің бар қиын кездерінде, қиналған сәттерде, жауапты Абай шығармаларынан табамыз. Бұл қазақтың ұлы ақынын, оның философиялық ойларын бүкіл әлем мойындайды деген сөз. Қай елдің ақынын, ойшылын алсаңыз да, ешқайсысы Абайдан асырып ой айтпаған. Абай мұрасы қай күнді, қай жылды, қай ғасырды алсаң да, адамзатты тәрбиелейтін құрал. Демек, оның философиялық ойлары адам баласы үшін бүгін де, ертең де, келесі ғасырда да қызмет жасайды. Олай болса, Қ.Жұбанов Ұлы ақын шығармалары құндылығын ерте түсінген, уақыттан оза шапқан ғалым.

Есінде бар ма, жас күнің
Көкірегің толық, басың бос,
Қайғысыз, ойсыз, мас күнің
Кімді көрсең, бәрі дос.
Махаббат, қызық, мал мен бақ,
Көрінуші еді- ау, досқа ортақ.
Үміт жақын, көңіл ақ
Болар ма, сондай қызық шақ.
Жалынасың, боқтайсың.
Сағынасың жоқтайсың,
Махаббат кетті, дос кетті.
Жете алмайсың, тоқтайсың.

Құдай ау қайда сол жылдар махаббат қызық мол жылдар Ақырын - ақырын шегініп, алыстап кетті ау құрғырлар.

«Абайды тану – өзінді тану, Абайды тану – қазақ ұлтын тану, Абайды тану – қазақ рухын тану. Дәл осы ретте абайтанудың мақсат-мұраты, маңыз-мағынасы бедерлене түседі» – деп, жазады ғылым докторы А.С.Еспенбетов өзінің жоғарыда аталған мақаласында. Шындығында, Қ. Жұбанов туралы бұдан артық, бұдан басқаша айту мүмкін де емес.

Осы мақаланы жазу барысында жинаған деректерге сүйене келе Қ.Жұбанов ғалым ретінде тіл білім ғылымының да, әдебиет әлемінің де ірге тасын қалаушылардың бірі, негізгісі деген терең ой түйеміз.

Құрметті әріптестер!

Қазақ тіл білімінің даму, қалыптасу кезеңдерін тек бір ғана ғалымның еңбектері айналасына топтастырудан аулақпыз. Тіл білімі деген үлкен ғылымның тарихи жолында еңбек жасаған жүздеген ғалымдарды атуға болады. Олардың зерттеулері қазіргі ізденістердің негізі екені ешқандай күмән туғызбайды. «Бәрі де жастардан – Басымұлы Қажым, Аманжолұлы Сәрсен сияқты Тіл мәселесіне белсене қатысқандар шығып отыр» – деп жазды Қ.Жұбанов өзінің бір мақаласында. Шындап қарайтын болсақ, сол бір кезеңде қатар өмір сүрген, тіл және әдебиет проблемаларымен бірге айналысқан, бір-біріне тілектес, ниеттес, тағдырлас ғалымдар мұрасында ғылыми сабақтастық та, рухани байланыстар да молынан кездеседі. Осы бағытта бірінші айтарым: Екі ғалымның да өздері өмір сүрген кезеңдегі жат элементтермен күресі. Қоғамдағы формализммен, әділетсіздікпен күресі.

Зерттеу, іздену, салыстыру барысында байқағанымыз – екі ғалымның да әдеби-шығармашылық бағыттарының ұқсастығы деуге болар. Мыс: «С.Аманжолұлы Орта азия мемлекеттік университетін бітіргеннен кейін көлемді оқулықтар, бағдарламалар, ғылыми еңбектер жазуды қолға алды» деп жазады шәкірті Ғ.Қалиев өзінің ғалымның өміріне арналған еңбегінде. Бұл да бір екі ірі ғалым өміріндегі ұқсастық дер едім. Құрмалас сөйлем туралы пікірлері өте жақын. С.Аманжолов – қазақ тіл білімі топырағындағы үш ірі тұлғаның бірі. Алайда, іштей болса да мойындайтын ащы шындық – әлі күнге дейін көпшілігіміз ғалымның диалектіге, тіл тарихына және мектеп оқушыларына арналған еңбектерінен әрі асырып, терең теориялық және әдістемелік зерттеу мәселелерін айта алмай келеміз. Бұл ғалымның қалдырған еңбектері әлі күнге дейін толық зерттеуге түскен жоқ деген ойға жетелейді. Сондай-ақ, ой тоқтатарлық тағы бір мәселе – С.А.Аманжоловтың тек ғылыми-педагогикалық жұмыстармен ғана емес, қоғамдық іс-шаралармен, қызметтермен де айналысуы. Халқымыздың басынан өткен қиын-қыстау кезеңдегі ел ішін жайлаған сауатсыздық пен әділетсіздік мәселелерін шешуде ғалым еңбегі елеулі. Бұл арада оның өзге ғалым ағартушылармен де терезесі тең деуге болады. Сондықтан С.А.Аманжоловтың халқына қалдырған құндылығы зор ғылыми еңбектеріне зерделі зерттеулер жасау – бүгінгі таңдағы тіл білімінде басты міндеттердің бірі. Осы арада айта кететін бір мәселе – 2003 жылы аманжоловтану бағытында 200 ге жуық құжат университет кітапханасына тапсырылғанын айтқымыз келеді

Уақыттары солай болды ма, кім білсін екі ғалым да сол жылдарда еліміздің мәдени дәрежесін көтеру мәселесіне араласпай тұра алмады. Жұртты жайлаған сауатсыздық, орыстандыру мен отарлау саясаты екі ғалымды да бейжай қалдырмады. Олар бұл мәселелермен бел шеше күресті.

Сонымен қатар, поэзиялық шығармаларынан да, мақалаларынан да үндес ой-пікірлерді кездестірдім. Мыс: Анама хат, ауылға хат, күрең ат деген секілді өлеңдерді салыстыра келе ауыл тұрмысы, ауылға деген сағыныш секілді ойларға тап болдым. Түйгенім: екі ғалым да шығармашылығы жағынан алғанда адам ретінде өздерін қоршаған ортадағы жағымды-жағымсыз әрекеттерден, талас-тартыстан тысқары қала алмаған.

Құрметті әріптестер, бір мақала ішінде тағдырлары тарихи, білімі мен ғылымы шексіз екі ғалымның халық үшін жасаған ұлағатты істерін аударып-төңкеріп айтып тастау мүмкін мүмкін де емес, ондай мақсатымыз да болған жоқ. Бар болғаны қазақтың екі ғалымы арасындағы рухани сабақтастыққа жұрт назарын аудару болды.

А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов өз замандарына сай ғылыми көзқарастары ұқсас, зерттеу нысандары бағыттас ғалымдар еді. Сонымен қатар, қоғамдық құрылыстарда да, халқымыздың тыныс тіршілігін реттеу мәселесінде де бір –біріне қамқор-тілектес ғалым ағаларымыз болды. Жалпы қазақ тіл білімінің бүгінгі жеткен биігі мен алған асулары көп жағдайда осы үш алып тұлғаның ғылыми қайнар бұлағынан нәр алып, сусындап жатқаны ұрпақ үшін шетсіз- шексіз қуаныш дер едім.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1) Байтұрсынов. А. Тіл тағылымы. Алматы. 1992.
- 2) Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Москва. 1979.
- 3) Джунибеков А. Просодика слова в казахском языке. Алматы. 1987-
- 4) Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алматы. 1997 ж.
- 5) А.С. Еспенбетов. Қ. Жұбанов- Абайтанушы. Ақтөбе. 2018 ж.
- 6) С. Оразалин С. Аманжолов және қазақ тіл білімі электронды құрал-материал.
- 7) Оразалин С. Мол мұра қалдырған ғалым// Ақ Ертіс - Иртыш. - 2003 . - N 6. - Б. 63 -66
- 8) Б. Қалиев Жалпы тіл білімі. Алматы «қазақ университеті» 2005 ж.
- 9) С. Аманжолов Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. Алматы «санат», 1994 ж.
- 10) С. Бизақов. Тілдік норма және варианттылық. Алматы «Ғылым» 1997
- 11) А. Әбдірахманов, А. Әбілқабов, Ғ. Қалиев. Профессор С. А. Аманжоловтың өмірі мен ғылыми мұрасы туралы. Алматы-1959 ж.

РЕЧЕВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ СТРАТЕГИИ ИНТОЛЕРАНТНОСТИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

БАЛАХОНСКАЯ Л.В.

Кандидат филологических наук

Россия, г. Санкт-Петербург, Санкт-Петербургский государственный университет, доцент, lb234@mail.ru

Исследователи отмечают, что в XXI веке наблюдается рост коммуникативной агрессии, являющейся отражением противоречивых социальных процессов и конфликтных отношений между социальными субъектами. Под коммуникативной агрессией будем понимать особую разновидность деструктивного поведения человека (адресанта речи), проявляющуюся в процессе речевой коммуникации и направленную на причинение вреда другому человеку (адресату речи или третьему лицу – референту), но не на физическом, а на психологическом, духовно-интеллектуальном уровне. В агрессивные коммуникации «оказались вовлеченными все – коммуникаторы и медийные аудитории, ученые и политики, обыватели и пассионарии; коммуникативные агрессии реализуются внутри страны и за ее пределами, в журналистских текстах и настроениях сетевых сообществ, в произведениях искусства и общественном мнении... В коммуникативных агрессиях нашего времени реализуются давно известные формы «обработки людей людьми» [4, 7].

Высокой степенью агрессивности характеризуется прежде всего политический дискурс, онтологическим свойством которого является агональность, борьба, состязательность. В условиях борьбы за власть, при столкновении противоположных интересов политики используют агрессию для демонстрации собственной силы, смелости и превосходства. «Даже в демократических странах от политических лидеров требуется активная, атакующая и даже агрессивная риторика, иначе электорат будет считать их слабыми политиками» [1, 493].

Политический дискурс нередко строится на основе бинарной оппозиции «мы–они» («свой–чужой»). Данная оппозиция воплощается с помощью одного из основополагающих принципов организации политического дискурса – принципа контраста, который, с одной стороны, позволяет противопоставить разные взгляды и мнения конфликтующих политических субъектов, а с другой – продемонстрировать противоположные оценочные суждения относительно одного и того же явления, события или ситуации. Важной характеристикой бинарных оппозиций в условиях речевого конфликта Т. ван Дейк считал «поляризованную репрезентативность», т. е. наделение Мы-группы и Они-группы прямо противоположными признаками. Элементарным примером такой оппозиционности выступает дихотомия «Мы хорошие – Они плохие» [9, 3].

Для выражения негативного отношения к политическим противникам – представителям Они-группы в политическом дискурсе используется стратегия интолерантности. Под коммуникативной стратегией обычно понимается совокупность речевых действий, заранее спланированных адресантом для достижения определенных коммуникативных целей. Стратегия интолерантности предполагает выбор таких речевых средств и приемов, которые должны продемонстрировать участникам коммуникативного акта полное неприятие каким-либо субъектом Другого, нетерпимость к его политическим или религиозным взглядам, мировоззренческим установкам, этнической или партийной принадлежности, особенностям языка, культуры, внешности, уровню интеллекта, образования и т. п.

Понятие «интолерантность» невозможно трактовать в отрыве от базового понятия «толерантность». В научном обиходе под толерантностью все чаще понимается не просто «терпимость, снисходительность к кому- или чему-либо» [6, 498], но принятие Другого как личности, принятие его «независимо от национальности, языка, отношения к религии, убеждений, принадлежности к общественным организациям, социального, имущественного и должностного положения (социальные и культурные характеристики), а также возраста, состояния здоровья, пола, расы (антропологические характеристики)» [8, 6].

Большинство исследователей разграничивает понятия терпимость и толерантность на основе признаков пассивного или активного отношения к проблеме. По этому поводу Н.Г.Пряхин пишет: «Толерантность не равнозначна понятию терпимости. Терпимость подразумевает молчаливое, покорное перенесение влияния чужой воли, а также отсутствие возможности выразить свое несогласие с этой волей. Толерантность же предусматривает, помимо активного несогласия с оппонентом, стремление его изменить посредством активизации духовной любви, гуманных качеств, милосердия» [5, 216].

Семантика противоположной по значению лексемы «интолерантность», как и производящее слово, тоже не включает компонент ‘пассивный’, т. е. понятие интолерантность предполагает активное неприятие Другого. В политическом дискурсе стратегия интолерантности реализуется прежде всего с помощью тактики дискредитации конкурентов, предполагающей активные действия со стороны субъекта. Под дискредитацией мы понимаем «один из приемов недобросовестной конкуренции, заключающийся в совершении преднамеренных действий, целью которых является подрыв доверия к конкуренту (оппоненту), умаление его авторитета и разрушение имиджа. Стремление субъекта политической коммуникации дискредитировать оппонента может воплощаться в намеренном преувеличении каких-либо его недостатков, в негативных характеристиках его профессиональных компетенций, в неприятии совершенных или планируемых действий, в критике высказанных мнений и суждений, в оскорблениях, обвинениях и т. п.» [1, 498].

Одним из ярких примеров использования тактики дискредитации конкурентов может служить предвыборная коммуникация одного из старейших российских политиков – В.В.Жириновского, в 2018 г. шестой раз

баллотировавшегося на пост Президента Российской Федерации. Лидер ЛДПР преднамеренно применяет стратегию интолерантности в отношении ближайших конкурентов в предвыборной гонке – П.Грудинина, К.Собчак, Г.Явлинского, Б.Титова, которых обобщенно называет словом с негативной коннотацией «чудики», производным от «чудить» – «совершать нелепые, странные поступки; дурить» [7, 691]. Выбранная для характеристики данных персон лексема демонстрирует неприятие Жириновским своих оппонентов, формирует у электората восприятие их как несерьезных политиков, которые непонятно зачем (по-видимому, «сдуру», по глупости) решили участвовать в президентских выборах, что, по мнению Жириновского, выглядит странно и нелепо.

Говоря о Ксении Собчак, Жириновский использует стилистически сниженную лексику, слова, содержащие в своем значении негативную оценку выражающие обвинения в непрофессионализме, отсутствии нравственных установок, принадлежности к негативно оцениваемым в обществе социальным группам: «Это девушка-тамада с «воровских» вечеринок. Ксения Каста. Что она может, что умеет, знает? Она замуж с трудом вышла в 36 лет, с трудом родила и живот свой показывала. Я уверен, что ее начальником вокзала не поставят, иначе поезда не там пойдут» [3]. В другом ролике политик, используя разговорный фразеологизм, практически обвиняет считающую Крым украинским Ксению Собчак в сумасшествии и незнании истории: «С ума сошла! Крым русский. Она историю не знает». Интолерантную реакцию у Жириновского вызывает также гендерная принадлежность и возраст молодого кандидата: «Ну, появилась там девушка, что она может? Она еще двух слов связать не может. Детский сад. Ей прачечную нельзя доверить, а это целое государство» [3].

Григория Явлинского лидер ЛДПР характеризует как «чудака», который ничего не понимает, и «слабенького экономиста», который, будучи у власти, провалил программу «500 дней». Выражая неприятие Собчак и Явлинского как кандидатов на пост Президента РФ, Жириновский использует просторечную лексему с отрицательной частицей «не волокут» (в значении «не понимают»), чтобы еще раз обвинить их в непрофессионализме и низком интеллектуальном развитии: «Явлинский и Собчак. Два кандидата ничего «не волокут» ни в международных отношениях, ни в вопросах войны и мира, ничего» [3].

С целью дискредитации Павла Грудинина как претендента на высший пост в стране, Жириновский употребляет частицу «только», выражающую ограничительное значение: «не более как, всего лишь» [7, 377]. «Грудинин умеет только выращивать клубнику. Да что нам, президент от клубники нужен, что ли?». Демонстрируя ограниченные возможности других кандидатов (П. Грудинина и Б. Титова) в управлении государством, лидер ЛДПР преднамеренно останавливается лишь на одной из сторон их деятельности – предпринимательской, подчеркивая таким способом полное отсутствие политического опыта. Стилистический прием антитезы, призванный выразить отношения противопоставления, в данном случае не выражает резкого

контраста, а наоборот, репрезентирует соединительные отношения, основанные на общности характеристик данных персон как недостойных кандидатов на пост президента: «Один шампанское разливает – Титов в Абрау-Дюрсо, под Анапой, другой клубнику выращивает. Клубника хорошая, но разве это управление страной?» [3]. Риторический вопрос как стилистическая фигура используется для того, чтобы показать электорату, что ответ на поставленный вопрос не требуется, так как совершенно очевиден, т. е. по форме это вопрос, а по содержанию – утверждение: данные кандидаты не способны выполнять функции президента страны.

Проанализированный материал свидетельствует о том, что в политическом дискурсе, прежде всего, в периоды выборов, довольно активно используется коммуникативная стратегия интолерантности, позволяющая политическому лидеру заявить о себе как о сильном, смелом политике, способном в политической борьбе проявить превосходство, победить конкурентов, демонстрируя их якобы слабые стороны и дискредитируя их по профессиональным, нравственным, гендерным, умственным, возрастным и другим критериям. Интолерантность как неприятие Другого чаще всего репрезентируется эксплицитно с помощью средств речевой агрессии: оскорбительных прозвищ (Ксения Каста), слов, обладающих негативными оценочными компонентами значения (воровской, чужак, чудики), стилистически сниженной лексики, в том числе просторечной («не волокут» в значении «не понимают»); разговорных фразеологизмов с негативными коннотациями, выражающими оскорбление, обвинение, унижение соперников (с ума сошла, двух слов связать не может).

Помимо эксплицитно представленных средств речевой агрессии, репрезентирующих стратегию интолерантности, в политическом дискурсе используются и имплицитные средства, которые прямо не выражают оскорблений, обвинений, унижений, негативных характеристик действий и поступков конкурентов, но заставляют адресата на основе некоторых логических процедур дополнять в своем сознании прочитанную или прослушанную информацию импликатурами, предполагающими домысливание прямо не выраженного, но осознаваемого значения высказывания. Импликатуры предполагают значимый прирост смысла и могут репрезентироваться с помощью таких стилистических приемов, как риторические вопросы, представляющие собой вопросы-утверждения (Клубника хорошая, но разве это управление страной?); антитезы, в том числе ложные (Один шампанское разливает – Титов в Абрау-Дюрсо, под Анапой, другой клубнику выращивает); негативные метафоры (детский сад); ирония и сарказм (Ей прачечную нельзя доверить, а это целое государство). Имплицитно стратегия интолерантности может репрезентироваться также лексическими и грамматическими средствами, например, ограничительными частицами (Грудинин умеет только выращивать клубнику). В последнем примере имплицитно выражается следующий смысл, репрезентирующий стратегию интолерантности: Грудинин больше ничего не умеет, он не способен управлять

государством, значит, он недостойный кандидат, следовательно, за него не следует голосовать.

В заключение следует предостеречь политиков от активного использования стратегии интолерантности по отношению к конкурентам в предвыборной борьбе, так как большая часть электората вряд ли одобрит деструктивное речевое поведение кандидата, демонстрирующего неприятие Другого, в данном случае, – других кандидатов на выборную должность. Результаты выборов показали, что В. Жириновский, использующий агрессивную риторику в рамках стратегии интолерантности, занял лишь третье место, после В. Путина и П. Грудинина, набрав всего 5,65% голосов избирателей, тогда как П. Грудинин, в предвыборной коммуникации которого данная стратегия использовалась весьма осторожно, набрал вдвое больше голосов – 11,77% [2].

Список литературы:

1. Балахонская Л. В., Быков И. А. Речевая агрессия в политических блогах радиостанции «Эхо Москвы» // Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. 2018. Т.15. № 3. С. 492-506. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=36368546>.
2. Итоги голосования // Сайт Центральной избирательной комиссии. URL: <http://www.cikrf.ru/analog/prezidentskiye-vybory-2018/itogi-golosovaniya/>
3. Канал «ЛДПР-ТВ» на YOUTUBE.com
https://www.youtube.com/channel/UCjKDdxZM_z4MC-yxEJPOCow
4. Коммуникативные агрессии XXI века / под. ред. В. А. Сидорова. СПб., 2019. 254 с.
5. Пряхин Н. Г. Толерантность как профилактика кризиса // Толерантность и интолерантность в современном обществе / под науч. ред. проф. И. Л. Первой. СПб., 2011. С. 216-225.
6. Словарь иностранных слов. 12-е изд., стереотип. М., 1985. 608 с.
7. Словарь русского языка: В 4-х томах. Т. 4. М., 1984. 794 с.
8. Третьякова Е. Н. Толерантность как духовно-нравственное качество личности: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. СПб., 2011. 25 с.
9. Dijk T. A. van. Discourse as Interaction in Society // *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*: in 2 vols. Vol. 2: Discourse as Social Interaction. London: Sage, 1997/ Pp. 1–37.

УАҚЫТТЫҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІНІҢ Қ.ЖҰБАНОВ ЗЕРТТЕУІНДЕ ЗЕРДЕЛЕНУІ

САДИРОВА К.Қ.

ф.ғ.д., доцент,

Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе мемлекеттік университеті

Уақыт категориясы лингвистикада грамматикалық категория сапасында қарастырылып зерттелді. Аталған проблема А.В.Бондарко, Г.А.Золотова, М.В.Всеволодова және функционалды грамматика саласында зерттеу жүргізген ғалымдар еңбектерінде қарастырылды. Кейінгі кездегі зерттеулерде ғана уақыт категориясы когнитивтік категория, мәдени концепт ретінде, яғни әлемнің тілдік бейнесінің элементі сапасында, белгілі бір халықтың лингвомәдени білімін құраушы санатында қарастырылып жүр. Бірақ уақыт категориясын лингвомәдени аспектіде талдау, оның тілдік және мәдени ерекшеліктерін қабылдау мен бейнелеу, уақытты категориялау мен оны жүзеге асыру лингвистикалық зерттеулерде үзіктік сипатта ғана көрініп жүр, жалпыламалық сипаты басым. Атап айтқанда, бұл С.Ю.Степанов, Н.Д.Арутюнова, Т.В.Булыгина, А.Д.Шмелев т.с.с. зерттеушілерде кездеседі. Уақыт категориясын зерттеудегі маңызды өзгеріс лингвистиканың антропологиялық парадигмада зерттеле бастауы болды. Осы бағыттағы зерттеулер нәтижесінде тілдік тұлға проблемасы (Караулов), адамның тілге әсері, әлемнің тілдік бейнесі мәселелері белсенді зерттеле бастады. В.Гумбольдтың идеясына сүйене отырып, Сепир-Уорфтың лингвистикалық қатыстылық болжамына негіздеп, бүгінгі лингвист-ғалымдар тіл мен адам туралы біртұтас теория жасауға ұмтылуда. Тілдік сана мен әлем бейнесі туралы ойлар Ю.Д.Апресян, Г.В.Колшанский, Е.С.Яковлева, И.Б.Левонтина, Е.Урысон, А.Д.Шмелев т.б. зерттеулерінде қалыптасты. Тілдік материалдар негізінде әлемнің тілдік бейнесін мәдениеттану аспектісінде талдау Вяч.Вс.Иванов, В.Н.Топоров, В.В.Колесов еңбектерінде қарастырылған. Әлемнің тілдік бейнесі метафоралар мен түрлі троптардың қолданылуын талдау негізінде В.Н.Телия, Н.Д.Арутюнова, Н.Г.Брагина жұмыстарында орындалса, осы бағыттағы кей ғылыми зерттеулер типологиялық сипатта орындалған: әлемнің славяндық тілдік бейнесі (Н.И.Толстой, С.М.Толстая, С.Е.Никитина, Т.М.Николаева, О.Н.Трубачев), әлемнің балкандық моделінің лингвистикалық негіздері (Т.В.Цивьян, балто-славяндық моделі (Вяч.Вс.Иванов), германдық моделі (Т.П.Топоров). Бұл зерттеулерде өткенді реконструкциялауға ерекше көңіл бөлініп, халықтардың әлемнің ұлттық ерекшелікке ие тілдік бейнесін түсінуге және түсіндіруге ұмтылған. Бұл зерттеулердің барлығында дерлік уақыт тақырыбы қозғалған, себебі уақыт – әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық құрамдас бөлігі.

Уақыттың тілдік категория ретіндегі осы тәрізді сипаты қазақ тіл білімінде Қ.Жұбанов зерттеуінде көрініс тапқан. Ғалымның уақыттың тілдегі көрінісін зерделеуін шақ категориясына қатысты тұжырымдарынан көреміз. Қазіргі қазақ тіліндегі шақ категориясының жіктемесінен Қ.Жұбанов жіктемесі ерекшеленеді. Ол ерекшелік ғалымның «етістіктің шағын *түрлеуші айтып тұрса да* (айырықшалаған біз – К.С.), жіктеліп, көмектелгенде бірқатар өзгеретіні және *бір мезгілдің өзінде болатын істің түрлі өңін* көрсететін бір нәрсе шағы болатыны» [1, 388] туралы айтқан ойынан көрінеді. Біздің байқауымызша, ғалым істің өңін айтушының іске қатынасына сай (өзінің куәлік, айғақ болуы не өзі басында болмағаны) ажыратады. Ғалым «*етістіктің шағы мен өңін айырмай, бәрін шақ қатарында көрсетеміз*» [1, 388] дей отырып, әр шақтың өңіне сай жіктемесін былай келтіреді: I. *Өткен шақ* (сөйлеп тұрған кезден бұрын болған іс). Бұл *өңіне* қарай төмендегідей жіктелген: 1. *Айғақ өңді өткен шақ* (істің болғанына айтушы куә айғақ бола сөйлейді): *жазы-п-ты, оқы-мап-сың, біл-ме-п-піз*. 2. *Аулақ өңді* (істің болғанын айта тұрып, өзі басы-қасында болмағанын қоса білдіреді): *жаз-ған, оқы-ған соң, көрген-біз*. 3. *Мойындау өңді өткен шақ* (істің болған-болмағанын мойындай сөйлейді): *жаз-ған, оқы-ған соң, көрген-біз*. Келтірілген мысалдардан аңғаратынымыз – ғалым *аулақ өңді өткен шақ* пен *мойындау өңді өткен шақты* бір форманың, нақты айтқанда, есімшенің *-ған/-ген* формасының беретіндігін көрсетуі. Өткен шақтың бұл өңдерін ажырату тек қарым-қатынас барысында, сөз жағдаятында не мәнмәтінде мүмкін болады. Мысалы, *Шақыру хат уақытында келген* деген сөйлемде *келген* етістігінің өткен шақтық ренкін екі түрде де түсінуге болады. Ол үшін сөз жағдаятын (коммуникативтік уақиғаны) қалпына келтіріп көрейік:

1- СӨЗ ЖАҒДАЯТЫ:

1) шақыру хатты алушы (күтуші коммуникант – шартты түрде №1), шақыру хат келіп түсетін құрылымдық бөлімше қызметкері (коммуникант – шартты түрде №2).

№ 2 К. – Сізге шақыру хат бар. Шақыру хат уақытында *келген*. Ертеңге тезірек билет алуыңыз керек. Болмаса кешігіп қаласыз.

№ 1 К. – Рахмет.

Бұл жағдайда *келген* етістігімен берілген өткен шақ – *мойындау өңді* өткен шаққа жатады. Хаттың келгені айтушы тарапынан анық.

2- СӨЗ ЖАҒДАЯТЫ:

1) шақыру хатты алушы (күтуші коммуникант – шартты түрде №1), шақыру хат келіп түсетін құрылымдық бөлімше қызметкері (коммуникант – шартты түрде № 2).

№ 2 К. – Сізге шақыру хат *келген*. Алып кетіңізші.

№ 1 К. – Рахмет. Қазір барамын.

№ 1 К. – Маған *келген* хатты алуға келіп едім.

№ 2 К. – Міне хатыңыз, мына жерге қол қойыңыз.

№ 1 К. – Мәссаған, мына хат кеше *келген*. Неге ертерек айтпағансыздар? Мен енді кешігіп қалдым ғой.

№ 2 К. – Білмедім, келген хаттарды таратуға бүгін берді.

Бұл жағдайда *келген* етістігімен берілген өткен шақ – алғашқы сөйлемде *мойындау өңді* өткен шаққа жатады. Үшінші сөйлемде – *аулақ өңді* (хатты әлі көрген жоқ, келгенін естіді) өткен шақ, бесінші сөйлемде – *мойындау өңді* өткен шақ (қолына алған хаттың кіріс номері мен уақытын көріп тұр), алтыншы сөйлемде *аулақ өңді* (таратуға берілген хаттардың келген уақытына қызметкердің қатыссыздығы ишаратталған) өткен шақты білдіріп тұр. Бұл өткен шақ өндері дискурста (нақты жағдаяттағы сөзде) анықталатындығын ғалым осы терминмен атамағанымен айырықшалап көрсеткен.

Ғалым өткен шақтың 4-өңіне *күмән өңді* өткен шақты жатқызады. Жасалуына *жазған шығар* тіркесін көрсетеді. 5-өңіне *айғақ баяғылық* деген атау беріп, *ертеде өткен істің болғанынан, не болмағанынан аулақ болғанын қоса білдіреді* дей отырып, *жазған екен* мысалын келтіреді. 7-өңіне *әдетше баяғылық* деген ат беріп, *ертеде өткен істің әлденеше рет болып, әдет болғанын* айтатынын көрсетіп *бар-у-шы едім (баратын едім)* түрінде келетінін айқындайды, 8-өңін *онық баяғылық* деп жіктей отырып, *оның ертеде өткен іске онына хабарлайтынын* айырықшалаған, *баратын едім* түрінде келетінін көрсетеді. Жоғарыда көрсеткендей, *баратын едім* етістігінің өткен шақтың қай өңін беріп тұрғаны коммуникативтік жағдаятта анықталады. 9-өңін *арман баяғылық* деп атап, *оның бармас па едім* түрінде келетіндігін көрсеткен.

Ғалымның шақтың *келер және осы шақ* түрлерін жіктеуінен де осы ұстаным толық байқалады. Айтушының іске қатынасы толық ескеріліп, соны бірден танытатын атаумен атап қана қоймай іс-әрекеттің уақыт бойына таралу амалының түрлі деңгейлерін де нәзік таныған. Ғалымның жіктемесінде *келер шақ* мынадай түрлерге жіктелген: *кесімді келер шақ: бар-а-тын, жаз-ба-й-тын, болжалды келер шақ: бар-ар-мын, оқы-ма-с-пын, мақсатты келер шақ: жаз-бақ-пын, тілекті келер шақ: 1) жазар едім, 2) жазайын (тек 1-жақ қана). Сенімсіз төл шақ: жазса игі еді* (өткен шақ пен келер шаққа бірдей жүреді). Ғалым *сенімсіз төл шақ* деп атау беруде бұл шақ өңінің табиғатын дәл басып көрсетеді. Қ.Жұбанов осы шақты да осындай ізбен жіктейді: *дағдылы осы шақ және дәл осы шақ*. Дәл осы шақтың өзінің жіктемесін ғалым *жалпы осы шақ* (жазып жатырмын), *кәдімгі осы шақ* (жазып жүрмін), *қазіргі осы шақ* (жазып отырмын), *әзіргі осы шақ* (жазып тұрмын) деп бөледі. Ғалым осы шақ өндерінің өзара айырмаларын істің созылыңқылық деңгейінің тең еместігімен байланыстырады. Ғалымның өз сөзімен келтірсек: «істің нақ осы кезде істеліп жатқан болуы да, немесе, көптен бері созылып келе жатқан іс болып үздік-создық жүріп жатқан болуы да мүмкін, осыны жалпы түрде айтсақ, етістік жалпы осы шақта болады. Мысалы, «Күн жауып жатыр», «Бейімбет пьеса жазып жатыр» десек, күннің жаууы, Бейімбеттің кітап жазуы істерінің осы кезде болып жатқанын жалпы түрде айтатын боламыз. Күн дәл осы минутте жауып тұр ма, болмаса бір жетіден бері жауып жатыр ма, Бейімбет дәл осы күнде пьеса жазудың үстінде отыр ма, жоқ, ол пьесаны ала жаздай жазып жатыр ма – онысы белгісіз. .. осы шақтың қай кезеңі екенін дәлелдеп аңғарту керек болса, онда осы шақтың басқа түрінің бірін келтіреміз» [1, 389]. «Ұзаққа

созылған, үздік-создық істеліп келе жатқан істің жайын айту керек болса, кәдімгі осы шақпен айтамыз. Мысалы, *Бейімбет кітап жазып жүр* десек, Бейімбет дәл осы кезде жазып отыр деген емес, ұзаққа жазылған, арасында ол істі жинап қойып та жүретін кезі болады» деп түсіндірсе, қазіргі осы шақ пен әзіргі осы шақтың айырмасын да нақты ұғындырады. «Істеуші дәл осы кезде іс үстінде екендігін көрсету үшін қазіргі осы шақ қолданылса, дәл осы кезде болып жатқан және өзі сол қалпын жоймаған істі көрсеткіміз келсе, әзіргі осы шақпен айтамыз» дей отырып, олардың өзіндік жасалу жолдарын да ерекшелейді. Атап айтқанда, *күн жауып тұр* дегенді *күн жауып отыр* я *күн жауып жүр* деп айтуға болмайтынын, кәдімгі шақ пен қазіргі шақ көбінесе адамның я адамға теңгерілген заттың ісі жайында ғана айтылатынымен сабақтастырады. Ғалымның бұл айтылған ойлары «Заметки о вспомогательных и сложных глаголах» аталатын мақаласында *отыр, тұр, жатыр, жүр* қалып етістіктерінің ерекшеліктері мен қызметтерін саралауда да жалғасын табады. Ғалым *отыр* етістігінің үдерісті білдіретінін, ал *тұр* етістігінің үдерістен гөрі нәтижені білдіретінін атап көрсетеді. Бұл етістіктердің күрделі етістік құрамында көмекші етістік сапасында жұмсалыуының ерекшеліктерін саралайды. Мысалы, ғалым *жел соғып тұр, күн құйып тұр, мал оңалып тұр, дөңгелектер зырлап айналып тұр* деген сөйлемдердегі күрделі етістік құрамындағы көмекші *тұр* етістігін *отыр* етістігімен алмастыруға келмейтінін, бірақ *мен саған не айтып отырмын// мен саған не айтып тұрмын, менің бірдеме айтқым келіп отыр // менің бірдеме айтқым келіп тұр* болып көмекші *тұр* мен *отыр*дың алмасуға келетінін сөз етеді. Олардың осы шақты жасаудағы және олардың мағынасындағы ерекшелігін түсіндіреді. Осы шақ өндерін жіктеуге негіз болған айырманы автор былайша түсіндіреді: «*Біздің бригадамыз былтырдан бері бәйгі алып жүр. Біздің бригадамыз былтырдан бері бәйгі алып тұр.*» («Начиная» с прошлого года наша бригада премируется (получает премии)». Отличие оттенка второго предложения от первого в том, что первое (*алып жүр*) понимается как «получает время от времени», второе (*алып тұр*) означает «все время». Поэтому первую форму я назвал Настоящим не Непрерывно-Длительным, вторую – настоящим Непрерывно-Длительно-Данным» [2, 466].

Ғалым жекелеп алғанда тұрақты қалыпты білдіретін *отыр, тұр* етістіктерінің көсемше етістіктермен тіркесіп сөйлем ішінде үдерісті, қимылдың уақытқа таралуын білдіретіндігін анық таныған. Қ.Жұбанов етістік шақтарын өндік ерекшеліктеріне сай саралағанда оны толық мәнмәтінде, сөз жағдаятына сай алып зерделеген.

Әдебиеттер:

1 Жұбанов Қ. Қазақ тілінің программасы // Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.- Алматы, 2010. 376-397-бб.

2 Жұбанов Қ. Заметки о вспомогательных и сложных глаголах // Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.- Алматы, 2010. 457-471-бб.

I. ТІЛ ТЕОРИЯСЫ МЕН ҚОЛДАНБАЛЫ ЛИНГВИСТИКА, ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ: ЗАМАНАУИ БАҒЫТТАРЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

LINGVISTIKALYQ PALEONTOLOGIIA MÁSELELERI (PROFESSOR Q.JUBANOV EՆBEKTERI NEGIZDERINDE)

БАҒИЛА ҚҰРМАНБЕКҚЫЗЫ МҰРАТБЕК

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

baglash@mail.ru

Kirispe

Paleontologіa – negizinen jan-janýarlar men ósimdikter dúnesin qazbalar arqyly zertteý. Al tildiń kórinisin (sózderi, olardıń qoldanysyn, ornalasý tártibin, tirkesterdi, dybystardy, olardıń ózgeristerindegi sebep-saldarlardy t.t.) «qazbalap», indete, tórkin-tegin qýalaı, semantikalyq maǵyna-mánin zerdeleı otyryp zertteý degen sóz [1, 280]. Árine, lingvistikalyq zertteýlerdiń bul tarmaǵy ótken ǵasyrlarda, á sirese Eýropa til biliminde kóringenin aıtý kerek. Marrdyń «Jańa ilimi» «gúrildep turǵan» kezde tipti ol shet pushpaqtaп qazaq til biliminde de kózge shalyndy. Mysaly, professor Qudaıbergen Jubanov XX ǵasyrdyń 30-jyldarynda bul salada biraz eńbektendi deýge bolady.

Osy jerde akademik R.Syzdyq: osy kúnderden bastap «lingvistikalyq paleontologіa» degen salaǵa bet buryp, arнай ǵylymı zertteý jumystaryna kirisý qajettigin de oryndy eskertti. Bul – «Mádenı mura» atty baǵdarlamamyzǵa tikeleı qatysty nysan bolmaq. Halqymyzdyń rýhanı kúsh-qýatyn nyǵaitýǵa baǵyttalǵan «Mádenı muranyń» búgingi kezeńi – bul úlken ulttyq qareketiń bastamasy, jańa jaǵymdy estilip jatqan ývertiýrasy ǵoi dep oilaimyn [1, 281-283]. Ári qarai osy oradaǵy jumystardyń túrlerin, naqty nysandaryn, júrgizý amaldaryn, teoriıalyq-praktikalyq turǵydan kelgendeги методологиясын izdestire túsy, tú sine túsy, iaǵni izdenis qareketterine naqty kirisý, baǵdarlamany sóz júzinde emes, is júzinde júzege asyry dep bilemiz. Bul ulttyq baǵdarlama – mádenı-rýhanı tarıhymyzda ádemi pafosqa toly naýqandyq uran túrinde qalmaı, bas-aıaǵy, oń nátijesi bar izdenisimiz, talpynysymyz, naqty is-qareketterimiz bolýy kerek deimin. Bul kúnde júzege asyrylyp jatqan «Mádenı mura» atty áleymettik-mádenı, rýhanı, tipti saıası úni bar baǵdarlamanyń kórkem ádebiет pen tilge tikeleı qatysy bar ekeni aıan.

Jalpy «mádeniет» jáne «mádeniettiń muralary» («mádenı mura») degenniń ózine, sondaı-aq «mádenietti quraityn komponentter» («mádeniettiń quramdy bólikteri») degen uǵymdarǵa kónil aýdarsaq. Batystyń mádeniетtanýshylarynyń eńbekterinde «mádeniет» degen uǵymǵa 150-den astam anyqtama bar eken. Árine, bul anyqtamalardyń árqaısysy bir-birine kereǵar emestigi túsinikti. Sondyqtan, saıyp kelgende mádeniет dep jalpy bir tanymdy ataýǵa bolady, ol: «mádeniет – adam balasynyń aqylmen, qolyмен jabayı tabıǵattan bólip alyp óndegeп zaty, qubylysy»

[2, 313-317]. Demek, ol zattar men qubylystar materialdyq ta rýhanı da bolyp keledi. Kórsetilgen eńbek boıynsha anyqtasaq: «materialdyq mádeniet komponentteri óndiris qural-jabdyqtary, sáylet óneriniń muralary t.b. bolsa, rýhanı mádenietke kitaptar, qoljazbalar, qylqalam shyǵarmalary, sondaı-aq óleń, jyr, ertegi sıuaqty kórkem sóz týyndalary jatady», – deidi zertteýshiler [2, 313]. Al til – rýhanı mádenietti, onyń ishinde kórkem ádebietti saqtaityn, jetkizetin quraldardyń biri, kórkem ádebietke kelgende biregei. «Mádenı mura» baǵdarlamasy boıynsha 100 tom etip jaryqqa shyǵaryla bastaǵan ádebiet úlgilerinde: ertegiler, maqal-mátelder, ańyzdar, aqyn-jyraýlardyń muralary; qıssalar, óleń-jyrlar, tolǵaýlardy bizge jetken til ekendigin dáleldeýdiń qajeti bolmas.

Tildiń fúnksionaldy qyzmeti ár alýan. Solardyń biri – kommúnikatıvtik qyzmet, iaǵnı saqtaýshy, jetkizýshi, ulastyrýshy qyzmet. Tildiń bul qyzmeti tek kórkem sóz úlgilerin saqtaýshy bolyp kelgeninde ǵana emes. Jalpy sol tilde sóileitin halyqtyń baǵzy zamandardaǵy dúnietanymynan, oı-pikirlerinen belgili bir halyqtyń ádet-ǵurpy, áleymettik-áskerı qurylym tártibi sıuaqty t.t. materialdyq jáne rýhanı ómirinen habar berýde de kórinedi. Mysaly, qazaq halqynyń óte ertedegei jaýlarmen tepsinip ótken erlerdi ataý. Mańǵystaýdyń rýhyn kótergen úsh júz alpys áylhege syıyný, Qyzyl Eles, Jappar ie, Otman Taýdyń basyndaǵy Degelek qus degen sıuaqty kóne obrazdardy qoldanady [1, 3-9]. Qazaq jazýynyń tarihy, emlesi, jazý-syzý tájiribemiz bul kúнге deın 1940 jyly qazirgi grafikany qabyldaǵanda, túzilgen emle qaǵıdalarynyń 1957 jyly edáýir túzetilip, resmı bekitilgen nusqasynyń 1983 jyly taǵy da qyrnalǵan, birsypyra ózgerister engizilgen sońǵy nusqasy – «Qazaq tili orfografıasynyń negizgi erejelerin» ustanyp otyr. Bul emle erejelerimiz kezinde resmı túrde Úkimet qaýlysymen bekitilip, ony ustaný barshaǵa birdei mindettelgen bolatyn. Qazirgi búkil oqý-aǵartý salasy, iaǵnı mektep oqýlyqtary, kúndelikti oqytý isi, sol sıuaqty resmı qujattar: zańdar, qaýly-qararlar, jarlyqtar, búgingi baspasóz kózderi: «Egemen Qazaqstan», «Qazaq ádebietini», «Jas Alash», «Altyn orda» sıuaqty gazetter men «Parasat», «Aqıqat» sıuaqty jýrnal redaksıualary, «Atamura», «Ǵylym», «Sanat», «Arys» sıuaqty baspalar emle erejelerin birshama ustanyp keledi. Qazaq jurtsylyǵynyń úshinshi býyny jarty ǵasyrdan astam qoldanyp kele jatqan bul emle erejelerimizdiń negizi durys. Emleniń ózi de, ózge qubylystar sıuaqty negizgi bóligi, uıytqysy, máiegi bolady jáne yaqyt ótken saıyn ár alýan sebepterge bailyasty ózgerip, jańartylyp, alynyp-qosylyp otyratyn jeke bólikteri de bolady. Búgingi ustanyp otyrǵan emle qaǵıdalarymyzdyń negizi durys jáne berik, tipti ol ulttyq jazý tańbamyz ózgergen (latynǵa kóshken) kúnde de saqtalady, óitkeni ol negiz qazaq tiliniń fonetika-grammatikalyq júesine, múmkindiginde saı tizilgen. Osyny basa aitamyz [3].

Qazaq til biliminiń ǵylymı negizin salýshy, professor Q. Jubanov, qazaq jazýynyń tarihy, emlesi, jazý-syzý jáne jalpy emlege qatysty máselelerdi 1934-35 jyldary arnayı qolǵa alyp, ony jetildirýdiń jobalaryn usyndy. Qazaq emlesin bir júege túsirýdiń ǵylymı negizderin, praktikalyq joldaryn osylaısha endi izdestire bastaǵan kezde Q. Jubanov sıuaqty eń bilimdi til mamandary repressıaǵa ushyrap ketti. Al 1940 jyly úshinshi grafika – kirillitsada, jańa jazýdyń emle erejeleri de jańadan túzildi. Sótip, latyn jazýy kezinde «shet eldik termin sózderdi jazýda qazaq tiliniń dybys

zańdary negizge alynady» dep qabyldağan ereje boıynsha bir sózdi árkim ózinshe dybystap, birneshe tulǵada tańbalanýy qıyndyq keltirip otyrǵanyn Q.Jubanov, S.Amanjolov sınaqta mamandar atap kórsetti. Mysaly, bir ǵana «kommúnist» sózi 16 túrli bolyp jazylǵan eken. Sondyqtan, 1910 jyly «orys jazýyn» qabyldaǵanda, «orys tilinen jańadan engen sózder, ásirese terminder sol oryssha tulǵalanǵan túrinde ózgerilmei jazylsyn» degen ereje osy qıyndyqtan shyǵydyń amaly retinde qolaily bolǵan bolý kerek, -deyi lingvistikalyq palentologııanyń qadamy.

1929-1940 jyldary pıdalanǵan latyn jazýy kezindegi emle erejemiz boıynsha kirme sózder qazaqylanyp aıtylyńsha jazylatyn bolǵan-dy, biraq sol aıtyly men estilydiń qazaq tili fonetikalyq zańdarynyń belgili tártibimen túzilgen júesi anyqtalmaǵandyqtan, Qudaıbergen Jubanovtyń aıtýyna qaraǵanda, bir ǵana «kommúnist» sózi 15-16 túrli bolyp jazylyp kelipti. Al orys tilindegi qalpy boıynsha jazý arqyly kirme sózderdiń emlesine kóp qıalmadyq ári orys tilin jaqsy meńgerip, «kommúnizmge tezirek jetýge» kómekestik. Bul tájiribe kirme sózderdiń basym kópshiligine, ásirese sarası-áleymettik jáne ǵylymı terminderge kelgende, mine, jarty ǵasyrdai ýaqyt boıy oryn alyp keledi. Qazaq halqynyń sońǵy eki-úsh býyny kirme leksıkany osylaısha, iaǵnı oryssha aıtylyńsha jáne jazylýynsha ıgerip, kóz-qulaǵy úrenip, qoly jattyǵyp bolǵanyn moıyndaimyz.

Ekinshi bir taqyrypqa saı qadam – odaǵai sózderdiń jalpy leksıkalyq grammatikalyq tabıǵatyn professor Q.Jubanovsha múshelenip taldanǵan emes. Oryssha «semanticheskoe chlenenie» delinetin bul lingvistikalyq tanym qazaq til bilimine áli kúнге sińise de alǵan joq. Al professor Q.Jubanov syrt qaraǵanda ózindik maǵynasy joq sınaqta kórinetin sol odaǵai sózderdiń túpki shyǵy tórkinin izdestirgen. Onyń paıymdaıynsha, sharýashylyq odaǵaıalarynyń kóbi buryn ár túlik maldyń atyn bildirgen. Mysaly, qoıǵa aıtylatyn «qosh!» sózi áyelde «qoi» maǵynasynda bolǵan. Osy kúngi qoshqar, qoshaqan ataıalarynyń quramynda ol ejelgi nusqada saqtalǵan; sıyrǵa aıtylatyn ók, ák, áykim birqatar týystas tilderde jarysa qoldanylatyn; ógiz, ókız, ýgez, ókır ataıalarymen túbirles, túıege aıtylatyn kós-kós (káýis-káýis) odaǵai túrikpen tilindegi bota uǵymynda qoldanylyp, «kishkene túıe» degendi bildiretin kóshek sóziniń negizinde túbir morfema qyzmetin atqaryp turǵan, kósh – (qara: kósh-aq) qazaq tilindegi qosarly kós-kós sóziniń fonetikalyq varianty; qazaq tilindegi jylqyǵa qatysty aıtylatyn: mama bie saqa, jasamys bie («toqsan qýlyq saýsań da, bir mama bieder bolmaıdy»), mama aǵash – úı syrtyndaǵy at barlatyn aǵash, kerme (konovıaz) tirkesimderiniń alǵashqy syńary (mama) qytaıdyń «jylqy» degendi bildiretin sozylınyq daıysty maama sózimen tórkundes dep qaraidy. Qysqasy, qoljazbada qazaq tiliniń tarihy, dialektologıasy, fonetikasy men leksıkasy, grammatıkasy jóninen «joǵary kírsta» oqylǵan lektsualardyń teorıialyq nusqasy jelilengen [2, 551-552].

Tereń lingvistikalyq barlaıdyń taǵy bir stratasy – «Sóz ózgesheligi men sóz qyzmetine» qatysty. Ǵalym: «Sóleı – habar berıy, kollektivtik kórinis. Buǵan eń azy eki adam qatysıy kerek. Ujym bolyp qatynasıdyń (habarlasıdyń) basqa da amaldary bar. Tilimizdiń olardan aırmasy ne? Habar qalaısha, qai jolmen beriledi? – máseleniń túindi jeri mine osy ekeıi.

Biz habarlasýdyń eki amalynyń habarlasý qasietin alyp basqa jaqtaryn qoia turdyq; olar (biz atamaǵandar): kórkemdik, taptyq, áleýmettik maqsattar; biz bul máselelerdi qoia turyp, habarlasýdyń tilge ǵana tán jaǵyn sóz etip otyrmyz.

Tildiń ózindik ózgesheligi – zatqa at qoıy, ol attardy bir-birinen aıyrý. Mysaly: jylqy – túie emes, qoi – sıyr emes, sıyr – jylqy emes. Ataýlardyń maǵynasyn osylaısha aıyrýdy – sıgnifikatsııa deımiz. Ár nárseniń ózin jeke kórsetý, daralap aıtý qasietine ie bolǵan sóz – zat, sıpat, qubylys attary bolyp qalyptasqan. Bul atalǵandar – tildiń negizgi ózgeshelikteri. Tildegi osy aıtylǵan at qoıy múmkinshiligin nominatsııa deımiz. Tildiń budan basqa taǵy bir negizgi qyzmeti – habar berý. Onyń bul ózgesheligin kommúnikatsııa deımiz. Onyń maǵynasy oryssha – obenıe, qazaqsha – qaýymdasý, habarlasý degendi bildiredi. Nominatsııa – ataý, nominat – at, nominativ – ataýshylyq. Nominativ fúnktsııasy – stabil (turaqtylyq). Mysaly, ósip turǵan aǵashqa kún saıyn jańa at qoıyp otyrsaq, nominativ fúnktsııasyna qaıshy keler edi.

Qaǵaz degen sóz – ári zattyń aty, ári ony basqa zattyń atynan aıyryp ataýǵa qajetti amaly. Demek, bul jerde nominativ bar; sonдай-aq bunda kommúnikatsııalyq ta bar (habarlylyqtyń múshesi, iaǵni bólshek). Solai bola tura, muny qaǵaz sózi birese bútin (nominatsııa), ekinshi rette bólshek (kommúnikatsııa) dep bóly qaıshylyq bolar edi. Bul jerdegi erekshelik mynada: til elementi ataý qyzmetin ótese, sóz bolǵany; eger habar berý qyzmetin ótese, sóilem bolǵany. Bul keltirilgen eki túrli ózgeshe qasiet barlyq sózderge de tán, óitkeni olar ári nominativtik, ári kommúnikatsııalyq qyzmet atqarady. Sózdiń bir basynda eki fúnktsııa (qyzmet) bolady: birinshi – habar berý qyzmeti, kommúnikatsııa fúnktsııasy; ekinshi – tańbalay qyzmeti, nominativ fúnktsııa ne sıgnifikatsııa.

Sóz habarlasý úshin kerek, eger osy kerekke jaramasa, ol – sóz emes. Sóilep habarlasqanda ár nárseniń attaryn (nominativterdi) qurap, habar beriledi. Osylaısha nominativterden quralmai jasalǵan habar joq. At bolmasa, sóz de bolmaıdy.

Nominativ sózdi birinen-birin aıyrý úshin at qoıamyz. Atty nege qoıamyz? Ony zattardyń ózderi joq jerde sóz qylý úshin qoıamyz, – dep tildiń tabıǵı erekshelikterine saı túsiniredi. Professor Q.Jubanov «Sóz belgili tártippen tizilip baryp, habar bolady. Sózder jeke-jeke júredi, biraq olar jekelik úshin jasalǵan emes, basqaǵa janasym taýyp, úleserlik bolyp jasalǵan. Óz basy ataý bolýǵa jaralaǵan sózdi bútin deımiz. Bútin, árıne, bólshek emes. Sóite tura olar quramdy bólshek bolyp baryp material bolyp, tutas oı týǵyzatyndyqtan, jeke sózderdi úlesim tabýshylar tobynyń bir bólshegi deımiz. Bul aıtylǵan bútindik pen bólshektilik birinisiz biri ómir súre almaıdy (semasiologııa men leksıka bir zat, biraq ilim ol ekeyin bir-birinen aıyryp qaradı; leksıka – sózdiń denesi bolsa, semasiologııa – maǵynasy), – til deńgeılerin saqtai otyryp, qorytyndy usynǵandy.

Tildiń paradigmalaryn saqtai otyryp, ǵalym kelesi kezekte, «Leksıka men sintaksıstiń bailanysy», «Sóz ózgesheligi men onyń qyzmeti (Jaqyndyq-aýlaqtyq tendentsııasy)», «Cóz quramy(sostavy,... eńbektegi ataýlary saqtaldy. B.M.), «Sóz sostavy: Túbir+qosymshalar»

Túbir+túbir+túbir	bir sózde
Túbir+qosalqy	bir ekpin.

Keıbir tilderde jalǵay – ekin bolyp qyzmet atqarady; keıbir tilderde qosymshasyz túbir sóz ózi jeke tura almaıdy (knıga – knıgı; bul flektsııaly tilderde). Flektiv tilderde (orys tilinde) jeke sózderdiń ózine tán formasy shekteyli bolady

Dialektologıa – til biliminiń taǵy salasyna barlaı jasaidy. Ğylymnyń bul salasy til dialektlerin qaraidy. Bir tildiń óz ishindegi ala shubarlyq, iaǵnı dialekt túrlishe bolady:

1) dybys dialekt: daıar/taıar, ashshy/ashty, chaı/shái, j/dj.

2) morfologıalyq dialekt: Qazaqstannyń batysynda aıtylatyn: «Ol Máskeıde oqyly» degende -ıly osyǵan jatady. Bul «bitıli kım» degende úlgi emes.

3) leksikalyq dilekt: baqyr – baqyrash (shelek – shómish maǵynasynda).

Dialekt sóilem túrinde de bolıy múmkin. Qazirgi til bilimindegi narechie, govor dep atalyp júrgender osy dialektige jatady: govor – usaǵy; narechie – irisi.

Bir eldiń belgili bir áydanynda qoldanylatyn tildiń ózge eldiń sózinen ózgesheligi – jergilikti erekshelik bolyp tabylady. Dúmede dialektisiz til bolǵan emes. Halyq tili degenimiz – sol dialektlerin jınaǵy.

Radlovtar, oǵan erip Melioranskıler sóz basyndaǵy «e» dybysyn «ıe» túrinde aıtatyn da el bar degen eken. Sol «e» dybysyn da, «ıe» dybysyn da aıtatyn – bizdiń qazaq. Radlovsha Orynbor jaǵynyń qazaǵy «ıe» deıdi eken (ol Semeiden Almatyǵa deın aralaǵan). Aıpaqshy, ol (Radlov) qazaqta dialekt joq, jeke adamdar sózderinde ǵana ózgeshelik bar degen. Melioranskı buǵan ergen. Bir adamnyń ózi birde – barmadym, birde – barǵam joq, endi birde – barǵan emespin túrinde sóleıdi. Menınshe, bulardy dialekt deı durys bolmasa kerek. Bulardyń árqaisysynyń ózine tán formasy bolǵany sııaqty, solarǵa laıyq maǵynalary barlyǵy da sózsiz. Alashordashylardyń qazaqta dialekt joq deıi – eldi aljastyrıy, ultshyldyq Birge jasasqan el bir-birinen til (sóz) almaı turmaidy. Sondyqtan mongol temir, aldan dep sólese, qazaqta temir, altyn dep sóleıdi. Mardıń aıtýynsha, kórshiles halyqtar birinen biri til alyp qana qoımaidy, olardyń ortaǵ sózderi de bolady eken (qazaq pen mongol temir men altyndy sonı tapqan elden alǵan; Ol zamanda qazaq, mongol degen jeke el de bolmaǵan, tek aralas júrgen halyq bolǵan).

«Qazaq tiliniń tarihyna» bılanysty dúmedegi halyqtardyń barlyǵy da qurandy, «taza» el joq. Bilimpazdar qazaqty XV-XVI ǵasyrlarda quralǵan desedi. El qurandy bolǵandyqtan til de qurandy bolmaq: sharıya, sán, án, ángime, baǵa, naıza degen sózderdiń barlyǵy da parsyniki. Tildiń qalaı ósip, damıtyndyǵyn bilı kerek. Tildiń tarihın bilı degen sóz – onıń ónıp-ósken joly bilı degen. Demek, tilimizdiń sonay uzaq jolda qandaı ózgeristerge ushyraǵanyn, oǵan nege ushyraǵanyn bilı kerek. Buryńǵyny bilı – jaı áshein maqsat emes, tildi meńgerıdiń bir amaly. Biz tildi meńgerip bolǵanymyz joq, tolyq meńgersek qana onı durys baǵytta ózgerter alamyz.

Biz tildi paleontologıa joly men tekseremiz. Munıń aty bólshegine qarai otyryp, bútinin tabı (Bul mamont aıyanın qalaı tapqanymyzdy eske túsiredi). Mysaly, átesh, ata+sh – átesh.

Sóz uzaryp ta, qysqaryp ta turady: qazaqtyń bala-shaǵa degenindegi «shaǵa»-sy bala; bala – kishkene, úlken emes, balalyq pen kishkenelik bılanysty, buǵan qapshyq, úshik, kishkene degende -shyq, -ken qosymshalary týǵan, shaǵa

qysqarǵan. Osy kúnge shein túrikpender balany shaǵa deidi, mongoldar shaǵan deidi.

Eki tildiń arasyndaǵy baılanysqa qarap, salystyra otyryp til tarihyn bilýge bolady. Oraqtyń túbiri «or» ekenin eskerip, pyshaq degenдеgi -aq qosymshasyn qoparyp alyp, «pysh» túbirin qaldyryp, onyń maǵynasynyń «pish», «pis» (ineni pisip aldy) degen etistiktermen jaqyndyǵyn eskerip, aqyrynda oraq degenдеgi aq pen pyshqy degenдеgi -qy qosymshalarynyń eńbek quralyn ataıtyn affiks ekenin bilemiz de, pisetin, kesetin, pishetin, tesetin quraldar jaıyndaǵy uǵymdar buryn bir bolǵandyǵyn baıqaimyz. Ol zamanda biriniń ornyna biriniń júre беретindigin, kele-kele maǵynalarymen birge sol sózderdiń ózi de laıyqty túr tapqanyn ańǵaramyz (biz ben pis), bir aıymasy esimderde z-nyń, etistikterde s qosymshalarynyń bolýy ǵana; biz, pis; kez(dik), kes. Altaıda kezdik degenди kestik deidi. Keze: kez+e. Qasyq degenдеgi -yq qazyq degenдеgi -yq sıaqty, bul da qazydan alynǵan. Chývashta pyshaq degenди pize deidi. Mundaǵy e pyshaqtyń sońyndaǵy -aq jurnaǵyna teń: piz-pis; Bizdiń etik tigetin bizimiz, osy pis. Bizдеgi shapqy, jonǵy degenдеgi -qy, -ǵy, tatardyń pyshqy sózinde kezdesetin -qy; Bul qosymsha bizdiń pyshaq degenimizдеgi -aq. Túrik súngi degenди súńgek deidi, ol súiek maǵynasynda Bundaǵy -aq pen -ek pyshaqtaǵy -aq (qural ústeýi). Sózdiń shyǵyyn zat mindetimen salystyrý kerek. Pyshaq, pyshqy, biz degender – bir kúnde shyqqan emes, ár kezeńniń jemisi. Buǵan qarap otyryp, bizge jaqyn til men óz tilimizди salystyrǵanda masaq sóziniń basqalarda bachaq bolýyn, sońyndaǵy -aq qosymshasyn alyp tastaǵanda túbirde mas qalatynyn kóremiz, sótip erte zamanda m, b, v, p dybystarynyń birlikte bolǵandyǵyn eske alamyz: jap, jaýyp, jabý, jamyl. Ózbektiń iaǵ degen sózin bilgendikten qazaqtyń jaýqazyn degen sózin bilemiz: jaý+qaz+yn, – iaǵ+qaz+yn (iaǵ – mai, tamaq bolatyn zat, nárise degen zat). Bul sıaqtylardy teksergende dybystardyń ózgerý zańdaryn bilý de kerek; ǵ dybysynyń v bolyp ózgerýin mynadan bilemiz; taǵ, baǵ, buǵ sıaqty sózder qazaq tilinde taý, baý, bý bolyp aıtylady [4, 102].

Dybys ózgeristerin bilý úshin bizben tildes elderdiń dybys zańdaryn bilý qajet. Qazaqsha bas, aıaq, ádil; chývashsha buýs, ataq, edil. Bas degenдеgi a dybysy, chývashta úy; bas – pýs, basy – pýzi, qaz – qas. Daýystydan buryn s ózgerip z bolady. Qazaqtaǵy keser degenди altaıda kezer deidi. Demek, olarda úndi men únsiz dybystar osy kúnge deın bir fonema bolǵanyn kóremiz. Qazaq arasynda áli kúnge deın jumysty bitir deýdiń ornyna jumysty pitir deýshiler bar. Bul da b-p dybystarynyń bir fonema ekendigin bildiredi. Chývashtar at degenди ut dep; ata degenди (at+a) ut+a, ýda deýinde de kóp mán bar.

Sóz maǵynasyn jekeden jalpyǵa, jalpydan jekege tartý da til tarihynda kóp kezdesedi (buryn «úı aýdanyndaı» dep aýdanǵa naqty konkret bermeı sólese, qazir raıondy aýdan deimiz (iaǵnı ákimshilik jer bólinisi).

Keıbir elderde quldy kim? demeı, ne? dep suraıdy eken. Bul olardy passiv nárise retinde qarap, kemsitýden týǵan.

Til adam balasynyń barlyq tabystaryn bildiredi. Adam balasynyń órleý jolyndaǵy iziniń tilge bedeli túsken. Bul joǵarydaǵy aıtylǵandardan da belgili. Qazaqtyń «balam» deýi – patriarhat zamananyń qaldyǵy, óitkeni bul sóz rý degen sózge baılanysty: urý-uryq-uryǵ-urý; Bul hasyl (asyl) – tek. Kóringen balany

«balam» deyi – nekesiz zamannan qalğan mura. Ol zamanda áieldiń jasy úlkeni ana, apa bolğan. Bular da rý aty sınaqta atalğan. Erkektiń úlkeni ata bolyp atalğan, qyz – kishkene áiel degendi bildiretin sóz, ony mongolsha – keykim.

Aıty degen sózdiń tarihy. Aıty: aı+t+ty. Aıt túbirindegi t – ózgelik etistiń kórsetkishi. Aıt! – «aýzyńdy sóilet» degen sóz. Eskilikti kitaptarda ol aıdy dep beriledi, sóiledi degen sóz. Mundaғы -dy -u bolğan; u – «bolý» degen sóz. Bul sóz qazirgi tilimizden shyǵyp qalğan. Qaitar: qai+t+ar; qai=keiın degendi bildiredi.

Qazaq tili buryn zerttelmedi. Onyń jazba murasy bolmady. Býrjýazııa til ǵalymdarynyń joly men ketsek, qazaq tiliniń tarihy bolmas edi. Sebebi olar tarihty tek jazýdan ǵana izdestiredi,-degen osy lingvistikalyq baǵyttaǵy zertteýlerdiń bir túini.

Qap ydys maǵynasynda bolýy kerek. Buryńgy kezdegi a men e dybysynyń, q-k dybysynyń, v-b, b-p dybystarynyń birlikte bolǵandyǵyn eskersek, máseleniń syry ashyla túsedı. Myna tómendegi sózderdiń dybystalýy men maǵynalarynyń jaqyndyǵy olardyń bir túbirden órbigendigin bildiredi: qap, qabyq, kebek (keyek), qaýyz (yz-kishireitý), qam-a, kóm, kım (kıt), habar (tatarsha, bizshe iste degen maǵynada), qaýaq (asqabaq), keyek (kebek), qaqa=qap+qa (q/p) (qumannyń qaqaǵy), kep (ishiń kepsin), kep-kepes (taz kepes); kep-kebin kıý; kebin.

Qaýyz sóziniń sońyndaǵy z dybysy kishireitý ústeý (jurnaǵy) ekendigin buryńgy zamanda sóz daýysty dybystan bastalǵanda aýyz bolyp, onyń qap (ydys) sózine jaqyndyǵyn eskerýge bolady.

Ar dáýirdiń óz tili bolady: memleket, saiasat, muǵalim, úkimet degen sózder tilimizge jańa áleýmettik jaǵdaılarǵa bılanysty engen. Kóne túrikter buryn bala degen jalpy ataýdy uǵlan dep qoldanyp, realistik mánin ashý maqsatynda er uǵlan, qyz uǵlan dep jynystyq uǵymdy aıyryp ataǵan.

Qazirgi tilimizde uǵlan sózi kóterińki nemese asqaq stilde qoldanylatyn leksema. Ol oǵyl – oǵlan – oǵlaq – uǵyl – ul degen varianttarmen birge er bala, ulan degendi bildiredi [4, 104-106].

Qorytyndy

Paleontologıalyq lingvistikanyń – óziniń zertteý obektisin keńeitip, damyp kele jatqan sala. Qazirgi qoǵamdyq ǵylymdar salasynda eski sana, áleýmettik antropologıa, etnogenez, rýhanı jáne materialdyq mádeniet tarihy men tyǵyz bılanysty.

Professor Q.Jubanov negizin ǵylymı turǵyda qalaǵan «Qazaq tili grammatikasynyń kebir máseleleri», «Qazaq tiliniń joǵarǵy kýrsy.Dárister» (1937 j.). «Odaǵaı,túrleri, Sharýashylyq odaǵaıynyń tarihy», Kónil odaǵaılary Kónil odaǵaıynyń tarihy ,Odaǵaıdyń dybystalýy», «Birqatar odaǵaı sózderimizdiń jasalýy», «Odaǵaı sózderdiń tynysqa qatystylyǵy», «Qazaq tiliniń emlesi men grammatikasynyń kebir máseleleri», «Sózdiń dybys qupylysy», «Jańa grammatikanyń jańalyqtary jaiynan (1937 j.) «Ádebiet, mádeniet jáne óner máseleleri: «Abai qazaq ádebietiniń klassıgi» (1934j) «Qazaq ádebietiniń klassıgi Abaidyń qaitys bolǵanyna otyz jyl ótýine bılanysty uly aqynnyń tili týraly jazǵan maqalasy tanymdyq jaǵynan mańyzy asa zor tartymdy da ózekti eńbek boldy. Abaidyń halyq tilin sheberlikpen paidalana bilip, jańalyqqa oza shapqan oqshaý

turǵan daralyǵyn ǵalym palentologııalyq aıqyn dáıekter usyndy. Munyń ózi qazaqtyń ádebiettaný ilimine qosylǵan úlken úles-olja bolǵany naqty. «Alfavit, orfografiıa, terminologııa máseleleri», «Qazaq tiliniń baǵdarlamalary» jáne t.b.

Osy bir ǵana maqalada Q.Jubanovtyń til bilimi salasyndaǵy oıǵa túıgen nárseleriniń, ideialarynyń qanshalyqty júzege asqanyn anyqtap shyǵý, árıne, múmkin emes.

Q.Jubanovtyń tilimizdiń palentologııalyq qyrlary, grammatıkasy, fonologııasy, leksikologııasy jáne qoldanbaly máseleleri haqyndaǵy aıtqandary, tuıyrym-tolǵamdary, qaǵıdalary bizdiń dáýirimizdiń zertteýshileriniń eńbekterinde júzege asyp jatyr, solardyń ǵylymı jumystarynda ár túrli dárejede kórinis taýyp jatyr desek, artyq aıtqan bolmaımyz. Q.Jubanov ideialary men aıtqandarynyń bizdiń qazirgi ǵylymymyzda qanshalyqty júzege asqanyn anyqtaý – arnaýly zertteýlerdiń taqyryby.

ÁDEBIETTER:

1. Syzdyqova R.Ǵ. Til jáne ulttyq mádeniet. Kóptomdyq shyǵarmalar jınaǵy. 14-tom. – Almaty: El-shejire. 2018. –344 bet
2. Kishibekov D., Sydyqov U. Filosofııa, Almaty, 2002
3. Til. Qoǵam. Zaman. Aqtaý. 2005 jyl
4. Jubanov Q. Qazaq tili jónindegi zertteýler. – Almaty: «Kıe», 2010. – 581 bet

Qosymsha ádebietter:

- Syzdyqova R. Kóptomdyq shyǵarmalar jınaǵy. Ekinshi tom. Almaty: «El-shejire», 2014. – 572 bet
- Til bilimi terminderiniń sózdigi. – Almaty. Firma «Ornak» JShS, 2012. –388

ИНТЕРНЕТ ЛИНГВИСТИКА КАК СОВРЕМЕННОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ПРИКЛАДНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

ИСКИНДИРОВА С.К.

*кандидат филологических наук, доцент
АРГУ им.К.Жубанова
Республика Казахстан, г.Актобе
s.iskindirova@mail.ru*

Нет никаких сомнений в том, что за короткое время своего существования интернет уже оказал огромное влияние на повседневную жизнь. Никогда раньше информация не была так легко доступна всего за несколько кликов. Поддерживать связь с друзьями и семьей по всей планете стало

настолько легко, что мы стали воспринимать это как должное. Учитывая то, как быстро этот способ коммуникации закрепился, возможно, не удивительно, что он уже оказал довольно сильное влияние на язык, который мы используем.

Тем не менее, интернет внес значительные изменения в наше использование английского языка.

Стремительный рост информационных технологий повлиял на процессы коммуникации, речевого общения. С появлением интернет, социальных сетей человеческое общение приобрело новые формы, что послужило толчком для всестороннего изучения интернет-коммуникации. Подраздел лингвистики, который занимается изучением новых языковых средств передачи информации, возникших под влиянием развития интернет-пространства исследователи определяют как «интернет-лингвистика» [1].

Объектом исследования интернет-лингвистики является компьютерно-опосредованная коммуникация, а именно язык обслуживающий новую коммуникативную среду. Предметом изучения интернет-лингвистики являются особенности функционирования языка на лексическом, морфологическом, синтаксическом, а также фонетико-графическом уровнях.

Большое количество пользователей вовлечены в интернет пространство посредством электронной почты, SMS-сообщений, чатов различных приложений (Whatsapp, Viber), веб-страниц, социальных сетей. Естественный человеческий язык функционируя в электронной среде претерпевает значительные изменения. Компьютерно-опосредованная коммуникация, интернет-дискурс привлекают внимание большое количество исследователей, среди них D.Crystal, S.C.Herring, Е.И.Горошко, Н.А.Ахренова, Т.Полякова.

Благодаря Интернету расцветает ранее неразвитая область английского языка- неформальное письмо. Он начинался с "netspeak", сокращая слова до отдельных букв, устранив гласные из других слов. Теперь, благодаря развитию технологий и просто огромному количеству информации, которая попадает в интернет каждый день, лингвистические тенденции столь же разнообразны и многочисленны, как и веб-сайты, которые их порождают.

Отличительной чертой интернет-коммуникации является оперативность. Люди, которые начали использовать электронную почту, а затем мгновенные сообщения, нашли эффективным изобрести целый новый мир аббревиатур, и они распространились с молниеносной скоростью через Интернет.

Аббревиатуры типа 'BRB' (Be right Back) и 'LOL' (Laughing out loud) пробились в обычную речь молодых людей и даже на страницы некоторых солидных словарей. Между тем, стало так легко общаться через Интернет, что люди перестали писать вещи с помощью ручки и бумаги. Некоторые исследования показали, что молодые люди больше не знают, как писать, потому что они используют программы, которые автоматически корректируют их работу. Таким образом, Интернет оказал такое же большое влияние на орфографические соглашения, как и печатный станок, почти шестьсот лет назад.

Изучение языка интернета дает увлекательное представление о том, как быстро происходят изменения в языке. Использование телеграфного языка интернета, текстовых сокращений и аббревиатур ведет к созданию неологизмов. Признаете ли вы или понимаете что-либо из этого: OMG, IMO, HF, 2F4U, BTW, B/C?

OMG – Oh my God

IMO – In my Opinion

HF – Have fun

2F4U – Too Fast For You

BTW – By the Way

B/C – Because

"Netspeak", если этот термин подходит больше, тоже прошел долгий путь.

Больше, чем любая другая технология, интернет поощряет изобретение новых слов. Иногда эти слова создаются путем расширения определения существующих слов.

Иногда слова получают совершенно новые определения. «Тролль» (troll) раньше был злым существом из скандинавской легенды, но теперь он относится к тому, кто любит преследовать других людей через Интернет.

Например:

A: Someone left a mean comment on my blog post.

B: Ignore him, he's just **trolling** you.

«Спам» (spam) раньше был разновидностью мясных консервов, но теперь он относится к самовоспроизводящемуся сообщению, часто содержащему рекламу или пропагандирующему мошенничество. Например:

I'm waiting for an important email but all I keep getting instead is **spam**.

«Вирус» раньше был чем-то, что сделало вас больным, но сегодня это разрушительная программа, которая распространяется через Интернет. Слово "беспроводной" первоначально использовалось для радиосвязи, но сегодня оно относится к беспроводному интернету.

Новые технологии часто порождают новую лексику. Язык интернета становятся все более популярными и является лозунгом для целого поколения. Ниже приведен список некоторых распространенных сокращений, которые используются в интернете, в электронной почте.

Список аббревиатур на английском языке и их значения в смс-сообщениях

Аббревиатура	Значение
2moro	tomorrow
AEAP	as early as possible
B4YKI	before you know it
BFF	best friends, forever
CTN	cannot talk now
CUS	see you soon
MYOB	mind your own business

N-A-Y-L	in a while
NC	no comment
NP	no problem
NVM	never mind
OTP	on the phone
EM	excuse me
F2F	face to face
IDK	I don't know
TMI	too much information
W8	wait
WB	welcome back
TQ	thank you
TYVM	thank you very much

Например:

Even President Obama has done an **AMA!** (Ask Me Anything)

I've never watched the original Star Wars trilogy, **TBH.** (to be honest)

My screen name is Doctor Awesome because I'm a doctor **IRL.** (in real life)

Анализ интернет-дискурса выявил, что коммуникация пользователей осуществляется не только вербальными, но и невербальными средствами, а также смешанным типом, так называемым креолизированным текстом. Креолизированный текст это сочетание вербальных и невербальных, изобразительных средств передачи информации. Вербальные и изобразительные компоненты связаны на содержательном, композиционном и языковом уровне. Изобразительный компонент представлен символами, рисунками, фотографиями, схемами.

Исследования примеров сообщений и комментариев в социальных сетях доказывают, что графические знаки, символы и смайлики придают виртуальной коммуникации эмоциональность и оказывают воздействие на получателя сообщения.

Типичным для выражения эмоциональности и экспрессии является умножение гласных и согласных (*Шикарнаяаяаяаяя; Суперрррр; Привееет*), намеренные ошибки (*Что вы делаете, когда вам не **спицца?**; Большое **спасяба!***), использование эмотиконов (*Спасибо большое :); Эх жалко :(кто бы говорил :D*), изменение правописания (*Платье супер! Тебе оо4 идет=)*)

Пиктограммы, изображающие эмоции чаще всего состояются из типографских знаков:

Веселые

) или :) или :-) – улыбающиеся смайлики;

:'-) :'-D – ржачный символ, смеющийся до слез

)))))) или =D – символизируют радостную эмоцию

:D — означает, что человек от души смеется

*:O) – смешной значок клоуна, уместен и когда собеседник переборщил с шутками.

Грустные

:-(или :(или (– открывающаяся скобка означает печальную улыбку;
:-< – тоскливое настроение скорбь;
=;(– плачет;
:*(– слезы;
Ж*(– рыдания;
:-o, – скука;
:-С или :-с – сильная печаль.

Злые

}:->; либо]:->; – символизируют улыбку злого гения.

:-Е — пользователь взбешен, пребывает в ярости;

:-t или D — : – знак злости;

8-[==] – громкий крик с зубами

Другие эмоции

o.O или o_O – удивление;

:*) или %O – смущение (звездочка зачастую обозначает эмоцию стеснения); *_* или *O* – восторг;

(>>) или (>->) – подозрение;

(-_-;) – больной (болеющий) пользователь;

(.-) – сонный или спящий;

;-) или ;) – подмигивающий смайл;

-7 – сарказм;

:-J – ирония;

o ° ° (°O) ° ° o – истерика;

._. или -_- – полное безразличие;

:-e – разочарование;

:-/ – чувство озадаченности и растерянности.

С появлением новых цифровых технологий пришел совершенно новый путь общения, которое имеет свой оригинальный и развивающийся язык. Термин интернет-дискурс использует для обозначения письменной формы языка, используемого в электронном общении. Интернет-дискурс как новая разновидность языка, имеет свои характерные черты. Интернет-дискурс – это новая разновидность языка, которая приводит к значительным вариациям в письменной структуре языка. Анализ общения в чатах, форумах, социальных сетях обнаружил отличительные особенности интернет-коммуникации по сравнению с реальным живым общением. Невербальные средства, такие как смайлы, эмодзи, стикеры, анимированные изображения являются характерной особенностью и неотъемлемой частью общения в различных формах интернет-коммуникации.

Список литературы:

1. Crystal D. Language of the Internet. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 272 с.

2.Полякова Т. «Интернет-лингвистика как новое направление языкознания»//Психоллингвистика №8, 2011 с.146-152

3.Ахренова Н.А. Теоретические основы интернет-лингвистики//Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. № 10 (28). С. 22-26.

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ – ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ

СӘРСЕМБИН ҮМБЕТҚАН ҚУАНДЫҚҰЛЫ

философия ғылымдарының кандидаты,

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің кафедра
меңгерушісі*

Әр ұлттың тарихы мен мәдениетіне, әсіресе оның тұлғалану болмысына қарайтын болсақ, халықтың (ұрпақтың) ұлт ретінде қалыптасуына, тарихи уақыт сынынан сүрінбей өтуіне ықпал ететін құндылық ана тілі болып табылады. Алаш зиялылары айтып кеткендей, тілі мен тарихы жоғалған жұрттың өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады.

Өткен ғасырда әлемдік ғылымда тіл философиясы, тіл мәдениеті, тілдің табиғаты мен құрылымы кеңінен зерттеле бастаған. Ғылымда тілдің танымдық қызметін зерттейтін жаңа бағыт қалыптасты. Бұның себебі сол кездің өзінде болашақ жаһандану уақытында қоғам алдына шығатын ұлттық мүдде құндылықтарын (оның қызметін) игеру мәселесінің туындауында жатса керек. Бүгінгі ұрпаққа белгілі нәрсе, сол кезде өмір сүрген қазақ зиялылары қазақ тілінің табиғатын, құрылымын, қазақтың сөз өнерінің мәдениетте алар орнын зерттеуде, оның мәдениет пен ғылымдағы орнын көрсететін мол мұра қалдырып үлгерген. Қоғамның аумалы төкпелі жағдайына, сырттан жүргізілген саясатқа қарамастан әлемдік ғылымның тәжірибесі негізінде қазақ ғылымының негізін қалап кетті.

Тіл мәселесі қашанда ұлттық мүдде деңгейінде зерттелетін өзекті мәселелердің бірі. Қазіргі уақытта әлемге өзінің мәдени құндылықтарын тарату, сол арқылы үстемдік құруды көздейтін мемлекеттер алдыменен тілі мен философиясының қолданылу аясын кеңейтуге ұмтылуда. Осы себептен тілдің мәдениеттегі феноменін зерттеу, ұрпақ санасында орнықтыру кез келген мемлекет үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Қоғамдағы тіл мәселесінің негізінде ұлттық сана мәселесі жатыр. Ұлттың тілін білген, оны жетік меңгерген адам сол ұлттың дүниетанымымен сусындап, ұлттық ойлауға дағдыланады. Тіл білімінің адамның рухани қалыптасуына, мемлекет азаматы ретінде тәрбиеленуіне әсер етуші бірден - бір құбылыс екендігін адамзат баласы, біздің де бабаларымыз ерте түсінген. Осының негізінде тілдегі сөздердің қорын байыту, дүниетанымдық ұғымдарды ғылыми

айналым шеңберіне енгізу көзделді. Тіл білімін сақтау мен нығайтып отыруда ғылыми бағытты қалыптастыру, шешендік өнер түрлерін дамытудың негізінде жаһандану құбылыстарына ерте қамдану жатыр.

Қазақ даналағында, «Отан оттан да ыстық» деген ұғым бар. Өз болашағын елдің болашағымен ұштастырып отырған адам мемлекетінің рухын терең сезінеді. Адамның ұлттық рухын терең сезінуінде ата-ананың балаға үйретер өнегесі бар. Бұған мысал ретінде қазақтың бала тәрбиелеу ісіндегі ұлттық құндылықтарды айтуымызға болады. Өзінің қоғамынан үйренген өнегесіне, ата-ананың берген тәрбиесіне орай қазақтың ойшыл адамдары өздерінің ұлағатты ойларын жазып кеткен:

Сүйемін туған тілді – анам тілін,
Бесікте жатқанымда-ақ берген білім.
Шыр етіп жерге түскен минутімнен,
Құлағыма сіңірген таныс үнім.

Сол тілмен шешем мені әлдилеген,
Еркелеткен: «құлыным, жаным» деген.
Сол тілменен бірінші білгізілген,

«Апа» деген сүйгендік сөз әм менен [1. 221 б.]. Отанға деген адалдық, қоғамға деген жақындық, ел мүддесіне жаупкершілік жастың бойында ата-ананың мейірімінен басталатындығын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың сөздері анық көрсетіп тұр. Ұлттық болмыстың өрісін интеллектуалдық тәжірибе арқылы кеңейтуде, тұлғалық дәстүрді қалыптастыруда қазақ тәжірибесінің де тарихтан алар орны бар. «Балам дейтін жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайлан шығады» -деп Ахмет Байтұрсынов жазғандай, тарихтағы қазақтың бала тәрбиесінен «не ексең соны орасын деген» мәтелдің де мағынасын түсінуге болады. Яғни баланың өсуі әлеуметтік ортаға, атамекен болмысына байланысты қалыптасып отырады. Атамекен жағдайына байланысты, тарихи уақыттың талабы негізінде бабаларымыздың көшпелі тұрмыс мәдениетін қалыптастырғандығы белгілі. Осы атамекеннің табиғи ортасына (климат жағдайына) байланысты шаруашылық түрлерін дамытуда қоғамға қажет нәрсе ұлттық бірегейлік, рухани тұтастық. Рухани негіздегі әлеуметтік тұтастықтың негізінде ұлттық және азаматтық бірегейлікті қалыптастырып, нығайтып отыратын ұлттық құндылықтардың танымдық қызметі жатыр. Осы себептен, «Анамыздың ақ сүтімен бойымызға дарыған ана тілімізді ұмыту – бүкіл ата-бабамызды, бар тарихымызды ұмыту»- деп айтып кеткен Бауыржан Момышұлы [2].

Дүниеге келген сәбиді қабылдап алатын отбасы, әлеуметтік орта, қоғам. Отбасы қоғамдағы негізгі институт ретінде мемлекетпен бірге жастарды тәрбиелеп, өсіреді, жастардың әлеуметтенуіне ықпал етіп отырады. Отбасындағы тәрбие, әлеуметтік ортадағы тәрбие мен білім арқылы мемлекетпен байланыс ұлттық сананың қалыптасуына әсер етпек. Қоғамдық ортадан толыққанды әсерленген жастар, мемлекетінің мүддесін жатсынбай өседі. Өзінің мемлекетін, мәдениетін, ұлттық құндылықтарын жатсынудың

негізгі себебі балаға ана тілінің үйретілмеуінде, ата-ананың ана тілін, ұлттық құндылықтардың қызметін, оның жеке адамнан бастап ұлттың тағдырын шешетін дүние екендігін білмеуінде жатыр. Осы себептен, «балаға алғашқы ем ананың үнімен беріледі» дейді Ибн-Сина. Шыныменде адам бойындағы ұлттық рухтың негізі ата-ананың мейірімі, яғни тәрбиемен берілетін жылылықта жатыр. Осы жылылықты бала толық сезінгенде ғана оның бойында (жан дүниесінде) ұлттық қасиеттер орнығады.

Адам тіл арқылы ортамен байланысқа түседі. Тіл арқылы адамның танымы қалыптасып отырған. Тіл арқылы ұлттық болмыстың құрылымы адам санасына беріледі. Бір сөзбен айтқанда ана тілі әрбір адам үшін негізгі қазық, негізгі құндылық, негізгі құрал. Ана тілін рухани қазық дейтініміз, адамды әлеуметтік ортамен, төл болмысымен біріктіріп, ел азаматы ретінде қалыптастыратын ана тілі. Тілді негізгі құрал дейтініміз адам әлеуметтік ортаның болмысы мен табиғатын, дәстүр тәжірибелерін меңгеру арқылы онымен үздіксіз байланыста.

Ана тілінің әлеуметтік таным шеңберінде құндылыққа айналып отыруы, ұрпақтың ұлттық болмыс арқылы игілікке қол жеткізуінде. Осы себептен Ахмет Байтұрсынов, «Егерде біз қазақ деген ұлт болуды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағандай тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек» - дейді. Ұрпақ ұлттық болмысынан қол үзген жерде ұлттың өзі де жоғалады. Сондықтанда тіл ұрпақ үшін негізгі құндылық. Алаш зиялылары, сол кездегі ұлттық кодынан қол үзіп бара жатқан қазақ елі үшін қазақ тілі қоғамдағы сөніп бара жатқан тарихи сананың шоғын үрлейтін жалғыз ғана құндылық болған. Мағжан Жұмабаев айтып кеткендей:

Күш кеміді, айбынды ту құлады,
Кеше батыр – бүгін қорқақ, бұғады.
Ерікке ұмтылған ұшқыр жаны кісенде,
Қан суынған, жүрек солғын соғады.

Қыран құстың қос қанаты қырқылды,
Күндей күшті, күркіреген ел тынды.
Асқар алтай – алтын ана есте жоқ,
Батыр, хандар – асқан жандар ұмытылды.

Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ ардың,
Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың...
Алтын күннен бағасыз бір белгі боп,
Нұрлы жұлдыз, бабам тілі сен қалдың! [3. 60 б.].

Қазіргі таңда ғылымы, экономикасы арқылы әлемді мойындатып отырған елдер тарихта мемлекетінің басына төнген қауіпті, қиыншылықты ұлттық санасымен, қоғамның ауыз біршілігімен жеңген деген пікірді жиі естіп жатамыз. Шын мәнінде бұндай тәжірибе, бұндай жағдай қазақтың да басынан өтті. Ана тілінің рухын қабілеті мен даналығы арқылы көтерген, соның

негізінде ұлттық бірегейлікті сақтап отырған, ұрпақты елдікке тәрбиелеудегі тәжірибе бүгінгі уақыт үшін баға жетпес дүние.

Мемлекеттің болашағы оның мүддесіне тәуелді. Ал мемлекеттің мүддесі мемлекет құраушы ұлттың төл құндылықтарынан құралады. Ұлттық құндылықтар дегеніміз, тіл, атамекен, дін мен дәстүр, мәдениет, тарих. Осы ұлттық құндылықтардың ішінде ұрпақтың тұлғалануында ықпал етіп отыратын тіл мен жер. Жер ұлтқа өмір сүру үшін, өсіп өркендеу үшін, тіл мемлекет иесі ұлттың тұтастығын, болмысын сақтау үшін қажет. Қазіргі әлемде орын алып отырған саяси құбылыстардан белгілі ұлттық тұтастығы, дәстүрі мен мәдениетіне ие болу, дініне беріктік, жастардың ұлттық рухқа тәрбиеленуі ұлттың болашағын айқындайтын дүние болып отыр. Ұрпақ ұлттық құндылықтарын біліп, ұлттық қасиеттерге ие болғанда ғана мемлекетін қорғай алады. Мемлекет мүддесін қорғауда қоғамға ауадай қажет нәрсе тәжірибе, тарихтың тағылымы, бұлар тарихи сана арқылы қалыптасады. Тарихи сананы қалыптастырудың негізінде (жоғарыда айтылғандай) ұлттық идеология жатыр.

Жеке адам мен қоғамды біріктіріп отыратын тіл ұлттық сананың қалыптасуына ықпал етіп отырады. Қазақ руханиятындағы тарихи жыр, толғау, тарихи әңгімелер, ертегі, аңыз әңгімелер, тарихи дастандар ана тілінің білімін негіздейтін сөз өнерінің әлеуметтік танымдық негіздері болып табылады. Осы ұлттық құндылықтар арқылы тарихи сана, ұлттық сана қалыптасып, жастар ұлттық рухта тәрбиеленіп отырған.

Жеке адамның табиғаты рухани қасиеттерден құралады және сол арқылы сақталып отырады. Ал рухани қасиеттер адамның болмысы шеңберінде сана, ақыл-ой арқылы тұлғалық феноменіне айналмақ. Яғни, қазақ қоғамындағы әлеуметтік болмыстың мәдени негіздері болып табылатын шешендік, ақындық, батырлық өнер түрлері ұлттық сана мен халық даналығының негізгі өнімі, көркем туындысы. Қоғамның интеллектуалдық өрісі сақталып отырған жерде мемлекеттің беріктігі, мемлекет пен халықты біріктіріп отыратын, оның мүддесіне қызмет етуші зиялылар қатары қалыптасады. Қоғамының болашағы үшін ізденетін ұрпақ бірлігі басым ортадан шығып отырған.

Көне дәуірде өмір сүрген грек философы Платон, «мемлекетті ойшылдар басқаруы қажет» деген. Бұл даналық өмір сүрген қоғамда әлеуметтік танымның тереңдігі арта түседі деген ұғымды білдіреді. Шын мәнінде қазақ қоғамында ойшылдар институты орын алды. Ойшылдар даналығы арқылы ұлттың бірегейлігі, азаматтық бірегейлік сақталды. Қоғам тарапынан аталы сөзге мән берілді. Тілдің білімі тегістей қоғам өмірінде қолданысқа түсіп отырды. Сөздің әлеуметтік таным негізіне айналып отыруы салдарынан ұлттық құндылықтар қоғамдық сананың бағдарына айқындаушы негіз болған. Тарихи сана, аталы сөз түйіні негізінде ұрпақ қоғамдық ортада ұлттық мүдде ісіне мамандана біледі. Осының нәтижесінде халық тәуелсіздіктен айырылса да, ұлттық жадыдан қол үзбеген. Ендігі мәселе осы ұлттық тәжірибенің ертеңгі болашағын ескеру болып отыр.

Тәуелсіздік ұлт үшін үнемі қорғап отыруды қажет ететін қасиетті мұра. Уақыт өзгерген сайын тәуелсіздікті, ұлттық мүддені қорғаудың жаңа міндеттері

пайда болып жатады. Оның үстіне бүгінгі ақпараттық технология кеңістігінде ұлттық мүддені қорғаудың талабы күшеймесе азайған жоқ. Бүгінгі уақытта қоғам түгіл жеке адамның өз мүддесіне ие болуы ұлтқа тиер пайданың бірі саналуда.

Біздің пікірімізше тіл философиясы ұлттық философияның негізі. Тілдің философиясы әр ұлттың тарихында ойлау мәдениетінің қалыптасу кезеңінде жатыр. Қазақ ұлтының ойлау мәдениетінің қалыптасу кезеңі көне дәуірден бастау алады. Бір ғана атақ міну мәдениетінің негізінде кеңістікті игеру, тарихи кезеңді қалыптастыру мәселесі жатыр. Көшпелі тұрмыстағы мәдениет жолын таңдауда дала болмысын игеру, ұлттық болмысты қалыптастыру мен нығайту, тұрмыс тәжірибелерін жетілдіру, ұлттың тұтастығын, тұлғалануын қамтамасыз ету дәстүрі бар. Жоғарыда атап көрсетілгендей, ұлттық болмыстың қалыптасуы мен тұлғалануында тілдің танымдық қызметі ерекше көзге түседі. Ахмет Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқыш» еңбегінде атап көрсеткендей, «Адам қанша дана, білімді болса да, қанша қаһармен қайратты болса да, әлеумет оның мақсатын ұқпайтын болса, қайраткер қамалға жалғыз шапқан батырдай әлек болады» [4. 177 б.]. Ұлттың мәдениетіндегі әлеуметтік танымның қалыптасуында тіл мен даналық арқылы орын алатын тарихи сананың мәні осында. Қоғамда интеллектуалдық өріс қалыптаспаса, рухани деңгей сақталып отырмаса ұлттық идея тарихи уақыттың тереңінде қалып қояды. Сондықтан қоғамды алға жылжытуды көздейтін мемлекет алдыменен тәрбие мен білім мәселесін шешуді қолға алуы тиіс.

«Ер елімен ажарлы» делінген билер даналығында. Бұның мағынасы, кез келген идея, атқарылуы тиіс іс ұлттық мүдде шеңберінде ғана жүзеге асуы қажет, ұлттық мүдде жетілуі үшін қоғамда ортақ сана қалыптасуы қажет дегенді білдіреді. Тағыда қайталап айтар болсақ, қоғамды алға жылжытып отыратын түсінік, ортақ тәжірибе бірғана әлеуметтік танымның негізінде жүзеге асып отырады. Осы себептен қазақ қоғамының тарихи өмірінде әлеуметтік танымды қалыптастырып, ұрпақты оған бағыттап отырушылар билер мен жыраулар, ойшыл адамдар болған. Қазақ зиялыларының болмысына тән қасиет олардың шешендік қабілетінде. Осы қабілеттің негізінде тарихи сана, ұлттық сана, тәрбие, биік адамгершілік қоғамға үлгі ретінде ұсынылып отырған.

Әлем мәдениетінің өрісінде ойшылдар тарапынан зерделеніп отырған шешендік өнер түрлері қазақ қоғамында да орын алды. Алайда адамзат баласының ойлау мәдениетінің қалыптасу кезеңінде талқылана бастаған рухани құндылықтардың тарихтағы қазақ қоғамынан көрініс табуы тіл білімінің қоғамдық сананың негізіне айналып отыруында. Әл-Фараби, «...біз философияның арқасында бақытқа жетеміз. Ал оны біз жақсы ақыл-парасат арқылы меңгереміз» – деген [5. 232 б.]. Философия бұл даналық, ал адамның қолын даналық білімге жеткізіп отыратын тіл, даналық сөз. Ойшылдың өзі зерттегендей, ұрпақ рухани құндылықтар негізі тіл мен ділге және атамекен байлығына ие болып, оны қабілеті мен білімі арқылы қорғай алғанда ғана бақытқа қол жеткізген. Ізгіліктің алаңы мемлекет, мемлекеті бар жерде ғана

адам ұрпақты тәрбиелеп, оны бақытты ете алады. Ұрпақ үшін ізгілікті қоғам құрудың кілті ұлттық құндылықтар.

Өткен ғасырда өмір сүрген қазақ зиялыларының бірі Құдайберген Жұбанов, қазақ мәдениетіндегі Қожа Ахмет Иассауи даналығының қазақ руханиятында алатын орны жөнінде былай деген: «Тарих кітаптарында қара қытайлардың 12 ғасырдың алғашқы жартысында өзен аралығындағы елдерді жаулап алғаны айтылады. Бірақ қалайша жаулап алғаны, жеңілген халықтың нендей күйзеліске түскендігі сөз болмайды.

Осы дәуірде Түркістанда өмір сүрген Хожа Ахмет Яссауидің 95-толғауы жауға шабылған елдің күй-жайын суреттеуге арналған.» [6. 302 б.]. Қашанда қазақтың, ұлттық ата тегіміз түркі жұртының тарихи кезеңдерде уақыт өткелдерінен сүрінбей өтудегі темір қазығы тіл болғандығын осыдан ақ байқаймыз. Тарихта ұлттың саны азайғанда, ел тәуелсіздігінен қол үзгенде қоғамды ұлттық құндылықтардан ажыратпай, оны сақтап қалу мақсатында тіл қорғалып отырған. Қожа Ахмет Иассауи данамыз түркі жұрты жойылса оның дінінің де жойылатынын түсінген. Осы себептен ұрпақты біріктіріп отыратын тарихи сана желісіндегі даналығын мұра етіп тарихта қалдырған.

Қазақтың тілді ана тілі, негізгі ұлттық құндылық деңгейінде зерделеп отыруының түп төркіні түркілік мәдениетте жатыр. Көк тасқа қашалып жазылған арғы бабаларымыздың өсиеті осы шындықты аңғартады. Түркі кемеңгерлерінің жазып қалдырған тіл білімі, даналық жөнінде мұраларының да орны ерекше. Сонымен қатар мәдениетіміздегі ойшылдар дәстүрі ана тіліміздің құндылықтық тұғырын тереңдете түсуде.

Қожа Ахмет Иассауи «әркім сөз жазса қара сөзбен жазсын» деген. Ойшылдарымыздың «қара сөз»деп отырағаны, «даналық сөз» деген ұғымды білдіреді. Қара сөз арқылы қазақтың дүниетанымын, тарихи сананы әлем мәдениетінің назарына ұсынып отырған Абай, Шәкәрім сынды ойшылдарымыздың даналығы. Қазақ ойшылдарының ұлттық құндылықтар туралы ұғымы тарихи уақыт кеңістігіндегі алаш тұлғаларының арасындағы рухани сабақтастықтың ерекше құбылысын көрсетеді.

Тіл мен жер қашанда ұлттық құндылықтардың негізі, негізгі белдеуі болып қала берері даусыз. Екеуінің бірі болмаса елдің тұрақты түрде дамуы мүмкін емес. Ғасырлар бойы ұлттың болмысы, тағдыры үшін күресіп келген ұрпақтың танымы, ой өрісі тарихтың тәжірибесі негізінде қалыптасып отыруы тиіс.

Тарихымызда уақыттың қиыншылығына қарамастан алаш зиялылары тілдің білімін, философиясын, мәдениетін қалыптастырды және оны ұлт руханиятының өзегіне айналдыра білді. Бүгінгі ұрпақтың алдында тұрған міндет осы ұлттың негігі коды арқылы қоғамның даму өрісін кеңейтетін жаңа дүниелерге қол жеткізу болып табылады. Бұл дегеніміз ғылымды дамыту, ғылымның жаңа тәжірибелеріне қол жеткізу, сол арқылы әлемдік ғылымның айналымына қазақтың тіл білімін негіздейтін ұғымдарды енгізу. Бірақ бұл ұлттық қасиеттерді қоғам болып толық меңгеру арқылы ғана жүзеге асады.

Әдебиет:

1. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т. 1. – Алматы: Ғылым, 1993. 280 б.
2. Момышұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т.1. – Алматы: Жазушы, 2004. – 480 бет.
3. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1989. - 448 бет.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003.-208 б.
5. ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ. «ҚАЙЫРЫМДЫ ҚАЛА» - Алматы, RS: Халықаралық Абай клубы, 2015. – 284 б.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 бет.

МУЗЫКА ТЕРМИНДЕРІ – ТІЛДІК-МӘДЕНИ КАТЕГОРИЯ (Қ.Жұбановтың «Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жайлы» (тіл мен тарих деректері) очеркі бойынша)

АЙТБЕНБЕТОВА А.А.

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының доценті, филология
ғылымдарының кандидаты*

МОЛДАБАЕВА З.М.

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының аға оқытушысы*

Этнолингвистика – этнос болмысын оның тілі арқылы танып білуді мақсат тұтатын тіл білімінің дербес бір саласы. «...Этнолингвистика, егер оның түп-тамырына терең үнілсек, этнография мен лингвистиканың жай қосындысы емес... Бұл ғылым саласының бір кереметтігі де, бүгінгі таңдағы ғылыми-практикалық маңызы да оның монолиттік тұтастығында, бір-біріне етене жақын, тіпті бірінсіз-бірін толық түсінуге болмайтын объект екендігінде. Ол объект – этнос және оның тілі. Өйткені тілсіз этнос, этноссыз тіл өмір сүре алмайды» /1/.

Қазақ тіл білімінің теориялық негізін салушы көрнекті ғалым, профессор Қ.Жұбанов өз зерттеулерінде заман талабына орай тіл білімінің этнолингвистика саласын туралай атап қолданбаса да тіл мен тарих деректері деген атаумен бере отырып, халық өміріне, тұрмысына қатысты жайттарды

терең де жан-жақты қамтыған. «Қазақ сөйлеміндегі сөздердің орын тәртібі» зерттеу еңбегінде, «Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жайлы (тіл мен тарих деректері)» очеркінде, «Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі» еңбектерінде халқымыздың салт-дәстүрін, танымы мен әдет-ғұрпын, өнер өрісіндегі өткені мен өскенін қамтитын, халық пен оның тілі арасындағы рухани бірлікті, сабақтастықты көрсететін зерделі пайымдаулар бар.

Көп жағдайларда мәдениет тарихын зерттеуде (оның ішінде музыкатануда) тілдік деректерге сүйенуге болатындығы ескерілмей қалып жатады. Ал профессор Қ.Жұбанов «Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жайлы (тіл мен тарих деректері)» еңбегі арқылы мәдениеттануда тілдік материалдарды кеңінен пайдалануға болатындығын дәлелдей отырып, музыкалық терминдердің этимологиясын ашу арқылы қазақтың музыка мәдениетінің тереңіне бойлады. Ғалым *күй* атауының шығу төркінін түркі тілдеріне тән дыбыс сәйкесімдігін ескере отырып: «Қазақта «*күй*» түрінде айтылған сөз шағатай тілінде, ескі ұйғыр, анатоль түрік тілінде «*көк*» болып айтылуы тиіс», – деп көрсетеді /2.309/. *Күй* сөзінің ілгеріде тілімізде *көк* болып айтылғандығын, *күй* өнерінің Тәңірілік наным-сеніммен байланысты екендігін Махмуд Қашқари, Әбдіқадыр Мұрағи еңбектерінде келтірілген деректерге сүйене отырып, дәлелді тұжырым жасайды. Исі түркі тілдес халықтарда, оның ішінде қазақтарда да Тәңірінің синонимі ретінде *көк* сөзі қолданылады. Яғни, тіліміздегі *күй* сөзі Тәңірілік ұғымдағы *көк* сөзімен төркіндес. Біз бұдан *күй* дегеніміз о баста «*Тәңірілік құбылыс*», «*Тәңірінің дыбысы*» деген мағынамен шеңдес екенін аңғарамыз.

Қобыз, сыбызғы аспаптары атауларының шығу төркініндегі ортақ заңдылықты ғалым былайша түсіндіреді: «*Сыбыз*» деген сөз, бірінші жағынан, дыбыс, екінші жағынан, сол дыбысты шығаратын құралдың аты болса, үшіншіден, сол құрал болатын заттың аты – қамыстың аты болады. «Қамыс» сөзіндегі «а» дыбысын «о» дыбысына айналдырсақ, қырғызша «қомыс», біздің «қобыз» болып шығады /3, 314/. Қазіргі тілімізде ілкі Түбірі «*сыб*» болып келетін *сыбдыр, сыбыр, сыбыс* секілді сөздердің бәрі де дыбысқа қатысты жайттерді білдіреді /4/. Осы тұрғыдан алғанда, проф. Қ.Жұбанов *қобыз, сыбызғы* аспаптарының аталу төркінін халқымыздың тілдік деректерінің танымдық тереңінен ашып көрсетеді.

Қобыз сөзінің «қ» дыбысы түсіріліп, «о» дыбысын «а» дыбысына ауыстырсақ *абыз* болады. «Абыз – шаман дініндегі халықтардың молда, сопы, бақсы сияқты адамдарының лауазымы» /5.17-17/. Қ.Жұбанов *абыз* сөзі барлық үлкендіктің атауы болып кеткен деп көрсетеді және қазақ тіліндегі жасы үлкен әйелдерге қаратылып айтылатын *абысын*, татар тіліндегі осы мағыналас *абызтай*, аға мағынасындағы *абзи* атауларын да *абызбен* төркіндес деп қарайды.

Кейінгі қазақ ғалымдарының ішінде Н.Оңдасынов Л.Будаговтың парсының *домбе* – «*құйрық*», *бәррә* – «*қозы*», «*тоқты*» деген сөзі *домбыра* атауының негізі болды деген пікірін қуаттайды /6, 73/. Ал проф. Қ.Жұбанов өз еңбегінде *домбыра* атауының шығу төркініне қатысты мұндай варианттың да

барлығын ескерте отырып, бұл тұрғыдағы көзқарасты «халықтың аңқау санасынан әлі кете алмай, соған еріп кеткендік» деп көрсетеді. Орыстардың «домра», бенгалдықтардың «*тамыр*», «*дамыр*» деп аталатын аспаптары атауларының шығу төркіні жөніндегі деректемелердің жетімсіздігінен бұл саладағы пайымдауларда сөз төркінін өзге бір халық тіліне апарып тірей салу етек алған. Гректердің ежелгі аңыздарында кездесетін музыка иесі болған Темерис деген соқыр адам жайында айтылған деректерді, «Яфетический сборникте» басылған «Соқыр Темір» жайындағы зерттеулерді саралай келе қазақтың *домбырасын*, орыстың *домрасын*, арабтың *тамбурын*, бенгалдың *тамырын*, гректің *темерін* бәрін бір нәрсе, бәрінің де атауы ертеде музыка иесі болған тотемнің атауы деп қарайды. *Домбыра* сөзінің шығу төркіні жөніндегі ойын ғалым былайша түйеді: «Сонымен, «*домбыра*» сөзі бір елден ауып келген сөз емес. Бұл инструмент те бір елден ауып жылысып келген емес. Афро-Евразия елдерінің бәріне де тегіс тараған, соның бәрінде де музыка иесі болып саналған бір тотемнің аты болуы керек» /2, 317/.

Қ.Жұбанов халқымыздың *домбыра* аспабы атауының шығу төркінін және сол тектес музыкалық аспаптары бар халықтардың ілгері замандарда жүріп өткен жолдарының танымдық деңгейіне көз жібере отырып, қазақ музыкасындағы бір ғана *домбыра* терминінің өзін Афро-Евразиялық деңгейге көтеріп, мәдени-рухани құбылыстың генезисі бүгінгі жекелеген этникалық ораның аясымен шектелмейтіндігін дәлелдейді.

Сонымен, профессор Қ.Жұбанов еңбегіндегі тілдік дерекерді этнолингвистикалық тұрғыдан саралай келе, ғалымның өз кезеңінде «буржуазиялық ілім» ретінде танылған ғылым саласын алғашқы болып қолға алғанын көреміз. Тарихи-салыстыра және тарихи-салғастыра зерттеу қазақ тіл білімінде тұңғыш рет Қ.Жұбановтан басталады десек, ғалымның бір сөз еткен еңбегіндегі музыкалық терминдерге жасаған этимологиялық талдаулары бұған толық дәлел бола алады.

Мақалаға арқау болған тілдік деректердің этнолингвистикалық табиғаты әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер:

1. Қайдаров Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. 1985, ?10.
2. Жұбанов Қ. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жайлы (тіл мен тарих деректері). 307-321 бб. // Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1966.
3. Жұбанов Қ. Көрсетілген еңбек. 314-бет.
4. Қараңыз: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. П-Т. – Алматы: Ғылым, 1985. 8-том, 591 б. (437-438 бб.).
5. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1966.
6. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. Алматы: Рауан, 1994. – 304 б.

COMPLIMENT AS ONE OF THE FORMS OF SPEECH ETIQUETTE

KUSHKAROVA G.K.

Associated professor, Candidate of philological sciences

K.Zhubanov Aktobe regional state university

Aktobe, Kazakhstan

gulmira-alihan@mail.ru

The interest of linguists to the problems of interpersonal communication has increased and to the issues of increasing the effectiveness of communication in situations of daily interaction which is natural in the context of a significant expansion of international contacts. Compliment as an element of language culture is widely represented in situations of everyday speech behavior and is one of the most vivid and demanded manifestations of a person in situations of everyday speech interaction.

Compliment as a speech act attracted the attention of a number of domestic and foreign linguists. Its etiquette aspects are described and analyzed; certain aspects (socio-linguistic, ethnographic, etc.) of the study of acts of complimentary communication are examined. At the same time, researchers emphasize that speech acts with the installation of a compliment require further study due to their indefinite communicative status. The main semantic sign of a compliment is approval. The compliment is that with the help of which the speaker expects to evoke a positive emotional response of the addressee. A distinctive feature of the compliment is increased emotionality.

Compliment is related to the field of interpersonal, subjectively emotional relationships and is a small "well-deserved" exaggeration of the merits of the interlocutor. On this basis, it differs from flattery which is a great and undeserved exaggeration. Thus, it is possible to give the following working definition of a compliment: it is an approving phatic speech act aimed at provoking a positive emotional response of the addressee differing in subjectivity of evaluation, a slight exaggeration of the merits of the interlocutor, increased emotionality [1, 96-p.].

The dictionary of modern Russian literary language gives the following interpretation: «Комплимент – похвала, вызванная стремлением сказать любезность или польстить кому-либо» [2, 1262-p.]. Thus, the compliment here is synonymous with praise and flattery. However, in explanatory dictionaries published before 1917, in particular in the Dictionary of the Russian language, a compliment is given a slightly different definition: "Комплимент – учтивые слова, выраженные изустно или письменно; приветствие" [3, 96-p.]. It follows that in the 19th century the compliment was identified with both polite words, and with a greeting and a bow. To explain these differences in the interpretation of the same concept, we trace the etymology of the word "compliment". Analysis of the dictionaries at our disposal allows us to present it in the following way.

Originally from the Latin language Old French and North Spanish languages the verb "complire", derived from the verb "plire" in a prefix way, was borrowed. It means "fill", "fill", "inspire", "complete", "perform", "perform," "complete," "perform," and others (Latin dictionary). In Spanish, as a result of the derivation of the verb "complir" with the meaning "perform", "perform" a noun "complimiento" - "execution", "execution" (Hispano-Russian dictionary) arose. A little later they were joined by portable meanings "abundance", "excessiveness", "exaggeration". They were formed, obviously, from the Latin adjective "plenum" with meanings "full", "full", "full" (Latin-Russian dictionary). Given the temperament of the southerners and the tendency to exaggerate, praise and flattery, the token "complimiento" began to be identified with a manifestation of courtesy, cultivation and respect for others. In the end, the negative connotation was replaced by a positive connotation with the meaning "polite, suave words", "evidence of courtesy, gallantry" and was mainly used in court ceremonies. Obviously a compliment began to be understood as a greeting. Perhaps greeting and nod in the minds of people of that time were identified with each other, since the former was invariably accompanied by the second [4, 217-218-p.; 5, 246-p.].

The art of compliment was widely spread as an obligatory form of court etiquette at the court of Louis IV. In the past, a compliment was considered an indispensable attribute of dance and acquired the character of a whole special speech pronounced throughout its length. Thus, the development of the meaning of the word "compliment" occurred in Spanish. Then they penetrated into the French and through the latter, entered mass use in German [6, 70-76pp.]

Lexum "compliment" entered the lexical composition of the Kazakh language in the early 19th century. Most dictionaries say that this is a French word and disputes are being conducted mainly on the issue of its direct or indirect borrowing. In the late 19 - early 20 th century, a compliment is identified with a bow, and then with a greeting, ascending to the Spanish language. Subsequently, compliments in the meaning of the bow were used in Kazakh culture only by tradition: "when a new guest appears, they rise and do a compliment and even when the newcomer does not notice it, and repeat this bow at the next meeting with him. Being with someone in the conversation, the new guest bowed turning to him with the whole body, but in no way sideways. With such compliments, in any case, they do not become a back to their former interlocutor" [1, 46-p.].

Thus, the discrepancy in the interpretation of the compliment is due to the loss of certain meanings of the lexeme, namely, "greetings" and "obeisance", as a consequence of the changed etiquette of behavior in a particular ethnic society.

We must not forget that the compliment is synonymous with praise – one of the main goals of epidemic speech. The description of epideictic speech was first presented in the work of Aristotle "Rhetoric". Depending on the addressee and the goal of the speech act, Aristotle distinguishes three kinds of rhetorical speeches: advisory, judicial and epideic. The aim of the latter he calls praise or blasphemy and the object of the utterance of praise is beautiful and virtuous.

The problem of beauty is one of the main problems of Aristotle's rhetorical aesthetics. He says that important is not beautiful in itself, but its desirability. Consequently, rhetoric is to convince someone of the beauty of this or that subject or person. In addition, it is important to prove that this subject is quite worthy of praise and it does not necessarily mean that beauty was really inherent in it. It is enough to convince the listener of the desirability of this subject and it will be perceived as beautiful. It is important to note here that for Aristotle, the most useful is for others.

In the pronouncement of praise, special attention should be paid to the environment in which praise is pronounced, and to praise the property of the person most valued by people of this class.

In case you do not find something to say about the person in itself, Aristotle advises you to compare it to another, but only to people famous, because "if he seems better than people worthy of respect, his dignity from this will only benefit".

The author of the rhetoric calls for advice and praise, arguing that the fact that the council serves as an instruction, when changing the mode of expression, can be a praise. "So when you want to praise, look, what to advise, and when you want to give advice, look what you could praise".

In praise, exaggeration is allowed, since praise deals with the notion of superiority, which is beautiful. In general, exaggeration is most suitable for epideutic speeches, because "the speaker deals with acts recognized as an indisputable fact; He can only clothe with their greatness and beauty".

In the 19th century, the scope of the use of the compliment expanded considerably. He became an element of oral etiquette communication and was interpreted as a special form of praise, a sign of propensity and affection.

First and foremost, etiquette guides advised to avoid compliments to those people with whom we are only familiar with hats, or be very cautious and discriminating in this respect.

In the Kazakh culture, the compliments were treated differently. To make compliments to a young lady could only be when he "was completely sure of the location of the girl". If he is not sure of her sympathy for him, "he should never flatter her, for gross praise leads the girl to believe that she is dealing with an empty person whose word can't be trusted".

Young girls and women of modesty were forbidden to make compliments, "for fear of becoming embarrassed".

Compliments between men were not only not accepted, but also considered indecent, at least in those cases when they were not accompanied by mild irony, that is, they did not take the form of an innocent joke.

The requirements for the art of compliment as an element of etiquette in the early 21st century changed radically. This is explained by the tendency towards the Americanization of the Kazakh way of life and, consequently, the construction of norms of interpersonal relationships in the American image and likeness. Therefore, in modern etiquette utensils, it is recommended to make compliments as often as possible and to all, "whoever is in the slightest degree worthy of a kind word".

In the compliment, regarded as a speech act, three main aspects should be singled out: verbal action, psychological interaction and the way language realization of speech action. The model of speech action integrates the positions of the theory of speech acts, the theory of speech activity and the concept of politeness. We understand the complimentary utterance as a linguistic means of achieving qualitatively different (speech and non-verbal) communicative goals, such as the realization of speech action, which is a complex unity of the locutionary act, the illocutionary act, the perlocutive act and social action.

The illocutionary goals of the compliment are to:

- 1) express the positive intentional state of the speaker, the representative content of which constitutes an explicit or implicit positive appraisal proposition;
- 2) express the intent / desire / desire of the speaker to please the addressee;
- 3) express the positive attitude of the speaker to the addressee.

The illocutionary act of a compliment is characterized by a wide range of expressed intentional states of the speaker – not only approval and admiration, but also respect, sympathy, love, affection, pleasure, pleasure, etc.

An illocutionary act of a compliment is considered to be insincere when at least one of the expressed intentional states does not correspond to the actual one, and also when the positive judgmental proposition composing the propositional content does not correspond to the real estimate.

The perlocutive goal of the compliment is mainly to cause the recipient to have a positive emotional reaction, to give him pleasure. The impact on the addressee of the compliment is based on satisfying his vital need to be recognized and appreciated by others. The quality of the perlocutive effect, and consequently the success of the perlocutive act, is conditioned by such aspects of the illocutionary act of the compliment as the object of positive evaluation, the social role of the communicant and the nature of the relationship between them, the circumstances under which the illocutionary act of the compliment is performed. Compliments - social actions are divided into two main classes: etiquette and instrumental. The classification criterion is the character of the social goal of the compliment.

So, a compliment involves a social and emotional speech impact. Social speech impact- these are special situations of communication, in which there is no transfer of information as such, and certain social acts are carried out. The sender of the message is guided by speech, not a communicative goal. When we make a compliment to a companion, as a rule, we do not set the goal of informing ourselves, informing him of certain of his or her merits, but trying to put him in his place, express his admiration for his virtues and abilities, force him to take any action, agree with something, etc. Emotional speech influence is directed at interpersonal subjective-emotional relations. The main motive-the goal of the addressees of compliments is to improve the emotional state of the addressees.

The list of literature

1. Suleimenova E. D. The concept of meaning in modern linguistics. - Almaty: Mektep, 1989. - 160PP.
2. Dictionary of modern Russian literary language in 17 volumes. - M., 1956. vol. 5. - Pp.1262.
3. The dictionary of Church Slavonic and Russian language. - S.-Pb.,1867. - Pp. 406.
4. Latin-Russian dictionary. - M.-1986. Pp. 217-218.
5. Spanish-Russian dictionary. - M.-1988.- Pp. 246.
6. Nedobukh A. S. Formation of intercultural competence. <http://homepages.tversu.ru/>

СТРУКТУРНЫЕ ФУНКЦИИ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ГАЗЕТНОМ ТЕКСТЕ

М.Ж.КАРАШУЛАКОВА

*Республика Казахстан, г. Актобе
Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова
karashulakova56@mail.ru*

Синтаксис газетного текста информационного типа характеризуется линейной организацией его единиц, строение которых, не нарушая последовательности в изложении, способствует динамическому разворачиванию темы сообщения, что достигается при условии общности структур, выражающейся в их повествовательности. Такие тексты имеют монологическую форму. Вопросительные предложения в силу своих структурно-семантических особенностей и коммуникативного назначения прерывают повествование и расчленяют газетный текст, тем самым определяя границы начала и конца фрагмента сообщения, что дает возможность автору выделять в структуре текста информативно значимые части публикации.

Совокупность структурных, семантических, коммуникативных свойств вопросительного предложения обеспечивает текстообразующую активность в построении газетных тестов. А.В.Швец выделяет следующие модели построения газетных текстов с вопросительными предложениями вопрос-ответ, сообщение-вопрос-ответ, сообщение-вопрос. [1, с.53] Помимо указанных моделей, в газетных текстах часто встречаются построения сообщение-вопрос-сообщение.

Следует отметить, что текстообразующие свойства вопросительного предложения неодинаково проявляются в структуре авторского повествования,

что зависит от его позиции в структуре авторского повествования газетной речи.

Препозитивные вопросительные предложения преобразуют авторское повествование в вопросно-ответную конструкцию. В позиции начала текста вопросительные структуры, как правило, выражают значение собственно вопроса, поэтому используются автором для выделения темы сообщения.

В чем видится главное несоответствие учебного процесса возросшим задачам? Прежде всего, в принципах преподнесения материала. Далее – в необходимости изменения стиля и методов руководства процессами обучения.

(Казахстанская правда, 2003, 16 марта)

Вопросно-ответные построения газетного сообщения облегчают восприятие информации, фиксируя внимание читателя на основной мысли повествования, а структурно-графическое оформление вопросительного предложения способствует выделению его на письме среди других компонентов текста.

Препозитивное положение вопросительного предложения в газетном тексте монологического типа обеспечивает ему максимальную структурную и семантическую самостоятельность, а его собственно-вопросительное значение – возможность определять содержание последующих предложений текста. Начиная изложение новой темы в структуре текста, вопросительное предложение структурно и семантически связывается с другими компонентами, составляя с ними фрагментарное структурно-смысловое единство.

Следовательно, способность препозитивных вопросительных предложений открывать повествование обусловлена их свойством создавать основу для последующих высказываний посредством постановки вопроса, требующего конкретизации, а независимая позиция позволяет в полной мере проявить текстообразующие возможности, выделяя тематическое ядро, вокруг которого группируются другие компоненты текста. Такие фрагменты текста отличаются максимальной степенью информативности, так как вопросительные предложения в начале структурно-смыслового отрезка текста ориентируют на получение нового сообщения, тем самым определяя повествовательный характер последующего текста.

Конструируя начало текста, автор свободен в выборе темы, но процесс дальнейшего развертывания текста возможен при опоре на предшествующее сообщение, только в этом случае осуществима смысловая и структурная связь между компонентами газетного сообщения. Поэтому появление интерпозитивного вопросительного предложения подготавливается предшествующим сообщением и в зависимости от целеустановки автора может указывать в монологическом тексте на переход повествования в новое русло, направление поиска, выражать эмоциональную реакцию на какой-либо факт, явление, событие, о котором ведется речь в предыдущей части сообщения. Интерпозитивное положение вопросительной структуры со значением собственно вопроса обязывает его вступать в логико-смысловые отношения как с предшествующей частью текста, так и с его последующей частью, так как

собственно вопросительное значение требует дополнения, пояснения ответа. В этих случаях текст имеет форму сообщение–вопрос–ответ.

Если в начале текста вопросительные предложения имеют выраженную установку на активизацию процесса восприятия, то в середине текста появление вопроса связано чаще всего со стремлением автора направить повествование в новое русло.

В испанской команде нельзя не обратить внимание на Фернандо Ромея. Почему? Во-первых, его рост 213 сантиметров. Во-вторых, не только ростом, но и игрой он уверенно завоевал славу звезды европейского баскетбола. (Караван, 2004, 16 июля)

В приведенном тексте интерпозитивное вопросительное предложение переключает повествование на новую тему, которая развивает тему предшествующей части сообщения, усиливая тем самым динамизм речи. Интерпозитивное вопросительное предложение в газетном тексте может передавать размышления автора, вызванного предшествующим сообщением.

Как и ожидалось, в Боровом Дмитрий выиграл. Впрочем, чему удивляться? Сейчас даже по итогам прошедших этапов Кубка мира казахстанец на первом месте... На прошлых Олимпийских играх в Сиднее Дмитрий Гаач был четвертым. (Караван, 2004, 16 марта)

Такое построение связано с тем, что вопросы-размышления требуют утвердительной или опровергающей аргументации содержащегося в вопросе предположения, в результате чего текст представляет соединение двух композиционно-речевых форм: повествования и рассуждения или описания и рассуждения. Это объясняется тем, что вопросительные предложения со значением собственно вопроса придают особое качество сообщению, выражая авторское отношение к описываемым событиям, явлениям, а его интерпозитивное положение в тексте обеспечивает необходимость пояснения. Авторское «Я» отчетливо выявляется в текстах типа рассуждения, для чего широко используются вопросительные структуры. Чаще всего в газетных изданиях активная общественно-политическая позиция автора проявляется в аналитических статьях, комментариях.

Если препозитивные и интерпозитивные вопросительные предложения используются для активизации процесса усвоения сообщаемого, то в постпозиции повествовательного текста вопросы имеют цель активизировать интеллектуальную деятельность читателей, побуждая их искать ответы на поставленные вопросы, и в этом случае авторская речь облекается в форму сообщение-вопрос.

Как ни странно, но любви к ребенку так и не появилось. Даже когда Зина подросла. Он мог понять соседа, попросившего взаймы, – нуждается, значит. А в чем нуждается дочь? Одетая, обута, сыта. Он не гулял с ней, не играл, его просто не интересовала эта белоголовая девочка. Интересовала его работа. И даже не столько работа, сколько ее денежное выражение. Достаток прежде всего. Это в Александре было заложено, и с годами развилось настолько, что

охладило все остальные чувства. Дом богател, наполнялся вещами, а радость ушла, как тепло в открытую дверь.

Где он застенчивый, молчаливый Саша? (Комсомольская правда, 2014, 1 февраля)

Не все вопросительные структуры со значением собственно вопроса могут активно участвовать в организации текста. К таким относятся вопросительные предложения, не предполагающие ответной реакции. Обычно это вопросы, передающие эмоциональное состояние человека, вызванное каким-либо событием, о котором рассказывается в предшествующей вопросу части сообщения. Ретроспективная направленность этих вопросительных структур вызвана их функцией в речевом общении, которая приводит к нейтрализации семы собственно вопроса, а это не может не отразиться на текстообразующей активности вопросительного предложения. Такие вопросительные структуры отмечаются в интерпозиции и позиции текста.

Гражданка Казахстана, выжившая после беспрецедентного международного теракта, хочет услышать ответы на вопросы. Кто ответит за то, что ее единственная дочь Сашенька навсегда останется 13-летней? Почему был отдан приказ пустить смертоносный газ? Кому было выгодно убить всех до единого террористов? Почему заложников «освободили» таким варварским путем? Кому задавать сегодня эти вопросы гражданке Казахстана? (Караван, 2017, 16 июля)

Часто в структурных газетных текстах отдельные фрагменты могут представлять собой цепь вопросов, связанных между собой по смыслу.

Кто ты есть человек? Звезда на небосклоне? Родничок, питающий реку, без которой неполно море? Или песчинка на пляже? «Вечные» вопросы. Каждое время (и каждое общество) дает на них свои ответы. И по тому, какие они, ответы, мы судим о том, насколько гуманно время. (Комсомольская правда, 2003, 3 декабря)

В данной цепи вопросов текстообразующая роль обычно отводится первому вопросительному предложению: следующие за ним вопросы, уточняя его содержание, направлены не столько на последующее сообщение, сколько на детализацию содержания начинающего вопроса.

Текстообразующая активность вопросительного предложения связана с его позицией в структуре текста. Позиция в тексте определяет коммуникативную направленность вопроса, которая может быть перспективной и ретроспективной в зависимости от выражаемого значения вопросительной структуры, реализующей в тексте собственно вопросительное, вопросительно-побудительное или вопросительно-повествовательное значение.

В конструировании газетного текста очевидна композиционная функция собственно вопросительного предложения, которое может указывать на начало повествования или же связывать части текста, обеспечивая плавные переходы от одной темы сообщения к другой [2, 58].

Своеобразна роль риторических вопросительных предложений в построении текста. Известно, что риторические вопросительные обладают

большой убеждающей силой, выражая утвердительное или отрицательное суждение. Риторические вопросы придают речи экспрессивную окрашенность, усиливая публицистическую направленность сообщения, эмоционально воздействуют на читателя. Передавая авторское суждение по поводу изложенного, риторические вопросительные предложения завершают предшествующее сообщение выводом, итогом.

... Закон у нас хорош, и он на нашей стороне. И на деньги, которые вам вы платят, вы должны иметь возможность вернуть машину в то состояние, в котором она была до аварии. Хотя... ударенный автомобиль уже не тот, конечно же. И хочется его побыстрее продать... Кто это учитывает? Кто за это заплатит? (Караван, 2004, 16 июля)

Риторическое вопросительное предложение может быть выводом, указывающим на причину, следствие, результат того, о чем говорится в первой части текста, тогда вторая часть текста является противопоставлением тому, выражается вопросом.

Автор песни – предок Айдархана. Никаких свидетельств этому нет. Да и зачем доказательства? Любой казах – родня любому другому казаху. И каждый второй казах – поэт (Казахстанская правда, 2003, 6 октября).

Как видим, текстообразующие возможности риторического вопросительного предложения могут проявляться и в интерпозиции текста, который в этом случае связывает части сообщения в структурно-смысловое единство.

Отмечается, хотя и в очень редких случаях, появление риторического вопросительного предложения в препозиции текста, которое обычно выражает эмоциональную реакцию автора на явление, событие действительности.

Разве можно представить, чтобы до войны кто-то напялил на себя одежду с фашисткой свастикой? Скажу откровенно: если бы нашелся такой негодяй, то его тут же, на улице, призвали бы к порядку. (Комсомольская правда, 2004, 21 июля)

Риторические вопросительные предложения в структуре газетного текста, обобщая содержание предшествующего ему сообщения, выражают авторскую точку зрения или точку зрения персонажа по поводу изложенного. Семантика риторических вопросительных предложений наряду с их коммуникативным назначением в процессе речи обуславливает композиционную функцию в тексте повествования: они завершают предыдущее сообщение выводом, итогом, выражающим авторскую оценку действительности. Единство текста формируется авторской точкой зрения, выражаемой в форме риторического вопросительного предложения.

Газетное сообщение с вопросительным предложением имеет отчетливую двухчленную или трехчленную структуру в зависимости от занимаемой вопросом позиции в тексте. Наблюдения позволяют отметить, что для газетной публицистики типичной является трехчленность структуры, то есть тот случай, когда повествование имеет не просто информативный, но и одновременно эмоционально-воздействующий характер.

Литература:

1. Швец А.В. Разговорные конструкции в языке газет. – Киев, 1971.
2. Карашулакова М.Ж. Значение и функции вопросительного предложения в тексте монолога // Вопросы филологии. Вып.2. – С-П., 1997. – С.54-63.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ СӨЗЖАСАМНЫҢ ЖАСАЛУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

АЙМУКАТОВА А.Т.

Аға оқытушы

Қ.Жұбанов ат.АӨМУ, Ақтөбе, Қазақстан

agu.aimhan@gmail.com

Л.С.Бархударовтың ойынша, сөзжасамды екіге бөліп қарастырады: сөзжасам және сөз түрлендіруші [1, 24-б.]. Сөзжасам – бұл жаңа лексикалық мағынамен сөз жасау болып табылады: *to teach – teacher – teaching, to work – worker, strong – strength – to strengthen, to speak – speech – speaker, to achieve – achievement, active – activate, to assess – assessment, to involve – involvement, to learn – learner – learning, to aware – awareness, to be able – ability, to apologize – apologizing, to act – action, to evaluate – evaluation, to motivate – motivation, context – contextualize, correct – correction, to dictate – dictation, effect – effective, to express – expression.*

Сөз түрлендіруші – бұл бір формадағы сөздің түрлі грамматикалық формасын жасау. *Teacher – teachers, student – students, aid – aids, aim – aims, test – tests, story – stories, skill – skills, method – methods, approach – approaches, word – words, item – items, learner – learners, task – task, verb – verbs, pair – pairs, pupil – pupils, level – levels, language – languages, text – texts* бір лексикалық мағынаны білдірсе, грамматикалық ерекшелігі жағынан көпше түрді білдіріп тұр [1, 17-б.].

В.Н.Ярцеваның сөздігінде төмендегідей анықтамалар берілген:

Сөзжасам: «1) Образование слов, называемых производными и сложными, обычно на базе однокорневых слов по существующим в языке образцам и моделям с помощью аффиксации, словосложения, конверсии и других формальных средств. 2) Раздел языкознания, изучающий все аспекты создания, функционирования, строения и классификации производных и сложных слов» [2, 67-б.].

В.Н.Ярцева әрбір сөзді жасауды сөз түрлендіруші деп атайды (өзгертілмейтін сөз таптарынан басқа).

В.Н.Ярцева сөзжасамның формаларын төмендігей бөліп көрсетеді:

- сөз туғызу (аффиксация – суффиксация және префиксацияның қолданылуымен),

- сөзді күрделендіру (екі толық мағыналы бірліктердің сөзжасамға қатысуымен)

- конверсия (ауысу, транспозиция, сөздің бір сөзтабынан бір сөз табына көшуі),

- аббревиация (қысқартылған сөздердің көмегімен).

Жаңа сөздерді жасау туынды және күрделі сөздерге бөлініп ажыратылады, яғни туынды деривация болып табылады.

Н.А.Бонк сөзжасамның екі тәсілін ашып көрсетеді: сөзді күрделендіру және сөз туындау. Оның берген анықтамасы бойынша, сөзді күрделендіру – бұл екі немесе бірнеше түбірлердің күрделенуі. Түбір сөзді күрделендіру нәтижесінде күрделі сөздер болып аталатын жаңа сөздер пайда болады. Күрделі сөздердің мағынасы олардың коипоненттерінің мағынасынан алынады. Күрделі сөздер бірге жазылады немесе сызықша арқылы беріледі, мысалы: *a blackboard* – сынып тақтасы (*black* – қара, *a board* – тақта); *a text-book* – оқулық (мәтіндерден тұратын кітап). Күрделі сөздерде көбінесе екпін бірінші сөзге түседі [3, 64-б.]. Н.А.Бонк сөз тудыруды түбір сөзге аффикстердің (жұрнақтардың) қосылуы арқылы жасалатын сөз жасам ретінде анықтайды.

А.Д.Волкова ағылшын тілінде сөзжасамның келесідегідей негізгі тәсілдерін анықтайды:

1. Суффикс пен префикстердің қосылуымен.

2. Дыбысталуды еш өзгертпей және жазылуын сол күйінде қалдыра отырып сөздерді бір сөз табынан екінші бір сөзтабына ауысуымен.

3. Күрделі сөздердің көмегімен (немесе түбір).

4. Екпіннің кезектесіп түсуімен.

5. Дауысты немесе дауыссыз дыбыстардың кезектесуімен [4, 23-б.].

Дәл осындай пікірді М.А.Беляевада ұстанады, яғни ол сөзжасамның жасалуын 5 тәсілмен береді [5, 31-б.].

Алайда, А.Г.Алексеева ағылшын тіліндегі сөзжасамның 4 негізгі жолдарын қарастырады:

1. Сөздердің басқа тілдерден енуі.

2. Бір сөзге екі немесе көп түбір сөздің қосылуы (сөзді күрделендіру).

3. Басқа сөз табына жататын басқа сөздің нақты сөзден жасалуы.

4. Түбірге суффикс пен префикстің қосылуымен жаңа сөздерді жасау (сөз тудыру) [6, 82-б.].

Біздің ойымызша, сөздік қордың кеңеюмен және байытудың туынды тәсілдерін анықтау үшін ағылшын тіліндегі сөзжасамның барлық түрлерін қарастыру қажет.

М.А.Беляеваның классификациясы бойынша көп қолданылатын суффикстерді және олардың мағыналарын қарастырамыз [5, 45-б.]:

I. Зат есім тудырушы жұрнақтар.

1. Зат есім тудыратын жұрнақтар, іс әрекетті орындаушы және затты білдіретін, олардың көмегімен жасалатын суффикстер. Мұндай зат есімдер көбінесе етістіктерден туады:

-er, -or (to teach – teacher, to invent – inventor), -ant, -ent (to assist – assistant, to study – student)

2. Адамды білдіретін зат есім тудыратын жұрнақтар:

-ist (адам профессиясы, саяси және ғылыми бағыттағы профессия) – *specialist, typist*

-ian, -ese (қаланы және ұлтты білдіреді) – *Russian, Chinese*

-ian(маманды білдіреді) – *electrician, physician*

3. Жалпы ұғымды білдіретін зат есім туғызатын суффикстер (процесстер, күй-жағдай, қасиет, сапа және т.б.) Мұндай зат есімдер етістіктерден, сын есімдерден және зат есімдерден туындайды:

а) етістіктерден:

-ion, -tion, -ation, -sion, -ssion (to assert – assertion, to produce – production, to organize – organization, to collide – collision, to admit – admission), -age (to clear – clearance), -ment (to develop – development), -ure (to press – pressure), -ance, -ence (to differ – difference, to disturb – disturbance), -ing(етістікті зат есімдерді құрайды): *to begin – beginning*

б) сын есімдерден:

-ness (*dark – darkness*), -ity (*similar – similarity*), -th(әдетте түбір дауысты дыбысының өзгеруімен) – *strong – strength*

в) сын есім мен зат есімдерден:

-dom (*free – freedom*), -ism (*real – realism*), -hood (*neighbour – neighbourhood*), -ship (*friend – friendship*)

М.А.Беляева -er, -or, -ist, -ian, -ion, -tion, -ation, -sion, -ssion, -ing, -ness, -ity, -ism жұрнақтарын зат есімдердің туынды суффикстері деп анықтайды, олардың көмегімен ағылшын тілінде жаңа сөздер пайда болады [5, 77-б.].

II. Сын есім суффикстері.

1. Сапа мен қасиетті білдіретін суффикстер:

а) етістіктерден:

-able, -ible (to adjust – adjustable, to sense – sensible), -ant, -ent (to differ – different, to resist – resistant), -ive (to create – creative)

б) зат есімдерден:

-al (*nation – national*), -ful (*peace – peaceful*), -en (*wood – wooden*), -ic (*economy – economic*), -ous (*mountain – mountainous*), -y (*dirt – dirty*), -ly (*day – daily*)

2. Сапа мен қасиеттің сәйкестігінің жоқтығын білдіретін суффикс:

-less (*harm – harmless*)

3. Ұлтты білдіретін суффикс:

-ish (*white – whitish, dane – danish*)

М.А.Беляеваның пікірінше -able, -ible, -al, -y, -less, -ish, -ic, -ive суффикстері сын есімдердің туынды суффикстері болып табылады [5, 7-б.].

III. Етістіктер суффиксі. Келесі төмендегідей суффикстер етістіктерді сын есім мен зат есімдерден жасайды: -en (туынды емес суффикс): *deep – to deepen*, -fy (аз туынды суффикс): *intense – to intensify*, -ize (туынды суффикс): *crystal – to crystallize*

IV. Үстеулер суффиксі. Үстеудің кең тараған туынды суффиксі – *ly*. Суффиксі болып табылады. Мұндай суффикс әдетте сын есімге жалғанып, үсте іс-әрекетін білдіреді: *practical – practically*.

-ward(s) суффиксі бағытты білдіреді: *inward – eastward*.

М.А.Беляева ағылшын тілінде көптеген туынды емес суффикстердің барын айтады, олар жаңа сөздерді тудырмайды, мысалы: суффикс *-ment: movement, development; -hood: manhood; -th: strength, depth* және т.б. [5, 55-б.].

М.А.Беляева көп қолданылатын префикстерді атап көрсетеді:

1. Болымсыз мағынаны білдіретін префикстер:

Un- (*satisfactory – unsatisfactory*), *Dis-* (*ability – disability*), *Un-*, *dis-* және *de-* етістіктерге қарама-қарсы іс-әрекет мағынасын көрсетеді: *to coil – to uncoil, to arm – to disarm, to centralize – to decentralize*.

In (*l* алдында *in-* префиксі *il-* айналады; *r-* алдында *ir-* ге; *m* және *p* алдында *im-* ге айналады): *attentive – inattentive, legal – illegal, rational – irrational, material – immaterial, possible – impossible, Non-* (*metallic – non-metallic*)

Mis- префиксі бір нәрсені дұрыс емес, қате істеу деген мағынаны береді: *to apply – to misapply*.

Under – толық емес, жеткіліксіз, төмен, астында деген мағынаны білдіреді. *over-* префиксіне қарама-қайшы: *to estimate – to underestimate, ground – underground*.

2. Түрлі мағынаны білдіретін префикстер:

Anti- *анти-*, *против-* мағынасын білдіреді. Орыс тіліндегі *противо* мағынасын білдіреді: -: *aircraft - anti-aircraft*.

Co- бірігіп іс-әрекет ету мағынасын білдіреді: *to exist – to coexist*.

*Counter-**против* мағынасын білдіреді. Орыс тіліндегі *контр-*, *противо-* приставкаларына жақын болып келеді: *action – counter-action*.

En- етістікті жасай отырып зат есім мен сын есімге қосылады: *circle – to encircle*.

Inter – *между, взаимно* деген мағынаны білдіреді: *changeable – interchangeable*.

Over – *сверх, чрезмерно* мағынасын білдіреді. *under-* префикс мағынасы бойынша қарама-қарсы болып келеді: *to heat – to overheat*.

Post – *после* мағынасын білдіреді: *war – post-war*.

Pre – *до, перед, раньше* деген мағынасын білдіреді. *post-* префикс мағынасы бойынша қарама-қарсы: *war – pre-war*.

Re – *снова, вновь* деген мағынаны білдіреді: (*to collect – to recollect*).

re- префиксімен сызықша арқылы жазылған сөздің мағынасы *re-* бірге жазылатын сөздің мағынасынан өзгеше болып келеді: *to re-collect* – тағыда жинақтау, *to recollect* – есіне түсіру.

Сондықтанда, аффиксация ағылшын тіліндегі сөзжасамның ең көп тараған тәсілдерінің бірі болып табылатынын көрдік.

Префиксация – приставка арқылы жасалуы. Туынды сөздердің мағынасы приставкаға байланысты.

Суффиксация – суффикстермен сөз жасау (синтактикалық жалғау арқылы). *1 кесте*

Жұрнақ	Мағына	Мысал	Аудармасы
<i>anti-</i>	Қарама-қарсы	Antisocial	Қоғамға қарсы
<i>bi-</i>	Екі	Biannual	2 жылдық
<i>co-</i>	Бірге	Codriver	Ауысалы жүргізуші
<i>ex-</i>	Бұрынғы	Ex- husband	Бұрынғы жолдасы
<i>inter-</i>	Арасында	international	Халықаралық
<i>mis-</i>	Жоқ, емес	<i>misbehave</i>	Еркелеу
<i>mono-</i>	бір	<i>monorail</i>	<i>бір рельс</i>
<i>multi-</i>	Көп	<i>multinational</i>	<i>көп ұлтты</i>
<i>non-</i>	Емес	<i>non-fiction</i>	<i>құжатты</i>
<i>out-</i>	қайта-	<i>outnumber</i>	<i>асыра тамашалау</i>
<i>over-</i>	Қатты	<i>overwork</i>	<i>қатты шаршау</i>
<i>post-</i>	Кейін	<i>postdate</i>	<i>алдыңғы датымен белгілеу</i>
<i>pre-</i>	Дейін	<i>prehistoric</i>	<i>тарихи</i>
<i>pro-</i>	Алдында	<i>pro-government</i>	<i>қайта жөндеу</i>
<i>semi-</i>	жартылай-	<i>semi-final</i>	<i>жартылай финал</i>
<i>sub-</i>	Астында	<i>submarine</i>	<i>сүңгуір қайық</i>
<i>super-</i>	-тыс, -жоғары	<i>superhuman</i>	<i>адамнан тыс, жоғары</i>
<i>trans-</i>	Арасында	<i>transcontinental</i>	<i>континент арасында</i>

Болымсыз приставкалар

de-

defrost (epimy), decompose (айыру, ажырату)

dis-

dishonest (әділетсіз), dislike (ұнатпау)

in-

indirect (жанама), independent (тәуелді)

il- (жағымсызды білдіреді *l*)

illogical – ұқсамайтын

im- (*m*, ралдында)

immoral (өнегесіз), impractical (іс-әрекетсіз)

ir- (ралдында, *unreliable, unreasonable* басқа)

irresponsible – жауапкершіліксіз

non-

non-smoker (темекі тартпайтын), non-stop (тоқтамайтын)

in-

inacceptable (қабылданбайтын), unemployed (жұмыссыз).

Осы бөлімде ағылшын тіліндегі сөзжасам түрлеріне тоқталдық.

Төменде сөзжасамның жасалу жолдарын көруге болады.

Етістік жұрнақтары:

summarize – Іс-әрекеттің орындалуы негізінде

gasify, electrify – Іс-әрекеттің орындалуы негізінде

vaccinate, granulate – Іс-әрекеттің орындалуы негізінде

Whisper – Іс-әрекеттің орындалуы негізінде

Зат есім жұрнақтары:

worker – Іс-әрекетті орындаушы

boiling – Процес кезіндегі іс-әрекет

whiteness – Қасиет, сапа

activity – Күй, шарт, сапа

Breakage – Іс-әрекет

Percentage – Мазмұн

Treatment, resistance – Ұғым (абстрактылы ой)

American – ұлт

Кестеде сөзжасамның қандай суффикс және префикстермен жасалатындығы көрсетілді. Сөзжасамның өзі туынды сөздер болып табылатынын анықтады. Сонымен сөзжасам тәсілдеріне қатысты әр түрлі пікірлер болғанымен ағылшын тілінде жалпыға мәлім сөзжасамның ең өнімді деп табылатын тәсілдері бар.

Әдебиеттер тізімі

1. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. – М.: Высшая школа, 1973. – 24 с. – 17с.
2. Ярцева В.Н. Лексикология английского языка. Москва, 2000. - 67с.
3. Бонк Н.А. и др. Учебник английского языка. – Иваново: Фирма «Фора», 1995. – 64с.
4. Волкова А.Д. Справочник по английской грамматике. – М.: «АСТ: Восток – Запад», 2007. – 23с.
5. Беляева М.А. Грамматика английского языка: Учебник. - М.: Высшая школа, 1984. – 31с. – 45с. – 77с. – 7с. – 55с.
6. Алексеева А.Г. Английская грамматика. - М.: «АСТ: Восток – Запад», 2007. – 82с.

ГЕНДЕРЛІК СИПАТТАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ТІЛДЕРІ БОЙЫНША)

БУРАНКУЛОВА Э.Т.

*6D020500 – «Филология» мамандығының 2 курс докторанты
Қ.Жұбанов ат.АӨМУ, Ақтөбе, Қазақстан
elmira.burankulova@inbox.ru*

Ғылыми жетекшісі: Шоқым Г.Т. филология ғыл.докторы, профессор

Тілге құрылымдық талдаулар жасау арқылы гендердің әлемдік тілдер мен мәдениеттерде алатын орны, әйелдер мен ерлердің түрлі қарым-қатынастағы мінез-ерекшелігі, гендерлік нормалардың уақыт пен кеңістік шеңберінде өзгеріп отыруы, әйел мен ер жынысын айрықшалайтын тілдік, стильдік белгілер, тілді игерудегі гендердің рөлін т.б. зерделеуге болады. Б.Хасанұлының пайымдауынша, «қоғам өмірінде, ондағы тілдің қолданылуында «еркек пен әйел» қарама-қарсы тұрады. Міне, осы жағдай әлеуметтік лингвистикада гендерлік бағытты мүмкін гендерлік лингвистиканы дамыту жөнінде мәселе қоюға негіз болады» [1, 47-б.].

Гендерлік зерттеулер, соның ішінде гендерлік лингвистика жаңадан қалыптасып келе жатқан тіл ғылымының бір бағыты. Гендер лингвистикалық категория емес, бірақ тіл құрылымына талдау жасау арқылы белгілі бір деңгейде оның мазмұнына қатысты мәселелерді ашып көрсетуге болады.

Қазіргі таңда гендерлік лингвистика негізінен тілдік қатынастағы ерлер мен әйелдер тілінің өзіндік ерекшеліктері мен айырым белгілеріне айрықша назар аударуда. Сол себепті бүгінде әлемдік тіл білімінде әр ел ғалымдары тілдегі гендерлік ерекшеліктер мәселесін көтеріп, жан-жақты зерттеулер жүргізуде. Гендерлік лингвистика теориясын, әдістемесін талдап-түсіндіруде батыс лингвистері Дж. Ла коффе, О.Есперсен, ресей тіл білімінде А.В.Кирилина, М.А.Китайгородская, Н.Н.Розанова, Е.В.Митрохина, А.В.Бесарабенко, Е.И.Трофимова сынды ғалымдар елеулі үлестерін қосты. Қазақ тіл білімінде тіл мәселелерін гендерлік лингвистика аясында қарастырған зерттеушілер: Б.Хасанұлы, Г.Мамаева, Қ.Жанатаев, Г.Шоқым, М.Ешимов, Н.Жанпейсова, А.Байғұтова, татар тіліндегі гендерді зерттеген Э.С.Хузина.

«Гендер» ұғымын тілдік жағынан сипаттап, оның ерекшеліктерін анықтап, дамытқан ғалым – А.В.Кирилина. Автор өз еңбектерінде «гендер» және «жыныс» ұғымдарын келесідей ажыратып берді: «Гендер (социальный или социокультурный пол) не является языковой категорией, но его содержание может быть раскрыто путем анализа структур языка, что объясняет востребованность лингвистической компетенции для изучения культурной репрезентации пола» [2, 133-б.].

Гендерлік зерттеулердің басты мақсаты – әлеуметтік қоғамдағы ерлер мен әйелдерге деген тілдік қарым-қатынасты айқындайтын қоғамдық, танымдық, әлеуметтік, ұлттық факторларын, жеке тұлғаның белгілі бір жыныс ретінде сипатталуына қатысты мінез-құлық ерекшеліктерін, болмыс бітімін, олардың ер не әйелге тән негізгі қасиеттерінің тілдік белгілерін анықтау.

Тіл мәдениетпен бірге дамиды және қоғам өміріндегі барлық өзгерістер сөзсіз тілде көрініс табады. Ер және әйел туралы түсінік және олармен байланысты гендерлік стереотиптер әрдайым динамикада және уақыт өте келе өзгеріп отырады. Сондықтан бұл жұмыста тіл санасындағы қазіргі заманғы түсініктерді әйел бейнесіне арнайы зерттеу жүргізілді, ол үшін мақал-мәтелдерден және гендерлік-таңбаланған афоризмдерден таңдап алынды.

Паремиология бағалы лингвомәдени қайнар көзі болып табылады, өйткені дәстүрлер, ұстанымдар, менталитеттің өзіндік ерекшеліктері және тілдік қауымдастықтың әлем түсініктері туралы ақпараттың үлкен көлемін қамтиды. Бұл гендерлік зерттеулер тұрғысынан паремиологияны өте перспективалы және көп перспективалы облысқа айналдырады. Фразеология, оның ішінде паремиология саласындағы гендерлік мәселелерге арналған авторлар (И.В.Зыкова, Г.К.Исмагулова, А.В.Кирилина, Д.Ч.Малишевская, В.Н.Телия, Г.Ш.Хакимова, Т.С.(Чехоева және т.б.) лингвомәдениеттану және мәдениетаралық зерттеулер жүргізеді, нәтижесінде гендердің мәдени ерекшелігі анықталады, осы қоғамның тілі мен мәдениетіне байланысты оны құрастыруда жалпы және ерекше, бұл әр түрлі тілдер мен мәдениеттердің антропоэктілік дәрежесін белгілеуге мүмкіндік береді.

Халықтың басынан өткен, өмір шындығына сай туған, талай дәуірден елес беретін тіл қазынасы фразеологизмдерде әйел мен ерді бейнелейтін гендерлік образды тіркестер мол қамтылған. Қай тіл болмасын ерлер мен әйелдердің сөз қолданыстарындағы гендерлектілерге халық даналығы мақал-мәтелдерде де негіз болады. Тіліміздегі мақал-мәтелдердің көпшілігі әйелдің гендерлік бейнесін өрнектеген. Тілімізде әйелдің әлеуметтік рөлін оның өмірдегі, отбасындағы орнын сипаттайтын гендерлік мақал-мәтелдер жеткілікті [3, 194-б; 204-б.].

Қазақ және татар тілдерінде әйел бейнесі көп қырлы. Ең алдымен әйел отбасымен байланысты, ол ана, үй ошағын сақтаушы, сүйікті. Қазақ және татар халқы әйелдер бейнесінде әр түрлі қасиеттерді бөледі:

әйел-адалдық;
әйел-мақтаныш;
періште әйел;
әйел-махаббат;
әйел-сұлулық;
әйел-еңбекқор.

Біз зерттеген мақал-мәтелдер құрамында ана, шеше – 'ана; әйел' 1 лексемасы анықталады. әйел; '2. әйелі; қыз ' 1. қыз; 2. қызы. Біз бірнеше тақырыптық топтарға бөліп қарастырдық:

Екі халықта әйелдің дүниеге сәби әкеліп, бала өсіріп, тәрбиелеудегі рөліне мән берген. Әйелдің тәрбиелеудегі рөлі:

1. *Шешеден кейінгі ең жақын жанашырың – әпкең;*
2. *Келінім, саған айтам, қызым, сен тыңда;*
3. *Ақ жаулығы ананың – ақ көрпесі баланың;*
4. *Анасыз үй – панасыз [4];*
5. *Яхшы хатын - өй даны;*
6. *Хатын-кызны бизәктәндә бизрәк әдәп-нәзак әтбизи.*

Мақал-мәтелдердің ендігі бір тобы әйелді мінез ерекшелігіне сай дараландырып, әйелдің отбасындағы ерекше орнын көрсетіп, гендерлік тілдік образын көріністеген. Қазақ және татар әйелдернің статусы:

1. *Қатыны жоқ үй – тұл;*
2. *Әйел – тіршіліктің түп тамыры;*
3. *Аш әнге күз салсаң, хужа хатынының йәзен күрерсең;*
4. *Бортак хатын йорт тотар.*

Әйел сұлулығының мың құбылған сан-салалы сыры ең қасиетті нәрселерге теңеледі, ең «сүйкімді» нәрселермен салыстырылады. Әйелдің сыртқыбейнесі мен сұлулығы (О внешности и красоте женщины):

1. *Қыз әкесіне – жұлдыз, шешесіне – күн;*
2. *Гүл өссе – жердің көркі, қыз өссе - елдің көркі;*
3. *Сыпайы қыз сұлу көрінер;*
4. *Хатын-кызның иң матуры – үз жұтеш сезлеген яшерә белгәне;*
5. *Косметика һәм мода – хатын-кызда күң елагышын табу чарасы [5, 5-*

б.].

Ер адам дәстүрлі мәдениетте күш пен ерліктің бейнесі болса, онда әйелге сұлулық сияқты қасиеттер тән: *«Астың дәмін тұз келтірер, ауылдың сәнін қыз келтірер»*. Қазақ қыздары үшін сұлулық табысты және бақытты тұрмыстың басты белгісі емес, оның болашағы қыз жақсы үй иесі, әйелі үшін сүйетін және түсінетін әйеліне қаншалықты тәуелді. Егер әйел жақсы болса, ол әдемі деп қабылданады: *«Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу»*.

Татар тілінде әйел бейнесі бағалау біліктілігі кезінде тұлға, мүсін, бой, жүріс доминантты салалар болып табылады. Татар тілінде сыртқы келбетті бағалайтын белгілер бар *«шаш түсі»: алтынчәч; «қас»: каракаш; «көз»: каракүз*. Татарлар үшін сұлулық-адамның еңбегі емес, табиғатпен берілген нәрсе. Әр түрлі мәдениеттерде әйелге тән әмбебап оң қасиеттер анықталады: жақындарға деген махаббат, күйеуі мен балаларына қамқорлық, сұлулық, шаруашылық және т. б.

Қазақ паремияларына жүргізілген талдау мынадай екі топ ең көп екенін көрсетті: қазақ әйелінің тәрбиесіндегі рөлі туралы; қазақ мәдениетінде жақсы әйел, әйел, әйел-ана туралы. Татар тілі үшін әйелдің сұлулығы - бұл маңызды көрсеткіш. Жоғарыда аталған топтарға кіретін мақал-мәтелдерде әйелдің негізгі мақсаты ретінде ана лексемасы ғана емес, сондай-ақ әпкесі, қызы, жұбайы сияқты лексемалар да бар. Әйел, әйел-ана дәстүрлі қазақ отбасында ерекше орын алады. Бұл тек балалары бар әйелдерге ғана емес, жалпы әйелдердерге де

қатысты. Келтірілген мақалда, мысалы, аға апа-қарындастарға және апа-қарындастарға қатысты үлкен апа-қарындастардың мәні көрсетіледі: *«Шешеден кейінгі ең жақын жанашырың – әпкең»*. *«Анасы жақсысының – баласы жақсы»* мақалында балалар анасының сүтімен сіңіретін ананың даналығының, мейірімділігінің және оң қасиеттерінің мәні қалыптасады, кейіннен анасы олар үшін үлгі болып табылады [6].

Барлық ғасырларда, әр түрлі мәдениетте әйелді үй ошағының сақтаушысы, жақсы иесі және т. б. ретінде қабылдады: *Ердің асылы күшінен білінеді, әйелдің асылы ісінен білінеді. Уңған хатын кар өстендә казан кайната*. Осы екі мақалда үйде шебер және үй иесі ретінде әйелдің маңыздылығы туралы айтылады.

Қазақ әйелдерінің сұлулығы туралы, ауызша халық шығармашылығында да, жазбаша әдебиетте де кездеседі. Жас қыздың сұлулығын сипаттайтын мақалдарда оны гүлмен, күнмен, жұлдыздармен салыстырады. *«Қыз әкесіне – жұлдыз, шешесіне – күн»*. *«Қыз – өмірдің қызғалдығы»*. Алайда, қазақ мақал-мәтелдерінде қыздың сыртқы ғана емес, ішкі сұлулығы да көрініс табады. Сыпайылық, әдептілік, үлкендерді құрметтеу кез келген жастағы әйелдер мен қыздар сұлулығының басты құрамдас бөлігі болып табылады: *«Сыпайы қыз сұлу көрінер»*, *«Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу»*. Татарлар қыздардың сұлулығын табиғатпен салыстыруды жақсы көреді. Мысалы, қыздың беті (лицо девушки) *лунный свет (ай нуры), луч солнца (кояш нуры), а щеки словно яблоки (алма бит); волосы черные и кудрявые: бөдрә чәч; брови – смородинного цвета, дугой и тонкие, словно крылья ласточки: кыйгач каш; кашы-күзекы елган; каракаш (чернобровка)* секілді тіркестермен бейнеленеді.

Татар тіліндегі қыздың сұлулығы көбінесе салыстыру арқылы сипатталады: *авызы уймак кебек (ауызы оймақтай), теше энжедәй (тісі маржандай), ирене чиядәй (еріндері шиедей), буе зифаяшь тал кебек (тал шыбықтай жас қыз)* және т.б. [6, 17-б.]. Қазақ халқында сұлу қызға, әйелге қатысты *қарға аунаған түлкідей, балға ашытқан қымыздай, қысыр емген тайдай, ақ бөкеннің құралайындай, оттай ойнақшыған, сұқсырдай сыланған, үлбіреген қырдың қызғалдағына ұқсап, аршыған жұмыртқадай, қамыстай әдемі тұлғасы, ай мен күндей әлемге бірдей, ақ маралдай керілген, шомылып көлге шыққан құдай, аққудың көгілдіріндей* т.б. теңеулер кездеседі. Жоғарыда келтірілген теңеулердің барлығы қазақ халқының дүниетанымын, өмірге көзқарасын, сұлулық туралы талғамын көрсетеді. Әйелдің сұлулығын қазақ халқы күнделікті тұрмыс-тіршілігі, өмір сүру салтымен байланысты түрлі зат, құбылыстармен ассоциациялану, соларға ұқсату нәтижесінде жасалады [7, 137-с.]. Қазақ тілінде әйелдің сұлулығын гүлмен теңестірген. Мәселен, гүл – нәзіктіктің, күн – асқақтықтың, рухани нұрлылықтың, хор қызы – көркемдіктің, аққу – сұлулықтың, әсемдіктің символы болып есептеледі. Мұндай образ-символдар әсіресе қыздың, сұлу қыздың, жалпы әйелдің гендерлік бейнесін суреттегенде жарқырай түседі. Мысалы: *«қыз өңі бейне бір үлбіреген қырдың қызғалдағына ұқсап кетті»*, *«таң гүлі секілді әдемі қыз»*, *«шырайлы кескіні бұлт арасынан шыға келген күн сияқтанып»*, *бәйшешектей балауса қыздар»*,

«гүлдей ару 133 қыз», «ай мен күндей нұры бар жалғыз ару», «жаннаттан шыққан хорлардай», «бітіпті хор қызындай саған көрік», т.б. теңеулерді келтіруге болады. Қазақ түсінігінде әйелдің сыртқы әдемілігімен қоса ішкі жандүниесі де әсем болуы керек. Сонда ғана ол шын сұлу бола алады [7, 138-с.].

Әйел бейнесінің көркемдік әлемінің қыртыс-қабаттары, ағыстолқындары, құпия астарлары мейлінше мол. Мәселен, «жібектей үлбіреп тұрған ақ келіншек», «ақ мамықтай қыз», «ақ жүзі ақықтың асыл көркіндей», «піскен алма секілді тәтті қыз», «сұлу денесі қызғалдықтың үлбіреген жапырақтарындай әдемі», «әйелдің судан тұнық, сүттен ақ көңілі» тәріздес гендерлік теңеулер әйелге тән көріктілік, нәзіктік, жұмсақтық, жадыраңқылық қасиеттерді айшықтаған. Татар афоризмдерінің мәліметтері бойынша, татар әйел – нәзік, сезімтал, жұмбақ, бірақ күшті, батыл, ұстамды. Осылайша, қазақ және татар тілдерінде әйел бейнесі әйелдің сұлулық, даналық, күйеуіне, балаларға және отбасының басқа да мүшелеріне құрметпен және қамқорлықпен қарау, шаруашылық және қонақжайлылық сияқты қасиеттерін көрсететін көптеген мақал-мәтелдерде көрініс табады. Гендерлік лингвистикалық зерттеулерде осындай мақал-мәтелдерді жинаудың маңыздылығы зор, себебі белгілі бір ұлттың менталитетіндегі тілдік ерекшеліктерді көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Хасанулы Б. Проблемы развития гендерных исследований в казахском языкознании и вопросы женского языка // Язык и культура: функционирование и взаимодействие. Материалы Международной конференции. – Шымкент, 2003. С.47-58.

2. Кирилина А.В. Язык и гендер. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 624 с. – С. 133.

3. Шоқым Г.Т. Қазақ тіл білімінің гендерлік тұғыры // Монография // «Полиграфия Сервис и К» баспасы. Алматы, 2007. 312б.

4. Малайсарин Ж. Қазақ мақал-мәтелдері. – А., 2011.

5. Мәхмүтов Х.Ш. Татар халқының афористик ижаты / Х.Ш.Мәхмүтов // татар халық ижаты. Мәкаль һәм әйтемнәр. – Казан: Татар китап нәшр., 1987. – Б.5-36.

6. Хузина Э.С. Репрезентация гендерных стереотипов в татарском языке (на материале паремий и авторских афоризмов) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук Казань – 2012

7. Шоқым Г.Т. Гендерлік лингвистика негіздері. Оқу құралы. - Алматы: , 2012. 137б.- 170 бет.

USING PARENTHETICAL WORDS IN THE ENGLISH, KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES

**НҮРМАНОВА Ш. К.
ЖҰБАЕВ Н. К.**

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Аға оқытушы
Shnar_nurmanova@mail.ru
zhubaev_n@mail.ru

Parenthetical words are such grammatically non-members suggestions and sentences are not members of words and combinations of words that are often used to express the speaker's attitude to it was suggested as can we see from the performed analysis of the art works of English, Russian and Kazakh writers.

Referring to the meaning of the whole sentence, parenthetical words and combinations of words are more common at the beginning or end of a sentence; if they belong to one of the parts of a sentence or part of a sentence, it is usually located next to them.

Parenthetical words and sentences in the English language are the kind of adverbial nouns that refer to information that is not considered to be significant in the sentence where it came from, but that show the attitude of the speaker or writer to what he says or writes.

For example:

- Unfortunately, we could not manage to get there on time (Unfortunately, we could not get there in time). The word «unfortunately» shows that the speaker is dissatisfied with the result of the action.

In general, the term "parenthetical remarks" may be used to indicate any element of the sentence that is not fully integrated into the structure. These elements tend to appear at the beginning or end of the structure and ring-fenced from the rest of sentences or comma in writing, or pause in spoken form.

Parenthetical words in the English language are estimates words. In some cases, they help the speaker to assess the degree of truth of a statement (modal words).

For example:

- Maybe (maybe), certainly (of course / course), probably (probably).

In addition, they also express the speaker's assessment of the facts mentioned in the sentence.

For example:

- Actually (indeed), fortunately (fortunately), to my surprise (to my surprise).

Often parenthetical words or parenthetical sentences in the English language are to the speaker himself may comment on the wording of its sentence.

For example:

- Briefly (briefly), in other words (in other words / in other words), to tell you the truth (frankly speaking / to tell the truth).

Even with the help of the parenthetical words of the author with his side can appreciate this or that act.

For example:

- Wisely, he did not spend the money (Wisely, he did not spend the money) – He was wise, do not spend the money.

Parenthetical words in English, as in the Russian language, serve to link the ideas that follow one another in a written or oral communication with each other. Some of these words also convey attitude of the speaker to the statement. For English language learners studying parenthetical words will be very useful, since their knowledge will help to significantly improve language skills [1, 54 p].

Parenthetical words are classified according to the value that they convey in English. These words not only connect ideas, they can also introduce some changes to the message, to demonstrate the contrast or opposition to, the selection or arrangement, purpose, result or conclusion.

Parenthetical words such as 'also', 'likewise', 'in addition' in the English language to help provide additional information to emphasize the idea, expressed agreement with the previous thought.

As in the Russian and English languages the parenthetical words and phrases in the Kazakh language express the opinion of author, the source of information and make the sentence emotional.

For example: Бірақ, керегі не, қазір сол Құлынсаз жоқ жер бетінде. Өткен дүние-ай, құлын-тайдай ойнаған балалық жастық шағы өткен ғой, мұның бәрі, әсілі, қай заманда болсын ақылсыз ақымақ пендеге мал бітпейді ғой. Бір сөзбен айтқанда, Тұрар мал баққан көшпелі тірліктің нағыз білгірі болатын (R.Zhumadilov).

Parenthetical words are separated by other words in sentences. Parenthetical word stand in beginning of the sentence, and separated by comma and then, if you want the center of the two sides, to be here at the end of the front.

Example: Өкінішке орай, Жұмақанның естіп келген хабары расқа шықты. Ағыбай, әсіресе, Ерқанатты ала келгеніне дән риза. Жиені, шынында да бұл ойлағандай, ессіз жігіт емес екен. Білгендердің айтуына қарағанда, екеуі сол күннен бастап араларынан қыл өтпейтін, қатты дос болып кеткен көрінеді. Содан не керек, ұзын сөздің қысқасы, біз апарған жылқымызды тиісті жеріне өткізіп беріп, міндетімізді өтедік те, Саратов маңынан поезға отырып елге қарай бет алдық (S.Muckanov).

Parenthetical words and phrases in Kazakh language often include the following:

a) Express the different feelings of author: joy, sorrow, repentance, faith, doubt, etc. words: how much of the operation, needless to say, the competition, of course, but, rather: Дүниеде сірә, сендей маған жар жоқ (Abay).

b) Who thought that positive words: that said, they said, it seems to me, in my mind, people say, I think, in my mind: Менің аңғаруымша, сіз тарихқа көп ат салысқан сияқтысыз (M.Aueзов).

c) Order of thought, order (initiative, key) words: firstly, secondly, first of all, first of all, so, so, in short, finally, etc.

Example: Ең әуелі, жайдақ суға теңгердіңіз...

d) Or, how, therefore, do not have these words and phrases, such as a member, the narrator (the author) as the word is used in connection with a certain feeling of attachment are separated.

Example: Не, бәрің осы баланы мүйіздей бересіңдер? (G.Sylanov).

e) Connection to the words in a sentence syntax are separated by tabs sentences often: Ұмытып барады екем, жуырда елінен Әміржан келіп қалды (S.Muckanov).

The main idea in a sentence, and the definition of a word, parenthetical sentences or phrases that are used to explain the evidence on both sides of the brackets (the first word is a common noun, small letters). Example: Бірақ менімен Раушанның (Рауза деп бірге оқитын жолдастары атап кеткен көрінеді) оқысында үлкен айырма бар екенін сезгендеймін (M.Imanzhanov).

Usually in the sentence the parenthetical words that are member, for example, do not put a comma after the word. For example: Көктемде жыл құстарының алды, мысалы қаз бен үйрек, келе бастайды.

The parenthetical words which are similar to what is said in the meaning of the following at the beginning of the sentence and the characters are separated by a comma in the sentence: ал, тіпті, дегенмен, алайда, бірақ, сонымен қатар, сондай-ақ, әсіресе, тек.

Example: Ырғызбай ішінде әсіресе осы Қарашрқыға қызығушылар көп болатын.

Sentence is not related to the members of the syntax, separate sentences to be on both sides of the attachment structures, such as a comma. This structures are often close to the head. The sense of removing them is the presence of the words in the sentence [2,125 p].

Example: Бір топ адам, басы Жомарт болып, егінге қарай беттеді. Газиктің рулін өзі ұстап, қасында Жақып бар, Жомарт келеді (G.Muustafin).

If the parenthetical phrase, an incomplete structure (omitted any word, recover from the context), instead of a comma is usually put a dash: Makarenko repeatedly stressed that the new pedagogy is based, on the one hand, to the boundless trust in man, and the other – high requirements to it.

If the parenthetical word is after the transfer of homogeneous members and precedes generalized word, before parenthetical words put only a dash (no comma), and after him – a comma: Books, brochures, magazines, newspapers – in short, all kinds of printed materials lying on his desk in complete disarray. But: The men drank, argued and laughed – in short, the dinner was very cheerful (complex sentence, and a comma before the dash is made by the general rule of separation of parts of a complex sentence).

The same words can be used in an parenthetical (and therefore not of the sentence), then as members offer (often predicates or circumstances): Вы, верно, переведены сюда из России? – Вы верно перевели тот отрывок? Syntactic role similar words caused context and clarify its possible by removing the words from the offer: in the first case (without parenthetical words) sentence structure is preserved in the other (not part of the sentence) – often disintegrates[3,69 p].

However, in some cases, double-digit sentence and said receiving test does not give the desired results: the sentence structure is preserved as when removing the parenthetical words, since the withdrawal of part of the sentence: First of all it is necessary to speak about this ("first") – First of all, whether or not talk specifically about this? (Specify relationship thoughts). Thus the conflict was successfully resolved ("this way") – Thus, the conflict was successfully resolved ("therefore").

Я, видишь, все это уже прошел (parenthetical words) – А бабка Варвара видишь что делает? (Close to the particle).

In these cases, the words you know, you know, see and like eating with impaired lexical meaning as a result of the fact that they were within the sentence, which must be within the meaning depend on them: Знаешь, что нам за это будет? Видишь, что делает бабка Варвара?

Finally the word is an parenthetical, if it indicates the connection of thoughts, the order of presentation (in the sense of "and yet") or gives an estimate of fact, from the point of view of the speaker: And finally, it is always better to fall into the mistake of thinking well; Yes go, finally! In the same meaning "the end", "last", "after all," "As a result," the word finally is parenthetical: We climbed higher and higher, and finally reached the top of the mountain. Often can not verify the above mentioned difference in function words finally adding to it -That particles: the circumstances, it is possible for the most part, and with parenthetical words - No: Finally got to the place overnight (finally made it ...); You can finally seek the advice of a specialist (adding particles –That is not possible).

A similar difference exists between the function and the function of the circumstances of the parenthetical phrase in the end: In the end they took the side of the commander – Actor, in the end, little prepared for such a responsible role.

In all the languages, however, the word is an parenthetical, if it is standing in the middle or at the end of the offer: See, however, Faith, be careful. In the beginning of the sentence (part of a complex sentence), or as a means of communication homogeneous terms of the word but has a value of adversative Union and is not an parenthetical: We hope never to meet, but met. Exceptions are those cases where the word but in the early sentences matter interjections and on this basis, separated by a comma: However, what a breeze!

Word of course, is used usually in the role of induction, can act as a function of the particle and not to stand by commas: Of course everything will end well! Of course, I met you used if knew hour schashego soon [4, 87].

Is an parenthetical word means, if it is synonymous with the words thus, therefore: Sunspots were on the floor, then went over to the counter, on the wall and disappeared altogether; means the sun is already inclined in the afternoon. If the word

means close in meaning to "means" or it does not emit any signs: Man means far greater than most people think about it, or, in the position between the subject and predicate expressed by the infinitive form of the verb, requires asking ourselves: Fight means defeat.

The word is an parenthetical, if it is used in the sense of "in general": Similar articles in general, are of interest, but specifically this is hardly suitable for our magazine/ ұқсас бұйымдар, әдетте, қызығушылық бар, бірақ осы біздің журналдың үшін әрең қолайлы болып табылады. In other meaning of the word is not in general parenthetical: he even forbade bonfires. (meaning "always", "very", "under all circumstances"); He even looked eccentric (in the sense of "in all respects"); In general, I like here, and I'll take this room (in the sense of "in general", "as a whole").

Parenthetical words facing comparative turnover (with the union as), the target turnover (with the union to) and so on, are distinguished by commas as a general rule: Все это мне показалось странным, впрочем, как и другим; Студент на минуту задумался, вероятно, чтобы точнее сформулировать свой ответ. / All this struck me as odd, however, as the other; The student thought for a moment, perhaps to better formulate your answer/ Барлық осы басқа да, алайда, тақ мені таң; Студент, мүмкін жақсы жауап тұжырымдау, бір сәт ойладым.

After connecting union (at the beginning of self-supply) usually do not put a comma: And, in fact, heard voices downstairs; But in addition, to clarify and other details of the case. Compare different punctuation: However, it seems wrong solution to the problem (I think – parenthetical words) – However, it seems that the solution is wrong (I think – the main sentence).

Generally, the parenthetical words in Russian, English and Kazakh language are a very capacious concept. This variety of structures that are not necessarily something is introduced. Indeed, the default location of the parenthetical words beginning of the sentence, but it is not a strict rule. All parenthetical words in Russian, Kazakh and English are separated from the rest of the sentence when standing at the beginning or segregate when placed in the middle of a sentence.

In the Russian and English languages parenthetical words express the degree evaluation of speaking, assessment of the reported facts, emotional assessment of the reported idea, communication of thoughts, sequence of presentation, indicate methods and ways of processing thoughts on the expressive nature of the statements and sources of reported.

In the Russian and Kazakh languages parenthetical words can refer to all sentence as a whole, or to its individual parts.

Parenthetical words in the literature characterize the writer of fiction, and their preferential use is stable feature of his manners. Expressing his attitude toward reality with the help of parenthetical words, opinions, estimates, finds himself speaking as an individual values, psychological characteristics, which can be interpreted as a result of the study of the use of his parenthetical words, namely the frequency and nature of their use [5,144 p].

Morphologically parenthetical words and combinations of words are expressed by parenthetical or special words that are used only as an parenthesis, or words of different parts of speech in a special use, of which the greatest advantage have parenthetical words of adverbial type, compared with the words of nominal and verbal type. The main point of such units in the sentence is the interposition. Considering the expressive – stylistic properties of parenthetical words, we came to the conclusion that in its expressive color introductory unit in most cases belong to the neutral style.

References

1. Akimov G.N. New syntax of modern Russian .: Textbook. Moscow 1990.
2. Anikin A.I. Parenthetical constructions as a component of sentences 1991.
3. Abay Kunanvayev “Words of edification”, Izbrannoe, Ed. Sobolev. M .: State Publishing House of fiction, 1995.
4. Ganshina M.A., N.M. Vasilevska Practical English Grammar. M .: High School, 1964.
5. Ivanov L.G. Parenthetical words in the Russian language. 1995.
- 6, Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы,

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕГІ АДАМНЫҢ СЕЗІМДЕРІН БІЛДІРЕТІН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР

ЕРАЛХАНҚЫЗЫ МӨЛДІР

*«Шетел филологиясы» мамандығының магистранты
Қ.Жұбанов ат. АӨМУ, Ақтөбе, Қазақстан*

Қазіргі уақытта антропоцентрикалық парадигманың қалыптасуы адамның психоэмоционалдық жай-күйіндегі білдіру мәселелерінің өзектілігіне алып келді. Е.М.Верещагин, Д.О.Добровольский, В.Г.Костомаров, В.М.Мокиенко, А.М.Мелерович, В.Н.Телия, А.Д.Райхштейн, В.А.Маслова, В.В.Воробьев сияқты көптеген отандық және шетелдік лингвистер өздерінің ғылыми еңбектерін осы бағытты зерттеуге арнады. Тіл ішінде болып жатқан үдерістер емес, тіл мен ойлаудың, тіл мен мәдениеттің, тіл мен қоғамның өзара байланыс процестері үлкен қызығушылық тудырады. Түсініктік категорияларды оқыту когнитивті лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, психоллингвистика пәндері түйіскен жерде жүргізіледі. Бұл жұмыс лингвомәдени тәсіл арнасында орындалған және адамның эмоциялары мен сезімдерін білдіретін ағылшын және орыс тілдерінің фразеологиялық бірліктерін салыстырмалы зерттеуге арналған [1].

Адамның эмоциялары мен сезімдерін білдіретін фразеологиялық бірліктер тобы кездейсоқ таңдалған жоқ. Біріншіден, фразеологиялық бірліктердің өздері адамның ішкі эмоциялық өмірінің көріністерін сипаттайды және оларды «адам сезімдерінің, қабылдау мен бағалаудың айнасы» [4, 32-б.] арқылы көрсетеді, екіншіден, фразеологиялық бірліктердің бұл тобы негізгі эмоциялар мен сезімдерді тіркейді, қалай белсендіріледі, қалай көрінетінін және уайымдайтынын, олардың әрқайсысы қарым-қатынаста, атап айтқанда фразеологиялық бірліктердің мысалында қандай функцияларды орындайды деп түсінуге көмектеседі.

Салыстырмалы тұрғыда тілдерді оқыту тіл туралы ғылымды жана деректермен, олардың тілдік жүйенің әртүрлі деңгейлеріндегі әрекет ету саласы туралы байытады және екі бағытта: бір жағынан барлық тілдерге немесе тілдер тобына тән тілдік универсалияларды орнату және салыстырылатын тілдердің біріне ғана тән ерекше ерекшеліктерді анықтау – екінші жағынан бірегей қасиеттерді анықтау.

Бұл мақаланың өзектілігі лингвомәдени аспектіде фразеологияны салыстырмалы зерттеу қажеттілігімен анықталады. Шешілетін мәселелердің өзектілігі әрбір салыстырылатын тілдердегі эмоционалды-баянған фразеологиялық бірліктердің ерекшеліктерін сипаттаудың болмауымен, фразеологизмдердің ішкі формаларының айырмашылықтары мен ұқсастықтарын егжей-тегжейлі талдау қажеттілігімен, сондай-ақ фразеологиялық байланысты мағынада эмоциялардың көрініс ерекшеліктерін дәлелдейді.

«Адамның эмоциялары мен сезімдері» фразеотематикалық тобы, оның санасында бейбітшілікті бейнелеумен байланысты адам өмірінің эмоционалдық саласын сипаттайтын, оған кіретін фразеологизмдердің семантикасы бойынша ерекше кең және әр түрлі болып табылады.

Эмоциялар күрделі әлемнің көп аспектілерін, сезімдердің сапалы мазмұнын, олардың белсенділігі мен пассивтілігін, полярлығы мен белгісіздігін және бейтараптығын және т.б. ескере отырып, мұнда фразеосемантикалық топтарды бөліп көрсету қажет: 1) «моральдық сезімдер», 2) «Зияткерлік сезімдер», 3) «эстетикалық сезімдер» [2].

Моральдік сезімдер аймағы өте кең және жоғары вариативтілігімен, әртүрлі эмоционалдық жай-күйлердің апплицируемілігімен, көптеген уайымдармен сипатталады. Бұл топтың фразеологизмдерінде айқын көрініс тапты, бұл топ шегінде сегіз фразеосемантикалық топшаларды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді, олардың ішінен фразеологизмдердің екі тобын бөліп көрсетуге болады: бейтарап және позитивті эмоциялар мен сезімдерді (таңдану, қуаныш, махаббат) және жағымсыз эмоциялар мен сезімдерді (қорқыныш, ашу-ыза, қайғы, ұят, жек көру) білдіретін айналымдар.

Моральдік сезімдер аймағы өте кең және жоғары вариативтілігімен, әртүрлі эмоционалдық жай-күйлердің апплицируемілігімен, көптеген уайымдармен сипатталады. Бұл топтың фразеологизмдерінде айқын көрініс тапты, бұл топ шегінде сегіз фразеосемантикалық топшаларды бөліп көрсетуге

мүмкіндік берді, олардың ішінен фразеологизмдердің екі тобын бөліп көрсетуге болады: бейтарап және позитивті эмоциялар мен сезімдерді (таңдану, қуаныш, махаббат) және жағымсыз эмоциялар мен сезімдерді (қорқыныш, ашу-ыза, қайғы, ұят, жек көру) білдіретін айналымдар.

«Қуаныш» фразеосемантикалық кіші тобы екі тілдің фразеологизмдерін біріктіреді, олардың мазмұнында бақыт жағдайына жақын сезімдер гаммасы шоғырланады. Ағылшын және орыс фразеологизмдері: ағылш. *be on the seventh heaven* және орыс тілінде «*на седьмое небо бар*».

Қуаныш сезімін беретін орыс тілінің фразеологизмдерінде адамды жануарлармен салыстыру қолданылды: *довольный как слон*.

Осылайша, жоғарыда келтірілген ағылшын және орыс фразеологизмдері әртүрлі субъективті білдіреді.

«Қайғы» фразеологизмдері қайғы-қасірет жағдайына сәйкес келетін амальгам сезім береді, екі тілде де компоненттер бар *heart/сердце, head/голова*, орыс тілінде «*нос*». Ағылш. *heart is bleeding*; орыс. *вешать нос*, ағылшын тілінде ‘soul’: ағылш. *like a lost soul* (букв. как потерянная душа). Бұл жағдайлар тән дене қимылдарымен бірге жүреді: ағылш. *hang (down) one’s head*; рус. *повесить голову*; а также слезами: англ. *cry like a baby*; рус. *реветь белугой (белухой)*.

«Махаббат» фразеосемантикалық топшасын антропоцентрикалық фразеологизмдер құрайды, олардың негізгі бөлігі ағылшын және орыс тілдерінде осы психикалық жай-күй қарқындылығының жоғары дәрежесін береді: ағылш. *be death on / be up to ears in love with someone/lose one’s head over someone/ fall madly in love with someone*; рус. *терять/ потерять голову/ влюбиться по уши*.

Бұл топтың ағылшын және орыс фразеологизмдерінің негізгі бөлігі базалық бейнелер негізінде бөлінген лингвомәдениеттермен біріктірілген: *heart/сердце* (сердце – символ любви) және *head/голова* (голова – символ разума): ағылш. *lose one’s heart to smb.* (букв. потерять сердце); орыс. *отдавать сердце*; ағылш. *go off about/over one’s head* (букв. убирать прочь голову); орыс. *потерять голову*.

Ағылшын және орыс тілдерінде махаббаттың жоғары дәрежесі ол үшін өледі: *be death on* – влюбиться до смерти; орыс. *любить (до смерти)*. Ағылшын фразеологизмдерінде ғашықтың күйіне теңіз тереңдігінің бейнесі сәйкес келеді: *be fathoms deep in love*. Орыс фразеологизмдерінде бұл жағдайға өрт бейнесі сәйкес келеді: *сгорать от любви*.

Ағылшын және орыс фразеологизмдері «өшпенділік» фразеосемантикалық топ болып табылады *hatred/hate/ненависть/ненавидеть*: ағылш. *hate smb.’s guts* (букв. ненавидеть кишками); орыс. *пылать ненавистью/смертельно ненавидеть/ненавидеть всем сердцем* [3].

Осылайша, адамның эмоциялары мен сезімдерін сипаттайтын біз қарастырған фразеологиялық бірліктер құрылымы орыс және ағылшын тілдерінде сәйкес келетін, бірақ бірқатар елеусіз айырмашылықтарға ие жеткілікті ауқымды аймақты құрайды.

Бұл кез келген халық адамға белгілі бір эмоцияларды сипаттай отырып, шамамен бірдей баға береді. Сонымен қатар, халықтың қандай да бір жергілікті ерекшеліктерінің, әр түрлі әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің нәтижесінде пайда болған фразеологизмдер ғана ерекшелік болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Барт, Р. Фрагменты речи влюбленных / В. Лапицкий. (пер. с фр.). - М.: Ad Marginem, 1999. – 432 с.
2. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. - М., 1996. – 416 с.
3. Клобуков, П.Е. Метафора как концептуальная модель формирования языка эмоций / П.Е. Клобуков // Язык. Сознание. Коммуникация. – М., 1997. - №2. – С. 41 – 47.
4. Симонов, П.В. Теория отражения и психофизиология эмоций / П.В. Симонов. – М., 1970. – 215 с.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІ СИНТАКСИСІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

КОКИЛОВА ЖАНАР АМАНГЕЛДИЕВНА

магистрант

*Қ.Жұбанова атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
оқытушысы, Ақтөбе қаласы, Гришина 7А
abdikadirova92@mail.ru*

Түркітану ғылымының (қазақ тіл білімінің) шын мәніндегі ғылыми дәрежеге көтерілуі, сан салалы болып дамуы кеңестік дәуірден басталғанымен, оның іргетасы, әріректе қаланған болатын. ХІ ғасырда Махмұд Қашқаридың Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінен басталатын араб ғалымдарының жалпы түркілік зерттеулерінің, одан берірек замандардағы Батыс Еуропа және Ресей ғалымдарының жүргізген, әсіресе, лексикографиялық жұмыстарының түркітану ғылымының (қазақ тіл білімінің) тарихына да қатысы барлығы даусыз. Өз тарихын ХVІІІ ғасырдан бастау алатын түркітану ғылымы бүгінгі таңда зерттеу нысаны мен зерттеу методологиясы айқындалған әлемдік ғылымда өз орны бар, түркі халықтарының (30-дан астам) тілін, әдебиетін, тарихын, этнографиясын, мәдениетін, географиясын, саясатын, экономикасын, мемлекеттік басқару жүйесін және т.б. қоғамдық құрымдарын зерттейтін ғылым. Түркі лингвистикасы құрылымын дәстүрлі түрде ІV қабатқа бөліп қарастырамыз: фонетика және фонология; лексикология және семасиология; морфология және морфонология; синтаксис және мәтін лингвистикасы [1, 71 б.].

Түркі тілдерінің грамматикалық жүйесін зерттеу – XVIII ғ. II жартысында бастау алады. Түркі тілдері бойынша грамматикалық жүйе алғаш рет баспа бетінде чуваш тілі материалдары негізінде жарияланды. Бұл еңбек 1769 жылы Қазан духовной семинариясында жазылып, Петербургта Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка деген атпен жарияланды. Осы кезеңнен бастап чуваштар орыс графикасына бір жола көшті. 1778 жылы Мәскеу университетінің баспасынан С.Халфиннің орыс оқушыларына арналған Азбука татарского языка оқу құралы, 1776 жылы Петербургта Турецкая грамматика атты еңбек шығарылды. 1801 жылы жазылған И.Гигановтың Грамматика татарского языка, 1839 жылы жарияланған М.А.Казам-Бектің Общая грамматика турецко-татарского языка, 1869 жылы шыққан Грамматика алтайского языка, 1894 және 1897 жылы екі кітап болып басылған П.М.Мелиоранскийдің Краткая грамматика казах-киргизского языка деп аталатын еңбектері т.б. жарық көрді. Өз тарихын әріден бастаған бұл дәстүр кеңес дәуірінде жүйелі қалыпқа түсіп, жоспарлы түрде жан-жақты дамыды. XX ғ. 30-40 жылдарынан бастап түркі тілдерінің грамматикалары үздіксіз жариялана бастады. 1935 жылы А.Боровковтың Учебник уйгурского языка, 1938 жылы С.В.Ястремскийдің О.фон Бётлингк еңбегі негізінде жазған Грамматика якутского языка, 1940 жылы Н.К.Дмитриевтің Грамматика башкирского языка, 1941 жылы А.Н.Кононовтың Грамматика турецкого языка, 1948 жылы Грамматика узбекского языка, 1940 жылы В.М. Насиловтың Грамматика уйгурского языка, 1943 жылы А.П.Поцелуевскийдің Основы синтаксиса туркменского литературного языка, 1940 жылы Н.А.Баскаковтың Ногайский язык и его диалекты, 1952 жылы Каракалпакский язык дейтін еңбектері жарияланды. Бұл еңбектер – Ресей (КСРО) түркологтарының орыс тілінде жазған грамматикалары. Сонымен қатар жергілікті ұлт кадрларының өз ана тілдерінде жазып, жарияланған грамматикаға арналған еңбектері де аз емес. Осылардың нәтижесінде түркі тілдерінің грамматикалық құрылыс жүйесі ғылыми негізде едәуір терең де жан-жақты зерттелді деуге болады. Қазақ тілінің алғашқы грамматикалары XIX ғасырдың екінші жартысынан орыс тілінде жарық көрді. Олар: М.А.Терентьев Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская (СПб., 1875), В.В.Катаринский «Грамматика киргизского языка, этимология и синтаксис» (СПб., 1897), Н.Лаптевтің «Грамматика киргиз-кайсацкокого языка» (СПб., 1898), П.М.Мелиоранскийдің «Краткая фамматика казак-киргизского языка, фонетика и этимология» (ч. I., 1894, ч II., 1897) т.б. Алайда бұл зерттеулер түркі тілдері грамматикалық құрылысының белгілі бір дәуірдегі, тек зерттеліп отырған дәуірдегі, күйін синхрондық тәсілмен зерттеген еңбектер. Ал түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи әдіс бойынша зерттеуге келсек, оның кенжелеп қалып келе жатқандығы байқалады. Себебі түркі тілдерінің өзара туыстас, бір негізден тараған төркіндес тіл ретінде салыстырмалы-тарихи аспектіде жүйелі түрде толыққанды зерттелмеді. Көптеген түркологтар түркі тілдерін жеке-жеке тілдер емес, бір тілдің жеке диалектілері ғана, сондықтан одан Үнді-еуропа семьясына кіретін тілдер сияқты ата тілді (праязык) іздеудің қажеті жоқ деп санады.

Жоғарыда аталған грамматикалық еңбектердің көпшілігінде көне заманнан келе жатқан дәстүрлі тәсілдерге сүйену, түркі тілдерінің өзіндік типологиялық ерекшеліктерін басшылыққа ала отырып, ғылыми терең зерттеуден гөрі сипаттау, жүйелеу істері басым болып келді. Түркі тілдерін бір-біріне салыстыра отырып, тарихи тұрғыда зерттеу, немесе түркі тілдері фактілерін басқа типтегі тілдермен, әсіресе, орыс тілі фактілерімен салыстыра қарау, сол арқылы оның типологиялық ерекшеліктерін ашу мақсатындағы алғашқы қадам ХХ ғ. 50-жылдарында жан-жақты зерттеле бастады. Қазіргі уақытта түркі тілдерінің басым көпшілігінің жоғары оқу орындарына арналған ғылыми грамматикалары, академиялық грамматикалары, тарихи грамматикалары жарық көрді, олар ғылыми пән ретінде оқытылатын болды [2, 39 б.].

Түркі тілдері грамматикалық құрылысына қатысты күрделі екінші сала – синтаксис мәселелері. Морфология сияқты синтаксис мәселелері де ХІХ ғасырдан бері қарай жарық көрген практикалық грамматикаларда сөз болып отырды. Бірақ еңбек авторларының көңіл аударған негізгі мәселелері – түркі тілінде сөйлемді қалай құруға болады, сөйлем құрамына енетін сөздердің орналасу тәртібі қандай, қай сөз табы қандай синтаксистік қызмет атқарады, сөйлем мүшелері бір-бірімен қалай байланысады және т.б. жеңіл-желпі мәселелерді сөз еткендері болмаса, синтаксистің объектісін айқындау, синтаксистік категорияларды ғылыми тұрғыда талдау болмады. Құрмалас сөйлем синтаксисі тіпті сөз болмай келді. Қазан социалистік революциясының 70 жылдық мерекесіне арналған КСРО-дағы түркі тіл білімі 70 жылда атты бас мақаласында Советская тюркология журналы сөз болып отырған мәселеге байланысты былай деп жазды: «Революцияға дейінгі түркологиялық әдебиеттерден түркі тілдерінің тек кейбіреулерінің ғана синтаксисіне арналған, соның өзінде де, олардағы морфологиялық лексика-грамматикалық категориялардың синтаксистік функцияларын сипаттайтын фрагменттік очерктерді ғана кездестіреміз». Синтаксистің барлық саласының да терең де жан-жақты баяндалуы кеңестік дәуірден басталады. Көптеген ғалымдардың күшімен жүргізілген ғылыми зерттеулер нәтижесінде түркологияның бұл саласы да едәуір табысқа жетті: синтаксистің объектісі айқындалды, сөздер тіркесі мен сөйлемдердің бір-бірінен ерекшеліктері ашылып, әрқайсысының өзіндік сипаттары жан-жақты зерттелді, жай сөйлемнің болсын, құрмалас сөйлемнің болсын құрылымдық, мағыналық түрлері кең көлемде зерттеуден өтті. Синтаксис түркі тілдерінің біразында диахрондық тұрғыдан да зерттелді, кейінгі жылдарда салыстырмалы синтаксиске арналған еңбектер де бой көрсете бастады. 1961 жылы Түркология секторы Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасын шығарды [2, 73 б.]. Бұл том түгелдей синтаксис мәселелеріне арналған. Сондай-ақ, әр жылда жарық көріп жататын түркологиялық жинақтарда да синтаксистің әр түрлі мәселелері сөз болып жатады. Тіл білімі институты 1952 жылы Түркі тілдері синтаксисі туралы зерттеулер атты арнаулы жинақ шығарды. 1973 жылы Н.З.Гаджиеваның Түркі тілдері синтаксистік құрылысы дамуының негізгі жолдары атты көлемді монографиялық зерттеуі жарияланды. Синтаксис мәселелерін талқылауға

арналған бүкіл одақтық түркологиялық конференциялар да өткізілді. Бұларға қоса түркі халықтарының ұлттық грамматикалық жүйесін даралап зерттеуге арналып, орыс және жергілікті ұлт тілдерінде жазылған және жазылып та жүрген әдебиеттерде де синтаксис мәселелеріне соқпай кетілмейді [3, 71 б.]. Мысалға қазақ тілі синтаксистік құрылысының зерттелуін алсақ та болады. Жалпы түркі тілдері синтаксисінің кеңес дәуіріне дейінгі зерттелу жайы туралы жоғарыда айтылған пікір түгелдей қазақ тілі синтаксисінің зерттелу жайына да қатысты. Қазан революциясына дейін орыс тілінде жарық көрген 6-7 практикалық грамматикалардың тек екеуінде ғана синтаксис сөз болған. Екеуінде де синтаксистік категориядан гөрі морфологиялық категориялардың синтаксистік қызметтері көбірек баяндалған. Қазақ тілі білімінің басқа да салалары сияқты оның синтаксистік құрылысының да ана тілімізде баяндалуы А.Байтұрсынұлының жоғарыда аталған Тіл құралдарының басталуы. Бұл автордың синтаксиске қатысты пікірлері сөйлеу мен сөйлем, сөйлем мен сөз категорияларының бір-бірінен өзгешеліктерін түсіндіруден басталады. Сөйлем мүшелерін тұрлаулы, тұрлаусыз деп бөлу, тұрлаулы мүшелерге бастауыш пен баяндауышты, тұрлаусыз мүшелерге анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыштарды жатқызып, пысықтауышты өз ішінен мезгіл, мекен, сын, себеп, мақсат пысықтауыштар деп бөлу де осы оқулықтан басталады. Қазіргі әдебиеттерде «оқшау сөздер» деп аталатындар «бұратана сөздер» деп аталған. Жай сөйлемдерді құрылысына, мағынасына, естілу сазына қарай жіктеу де қазірдегі сияқты. Аталған белгілеріне қарай жай сөйлемдер болымды-болымсыз, толымды-толымсыз, жалаң-жайылма, сұраулы, лепті, бұйрықты, тілекті деп жіктеледі де, олардың әрқайсысының өзіндік белгілері мысалдар арқылы талдап түсіндіреді. А.Байтұрсынұлының сөйлем мүшелері жайындағы айтқандары да, жай сөйлемдерді түрге жіктеулері де қазіргі мектеп оқулықтарында болсын, академиялық грамматикаларда болсын берік сақталған. Соңғылардың XX ғ. 20-жылдары ішінде жарық көрген Тіл құралдарынан негізгі ерекшелігі – тілдік фактілердің жаңалығы мен молдығында, баяндауларының кеңдігінде. Ал категориялардың терминдік атаулары мен классификациялық принциптері, грамматикалық түйінді анықтамалары жағынан алғанда өзгешеліктері жоқ. А.Байтұрсынұлы оқулықтары мектеп балаларына арналған практикалық мәндегі алғашқы бастама екені белгілі, бірақ соған қарамастан ол тіліміздің синтаксистік құрылысын зерттеудің бастамасы, қаланған берік негізі бола алады. Қазақ тілі құрмалас сөйлемін ана тілімізде зерттеу де А.Байтұрсынұлы оқулығынан басталады. 1924 жылы Тіл құралы деген атпен Орынборда баспадан шыққан еңбегінде: «Қазақ тілі сөйлемдері арасында екі түрлі жақындық болады: оның бірі – мағына желісі жағындағы жақындық та, екіншісі – сөйлемдердің сыртқы қисын жағынан жақындығы. Мұның алдыңғысы, яғни тек ой іргесі, ой желісі жағынан ғана жақын болатыны іргелес сөйлем, ал әрі ішкі мағына, әрі сыртқы қисын жақындығы бар сөйлем құрмалас сөйлем деп аталады», – дейді.

Лингвист-ғалым А.Н.Кононов, сөз тіркесінің байланыстары туралы да бірқатар тұжырымдамалар жасаған. Ол «Түрік тілінің синтаксисі» жөнінде

жазған еңбегінде сөз тіркестерінің байланысу түрлерін меңгеру, қиысу және қабысу деп бөледі және олардың сөз таптарына қатысы туралы айтылады. Тілдегі зат есім, сын есім, үстеу сөздер ешқандай морфологиялық көрсеткіштердің қатысынсыз-ақ синтаксистік байланысқа түседі және бұл өте жиі қолданылатын тәсіл ретінде қарастырылады. «Синтаксическая связь в таких словосочетаниях основывается на местоположении этого, по существу, аморфного слова, а потому любой определитель (определение, обстоятельство, придаточное предложение) и в определенных случаях дополнение занимает строго определенное место перед определяемым или, соответственно дополняемым» [4, 374 б.]. Ғалымның бұл еңбегінде сын есімдердің анықтауыштық қызмет атқаруы арқылы өзі анықтайтын сөздің алдында тұрып, орын тәртібі, яғни аналитикалық тәсіл арқылы байланысуы көрсетілсе, кей жағдайларда септік жалғауларының, нақтырақ айтқанда, табыс септігінің түсірілуі арқылы аналитикалық жолмен байланысады делінеді. «Имена, служащие для обозначения объекта, в функции прямого дополнения выражаются формами основного падежа (синтаксические отношения выражаются способом примыкания) или винительного падежа (синтаксические отношения выражаются способом управления)» [4, 377 б.].

Түркі тілдеріндегі сөз тіркесінің байланысын жан-жақты қарастырып, зерттеген алғашқы ғалымдардың бірі – Е.И.Убрятова. Е.И.Убрятова сөйлем құрылымына кіретін сөздер арасындағы байланыстар түрлі амалдар арқылы жүзеге асады дей келіп, «Форма словосочетания образуется с помощью показателей синтаксических отношений: аффиксов принадлежности, аффиксов сказуемости, падежных аффиксов, некоторых словообразовательных аффиксов и служебных слов. Отсутствие специальных оформителей синтаксических отношений также может служить признаком формы словосочетания» [5, 27 б.], – деп сөз тіркестерін байланыстырудағы әртүрлі тәсілдердің қатысатынын саралайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қордабаев Т. Түркология және қазақ тіл білімі [Мәтін]: – Алматы: Санат, 1988. – 144 б.
2. Исакова.И. Наречие в современном казахском языке [Текст]:– Алматы: Изд-во АН Каз СР, 1950. -140 с.
3. Батманов И.А. Современная и древняя енисейка [Текст]: –фрунзе. Изд-во АН. ССР, 1962-249 с.
4. Харитонов Л.Н. Неизменяемые слова в якутском языке [Текст]:– Якутск: Госиздат ЯАССР, 1943. -81 с.
5. Н.Ә. Назарбаев «Туған елім – тірегім» [Мәтін]: Алматы, 2001.

ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ ПСИХОЛИНГВИСТИКА

САГИНОВА Ж.К.

«Шетел филологиясы» мамандығының магистранты

Қ.Жұбанов ат. АӨМУ, Ақтөбе, Қазақстан

Шет тілін қарым-қатынас құралы ретінде оқыту өндіріс үдерістерін меңгеруді және сөйлеуді тудырмайтын тілде қабылдауды көздейді. Әдістемелік зерттеулер мен оқыту тәжірибесі Тіл, фонетика, лексика, грамматика туралы білім алудан гөрі сөйлеу біліктерін дамыту қиын екенін көрсетеді. Бұл қиын міндетті орындау қарым-қатынас процесінің ерекшеліктерін, оның ішінде психолінгвистика зерттеумен айналысатын сөйлеудің пайда болуы мен қабылдауының ішкі заңдылықтарын ашумен тығыз байланысты. Бұл-жас білім саласы. Ол 1953 жылы пайда болды, ол кезде беделді психологтар, лингвистер және басқа да мамандар тобы Америкада мұхит жағасында екі айлық бірлескен жұмыс нәтижесінде психолінгвистика аты берілген теориялық негіздер мен мәселелер шеңберін бейнелейді. Психолінгвистика терминінің өзі екі бөліктен құралған, олардың біреуі психологияға, екіншісі лингвистикаға бағытталған. Осылайша, Психология үшін де, лингвистика үшін де қиын болған тіл мен тіл байланысы идеясы терминнің өзінде анық баяндалады, сонымен қатар, білімнің аталған салаларын біріктіре отырып жарияланады: психолінгвистика психология мен лингвистиканың деректері мен тәсілдерін қолдана отырып, тіл мен тілдің табиғатын және қызмет етуін зерттейді [1, 287-б.].

Шет тілін қарым-қатынас құралы ретінде оқу кезінде тілдік материалды таңбалы стереотиптер түрінде жинақтау сөйлеу әрекетінің әртүрлі түрлерінде оларды қолдану дағдылары мен біліктерін қалыптастырумен қатар жүргізілуі тиіс. Бұл, өз кезегінде, тіл аспектілерін – фонетика, лексика және грамматиканы меңгеру – сөйлеу механизмдерін-тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу арқылы бір мезгілде жүзеге асады. Әдістемеде бұл шетел тілін есту және оқу кезінде сөйлеу мен жазуға қарағанда мүлдем басқа тәсілдермен түсіну керек. Тыңдалым мен оқу негізінде тілдік материалды тану, сөйлеу мен жазу негізінде – ойды тіл белгілерімен безендіру жатады. Сөйлеу қызметінің түрлеріне оқыту бір жағынан, өз бетінше әрекет ететін аудиттеу, сөйлеу, оқу және жазу тетіктерін құру қажеттілігіне байланысты сараланған болуы тиіс; екінші жағынан – кешенді, өйткені фонетика, лексика, грамматика сөйлеуде түсініксіз жұмыс істейді, ал сөйлеу қызметінің түрлері өзара байланысты және өзара байланысты.

Психологияда адамның жеке-психологиялық ерекшеліктері белгілі, олар оның жеке тұлғасын анықтайды және оқу процесіне әсер етеді. Жеке тұлғаның келесі түрлері ерекшеленеді: интровертивті және экстравертивті, дедуктивті және индуктивті, инертті және лабильді. Жоғары қарым-қатынасқа,

асагенерализацияға немесе жеткіліксіз жалпылауға бейімділігі тән жеке тұлғаның түрі.

Жеке психологиялық ерекшеліктер мен жеке тұлғаның қасиеттеріне байланысты білім алушыларда таным процесінде қызметті орындаудың белгілі бір тәсілі, әлемді тану жолы немесе когнитивті стиль (cognitive style) қалыптасады.

Шет тілін үйренуге қатысты негізгі когнитивті стильдер деп келесі атауға болады :

- далалық Тәуелсіздік – field independence);

- төзімділік (ambiguity tolerance) – индивидтің шыдамды болуы, оның көзқарастарына қайшы келетін материалды қабылдау, сондай-ақ материалды әр түрлі тәсілдермен игеру қабілеті, оның таным стиліне тән емес;

- рефлексивтілігі (reflectivity) және импульсивтілігі (impulsivity): рефлексивтілігі жүйке жүйесінің инертті түріне тән, оқушылар алдымен өзінің сөйлеу тәртібін ойлайды және өлшейді, содан кейін шешім қабылдайды және түзетулер енгізеді; импульсивтілік жүйке жүйесінің лабильдік түріне сәйкес келеді және тез, жиі ойланбаған жауаптарды болжайды, Олар жиі қателерді ойлап табады.;

- визуалды және есту стильдері (visual style, auditory style): бірінші стиль оқуға артықшылық беретін оқушыларға тән, жақсы есте сақтау үшін кестелерді, диаграммаларды және суреттерді қолданады; екінші топ оқушылары материалды есту немесе дыбыстық сүйемелдеумен есте сақтауды қалайды. Шетел тілдерін оқытудың когнитивті теориясы келесі ережелерге негізделеді:

- ойлауды дамыту тілді меңгеру үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Тілді оқыту тек тіл бірліктерін (құрылымдарды, сөз тіркестерін, сөйлеу үлгілерін) немесе ережелерді қабылдауға және механикалық үйренуге ғана құрылмауы тиіс. Оқушыларды тұлғалық бағдарларды жүзеге асыру үшін жағдай жасалған кезде зерделенетін құбылыстардың мәнін танудың белсенді процесіне тарту керек;

- оқушылар оқу процесінің белсенді қатысушылары болуы тиіс, олардың жеке мүдделері мен ерекшеліктерін ескеру қажет;

- оқыту процесі тек жеке ғана емес, сонымен қатар, оқушылар нақты әлемде сияқты бір-бірімен және мұғаліммен қарым-қатынас жасағанда әлеуметтік негізделген сипатқа ие. Осыған байланысты оқушылар да, мұғалімдер де оқу және оқу кезеңінде өзара тану және бір-бірін түсіну және ынтымақтастық үдерісіне тартылуы тиіс.

Шетелдік әдістемеді оқытудың коммуникативтік тәсілінің пайда болуымен шет тілін оқытуда когнитивті процестердің рөлін жете бағалау үрдісі пайда болды; оларды тек ережелерді үйренумен және тілді жүйелі меңгерумен байланыстыра бастады, бұл тар мағынада когнитивті тәсілді түсінуді білдіреді. Тарихи тұлғаның когнитивті процестерін зерттеуге тартылған отандық психология мен Әдістемеді, когнитивтілік кең мағынада ана пони қабылданған және оның әртүрлі деңгейлері туралы айтуға:

- ереже деңгейі-ережеге сәйкес сөйлеу әрекеттерін орындау;
- мән деңгейі-қолданылатын тілдік бірліктердің мәнін түсіну және түсіну;
- сөйлеу іс-әрекетінің орындалу деңгейі-сіз қалай сөйлейсіз, нені аяқтайды, қандай дәлелдер әкеледі;
- әлеуметтік деңгей-қандай функцияның бар екенін түсіну (кеңес, өтініш, қарсылық және т. б.);
- мәдениеттану деңгейі – хабарланатын ақпарат пен оның тілдік безендірілуі тіл тасымалдаушылардың мәдени нормаларына қаншалықты сәйкес келетінін түсіну;
- оқушылар жұмысының когнитивті стилі-оқушылардың қалай үйренетінін, қандай тәсілдерді қолданатынын, олардың тиімділігін бағалау, сондай-ақ тілді меңгеру деңгейін өзін-өзі бағалау [2, 322-б.].

Когнитивтіліктің аталған деңгейлері коммуникативтік құзыреттілік компоненттерімен сәйкес келеді және когнитивтік процестердің оның қалыптасуына әсерін көрсетеді. Бұл коммуникативтік құзыреттіліктегі когнитивті компоненттің болуы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл «коммуникативтік-когнитивті әдіс» немесе «тәсіл»терминдеріне сүйенетін отандық әдіскерлердің оқытудың коммуникативтік әдісін түсіндіруде өз көрінісін тапты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Петрунова Т.В. Эмоциональная составляющая в структуре мотивации изучения иностранного языка [Текст] / Т.В. Петрунова // Лингвистические и 22 методические аспекты преподавания иностранных языков : материалы Междунар. науч.-практ. конф.; БелГУ, 19-20 ноября 2007 г. - Белгород: ИПЦ «Политерра», 2007. - С. 287-291. - 0,31 усл. п. л. 8.

2. Петрунова Т.В. Потребность в усвоении иностранных языков как проявление сформированности духовной культуры субъекта [Текст] / Т.В. Петрунова // Духовно-нравственное воспитание: прошлое, настоящее, будущее: материалы II Региональных историко-педагогических чтений; БелГУ, 15 ноября 2007 г. - Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. - С. 322-324. - 0,19 усл. п. л

ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫН АНЫҚТАУДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

СҮЛЕЙМЕН А.

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
магистранты, Ақтөбе қ., ғылыми жетекшісі: филология ғылымдарының
кандидаты, доцент Мұратбек Б.Қ.
E-mail: suleimenaltynn95@mail.ru*

Қазақ тіл білімінде айрықша орын алатын салалардың бірі – ономастика. Аталмыш саланы кешенді ғылым деп қарастыруға болады. Мәселен, ол түрлі филологиялық, гуманитарлық, жаратылыстану ғылымдарының әдістері мен мүдделерін қамтиды, оның қалыптасуы мен дамуына тіл зерттеушілері, фольклортанушылар, тіл тарихын зерттеушілер, философтар, тарихшылар, географтар, мифологтар т.б. үлестерін қосады. Алайда, ол бірінші тіл ғылымына қатысты, оны тек ономастика жеке сала ретінде қарастырыла бастағаннан кейін ғана ХХ ғасырда көпшілік мойындады.

Зерттеушілердің еңбектеріне сүйенсек, жалқы есімдердің саны тілдегі көпшілік қолданыстағы жалпы есімдер санынан асып түсетіндігі анықталады. Себебі, олар жаңа атау ретінде, жаңа мағынада қоғамдық қажеттілікті қанағаттандыру үшін қалыптасып отырады.

Қазақ тіл білімінде жалқы есімдерді зерттеген ғалымдар арасында мазмұнды зерттеу жүргізген Ә.Қайдар, Ғ.Әнесов, А.Әбдірахманова, Т.Жанұзақов, К.Еспаева, Б.Қапасова, А.Әлмаханов, С.Имамбердиеваның еңбектерін ерекше атаған жөн.

Жалқы есімдердің этимологиясын ғалымдар ежелгі ұғымдармен байланыстырады. Мәселен, мына тұжырымға мән берейік: «Қазақ онимдері (жалқы есімдер) құрамы мен құрылысы және шығу тегі – этимологиясы жағынан алуан түрлі. Олардың құрамында ежелгі заман мен ерте орта ғасыр, ортағасырлық және жаңа замандық топонимдердің бары тарихи құбылыс. Бұл атаулардың кейбіреулері сақ, қаңлы, үйсін, ғұн дәуірлеріне тән болса, біразы орал-алтай тіл бірлестігі кезеңіне, енді бір тобы көне түркі тіліне, ал басым көпшілігі қазақ тіліне, байырғы сөздерімізге хас болса, шағын тобы араб, парсы, монғол, славян (орыс, украин, поляк, т.б.) тілдерінен енгендер» [1, 7-б.]. Демек, жалқы есімдердің жасалуына әсер еткен ежелгі түсініктерді зерделеудің мәні зор.

Сөздік қорымыздағы барлық сөздің оның ішінде жалқы есімдердің де өз тарихы, өз этномәдени мәні бар. Күнделікті тіршілікте белгілі бір сөзді, жалқы есімді пайдаланған кезде қарапайым таңба ретінде қабылдаймыз да, оның шығу тарихына, түп төркініне мән бермейміз. Ал топонимдерді зерделеуде оларды жай ғана таңба деп қабылдауға болмайды. Себебі, әр топонимнің өзіндік мағынасы бар және оның қалыптасуы халқымыздың ұлттық танымымен

тікелей байланысты. Бұл ретте топонимдердің этимологиясын анықтау қазіргі кезде тіл білімінде жаңадан дамып жатқан антропоэзектік бағытпен байланыстыруға болады.

Топонимдердің этимологиясын анықтауда кейбір атаулардың уәжденуіне назар аударған дұрыс. Алайда, атаулардың белгілі бір уақыт өткен сайын этимологиясы көмескіленіп, жойылуы да жиі кездеседі. Мәселен, Сырдария атауына қатысты деректер келтірейік. «Бұл өзен көне түркі жазба ескерткіштерінде Йенчу үгүз – маржанды өзен деп аталса, қытай жазбаларында Чжень чжу-хэ – шын інжудің өзені деп аталған көрінеді. Ал парсылар, Яқсарт – шын інжу деп аударған» [2, 10-б.]. Ал соңғы зерттеулердегі тұжырымдарда ертеде негізінен көшпелілер мекендеген Орта Азия мен Қазақстан далаларында қала аз салынғандықтан және көшпелілер қарым-қатынас жасайтын қалалардың дені Яқсарт (Сырдария) бойында моншақша тізіліп орналасқандықтан, ол өзенді түркілер Інжу «моншақ, маржан» деп атаған. Демек, әрбір атаудың шығуына белгілі бір мазмұнға сүйенеді. Топонимдерді таңба деп бағаламай, оның шығу тегіне үңілудің маңызы зор. Себебі, алдымен сөздің түбі түсіну тарихымызды, танымымызды тануға мүмкіндік жасайды.

Жалқы есімдерді этимологиялық жағынан талдап зерделеу мәселесі жалпы лингвистикадағы бұрыннан қалыптасқан этимологиялық зерттеулердің әдістері мен тәсілдерін негізге алу барысында орындалуы тиіс. Ал этимологияның өзі тіл білімінің күрделі саласы ретінде соңғы ғасырда ғана пайда болып, қалыптасқаны мәлім.

XIX ғасырдың бірінші жартысында этимология деп грамматиканы (морфология) айтып келген болса, XIX ғасырдың соңында ғана Еуропа тілдерінде ғылыми негізде түзілген этимологиялық сөздіктердің жарық көруі бұған толық дәлел бола алады.

1950-2000 жылдары жарық көрген В.И.Абаев, Г.А.Климов, В.Е.Егоров, В.И.Лыткин, О.Н.Трубачев, В.И.Циннус, М.Фасмер, Э.В.Севортян, т.б. ғалымдардың этимологиялық сөздіктері бұл саладағы соны жаңалықтар еді. Ал Батыс Еуропа ғалымдары шығарған этимологиялық сөздіктер тізбесі бұдан да көп екені даусыз мәселе.

Ал этимологиялық зерттеулердің теориясы мен практикасы жайлы – «Теория и практика этимологических исследований» (1985), «Теория и методика ономастических исследований» (1986), «Проблемы этимологии тюрских языков» (1990) жан-жақты қарастырылса, қазақ тіл білімінің этимологиясы Ғ.Мұсабаев, А.Ысқақов, Ә.Қайдаров, Ш.Сарыбаев, Н.Қарашева, Ғ.Әнесов, қазақ ономастикасы бойынша А.Әбдірахманов, Е.Қойшыбаевтар өз көзқарастарын білдірді.

Жалқы есімдерді талдау барысында, олардың этимологиясын ашу, айқындауда жалған, халықтық этимологияға бой ұру жайы жиі ұшырасады. Түркі тілдеріндегі жалпы есімдер этимологиясын зерттеу туралы айтылған ой-пікірлер мен пайымдаулар да әр алуан. Бұл ретте В.В.Радлов, Е.Д.Поливанов, В.А.Гордлевский, С.Е.Малов, Н.К.Дмитрев, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Э.Р.Тенишев, Э.В.Севортян, В.Г.Егоров, А.А.Юлдашев, Қ.Қ.Жұбанов,

І.К.Кеңесбаев, Ғ.Ғ.Мұсабаев, А.Ы.Ысқақов, Ә.Т.Қайдаров, А.Әбдірахманов пікірлері тіл мамандарына жыға таныс.

Жалқы есімдерді, оның ішінде топоним, антропоним, этнонимді этимологиялық тұрғыдан қарастырудың түрлі әдістері мен тәсілдерін еркін қолдануға болады. Бұл туралы ғалым тұжырымын келтірейік: «Егерде жалпы есімнің этимологиясын анықтаудағы ізденістің басты мақсаты этимон реконструкциясын анықтау әрекеті болса, жалқы есімдер этимологиясын талдау жайы мүлдем басқаша. Бұл ретте апеллатив қана қарастырылып қоймай, тұтас бір тіркес, тіпті сөйлем танылады. Бұның өзі ономастикондардың (топонимдердің де) жасалуы жағынан синтаксиске де қатысы бар екенін, белгілі дәрежеде семантикалық байланысқа да ие екенін байқатады. Бұл жайт бойынша кейбір тіл мамандарының топонимдердің этимологиялық реконструкциясын анықтауда мәтін құрайтыны, көбіне топонимдер мен антропонимдердің етістік тұлғада келіп, қолданылу барысында қысқарып ықшамдалып отыруын (эллипциялануы) айқын көреміз» [2, 33-б.]. Осы тұжырымда жалқы есімдердің жасалуы мен этимологиясын дәл анықтау үшін лингвистикалық талдау мен зерттеудің бірнеше әдісін пайдалану керек екенін ұғамыз.

Этимология – тарихпен тығыз байланысты, диахронологиялық құбылыс. Сондықтан, тарихи фонетикасыз және алуан түрлі атаулардың түбір тұлғасын анықтап алмайынша нақты нәтижеге ие болу мүмкін емес. Топоним, антропоним, этнонимдердің этимологиясын айқындауда дәстүрлі әдіс, тәсілдермен қоса кешенді, тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық, құрылымдық-морфологиялық, семантикалық, компоненттік талдау және де басқа амалдарды қолдану нақты нәтижелерге қол жеткізеді.

Қазақ топонимдерінің этимологиясын зерттеу барысында жалпы тіл білімінде, сондай-ақ түркітану мен қазақ тіл білімінде жарық көрген ғылыми-теориялық еңбектерге үнемі сүйеніп, оларды басшылыққа алып отыру абзал. Осымен қатар, халық аңызына сүйенудің де өзіндік орны барын ескерген жөн. Алайда жалған этимологияның да сырына назар аударуды естен шығармау керек. Мәселен, Самсы атауына қатысты қызықты дерек бар. Зерттеушілер «ескі түркі тілдеріндегі чам//шам (лай, құрым) мәніндегі атаудың с дыбысы арқылы айтылуы, қырғыз тілінде ол сипатты өзен-бұлақты Чамбыл аққан су дейді. Бұл атаудың -сы формасы көне түр, су тұлғасының ықшамдалған түрінін» [2, 44-б.] деп түсіндірген. Алайда тарихи-салыстырмалы әдіске мән берілмегенін байқаймыз. Зерттеуші XVIII ғасырда осы жерде қазақтың атақты батыры Самсы есімінен қойылғаны туралы дерек айтпаған. Яғни этимологияны анықтауда жан-жақты зерттеу жүргізу керек екенін ескеру керек.

Қорытындылай келгенде, жалпы жалқы есімдер құрамында мағынасы беймәлім және сыры ашылмағандарды этимологиялық тұрғыдан зерттеудің ғылыми маңызы зор. Сол себептен жүздеген, мыңдаған онимдердің шығу тегін және көмескіленген, күнгірт тартқан, бұл күнде көпшілік қауымға түсініксіз онимдердің де этимологиясын ашу құнды жұмыс болмақ. Оларды құрылымдық талдау тәсілімен, я болмаса фонетикалық алмасу тұрғысынан,

фоносематикалық, сөзжасамдық, лексика-семантикалық, құрылымдық, т.б. бағытта зерттеп зерделеу айтарлықтай нәтиже беретіні анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. – Алматы: Қазақстан, 2007. -544 б.
2. Имамбердиева С. Тарихи ономастикалық кеңістік (X-XIV ғғ. түркі жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: Сөздік-Словарь, 2010. -378 б.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРГЕ ЖАҢА КӨЗҚАРАС

ТУРУСБЕКОВА А.Е.

*Гуманитарлық ғылымдардың магистрі, сениор-лектор
ХАТУ, Алматы қ.
Akmonshak_turysbekova@mail.ru*

Тіл қоғамдағы ең маңызды орны бар және ауқымы кең болғандықтан дамуын тоқтатпайды. Біздің өмір сүріп отқан ғасырымызда елдердің шекаралары белгілі болғанмен әртүрлі ұлттардың, әртүрлі тілде қарым-қатынасқа түсуіне шекара жоқ. Сондай-ақ, техника дамуы аса жылдамдықпен орын алған сайын жаңа заттар ойлап табылып, сәйкесінше атауы да шығып жатыр. Бүкіл халық қолданылатын сол атауларды халықаралық термин ретінде тікелей немесе қазақ тіліне ыңғайлап айтуды осы мақаламда ұсынып, Ұлы ғалымдардың пікірлерінен мысал келтірдім. Ойыма түрткі болған жағдайлар:

көптеген қазақи ортада адамдардың орыстанған халықаралық терминдерге тілінің келмеуі;

түркі тілдерінің ішіндегі ең бай деген тіліміздің мүмкіндіктерін толық қолдана алмай жатқандығымыз;

орыс тілінің ықпалынан латын әліпбиінің арқасында ақырындап шығу;

ең бастасы тіліміздің қолданылуға, үйренуге ыңғайлы болуы. Латын әліпбиіне көшуіміздің бір себебі де шетелдік қандастарымыз өз тіліміздегі шығармаларды оқып білсін, латын графикасы бойларына әбден сіңген шетелдіктер қазақ тілін оңай үйренсін демедік пе? Енді түбірі ағылшын тілінен алынып, орыс тіліне ыңғайланып, қазақ тіліне тікелей еніп кеткен термин сөздерді болашақта өз тілімізге ыңғайламасқа немесе түпнұсқада қалай берілсе айтылуға ыңғайлы етіп айтпасқа?. Мысалы, орыс тіліндегі «ция» қосымшасымен аяқталатын сөздерінің дені ағылшын тілінен енген

(-tion - *ин* қосымшасымен аяқталатын) сөздер, мыс: *ambition* /эмбйишн/ - амбиция, *dissertation* /дисэтэйишн/ - диссертация, *concentration* /консэнтрэйишн/ - конценрация, *delegation* /дэлигэйишн/ - делегация, *inflation* /инфлэйишн/ -

инфляция, innovation /иноувэйшн/ - инновация, operation /опэрэйшн/ - операция, presentation /прэзэнтэйшн/ - презентация, section /сэкишн/ - секция, function /фанкишн/ - функция, punctuation /панктюэйшн/ - пунктуация;

түпнұсқада түбір қалпында берілсе де, орыс тілінде қосымшалары «ция» болып берілген сөздер : *commerce /кómэс/ - коммерция, police /нэліс/ - полиция, residence /рэзидэнс/ - резиденция;*

ағылшын тілінде -s, орысшасында -сия жалғауымен бітетін терминдер : *epilepsy /эпилэпси/ - эпилепсия, biopsy /байюпси/ - биопсия, anorexia /энэрэксиэ/ - анорексия;*

ағылшын тілінде джи деп оқылып орысшасында гия болып кеткен көбінесе ғылыми тілде қолданылатын сөздер: *allergy /элэджи/ - аллергия, biology /байólэджи/ - биология, cardiology /ка:диólэджи/ - кардиология, ecology /икólэджи/ - экология, etymology /этимólэджи/ - этимология, morphology /мофólэджи/ - морфология, oncology /онкólэджи/ - онкология, philology /филólэджи/ - филология, strategy /стрэтэджи/ - стратегия, technology /тэкнólэджи/ - технология, terminology /тёминólэджи/ - терминология.*

Осындай халықаралық терминдер бұқаралық ақпарат құралдарында, аурухана, мекемелер мен қоғамдық орындарда, тіпті ауызекі тілде де көптеп қолданылып жүр. Оны тілі орыстанған «Кеңестіктер» мен қалалықтар шұбарландырып «қатырып» жүрсе, ауылдағы немесе орналасқан жері қазақиланған аудандарда полицияны – пэлициэ, электрикті – електрик, ... кейбір *эпилепсия, пунктуация* деген құлаққа үйреншікті емес сөздерге тілдерінің икемі де келмейді, катализатор, карикатуралық деген сөздердің көп кездеспейтіні жақсы, егерде кездесіп қалса айтпақ түгілі түсінбес те.

Б.Қалиев та осындай тіліміздің заңдылықтарына бағынбай тұрған сөздерді бір ретке келтіруді қалап, «Орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге еуропа тілдерінен келген сөздерді жазу үшін тілімізге арнайы ендірілген 12 орыс әрпін қазақ әліпби құрамынан шығарып тастап, өзіміздің төл әліпбиімізді қайта құрастыруымыз керек. Шет тілінен енген сөздердің бәрін үндестік заңына бағындыра отырып оларды өз төл дыбыстарымызбен жазуымыз керек» дейді. [1.18] Яғни, түрік тіліндегі *Otobüs* , орыс тілінде *автобус*, ағылшын тілінде *bus*, ал қазақ тілінде болса орыс тілінен өзгертілмеген *автобус*. Әркімнің өз тілінде ыңғайлы жазылып, қазақ тілінде көшірме болып тұр. Ал кейбір терминдердің терминологиялық сөздікте бекітпесе де қазақшалап баламасын айтып жүрсе (интернетті –ғаламтор, гимнді- әнұран), көбінесе керісінше бекітілген сөздердің (мыс: машина- мэшине, станция- стансы) қазақшасы айтылмайды да. Бұндай терминологиялық, орфографиялық сөздіктерді қолына ұстап көргені де көп емес, барлығынан да бейхабар халық көп. Интернеттен қазақша мәліметтердің аздығынан ешнәрсе үйрене алмайсың, мектеп оқулықтарында енген терминдер, жаңадан енген сөздермен ғана шектеліп қалып отырмыз.

Бұл орайда қазақ терминологиясының жайы туралы ең бірінші болып өз ойларын айтқан зерттеушілер А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Р.Сыздықова сынды ғалымдардың ойларынан мысал келтіре кетейін. А.Байтұрсынов

«Общепотребительные мировые термины могут приниматься, но с соответствующими природе казахского языка изменениями. При наличии казахских слов, могущих заменить их, должны помещаться оба, чтобы право выбора предоставить обществу. Под общепотребительными терминами мы подразумеваем современные общераспространенные европейские термины, но не арабские. Мы принимаем их предпочтительно перед арабскими в силу того, что мы приобщаемся сейчас не арабской культуре, а к европейской. Все достижения европейской культуры в полной мере могут быть выражены европейским же языком. Но заимствованные термины должны подчиняться нашему казахскому говору, т.е. на их должны распространяться звуковые законы нашего языка, исходящие из привычных артикуляций языка» [2.423] деп жазып, халықаралық терминдердің тілімізге енуі дұрыстығын айтқан. Осы ойды қазір жазған болса араб тілінің ықпалынан қорықпай, орыстанған терминдерден қарағанда түпнұсқаны қазақтандырған жөн деуші еді. Осыған орай түрік сөздіктерінің түпнұсқа тілден қалай өз тілдеріне ыңғайлап алғандығы туралды төменде мысалдар келтіремін.

Тіліміздегі терминдердің 150 мыңға жеткендігі туралы академик, педагогикалық ғылымдар академиясының президенті Асқарбек Құсайынов хабарлаған болатын. Оның ішінде түсіндірмелі, нормативті, этимологиялық, салалық, қысқартылған, жаңа терминдер сөздігі, т.б. болып бірнеше түрге бөлінсе, біз тек қана ғылыми-технологиялық жағын қарастырып отырмыз. Техниканың дамуына байланысты Елбасының тапсырысымен ашылған Халықаралық ақпараттық технологиялар университетінің студенттеріне қазақ тілін кәсіби тұрғыда үйрету үшін техника терминдері туралы біраз мәліметтер жинадым. Көңіл бөлетін сөздер: *принтер, анимация, аналық тақша, добавить(үстеу), строка – жолақ, устанавить, анимация, сопоставить, сопоставление, тінтуір, төлбелгі (атрибут). Авто(оуто)* сөзінен басталған сөздерді «өз» сөзімен аударған. Мыс : *автомасштаб, автозамена, автофильтр, автоформа сөздері – өзқашықтағыш, өзауыстырғыш, өзсүзгі, өзпішімдегіш* сөздері қолданылған. Осындай аудармалар тұрғанда біз қазақ тіліні дамытпаймыз, жұртқа күлкілі, жиіркенішті көрсетеміз. Қай елге барсаң да тілін білу керексің, тіпті кейбір АҚШ, Канада сияқты елдерге виза алу үшін де тілден тест тапсырасың. Ал бізде.. Өзге ұлттарды қанша жылдап Қазақстанда тұрып қазақ тілін үйренбеді деп сөгіп жатамыз. Өзіміз қиындатқан тілді өз қазағымыз дұрыс сөйлей алмай жатқанда басқаға не реніш айтамыз. Алматыда атағы әжептәуір түріктер ашқан Сүлеймен Демирел атындағы университеті мен баяғы Қазақ-түрік лицейлері қазір Білім-инновация деп аталатын лицейлер бар. Сол жердегі басшылар да, қызметкерлер де, студенттер мен оқушылар да не қазақ тілінде сөйлейді не ағылшын тілінде сөйлейді. Сабактың бәрі ағылшын тілінде, аралас ұлттардың арасындағы қарым-қатынас тілдері - қазақ тілі. Негізгі мамандықтарымен қатар рухани, қазақи білім беріп жатқаны үшін олар алда келе жатыр. Болашақта да барлық қызмет орындары ағылшын тілінде жұмыс жүргізіп, қазақ тілін қарым-қатынас тілі ретінде ғана қолдануы мүмкін. Өз тәжірибемде екі түрік ұлтына қазақшаны, екі қазақ ұлтына түрікшені

үйретуге тырыстым. 10 сағаттан тұратын 1 апталық нәтижені қорытындыласам қазақтар басқа тілді үйренуден әлдеқайда озып кетті. Түркітілдес тіл болғандықтан денемүшелер сияқты көптеген атаулар бірдей, мыс: *гөз, каш, сати, тырнак, бурун, ағыз, кулак, аяк*, т.б. Ал термин сөздерінің көбісі түпнұсқа тілінде тікелей немесе өз тілдеріне бейімдеп алған. Біз қанша жылдан бері велосипед сөзінің баламасын тілімізге енгізе алмай келе жатсақ, олар ағылшын тілінен алынған *bisycle –bisiklet*, (қаз: шайтанарба деген нұсқасы болған) оқылуы бисиклет деп аударған. Кәрі-жасы қолдана алады, тіпті ағылшын сөзі екенін де ұмытып кеткен. Жаңа әліпбиде «э» әрпі болмағандықтан *эсковатор, электрик* деген сөздердегі эсковатор, електрик деп айта берсек ешқандай ерсілік жоқ. Сонымен қатар мен жоғарыда көрсеткен мысалдарды да өз тілдеріне ыңғайлаған: *polis(полис), spor, demokratik lider(демократик лидер), ekonomik(экономик), estetik (эстетик), epilepsy(эпилепси), original(оригинал), fizyoloji(физиоложи), psikoloji, avukat(авукат), sosyal, otobus(отобус), enerji(энержи), organik, organizasyon (организасион), boksör(боксер), Şampiyon (шампион), subjektif(сабжектив), strateji (стратежи), kimya(химия), kimyasal .т.б.* Ал жаңа әліпбиімізде баяғы кирилицадағы –ц, –ю, –я, –ё, –х, –ь, –ъ әріптеріміз жоқ, бірақ осы әріптерден тұратын кірме сөздер бар. Оны қайтеміз? Ольганы –Олга деуге еуро, американдықтар сияқты үйрене беруіміз керек. Ағылшын тілінен енген *computer* сөзін қазақша *компьютер* деп жазып кампиутер деп айтуға да еш негіз жоқ. Термин қай тілден енсе сол тілдің заңдылығына сәйкес жазылады, бірақ орыс тілінен енген деп жүрген көптеген терминдердің түбі ағылшын тілінен Қазақ тілінде «о» деп жазылған әріптің «а» деп оқылуы туралы заңдылық жоқ. Латын жазбасында *demokratia* сөзі оқылуында сол қалпында болу керек. Ал өзіміз сапалы аударма алмасақ, туыстас тілдердің нұсқаларына қарап үлгі алсақ тіліміз тәуір-ақ оңайланушы еді. Бұл туралы М.Әуезов те А.Байтұрсыновтың пікірін ұстанып, орыстанған терминнен бас тартуымыз керектігін ашық айтпаса да, орыс тілінің заңдылықтары туралы былай дейді: «Мысалы, орыс тіліне француз, ағылшын, неміс, латыннан енген ұшан-теңіз сөздер бар екен. Олар орыс тілінің заңына бағынып айтылады да, жазылады да. Қазір орыс балалары сол сөздердің неміс, ағылшын, француз тілдерін оқи бастағанда басқаша айтылып, жазылатынын жолай, қиналмай-ақ, түсініп, ұғынып, келе жатқан жоқ па? Орыс тіліне қазақ сияқты барлық туысқан тілдерден сөздер кіріп, *джайлау, акын* (ақын емес) деп өз грамматикаларына бейімделіп алып жатыр [3. 262] Біздің грамматикада осы жөнінде асыра сілтеу, сыңаржақтық, бар сияқты». Осыны дәлелдей түсу үшін орыс тіліндегі бір ғана «род категориясын» айту арқылы орыс тілінен өзгеріссіз еніп жатқан сөздердің жөні бөлек деп, жалғамалы (агглютинативті) қазақ тілінің бітіміне сай келмейтіндігін көрсеткен.

Ерден Қажыбек жаңа әліпбидің ескі әріптерді жаңа әріппен алмастыру емес екенін мәлімдеді. "Ескі әріптерді жаңа әліпбиден іздеудің қажеті жоқ. Біз әріптерді өзгертпейміз, әліпбиді өзгертпейміз. Қазақ тілінде бар болғаны 28 дыбыс. Біз 32-ге дейін көбейттік, себебі кірме сөздер қазақ тіліне енгендіктен,

мысалы "в", "ф" әріптері жиі қолданылатындықтан, оларды ысырып тастай алмаймыз", - деп атап өтті ол. [4]

Терминология туралы айтқанда Қазақ тілі білімінің негізін салушы, тіл саласының көбінде еңбек еткен тілші-профессор Қ.Жұбановтың пікірін айтпай кетпеуге болмас. Оның негізгі еңбектерінің бірі - қазақ терминологиясы мәселелері. Қ.Жұбанов қазақ тілінің тазалығын сақтау керектігі жөніндегі жоғарыдағы мысал келтірілген пікірлерге алғаш болып қарсы пікірін «О терминологии казахского литературного языка» [5.280] деген еңбегінде айтты. Ол ұлттық тілдер өзбетінше өмір сүре алмайды, міндетті түрде экономикасы, ғылымы дамыған елдердің ықпалы болады деп, термин сөздерді мәдениеті бізден озық орыс тілінен алғанды жөн санады. Әрине ол дәуірдің көзқарасымен қарасақ, орыс мәдениеті кеңінен белең алып жатқан кезде, қазақтар ғылымнан құр қалмасын, солардың тілдері арқылы ғылым мен білімге есік ашылады деп сеніп, оның үстіне солақай саясат бұл пікірді асыра сілтеп, ұлттық тілімізді жоғалтып ала жаздадық, әлі де зардабын шегіп отырмыз. Мәселен, Қ.Жұбанов осы дәуірде өмір сүрген болса, осы ойынан айнымаушы да еді. Тек қазір ғылым, экономика, техника, мәдениет салаларының бәрін бастап тұрған Батыс болғандықтан, терминдерді орыс тілінен емес түпнұсқа тілден алғанды жөн санар еді. Уақыт өзгерген сайын, заманның талабына қарай пікір де өзгереді. Аталған ғалымдардың тілді зерттеген уақытында орыс мәдениеті кеңінен таралып, өркендесе, қазір ағылшын тілінің қажеттілігі бар салада асқақтап тұр. Дамыған мемлекеттердің барлығы ағылшын тілінде ғана жұмыс істейтін болды. Демек, болашақта бүкіл ғаламды ағылшын басса, біздің ұлттық тіліміз мемлекеттік және еліміздегі ұлтаралық қарым-қатынас тілі деңгейін ұстап қалуы керек. Ол үшін аралас тілдерден арашаланып, ғаламдық тілдің терминдерін алып, өз тіліміздің заңдылығы мен көркемдігін жоғалтпауымыз керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қалиев Б. Қазақ орфографиясындағы қайшылықтар. Алматы, 1994
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы.: Ана тілі, 1992.
3. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы, 19 том. Алматы.: Жазушы, 1985
4. Kaz.tengrinews.kz сайты
5. Қ.Жұбанов. Абай қазақ әдебиетінің классигі. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы. : Жазушы 1966.

КОМПЬЮТЕРЛІК ДИСКУРСТЫҢ ЖАНРЛЫҚ КӨПТҮРЛІЛІГІ

ӘСКЕР ГҮЛЗАТ

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
филология мамандығының 2-курс магистранты
Ақтөбе қаласы
askerova0404@mail.ru*

Дискурс ұғымы төңірегіндегі пікірқайшылықтар әлі күнге дейін толастамай келеді.

Тілдік қатысымның бірлігі қазіргі кезде айтылым деп аталып жүр. Дискурс ұғымы белгілі бір жағдайдағы тілдік-қатысымдық қолданылу үдерісі ретінде танылған.

Айтылымның ерекшелігі оның тұлғаларға, белгілі бір адамдарға бағытталуы. Айтылым басқа да айтылымдармен өзара әрекеттесе отырып, бір-бірімен қабыса әрекет етіп тілдің үлкен бірлігі – *дискурсты* түзеді [1, 80].

Дискурсқа тікелей тоқталмағанымен, оған қатысты ой-тұжырымдар ғалым Қ.Жұбановтың еңбектерінде де кездесетінін айта кеткенді жөн көрдік. Ғалым сөзімен нақтыласақ: «... ауызекі сөйленетін сөздердің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар. Дыбыстап сөйлеген сөздердің олқысы, көбінесе, ыммен толады. Дұрыс айтылмағанын сезсе, сөйлеушінің өзі де сөзін қайта түзеп айтып, түсінікті қылады. Мұның бәрі де жеткіліксіз болса, ауызба-ауыз сөйлескен адам қайта сұрап алуына болады», демек «Сөзді қалай құрудың тетігін білу ауызекі сөз үшін де аса керекті» [2, 148]. Бұл жерде ғалым тікелей *дискурс*, *интенция* терминдерін айтпаса да «сөзді қалай құрудың тетігін білу» деп отырғаны интенцияға меңзейді де, ал «дыбыстап сөйлеген сөздердің олқысы, көбінесе, ыммен толады» деген ой-тұжырымдары дискурсқа берілген анықтамалардағы экстралингвистикалық факторлар сипатына келеді.

Бүгінгі күні өте көп пайдаланылатын дискурстың түрі – компьютерлік дискурс. Қазіргі заманның технологиялық мәдениетін компьютерсіз елестету өте қиын. Компьютер және ғаламтор адам тұрмыс-тіршілігінің барлық салаларын тұтас қамтып, тұрмыс тіршілігінің ажырамас бөлігіне айналды.

Тіл білімінде қазіргі таңдағы ғаламтор дискурсын бүтіндей бір кешенді құбылыс ретінде компьютерлік дискурсты жүзеге асыруын техникалық құралдардың, экстралингвистикалық факторлардың және де білім мен дағдылардың болуын талап етеді.

Компьютерлік дискурс – бұл ғаламтор желісіндегі тұлға-аралық коммуникация, виртуалды кеңістіктегі қарым-қатынас.

Компьютерлік дискурстың негізгі белгілері ғаламтор-форумдарының дискурсын зерттеген ғалым Е.Н.Галичкинаның диссертациялық жұмысында көрсетілді:

1) виртуалдылық;

- 2) уақыт және кеңістіктегі қашықтық;
- 3) гипер мәтіннің болуы;
- 4) құрамында әріптік, образды-көру және образды-есту компоненттерін қамтитын компьютерлік мәтіндер;
- 5) қатысушылардың мәртебелік теңдігі;
- 6) «смайликтердің» көмегімен эмоция, мимика және сезімді білдіру;
- 7) дискурстың түрлі типтерінің біріктірілуі;
- 8) ғаламтор дискурсындағы этика [3].

Е.Н.Галичкина, Н.Л.Моргун, Е.И.Горошко компьютерлік дискурстың белгілерін анықтауға арнаған зерттеу еңбектерінде, компьютерлік дискурстағы мынадай коммуникативтік ерекшеліктерді атап көрсетеді:

- белгіні берудің сандық каналы;
- қашықтық;
- анонимділік;
- торлық құрылым;
- гипермәтінділік;
- мультимедиялық;
- коммуникацияның ауызша-жазбаша сипаты [4].

Бұл қасиеттер компьютерлік дискурс шеңберінде өрбейтін дискурстық қатынастың ерекшелігін анықтайды және оны өзге коммуникативті орталардан ерекшелеп тұрады. Ғаламтор байланыстың ерекше каналы ретінде виртуалды кеңістіктегі коммуникация сипатына әсер етпей қоймайды.

Компьютерлік дискурстың жанрлық көптүрлілігі мәселесі назардан тыс қалған мәселе емес.

Компьютерлік дискурстың жанрларының бірі ретінде форумды алсақ болады. Форум өте жауапты микросоциалдық қауымдастықтарды жіктеу критерийлерімен иерархиялық құрылымы болуымен және желі құрылымдағы тұрақты тұлғааралық байланыс орнатуымен ерекшеленеді [5, 78].

Форум (ағылшынша forum) – желі қолданушылар қауымдастығы. Кез-келген байланыс үшін арнайы жасалған сайт немесе конференция форум негізі. Форумдар коммуникативтілікті ұйымдастыруға, зейінді арттыруға септігін тигізеді. Адамдар бір-бірімен ақпарат алмасу арқылы қарым-қатынас орнатады. Форумдағы байланыстың негізгі бірлігі – хабарлама, яғни «пост».

Байланыс орнату және оған жауап. Тақырыптық бағыт форумдарды компьютерлік байланыстың басқа жанрларынан ажыратады. Тақырып қойылғаннан соң, еркін процесте дамиды, пікірталастар форумның бағытына әсер етіп, белгілі бір мәселелер шешіледі.

Форумға қатысушының жеке қасиеті – әрбір адам өзі байланысқа шыға алатындығында. Сөйлеудің жеке қасиеттерін қарым-қатынас талаптарына сай қанағаттандыру пайдаланушылардың белгілі бір тобы тілдің позициясын анықтайды. Осы қоғамдағы мәселелерге бей-жай қарамау, талқылау арқылы адамдардың өзіндік көзқарастары пайда болады.

Компьютерлік дискурстың ең танымал жанрлық түрі – чат. Чат – арнайы жасалған және нақты уақытта синхронды пайдаланушылармен байланыс үшін

ұйымдастырылған белгілі бір уақыт режимінде болатын сөйлесім. Компьютерлік дискурсте сөйлеу байланысы – еркін қарым-қатынастың түрі. Сөйлесу әрекеті былайша өрбиді: бір уақытта пайдаланушылардың белгілі бір саны хабарламалар жазады, оқиды және ой бөліседі. Мұндай қарым-қатынас жасайтын адамдардың саны 10-15 адам немесе одан да көп болуы ықтимал, бұл тек көп адамдардың сөйлесуі емес, екі адамнан да құралатын чаттар болады.

Чатқа қатысушылар үшін өз пікірлерін білдіру әлдеқайда маңызды. Әңгіме мен чаттың бір ғана айырмашылығы бар, ол чаттың ауызша жүзеге асырылмауында. Әңгімені адамды көріп отырып шынайы өмірде айтсақ, чатта виртуалды қарым-қатынас орнатамыз. Бұл ретте сонымен бірге, коммуникацияға қатысушылар өз эмоциясын білдіруде түрлі смайликтер, суреттер жібере алады [6, 93].

Блог – қысқа жазбалардан, суреттерден тұратын мінді мағлұматы бар торап. Блогшы деп блог жетекшілерін атайды. Ғаламтордағы барлық блогтар жиынтығын блогосфера дейді.

Авторлық құрамына байланысты блогтар топтық және дербес (корпоративтік, клубтық) және қоғамық (ашық) болып бөлінеді. Құрамы бойынша блогтар тематикалық және бірегей деп те бөлініп жатады. Блог қолданушыларға бір тақырыпқа өз пікірлерін (комментарийлерді) қалдыру блогтарға тән қасиет. Блогтарда желілік қарым-қатынас ортасы қалыптасады және оның чат, веб-форум, жаңалықтар тобы болады.

Көп жағдайда дербес блогтар жеке сипатқа ие болады. Бірақ коллективтік және корпоративтік орталардағыдай дербес блог орталарының мамандырылған, яғни белгілі бір өмір сфераларына арналған блогтың түрлері болады:

Саясатқа арналған блогтар. Әдетте саяси блогтарды көшбасшылар саяси партиялар мен саяси бірлестіктердің бірлестіктері, саясаткерлер жүргізеді, хабарламалар, жолдаулар жарияланады.

Тұрмыс туралы блогтар әдетте бұл адамдар арасындағы қарым қатынас проблемеларын, психологияны, үй шаруашылығын жүргізу яғни «тұрмыс», «жеке өмір» түсініктерімен байланысты проблемаларды қарастыратын блогтар.

Саяхат туралы блогтар белгілі бір елде өз-өзін қалай ұстау туралы кеңес беретін және басқа ұлттардың салт-дәстүрлері туралы айтатын авторлардың өзінің сапарларынан алған әсерлерімен бөлінісетін блогтар.

Білім тақырыбына арналған блогтар. Әдетте ол белгілі бір оқу орындарының блогтары. Бұл блогқа қатысушылар білім беру процесін, білім проблемаларын қарастырады, студенттерге хабарламалар, оқу орындары жайлы мәліметтер жазылады.

Сән туралы блогтар сән әлеміндегі жаңалықтар, трендтер, сәнді көрсетілімдерін талқылайтын блогтар. Бұл блогтарда мамандардың пікірлерін, стилистердің кеңестерін және сәнге құмар адамдардың пікірлерін оқуға болады.

Музыка жайлы блогтарда авторлар өзінің музыкалық сүйіспеншілігін, музыкалық әлемдегі жаңалықтарды талқылайды. Музыкалық блогтар – белгілі бір музыкалық бағытқа арналуы мүмкін және әртүрлі музыкалық жанрлар мен стильдерді жарыққа шығарады.

Блогтың негізгі сипаттарына тоқталсақ:

- Блогтағы хабарлар белгілі бір хронологиялық тіртіпте орналасады.
- Блогты бір адам бірінші жақтан жазады.
- Блогта басқа тораптарға сілтемелер беріледі.
- Блог жиі жаңарып отырады, жаңалықтар үнемі сұрыпталып, екшеліп

салынады.

- Блогта пікір қалдыруға болады.
- Блог арқылы автор туралы көзқарас қалыптасады
- Блогты әуесқой адамдар да жүргізе алады.

Қорыта айтсақ, компьютерлік дискурс және оның категориялары мен ерекше белгілері әлі де толығымен анықталып болған жоқ, әлі де толық зерттеуді талап етеді. Компьютерлік дискурс жалпы дискурстың көп қырлы түрі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Формановская Н.И. Речевое воздействие коммуникация и прагматика. – М.: Изд-во «Икар», 2007. – с. 480
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.- 581 б.
3. Галичкина Е.Н. Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках: автореф. дис. канд. филол. наук. Астрахань, 2001
4. Горошко Е.И. Теоретический анализ интернет-жанров: к описанию проблемной области// Жанры речи [Электронный ресурс]/ Е.И. Горошко.-2007. URL: <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=77>
5. Бондаренко СВ. Социальная система киберпространства как новая социальная общность, 2004
6. Нестеров В.Ю., Нестерова Е. Карнавальная составляющая как один из факторов коммуникативного

II. ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: МІНДЕТТЕРІ МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ ПЕЙЗАЖА В КНИГЕ ОЧЕРКОВ А.П.ЧЕХОВА «ОСТРОВ САХАЛИН»

БЕРШАЦКАЯ НАТАЛЬЯ ПАВЛОВНА

Оренбургский государственный университет, nata_96-77@mail.ru

ПРОВАТОРОВА ОЛЬГА НИКОЛАЕВНА

доцент, к.филол.наук

Оренбургский государственный университет, olgaprovatorova@yandex.ru

Исследователь Е.Н. Разумова отмечала, что книга «Остров Сахалин» «по-очерковому нацелена на конкретный жизненный материал и связанные с ним актуальные вопросы» [1, с.201], и, очевидно, что для достижения этой цели и глубокого погружения читателя в повествование Чехов активно использует элементы пейзажа: леса, горы, поля, дороги, реки, озера, облака, постройки и т.д.

В книге очерков «Остров Сахалин» Чехов не просто в документально-публицистической форме передает картины русской каторги, отражает личные впечатления от поездки на «каторжный остров», но и дает представление о системе взглядов на проблемы взаимоотношения человека и государства, исправительные меры правосудия, рассматривает влияние каторги на все социальные слои сахалинского населения, также, в книге звучит понимание ценности человеческой личности и смысла жизни, а главное, Чехов поднимает пути решения «каторжного вопроса», который волновал русских писателей и этнографов и ранее (Ф.М. Достоевский, М.И. Михайлов, С.В. Максимова, В.Г. Короленко и др.).

Подробно анализируя причины, препятствующие упорядочению русской каторги и ссылки, Чехов использует научно-документальный и образно-художественный способ отражения действительности.

Пейзажные описания в книге, на наш взгляд, выполняют специфичную изобразительную и оценочную роль, поскольку отражают авторскую идею о трагичности жизни на Сахалине, и содержат несколько линий.

Во-первых, за счет пейзажных описаний Чехов показывает читателям обособленность каторжного острова как царства зла, боли и унижения; крайней географической точки российской земли, позабытой и никому не нужной. Во-вторых, образным языком пейзажа на контрасте красок природы можно показать убогость человеческой жизни на острове, ее жалкого существования.

В-третьих, автор с помощью картин первозданной природы Сахалина ищет пути выхода из атмосферы несправедливости, средства самоочищения от социальных недугов.

Так, сахалинский пейзаж как метафора ада, крайняя географическая точка российской земли, позабытая и никому не нужная, неоднократно возникает в книге для подчеркивания остроты социальных проблем на каторжном острове. При изображении лесного пожара во время отплытия на пароходе «Байкал» автор бросает намек на равнодушие человека к природе и ироничное умозаключение о том, что «зеленое богатство принадлежит здесь одному только богу». Огонь пожара и клубы дыма над лесом, казалось бы, динамичные детали в описании прибрежного пейзажа, но выглядят застывшими и спокойными, подчеркивая равнодушие и спокойствие мира: «...сплошная зеленая масса выбрасывала из себя багровое пламя; клубы дыма слились в длинную, черную, неподвижную полосу, которая висит над лесом... Пожар огромный, но кругом тишина и спокойствие...» [2, с.54].

Представление Сахалина как крайней точки российской земли происходит в восприятии автора при приближении к острову, который кажется ему туманной полосой, как метафора неясности и скрытой опасности, тупика; за счет сравнений и эпитетов: «неведомый север», «незнакомое море», «необыкновенные чудовища», «конец света».

Путешествие начинается с описания чувств человека, прибывшего на крайнюю точку континента российской земли для «легкомысленной» цели. Автор акцентирует внимание читателя на географическом положении острова не случайно, поскольку при помощи описания можно подчеркнуть и высший предел униженности каторжника, и безысходность его страданий: «Тут кончается Азия...», «Впереди чуть видна туманная полоса – это каторжный остров; налево, теряясь в собственных извилинах, исчезает во мгле берег, уходящий в неведомый север. Кажется, что тут конец света и что дальше уже некуда плыть» [2, с.45], «...в это дождливое, грязное утро, были моменты, когда мне казалось, что я вижу крайнюю, предельную степень унижения человека, дальше которой нельзя уже идти» [2, с.152]. Вглядываясь в звездное небо над селением Пальво, прислушиваясь к ночному звуку журчащего ручья, у автора вновь возникают устойчивые ассоциации сахалинского мира с «концом света»: «Была очень тихая, звездная ночь. Стучал сторож, где-то вблизи журчал ручей. Я долго стоял и смотрел то на небо, то на избы, и мне казалось каким-то чудом, что я нахожусь за десять тысяч верст от дому, где-то в Палево, в этом конце света, где не помнят дней недели, да и едва ли нужно помнить, так как здесь решительно всё равно -- среда сегодня или четверг...» [2, с.156].

С целью показать безысходность судьбы каторжанина, путь его физических и нравственных страданий, автор-рассказчик обобщает пространство Сахалина до локуса прибрежной полосы и дороги: «Каторжник здесь в продолжение многих лет без перерыва видит только рудник, дорогу до тюрьмы и море. Вся жизнь его как бы ушла в эту узкую береговую отмель

между глинистым берегом и морем» [2, с.149]. Или, наоборот, с целью показать масштабность трагедии сахалинского пожара, включает гиперболу – «горит весь Сахалин», и фантастические образы. В описании вида из окна квартиры одного из крестьян, некогда бывшего ссыльным, Чехов составляет экспозицию из нескольких деталей: грядки с капустной рассадой, канавы и листовенница. Образ листовенницы принимает символический оттенок: *«вдали маячит тощая, засыхающая листовенница»* [2, с.56-57]. После пейзажного описания следует выход хозяина и его жалобы на «неурожай, холодный климат, нехорошую землю», которые не умаляют того факта, что этот человек ничего не сделал после окончания срока своей каторги, чтобы переселиться на материк. Засыхающая листовенница - пейзажная деталь, которая в книге принимает обобщенный символический образ неустроенности: *«Ни сосны, ни дуба, ни клена – одна только листовенница, тощая, жалкая, точно огрызенная, которая служит здесь не украшением лесов и парков, как у нас в России, а признаком дурной болотистой почвы и сурового климата»* [2, с.56-57].

Чтобы показать сходство условий жизни русского крепостного и каторжника, Чехов включает аллюзию на стихотворение Н.А. Некрасова «Железная дорога» [2, с.81]. Пейзажные описания призваны обеспечить масштаб работ и их результат по освоению глухого края: *«Теперь же на месте тайги, трясин и рытвин стоит целый город, проложены дороги, зеленеют луга, ржаные поля и огороды...»* [2, с.56].

В пейзажные описания может быть включены признаки «безотрадной погоды» на острове, которая, по мнению автора, *«располагает к угнетающим мыслям и унылому пьянству»* [55, с.78], под влиянием которой *«многие холодные люди стали жестокими и многие добряки и слабые духом, не видя по целым неделям и даже месяцам солнца, навсегда потеряли надежду на лучшую жизнь»*[2, с.113]. Во многих случаях, анализируя преступления осуждённых, Достоевский и Чехов сделали вывод о том, что основной причиной преступлений является несовершенство общественных условий, однако, «безотрадная погода» является, на наш взгляд, одновременно и символом отражения связи между человеком и природой, и острыми наблюдениями Чехова-медика о влиянии климатических условий на настроение и физическое здоровье сахалинцев.

«Социальная» функция пейзажа в книге А.П. Чехова «Остров Сахалин» играет роль средства в выявлении контраста между описаниями природы и жестокости, подчеркивает остроту социальных проблем, поднятых автором.

Чехов достаточно часто использует прием антропоморфизма при описании природы. Явления и объекты природы отражают человеческие свойства и, как правило, становятся проводниками человеческого страдания, выражения боли, посредством антропоморфных метафор: деревья уподобляются людям, погруженные в монотонную жизнь острова – *«...жалобно скрипеть – и никто не слышит этих жалоб»* [2, с.121-122]. Сравнение реки Дуйки, грязной и убогой, на время праздника украшенной «по обе стороны разноцветными фонарями и бенгальскими огнями», с кухаркиной дочкой, на

которую «для примерки надели барышнино платье», показывает глубокий сарказм автора над приукрашенной действительностью и той смертельной тоской, что остается с человеком, для которого нет надежды вернуться с каторги на родину.

И, конечно, третья линия развития социальной функции пейзажных описаний в книге - показать с помощью картин первозданной природы пути выхода из атмосферы несправедливости, и, как средства самоочищения от социальных недугов. Этот путь Чехов находит в переходе к некоему идеализированному миропорядку, в намерении выйти из прежнего пространства в открывшийся ему на Сахалине новый мир с неповторимыми картинами природного пейзажа: «...Татарский берег красив, смотрит ясно и торжественно, и у меня такое чувство, как будто я уже вышел из пределов земли, порвал навсегда с прошлым, что я плыву уже в каком-то ином и свободном мире»[2, с.388]. Таким образом, каторжный Сахалин с его первозданным пейзажем в идеализированных представлениях Чехова предстает чудесным местом нравственного очищения людей и островом для их дальнейшей счастливой жизни: «Быть может, в будущем здесь, на этом берегу, будут жить люди и кто знает? - счастливее, чем мы, в самом деле, наслаждаться свободой и покоем. Но эти берега уже не безгрешны и не девственны. Мы уже осквернили эти берега насилием. Этим прекрасным берегом проводили арестантов, звенели кандалы, шел смрад солонины из трюмов...»[2, с. 381]. Так, Разумова Н. Е. отмечает, что «...онтологическая модель, характерная для творчества Чехова второй половины 1880-х годов: человек трагически обособлен от мира, но ему присуще настойчивое, хотя и бесплодное стремление преодолеть этот разрыв». [1, с. 164].

Используя пейзажные описания, Чехов ставит важнейшие этико-философские вопросы: о смысле жизни, о назначении человека, о соотношении духовного и материального, о красоте.

Список литературы:

1. Разумова Н.Е. Творчество А.П. Чехова в аспекте пространства. – Томск, Томский гос. ун-т, 2001. – 520 с.
2. Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах. Сочинения в восемнадцати томах. Тома четырнадцатый - пятнадцатый. Из Сибири. Остров Сахалин. (1890 - 1995). - М.: Наука, 1987. – 518 с.

ЖОЛТАЙ ӘЛМАШҰЛЫ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР БЕЙНЕСІ

СҰЛТАНИЯЗОВА И.С.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің PhD
докторы, доцент, Орал қаласы*

ИБРАЙМОВА Ә.Д.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің 2-
курс магистранты, Орал қаласы,
ademi_ibraitova@mail.ru*

Қай заманды алып қарасақ та, әр дәуірдің өзіндік қиыншылықтары мен ауыртпалықтары болады. Соның ығына қарай әдебиет саласы дамып, кейде сынға да ұшырайды. Тәуелсіздік тұрғысынан алып қарасақ, біздегі қазіргі драмалық туындылардың көпшілігі тәуелсіздікке қол жеткізуге дейінгі ауыртпашылықтарды сөз етеді. Сол өткен заманның көрінісін өзгеше сипатта бүгінгі ұрпаққа жеткізу, оны сахналық кейіпте бейнелеу драмалық шығармалардың мақсаты болса керек. Сондықтан да, драмалық туындылардың көпшілігінде, жаңашылдық, жаңаша жеткізу дәстүрі өте белсенді түрде көрініс береді. Бұл тұрғыдан алғанда, жазушы әрі сыншы Е.Смағұл өз көзқарасын былайша білдірген: «Бүгін ешбір театрға, оның қайраткеріне, режиссер мен актерге, драма жазатын драматургке не қоямын, сахнада не айтамын, қалай айтамын деген мәселелерге ешбір тосқауыл, шектеу жоқ. Бәрі де өз еркінде, бұрынғыдай сескенбей, жоғарыға жалтақтамай өз білгеніңше, өз шамаңның жеткенінше сахналық шығарма жасау құқығына қол жеткізді» [1, 18-б.]. Мүмкін мұның өзі тәуелсіздіктің берген жақсылығы мен жаңалығы болар.

Сиқырлы әлемге сыр шертіп, кеңінен үңілетін көркем шығармалар тарихи тұлғалардың келбетін, жолын, қалдырған қазынасын, рухани байлығын үлгі ретінде танытатын ірі құндылық. Себебі, тарих пен тағдыр бір-бірімен егіз ұғымдар. Бір-бірінің астары мен ақиқат жолын дәлелдеуге тырысатын бағдаршам түсініктер болса керек.

Тарихи тұлғалардың драмалық шығармаларда көрініс беруі сол тұлғалардың тарих сахнасындағы және жеке өмірдегі даралық қасиеттерін барынша шынайы көрсету үшін қажет.

Жолтай Әлмашұлының драмалық шығармаларының басым көпшілігі тарихи тұлғалар бейнесін жан-жақты ашып, талданды. Әсіресе, «Мұңмен алысқан адам», «Дос – жүрек дос», «Ай астындағы алтын шаһар», «Қайраткердің құпиясы» атты драмаларының барлығы дерлік тарихи тұлғалар бейнесін дәріптеуге арналған.

Драматургтің «Дос жүрек дос» атты драмасы ұлы жазушы Мұхтар Әуезовке арналған. Ондағы басты кеңістік – 1942 жылы еліміздің сол тұстағы астанасы – Алматы қаласында өтеді. Драмадағы басты мақсат – жазушы Мұхтар Әуезов пен ғалым әрі әдебиетші Бейсенбай Кенжебаев өмірі мен шығармашылық байланысы. Драматургтің басты көрсетпек, ашпақ идеясы – Мұхтар Әуезов пен Бейсенбай Кенжебаев арасындағы шығармашылық үндестік, достық, шынайы ықыластың маңыздылығы.

Шын мәнінде, мейлі қандай заман, қандай дәуір болсын ондағы достық күші – барша адамзат қасиетінің ең биік шыңы. Сондықтан да бұл шығарманың айтпақ ойы тек әдебиетші қауым үшін ғана емес, жалпы адамзат үшін де елеулі, маңызды деп есептеуге болады. Шығарманың ең басты 2 жүйесі бар:

- Әуезов – Кенжебаев – Әмірбаев;
- Шаңғытбаев – Сүмесінов – Кенжебаев;

Аталған 2 жүйе байланысы шығарманың ең басты қозғаушы күші болып табылады. Осы арада байланыс сақталмаған жағдайда, шығармадағы айтпақ ой да шашыраңқы болуы әбден мүмкін.

Шығарма барысында драматург Мұхтар Әуезовтің шығармашылық бейнесін барынша әсерлі жеткізіп, жан-жақты ашуға тырысқан. М.Әуезовтің жұмыс пен үй арасындағы байланысы, шығармаға дайындығы, шығармашылыққа көзқарасы шығарманың алғашқы бөлімінде-ақ ерекше толқыныспен суреттеледі. Драманың бастауында Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын бастайын деген сәттегі жазушылық толқынысы, қиналысы өте әсерлі бейнеленеді.

«Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды» [2, 5-б.], – деген алғашқы сөйлемінен-ақ, жазушы шығарманың енді ғана роман тіліне сай болғанын аңғарып, іштей қуанады. Осы бастаманың өзіне қанша қиналған жазушы Мұхтар Әуезов сөз түрлендіру әдісін өте ұтымды қолданған. Ұлтымызды әлемге танытқан ұлы туындыны жазу Мұхтар Әуезовке оңайға соққан жоқ. Бір ғана Абай бейнесінен 4 томдық еңбек жазу М.Әуезовті кейде қуантса, кейде сынға да алған тұстары бар. Расында да, біздер Абайды толықтай түсініп алмай, оған толықтай баға бере алмаймыз. Мұның өзін драматург Жолтай Әлмашұлы да түсінесе керек. Сол үшін де, драматург М.Әуезов бейнесін жоғары қойып, жоғары баға берген. Себебі, Абай поэзия әлемінен де, философиялық ой-толғаныстардан да алдыңғы кезектегі философ ақын. Мұның дәлелі, кезіндегі Ахмет Байтұрсынұлының: «Абай – қазақтың бас ақыны» [3, 18-б.], – деген пікірінде.

Жоғарыда атап өткеніміздей, драманың негізгі арқауы, Мұхтар мен Бейсенбайды байланыстыратын бір күш – әдебиет әлемі яғни, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы. Шығарманың алғашқы көрінісінде-ақ, М.Әуезовтің «Абай жолы» романын жариялау үшін баспаға беруі, артынша редактордың М.Әуезовке хабарласып, бас тартқанын хабарлауы драмада өте әсерлі суреттеледі. Ал, сол тұста баспаның бас директоры әдебиеттанушы, ғалым Бейсенбай Кенжебаев болды. Осы кикілжіңді шешу үшін Бейсенбай Кенжебаевтің де сан түрлі қиындыққа тап болуы, шығармадағы ең тартысты

сәттердің бірі. Редактордың Әуезовке хабарласып, жазбасын алып кетуін өтінген тұста М.Әуезовтің көңіл-күйі де шығармадағы ең эмоционалды бейнелердің біріне жатады.

Драматургиялық шығармалардың, жалпы жанрлар ішіндегі ең ерекше түрі – трагедия екені белгілі. Себебі, оның құрамында барлығы да қарастырылады. Әсіресе, сезіну, күрсіну сияқты көңіл-күй ерекшеліктерін өз бойына жинап, оқырманға шынайы ой салатын жанр екені даусыз, анық. Тіпті, академик Р.Нұрғали бұл жанр жөнінде өз көзқарасын былайша білдіреді: «Трагедия жанры – драматургияның қаһарлы тартыстар мен адасулар шайқасы – қат-қабат өмірдің объективті қайшылықтарын терең образдар арқылы ашып, зор айқастар, үлкен күрестерді бастан өткеріп, шындыққа жету жолында опат болатын күрделі тұлғаның қайғы-шері, мұң-ызасы эмоциялық-эстетикалық ерекше әсермен оқырманға (көрерменге) берілетін, болмыстың қаны сорғалаған сұрапыл шындықтарын айқара ашып, қопарып бейнелейтін іргелі жанр. Шығармадағы трагедиялық тартыстар мен адасулар табиғатын, эстетикалық-эмоциялық әсері мен ерекшелігін, сюжеттік материал мен көркемдік-құрылымдық құралдар жүйесін, тақырыптық идеялық нысананы ескере отырып, қазақ трагедия жанрының өзін 3 топқа бөлуге болады:

- Эпикалық трагедия;
- Тарихи трагедия;
- Тұрмыстық-адамгершілік трагедия» [4, 56-б.].

Сөз жоқ, трагедиялық шығармалар көркем туындының бар болмысынан хабар береді. Бүгінгі зерттеуге нысан болған драматург Жолтай Әлмашұлының да трагедия саласындағы ерекше туындысы – «*Қайраткердің құпиясы*» атты драмасы. Қоғам қайраткері Ілияс Омарұлының өмір шындығы, қиын замандағы қилы өмірін өте әсерлі суреттеген. Драматург тілі мен шеберлігі трагедиядан да бірден байқалады. Мұндағы тарихи бейне – Ілияс Омарұлы бейнесі қоғам мен адамзатты байланыстырушы басты образ (главный герой).

Жалпы, шығарма мазмұнына тоқталсақ, Ілияс Омаров – ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиеттану, қазақ жазба өнерінің дамуына өте көп үлес қосқан тұлға. Жастардың шығармашылық дарынын дамытумен айналысқан жазушы Ілияс Омаровтың заманның кейбір қатал тұстарына осалдық танытып, қатыгез заңдарға бағынуы өзінен кейінгі ұрпаққа түрлі ой тудырады. Сондай-ақ, драмада Қасым Аманжолов, Қанабек Байсейітов бейнелері де көрініс береді. Ғұмырнамалық және эпсаналық жанрда жазылған драмада Ілияс Омаровтың шығармашылық өмірі толықтай баяндалады.

Драмадағы ең басты көрініс – «Абай жолы» роман-эпопеясының жарыққа шығуы, «Рүстем» дастанының жариялануы және оған ықпал еткен Нұртілек Оңдасынов ерлігі өте айрықша суреттеледі. Сонымен қатар, Ілияс Омаровтың Сәбит Мұқанов, Ғабиден Мұстафин, Қасым Аманжолов шығармаларына жүргізген талдаулары да оқырман назарына ұсынылады. Осы тұста Ілияс Омаровтың мына айтқанына тоқталсақ: «Мынау «Абай жолы». Бұны сонау-у 1942 жылы соғыс қызып жатқан кезде баспа арқылы шығартуға ықпал еткен Оңдасынов. Сол Оңдасынов 1944 жылы қазақ тіліндегі «Абай» романын

Мәскеуге Сталиндік сыйлыққа ұсынды. Өнер комитетіне хат жазып: «Әзірге қазақ тіліндегі нұсқасын жібердік, орысшасы жақында дайын болады», – деп қол қойыпты. Қандай батылдық десеңізші!

Мынау «Рүстем-дастан». Мұны Тұрмағанбет ақынға аудартып, қалың қазаққа жеткізуге құштар болған жан – Темірбек Жүргенов. О-о, Темірбек ағаның ұлт мәдениеті мен өнеріне сіңірген еңбегін санап тауысу мүмкін бе! Осы бір Фирдоусидің асыл қазынасына қамқор болғанының өзі неге тұрады! Ал, мен ше? Жасым, отыздан асып, қырыққа тақады. Осы күнге дейін не істеп, не бітірдім? Ұлтыма істеген жақсы ісім қайсы? Рас, отыздың арғы жақ, бергі жағында Орталық партия комитетіне хатшы болдым. Бір-екі облысты басқардым. Қазақ киносына басшылық еттім. Ол – бар болған лауазым. Нендей елеулі іс бітіре алдым екен, а? Ұлтымның шынайы тарихын түзеуге күш салып, Абылай, Кенесары хандарды ақтамақ болып ем, онымды бұл қоғам дұрыс түсінбеді. Осыдан соң ұлт әдебиетінің майталмандары – Әуезов, Мүсірепов, Мұқанов; Мұстафиннің қомақты романдарына талдау жасадым. Ұлт киносы мен театрына да көз қырын салған болдым. Осы ғана ма? Бұл – аз ғой. Осы үшін өмір сүрдім десем келер ұрпақ мені түсінер ме? Әй, түсіне қоймас-с... Айтпақшы, Қасым ақын...» [5, 276-б.].

Ілияс Омаровтың шығармашылық тұлғасы қасындағы жора-жолдастарын да елең еткізген болды. Шынайы өмірде де Ілияс пен Қасымдардың жанашыр достар ретінде суреттеген драматург Жолтай Әлмашұлы, драманың басты мақсатын достық қатынасқа әкеп тірегендей. Бір-бірінің шығармасына баға беріп, сүрінген жері болса ақыл айтып, қолпаштар жері болса жаңылыспай мақтайтын болған. Нағыз өнер адамы болу үшін 2 түрлі бейнемен, 2 түрлі мінезбен өмір сүруің керек. Сонда ғана, игілікті іске қол жеткізесің.

Сондай-ақ, драмада көрініс беретін тарихи тұлғалардың бірі – Бауыржан Момышұлы. Шығармада ол да Ілиястың арқау тұтар жолдастарының бірі ретінде суреттеледі. Драма ішінде де, шынайы өмірде де Бауыржан – әскери адам. Шығармадағы Бауыржанның мінезі, болмысы жалпы қазақ азаматтарына тән бейнені көрсетіп тұр. Ешқашанда, ақиқатты айтудан тайынбайтын, әділдікті қалайтын Бауыржан образы шығармадағы тұтастай әскери тәртіп пен адалдық, шындық мәселелерін алдыңғы кезекке шығарады. Тіпті, бұл жөнінде Ілияс Омаровтың өзі былайша өз ойын білдіреді:

«Ол – Бауыржан ғой. Бауыржанды сен де, мен де тәртіпке сала алмаймыз. Тіпті біз түгілі атағы жер жарған жарған жазушы Мұхтар Әуезовтің өзі де Баукеңді еркелете сөйлесетін еді. 1943 жылы Ұлттық академияда Баукең лекция оқыпты. Сол жолы бір үлкен ғалым оның сөзін тыңдаңқырамай, жанындағы кісімен сөйлесіп отырғанда, Баукең «отставить!» деп айқай салыпты. Әскери адамға сол жолы Әуезов те, Сәтбаев та ештеңе дей алмаған. Сол жылдардың өзінде Орталық партия комитетінің хатшысына «қазақ тілі құрып барады» деп хат жазған да – сол Бауыржан...» [5, 279-б.].

Рас, қалай десек те, қазақтың оқыған азаматтары өздерін аса мәдениетті, әдепті әрі батыл ұстаса – одан ұтылар тұс жоқ. Тіпті, мына өмірге М.Әуезовті сыйдырмай, соңынан қуғыншы жіберіп, темір қапаса қамаудың барлық айла-

амалын істеуі қазақтың қазаққа деген қатігездігі болса керек. М.Әуезовтің романынан бөлек, «Абай» драмасына жол ашу, оның сахналануына да ықпал етті. Әсіресе, осыған қол ұшын беріп, оның сахналануына қол ұшын бергендер қатарында Ахмет Жұбанов пен Латиф Хамиди болды. Аталған тұлғалардың барлығы да тарихи тұлғалардың қатарынан екеніне сөз жоқ. Тіпті, М.Әуезовтің драмалық туындыларының біразын кино әлеміне ұштастыру жөнінде Ш.Айманов, С.Қожықов еңбектері де баяндалады.

Драмада Нұртас Оңдасынов былайша өз көзқарасын білдіреді. Драматург те оны айрықша әсерлі жеткізеді:

«Құрманбек Жандарбеков Жүргенов туралы бір жазбасында «біз оны қазақ театры өнерінің атасы деп танимыз.» Ал, Ахмет Жұбанов «өнер саласында қай-қайсымызға да сол Темірбектің жігері жетпей жатады» деп жазыпты.» [5, 283-б.].

Драмалық туындыларға қойылатын талаптар өте қатаң. Оны орындау әрбір драматург үшін өзгермес қағида іспеттес. Жолтай Әлмашұлы шығармаларында бұл белгілер мен ережелер жүйелі түрде сақталған. Драматургтің драмалық туындылары қазақ әдебиетіне елеулі үлес қосатын озық шығармалардың қатарында.

Тарихи тақырыптар мен тарихи тұлғалар бейнесін суреттеуде драматург өте ұтымды әдістерді ұстанған. Соның әсерінен болар, драматург Жолтай Әлмашұлы әдебиетіміздегі ең танымал Мұхтар Әуезов, Бауыржан Момышұлы, Ілияс Омаров, Бейсенбай Кенжебаев, Қуандық Шаңғытбаев, Темірбек Жүргенов, Нұртас Оңдасынов сынды қайраткерлердің өмірі мен шығармашылығын көркем туындыларына арқау етеді. Драмалық шығармалар да қоғам қайраткерлері, жазушылар мен ақындардан бөлек өмірден ертеректе өткен хандар мен батырлар образы да көрініс береді. Атап айтсақ, Абылай хан, Кенесары хан, Наурызбай батыр, Едіге батыр, Жәнібек хан және Қабанбай батыр бейнелері де тарихи тұрғыдан әдеби үлгіде баяндалады. Олардың істеген ерліктері бүгінгі дәуірдің болмысымен салыстырыла отырып, суреттеледі. Бір жағынан жаңаша қырынан реминисценциялану құбылысын да танытуға тырысады. Мүмкін бұл да драматургтің әдебиет әсіресе, драматургия саласына әкелген ерекше лебі мен жаңалығы болса керек. Шығармаларын әрдайым шынайы жазып, үнемі реалистік тұрғыдан ойлайтын драматургтің шығармаларының барлығы дерлік тақырыптық та, көркемдік те қырынан жаңаша сипатқа ие. Төл туындыларында тарихи тұлғаларды дәріптеп, жан-жақты қырынан суреттеуге тырысуы драматургтің туған халқына, ұлттық қазынасы мен ұлттық менталитетіне деген сүйіспеншілігінің көрінісі болса керек.

Қорыта айтқанда, жазушы, драматург Жолтай Әлмашұлы драмалары бүгінгі жаңа заманның озық туындыларының қатарында, алдыңғы шебінде деп зор сеніммен айта аламыз. Тарихты бұрмаламай, шынайылықты бірінші орынға қоятын жазушыларымыздың шығармалары көбейсе екен деген ниеттеміз. Себебі, әдебиет пен тарих бір-бірінен ешқашан да ажырамайтын, тұтас әлем.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1. Смағұл Е. Жапан дейді ел оны. – Алматы: Әдебиет айдыны. 2006. – №7. – 296 Б.
2. Әуезов М. Абай жолы 1 том. – Алматы: Жазушы, 2002. – 396 Б.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Жазушы, 2002. – 365 Б.
4. Нұрғали Р. Драма өнері. – Алматы: Санат, 2001. – 478 Б.
5. Әлмашұлы Ж. Тірі жан. – Астана: Елорда, 2008. – 368 Б.

ЭПИКАЛЫҚ ДӘУІР ЖӘНЕ УАҚЫТ ДӘСТҮРІ

Т.ТЕБЕГЕНОВ

*Филология ғылымдарының докторы
Абай атындағы қазақ ұлттық университеті
Алматы қаласы*

А.А.БАЙНАҚ

*Филология факультетінің 4-курс студенті
Қ.Жұбанов атындағы ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы
bainak.aibanu@mail.ru*

Эпостағы шындық пен қиялдың, көркемдік шежірелердің жинақталуынан тарихи белгілерді табу сөзсіз тереңдеуді, ғасырлар бедерінен сыр іздеуді зерттеудің басты нысанасы етіп қояды. Бұл бағыт пен бағдар бір кезде М.О.Әуезовтің зерттеулерінде басталған еді. Ертеректе жазылған еңбегінде М.О.Әуезов былай дейді: «Қазақтың батырлар әңгімесі ескі заманнан басталады. Батырлар әңгімесінің басы ескі түрік бірлігінің заманындағы әңгімелерден шығады. Қазақ елінің ескілігі жалғыз қазақтікі емес, жалпы түрік жұртының ескілігі деп санауы керек. Бұрынғы түрік, монғол дәуірі жүрген заманда, алтын орда, ақ орданың күндері айтылатын жерлер бар. Ноғайлы, қырым, қыпшақ, қырғыздардың бір жалаудың астында бір ел болып жүрген кездерін айтады. Бұл түрік жұрттарының жік - жікке бөлінбей тұрған күндері. Бірін - бірі жат демей бауыр көріп жүрген кездері» [1, 56].

Эпосты терең тану, ондағы тарихи дәуір сырын терең ұғудың басты бір белгісі осында тұр. Ғұлама ғалымның аңдату тұрғысынан айтылған аталы сөзі ертедегі дәуірдегі түрік тектес халықтар бірлігін, оның елі мен жеріне қатысты істерін, басынан сөз асырмай, жеріне еш дұшпанды беттетпеген уақытты меңзейтіндігін аңғарамыз. Соның дәлелі мен тарихи негіздерін эпостан іздеуде

бізде біршама жетістіктермен қатар, түрік тектес халықтардың рухани мұраларымен сабақтастыра салғастыра қарау жағынан кемшіліктер де жоқ емес.

Қазақ эпосының тарихи мәніне назар аударып, тарихи дәуірлер кезеңімен байланыстыра түсіндірушілердің енді бірі – С.Сейфуллин. Алғаш ноғайлы дәуірі турасында жан-жақты талдап, қазақтың эпостық шығармаларының мол шоғырланған тұсы ноғайлы кезеңі екендігін айтушы С.Сейфуллин екендігі айтылып келеді. Қазақ эпосындағы көбіне батырлық жырларда ноғайлы елінің қорғаушысы болып келетіндігін айтып, оның негізгі себептері бір кездегі бір тұтас ел болғандығына қазақ, қарақалпақ, ноғай, өзбек халықтарының бір-бірімен жақындығын, бауырластығының дәнекері сол дәуірде жатқандығын С.Сейфуллин дұрыс пайымдаған [2, 297-299]. Ғылымның өріс алып, дамып қалыптасуына осындай бастамалар болмаса, кейінгі дүниелерде жалғастық та болмас еді. Қазақ эпосы мен қырым ноғайлары жырларының бір-бірімен ұқсастықтарын «Орақ – Мамай», «Едіге», «Ер Тарғын» жырлары арқылы дәлелдеп, қандас халықтар мұрасына жақындата қарау концепциясын С.Сейфуллиннен басталғанын мойындаса, осы бір заңдылыққа қатысты бүгінгі таңда қаншама еңбектер жазылды. Демек, іздестіру және тереңдеу үңілу мәселесінде де қозғаушы күштер бар екеніне көз жеткізу қиын шаруа емес екен. Біз сөз етіп отырған «Эпикалық дәуір» жөніндегі мағлұмат С.Сейфуллин еңбегінде былайша түйінделеді: «Ескілікті әңгімелердің бірсыпырасы белгілі бір хан мен патша немесе бір белгілі, асқан бидің айналасында жиналған болады. Ескілік әңгімелерін кейде бір үлкен тарихи дәуірге әкеп те жиып қояды. Қазақ атаулы елдің ноғайлы дәуірінен қалған әңгіме жырының көбі «Орманбет би» заманының маңына жиналған. Онан соң қазақтың ноғайлыдан бөлініп шығып, қазақ атанып, бөлек хандық құрып жүрген заманынан қалған ескілік әңгімелердің көбі «Әз Жәнібек ханның» тұсында болады» [2, 344]. Бұдан белгілі батырлық эпостардың көптеген үлгілерін жинақтап, оларды қазақ, ноғай тағы басқа халықтарға ортақ мұра есебінде санауда С.Сейфуллин көптеген жырларды салыстыра түсіп, пікірін нақтылай білдірген деуге әбден болады. Өйткені, аталған халықтардың мұраларымен салыстырғанда, эпикалық аңыздардың ең толық нұсқалары қазақ арасында кездесетініне Сәкен Сейфуллин айрықша көңіл бөлгендігін таныдық.

Қазақ эпосын дәуірлік межелерге жүгіне анықтау мен айқындау мәселесіне тереңірек көңіл бөлген еңбектердің енді бірі - белгілі ғалымдар Ә.Х.Марғұлан мен Ә.Қоңыратбаевтың зерттеулері еді. Халқымыздың эпостық мұрасын зерттеуде елеулі еңбегімен көрінген академик Ә.Х.Марғұланның эпостануға қосқан сүбелі үлесі -қазақтың батырлық жырларын дәуірлерге бөлумен ерекшеленуі. Қазақ эпосының пайда болған дәуіріне қарай топтастыруда, ғалым эпостың шығу тегі мен пайда болу кезеңін мынадай бес дәуірге бөліп қараған:

1. Ең көне замандағы эпостық жырлар. Оған «ЕрТөстік», «АқКебек», «Құламерген», «Шолпан мерген» сияқты жыр - аңыздар топтастырылған.

2. Оғыз - қыпшақ заманында пайда болған эпостар (XI-XII ғғ.). Бұл дәуір туындысы делініп «Қорқыт», «Алпамыс», «Қазанбек», «Домбауыл», «Қозы Көрпеш - Баян Сұлу» т.б. жырлар жатқызылады.

3. Тарихи дәуірлердегі эпос (XIII-XIV ғғ.). Бұл кезеңнің өзі іштей екі салаға бөлінген: қазақ арасында Жошы ұлысының құрылуы, оның ішкі қақтығыстарын («Қобыланды», «Ер Тарғын») және осы ұлыстың ыдырау кезін бейнелейтін эпостар («Қамбар», «Қазтуған» т.б.) Кейде бұлар Ноғайлы дәуірінің жырлары деп те аталады.

4. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресті (XVII-XVIII ғасырлар) суреттейтін эпос. Бұл тұста «Қабанбай», «Бөгенбай», «Олжабай», «Есімхан» т.б. туралы жырлар ескерілген.

5. Феодалдық қайшылықтарға қарсы күреске байланысты туған эпос [3, 80].

Осылайша топтастырудың өзінен біздің мақсатымызға орай, эпостағы дәуірлік кезеңдерді де жүйелеп алуға болатындай. Бір толассыз ақиқаты сол, жоғарыдағы топтастыру ісінде жанр ескерусіз қалмайды. Қайта жанрлық мәселені игере отырып, осының тарихилық жағы қалай деген сауалға жауап берудің бір түрі дегенді нақтылай түскенді жөн көрдік. Мұны белгілі фольклортанушы ғалым Р.Бердібаев та қостайды: «Академик Ә.Марғұланның эпосты бұлайша жүйелеуінде ой саларлық көп мағына жатыр. Тақырыптық тұрғыдан алып қарағанда мұндай жіктеу шындыққа неғұрлым сай келеді. Сонымен қатар эпостың жанрлық, стадиялық белгілерін қарастырғанда да бұл еңбектің тигізер қолғабысы аз емес» [4, 30]. Эпостың тарихилығы жөнінде Ә.Марғұланның бұл пікірлері кезінде жарық көрген «Шоқан және Манас» - деп аталатын монографиялық еңбегінде де жүзеге асқан.

Қазақ эпосының ішінде батырлық турасындағы осындай топтастыру нәтижесінде, қазақтың эпикалық мұраларын жанрлық түрлері, тақырып аясы, сюжеттік құрамына қарай тереңдеп, ондағы дәуірлік кезеңдермен жіктеулер де жүзеге асырыла бастады. Соның бір дәлелі қазақ эпосын тегі мен жанры жағынан бөліп көрсеткен Ә.Қоңыратбаев еңбегі еді. Мұнда жалпы қазақ эпосы он салаға бөлінген:

1. Ертегілік эпос («Ер Төстік», «Құла мерген», «Таласбай мерген», «Дотан», «Мұңлық – Зарлық»);

2. Түрік қағанаты дәуіріндегі туған жылнамалық эпос («Орхон жазулары», «Күлтегін жайындағы жырлар»);

3. Оғыз эпосы («Қорқыт» жырлары);

4. Тайпалық эпос («Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар»);

5. Ноғайлы эпосы («Ер Тарғын», Мұрын Сенгірбаев жырлайтын «Қырымның қырық батыры» т.б.);

6. Тарихи эпос («Бекет», «Досан батыр», «1916 жыл поэзиясы»);

7. Лиро эпос («Қозы Көрпеш - Баян сұлу», «Қыз Жібек пен Төлеген», «Айман – Шолпан»);

8. Шығыстық дастандар («Рүстем – Дастан», түрлі қиссалар);

9. Авторлық эпос («Еспембет», «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр»,

«Нарқыз»);

10. Совет эпосы («Амангелді», «Мәлік», «Төлеген» жайындағы жырлар) [5, 18].

Бұл топтастырулар мен жүйелеулер көптеген еңбектерде айтылып, бағасы берілгені мәлім. Алайда, біз үшін дәуірлік мәселелерге қатысты қажеті барлығын қайталай кетуге мәжбүрміз. Себебі, талдауға негізделетін батырлық жырлардың шыққан дәуірі, эпикалық шығарманың тарихи негіздері туралы сан сұрақтар алдымыздан шығып, оларды тағы да қайталай берудің жолын алдыңғы тарауда жүйелеп алғанымыз теріс емес екендігін аңғардық. Анығына жүгінсек, жоғарыдағы жүйелеулердің түрлі талас пікірлер туғызатындығына біздің де кезіміз жеткен. Бұл орайда, Ш.Ыбыраевтың төмендегі пікіріне біз де қосыламыз: «Дегенмен жоғарыдағы жүйелеу (Ә.Қоңыратбаевтың жүйелеуіне байланысты айтылып отыр. - А.С.) принципі кемшіліктерден де құр алақан емес. Атап айтқанда, қазақ эпосын хронологиясы мен жанрлық түрлері бойынша топтастыруда біркелкі жүйе сақталмаған. Мәселен, оғыз эпосы, тайпалық эпос, ноғайлы дегендердің бәрі де жанрлық жағынан батырлық жырлар. Ал, түрік қағанаты дәуіріндегі жылнамалық эпосқа Орхон, Енесей ескерткіштерін жатқыза қою қиын. Бұлардың құрамында эпикалық кейбір көріністері кездескенімен, сюжеттік құрылымында, поэтикасында недәуір өзгешеліктер бар, Оның үстіне бұл ескерткіштер қазір түркі жазба әдебиетінің бастау кезі ретінде қарастырылып жүр» [2, 22].

Осындай ескертулерге қосыла отырып, біздің еңбегімізде жалпы батырлық жырларға қатысты дәуірлерге жүгінуде жоғарыдағы жүйелермен сәйкестендіретін тұстардың болатындығын ескертеміз. Себебі, жүйелеуде дәуір мәселесі пәлендей қателікті көрсетіп тұрған жоқ. Көлемді дүниелерден дәуірлер көрсеткішін іздеу - барлық халықтардың фольклортану ғылымында кездесетін ерекшеліктердің бірі. Өйткені, батырлық жырлар ежелгі эпостың көптеген белгілерін бойыма сіңіріп, болған оқиғалардың өзін көне эпостың ықпалы арқылы дамытуда ерекше әсерлеулерге жол берген. Сондықтан одан дәуірге қатысты нақтылы ұғымдар мен түсініктерді тап басып, «тайға таңба басқандай» түсіндіріп шығудың қиындық келтіретіні бар. Тақырыптық жағынан біркелкі болса да, сюжеттік жағынан тексеруде айырмашылық керінетіндігі зерттеу нәтижелерінен белгілі.

Оның нақтылы көрінісі Ә.Марғұлан, М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібаев зерттеулерінде жүзеге асқан. Бұл еңбектерде дәуірге қатысты жинақтап, сол бағытта саралаулар орын алған. Дәл осы бағытта батырлық жырлардың тарихқа қарым - қатынасы күн тәртібінен түспегені рас. Эпосқа қатысты жазылған еңбектер соны дәлелдейді. Дәуірге қатысты жинақтаудың бір көр-сеткіші «Қыпшақ эпосына» қатысты айтылады. А.Боровковтың пайымдауынша, Орта Азия мен Қазақстанның эпикалық шығармаларының үлкен тобы «Қыпшақ эпосы» болып табылады. Осы эпоста XIII-XV ғасырлардағы тарихи жағдайлар мен оқиғалар суреттелетіні нақтыланған. Шындығына жүгінсек, «Қыпшақ эпосының» алғашқы шығу тегі тым ерте дәуірлерді меңзейтіндігі кейінгі зерттеулерде айтылып келеді. Алысқа

бармай-ақ, академик Ә.Марғұланның «Шоқан мен Манас» және Ә.Қоңыратбаевтың «Ежелгі түркі тайпалар поэзиясы және қазақ фольклоры» атты еңбектерінде қазақ эпосының ерте замандардан бастап туғандығы дәйектелген [1, 54]. Қалай қарасақ та әлгіндегі «Қыпшақ эпосы» деп аталатын эпикалық мұралар арнасының шығу тегі әріде десек те, пайда болуы Алтын Орда дәуірін дәріптейтін ноғайлы циклімен байланыстырылады. «Себебі олар Орта Азия жерінде пайда болып, сол Орта Азия, Қазақстан халықтарының (тайпаларының) бастан кешірген өмірін көркемдеп береді» [6, 10-11].

Эпикалық дәуірдің бейнесі ұлттық эпостың тұтас жиынтығынан туындайтын құбылыс. Ол эпикалық дәстүрмен бірлікте жүретін ұғым. Сондықтан эпикалық уақыт дәстүріне қатысты мәселелер жырдың дәуірлік тұрғыдан тұтастану жайларымен бірлікте сараланып, үнемі текстерге сүйене отырып талдауды тілейді.

Қорыта келгенде, жырдағы дәуір туралы ұғым -түсінік, дәстүрге қатысты көрсеткіштер, жырды айтушы жыршы-жыраулардың шығармашылық қабілеті, олардың әлеуметтік көзқарастарына да байланысты болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М., Соболев Л., Эпос и фольклор казахского народа. Литературный критик. 1940, №1.- с.178.
2. Гацак В.М., Предисловие к книге типология народного эпоса. М., 1975. - с. 4.
3. Марғұлан Ә., Эпос – жыр туғызудағы тарихи мұралар. Халық мұғалімі. 1960. №4. - Б. 64-74.
4. Қоңыратбаев Ә., Эпос және оның айтушылары. - Алматы, 1975. - 181 б.
5. Қоңыратбаев Ә., Қазақ фольклорының тарихы. - Алматы: Ана тілі. 1991. 228 б.
6. Дербісалин Ә., Ыбырай Алтынсарин. - Алматы. 1976. - Б. 148-165.

ZIYA GÖKALP VE ABAY KUNANBAYEV'DE MİLLÎ KİMLİK İNŞASI

SAMET AZAP

PhD doktor

Kastamonu Üniversitesi. Doktor öğretim üyesi. Kastamonu. Türkiye.

sametazap@hotmail.com

Kimlik nedir?

Kimlik kavramını Batı dillerinde karşılayan “identity” sözcüğü, Latince “idem” kökünden gelir. İdem, “aynılık, benzerlik” anlamlarına gelir. Kimlik için kullanılan “identity”, türdeşlik ve benzerlik ifade eden bir sözcüktür (Kılıçbay, 2003: 155). *TDK*

Türkçe Sözlük kimliği “Toplumsal bir varlık olarak insana özgü belirti, nitelik ve özelliklerle, birinin belirli bir kimse olmasını sağlayan şartların bütünü” olarak tanımlar (www.tdk.gov.tr). Kimlik kavramını, kişi, grup ya da toplumların “kimsiniz, kimlersiniz?” sorularına verdikleri yanıt olarak açıklamak da mümkündür (Güvenç, 2008: 3). Amin Maalouf kimliği “Beni başka hiç kimseye benzemez yapan şey” olarak tanımlar (2006: 16). Assmann ise kimliği bilinç ile ilişkilendirir ve “kişinin kendi hakkında bilinçsizce oluşan algılayışının bilince çıkması” olarak niteler (2001: 130). Tanımlamalardan da anlaşıldığı gibi insana özgü bir aidiyet olgusu olan kimlik, bireyi diğer insanlardan ayır edici bir unsur olarak da tanımlanabilir.

Millî kimlik

Kimliğin inşası uzun bir süreç içerisinde gerçekleşir. Bu inşa süreci, millet kavramının doğmasıyla içinde yaşayan bireylere bir aidiyet aşılmasıyla başlar. Modern dönem öncesinde bireyler, içerisinde doğdukları toplumun geleneksel yapısına göre zaman içerisinde bir kimlik edinirler. Dil, din, ırk ve kültürel değerler birer ortak aidiyet duygusu oluşturarak kimlik inşasında rol oynarlar (Uğurlu, 2010: 285).

Milliyetçilik ve millî kimlik konuları üzerine çalışan Anthony D. Smith, millî kimliğin temel özelliklerini şu şekilde sıralar;

1. Tarihi bir toprak/ülke, ya da yurt

2. Ortak mitler ve tarihi bellek

3. Ortak bir kitlesel kamu kültürü

4. Topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler

5. Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi. Demekki bir millet, tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitleyi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adı olarak tanımlanabilir. (2017: 32) Bütün bu ortak noktaların millî kimliğin inşa sürecinde öncel bir yapıda etkin rol oynadığı açıktır.

Amin Maalouf, “*her insanla bir takım ortak aidiyetlerim var; ama dünyada hiç kimse benim bütün aidiyetlerimi hatta bunların büyük bir kısmını benimle paylaşamaz.*” (2006: 22) Diyerek bireysel kimlikle toplumsal kimliği ayırır. Maalouf’un sözünden hareketle, millî kimliğin de bireyin içinde bulunduğu toplumun gelenek görenekleri başta millî değerleriyle kurduğu ortak aidiyet duygusu olduğu söylenebilir.

Ziya Gökalp ve Abay Kunanbayev’de Millî kimlik inşası

Türk sosyolojisinin kurucu isimlerinden olan Ziya Gökalp (1876-1924) kültürden medeniyete, edebiyattan tarihe ve sosyolojiye geliştirdiği yeni bakış açılarıyla Türk kimliği ve kültürünün yeniden inşasında önemli bir yere sahiptir. Ziya Gökalp millî tipin esaslarını, Fransız Sosyoloji Ekolü’nün kurucusu ve en önemli temsilcisi olan E. Durkheim’in sosyolojisinin metodolojik esaslarını Türk toplumunun tarihi ve toplumsal gelişimine uygulamaya çalışmıştır. (Günay, Çelik 2010: 10)

Hilmi Ziya Ülken'e göre, özellikle Türk Yurdu dergisinde çıkan "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" adlı yazısı ona asıl hüviyetini kazandırmış; nitekim Gökalp millî kimliği bu formül bağlamında ve kendi sosyoloji anlayışı çerçevesinde anlamlandırıp biçimlendirmeye yönelmiştir. (Günay, Çelik 2010: 20) Milli kimliğin oluşumundaki bu üç aşamanın bir aradalığı önemlidir. Türkleşmek, geçmişten geleceğe Türk adının var olduğu günden itibaren bireyin aidiyet hissiyle içinde yaşadığı Türk kültürünün, dilinin, gelenek ve göreneklerin taşıyıcısı olması durumudur. İslamlaşmak çağdaş anlamda Türklük ile sentez halinde düşünülecek bütün dogmatik fikirlerin dışında aydın İslam düşüncesidir. Muasırlaşmak ise, son 300 yıldır bilim ve teknik anlamda ileride olan Batı kültürünün özümsemesi, aslını kaybetmeden örnek alınmasıdır.

İslamiyet'in Türk millî kimliğinin oluşumundaki önemini ısrarla vurgulayan Gökalp'in ülküsü "modern bir İslam Türklüğü"dür. (Günay, Çelik 2010: 54)

Gökalp'e göre din sadece bireylere bir şahsiyet vermekle kalmaz. O, aynı zamanda toplumları da eğiterek, onlara bir kimlik ve şahsiyet kazandırır. (Günay, Çelik 2010: 10) Bu bağlamda Gökalp, toplumsal ve kültürel gelişmenin temelinde dinin yattığını düşünmekte; Osmanlının son döneminde Türk toplumunda bunalımda çıkmanın millî bir şuurla millet tipi bir toplum aşamasına erişmekle mümkün olacağını, bunun içinde millî ve kültürel bir uyanış gerektiğini düşünmektedir. Kültürel uyanış siyasal bir harekete dönüşecek, sonra da ekonomik bir programa bağlanacak ve böylece uygarlığa geçmenin yolu açılacaktır. Bunun için de Türk toplumunun her şeyden önce Türkleşmesi, İslamlaşması ve Çağdaşlaşması gerekmektedir. Zira Türklük, Müslümanlık ve çağdaşlık Türk toplumunun sosyal gerçekleri olup, bu toplumda Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak akımları hakiki ihtiyaçlardan doğmuştur. (Günay, Çelik 2010: 52)

Kazak edebiyatının kurucusu kabul edilen Türk dünyasının en önemli düşünce adamlarından olan Abay Kunanbayev (1845-1904) Kara Sözleri ve şiirleriyle halkının varoluş serüvenine yön vermiş, onlara kurtuluş reçetesi sunmuştur. Cengiz Aytmatov'un Goethe ve Tolstoy ile kıyasladığı Abay (İbrahim) Kunanbayev, kendi halkını tüm yönleriyle eserlerine yansıtabilen ender şair ve yazarlardan biridir. (Esim 2016: 5)

Ziya Gökalp'in öne çıkardığı bireye milli kimlik kazandıracak İslam olgusu Abay düşüncesiyle de benzerdir. On ikinci kara sözünde Abay: "İman terimi, Kazak bilincinde İslam dini ile gelse de zamanla vicdan, bilimin asıl kavramına dönüşmüştür. Halkımızın iyi, hayırlı demesi de bundandır. Müslümanlıkta ahlâklı insan, ibadetsiz olmaz." Der yine On üçüncü kara sözünde inanmak için iki şey lazımdır diyor: Evvela neye iman etse, onun gerçekliğini akılla delilleyerek inanmaktır. Ona "gerçek iman" yani bilinçli inanç deriz. (Esim 2016: 206-297) Abay akıl süzgecinden geçirilmeden körü körüne inanılmaması gerektiğinin altını çizer. Gökalp, "toplumsal ve kültürel gelişmenin temelinde dinin yattığını düşünmekte" Abay ile aynı görüştedir. Abay da "imanla insanlığın tabiatını açmaya çalışmış"tır (Esim 2016: 297).

Gökalp'e göre; Türk milletinden olmak, lisanda, ahlakta, hukukta, diniyatta ve felsefede Türk harsına bir orijinallik ve bir şahsilik kazandırmaya çalışmaktır. Batıdan ilim ve teknik alınacak, dinden ve milliyetten doğan manevi ihtiyaçları sonradan ilavelerden arındırılmış ve yeniden yorumlanmış İslamiyet ile Türklük sağlayacaktır. Türk edebiyatının Yunan ve İran efsanelerinden kurtulması ve millî mitoloji ile süslenmesi gerekmektedir. Millî uyanışla birlikte dini bir uyanışın da gerçekleşmesi ve mensubu olduğumuz ümmet ve enternasyonallığın belirlenmesi gereklidir. Millî ahlâk gelişmeli, gençler millî bir ideale yönelmeli, bireylerde sorumluluk duygusu yerleşmelidir. İslam, Türk millî ahlâkı ve kimliğinin bir yönü olarak kalmaya devam etmelidir. Bir millî iktisat olmalıdır. Millet in iktisadi hayatının gelişip yükselmesi gerekir. (Günay, Çelik 2010: 53)

Abay da Kara sözlerinde, halkının cehaletten kurtulması, okuyarak dünyayı tanınması, kimliğini özünü yitirmeden geleceğe daha güçlü yürümesi gerektiğini belirtir. Yirmi dördüncü kara sözüne bakılırsa; “Bizim Kazak’ın dostluğu, düşmanlığı, övgüsü, güçlülüğü, kazancı, sanat araması, diğer yurtları tanınması hiçbir halka benzemez” diyor. (Esim 2016: 312) halkından sık sık şikâyet etmesi ise onun realist bakış açısının göstergesidir. Kırk birinci kara sözünde “şimdi ne yapacağız ve kim olduk” sorusunu soran şair, halkının cehaletinden yakınır. Kırk ikinci kara sözünde ise Kazak’ın kötüye düşkünlüğünün bir nedeni olarak işsizliğini gösterir. Eğer insan tarlayla ve ticaretle uğraşsaydı onun boş zamanı kalmazdı.” Diyerek halkını uyarır. (Esim 2016: 352)

Görüldüğü gibi Ziya Gökalp gibi Abay da milli iktisattan bahsederek halkın “tarlayla, ticaretle” uğraşması gerektiğini söylüyor.

Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında: “Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp Medeniyetindenim” (Gökalp 1976: 65) senteziyle yeni bir Türk kimliği inşa etmeye çalışır.

Abay da eserlerinde yaratıcılığını analiz ederken üç kaynağı ele alır: “Sözlü edebiyat, Doğu şiirleri ve Avrupa ile Rus edebiyatı.” (Esim 2016: 45)

Görüldüğü gibi iki şair de kendi halkının milli değerlerinden yola çıkarak İslami unsurları görüşlerinin merkezinde koymakta ve yüzlerini Batıya dönmektedir. Abay, Gökalp’ten farklı olarak Rus edebiyatını da dikkate aldırır. Yirmi beşinci kara sözüne dikkat edersek Abay, Rusça oku derken Rus dilini dünya dilini bilmek için silah olarak kullanmayı sunmaktadır. Asıl amaç Rusça bilmekte değil, Rus dilini bilim, ilim, sanat yolu için kullanmakta, o dönemlerde Rus dilinden başka yol yoktu. (Esim 2016: 313)

Garifola Esim Abay için şunları söyler; “Abay Doğu şairidir. Doğu kültürünün eylemcisi, Müslüman doğunun önemli bilginlerinden biridir. Abay, tasavvufun seçkin temsilcisi el-Ensari el-Mansur, El-Harkany Gazali, Al Hemedani, Sanasi, Farid-Attar, Rumi’lerin tesiri ile dünya görüşlerini oluşturmuş Fuzuli, Nevai, Firdevsi, Hafız Hoca Hafızleri pir edindir. Yani Abay tasavvufu, adı geçen şairlerce tanımış, Ahmet Yesevi gibi tasavvufun seçkin bilgelerinin eserleriyle pekiştirmiştir. Şair, yirmi beşinci nasihatında Arap, Fars, Türk dillerini öğrenme, bilme meselesini gündeme getirir.” (Esim 2016: 52)

Ziya Gökalp; “Türk milletindeniz” dediğimiz için, dilde, estetikte, ahlâkta, hukukta hatta din hayatında ve felsefede Türk kültürüne (Türk zevkine, Türk vicdanına göre) bir orijinallik, bir şahsilik göstermeye çalışacağız. “İslam ümmetindeniz” dediğimiz için, bize göre en mukaddes kitap Kur’ân-ı Kerîm, en mukaddes insan Hz. Muhammed, en mukaddes mâbed Kâbe, en mukaddes din İslamiyet olacaktır. “Batı medeniyetindeniz” dediğimiz için de ilimde, felsefede, fenlerde yani medeni sistemlerde tam bir Avrupalı gibi hareket edeceğiz (Gökalp 1976: 74) diyerek milli kimlik sentezini açıklar.

Bu bağlamda, Ziya Gökalp de Abay gibi her şeyden önce Doğunun bilgisi etrafında çağdaş milli kimliğini koruyan yüzü Batıya dönük bir birey tasavvur eder.

Abay’a aydınlatıcı derken, O, hiçbir zaman Kazak’a “Kazak yaşamından elini çek, yani Kazak yaşamını unut, başka yurttan ol, dilini harap et” demedi. “Kazak yaşamından uzaklaş, başka yurt bul, dinini ve dilini ortadan kaldır, yok et demedi. (Esim 2016: 59-60) Gökalp de “Vatan milli kültürdür” (Gökalp 1976: 90) anlayışını ortaya koyar. Bu bağlamda Ziya Gökalp de Abay gibi kendi milli değerlerine yurduna, halkına, diline sahip bir anlayış ortaya koyar.

Abay kadar güçlü bir şair olmayan Gökalp şiirlerinde de millî kimliğin oluşumunun ip uçlarını verir. “Altın Destan”da millî şuurun Türk’ün kendi tarihinin sayfalarında gizli olduğundan haber verir;

Yüce Türk Tanrı’sı? Gönder bir yalvaç
Sürüne baş olsun, yasana dilmaç,
Türklük’e bir yeni Turfan nuru saç,

Anlasın Türk, millî irfân nerede?

Gideyim, arayım: Turfan nerede?.. (Gökalp 1997: 76)

Kazak şairler arasında zirve kabul edilen Abay Kunanbayev ise, “Maalesef, çok ömrü geçirip gittik” şiirinde Gökalp gibi bilginin merak edilerek aranması, bilenin ise övünmemesi gerektiğini söyler;

Maalesef, çok ömrü geçirip gittik,
Harcadık bir şeye olmadan yettik.
“Sayılı bilgilerden biriyim” diye
İlgi, düşüncesiz, övgü bekledik.

Emsalsiz halka sonra bellettik;

“Pek çok nadan kendine çeker ilgi,

Vazgeçilmez âdet oldu komikliği,

Sırıtp-alay etmesi” it mizacı dedik.... [Kunanbayev 2014: 78]

Ziya Gökalp, Kaşgarlı Mahmud Divan-ı Lûgat’ın Türk adlı eserinde Türkleri kısaca şöyle tarif ettiğini belirtir; “Türk’te böbürlenme ve övünme yoktur. Türk, büyük kahramanlıklar ve fedakarlıklar yaptığı zaman, bir fevkaladelik yaptığından habersiz görünür.” (Gökalp 1976: 35) Abay şiirinde geçen “övgü bekledik” sözü aynı anlayışın ürünüdür.

Sonuç

Türk kimliğinin oluşması için Türk toplumunun reçetesini Türkleşmesi, İslamlaşması ve Çağdaşlaşması olarak veren, şiirlerinde ve ilmi kitaplarında bu sentezi oluşturan Ziya Gökalp ile Doğu-Batı sentezli milli ve İslami geleneğe bağlı bir toplum inşa eden Abay birçok noktada benzer fikirler ortaya koymuştur. Daha birçok örnek verilebilecek iki farklı şairin milli kimliğin inşasında gerek fikirleri gerekse şiirlerinin birbirine yakın olması dikkat çekicidir. Bu çalışma mukayeseli çalışmaların gerekliliğini ortaya koymasının yanında iki farklı coğrafyada yaşayan benzer düşüncelerde iki şairin kimlik inşası çabalarının görülmesi ve metin merkezli okumalarla gelecek perspektifinin oluşturulmasına zemin hazırlamak amacını gütmektedir.

Kaynakça

1. ASSMAN, Jan (2001), *Kültürel Bellek-Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, (Çev. Ayşe Tekin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
2. ESİM, Garifolla (2016), *Hâkim Abay*, (Çev: Bayram Sürekli, Gülkhanıs Arıstanova), Konya: Çizgi Kitabevi.
3. GÖKALP, Ziya (1976), *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
4. GÖKALP, Ziya (1977), *Makaleler III*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
5. GÜNAY, Ünver; Celalettin Çelik (2010), *Türk Kimliğinin Yeniden İnşası Bağlamında Ziya Gökalp*, İstanbul: Kesit Yayınları.
6. GÜVENÇ, Bozkurt (2008), *Türk Kimliği-Kültür Tarihinin Kaynakları*, İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
7. KILIÇBAY, Mehmet Ali (2003), “Kimlikler Okyanusu”, *Doğu Batı Dergisi*, S. 23, Ankara, s. 155.
8. KUNANBAYEV, Abay (2014), *Şiirler*, (Çev: Zafer Kibar), Ankara: SFN yayınları.
9. MAALOUF, Amin (2006), *Ölümcül Kimlikler* (Çev: Ayşe Bora), İstanbul: YKY.
10. SMİTH Anthony D. (2017), *Millî Kimlik*, İstanbul: İletişim Yayınları.
11. UĞURLU, Serdar, “Gelenek ve Kimlik İlişkisi”, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Halk Bilimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2010.
12. www.tdk.gov.tr

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E TÜRK EDEBİYATI YAZAR VE ŞAİRLERİNİN AZERBAYCAN'LI SANATÇI HÜSEYİN CAVİD'İN ESERLERİNE ETKİSİ

ÖMER FARUK ATEŞ

Araş. Gör.

*Kastamonu Üniversitesi. Araştırma Görevlisi. Kastamonu. Türkiye.
ofates@kastamonu.edu.tr*

1.Giriş

Edebiyat bilimi, edebî eser ve şahsiyetleri inceleyen, edebiyat kuramlarını, edebî akımları ve edebî eserlerin üretim süreçlerini ele alan bir bilim dalıdır. Genel edebiyat biliminin alt dallarından birisi de karşılaştırmalı edebiyat bilimidir. Karşılaştırmalı edebiyat bilimi, aynı dilde ya da farklı dilde yazılmış iki eseri inceleyerek benzerlik ve farklılıkları tespit etmeyi görev edinir [Aytaç, 2009: 9-13]. Bir ülkede bir yabancı yazarın alımlanış biçimi ya da bir ülkenin edebiyatında yabancı bir milletin imgesinin tespit edilmesi de karşılaştırmalı edebiyat bilimi kapsamına giren çalışmalardandır. Bununla birlikte çeviri bilimin ilgi sahasına giren tercüme eserler de karşılaştırmalı edebiyat açısından önemli bir araştırma konusudur. Çünkü tercüme yazarı, “tema, imaj ve teknik” gibi unsurlar açısından çeviri yaptığı sanatçılardan beslenir [Kefeli, 2000: 154].

Anadolu Türkleri ve Azerbaycan Türkleri, tarihsel süreçte birbirleriyle yakın ilişki içerisinde olmuş iki Türk topluluğudur. Bu yakınlığın temelinde her iki Türk topluluğunun coğrafi ve kültürel yakınlığının önemli bir rolü vardır. Türk toplulukları ile ilgili Hazar Gölünü merkeze alarak yapılan coğrafi tasnife göre “Batı Türklüğü” çatısı altında yer alan Anadolu Türkleri ve Azerbaycan Türkleri, konuştukları lehçelerin birbirleriyle olan yakınlığının da yardımıyla karşılıklı etkileşime sürekli açık olmuştur. Bu etkileşim edebiyat sahasında da görülmüş olduğundan Türkiye ve Azerbaycan edebiyatları, karşılaştırmalı edebiyat/komparistik açıdan ele alınmaya oldukça uygundur.

Tarihte yaşanan Osmanlı-Safevî ayrışması, iki Türk topluluğunun farklı siyasi yapılar altında yaşaması ve mezhep ayrımı gibi sebeplerden kaynaklanan farklılıklar, Anadolu Türklerinin Azerbaycan Türkleri ile ilişkisinin kopmasına neden olmaz. Osmanlı'nın son dönemlerinde Tanzimat ile başlayan yenilik hareketleri, XIX. yüzyılda Rus işgaline uğrayan Azerbaycan Türkleri tarafından da yakından takip edilir. Bu dönemde Azerbaycan Türkleri, bir yandan Rusların etkisiyle merkezi Tiflis olan modernleşme sürecine dâhil olur, diğer taraftan da Osmanlı'da gerçekleşen Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet hareketlerinin sonuçlarını yakından izler. Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde etkili olmuş Osmanlı aydınlarının ortaya koyduğu fikirler ve edebî eserler, Azerbaycanlı yazarları da etkiler. Bazı Azerbaycanlı aydınlar, eğitim almak için İstanbul'a gelir ve buradaki siyasî, fikrî ve edebî ortamı daha yakından takip etme olanağı bularak, yaşadıkları etkileşimleri kendi coğrafyalarındaki entelektüel hayata yansıtırlar. Özellikle Azerbaycanlı yazar ve şairlerin Osmanlı

sahası edebiyatçılarıyla yakın ilişki kurması ve bu ilişki sonucunda oluşan karşılıklı etkileşim, her iki Türk topluluğunun edebiyatlarında, karşılaştırmalı edebiyat bilimi açısından zengin benzerliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Osmanlı döneminde İstanbul'a eğitim almaya gelerek buradaki sanatçılardan etkilenen önemli Azerbaycanlı yazarlardan birisi de Hüseyin Cavid'tir. Bu çalışmada Osmanlı sahasındaki bazı edebî şahsiyetlerin Azerbaycanlı sanatçı Hüseyin Cavid'in eserlerindeki etkisi, karşılaştırmalı edebiyat bilimi bağlamında incelenecektir.

2.Hüseyin Cavid'in Eserlerine Türkiyeli Sanatçıların Etkisi

Azerbaycan'ın millî-romantik şair ve yazarlarından Hüseyin Cavid, 1882 yılında Nahçıvan'da doğar. Din adamı olan babası tarafından başlangıçta mollahaneye gönderilen Hüseyin Cavid, daha sonra Mekteb-i Terbiye'ye gider ve buradan mezun olur. Tebriz'e giderek Arapça ve Farsça eğitim alan sanatçı, başlangıçta divan edebiyatı etkisi altında Farsça şiirler yazsa da bu süreç fazla uzun sürmez ve şair, çağdaş şiirin poetik unsurlarını benimseyerek Azerbaycan Türkçesi ile şiirler yazmaya başlar [Yeniasır, 2010: 115-117]. Fakat Cavid'e hem edebî şahsiyet açısından hem de bir entelektüel ve fikir adamı olarak asıl kimliğini kazandıran, İstanbul'da aldığı eğitimdir [Babashova, 2014: 142]. Başlangıçta Rıza Tevfik'ten ders alan Hüseyin Cavid, daha sonra İstanbul Darü'l-Fünûn'unun edebiyat fakültesine kaydını yaptırır. Buradaki eğitimi süresince dönemin aydınları ve edebî şahsiyetleri ile yakın ilişki kurar. Abdülhak Hâmid ve Tevfik Fikret ile tanışır. Fakültede Cenâb Şehabettin, Hâlid Ziya, Mehmet Akif gibi önemli şahsiyetlerden ders alır. Hüseyin Cavid, edebiyat fakültesinde okuduğu süre içerisinde Tanzimat ve Servet-i Fünûn yazarlarının eserlerini inceleme fırsatı bulur. Ayrıca O, II. Meşrutiyet'in ilanı ile hızlanan kültür-sanat hareketlerinin de şahidi olmuştur [Babashova, 2014: 146-147].

Hüseyin Cavid'in İstanbul'da bulunduğu yıllar Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri açısından pek çok siyasî ve toplumsal gelişmenin yaşandığı kritik bir zaman dilimidir. Bu dönemde Osmanlı aydınları içerisinde Türkçülük akımı önem kazanmış, benzer gelişmeler Azerbaycan'da da yaşanmıştır. Osmanlı Devleti ayakta kalma mücadelesi verirken Azerbaycan coğrafyası Çarlık Rusya'sının işgali altındadır. Her iki coğrafyada da bir taraftan emperyalist güçlere karşı varlık mücadelesi verme çabası gösterilirken diğer taraftan geleneksel Şark/İslâm toplumun ihtiyaç duyduğu reformlar yapılmaya çalışılır. Bu reform süreci, yaklaşık bir asır boyunca iki coğrafyada da edebiyattaki modernleşme hareketleriyle beraber yürür. Osmanlı Devleti, 1839 yılında Tanzimat Fermanı ile ortaya koyduğu yenileşme hareketinden yaklaşık 20 yıl kadar sonra, Batılı anlamda Türk edebiyatının ilk eserleri verilir ve XX. asrın başında bu modernleşme çabası, kuvvetli milliyetçi vurguların eklenmesiyle devam eder. Azerbaycan coğrafyasında ise Abbaskuluğa Bakıhanof, Mirze Fethali Ahundzâde, Hasan Bey Zerdabi gibi Maarifçi aydın nesil sayesinde hem “modern anlamda” millî kimlik inşa sürecine girmiş hem de modern edebiyatın ilk örnekleriyle tanışmıştır. XX. asrın başında da Hüseyinzâde Ali Bey, Ağaoğlu Ehmed gibi, Osmanlı aydınlarıyla temas hâlindeki milliyetçi aydınlar, Türkçülük fikrinin sistemleştirilmesi için İstanbul'da ve Azerbaycan'da önemli çalışmalar yapmıştır. İşte Cavid'in İstanbul'da bulunduğu yıllar, siyasî, edebî ve

entelektüel hayatın yoğun yaşandığı böyle bir döneme denk gelir. Bu dönem onun şairlik, dramaturgluk anlayışını ve aydın kimliğini biçimlendirmiştir.

Hüseyin Cavid'in tiyatro ve şiir türündeki eserlerine bakıldığında izlek, üslup ve teknik açıdan Osmanlı sanatçılarından etkilendiği görülür. Onun tiyatrolarında Abdülhak Hâmid'in ve Namık Kemal'in tesiri vardır. Manzum tiyatroları özellikle Hâmid etkisinin hissedildiği metinlerdir. Bununla birlikte dönemin şartları ve Türk/İslâm dünyasının var olma mücadelesi verdiği göz önünde bulundurulduğunda, Namık Kemal'in tiyatrolarında görülen toplumsal izleklerin Cavid'i etkilemesi ayrı bir önem taşır. Tıpkı Namık Kemal gibi Hüseyin Cavid de bağımsızlık ve özgürlük izleklerine tiyatrolarında çokça yer verir. Namık Kemal, *Celeddin Harzemşah* isimli yapıtında İslâmî duygularla vatan sevgisini birleştirirken, Hüseyin Cavid *Şeyh Senan* adlı eserinde İslâm'ın yaygınlaşmasıyla dünyadaki sorunların çözülmesini hedefler. Cavid'in *Topal Teymur*'u ile Namık Kemal'in *Celeddin Harzemşah* adlı yapıtları, Türk tarihindeki iç çekişmelerin Müslüman-Türk topluluklarına verdiği zararı göstermesi açısından benzerdir [Babashova, 2014: 399-400].

Ankara savaşının konu alındığı *Topal Teymur* piyesinde Cavid, olayları Timur cephesinden anlatıp, Yıldırım Bayezid hakkında yaptığı bazı değerlendirmelerde anakronizme düşse de, eserde Türkler arasındaki iktidar mücadelelerinin sebep olduğu felaketlerin açıkça vurgulanması önemlidir [Uygur, 2016: 348].

Hüseyin Cavid'in etkilendiği bir başka önemli isim ise Mehmet Akif'tir. Her iki sanatçının da İslâm dünyasının içerisinde bulunduğu durumdan duyduğu ıstırap benzer olmaklar birlikte, hem Cavid hem de Akif bu durumdan kurtulmak için yapılması gerekenler konusunda aynı fikirleri savunurlar. Mehmet Akif'e göre İslâm âleminin çöküş sebebi İslâmiyet'in kendisi değil, Müslümanların tembelliğidir. Cavid de bu konuda benzer düşünür ve çözüm olarak çalışmayı ve bilim yolunda ilerlemeyi gösterir. *Şeyh Senan* dramındaki başkişi de, yapılacak mücadeleden vazgeçerek Mekke'de ibadetle meşgul olmak isteyen şeyhlere;

“Kuru boş secdenin yok akibeti!

Hak sever yalnız ehl-i marifeti”

cümleleriyle seslenir. İslâm'daki tevekkül kavramının yanlış yorumlanarak tembellik şeklinde algılanması, her iki sanatçının da tepkisini çeker [Babashova, 2014: 399-400].

Bu tepki Akif'in;

“Çalış” dedikçe şeriat, çalışmadın, durdun,

Onun hesabına birçok hurafe uydurdun!

Sonunda bir de “tevekkül” sokuşturup araya,

Zavallı dinî çevirdin onunla maskaraya.” [Ersoy, 2007: 496].

dizelerinde ifadesini bulur.

3.Sonuç

Hüseyin Cavid, Azerbaycan edebiyatının millî romantik şair ve tiyatro yazarıdır. Eğitimini İstanbul'da görmüş olması, onun Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret ve Mehmet Akif gibi sanatçılardan etkilenmesine neden olur. Bu etkilenme, Hüseyin Cavid'in eserlerinde söz konusu sanatçılarla benzer tema ve

motiflerin yer almasını sağlar. Bu açıdan Hüseyin Cavid'in eserleri, karşılaştırmalı edebiyat bağlamında incelenmeye elverişlidir.

Tanzimat dönemi yazarlarından Namık Kemal, zulüm ve haksızlığa başkaldırışı, vatan ve hürriyet konulu şiirleriyle Hüseyin Cavid'i etkiler. Hüseyin Cavid de tıpkı Namık Kemal gibi, şiirlerinde sosyal konulara ağırlık verir; vatan, hürriyet, zulüm ve haksızlık gibi milletin dertlerine tercüman olur. Sovyet baskısına rağmen gerçekleri eserlerinde yansıtmaktan korkmaz.

Mehmet Akif dinî, içtimaî düşünceleri ve İslâm âleminin sorunlarına sunduğu reçeteler açısından Cavid'i etkiler. İki sanatçının çalışmaya ve bilime değer verme gibi konularda bakış açıları benzerdir. Tüm bu benzerlikler göz önüne alındığında Osmanlı sahası ve Azerbaycan edebiyatının coğrafi ve kültürel yakınlıktan kaynaklanan etkileşiminin Hüseyin Cavid'in eserlerine de yansıdığı görülür. Hüseyin Cavid, İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olan yazar ve şairlerle yakınlık kurup onlardan ders almış, devrin siyasî, fikrî ve edebî ortamına yakından şahit olmuştur. Bu yakınlık, Hüseyin Cavid'in şiirlerinde ve tiyatro eserlerine, karşılaştırmalı edebiyat disiplini doğrultusunda bakıldığında daha net görülmektedir.

Kaynakça

1. AYTAÇ, Gürsel, (2009), *Genel Edebiyat Bilimi*, Say Yayınları, İstanbul: s. 9.
2. BABASHOVA, Zhala, (2014), "19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Türk Edebiyatı; Hüseyin Cavid, Türk Edebiyatı ile Etkileşimleri", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
3. ERSOY, Mehmet Akif, (2007), *Safahat*, (hz. A. Vahap Akbaş), İstanbul.
4. KEFELİ, Emel, (2000), "Edebiyatın Gelişmesinde Tercümelerin Rolü: Tercüme Edebiyatı", *Karşılaştırmalı Edebiyat İncelemeleri*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 154.
5. UYGUR, Erdoğan, (2016), "Hüseyin Cavid'in Topal Teymur Piyesi Üzerine", I. *Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kastamonu.
6. YENİASIR, Mustafa, (2010), "Hüseyin Cavid ve Özker Yaşın'ın Eserlerinde Milli Duygular", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Edebiyatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

КӨРКЕМДІК ЖҮЙЕДЕГІ МИФО-ПОЭТИКАЛЫҚ САРЫНДАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

ОБАЕВА Г.С.

6D020500 – «Филология» мамандығының 2 курс

PhD докторанты

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

e-mail: gso72@mail.ru

Қазіргі жаһандану заманында күн өткен сайын фольклор мәселесінің маңызы арта түсуде. Біз барған сайын рухани мәдениетіміздің түрлі құбылыстарының құпиясы фольклорда жатқанын санамызда жаңғырта бастағандаймыз. Себебі фольклор – халқымыздың көркем тарихы, рухани бастау көзі. Бүгінгі гуманитарлық ғылымның қай саласы болса да негізін фольклордан алады, фольклорға арқа сүйемейтіні кемде-кем. Халықтың ауызша көркем шығармашылығы жазба әдебиеттің де қайнар көзі екендігі белгілі. Сондықтан да әдебиет пен фольклордың өзара байланысы әдеби процестің әр кезеңі сайын анағұрлым қызығушылық тудыруда. Әдебиет фольклордың көркем тәжірибесіне сүйене отырып, өзінің эстетикалық қажеттіліктерін толтыра алады. Осы себептен де бүгінгі әдебиеттану ғылымында осы мәселе уақыт озған сайын жаңа арнада, жаңа бағытта дамуда.

Фольклордың ең көне жанрларының бірі мифке деген жаңа көзқарас бүгінгі фольклортану ғылымында әбден қалыптасып, өзіндік ғылым арнасы боп қалыптасты. Халық мифологиясы тек сөз өнері ғана емес, алғашқы қауымдағы ежелгі адамның әлеуметтік шындықпен, табиғатпен, қайырымдылық пен зұлымдық, өмір мен өлім сияқты қарама-қайшы күштермен ара-қатысын да танытады. Фольклорға арқа сүйеген әрбір жазушы көнені жаңамен салыстырып, көне мифтік образды шығармасының шынайы көркемдік тініне көркемдік жүйенің символы ретінде қолдана отырып, есте жоқ ескі заманның философиялық-поэтикалық мұраларын өзінше ұғады.

Фольклорға иек артқан әрбір суреткер көне мұралардан өздеріне қажетті философиялық-поэтикалық құндылықтарды тандап қолданады. Қаламгер фольклордан жаңа заман тынысына сарындас, үндес келетін тақырып, идея, образдар мен мифологиялық сюжеттерді іздейді. Халықтық мифология элементтерін жазушының мақсатты түрде пайдалануы туындының халықтығын күшейтіп, ұлттық реңін тереңдете түседі. Әр ұлттың таным-түсінігі, салт-санасы әр түрлі дәрежеде болатыны сөзсіз. Мифология – халықтың мыңдаған жылдар көлемінде жинақтаған көркемдік ойлау жүйесі, таным-түйсігі. Онда адамзат баласының рухани ізденісі, даналық ойлары, адамгершілік ізгілік түсініктері жатады. Міне, осындай дүниені көркем әдебиетте символдық образдарға айналдыру арқылы әдебиет мүддесіне қызмет еттіруге болады. Мифтік аңыздарды көркем шығармаларда пайдалану әдебиеттегі жаңа бір

әдеби әдістердің дүниеге келуіне ықпал етті. Көркем әдебиеттегі мифтік мотивтердің көркемдік қызметі алуан түрлі болып келеді. Қазақ фольклортану ғылымында соңғы кезде мифке деген қызығушылық арқасында өз алдына арна құрайтын зерттеу саласы бір жолға қойылды. Мифтің фольклорда ішінара кездесетіні туралы Р.Бердібаевтың «Қазақ эпосы», Ш.Ыбыраевтың «Эпос әлемі», Ш.Елеуқеновтың «От фольклора до романа-эпопеи» деген зерттеу еңбектерінде қарастырылды алғаш. Алайда оны терең зерттеп, жан-жақты зерделеп, жанрлық классификация жасап, ғылыми айналымға түсірген ғалым – С.Қасқабасов. «Қазақтың халық прозасы» т.б. еңбектерінде қазақ мифологиясына қатысты осыған дейінгі орын алған күмәнді ойларды біржола сейілтіп, мифтік фольклор жанрын түйіндеді. Мифтік мотивтер мен сюжеттерді пайдаланатын қаламгерлер айтпақ идеясының негізгі тірегін адамгершілік-философиялық бастаулардан алады. Суреткер өз шығармаларында неғұрлым адамгершілік концепциясын биік қойған сайын, қолданылып жүрген көркемдік әдістерден емес, өзінің философиялық ойын жеткізетін символдық бейне-образдардан анағұрлым молырақ тірек таба бастайды. Бүгінгі прозада аңыз жасаушылық жекелеген қаламгерлердің шығармашылықтары арқылы еніп, прозамызда өзіндік бір стильдік айшық, өзіндік өрнек қалыптастыра бастады. Мысалы, Мүсіреповтің «Ана жыры» әңгімесі тұтастай Хауа ана туралы мифтік сюжетке құрылған. Адам ата мен Хауа ана туралы дүние жүзі мифологиясында тараған сюжет қазақ арасында да болды. Сол мифтік аңыздың жалпы сарынын ала отырып жазушы жаңаша аңыз-әңгіме жасаған.

Бүгінгі қазақ прозасында Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с), оның сахабаларының ғұмыры мен сауапты, игілікті істерін суреттеген көркем шығармалар өз алдына бір арнаны құрап қалды. Көп уақыт бойы үстемдік құрған тоталитарлық жүйенің кезінде мұсылманшылдықты уағыздау, пайғамбарлардың өмірін әңгімелеу кез келген қаламгердің қолынан келген жоқ. Бұған, алдымен, сол заманда қатаң қолға алынған атеистік тәрбиенің әсері мол болса, екінші жағынан, қанша жерден жазғысы келсе де, діни білімі, сауаты аз болуы да көп қаламгерге тұсау болды. Сол себепті де поэзияға қарағанда прозада бұл тақырыпқа бару әлдеқайда қиын болды. Сауаты жеткенімен де, пайғамбардың атын анықтап жазып, дәріптеп суреттеген шығармалар өте аз болды. Тек берегірек келгеннен кейін ондай шығармалар ішінара көріне бастады. Сондай шығарманың бірі – Ғ.Мүсіреповтің «Ана жыры» әңгімесі. Жазушы әңгімеде адамзат атаулыға тылсым әлем жұмақты суреттейді. Әңгімеде кіші періштелердің миллиондаған көпшілігі күні-түні «..Лә иләһа елла Аллаху, лә иләһа елла Алла!..» деп аллаға салауат айтып тұрады.

Ғ.Мүсірепов алып отырған шығармашылық кеңістігі ретіндегі жұмақ – адамзат пендесіне беймәлім, жұмбақ әлем. Сол қылышынан қан тамып тұрған кеңестік заманның басты идеологиясы атеизмнің талап-шарттарымен қарасақ та, кейіпкерлері де, танымы да тосындау шығарма. Қаламгер әңгіменің сюжетіне жер бетінде ең алғаш адамның пайда болуы, тұтастай алғанда Адам Ата мен Хауа ананың пайда болуы туралы аңызды негізге алып, реализмі мен романтикалық пафос астасқан, ерекше мазмұнды, стилі де айрықша дүниені

тудырған. Аңыздық желі арқылы «Адамзат баласының ең алғашқы қазық қаққан жері қазақ жері» деген ойға әкеліп, аяғында жалпы адамзат баласының бірлігі, ынтымақтастығы туралы идеямен аяқтайды. Әңгіменің ішінде алғашқы «бесік жырының» тууы туралы, басқа ешбір халықта жоқ, тек қазақ әйелінің ғана құдайын қарғай алуының себебі туралы, қазақы адамгершілік тәрбие, қазақ баласының табиғатынан әнге жақындығының қалай пайда болуы туралы эпсана-хикаяттар туындатқан. Мысалы: «...Балалар анда-санда ыңырсып қояды. Ана екі баласын құшақтай отырып, балаларының ыңырсуына өзінің ыңылдауын қосады. Осылай-осылай өңдене келе, кейін бесік жыры деп аталатын бірінші ән аяқтана бастады... Өмірді ой туғызады, ән көркейтеді емес пе! Адам өмірі орнығып, ақырын-ақырын көркейе берді» [1,138-б.], «Судың тазалығын үйретейік. Күннің жылылығын үйретейік. Ата-ананың достығын үйретейік. Біздің салауатымыз осы болсын, ән болсын! Өйткені осы жаңа дүниеміздің өзі маған ән салып тұрғандай, мейірім төгіп тұрғандай сезіледі» [1,137-б.]. Мінекей, осы әңгіме тұтастай жазушының өзі құрған аңызына құралса да, ондағы шындықпен астасқан ойларға еріксіз көңіл бөлесің. Жазушы, осылайша, діни-аңыздық сюжетті түрлендіре отырып, шындыққа бергісіз дәлелді дүние жасаған. Жазушы Адам ата мен Хауа ана туралы аңыздық сюжеттің ескі сілемдерін ала отырып, жаңаша пайымдауға негізделген аңыз жасайды. У.Б.Далгат: «У современных писателей, обращающихся к фольклору, отношения с сюжетом значительно усложняются. Уже давно преодолена та ранняя ступень, когда писатель открыто ориентировался на тот или иной фольклорный сюжет, когда еще оставался в силе традиционно устойчивый механизм фольклорного повествования, обусловленный определенной сеткой логических возможностей» [2, 42-б.] деуінің негізі бар. Өйткені фольклордың сюжетін түрлендіре қолдану барша қаламгерлерге тән. Ғ.Мүсіреповке тән ерекшелік аңыз сюжеттерін неғұрлым жаңа мазмұнмен байытып, өзінің авторлық пайымдауларын мол енгізіп отыруында. Тіпті кейде, уақыт мезеті мен кеңістік байланысы бұзылып берілетіндей. Аңыздық желі мен қаһармандар өзгеріп, жаңа заман келбетіне сай іс-әрекеттері жандандырыла беріледі. Жазушы оларды өз қалауынша қоғам өзгерісіне араластырып, іс-әрекеттерін өзінің идеялық-көркемдік көзқарасы тұрғысынан сипаттап отырады.

Мифтік сарындарды пайдалану авторларға өздерінің тереңде жатқан ойларын беруге көмектесті. Фольклорлық санамызға берік орын тепкен, қазіргі прозада ұлттық негізбен байланыстырылатын рухани байлығымыздың бір қайнар көзі мифтер болып табылады. Қазіргі қазақ прозасындағы миф – бұл өте таңғажайып сан қырлы құбылыс. Миф түрлі көркемдік бағыттар мен жанрларда орнығып қана қоймай, көркем мәтіннің барлық деңгейіне енді. Қазақ мифологиясын диалектикалық-логикалық жүйесі бар синкретті жанр деуге болады. Халықтың өзіне тән ғасырлар бойы қалыптасқан ойлау мен таным жиынтығы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, генетикалық жүйеде сіңісіп, таралып белгілі бір символикалық тәсілге айналып, шығармашылық әлеміне дейін ұласты. Мифопоэтикалық ойлау жүйесі қандай өнер түріне де тән. Мифтің анемизм, тотемизм, магизм сияқты арналары қазақ дүнитанымына айрықша тән

екені қазір әбден айқындалды. Осындай ұғымдар әруаққа табыну, кие тұту, өмірден өткен адамның аруағын еске алу, қабірін қастерлеу дәстүрі қазақта ешқашан үзілмеген. Қазақ халқы аспан әлеміндегі әрбір құбылыстықадір тұтып, табынған. Соның ішінде, Ай мен Күнге қатысты ұғымдар халқымыздың поэтикалық ойлау жүйесінің тініне әбден сіңіп кеткен. Оларды қасиетті санап, барлық асылына балаған. Күн – түркі халықтарының ежелгі замандардан табынуына негіз болған ұғым. Ғарыштық кеңістікте Күн жүйесіне кіретін денелердің барлығының да жылумен, қызумен ғана қозғалыстарға түсетіндігі ғылыми-танымдық мәні бар заңдылық. Қоршаған ортадағы сан алуан табиғат құбылыстарының адамзат танымына әсер етуі туралы А.Байтұрсынов «Күркіреген күннің, дүрілдеген желдің, бұрқыраған дауылдың, зырқыраған құйынның әрқайсысының істеуші иесі бар, құдайы бар деп ойлаған. Күлімдеп күнде көз салып, күйін, жайын көріп, жарық беріп жарқыратып, жылылық беріп, маужыратып, мәз қылып отыратын «Күн құдайы» қара әбілет басып, қараңғыласа – қауіптенген, қайғырған, бір дүрбелеңге ұшырады деп білген. Қыс қара су, қарлы су, қасқа су, жер суы және т.б» дейді [3,288-б.].

Осы пікірлерге сүйене отырып пайымдайтынымыз, қазақ халқының мифтік ойлау санасында осы аспан денелеріне байланысты анемистік түсініктер өз алдына арна құрайтынын байқаймыз. Шығарманың көркемдік жүйесінде осындай түсініктер өзгеше өріліп, өзіндік көркемдік қызмет атқарады. Мүсіреповтің де қай шығармасынан осындай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Мысалы «Оянған өлке» романынан: «Орталап қалған жарық ай ақ үйдің еңсесін көтере түсейін дегендей, көгілдір нұрын себелеп төгіп, көтеріле бастады. Қара көк аспанға шимандай болып шыға келген жұлдыздар да осы үйге тағылған тана-моншақтай жарқырап, ерекше бір көрік беріп тұр» [4,17-б.], «...Заман бұзылғалы келеді. Былтыр күн тұтылды. Алдыңғы жылы ай тұтылып еді. Құйрықты жұлдыз болса мынау, әр түнде төбеге шығып алады да, бір қозғалмайды..» [4, 88-б.], «... Батар күн бар жарығын сол орманға ғана төгіп, өзге дүние қараңғыда қалғандай» [4, 160-б.]. Мұндай мысалдар тек бұлармен шектелмейді. Жазушының қай шығармасында да осындай мифтік танымдарға байланысты түсініктер шығарма сюжетінің көркемдік жүйесінде жігі білінбей астасып жатады. Әсіресе, осындай анемистік түсініктер көп кездеседі. Бұл, әрине, жазушының әдейілеп қолданайын деген мақсатынан емес, сан ғасырлар бойы ата-бабамыздан қанымызға сіңіп келген түсініктердің сарыны. Анемизм қоршаған орта мен табиғат құбылыстарының жер бетіндегі, аспан әлеміндегі сан түрлі барлық заттың жаны бар деп қараған алғашқы қауымдық қоғамдағы қарапайым түсінік. Анемистік түсінік қазақтарда өте ертеден келе жатқандығын біз Шоқанның «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» еңбегінен де көреміз. Он тоғызыншы ғасырдың бел ортасында Шоқан халқымыздың ұлттық ерекшелігін танытатын ұғымдарға тоқтала отырып, әсіресе табиғат пен адам қарым-қатынасы туралы тамаша пікір айтады: «...табиғат пен адам, өмір мен өлім саналы ұғымға тіптен түсініксіз, таңғажайып құпия құбылысболып келеді. Табиғат пен дама! Өзіңіз айтыңызшы, тіршілікте одан ғажап, олардан құпия не бар? Әлемнің таңғажайыптығын тану,

ұғу қажеттілігі, адамға қатысты өмір мен өлім мәселесі және табиғаттың құпиясына деген құштарлық шамандықты туғызды. Шамандық дегеніміз – әлемдік дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат және өлгендердің рухын қастерлеу, аруағын ардақтау. Ертедегі адамдардың нәрсет-пәк көңіл-санасы күнді, айды, жұлдыздарды, мәңгілік өзгерістегі бүкіл жарық дүниені құрмет тұтты, осыларды біз табиғат, немесе әлем дүниесі деп атадық» [5, 87-б.]. Осылайша, қазақтардағы шамандық діннің осындай ұғым-түсініктерде сақталғандығын дәлелді негізде зерттеген ғұлама ғалымның пікірімен сабақтай отырып, мифтік сенімдер халықтың рухани әлемін танытатын ерекшелік десек, осы ерекшеліктер жазушы Ғабит Мүсіреповтің көркем шығармаларында өзіндік арна құрай отырып, оның фольклорлық негізін нықтай түседі. Фольклор өзінің идеялық-эстетикалық мәнін жоғалтпай, қаламгерлердің шығармашылығына бай рухани қазына боп келе жатыр.

Әдебиеттер

1. Мүсірепов Ғ. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. Әңгімелер. Құраст: Ә.Нарымбетов. – Алматы: Жазушы, 2002. -288бет.
2. Далгат У. Фольклор и литературный процесс. Кітапта: Фольклор. Поэтика и традиция. – М., 1982.
3. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. (Құраст.Шәріпов Ә.,Дәуітов С.)- Алматы:Жазушы,1989.- 320 бет.
4. Мүсірепов.Ғ. Таңдамалы. Үш томдық. – Алматы: Жазушы, 1980. Т.2.- 592б.
5. Уәлиханов Ш. Алтышаһарға сапар. – Алматы: Атамұра, 2006. – 304 б.

ҚАРАҚАЛПАҚ АЙМАҒЫ ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА ЖЫРШЫЛЫҚ ДӘСТҮР

Т.ТӨРТКҮЛБАЕВА

*Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты,
қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының аға оқытушы*

Қ.Қ.ЖОЛДАСОВ

*Филология факультетінің 4-курс студенті
Қ.Жұбанов атындағы ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы
kazzbekzholdasov@gmail.com*

Ұлттық қазақ фольклоры мен классикалық әдебиеті осы ұлттың ареал-

аймақтық, этникалық тобының немесе жеке бір жазушы, ақын шығармашылығының пайда болу және қалыптасуында негізгі фактор болатыны қарақалпақ аймағы ақын-жыраулар шығармашылығы үшін таңданатын жаңалық емес. Себебі, бұл аймақтағы қазақ ақын-жыраулары бірден жоқ жерден пайда болған саз және сөз өнері иелері емес еді. Олардың кейбірі туған жұртта жүрген уақыттарда-ақ үлкен өнер иелері сипатында аты шыққан, халық арасында кеңінен таныс жыршы-жыраулар және ақын-жыраулар еді. Олар жана ұлттық ортаға келгенде, тек өздерін, бала-шағасын, мал-мүлкін алып келумен шектеліп қалған жоқ, өздерімен бірге ата-бабасынан келе жатырған көп ғасырлық көңіл мүлкі, рухани дүниесін де алып келді.

Ең негізгісі – олар өздері жол азабынан талай қиындық көріп, талай құрбандықтарға кездесе де, халықтың сан мың ғасырлық бай фольклоры мен классикалық әдебиетінің бай үлгілерін жад сандығында ардақтап ұмытпай сақтап, бұзбай сол сұлу қалпында алып келді. Бұл дүние өздерінің де, халқының да рухани күші еді. Сондықтан да олар жаңа ұлттық фольклор, немесе жаңа ұлттық әдебиет жаратамын деп уақыт мәселесінде де, шығармашылық еңбек мәселесінде де онша ұзақ уақытты күткен жоқ. Олардың бірінші кезектегі міндеті осы қолдағы бар байлықты жоғалтып алмай, таза қалпында жад сандығында сақтау, оны халық арасына тарату, халыққа рухани азық ету, байыту және бұдан әрі қарай дамыту еді.

Жаңа ұлттық орталық, қонысқа көшпен бірге келген мұндай талант иелері жоғарыдағы міндетті өз халқының патриоты және үлкен сөз, саз шебері сипатында жанашырлықпен адал атқарды. Бұл міндетті атқаруда олар өз халқының бай фольклоры мен әдебиетін тудырушы ақын-жыраулар мұрагері сипатында майданға келіп, олардың көп жылдық көркем-эстетикалық дәстүрлерінен, орындаушылық және шығармашылық ұқып ұқығынан мұқият пайдаланды.

Солай екен, қарақалпақ аймағы қазақ фольклоры менен қазақ әдебиеті, өзінің пайда болу және қалыптасуының алғашқы дәуірлерінде осы түбегейлі дәстүр көрінісі сипатында келіп шықты десек, асыра айтқан болмаймыз. Бұл өз кезегінде осы аймақ әдебиетінің ұлттық тамырларын берік етуші, ұлттық ерекшелігін қамтамасыз етуші және жаратушы негізгі ұлттық, көркем-эстетикалық факторлардан есептеледі. Олай болса, бұл мәселеге аз да болса да арнайы тоқтап өту, әлбетте, мақсатқа сай екендігі өз-өзінен белгілі.

Жоғарыда айтқанымыздай, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы қарақалпақ аймағы қазақтары тарихтың ең бір ауыр, аса ұлы міндеттерді шешуі тиіс ең жауапкершілікті қиын да, күрделі кезеңдері болды. Ең басты қиыншылық, олар бұл дәуірде қарақалпақ аймағына, кейбір жерлерде ауыл-ауыл, немесе ру-ру бір қауым болып окшау орналасып, толық отырықшыланып, биологиялық тіршілігін сақтап қалуы үшін материалдық негіз тауып, шаруаларын тіктеп алғанымен, ендігі жағы қалай болады, өз тілімізді өз әдет-ғұрпымызды, дәстүр-салтымызды, ұлттық тіліміз бен ұлттық жәдігерлігімізді, мәдени мұраларымызды сақтап қалып, оны бұдан былай өркендете аламыз ба, яки бұл аймақтың негізгі иелері болған қарақалпақтарға

қосылып, ассимиляцияланып кетпейміз бе, деген мәселелер еді, яғни бұл дәуірдегі қарақалпақ аймағы қазақ этнотобына өздігін сақлап қалу күн тәртібіндегі ең басты мәселе болды.

Мұның жақсылыққа жоритын ұнамды жауаптарын бәрінен бұрын сол дәуір қарақалпақ аймағы қазақтарының этнотобының басшылары, яғни айтқанда осы көшті бастап келген, ру билері мен ақсақалдары, батырлары, ең негізгісі-өз дәуірлерінің алдыңғы қатар өкілдері болған, халықтың көрер көзі және сөйлер сөзі есептелетін жыршы, жыраулары мен ақын-жыраулары білетін де еді. Сол үшін де олар үлкен үміт және сеніммен халықты бұл аймаққа бастап келді. Себебі, бұл аймақ-олардың назарында халықты саяси-рухи және табиғи апатшылықтан уақытша сақтап қалатын физио-биологиялық баспана орталығы емес, ал оның өздігі, руханиятын, жәдігерлігін, ұлттық белгісін де аман сақтап қалатын және одан әрі өркендетуге кең мүмкіндігі бар, қолайлы, ұлттық-мәдени орта еді.

Олардың ойынша, бұл үшін толық тарихи негіздер болды.

Біздіңше, бұл пікірлерде объектив шындық бар. Шындығында да, ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасыр басында Қарақалпақ аймағында қазақ этнотобының халық сипатында ұлттығын, өздігін сақтап қалуына және өркендетуіне мүмкін болған қолайлы әлеуметтік-экономикалық, мәдени, моральдық-психологиялық, рухани объектив жағдайлар және ұлтаралық геосаяси, геогенетикалық ұлттық этноорталық бар және қалыптасқан еді. Бұл объектив жағдайлар төмендегі факторларда көрінеді:

1. Қарақалпақтар аймағының ежелгі Хорезм цивилизацияның бір бөлігі болғандығы;

2. Бұл аймақта жасаушы түркі халықтар (қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен) этнотобының тарихи-генетикалық жақындығында, тілі, діні, салт-дәстүрі, мәдениетінің ұқсастық белгілері;

3. Ең негізгісі-олардың туыстық, достық қатынастарында.

Бұл факторлар шындығында да, қарақалпақ аймағында қоныстанған қазақ этнотобын, өздігін сақтап қалуға көмектесумен бірге оны байытуға және дамытуға да үлкен ықпалын тигізді. Осы дәуірлердегі қарақалпақ аймағы қазақ әдебиетіндегі дәстүр және жаңашылық мәселесін зерттеуші ғалым, профессор Қ.Жұмажановтың айтқанындай, бұл аймақта іргелес отырған осы туыс халықтардың достығы, бауырмалдығы қазақ этнотобының басына тар жол, тайғақ кешу кез болған қиян-кескі, аласапыран заманда бұл қыйыншылықтарды жеңуге көмектескен, қыз алысып, қыз берісіп, төсекте басы, төскейде малы қосылып, бір ниетте, бір мақсатта өсіп, үрім-бұтағын тең тәрбиелеген.

Мұндай туысқандық байланыс ізі фольклорлық және әдеби мұра шығарушыларына да өз ықпалын тигізген. Сондықтан бірінің жырын екіншісі той-думандарда, мерекелерде жатсынбай орындаған.

Екіншіден, мұндай байланыстар олардың саз және сөз шебері сипатындағы даралық шығармашылығының дамуына да жаңа бағыт-бағдарлар беріп отырған. (2.17)

Жалпы, жоғарыдағы тарихи-генетикалық факторларды қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жыраулар мұраларының сақталуына, өз алдына дамуына үлкен мүмкіндік жаратып берген факторлар деп бағаласа болады.

Қарақалпақ аймағындағы қазақ фольклоры мен әдебиеті, анығырағы осы аймақтағы жырау-ақындар мұрасы бірінші кезекте ұлттық мәдениеттегі мұрагерлік дәстүрінің жемісі сипатында келіп шықты. Мұның себебі – бұл мұра (қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жыраулар мұрасы) тұтас бір ұлттық қазақ фольклоры мен әдебиетінің ажырамас бір бөлігі және ерекше бір түрі болғандықтан, XIX және XX ғасырдың бірінші жартысындағы бір тұтас қазақ фольклоры мен әдебиеті өзіне дейінгі бұл әдебиет түрлерінен қандай ақын-жыраулар шығармашылығын мұра етіп қабыл алған болса, мұндай мұрагерлік дәстүрі осы дәуірдегі қарақалпақ аймағы қазақ фольклоры мен әдебиетінде де өз көркем көрінісін тапты. Сол үшін де XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы жырау, ақындар шығармашылығы қандай болды деген сұраққа жауап іздеуден алдын «олар сусындаған, рухани-эстетикалық азық алған бұл мұралар қандай еді» деген сұраққа жауап беріп кеткен мақсатқа сай болады.

Мақаламыздың көлемі және мақсаты бұл мұралардың әр біріне анық және кең түрде тоқтап кетуді және талдауды көтермейтін болғандықтан, біз олардың жалпылық келбетін келтіріп кетумен шектелеміз.

Осы көзқарастан бұл мәселеге көз жіберсек, қарақалпақ аймағындағы қазақ ақын-жыраулар мұрасы өзінің жанрлық, формалық қасиеттері, суреттеу тәсілдері мен басқа да көркем-эстетикалық сипаттары, жыршылық, жыраулық және ақындық, жалпы саз және сөз өнері дәстүрлері бойынша өзіне дейінгі бір тұтас ұлттық қазақ фольклоры және әдебиетінен түбегейлі айырылмайтын еді.

Сол үшін де біз «Қарақалпақ аймағындағы қазақ жырау және ақындары мұрасы түрлері» дегенде бірінші кезекте бір тұтас ұлттық қазақ фольклорының түрлерін көз алдымызға келтіреміз. Атап айтсақ, бір тұтас ұлттық қазақ фольклорындағы лирикалық жанрларға кіретін тұрмыс-салт жырлары ма (төрт түлік туралы өлеңдер, наурыз өлеңдері, қыз бен жігіт айтысы, жарапазан, бәдік, той бастар, жар-жар, беташар, ойын-сауық ән өлеңдері, жаңылтпаш, өтірік өлеңдері, қоштасу, жоқтау өлеңдері және т.б.), эпикалық жанрдағы ертегі және халықтың ауызша проза түрлері болған аңыздар, шешендік сөздер, мифтер ме, ірі эпостық шығармалар «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырлары мен «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» сияқты ғашық жырлары ма – бәрі, бәрі қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жырауларының пір тұтқан ұлттық-рухани мәдени мұралары еді. Сондықтан да қарақалпақ аймағы ақын-жыраулары, бұл ұлттық-рухани эстетикалық дүниенің заңды мұрагерлері болып есептеліп қоймастан, оның жанды орындаушылары, таратушылары және ұқықи қайта шығарушылары да болды. Олар бұл бай мұраны орындау, тарату және қайта шығару арқылы өздерінің дара шығармашылық өнерлеріне де үлкен негіз салды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. – Алматы. 1989 ж.
2. Жұмажанов Қ. Қарақалпақ аймағындағы қазақ әдебиеті. – Алматы. 2006 ж.
3. Жұмажанов Қ, Төрткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Дәстүр, 2017 ж.

КЛЮЧЕВЫЕ ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ И.БРОДСКОГО И Б.КАНАПЬЯНОВА

ХВОСТОВА ЮЛИЯ ВИТАЛЬЕВНА

Казахстан, г. Актөбе, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, ihvostova82@mail.ru

Художественный образ – особая категория, посредством которой «складывается картина изображенного мира» [1, с. 54].

В современном литературоведении под художественным образом понимают «воспроизведение явлений жизни в конкретно-индивидуальной форме <...> Субъективное, индивидуальное и объективное присутствуют в образе в неразрывном единстве <...> Художественный образ, отражая жизненные тенденции, вместе с тем является оригинальным открытием и созданием новых смыслов, которых прежде не существовало... Целостный художественный образ определяет и оригинальность произведения. Характеры, события, действия, метафоры соподчиняются сообразно первоначальному замыслу автора и в сюжете, композиции, основных конфликтах, теме, идее произведения выражают характер эстетического отношения художника к действительности» [2, с. 83].

Итак, образ – это форма, в которой автор воплощает воспринятые им и значимые для его сознания события, объекты, процессы, явления потока жизни и сознания и свое понимание их.

Рассматривая и интерпретируя образ в художественном мире литературного произведения в своей работе, мы обращаемся к творчеству Иосифа Бродского и Бахытжана Канапьянова.

Исследуя творчество поэтов в сопоставительном аспекте, с точки зрения пространства и времени нами были рассмотрены отдельные образы, которые, на наш взгляд, явились ключевыми в их художественном мире.

Уникальность творчества двух поэтов заключается и в их «двуязычии и двукультурности» [3, 13]. В творчестве как Иосифа Бродского, так и Бахытжана Канапьянова представлены переживания лирического героя, размышления о жизни и смерти, о бренности человеческого существования, о

роли и значении человека во Вселенной, о духовном мире и Пути к его постижению.

Поэзия И.Бродского сложна и отличается высокой культурой. Большое влияние на творчество Бродского оказали глубокие знания истории и культуры, англо-американская поэзия и поэзия Серебряного века русской литературы, в частности, творчество О.Мандельштама, М.Цветаевой, А.Ахматовой, Б.Пастернака и др., что указывает на многозначность, многоплановость и «качественно новую структуру его поэтического языка и метафизические горизонты поэтического мира» [4].

Доминантными и определяющими полноту смысла категориями в поэтическом мире И.Бродского выступают пространство и время. Они напрямую связаны с пониманием и интерпретации жизни и смерти у Бродского и способствуют появлению и рождению образов, пронизанных осмыслением истории, культуры, религии, искусства Поэзии, бытия – небытия, движения времени и пребывания в пространстве:

Постепенно действительность превращается в
недействительность.

Ты прочтешь эти буквы, оставшиеся от пера,
и еще упрекнешь, как муравья – кора
за его медлительность...

С другой стороны, взять созвездия. Как выразился бы судья,
поскольку для них скорость света – бедствие,
присутствие их суть отсутствие, и бытие – лишь следствие
небытия...

«В следующий век» [5, с. 634]

Преодоление пространства сквозь призму времени интерпретируется в поэтическом мире И.Бродского посредством образа «дороги/пути», который раскрывает суть постижения бытия, веры, смысла жизни:

Я шел сквозь рощу, думая о том,
что сосны остаются за плечами,
должно быть, так, как листья под кустом:
гниют и растворяются ночами...

«Я шел сквозь рощу, думая о том» [6, с. 183]

Ощущая себя частью Вселенной, частью мира, поэт находится в постоянном движении в поиске смысла жизни. Духовный поиск – есть преодоление банальности, одновременно продолжение жизненного пути.

Особое понимание бытия и постижение времени у Бродского осуществляется и посредством преодоления исторического пространства, в котором поэт представляет свой художественный мир как уникальную ретроспективу, запечатлевшую определенную культурно-историческую эпоху. Культурно-историческая картина миропонимания в творчестве Бродского способствует интерпретации современной, окружающей поэта действительности и появлению новых образов, раскрывающих особенности его внутреннего мира. Поэт отсылает нас к греческой и римской культуре как

определенному типу мировосприятия и сформированному этой культурой античной традиции. С этих позиций мы определяем центральные образы в «античном тексте» Бродского – «Одиссей/Улисс» как вечный странник и образ «поэта – римлянина», литературной маской которого поэт пользуется для выражения своего отношения к Советской власти. Наряду с основными образами «прочитываем» и выделяем сопутствующие – поэта – изгнанника, образ Империи, одиночества, света и др.

Да, точно так же, как Тит Ливий, он
сидел в своем шатре, но был незримо
широкими песками окружен
и мял в сухих руках письмо из Рима...

«Ex oriente» [6, с. 274]

Поэтический мир Бродского характеризуется «ярко выраженной географичностью: приметы конкретного места почти всегда играют в его произведениях важную роль» [7, с. 324-326]. И эта мысль, во многом, определяет позицию Бродского на существование самого сложного, глубинного и основного в жизни. Отсюда и многообразие тем и мотивов, появление различных образов, способствующих передать оригинальное поэтическое мировоззрение:

Все чуждо в доме новому жильцу.

Поспешный взгляд скользит по всем предметам,
чьи тени так пришельцу не к лицу,
что сами слишком мучаются этим.

Но дом не хочет больше пустовать.

«Все чуждо в доме новому жильцу» [5, с. 20]

Сложное метафизическое понимание пространства, которое заключено в старом доме, хранившем отголоски прежней жизни, но в тоже время, готовым принять новую, представляется как вещный мир, который окружает лирического героя, указывая, при этом, на бренность человеческого существования. И мысль о том, что дом является конечной сферой пребывания человека, первым и последним, но всегда постоянным пристанищем и убежищем, приводит к философскому обобщению содержания всего стихотворения, где мы можем увидеть одиночество, надежду, странствие, возвращение, нить памяти, начало новой жизни, ее конец, семью, центр вселенной др. И это пространство, заключенное в стенах дома, неподвластно времени.

Определенная «схожесть взглядов» отразилась на философии поэтического миропонимания Иосифа Бродского и казахского русскоязычного поэта Бахытжана Канапьянова.

Известный казахстанский поэт, пишущий на русском языке, переводчик, сценарист, кинорежиссер, автор книг поэзии и прозы, которые вышли в издательствах Казахстана и других стран (России, Украины, США, Великобритании, Канады, Кореи и др.), Бахытжан Канапьянов в своем

творчестве открывает новые горизонты познания действительности через духовность, в которой живет любовь и открытость ко всему миру.

Своеобразие поэзии Б. Канапьянова во многом определили знание родного языка, владение русским литературным языком, национальное и общечеловеческое мироощущение, освоение русской и мировой культуры.

Образная картина Б. Канапьянова представляет собой необыкновенно новый подход к окружающей действительности, своеобразную авторскую интерпретацию современности.

В творчестве поэтов, принадлежащих разным культурам, пространственно-временные отношения представляют особый пласт, характеризующийся определенными социальными противоречиями (у И.Бродского), пониманием действительности через призму собственного восприятия бытия (у Б.Канапьянова). Их поэтическое мышление глубоко индивидуально.

Б.Канапьянов – поэт-философ, по сути, все его произведения о главном, о вечном, об одном – о поиске смысла жизни на земле, об обретении душевной гармонии, о совершенстве мироздания, о дисгармонии, которую в него вносит человек:

Зачем же я, песчинка во Вселенной,
Памятью многовековой живу?
Зачем же я, былина жизни тленной,
Всесильным существом себя зову?
Зачем же я, зову дорогой верной
Весь этот путь? – Во сне иль наяву,
Пройдя нелицемерную канву,
Он сутью обнажится лицемерной.
Мучительные, вечные вопросы.
Ответит жизнерадостный кретин:
-Идите в степь и, не меня позы,
Предстаньте перед звездами один.
Свою звезду найдите там сквозь слезы
И – у нее спросите, гражданин.

«Поэт и обыватель» [8, с.146]

Канапьянов обращается к национальной проблеме – проблеме сохранения и передачи культуры последующим поколениям. Основа лирики Б. Канапьянова – ощущение мира народного сознания, познание этого мира. О чем бы поэт ни говорил, везде чувствуется восприятие исконного «жителя мира», стремящегося проникнуть в основы бытия. Но автор постигает человека и все, что его окружает не только через быт, но и через историю, без которой бытие было бы лишь бытом.

В поэзии Бахытжан Канапьянова настоящее с прошлым связывает путь. Этот путь для поэта предстает в различных своих ипостасях: дорога, тропа, перекресток и т.д. Образ «дороги/пути» в художественном мире поэта олицетворяет передвижение и в жизни и по жизни, потому как именно с этим

образом связана духовная культура кочевого народа, путешествие по миру, обитание во Вселенной, передвижение во времени и пространстве, постижение духовных ценностей:

Идет через твой дом моя дорога к храму,
Хотя прошел я тысячу дорог,
Я повторять, я повторять
Не перестану,
Идет через судьбу моя дорога к храму,
И в этом мире я не одинок...

«Идет через твой дом моя дорога к храму...» [8, с. 84]

Чувствуя себя «хозяином мира» поэт остается преданным своим корням и национальным традициям. В воспоминаниях поэта – родная степь с ее бескрайними просторами и родной город – Алма-Ата, с ароматом спелых яблок и шумными арыками:

Алма-Ата, зеленый город мой,
К подножью гор прильнувшая столица,
Меня благословила в путь земной.
И детства сад опять в разлуке снится:
Вот яблоко свисает надо мной,
Вот солнца луч сквозь толщу крон струится,
И в памяти встревоженные птицы
Расправят крылья за моей спиной...

«Алма-Ата» [8, с. 180]

Пространство города с его неизменной атрибутикой является неизменным источником вдохновения поэта: «С детства считаю Алма-Ату самым поэтическим городом на свете, и есть у меня мечта – чтоб мой город стал евразийской столицей поэзии» [9, с.104].

Таким образом, с точки зрения пространства и времени нами были выявлены, а в дальнейшем подлежат подробному рассмотрению и анализу, ключевые образы в художественном мире Иосифа Бродского и Бахытжана Канапьянова. Это образ «дороги/пути», раскрывающий особенности мировосприятия поэтов посредством перемещения в пространстве и во времени и выступающий доминантным в их художественном мире; пространственно-временные образы в историко-культурном и национальном аспекте – «Одиссей/Улисс» как вечный странник, «Поэт – римлянин», Поэт – изгнанник, образ Империи, Света – у Бродского и, «вечно кочующий гражданин мира» по просторам истории и современности, – у Канапьянова; образы урбанистические, олицетворяющие нить памяти родного пристанища как атрибута вечной обители – «город», «дом», «родной очаг».

Использованная литература:

1.Есин, А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учебное пособие. – 3-е изд. / А.Б. Есин. – М.: Флинта, Наука, 2000. – 248 с.

2 Введение в литературоведение (Н.Л. Вершинина, Е.В. Волкова, А.А. Илюшин и др.) / Под ред. Л.М. Крупчанова. – М., 2005.

3 Ваншенкина, Е. Пространство и время в лирике Бродского [Электронный ресурс]/Режимдоступа:cey.net/free/14razbor_poeticheskikh_proizvedenii_russkie_i_zarubezhnye_poety/65sohranivshie_tradiciyu__n_zabolockii__a_tarkovskii__i_brods_kii/stages/2945vanshenkina_e_prostranstvo_i_vremya_v_lirike_brods_kogo.html

4 Подгорская, А. В. Иосиф Бродский и русская рождественская поэзия: дис....канд. филол. наук: 10.01.01. Подгорская, Анна Вячеславовна. – Магнитогорск, 2005. – 172с

5 Бродский, И. Избранное. – М., 2009. – 800с.

6 Бродский, И. Сочинения Иосифа Бродского. Том 1. – СПб.: Пушкинский фонд, 2001. – 304с.

7 Ахмедова, Т. Ф. Язык и время в поэтике Иосифа Бродского//Теория и практика общественного развития – (2011, № 5), с.325

8 Канапьянов, Б. Смуглая луна. Лирика. – Алматы: Атамұра, 2005. – 264с.

9 Канапьянов, Б.М. Кофе-брейк. Заметки, эссе, диалоги. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2004. – 272с.

ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮР ЖӘНЕ АҚТАН ЖЫРАУ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

АЛДАБЕРГЕНОВА РАЗИЯ СӘНДІБЕКҚЫЗЫ

магистрант, Ақтөбе қ., Қазақстан

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ҚР Ақтөбе қ., Гришин көшесі, 7, тел.:(8-7132)24-66-80

e-mail: aldabergenova10@mail.ru

Аймақтық әдебиеттану мәселесі – жалпы әдебиеттанудың қарастыратын өзекті мәселелерінің бірі. Әдебиет барлығына ортақ мұра, «бөлінгенді бөрі жейді» сынды түсініктер әрине дұрыс. Бірақ, теңіздің тамшыдан құралатыны секілді жалпы әдебиет те өз ішінде аймаққа, территорияға бөлінеді.

Зерттеу нысаны ауқымды болған сайын, оны зерделеу, тереңінен тану қиынға түседі. Сондықтан, алдымен аймақтық әдебиет мәселелерін қарастыру арқылы ұлттық әдебиеттің мәселелерін шешуге болады. Мұндағы басты мақсат салыстыру немесе бөлектену емес,керісінше әр аймақтың ерекшелігін таныта отырып, түрлі белгілері арқылы бір арнаға тоғыстыру. Тек, облыстық, аймақтық деңгейде ғана зерттеліп, айтылып жүрген тұлғаларды басқа да өңірлерге таныту, мұраларын жариялау, насихаттау болатын.

«Қазіргі тәуелсіз Қазақ елінің аумағында бірнеше аймақ бары белгілі. Ел аймақтарының табиғаты, жер бедері, ауа райы, тұрмыстық, шаруашылық жағдайы да әртүрлі. Тілдік, салт-саналық, әдет-ғұрыптық, әдеби-мәдени

жағынан да оқшауланады. Тұтас бір мемлекеттің жекелеген аймақтарында өмір сүріп, осы ортада шығармашылықпен айналысқан қаламгерлер аймақтық әдебиет өкілдері болып саналады. Аймақтық қаламгерлердің шығармаларында ұлттық әдебиетпен тұтастыратын тұсы да, дараландыратын жағы да бар. Тұтастыратыны – көркемдік ойлауда ұлт мінезі, ұлт мәселесінің, жалпы адамзаттық тақырыптың көтерілуі. Ерекшелендіретіні – тілдік қолданысында, мәтіндік баяндауларда, көркемдік суреттеуде жергілікті колориттің орын алуы» [1,54]

Қазақстанның қай өңірін алсақ та, өнер мен әдебиеттің, дәстүр мен мәдениеттің мекені. Соның ішіндегі жауһар жырларынан жорықтың желі ескен, өлеңдерінен асқақтық сезілетін, күйлерінде қаһармандық, қайсарлық тұнған Батыс өңірінің жыраулық дәстүріне жекелей тоқталайық. «Қазақ топырағында эпикалық жыр айту дәстүрінің ерекше қанат жайып, өзіндік із қалдырып, өрнек салған жері – Батыс Қазақстан. Бұл аймақ шамамен айтсақ Атырау, Ақтөбе, Батыс Қазақстан облыстары мен Қарақалпақстанның аталған облыстарымен көрші аудандарын біріктіреді. Алып шынар секілді тамырын тереңге салған бұл жыр айту мектебінің аты бізге жеткен алғашқы өкілдері «қазақ-ноғай ұлысының философы» атанған Асан Қайғы, Сыпыра болған». [2,30]

Батыс өңірі өнерпаздарын атағанда «жеті қайқы, бес жүйрік» деген тіркес қатар қолданылады. Мұндағы «қайқы» сөзі сал, сері мағынасында берілген. Ал жүйрік сөзінің үздік сөзімен теңдес келетінін білеміз. Қазақстанның батыс аймағының «Жеті қайқысы» атанғандар: Жылкелді, Өскебай, Шолтаман, Тастемір, Тұрсын, Досат, Әділ атты бір бойына біраз өнерді тоғыстырған азаматтар еді. «Бес жүйрік» атанып, ортасынан оза шапқан дарабоздар Абыл, Нұрым, Қашаған, Аралбай және Ақтан болатын. Бұлар сөз маржанын теріп, әсем сөзден өлең өрген, жырдан шашу шашқан сөз алыптары еді.

Сөйлесе – қызыл тілдің шешені, Ұстаса – қашағанның ұзын құрығы болған Қазтуғанның, Алып Абылайға ақыл айтып, қалың бұқарада «көмекей әулие» атанған Бұқар жыраудың ізін жалғаған, Батыстық жыраулық дәстүрге өзіндік үлес, үн қосқан Ақтан Керейұлын бірі білсе, бірі білмес.

Ақтан Керейұлының нақты туған жылдары белгісіз. Ақын, жыраулар мұрасын зерттеген әдебиеттанушы Қабиболла Сыдиықұлының қалдырған мәліметтері бойынша Ақтан жырау 1850 жылы туып, 1912 жылы дүниеден озған екен. Ақтөбе облысы Сағыз өңірінде туған жыраудың асыл сүйегі Байғанин ауданы, Шибұлақ деген жерде, «Көкмешіт» атты қорымда жерленген.

Тәңірі таңдайына талантты төгіп берген дарын иесі өз заманында сөз бәйгесінде қарсыластарын шаң қақтыратын, жыр жүйрігі болған. Өз ортасында беделді, сыйлы болғандығын Қашағанның өзінен жасы кіші болса да Ақтанды былайша өлеңге қосқанынан байқауға болады:

«Абыл, Нұрым, Ақтаным,
Осылар еді тақтағым» [3,288].

Ортасы өнерпаздарға, сөз ділмарлары мен жыр дүлдүлдеріне толы болған Ақтан жырау сөз бәйгесінде жүлдені бермейтін, алдына жан салмайтын болған.

«Сөз дегенің бұйым ба,

Сөйлемегім қиын ба?!
Талай-галай сөйледім,
Сатырлаған жиында» [3,290] –

деп жырлаған жырау Орынбор, Жайық, Ойыл, Жем,Сағыз, Атырау, Маңғыстау өңірлерін аралап, жайсаң жырларымен халықтың қошеметіне бөленген.

«Мен Адайдың Ақтаны,
Шежіре шешен тақтағы.
Алқалы топта ашынды,
Тұлпары едім баптағы» [3,289-290], -

деп жырлаған жыр жүйрігі бәйгеде оза шауып, олжалы оралатын болса да, тағдыр тауқыметін тартып, тұрмыс қиындығын көрген. Жұтқа ұшырап, малынан айырылған Ақтан татар көпесіне жалданып, тері илеумен айналысады. Сонда бір кісі көріп қалып, «мынау Адайдың әйгілі Ақтаны» ма дегенде, Ақтан жырау:

«Айдыңға үйрек,қаз керек
Сұлуға құшақ наз керек.
Теріге құшақ баз керек
Тері жаймай Ақаң не қылсын,
Заманға қарай саз керек.
Асқандарға тосқан бар-
Ол да анық кез келед.
Фәнидің сырын ұқпаса
Ол адамды ез демек» [3,290], –

деп жырмен жауап қатыпты.

Өмірдің түрлі белестерін бағындырып, жазмыштың сан қилы жағдаяттарынан өткендіктен Ақтан Керейұлы өз жырларына әлеуметтік мәселелерді де арқау еткен. Сауда-саттықтың қайнаған ортасы Сағыз жеріне, Ойыл, Көкжар жәрмеңкесіне жиі қатынайтын Ақтан өзінің өнерін саудалағандарды сынаған:

Кейбір жаман жыршылар,
Әшейінде ақтарып,
Сатып жүр жырын теңдеген.
Менің сөзім аяусыз,
Аға менен жеңгеден[3,290].

Өзге де жыраулар сияқты туындылары тәлім-тәрбиеге тұнып тұрады.

«Адал жүріп, шын сөйле,
Асығың түсер алшыдан.
Мақтанғанмен аса алмас,
Кем болса қатар шарқынан,
Сұрағанмен алмассың,
Көп қазғанмен қанбассың,
Қайырсыз сараң таңқыдан» [4,27],-

деп жырлайды.

Түрлі әлеуметтік мәселелерді, өмірлік жағдайларды, адамның мінезін, тәрбие мәселесін өз жырларына қосып, жыр арқылы ақыл-кеңес беріп, дұрыс таңдау жасауға, дұрыс бағытпен жүруге жетелеген жыраулардың шығармаларында аталған тақырыптарды санамалап беру жиі кездеседі.

Мысалы, Бұқар жырау:

«Бірінші тілек тілеңіз:
Бір Аллаға жазбасқа.
Екінші тілек тілеңіз:
Ең шұғыл пасық залымның
Тіліне еріп азбасқа.
Үшінші тілек тілеңіз:
Үшкілсіз көйлек кимеске» [5,167],

-деп жырласа, Ақтан жырау:

Біріншіден не жаман?
Білімсіз болған ұл жаман.
Екіншіден не жаман?
Ананың тілін алмаған,
Қасарысқан қыз жаман.
Үшіншіден не жаман?
Үш жерінен бұғызып,
Көрге салған – сол жаман [4,29], –

деп сұраққа өзі жауап беру арқылы санамалап дүниедегі түрлі «жамандар» жайын жырға қосқан.

Ақтан жырау өзі жыр жазып қана қоймай, халықтық қазына-жырларды жаттап көпшілік қауымға жеткізуші, насихаттаушы да болған. Атақты «Қырымның қырық батыры» жырының келер ұрпаққа тарауына үлес қосқандығы жайында Қ.Сыдиықовтың «Ақын-жыраулар» еңбегіндегі мына жолдардан біле аламыз: «..Мұрын жырау деректеріне қарағанда, «Қырық батыр» жырын әуелі Сыпыра, одан кейінгі дәуірде Абыл дамыта жырлап, Қарасай, Қалнияз, Нұрымдарға ұластырған. Ал олар арқылы Қашаған мен Ақтанға, Қазақбай мен Мұрынға, Қоспақ пен Нұрпейістерге жетеді».

Е.Тұрсынов жыраулар жайындағы еңбегінде «Жырауларға тән негізгі ерекшеліктер мынадай: 1. Жеке румен емес, бүкіл тайпалар одағымен, хандықпен байланысты, болғандығы; 2. Мемлекет істеріне, соғыс жүргізу істеріне қатысатындығы; 3. Болашақты болжап, хан мен халыққа ақыл айтып, жөн нұсқайтындығы; 4. Батырлар жыры мен тарихи жырларды айтып, жауынгерлердің рухын көтеретіндігі» [6,160] деген болатын. Жоғарыда Ақтан жыраудың жыр жаттап, халық арасында насихаттағанын айтқан болатынбыз. Ханға қарап сөз сөйлемесе де, өз ортасында беделді болып, халықтың қамын жеп, рухани азық болар мол мұра қалдырған. Сондықтан Е.Тұрсыновтың айтқан белгілеріне толықтай сай келетін Ақтан Керейұлын жыраулар қатарына жатқызуға болады.

Халқымыздың асыл мұрасы, таусылмас қазынасы – жыраулық дәстүрін жалғап, әдебиеті мен мәдениетіне өзіндік үлесін қосқан Ақтан жыраудың

шығармашылығы тек аймақтық деңгейде ғана емес, сонымен бірге республика деңгейінде кең көлемде зерттеліп, әдеби мұрасы халыққа жете таныстырылуы керек деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аймақтық әдебиеттің зерттелу мәселесі / Қ. Ж. Шарипов, Ә. Д. Әміренов // "Жаңа қоғамдағы жастардың әлеуеті: білім және ғылым сапасы" атты XI жооішілік студенттер ғылыми конференциясының материалдары. - Павлодар: ПМПИ, 2015. - С. 12-16.

2. Тілеуова А., Жұмабекова С. Қазақтың жыраулық, жыршылық мектептері // Қазақ әдебиеті және оны оқытудың өзекті мәселелері. Республикалық ғылыми-әдістемелік семинар материалдары. - Ақтөбе, 2015. - 354б.

3. Сейтмағамбет Е. А. Қазақстан батыс аймағының дарабоз ақын-жыршылары хақында. // Ер Едіге және XXI ғасырдағы ұлттық сана. Халықаралық конференция материалдары. - Ақтөбе, 2018. - 325б.

4. Жәдігер. Ақтөбе өңірінің әдеби антологиясы. - Ақтөбе, 2016. - 388б.

5. Мағауин М. Бес ғасыр жырлайды. Алматы: «Жазушы», 1989.

6. Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. - Алматы, Қазақ ССР «Ғылым» баспасы, 1976ж. - 200б.

ГРНТИ 16.21.21

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАТЕГОРИЙ *ВРЕМЯ* И *ПРОСТРАНСТВО* В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

ЖАКСЫБАЕВА К.К.

Магистр пед. наук

Баишев университет, ст. преподаватель, Актөбе

E-mail: kunzipa-akt@mail.ru

Пространство является самой большой по своим масштабам, самой важной для восприятия мира человека категорией. Человек, сам того не подозревая, является частью природы и осознает он это только тогда, когда остается наедине с ней. И только в этом случае он ощущает неведомую, влекущую куда-то, едва ощутимую невесомость в пространстве, чувствуя себя маленькой частицей во Вселенной.

«Пространство – то, что является общим всем переживаниям, возникающим благодаря органам чувств» [1]. Однако пространство, данное человеку целиком, никогда не мыслится как единое целое. На

первый план выдвигается некоторый фрагмент, по отношению к которому человек ориентирует или локализует себя (не случайно в древнегреческом и латинском языках нет слова «пространство», а есть только «locus» – «место») [2].

Следовательно, возникает вопрос, каким образом эти философские рассуждения отражаются в лингвистике?

В современном языкознании все чаще встречаются попытки изучения русской языковой картины мира с точки зрения выделения в ней каких-либо значимых элементов, или фрагментов. Например, слова «пространство» и «язык» **связываются с познавательной деятельностью человека. Обратим внимание на мнение Яковлевой Е.С., которая в своей книге говорит о таких фрагментах русской языковой картины мира, как «пространство, время, восприятие» [3, 123 стр.]**

В «Толковом словаре русского языка» С.И. Ожегова мы находим следующее толкование слова пейзаж:

«Пейзаж – 1. Вид какой-нибудь местности. 2. Рисунок, картина, изображающая природу, вид, а также описание природы в литературном произведении» [4].

Таким образом, под пейзажной единицей подразумевается его традиционное значение («вид местности», «описание природы»), закрепленное в толковых словарях С.И. Ожегова, В.И. Даля, и не совсем стандартное понимание этой текстовой единицы: все, что связано с природой, что не создано человеком [5].

В русской классической литературе представлено достаточно много описаний пейзажа. В художественном произведении пейзаж – это не только «описание природы», он является фоном действия, материальной частью мира литературного произведения, хоть и вымышленной, но все-таки «действительностью». Отметим, что пейзажная семантика приобретает характер классификатора текстовых пейзажных единиц, текста, типологии текстов, их коммуникативно-стилевых разновидностей.

Человек воспринимает природу в разных ракурсах: относится к природе как к естественной среде проживания (физическое); относится к ней как к стихийному бедствию (психологическое); анализирует и оценивает состояние природы (интеллектуальное).

Писатели как носители языка создают свои художественные модели мира, обогащая тем самым русскую национальную культуру, акцентируя внимание, что пейзаж художественного текста – это не зеркальное отражение живописной картины природы, а восприятие мира через пейзажную единицу, в котором немаловажная роль отводится пространственно-временной организации художественного текста. В этом ракурсе эстетический характер освоения природы в пейзаже сближает его с главной функцией – влиять на мысли и чувства читателя с помощью образов.

Следует отметить, что пейзажная картина мира связана с категориями *время* и *пространство*, представляющее собой в литературном

тексте динамически сложное явление философского, лингвистического, социологического, культурологического характера. Например, в «Философском энциклопедическом словаре» указывается, что категория – это признак, связанный с отражением действительности. Отмечается связь категории с познанием, взаимоотношением бытия и сознания.

Следовательно, в полной мере, к основным философским категориям, отражающим картину действительности, можно отнести пространство и время.

В настоящее время особое внимание уделяется проблеме категоризации, однако при ее изучении необходимо разграничивать языковые категории и категории естественных объектов. Отметим, что категория пространство является одной из основных при изображении картин природы в вербальном тексте, которое репрезентируется лексемами по функционально-семантическим признакам:

1) слова, обозначающие пространство (горизонт, поле, долина, небо, луг, степь и т. п.);

2) слова – указатели направления в пространстве (вверх, вниз, дальше, ближе, высоко, низко, север, восток, юг, запад и т. п.);

3) слова, ассоциативно связанные с пространством, мотивирующие перспективу картин природы (путь, дорога, река и т. п.);

4) слова-элементы пространства (звезды, солнце, луна, лес, роща, сад, поляна, постройки, улицы, парк (в городском пейзаже) и т. п.).

Для исследования данной работы были выбраны стихотворение А.С. Пушкина: «Три ключа» и роман-эпопея М.Ауэзова «Путь Абая» (Возвращение; На джайляу).

В данной статье мы попытаемся точно передать те детали, по которым в исследуемых текстах определяется восприятие пейзажной картины мира в восприятии природы человеком.

Таким образом, целью данного исследования является анализ пейзажной картины мира, отражающее представление человека об окружающей природе, которая репрезентируется в художественном тексте текстовыми пейзажными единицами.

Описание степи как пространства относится к числу распространенных в русском тексте. Рассмотрим стихотворение А.С.Пушкина «Три ключа», соединяющий в себе черты двух аллегорических пространств – моря жизненного и пустыни, где прослеживается и философский смысл стихотворения:

В степи мирской, печальной и безбрежной,
Таинственно пробились три ключа:
Ключ юности, ключ быстрый и мятежный,
Кипит, бежит, сверкая и журча.
Кастальский ключ волною вдохновенья
В степи мирской изгнанников поит.
Последний ключ – холодный ключ забвенья,
Он слаще всех жар сердца утолит [6, 172 стр.]

Мирская степь воспринимается как бессмысленное бытие. Ключи в данном контексте представляются чем-то живительным, вдохновляющим, дающим смысл, хотя между собой они не похожи. Ключ юности – неопределимый дар от самой жизни. Поэтому читатель воспринимает его как драгоценность, как самый незабываемый ключ юности – быстрый, мятежный, кипучий, энергичный. Кастальский ключ взят Пушкиным из античной мифологии, а последний ключ, ключ забвения – это источник, успокаивающий, умиротворяющий; утоляющий жар сердца – душевные раны человека.

В тексте пространство репрезентируется следующими лексемами: слова - элементы пространства *степь, ключ юности, Кастальский ключ, ключ забвения*, слова - указатели направления в пространстве *пробились, кипит, бежит, поит*.

В казахском литературоведении изучение мифологической и философской содержательности художественных произведений велось в плане исследования мировоззрения того или иного автора, его философских взглядов, творческой манеры.

Рассмотрим описание казахской степи в романе М. Ауэзова «Путь Абая», где картины природы даны через восприятие героя.

Степь. У Ауэзова она родная, бескрайняя, вечерняя, живая: «Дыхание жизни оживляло вечернюю степь... Дым, поднимающийся от костров к прозрачному вечернему небу, висит над юртами сплошной темно-серой завесой... Вот о чем тосковал в городе мальчик!» (Возвращение).

Понимающая, всепоглощающая: «Он пустил коня во весь опор, тучная зеленая степь летела навстречу и мимо, – так во время весеннего половодья мчится широкий поток, бурный и стремительный, мощный и волнующийся. Встречный ветер бил в лицо, в глаза Абая, срывал его слезы, уносил в степь...!» (Возвращение) [7].

Музыкальная, необъятная, одушевленная, эмоциональная через восприятие Абая: «Картины природы, люди, события проносились перед ним – и он погружался в это море образов. И сейчас песня, исполненная вдохновения, оторвала его от всего окружающего. Певец, широкоплечий и статный, превратился в его воображении в могучего степного великана. Этот великан – великан искусства... окидывает взглядом необъятные просторы, холмистые степи, прохладные берега озер... И льется из могучей груди свободная песня, звуча, как боевой клич: «Я иду! Иду с песней! Какое сокровище драгоценнее ее? Она проникает в тебя до костей, волнует твою кровь – попробуй не откликнуться, попытайся не слушать!» (На джайляу).

В данных фрагментах пространство репрезентируется следующими лексемами: слова – элементы пространства *степь, небо, свободная песня, дыхание жизни*; ключевыми глаголами в пространстве *бил, уносил, летела, мчится*.

Постоянные передвижения в пространстве и во времени – это и есть открытость и доброта души кочевника-казаха, обусловленные образом жизни в степи. Описание казахской степи подчеркнута метафорами *дыхание жизни*

оживляло, степь летела навстречу, великан искусства (Возвращение; На джайляу).

Таким образом, в анализируемом тексте категория *пространство* посредством слов – элементов пространства и слов – указателей, метафор входит в обязательную атрибутику пейзажной картины мира, что также обусловлено особенностями их семантики и функцией в текстах.

Ключевые лексемы в структуре пейзажа и текстовые пейзажные единицы приобретают признаковый характер, где по ключевым компонентам можно распознать наличие пейзажа в тексте, его семантику и функциональную значимость. Функции категорий *пространство* и *время* в пейзажной картине мира анализируемых произведений актуализированы и являются одной из основных при изображении картин природы в вербальном тексте. Как в художественных произведениях М.Ауэзова, так и в поэзии А.С.Пушкина основным определяющим методом создания пейзажей является понимание писателем нерасторжимой связи автора с окружающей их природой. В романе М.Ауэзова картины природы воздействуют на читателя эмоциональной стороной, помогающей в раскрытии типических черт людей, их взаимодействия.

Список литературы:

1. Стёпин В.С. Новая философская энциклопедия [Электрон. ресурс]. - 2001. – URL: <http://www.t4w.ru/> (дата обращения: 27.09.2019)
2. Березницкая В.А. Локусы большого города в поэзии русского неobarocko // Вестник МГСУ. – 2011. № 2.- С. 388
3. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). - М.: Гнозис, 1994. -344 с.
4. Ожегов С.И. Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений.- М.: ООО Издательство ЭЛИПС, 2003.- 422с.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского русского языка [Электрон. ресурс]. - URL:<https://slovar.cc/rus/dal/570883.html>.- (дата обращения: 27.09.2019)
6. Пушкин А.С.Собрание сочинений в 10 томах. М.: ГИХЛ, 1959- 1962. Том 2. Стихотворения 1823–1836. [Электрон. ресурс].- 2000—2019.- URL: https://rvb.ru/pushkin/01text/01versus/0423_36/1827/0438.htm- (дата обращения: 28.03.2019)
7. Ауэзов, М. Путь Абая [Электронный ресурс].- Режим доступа:http://librebook.me/abai_s_way - Данные соответствуют на 3.10.2019.
8. Ожегов, С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений.- М.: ООО Издательство ЭЛИПС, 2003.- 422с.
9. Ушаков, Д.Н. Толковый словарь русского языка Ушакова. [Электрон. ресурс].- URL:<https://www.twirpx.com>- (дата обращения: 28.09.2019)

10. Ефремова Т. Ф. *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный.* – М.: Русский язык, [Электрон. ресурс].- 2000.- URL: <https://www.efremova.info> (дата обращения: 28.03.2019)

11. Словарь синонимов [Электрон. ресурс].-URL: https://methodological_terms.academic.ru (дата обращения: 28.09.2019)

АБАЙТАНУДАҒЫ ТЕКСТОЛОГИЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР

ЖАЛҒАС АЙДАНА

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, филология
мамандығының 2-курс магистранты
Ақтөбе қаласы
Aidana.10.10@mail.ru*

Рухани құндылығымызға айналған ұлы Абайдың мұраларын тану жолында абайтану сынды ғылым қалыптасты. Бұл саланың негізгі зерттеу нысанасы Абай мұрасын тану, бағалау бүгінге дейін үздіксіз зерттелу үстінде. Қойнауы терең абайтану ғылымында әлі де зерттеуін күтіп тұрған мәселелер көп. Абайдың ақындық кітапханасы, Абай шығармаларының текстологиясы, Абайдың «толық адам» ілімі, оқытудың тиімді технологиясын қолдану арқылы Абай ілімін жастарға түсіндіру, насихаттау т.б. мәселелер жүрдім-бардым ат үсті қарауға болмайтын, үлкен жауапкершілікті, білімді талап ететін нәрселер.

Абайтану ғылымының ең өзекті мәселелерінің бірі – ақын шығармаларының мәтіндік бірізділігі, яғни текстология.

Абай шығармаларын жинау, оны бастыруда текстін зерттеудің, ғылыми тұрғыдан анықтаудың мәні үлкен болды. Олай болатын себебі, Абайдың өз қолымен жазылған шығармасы жоққа тән.

Мұхтар Әуезов «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» атты монографиясында былай дейді: «Қазаннан, әскери қызметтен қашып келіп, Абайға туысқан-дос болып кеткен татар молдалары: Ғабитхан, Кішкене молла (Мұхамметкәрім), Махмұт (Кішкене молланың баласы) және қазақтан шыққан: Мүрсейіт, Самарбай, Ыбырай, Хасен, Дайырбай сияқты бала оқытушылар Абайдың өлеңдерін көп көшіріп, таратып отырды. Ғабитхан, Кішкен молла сияқты жасы үлкендері Абай өлеңдерін ертеректен жинастырып, көшіріп жүрсе, кейінгі Мүрсейіт бастаған көпшілік Абай шығармаларының жинақтарын сол жаңағы 1896 жылдан бері қарай көшіретін болады», – деп жазады. Сондай-ақ, Абай мұраларын көшіріп, таратушылар арасында «Мүрсейіт еңбегін айрықша атап өту керек. Кәзір Абайдың басылып жүрген таңдамалы өлеңдер жинағының барлығында да біздің асыл нұсқа есебінде сүйенетініміз – сол Мүрсейіттің көшірмелері» [1, 35-б].

Абайдың өз қолымен жазылған нұсқалар сақталмағандықтан «асыл нұсқадан тікелей көшіру» жайында жорамал түрінде ғана айтуға болады.

Енді бір атап айтатын қолжазба – Кереку өңірінің тумасы Садуақас Мұсаұлы Шормановтың 1884-1891 жылдар арасында жазған қолжазба жинағы. Бұл қолжазба жинақты алғаш тапқан академик Әлкей Марғұлан былай деген болатын: «Садуақас осы дәптерін 1897 жылы Петербургқа барған сапарында Петербург университетінің профессоры, қазақ тілін, әдебиетін зерттеуші ғалым П.М.Мелиоранскийге сыйға тартқан. Кәзір бұл дәптер Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапханасында, академик А.Н.Самойлович архивында сақтаулы тұр. Садуақастың бұл дәптері – қазақ қолжазбаларының ішіндегі маржандай тізілген көркемінің бірі. Садуақас орыс әдебиетін, Күншығыс халқының әдебиет дүниесін жақсы білетін мәдениетті кісі болғандықтан Абай шығармаларына зор мән беріп, оны өз қолымен мүлтіксіз көшіріп, ғылыми кітапханаларға тапсыруы игілікті іс болған» [2, 20-б].

Абай өлеңдері әу баста біреуден біреу жаттап алып, әнге қосып айту арқылы ауызша таралған. Кейбір өлеңдері осындай ауызша таралу түрінен баспасөз бетіне түсу арқылы да насихатталып жатты. Ақын туындыларының қолжазба көшірмелері түрінде де таралғаны мәлім. Көбінесе қолжазба көшірмелер ақын өлеңдерінің текстологиялық жағынан түпнұсқа болмысын сақтауда орны ерекше құбылыс болды.

Ақын дүниетанымының қалыптасу жолында әр түрлі саладағы ой пікірлерінің эволюциялық даму, қалыптасу жолын ғылыми тұрғыдан танып білуде, әрине, Абай шығармаларының жазылу мерзімін анықтау мәселесі, хронологиялық бірізділікті қалыптастырып, жүйелі түрде ізденуге әкеледі.

Абай алғаш өлеңдерін шәкірті Көкбай атынан жариялап жүрді. Көкбайдың өзі айтқан естелігіне сүйенсек: «Абай қонып жатқан ауылды көріп, осы суретті өлең қыл деді. Мен біраз өлең қылып едім, жақтырмады да, өзі жазбақшы болды. Сонымен үй тігіліп болып бәріміз жайланған соң, Абайға келіп едім: «Өлең Көкшенің бойынан асайын деді ғой», – деді. Мен: «Асса, басында қолқаланып алған нәрсе емес еді. Енді өзіңіз ретін тауып қайта аларсыз», – деп қалжындадым, сүйтсем, сол күні «Жаздыкүні шілде болғанданы» жазған екен. Оқып берді» [3, 201-б]. Абай өлеңі ақындық сынның негізінде туғанын аңғарып отырмыз.

Ғалым Ә.Жиреншиннің пайымдауынша, Абай өз шығармаларын Көкбай атымен жариялауының себебі мадақтау мен менмендікті ұнатпаған әрі Көкбай есімімен беруді жөн көрген.

1916 жылы Орынборда жарияланған Самат Әбішұлының «Абай термесі» атты еңбегінің абайтану саласына сіңірген қызметі орасан зор. Алғашқы 1909 жылы Петербургтегі Кәкітай бастырған жинақтан тыс осында Абайдың бұрын-соңды баспа бетін көрмеген тың туындылары болатын. Оның үстіне аталмыш еңбек авторының қолындағы Абай өлеңдері ауызша түрде емес, жазбаша қолжазба деректер бейнесінде жеткізілген. Бұны С.Әбішұлы: «Бұл бір елге көп жайылмаған қазақ ақыны Абай Құнанбайұлы-ның бұрын басылмаған азғана

сөздері еді. Мен қолымдағы барды кітапша етіп, бастырып алуымды қаладым» [4, 38-б], – деп мағыналы мақсат қояды.

М.Әуезовтың Абай өлеңдерінің өрнек үлгісін бастапқы табиғи қалпына келтіру жолында атқарған ізденістері де, ақын шығармаларын текстологиялық жағынан жетілдіру жолындағы ізденістері де абайтану тарихында өзіндік орны бар құбылыс.

Абай шығармаларының жазылу мерзімін анықтау ісі Абайдың ақын шәкірттерінің ықпалымен 1907 жыл мен 1927 жылы жүргізілген еді. Бірақ ол жылдарда ақын шығармаларының жазылу мерзімін анықтаудың негізі салынғанымен, көптеген өлеңдерінің жазылу уақыты толық анықталмай, біршама кемшіліктерге жол берілді. М.Әуезов өз зерттеулерінде осы кемшін жайларды толықтырып, ақын шығармаларының жазылу мерзімін анықтауда толассыз ізденіп, бір ізге түсіріп кетті. [5, 36-б]

Абай мұрасын танып білуде зерттеуші ақын шығармаларында тілге алынатын арнау өлеңдерге ерекше мән бере қараған. Өйткені арнау өлең нысанасына алынған кісілерді жан-жақты терең танып білу арқылы сол заманда орын алған саяси әлеуметтік мәселелерді Абай бастан кешкен өмір шындығымен ұштастыра отырып көркемдік тәсілмен ашуға қолы жеткен.

«Арнау өлеңдерді мен өзім жинастырып көптеген кісі аттарын қалпына келтірдім», – деп Абай өмірбаянын төрт рет қайта жазып толықтыра түскенде, арнау өлеңдері арналған кісі аттарын да толығынан анықтап шығады. Осы қолы жеткен тарихи дерек көздерін, әсіресе, «Абай жолы» эпопеясында шеберлікпен қиыстырып пайдалана білгені Әбсәмет туралы Абайдағы:

Әбсәмет жиенің

Ол сенің біреуің –

деген өлең жолындағы Әбсәметті эпопеядағы Әбіш ауырып жатқан кезеңмен байланыстырып суреттеуінен көреміз. Арнау өлең арналған кісілердің бәрі де Абай өмірбаянын жазу мен эпопеяны жазуға даярланған тұста толығымен анықталған болатын [5, 39-б].

Абайтанушы ғалым Қ.Мұхамадханов негіздеген Абай шығармаларының мәтіндік бірізділігі мәселесі күні бүгінге дейін маңызын жоймаған, іргелі зерттеу жұмыстарының бірі. З.Ахметов, С.Қирабаев, М.Мырзахметов сынды ғалымдар жалғастырып, тереңдеп із салғанымен де түзеу жұмыстары қайырылып бітті деп те айта алмаймыз.

Абай шығармаларының текстологиясы – 1951 жылы Абай мұраларын тану, зерттеуге қатысты әдебиетімізде полемика тудырған күрделі де, іргелі тақырыптардың бірі. Қ.Мұхамадханов бұл тұста жалпылай шолған өзге сыншылардан айырмашылығы мәтін түзу мәселесінде ғылыми негізді пікірлермен ерекшеленеді. Зерттеуші ғалым: «Ақынның өз қолжазбасы сақталмағандықтан, Абай жинағын баспаға әзірлеуде 1909 жылы шыққан кітапты, Мүрсейіт қолжазбаларын текстологиялық негіз ретінде алу дұрыс. Бірақ, ол жеткіліксіз. Оның себебі, ол кезде Қазақстанда полиграфия базасының болмауы, баспасөз мамандарының жоқтығы сапалы болып шығуын қамтамасыз

ете алған жоқ – деп Абай шығармаларының мәтінін түзудегі кемшіліктердің орын алу себептерін айқындайды.

Ғалым айғақты деректерімен ақын өлеңдерінің бұрмаланып берілген тұстарын, арасына енгізілген сөздерін дәлелдеп берді. Сөздің бір әрпі түсіп қалса да, айтылар ойға көлеңке түсіріп, мәтіннің айқындылығын солғындатады. Абай шығармаларындағы осы тәрізді заңсыз өзгертулер Қайым Мұхамедханов назарынан тыс қалмады. Мәселен, Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінің бесінші шумағы 1909, 1945, 1954 жылдардағы жинақтарында:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті,

– деп берілген. Қ. Мұхамедханов: «біз өлең жолын былайша оқысақ, Абайдың өзіндік түп нұсқасын қалпына келтіреміз деп берік сенеміз:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және сүй хақ жолы осы деп ғәділетті»

– деп түзету енгізеді. Себебі өлеңде жаратушы Алла тағала туралы сөз болғандықтан «ғәділет» сөзі «әділетті» дегенге қарағанда анағұрлым мағыналық аясы кең. Әрі «ғәділет» сөзі – Алланың бірден-бір ақиқат кітабы болып танылған Құран кәрімнің сөзі. Біздіңше, текстолог осы шумаққа өзгеріс енгізуде осындай қисындарды ұстанған.

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау

Өлеңі бірі жамау, бірі құрау, – деп басылып келген. 1954 жылғы басылымда институт қызметкерлері қате деп есептеп:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау
Өлеңі бәрі жамау, бәрі құрау, – деп түзеткен.

Абай Шортанбай, Дулат, Бұқарлардың ақындығын жоққа шығарып, өлеңдерінің «бәрі жамау, бәрі құрау» деп олардың ақындығына мүлдем шек қоймайды. Өлеңдерінде кездесетін идеялық және көркемдік кемшіліктерін сынайды. «Кешілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау» деген жолдың өзінен-ақ ақынның барлық шығармаларын жоққа шығармай, тек кездесетін кемшіліктерін ғана сынап отырғанын анық аңғарамыз [6].

Кетті бірлік,
Сөнді ерлік,
Енді кімге беттемек?
Елің – ала,
Отты шала,
Тайса аяғың, кім көмбек?

1909 жылғы кітапта «кім көмек» деп берілсе, 1933 жылғы тұңғыш толық жинақта «кем көмек» деп берілген. Қайым Мұхамедханұлы 1909 жылғы кітаптағы нұсқасы дұрыс дейді [7].

Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедхановтың текстологиялық зерттеулері негізінде, Абай қолжазбалары мен басылымдарын пайдалана отырып алдағы уақытта іргелі текстологиялық зерттеулер жүргізудің маңызы зор болмақ.

Абайтану ғылымының артқан жүгі, алда тұрған міндеттері ауырлай түспесе, сынық сүйем де кеміген жоқ. Абайды таныту мен қазақты таныту егіз деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы, «Санат», 1995. – 320 б.
2. Марғұлан Ә. «Абай қолжазбасы». «Қазақ әдебиеті» 16 август, 1963ж.
3. Көкбай ақсақалдың естелігі. / Кітапта: Жүрегімнің түбіне терең бойла: (Абай туралы естеліктер). -Алматы: Жазушы, 1995. -296 б.
4. Мырзахмет М. Абайтану тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 192 б.
5. Мырзахметов М. Абайтану Алматы, 2010- 152 б.
6. Смағұлова А. Қайым Мұхамедханов және текстология мәселелері//Шәкәрім. –2012. – №1. – б. 66
7. Мұхамедханұлы Қ. Шығармаларының екі томдығы. Астана, Фолиант, 1-том, 234-бет)

III. ТҮРКІ ФИЛОСОФИЯСЫ, ТАРИХЫ, МӘДЕНИЕТІ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

ЛЕВ ГУМИЛЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯШЫЛДЫҚ ИДЕЯСЫ

ХАЙДАРОВ Е.Е.

аға оқытушы, тарих ғылымдарының кандидаты

*Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті
Рухани жаңғыру орталығы, Орал қаласы, esaka_78@mail.ru*

Кеңестік және Ресейлік ғалым, тарихшы-этнолог, тарих және география ғылымдарының докторы, ақын, парсы тілінің аудармашысы Лев Николаевич Гумилев 1912 жылдың 1 қазанында Петербург губерниясының Царское селосында, атақты ақындар Николай Гумилев пен Анна Ахматованың отбасында дүниеге келген. Ол этногенездің пассионарлық теориясының және еуразияшылдық идеяларының негізін салушы және ұлы дала халықтарының тарихын, соның ішінде Қазақстанның ежелгі тарихын зерттеген ғалым болып табылады.

Лев Николаевич Гумилевтың өмірі мен шығармашылығын тағдырдың торына шырмалғандар санатына жатқызуға болады. Қоғам өміріндегі саяси-әлеуметтік сілкіністер мен жүйелік алмасулардың өзара кезеңі оның жалын атқан жастық дәуренін тағдырдың тәлкегіне ұшыратты. Бір емес, екі емес, үш рет жауапқа тартылып, табандатқан 13 жыл өмірін түрменің тар қапасында өткеріп, лагерьдегі жылдар арасында екінші дүниежүзілік соғыстың отжалынына шарпылып, туған қаласы Ленинградқа 1956 жылы оралғанда Лев Николаевич 44 жаста еді.

Осындай аласапыран жылдар шарпуында жүріп, ол 1946 жылы Ленинград университетін бітіреді. Қатардағы бітірушілердің бірі емес, француз, неміс, көне түркі және латын тілдерін меңгеріп, хунну өркениеті мен ежелгі моңғол тарихы бойынша маман болып шығады. Университет қабырғасында В.Струве, Е.Тарле, Б.Греков, С.Малов, М.Артамонов, С.Руденко сияқты ғалымдармен етене танысып, Памирде, Украинаның Подолиясында, Грузияның Картлиінде, Орталық Азияның Алтайында (Пазырық) жүргізілген археологиялық экспедицияларға қатысады. 1948 жылы Бірінші Түркі қағанатының (546-659) саяси тарихына арналған тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды.

Мұнан әрі, Л.Н.Гумилев айдауда жүрген жылдары жазған тарихи шығармасын 1956 жылы біржола аяқтап келіп, Эрмитажға кітапхана қызметкері болып орналасады. Осы қызметте жүріп, байырғы түркілер тақырыбы бойынша 1967 жылы докторлық диссертация қорғайды. Сол жылы докторлық

диссертациясының толықтырылған нұсқасы «Көне түркілер» деген атпен жарық көреді. Тақырыптың сонылығы және беймәлім мәдениеттің жеріне жете ашылуы, автордың ғажайып аңғарғыштығы мен терең білімі, сондай-ақ мейлінше оралымды тіл-стилі ғылыми ортаның да, былайғы оқырманның да назарын аударады.

1967 жылы Ленинград университетінің аясында география ғылыми-зерттеу институты ашылып, ректор А.Александровтың шақыруымен Л.Н.Гумилев ғылыми қызметкер болып келеді. Осы орында 1986 жылы еңбек демалысына шыққанға дейін кіші, аға, жетекші ғылыми қызметкер деген сатылардан өткенімен, профессор атағына іліге алмайды. Оның есесіне Лев Николаевич «Халықтану» деп аталатын арнаулы курс бойынша студенттерге аттай 20 жыл бойы дәріс оқиды. Оның дәрісіне бүкіл университет құлақ түріп, тіптен еркін тыңдаушылардың өзі дәрісханаға толып кетеді екен. Ол дәріс оқыған жылдары бірнеше толқын студенттердің зердесін қалыптастырып қана қойған жоқ, сонымен бірге өзі де шындала жүріп, бүкіл әлем мойындаған орыс этнологиясының іргесін қалаушылардың маңдай алдысы бола білді.

Л.Н.Гумилев 1959-1964 жылдар аралығында жазғы демалыс айларында археологиялық экспедиция ұйымдастырып, Еділ, Каспий, Қаратеңіз жағалауларынан Хазарияның (VII-X ғғ.) жұрнақтарын іздейді. Нәтижесінде аса мол айғақ-деректер жинақтап, ол материалдарды археолог, географ, этнолог ретінде саралап, Шығыс Еуропа тарихын қайта зерделеуге мұрындық боларлық «Хазарияның ашылуы» атты тамаша кітабын 1966 жылы жарыққа шығарады. Бұл еңбек этнос, табиғат, қоғамның әлеуметтік өмірі мен космос арасындағы байланыстардың нәтижесін одан әрі тереңдетуге, зерделеуге мүмкіндік береді. Мұның өзі, түптеп келгенде этногенездің тұғыры болып табылатын пассионарлық идеясының дүниеге келуіне себепші болады.

Этногенез бен биосфера арасындағы біте қайнасқан заңдылықтарды одан әрі орнықтыра дәлелдеу үшін Л.Н.Гумилев енді табиғи қоршаған ортаның этнос тағдырына әсер-ықпалын ашып көрсетуге бел буады. Жаратылыстану ғылымдарының жетістіктерін өзінің этнологиялық тұжырымдарына тұғыр етуге бекінеді. Сөйтіп, 1974 жылы география бойынша «Этногенез және Жердің биосферасы» деген тақырыпта екінші докторлық диссертациясын қорғайды. Алайда бұл ғылыми жұмысы жоғарғы жақтың тарапынан бекітілмейді. Бұл еңбек арада 15 жыл өткенде 1989 жылы жарық көрді. Мұнда ғалым халықтардың қалай жаралып, қалай сейілетініне, сондай-ақ оған табиғат пен космостың аса тегеурінді әсер-ықпалына бүкіләлемдік ауқымда тарихи шолу жасайды. Тарихи шолуын айғақ-дәлел ретінде көлденең тарта отырып, этнология туралы бұрынғы көзқарастардан түбегейлі айырмашылығы бар ой-тұжырымдар қорытады. Әрине, тың теорияны мойындағысы келмеген ғалымдар мен тоталитарлық жүйе Лев Николаевичтың ғылыми жолын бөгеп, жөнсіз жалған айыптар тағып отырды.

Л.Н.Гумилев ең алдымен Ресей тарихшысы. Оның барша еңбегі, сайып келгенде, Ресей тарихымен ұштасып, Ресей тарихын танып-білуге қызмет етіп жатады. Бұл ретте ол өзінің табиғатына тән батылдықпен, Ресей тарихының ең

бір ақтаңдақ кезеңіне із салған ғалым. Ол кезең XIII-XV ғасырлар аралығы болатын. Тарих көкжиегінен XIII ғасырға дейін-ақ төбе көрсетіп үлгерген Русь 1250 жылдан бастап, табандатқан 250 жыл бойы тым-тырыс күй кешкен сияқты болатын. Бұл аралық Ресей тарихында тарихи тежелу кезеңі тұрғысында қаралып, оған себепкер ретінде моңғол шапқыншылығы мен Алтын Орда езгісі көлденең тартылатын. Лев Николаевич бұл мәселені мүлде басқаша қарастырады. Оның пайымдауынша Ресей суперэтносты, оқулықтарда жазылғандай, дербес этнос ретінде Киев Русі кезінде қалыптаспапты. Алтын Орданың жағымды ықпалының арқасында XIII-XIV ғасырда еңсе көтеріпті. Орыс жерлерінде айтарлықтай деңгейде моңғол шапқыншылығы мен Алтын Орда езгісі болмаған, керісінше Александр Невский секілді ел қорғандары Алтын Ордамен одақтасып отырған. Сөйтіп, моңғол шапқыншылығынан Еуропаны қорғап, қалқан болған Русь емес екен. Керісінше, Русті Еуропаның жұтып қоюынан аман алып қалған Моңғол ұлысы екен. Мұндай ақиқат Ресейлік тарихшыларға ұнай қоймады және бұрыннан қалыптасқан жаңсақ ой-тұжырымдарға күмәнмен қараудың басталуына алып келді. Қысқасы, Гумилев ілімінің ортағасырлық Ресей тарихына мүлде жаңаша қарауға шақыратын идея екенінде дау жоқ еді.

Л.Н.Гумилев ұлт мәселесін зерттеуде тың түсініктер енгізді. Әйгілі ғалымның ой-тұжырымы бойынша, біріншіден – этностың күш-қуаты өзі тіршілік құратын табиғи ортамен кіндіктес, екіншіден – әрбір этнос тіршілік құру барысында әлеуметтік кеңістігін ұдайы ұлғайтып отыруға бейім болады. Ал этностың алғашқы жаралымына космос қуаты әсер етеді. Сол әсердің нәтижесінде қайрат-жігері ерекше «пассионар» адамдар қалыптасады. Өз кезегінде пассионар адамдар соңдарынан қалың бұқараны ертіп, өздеріне қарсыластарға (субпассионарларға) тойтарыс беріп, өзіне дейінгі «мәдени жаралымды» жойып, «этнос» деп аталатын қауымдастықты қалыптастырады. Мұның бәрі де қоршаған ортамен біте қайнасқан тұтастықта жүзеге асып жататын құбылыс. Этнос био-географиялық құбылыс болса, онда өзінен-өзі олардың өлшеулі ғұмыр жасы болмақ. Ондай ғұмыр жастың ұзақтығы әдетте 1200-1500 жыл шамасында болып келеді. Осы уақыт аралығында этнос дүниеге келеді, еңсе көтеріп ес жияды, өркен жайып дамиды (акматикалық фаза), сонсоң бірте-бірте құлдырап сейіле бастайды (обструкция немесе аннигиляциялық фаза). Бұл үрдіс этногенез деп аталады. Лев Николаевич өзінің пассионарлық идеясы арқылы ұлт феноменінде әлеуметтік себептен гөрі биосфералық әсердің бел алып жататынын дәлелдеуге күш салды. Сөйтіп, этногенездің пассионарлық теориясын дүниеге келтірді.

Лев Николаевич Гумилев өмірінің соңғы жылдарында өзін «еуразияшылмын» деп ашық айтып жүрді. «Жұрт мені еуразияшыл дейді, мен ондай пікірге қарсы емеспін», – деген ойда ашық айтқаны білгілі. Шынында да еуразияшылдық идея Лев Николаевич шығармашылығының өн бойында үзілмей көрініс тауып отыратынын аңғару қиын емес. Сонымен бірге, Лев Николаевичтің еуразияшылдығында өзіндік ерекшеліктің де бары рас.

Еуразияшылдық идеяның тарихын үш кезеңге бөліп қарастыруға болатын сияқты. Біріншісі – Қазан төңкерісіне дейінгі кезең. Екіншісі – Қазан төңкерісінен кейінгі Ресей эмигранттары мұрындық болған кезең. Үшіншісі – екінші дүниежүзілік соғыстан келетін кезең. Бұл үш кезеңнің өн бойында еуразияшылдық идеяның дем берушілері – тарихшылар Г.В.Вернадский, Л.П.Карсавин, Л.Н.Гумилев, құдайшыл Г.Ф.Флоренский, географ П.Н.Савицкий, шығыстанушы В.П.Никитин, этнограф Н.С.Трубецкой сияқты көрнекті тұлғалар болды.

Еуразияшылдық идеяның бірінші кезеңінде ұлы орысшылдық пиғыл бел алып жатты. Батыс пен Шығыстың, яғни роман-германдар мен азиялықтардың ортасындағы Ресейдің айырықша рөлі болу керек деген идея күн тәртібіне қойылды. Еуразияшылдық доктринаның постулаттарын Г.В.Вернадский былайша айқын тұжырымдады: «азиялық» және «еуропалық» Ресей арасында табиғи шекара жоқ. Демек, «еуропалық» немесе «азиялық» деп бөлшектейтіндей екі Ресей де жоқ. Тек, «еуразиялық» немесе Ресей-Еуразия деп аталатын бір ғана Ресей бар» (Г.В.Вернадский. Начертание русской истории. Прага 1927 г. 5-бет)

Еуразияшылдық идеяның екінші кезеңінде сол алғашқы ой-тұжырымдар жаңаша серпінмен одан әрі жалғасты. Себебі, Ресей эмигранттары социалистік жүйенің ұстанымдары азиялық тұрғындардың ойынан шығып, одан әрі еуразияшылдық идеяның жүзеге асуын жеделдетеді деп үміттенді. Жай үміттенген жоқ. Еуразия кеңестігінде Ресей ділінің үстемдік құруы ашық айтылып, Ресейді «айрықша мәдени-тарихи әлем» деп жариялай бастады. Түптеп келгенде, мұндай пиғылдан социалистік Ресейдің де экспансиялық-ассимиляцияшыл үрдістері алшақ болмайтын.

Үшінші кезеңде еуразияшыл идеяның көңіл қалауынан гөрі, нақтылы тарихи ситуациялармен көбірек санасқанын аңғаруға болды. Яғни, әлемдік бәсекелестікте Еуразия халықтары өздерін мүдделестер, тағдырластар ретінде сезініп, әлеуметтік-экономикалық және саяси-мәдени одақтастықты еуразияшылдықтың өзекті постулатына айналдыра бастады. Әсіресе, КСРО ыдырағаннан кейін еуразияшылдық идеяның бұл сияқты жаңа бағытына тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың тікелей ұйытқы болғанын атап өткен жөн.

Бұл мәселеде Л.Н.Гумилев тарихи қисындарды көлденең тарту арқылы көзге түсті. Ол Еуразия ойкуменін тарихи тағдыры біртұтас, әлемнің алтыдан бір бөлігі ретінде қарастырды. Бұл ретте, Лев Николаевич Ресей тарихындағы Ұлы Дала рөлін мүлде жаңаша парықтады. Атап айтқанда, орыс тарихында бел алып жататын «татар-моңғол езгісі» деген идеядан бірінші болып бас тартты. Ол үшін Ресей деген Моңғол ұлысынан кейінгі біртұтас Еуразия империясының православтық вариациясы еді. Мұндай идея өзінен-өзі Ресейдің көшпелілерінің рөлі деген екінші идеяны дүниеге келтірді. Міне, еуразияшылдық мәселесінде Лев Николаевич осындай идея арқылы өзін ұшқыр ойлы ғалым ретінде әйгілей алды. Ол бұрынғы саяси-идеологиялық еуразияшылдықты дәлелді тұжырымдамасы бар ғалымға айналдыра білді.

Әрине, осындай ой-идеяларына қатысты болар, қазақстандықтар Лев Николаевич Гумилевті айрықша құрмет тұтады. Ол кісінің атында Қазақстанда университет бар. Ол Астана қаласында – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті деп аталады. Қазақстан қалаларында бірнеше көше «Л.Н.Гумилев көшесі» деп аталады. Лев Николаевич туралы тұңғыш рет ғылыми көпшілік фильм түсірушілер де қазақстандықтар болды. Қазірдің өзінде «Қиял патшалығын іздеу», «Көне түркілер» деп аталатын көлемді кітаптары қазақ тіліне аударылып үлгерген. Осылайша біздің елімізде еуразия даласын мекендеген түркі халықтарының тарихын жете зерттеген ғалымның ғибратты өмірі мен ғылыми мұрасын есте қалдыру мақсатында бірқатар шаралар қолға алынып отыр.

Гумилевтың өмірі қатыгез уақыт пен құрылыстың кесірінен қиындықтарға, қуғын-сүргіндерге толы болғаны белгілі, ал осы тағдырына мойымаған қайсар ғалым 1992 жылы 15 маусымда 80 жасқа қараған шағында өмірден озды. Өз ғұмырын ғылымға арнаған Л.Н.Гумилев соңғы берген бір сұхбатында «бұл өмірдің мәні неде» деген сауалға, «Өмірдің мәні неде екенін, шынымды айтсам білмеймін. Ал менің өмірімнің мәні – өзім шексіз сүйген Азияның көшпелі халықтарының даңқын асырып, дәрежесін көтеру болды», – деп нақты ойын білдірген екен. Бұл пікір өз білімі мен күш-қайратын күллі еуразия халықтарының тарихын, этникалық сана-сезімін зерделеу үшін сарып еткен ұлы еуразияшыл ғалымның шынайы болмыс-бітімін, өмірлік мақсат-мұратын айқындап тұрғандай көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гумилев Л. Мені еуразиялық деп атайды. – Алматы, Жалын, 1991. 32 бет.
2. Сейдімбек А. Гумилев // Егемен Қазақстан, 2004, 1 қазан.
3. Халықтың тарихқа қосқан үлесі оның санына байланысты болмайды (Гумилевтың соңғы сұхбаты) // Егемен Қазақстан, 2008, 18 қараша.
4. Жолдасбеков М. Казахстан в XXI веке: проблемы евразийства и образования. Статьи и речи. – Астана: Изд-во ЕНУ, 2003. - С. 115.
5. Фроловская Т. Евразийский лев // Евразия 2008, №1. С. 40-60.
6. Дугин А. Неоевразийство // Евразия 2010, №5. С. 42-49.

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ КАЗАХСКОГО НАРОДА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

МАЦЮК ДМИТРИЙ АНАТОЛЬЕВИЧ

*кандидат философских наук
Актюбинский региональный государственный университет
им. К.Жубанова, старший преподаватель кафедры Ассамблеи народа
Казахстана и социально-политических дисциплин,
Казахстан, г.Актобе
Dimakazgu@mail.ru*

Тюрки внесли особый вклад в этногенез казахского народа, сумев создать симбиоз городской и кочевой культур в суровых природных и геополитических условиях. Казахская культура, ставшая наследницей богатой тюркской цивилизации, сумела переработать все старое и, одновременно, создать новшества. Важно помнить, что данный процесс невозможен был быть без наличия ценностей, поскольку они составляют культурный каркас того или иного народа. Именно благодаря ценностям люди смогли сконструировать уникальный мир социальных взаимосвязей. Ценности позволили приспособиться людям к постоянно меняющимся условиям экономической, политической и культурной жизни. В то же время, в ряд ценностей сходились с исторического пути. Другие же, пройдя процесс модернизации, сумели не только пройти сквозь историю, но и составить основу современного развития государств.

Не прошли стороной подобного рода процессы и казахский народ. Из обширного комплекса его ценностных установок, нами будут рассмотрены следующие.

На первое место претендует *коллективизм*, поскольку именно он способствовал консолидации разрозненных племенных объединений в союзы племен и далее – в тюркские государственные формирования (тюркский, западно-тюркский, тюркешский, карлукский, огузский, кимакский каганаты и т.д.).

В чем же ценность коллективизма как социального явления? В первую очередь, под коллективизмом мы будем подразумевать ситуацию, в рамках которой отдельные индивиды стремятся к осуществлению совместного сожительства с целью взаимовыгодного общего ведения хозяйственной, политической и культурной жизни. Таким образом, коллективизм есть «... тип мировоззрения, при котором групповые цели превалируют над индивидуальными» [1].

Важнейшими факторами, повлиявшими на ускоренный тип процесса коллективизма на просторах Великой степи явились:

– оширность ее просторов, обусловившей ведение кочевого образа жизни (в отличие от земледельцев, чьи пахотные земли могли быть в той или иной степени удалены, родовые кочевья номадов зачастую пересекались, поскольку длительное пребывание скота на одном месте могло привести к истощению травяного покрова; с целью предотвращения межродовых столкновений кочевники старались в устной форме договориться по поводу разграничения кочевых территорий, что требовало активизацию коллективных усилий);

– необходимость хозяйственно-культурного взаимодействия степи и города (южный и юго-восточный регионы Казахстана стали связующим звеном развития международной средневековой торговли на трассах знаменитого Великого шелкового пути; в связи с чем, сопредельные кочевые районы имели возможность также быть включенными в эту систему торговых связей);

– Общность языка, менталитета и, в целом, культуры (данный фактор позволил запустить процесс интеграции разрозненных тюркских родов в единый казахский этнос; к тому же кочевникам было свойственно принимать в свои ряды разные по языку, но общие по хозяйственной деятельности родовые группы, которые в дальнейшем отюречивались);

– И наконец, постоянная экспансионистская политика соседних государств (Великая Степь на протяжении долгого времени была ареной активных миграционных потоков с Востока на Запад таких крупных народов, как гуннов, монголов, джунгар; и если гунны и монголы, несмотря на свои агрессивные действия все же внесли определенный вклад в этногенез казахского народа, то джунгары ставили своей целью – его физическую ликвидацию. Поэтому к началу XVIII в. стояла дилемма – либо войти в подданство соседних империй при потере собственной независимости, либо быть уничтожены другими более агрессивными соседями);

Следующей ключевой ценностью казахского народа и одновременно важным условием его выживаемости в суровых исторических условиях явился *патриотизм*. «Патриотизм – одно из самых устойчивых, неистребимых и священнейших чувств человека. Происходит это понятие от греческого *patris* – родина, отечество [2, с. 7]. Нетрудно заметить, что патриотизм имеет тесную связь с предыдущим феноменом коллективизма, поскольку активизация коллективных усилий по укреплению обороноспособности и внутривнутриполитической стабильности собственной страны и есть патриотизм.

У тюрков-номадов, в отличие от их сородичей-земледельцев, чувство сплоченности имеет большую выраженность, поскольку образ жизни кочевников предполагает постоянную угрозу угона скота со стороны соседей, а также выживаемость при суровом климате возможна лишь в условиях взаимопомощи. В этой связи чувство сплоченности со временем трансформируется в активизацию патриотических чувств. Ведь защита своего отчего дома, своей семьи и родственников, оборона родовых кочевий, либо быстрая мобилизация в военный поход – все это и есть проявления патриотизма.

В тоже время межродовые распри и недовольство политикой правящей элиты способствовали снижению уровня патриотичности. К примеру, феодальная раздробленность после смерти Тауке-хана (1680-1718) способствовала разобщенности казахских родов, и как следствие, привело к несостоятельности осуществления единого удара по джунгарам. Однако страницы отечественной истории знают и обратные противоположные факты. На пример, в ходе Отечественной войны 1812 г. против Наполеона, казахские джигиты, несмотря на суровость в отношении их царской власти, приняли активное участие в изгнании французских захватчиков. Или, невзирая на античеловечность сталинских репрессий, казахстанцы внесли неоценимый вклад в победу в Великой Отечественной войне (1941-1945) в рамках разгрома фашистской Германии.

Следующим элементом аксиологической системы казахского народа является *ценность кочевой демократии*, прошедшей в XV-XVIII вв. особый путь развития. Большинство обывателей ошибочно увязывают степную модель демократии с классической демократией Древней Греции. Безусловно, и та и другая демократия подразумевала под собой выработку общего мнения по вопросам внутренних вопросов общества, разработки законодательных норм, решения вопросов войны и мира и т.д. Однако античная демократия была рабовладельческой демократией, где только вольные граждане-мужчины после 30 лет имели право голоса (кроме рабов, женщин и детей). Иными словами, «демократия здесь носила ярко выраженный элитарный характер» [3, с. 101]. К тому же некоторые институты демократии со временем трансформировались в имперские (сенат, суд, армия).

В условиях же степи народовластие имело характер военной демократии, когда только военачальники, а также родоплеменная знать имели право принимать важнейшие политические решения, поскольку беспокойная военная обстановка требовала именно от полководцев и его окружения принятия правильных решений. По законам степи, если же политика хана не удовлетворяла ожиданий султанов, то последние с подвластными им племенами могли в знак протеста откочевать от этого неудобного правителя. Вот в этом то и состояла, с позиций уже современной демократии, подлинное право недовольных сменить политического руководителя. Подобного рода шаги в 1465-1466 гг. позволили недовольным султанам Жанибеку и Герею, сперва откочевать от шайбанида Абулхаира, а в дальнейшем (после его смерти) основать новое государство – Казахское ханство. В то же время отдельные проявления кочевой демократии имели негативные последствия – множество мнений по поводу вопроса выбора общеказахского ханства не позволили ханам и султанам трех отдельных жузов закрепить победу над джунгарами в 1730 г.

Даже в наше время демократия подразумевает генеральную линию той партии, которая набрала большинство. Поэтому, на наш взгляд, средневековая модель казахской демократии не смогла выжить в силу того, что в нужный момент она не смогла заменить множество мнений других на необходимый жесткое мнение одного. А мы помним, как в трудные 90-е годы (период

становления независимости), Елбасы Н.А.Назарбаев имел смелость единолично принимать важнейшие государственные решения, от которых зависел исход дальнейшего развития нашей страны.

Следующей важной ценностью казахского народа явилась ценность *этнической толерантности*. В современной науке толерантность, в основном рассматривается, как «морально-этическое качество, форма уважения к чужим для его носителя верованиям, убеждениям, интересам и пр.» [4, с. 130]. Понятие этнической толерантности, с нашей точки зрения, более уместным будет связать с XX-началом XXI вв., поскольку его первые проявления можно увидеть в период суровых сталинских репрессий (1929-1953). Именно в те годы казахи проявили отзывчивость и практическую помощь ко всем тем спецпереселенцам, которые не по собственной воле отбывали срок на территории нашей республики. Как известно, целые этнические группы (чеченцы, калмыки, немцы Поволжья, чехи, корейцы, греки, турки-месхетинцы, поляки и др.) получили ярлык «предателей» и попали в разряд так называемых «неблагонадежных народов». Оказавшись в голой и холодной степи, репрессированные нашли отклик в сердцах добрых казахских жителей. По законам степи, любой путник, оказавшийся у порога юрты, считался гостем, которого необходимо было встретить, обогреть, накормить и проводить в дальнейший путь, невзирая на его этническую принадлежность. Именно в этом акте и заключается глубинная сущность ценности этнической толерантности.

В современное время этническая толерантность в нашей стране проявляется в таких явлениях, как увеличивающееся количество интернациональных браков, функционирование русско-казахских школ и колледжей, русский язык у нас признан языком межнационального общения, издание журнал и газет на украинском, узбекском, уйгурском, армянском языках. Безусловно, классическим явлением реализации ценности этнической толерантности в республике стало создание и функционирование Ассамблеи народа Казахстана, чьи интересы в Мажилисе Парламента страны представляют 9 депутатов. Недаром, бывший Генеральный секретарь Организации объединенных наций Кофи Аннан однажды назвал Ассамблею народа Казахстана моделью мира, «ООН в миниатюре» [5, с. 115]. Все эти явления позволяют говорить о том, что новой гражданской общностью стал казахстанский народ как граждан Республики Казахстан, осознающих его в качестве общей Родины, объединенных одной историей и определяющих общие цели для его дальнейшего развития.

Таким образом, проанализированные ценности явились важными компонентами формирования и развития казахской и ныне казахстанской культуры. Именно благодаря им современный казахстанский народ гордится своей историей. Важно помнить, что время не стоит на месте – изменяется общество, а вместе с ним и его ценности. Однако те или иные ценности будут иметь возможность дальнейшего развития лишь при условии, что главным их стержнем будет сам человек.

Список литературы:

1. Репрезентация ценностей коллективизма в русскоязычных рекламных текстах [Электронный ресурс]. – 2011. – URL: // [https:// www.ff.unipo.sk › jak › sarafanova](https://www.ff.unipo.sk › jak › sarafanova) – (интернет источники).
2. Шиповская Л.Б. Воспитание гражданственности и патриотизма студенческой молодежи в условиях обновленной России. Астрахань, 2010. – 94 с.
3. Нуреев Р.М. Античное общество – первый опыт экономической и политической демократии // TERRA ECONOMICUS, 2011, Том 9, № 2. С.98-123.
4. Макарьева А.А., Блинов А.В. Толерантность и терпимость: соотношение понятий // Вестник ТвГУ. Серия Филоофия. 2015. №2. С.128-132.
5. Мурадов А. Национальное единство и духовное согласие – наше главное достояние // Ассамблея народа Казахстана в истории страны. – Алматы: КАЗакпарат, 2015. – 264 с.

МИРОВОЗЗРЕНИЧЕСКАЯ ОСНОВА ТЮРКСКИХ ОБРАЗНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ С ЛЕКСИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ РАСТИТЕЛЬНОЙ СЕМАНТИКИ В АСПЕКТЕ ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНО- ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

КЕНЕСОВ ЕСИМ КАБДЕНОВИЧ

*АРГУ им.К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Готовясь к юбилейной дате двух выдающихся ученых Казахстана – первого казахского профессора-лингвиста, ученого с широчайшим кругозором и глубокими знаниями, Кудайбергена Куановича Жубанова, а также его сына, выдающегося ученого-тюрколога современности, Есета Худайбергеновича Жубанова – хочется отметить в очередной раз, что научное наследие этих двух людей являет собой вдохновляющий источник знаний, каждый раз, с новым прочтением которого открываются новые грани интересующих знаний. Изучая научное наследие Кудайбергена и Есета Жубановых мы имеем возможность большую, чем просто знакомство и анализ их трудов, взглядов, научных идей. В трудах этих ученых мы находим для себя и некую отправную точку или вектор в дальнейшем расширении представлений о природе и сути того или иного языкового явления, связанного в целом с гуманитарным и общественным развитием. Если посмотреть внимательно, то идеи и мысли обоих ученых представляют собой довольно глубокий взгляд на историю казахского общества и его культуру в целом, и содержат в себе фундаментальные истины, которые

находят подтверждение в трудах других ученых, казалось бы, имеющих мало общего с их идеями, но, тем не менее, логически подтверждающих конкретными примерами те идеи, которые были высказаны Кудайбергенем и Есетом Жубановыми.

И Кудайберген Куанович, и Есет Худайбергенович Жубановы высказывали мысли о диалектах в казахском языке. Если Кудайберген Жубанов в своем труде «Тәңкеріс және қазақтың ұлт тілі» высказывал идею о том, что до того времени, пока политика Царского правительства не начала свое вмешательство в веками устанавливавшиеся хозяйственно-экономические связи казахского общества, обусловленные кочевым скотоводством и культурными социально-политическими традициями казахов, казахский язык имел уникальную возможность для своего развития как монолитный язык с относительно незначительным содержанием диалектизмов [1, с.], то Есет Худайбергенович рассматривал наддиалектную природу тюркского устно-поэтического наследия, отмечая, что «...отмеченные единоначалия в устно-поэтических творениях тюркских народов зиждятся на генетическом родстве их языков, на общем фундаменте, и самое главное, на той основе, что определенный разряд тюркских племен – кочевников в своем раннем быту пользовались единой, общей для всех речевой культурой, сыгравшей на том историческом отрезке времени для них роль супердиалекта, т.е. наддиалектной формы языка. Придерживаясь единой нормы художественно-речевой коммуникации, они тем самым успешно преодолевали т.н. «языковой барьер» в своих межплеменных контактах. Говоря по иному, если создание тюрками чагатайского арабографического литературного языка преследовало известную цель приобщения грамотного населения Средней Азии и Казахстана к единой письменной культуре, то задолго до появления этого искусственного языка тюрки-кочевники нынешней Сибири, Казахстана, Поволжья, Приазовья, Крыма и Кавказа культивировали не менее, чем чагатайский донациональный литературный язык, бытовавший на базе устно-поэтических традиций. Наддиалектный по своей природе этот язык был высоко-поэтичным по форме, и подлинным средством межнационального общения по своей сути» [2]. В целом, в основе монолитности казахского языка, высказанной Кудайбергенем Жубановым, лежит, как нам кажется традиция к единению, выражавшаяся в общей языковой культуре, унаследованная из миропорядка союза тюркских племен.

Нам, кому посчастливилось непосредственно учиться у Есета Худайбергеновича Жубанова, и, что называется, из первых рук получить знания по истории и структурно-типологическим особенностям казахского языка в охвате общей тюркской культуры, видится необходимым делать анализ того или иного казахского языкового феномена в тесной взаимосвязи с историей, культурой народа, как это делал Есет Худайбергенович, а также с ареалом распространения того или иного лексико-грамматического феномена.

Относительно казахского этноса известно, что кочевое скотоводство, как историческая и экономическая категория, являлось наиболее развитым и

распространенным способом производства материальных благ у народа вплоть до середины XX столетия. Хозяйственно-экономический опыт того или иного народа или этноса, сообразуясь со всеми имеющимися факторами его исторического развития и природно-климатическими условиями занимаемой им территории, не может не отражаться в его специфической картине мира, менталитете, материальных и нематериальных культурных традициях, вместе определяющих особый код и культурное своеобразие народа-носителя этих традиций. В нематериальной культуре народа, выразителем которой в первую очередь является язык народа, содержится духовная суть представлений о мире и философии бытия, особым образом структурируется и регламентируется весь сложный комплекс взаимоотношений человека с внешним миром, включая природу, как источник материального и духовного богатства.

Отметим, что казахская этническая культура многогранна и огромный пласт духовной культуры народа заключен наряду с кочевым скотоводством также и в земледельческом способе производства, по всей вероятности известном уже в эпоху анимизма. Об этом явно говорят некоторые факты из казахского и тюркского языков и их устно-поэтической речи, поэтому слова и выражения из области земледелия представляют огромный интерес для исследования. Кроме того, огромный малоисследованный пласт казахской культуры лежит в названиях мира растений в целом, в фитонимах (единицах народной ботанической номенклатуры), дендронимах, представляющих собой область пересечения биологии, лингвистики, фольклора, истории и др. гуманитарных и естественнонаучных областей, а также названия культивируемых растений.

Мир растений в целом, безусловно, играл для скотовода-кочевника довольно значимую роль. Природа и все в ней, включая объекты, растительного и животного мира воспринималась в сознании кочевого скотоводческого народа, во многом зависящего от ее ресурсов, как неотъемлемая часть всего мироздания. Соизмеряя свою жизнь с природой, ее стихиями, энергиями, явлениями, суточными и сезонными ритмами тюрки создавали свою своеобразную систему ценностей и нравственных законов, в основе которых лежали принципы сакрального отношения к окружающей природе среде, восходящие в своей основе к древним анимистическим верованиям и тотемизму. Развившееся в последующие эпохи из тотемных верований поклонение аруахам, т.е. духам умерших предков, обладавших по представлениям людей покровительствующей или карающей силой, стало одним из решающих факторов отчаянной борьбы за земли, на которых находились могилы предков. Как кочевой тюркский народ казахи особо бережно относились к родине, земле предков, оберегая ее от врагов извне, и понимая значимость земельных ресурсов для жизнеобеспечения народа. Сознанию древних номадов была неприемлема жесткая детерминированность времени или состояния, когда некий момент времени или состояния рассматривались бы как нечто застывшее, окаменевшее и вечное, словно обладающее стабильной центростремительной силой. Наоборот, мудрость

бытия заключалась в отказе от жесткой детерминированности, категоричности и призывала к терпению и приложению усилий для достижения желаемого результата: *шөбі жоқ деп жерден түңілме, малы жоқ деп ерден түңілме* (погов.) – (букв.) не отрекайся от земли, если [сейчас] на ней нет травы, не отрекайся от молодца, если у него [сегодня] нет своего скота (т.е. если сегодня он беден). Одним из примеров того, что действия и операции, связанные с объектами из мира растений, могли послужить своего рода мерами времени (в том числе, времени суток), человеческих взаимоотношений, ценностей и т.д. служат такие выражения с лексемой *насыбай* (табак специального приготовления для закладывания под язык или за нижнюю губу); как *бір атым насыбай* (насвай, на одну закладку), *достың көңілі бір атым насыбайдан қалады* (погов. друг может обидеться из-за такой мелочи, как щепотка насвая), *насыбай атым мезгіл* (фраз. очень небольшой промежуток времени (*пять-шесть секунд*, букв. время, достаточное для закладывания насвая). Ср. кырг. насвай //наспай //асмай – бир атым насыбай или бир тартым насыбай насвай на одну закладку; *насыбай аттыр* – угостить насваем (экв. русского дать покурить); *наспайың аттырып кой* (дай-ка мне на закладку насваю, угости-ка меня насваем); *насыбайдай сагындырдың* (я сильно скучаю по тебе, букв. ты заставила меня скучать по тебе, как по насваю); *наспай тартым* (пять-шесть минут, немного времени; букв. время, достаточное, чтобы подержать во рту насвай и выплюнуть); *наспай тартым сайышып, коркуп калган белемсиң* (фольк. ты чуть повоевал и, видимо, уже испугался); *насыбай атар* время перед рассветом (когда просыпались, чтобы сделать закладку насвая).

Не менее интересным представляется пример из игрового фольклора, в составе которого есть упоминание дерева: ақ терек-көк терек (девичья игра, напоминающая цепи, разрывные): ақ терек-көк терек – бізден сізге кім керек? («Серебристый тополь, синий тополь – кто вам нужен от нас?»), – говорит одна сторона, вторая – называет; названный должен бежать и разорвать противоположную сторону). Ср. кырг. ак терек-көк терек (южн. чар терек) - бизден сизге ким керек? Тәңірім бір жауса, терегім екі жауады (каз.) – Тенирим бир жааса, терегим аки жаайт – погов. небо моё (или бог мой) дождит раз, дерево моё дождит дважды (напр. о не в меру ретивом администраторе);

Фольклорные употребления дендронимов связаны с понятиями о чести, красоте, святом месте и др. Например, единые тюркские представления о крепком дереве-дубе отражают знания людей о природном биологическом качестве дерева, которое отождествляется с крепостью духа человека, выносливостью, стойкостью: Ср. еменнің иілгені – сынғаны, ер жігіттің ұялғаны – өлгені (погов. Дуб согнулся – все равно, что сломался, для молодца опозориться – все равно, что умереть); башк. имән кеүек, имәндәй таза (или нык) – крепок как дуб.

Данный пример ярко демонстрирует единые истоки фольклорных традиций, сохранившиеся в кипчакских языках. Надо при этом помнить, что «...так же, как мы не можем понять автохтонность казахского народа, не зная

ничего о тех племенах, которые составляли древнетюркскую народность, и о более поздних потомках этих племен, мы не можем ответить на вопрос: «Что такое казахский язык?» без учета племенных языков [2]. Опираясь же на идеи ученых Кудайбергена и Есета Жубановых, мы проследили эти традиции и в лексике, относящейся к растительно-фитонимической сфере казахского языка. Например, казахский ученый-лингвист Окас Накисбеков, один из близких и давних друзей Есета Жубанова, изучая языковые особенности казахов Чуйской долины, отмечает, что одной из важных проблем современного языкознания является углубленное исследование сложного процесса развития национальных литературных языков (цит. по Виноградову В.В., Серебренникову Б.А., Решетову В.В., Дешериеву Ю.Д., Скорику П.Я.). В связи с этим возникает необходимость изучения диалектов и диалектных особенностей каждого конкретного национального языка. В казахском языкознании изучение диалектных особенностей имеет огромное значение и для исследования вопросов истории казахского языка, для установления некоторых языковых и этнических связей между казахами и другими тюркоязычными народами [3, с.1].

Отмечая в своей работе ряд фонетических чередований, характерных для языка чуйских казахов, Накисбеков О. в то же время приводит и примеры лексических диалектических особенностей. К диалектным отклонениям в языке жителей Чуйской долины, наблюдаемые в семантике и употреблении слов, встречающихся в других говорах казахского языка, относится, например, такое слово, как *бастырма*. В чуйском говоре употребляется в значении «беседка», а в Оренбургской области оно означает подвальное помещение. Автор отмечает, что значительный слой лексики Чуйской долины составляют слова, заимствованные из других языков. Проникновение в говор заимствованной лексики объясняется историческими связями носителей данного говора с другими народами, в частности, киргизами, узбеками, уйгурами, русскими и т.д. [3, с.18].

Из интересующей нас растительной лексики приводятся такие диалектные слова, как «сұңғыла», означающее растение-паразит *заразиху* или *волчок*, *күрәнсе*, *мортықбоз*, *лақса* (мордовник, вид колючки) и др. Известные в казахском языке фольклорные речепотребления, имеющие в своем составе некоторые из этих слов, как *сұңғыла бала* (сообразительный мальчик); *сұңғыла қарт* (много знающий старец), поговорки (*қыз бала сұңғыла келеді*), *лақса бие* (старая кобыла), *лақса жеген түйедей аузы көпірді* (фраз. брызгать слюной как верблюд, жующий колючку, возникли в Чуйском языке и известны другим соседним тюркским народам. Другой пример, слово «чырын» в Толковом словаре казахского языка дается в значении «сок»: *өсімдік чырыны* – сок растений. В языке чуйцев оно употребляется еще и в следующих значениях: 1) жан чырын – жизнь дорога (ср. с *өмір шырын*, например, *өмір шіркін неткен шырын!* (до чего прекрасна жизнь!); 2) дружный – *чырын достар* – дружные товарищи; 3) в переносном: содержательный, значительный (вместо

литературного маңызды, мазмұнды): чырын сөз (содержательное слово) [3, с. 12-19].

В дальнейшем своем исследовании мы рассматриваем неоднословные единицы языка (НЕЯ), как образцы художественной речи, содержащие в своем составе лексический компонент из мира растений. Многие из этих примеров имеют аналоги во многих тюркских языках, так как возникли еще в донациональную эпоху, или имеют связь с религиозными текстами.

В разные годы ученые высказывали точку зрения о высоком цивилизационном уровне народов, населявших в древности Центральную Азию, к которой примыкает и территория современного Казахстана. Согласно некоторым авторам Центральная Азия являлась благоприятным центром формирования современного человека. Две великие реки – Амударья и Сырдарья были мощными источниками жизни, а четыре громадных водных резервуара – озера Балхаш, Иссык-Куль, Арал и Каспийское море сохраняли необходимый минимум влаги в атмосфере, образуя теплые весенние дожди, обильные осенние ливни и суровую зимнюю стужу, когда снежный покров достигал одного метра, надежно защищавший озимую пшеницу и позволявший почве насытиться необходимой влагой. Благодаря этим климатическим условиям Центральная Азия стала одним из семи мировых центров выращивания культурных растений и главным образом пшеницы. Академик Н.И.Вавилов (1887-1943гг.) пришел к заключению, что 15% известных в мире злаковых [культур] появились именно в этом регионе [4].

О том, что краем древнейшей цивилизации на юге Казахстана считают долину Сыр-Дарьи – второй по величине среднеазиатской реки, пишет Тажмуратов А. [5, с.7-8] В ходе археологических раскопок курганов в этом регионе были обнаружены обломки древних глиняных сосудов, семена хлопчатника, арбузов, дынь, зерна просо, риса и др. Извлеченные из поселений и курганов предметы материальной культуры свидетельствуют о сравнительно высоком уровне земледелия древнего населения долины Сыр-Дарьи и пределах современного Казахстана и Средней Азии.

Вопросы о культуре хлопчатника в Средней Азии и Казахстане были затронуты В.В.Бартольдом в статье «Хлопководство в Средней Азии с исторических времен до прихода русских», П.П.Веденским в статье «Исторические данные о возделывании хлопчатника в таджикистане до занятия Туркестанского края русскими», и в книге В.И. Юферова «Хлопководство в Туркестане», у А.Декандолля и М.Хвостова. [там же].

О названии хлопка автор сообщает интересные сведения. Приводя в пример сведения из словаря Махмуда Кашгари, автор приводит слова памук и кэбаз, которые можно сравнить в ряде словарей и ныне существующих тюркских языков. Например, *момик*, *пахта* (узб.), *кебез* (кирг.), *кэвэз* (уйг.), *памбыг* (азер.), *мамык* (тат., башк., ногай.), *пагта* (туркм.). В словарях Codex Sumanicus Л.З.Будагова, В.В.Радлова приводится слово *мақта* как в казахском языке [там же].

Обнаруженные археологами в тюркских захоронениях Центральной Азии семена пшеницы, проса, ячменя и мельничных жерновов подтверждают догадки о древнем возрасте земледельческой культуры в Центральной Азии, включая Казахстан. В этой связи справедливы слова исследователя Подпольного Р. о первоначальном месте произрастания сельскохозяйственной культуры – гречихи: «...Во многих странах Европы гречиху называют турецким пшеном. На самом деле ни Греция, ни Турция не могут претендовать на имя родины гречихи. Они только промежуточные станции на ее пути в Европу из Центральной Азии» (в Антонов Н.К.) [6, с.12].

Аналогично этому мы видим, что относительно новые исследования опровергают и европейские корни пшеницы, возникновение которой в легендах Древней Греции связано с именем богини плодородия Деметры. Сегодня ученые сходятся во мнении, что на самом деле прародиной этого злака следует считать Переднюю Азию, Закавказье и примыкающие к ним области Средней Азии и Ирана. Пшеница была известна древним народам Европы, Азии, Северной Африки уже в эпоху неолита. За 4 тысячи лет до н.э. ее возделывали в Китае, Египте, странах Междуречья, на территории современной Швейцарии. Пшеница была главным злаком в Персии и в Древнем Египте, в этих странах к ней относились с большим почтением и приписывали ей божественную суть. [7]

В известном изречении «история пшеницы – это история цивилизаций» кроется мысль, что первой из всех злаков, известной человечеству, стала именно пшеница, а точнее ее дикий сорт – полба. Нам представляются интересными некоторые фольклорные словоупотребления, а также некоторые факты из казахского и родственного языков, которые указывают на то, что древнему населению территории современного Казахстана было известно земледелие, и, в частности, такая культура, как пшеница. У казахов пшеницу именуют бидай, а известная еще в «доказахской» истории дикая пшеница полба именуется «борай бидай».

Словом бидай (пшеница) выражено и астрономическое понятие Бидай басы, что означает Созвездие Девы. Известно, что во многих культурах древнего мира Богиня зерна идентифицируется с созвездием Девы. В прошлом, на старинных звездных атласах Деву представляли, как девушку с колоском пшеницы в правой руке. А самой заметной звездой в созвездии Девы является звезда Спики. Ее название переводится с латинского как «пшеничный колос». Данная звезда самая крупная в рассматриваемом созвездии [7].

Сакральное значение пшеница имела не только в разных этнических культурах, но и в разных религиях, как Иудаизм, Зороастризм, Христианство. Согласно традициям Зороастризма, получившего в древности распространение и на территории современного Казахстана, пшеница считалась даром от самого бога. Существующие в казахском языке выражения-заклятия, как Нан ұрсын! (Заклинаю хлебом!), выражение Нан жеу (поклониться на хлебе) и др., дошедшие до нас со времен Зороастризма – также хранители культурной информации, сообщающей о сакральном отношении к

хлебу в далеком прошлом. Накануне одного из самых главных зороастрийских праздников – Наурыза (Новый год) проросшие зерна пшеницы приносили в дом и раскладывали их перед алтарем. На праздничный стол выкладывали пшеничные лепешки. Казахская традиция шелпек нан (испеченные в жире тонкие лепешки) восходит к Зороастризму и связана именно с культом пшеницы. Восходящие к древнему обряду поклонения Солнцу, они и сегодня являются неизменным ритуальным блюдом, приготовленным в поминальных целях, по случаю священных праздников, или раздаваемых как милостыня.

А такие примеры, как *дәнің тоңға тимей, аузың нанға тимес* (посл.) – «если зерно не попадет во влажную почву, ты не узнаешь вкуса хлеба»; *дән риза болу* (фраз.) – «быть очень довольным» и др., возникли на казахской почве, но с включением слов *дән* из фарси и *нан* (хинди, фарси), что согласуется с вышеприведенным мнением некоторых авторов о том, что некоторые сельскохозяйственные культурные растения появились в том или ином регионе континента и за его пределами в результате культурных контактов.

Выше мы отметили, что культура казахского народа создавалась на основе традиций кочевого скотоводства (преимущественно), а также частично земледельческого производства. Последнее говорит о том, в языке казахов не могли не появиться как лексические и синтаксические единицы, включая устно-поэтические употребления из сферы земледелия, продуктов его производства. Их названия несли в себе переносный смысл, отражая порой гуманно-этические и эстетические идеалы и ценности казахского и других тюркских народов. Пример вышеприведенного слова из Codex Sumanicus *мақта* в употреблении такого НЕЯ, как *мақтап-мақтап мақтамен бауыздау* (фраз. с помощью лести, легко добиваться своей цели) является звукоподражательным фразеологизмом. Тем не менее, его возникновение свидетельствует о существовании древней культуры хлопководства у казахов.

На сегодняшний день известен внушительный ряд трудов ученых-историков и лингвистов, доказывающих факт развитого земледелия в далеком прошлом в некоторых регионах Казахстана, а также изучающих развитие казахского языка в аспекте земледельческой культуры. Одним из таких исследователей, рассматривающих историю и районы распространения лексики злаковых культур в казахском языке, является Шамшатов А., которая с своим исследованием приводит сведения, подтверждающие ранний период возникновения земледельческого способа производства в некоторых областях Казахстана. Низовье реки Сыр-Дарья имеет древнюю историю земледельческих цивилизаций. В VI-V веках до н.э. на территории современной Кызыл-Ординской области, которая тогда называлась просто Сыр (Сыр бойы), находилось государство Кангуй (Қаңлы). С.Кляшторный в своем труде «Яксарт-Сыр-Дарья» останавливается на этимологии названия Сыр-Дарья и дает описание быта и культуры народов, населяющих прилегающие к Сыр-Дарье земли Қаңлы (Кангар), высказав предположение о появления названия реки приблизительно одновременно с началом ведением саками земледелия ...

Словарный состав казахского языка включает определенную часть лексики, связанную с характером экономического развития различных областей Казахстана. Например, там, где издавна занимаются рисоводством, встречаем много специальных названий, связанных с выращиванием риса, в хлопководческих районах много слов, относящихся к этому виду хозяйства. Эти детальные наименования не характерны для других местностей, в которых, в свою очередь, могут существовать профессиональные слова, характерные только для тех областей... В некоторых исторических документах указывается, что такие виды злаков, как кукуруза, пшеница, просо в Казахстане были известны в конце XVI и в начале XVII веков. Даже утверждается, что еще в XVI веке в землях, подвластных Тауке-Хану, выращивали злаки, которые назывались *жүгері//меке, бұғдай, тары*... [8, с.3-5]

В современном казахском языке немало разного рода образных НЕЯ, содержащих в своем составе лексический компонент (компоненты), и свидетельствующих как в пользу популярности продуктов земледельческого производства, так и в пользу осознания земледелия как многомерной деятельности, осуществляемой в соответствии с космогоническими представлениями и законами Вселенной. В отношении первого приведем в качестве примера фразеологизм *бидайша қуыру* (букв. «обжарить как пшеницу»). Образованный по ассоциации с процессом бидай қуыру (обжаривание зерен пшеницы), в котором упоминание одного из излюбленных казахами блюд – бидая (обжаренные зерна пшеницы) и процесса его приготовления служат основой для метафоры жестких мер, *способных нагнуть страх на человека, довести его до изнеможения, то есть «дать жару»*, в ответ на негативные действия и последствия, как проявление отсутствия взаимопонимания в человеческих взаимоотношениях. *Синонимичными фразеологизмами являются ашысын қуыру* (не давая опомниться, расстраивать), *қуырып жеу* (букв. «поджарить и съесть»), т.е. взять в оборот. См: *Ол кетісімен Танағөз Әбекең мен Тәукені бидайша қуырды* (Ғ.Мұс) – С его уходом Танағөз стал хорошенько давать прикурить (букв. *поджаривать как бидай*) Абекену и Таукену [9].

Касательно второго хотим привести в пример казахскую поговорку, в основе которой лежит изречение из текстов Священных (Библейского и Коранического) писаний, но органически вошедшую в казахскую философско-мировоззренческую систему и потому прижившуюся на казахской почве. Из казахских НЕЯ с лексическим компонентом *тары* («просо») особое внимание привлекает выражение *тарыдай болып кіріп, таудай болып шық*, т.е. «войди [размером] как семя проса, выйди [размером] как гора» (прийти маленьким, размером с просяное зерно, выйти размером с гору). Данный пример часто встречается в разного рода современных текстах, как например, в выдержке из газетной статьи: *«Мектеп – адам өмірінің жауапты кезеңінің бірінен саналады. Білім ұясына тарыдай болып кіріп, таудай болып шығатын әрбір шәкірт ұстаздан тәлім алып, білім нәрімен сусындайды. (Школьные годы – ответственный период в жизни каждого человека. Дети, только-только*

поступившие [в школу], подобны просяному зернышку, а выпускники [покидающие ее стены], сравнимы с горой, ведь ученики впитывают в себя все то, что дает им учитель, а потом всю жизнь подпитываются зернами знаний, полученных на его уроках).

*Жаудатбеккызы Сарсенкуль.
Бесценная моя учительница Арзан апай (Статья).
Кармакшинская районная газета
«Қармақшы таңы»(Рассвет Кармакшы).15.11.2016 [10].*

Сравнение первоклассников с просяным зернышком, а выпускников школы с горой – интертекстуальная цитация исторического выражения из текстов Священных писаний. Причем можно наблюдать вариации в самом смысловом ядре: вера/сомнение в вере/греховность размером с маленькое зернышко – закономерный результат в виде разного рода чудесных преобразований или же божественном наказании, соответственно. Ср.: *И сказал: чему уподобим Царствие Божие? или какую притчею изобразим его? Оно — как зерно горчичное, которое, когда сеется в землю, есть меньше всех семян на земле; а когда посеяно, всходит и становится больше всех злаков, и пускает большие ветви, так что под тенью его могут укрываться птицы небесные* (Евангелие от Марка . 4:30-32), или же: *Иисус же сказал им: по неверию вашему; ибо истинно говорю вам: если вы будете иметь веру с горчичное зерно и скажете горе сей: «перейди отсюда туда», и она перейдет; и ничего не будет невозможного для вас* [11].

В отличие от Евангельских текстов в Коранических наблюдаем также переход ремы в тему: *«...мусульманин войдет в Рай, потому что Аллах Субханаху ва Тагаля велит вывести из Ада любого человека, в сердце которого веры размером с горчичное зерно!»*, а также: *«Пророк (да благославит его Аллах и приветствует) сказал: «Не войдет в Рай тот, в сердце которого весом горчичного зерна высокомерие»»* [12]. Как видим, здесь уже несколько изменяется смысловая нагрузка ремы [высокомерие].

В пространственно-временном измерении идея казахской поговорки созвучна призывом Пророка: «Ищите знания от колыбели до могилы», где знания, размером с зернышко просо//горчицы в начале жизненного пути возрастают до размеров горы в его конце. Историчность и созвучие казахской поговорки наблюдается, на наш взгляд, и с цитациями Юсуфа Баласагуни, философские идеи которого связаны с тем, что знание и мудрость – основа человеческой природы, а потому разум и науки способны улучшить жизнь общества. В своей этико-дидактической поэме «Кутадгу билиг» (Наука о том, как становиться счастливым) философ в метафорической форме сравнивает земледельческое ремесло со знаниями, которые могут принести большую пользу в будущем. Ср.: *tarıyıcı tarıyqa erik bolsunı* (тарышы тарыққа [диқаншылыққа] ерік болсын!, т.е. Земледельцы [просоводы] пусть проявляют рвение в земледелии, (QVK333₁₅)), *bu dünja içi bir tarıyлау turur / negü eksen munda jarın ol öñür* [13] (бұл дүниенің ісі бір тарықлақ [егістік] түрі – нені ексең

мұнда ертең сол өнеді, т.е. Этот мир – что пахотное поле, что посеешь в нем, то и вырастет завтра (QBN 341₃) [ДТС, с.537]. На наш взгляд, смысловая канва казахской поговорки *тарыдай болып кіріп, таудай болып шық* более соответствуют таковой в учении Юсуфа Баласагуни. Здесь условной символично-смысловой подстановке поддаются *тарыдай// tariyıcı tariyqa erik bolsunı u тарыдай//tariyлау turur dünja, u таудай шық//[neğü eksenä munda] jarın ol öniir* [там же].

Одна из особенностей казахских образных НЕЯ с лексическим компонентом – растения в фольклорных произведениях связана с их особым эстетическим воздействием, благодаря стилистической функции сравнения. Например: *аспанда тарыдай шашыраган қалың жұлдыз* – «на небе множество звезд, напоминающих рассыпанное просо»; или *«тістері анпақ күріштей* (у него зубы как **белоснежный рис**), т.е. «у него ослепительно белые зубы» (фольк.); *тал бойында тарыдай бір мін жоқ*, т.е. «в ее стройном стане **нет изъяна даже с просяное зернышко**» и др.[9].

Другие казахские НЕЯ с лексическим растительным компонентом несут в себе значение чего-то особенного, отличительного, т.е. служат своего рода оценочными категориями, передающими значение каких-то индивидуальных человеческих качеств. Эту же идею мы находим в исследовании Жубановой А.Е., посвященном способам субституции компонентов в казахских фразеосочетаниях с целью усиления их экспрессии или придания несколько иного смысла. Например, казахским собирательным *арпа-бидай* (букв. *ячмень и пшеница*) обозначаются зерновые культуры, как одно целое. В казахской же паремии *«арпа ішінде бір бидай»* (букв. «пшеничное зернышко в массе ячменя»), содержащей оба этих фитонима, поэтический смысл заключается в чем-то особенном, выделяющемся в чуждой чему-то инородной среде. Исследователь на примере казахской народной песни «Бір бидай – арпа» изучает данный устно-поэтический вариант паремии, который сохранился в песенном творчестве казахов. Ср.: *бір бидай арпа [ішінде], өзін біл қалқа* («сама знай, родная – пшеничный колосок [среди] ячменя»). Данное употребление – стяженная форма фразеосочетания *бір бидай ішінде арпа*. В соответствии с размерами припева из народной песни эллиптически опущено слово «ішінде» (среди). Восстанавливая его, получаем *бір бидай арпаның ішінде*. В результате субституции меняется форма сочетания, но семантика «единичного», «особенного», присущая образно-поэтическому речению, не утрачивается как план содержания. Изменению подвергается только план выражения.

К субституции смысловых компонентов как способу творческого преобразования фразеосочетаний прибегают иногда и мастера художественного слова, таким образом, демонстрируя и свой индивидуально-авторский стиль. Так, вышеназванный фразеологизм в повести казахского писателя Шерхана Муртазы об одиноком старце Сырыме выглядит уже иначе: «Қалын **бидайдың ішінде жалғыз арпа**», что можно перевести как «одинокий колос ячменя среди густой пшеницы». Здесь писатель поменял местами «арпа» (ячмень) и «бидай» (пшеница). В общепринятой трактовке «бидай» одинаково выделяется как

нечто особенное среди ячменной массы, а в индивидуально-авторском стиле сема особенности, «высокородности» отодвигается на второй план, актуализируется роль ячменя с семой «одиноким», «чуждый в пшеничной массе». Образность фразеосочетания в авторском употреблении не снижается, но, в результате подстановки основных субститутов, смещается акцент образно-эстетического воззрения [14].

Выполняя определенную эстетическую задачу в языке устно-поэтической речи, подобного рода НЕЯ осуществляют, вместе с тем, и несут в себе определенную духовно-нравственную философскую истину, заключающуюся в умении отличить вечные (истинные) и временные (ложные) ценности. Так, в основе казахской поговорки *арпа-бидай ас екен, алтын-күміс тас екен* (букв. «ячмень и пшеница – пища, золото и серебро – камни») лежит сюжет народной сказки о жадном торговце, старавшегося разными ухищрениями заполучить все какое только можно золото и серебро. Однако оставшись один на один со своим богатством, без хлеба и воды, он, готовый даже выменять свое золото и серебро на еду, вынужден выпрашивать просто ее у людей. В конце сказки нечестный торговец осознает истинную ценность бескорыстных человеческих взаимоотношений, при которых золото и серебро в трудную минуту могут быть сравнимы лишь с лежащим на дороге камнем, тогда как пшеница и ячмень – это пища, необходимая человеку для жизни. Еще в сознании первобытного общества смерть является рождающим началом; земля – преисподняя есть земля – мать, из которой рождаются не одни растения, но животные и люди [15, с. 53-67]. Мораль данной казахской сказки вытекает из философского миропонимания бытия, зародившегося в древнейших мифологических системах. В казахском сознании пшеница и ячмень также символизируют постоянное обновление жизни, воскресение и плодородие. Ростки пшеницы и ячменя, прорастая из матери-земли, продолжали земную жизнь в виде пищи человека, затем вновь умирали, чтобы вернуться в землю в виде семян и опять начать следующий жизненный цикл. Таким образом, в данной сказке пшеница и ячмень – это метафора вечного круговорота жизни и смерти, как отражение древнейшего понимания миропорядка, а золото и серебро – метафора ложных и губительных для человека ценностей.

Казахские образные выражения с земледельческой лексикой в составе – это огромный массив малоизученной культурной информации, относящейся не только к практическому земледельческому опыту народа, но и к истории его мировоззрения, зародившегося в недрах мифологического сознания, и развивавшегося в последующие периоды в соответствии с историческим опытом познания мира. Зародившиеся в недрах тюркской культуры многие казахские устно-поэтические НЕЯ не только отражают представления тюрков о мире, перенесенные на человеческие качества и идеалы, но, имея аналоги в других тюркских языках, служат подтверждением духовного единения тюркского суперэтноса в прошлом.

Использованная литература:

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
2. Жұбанов Е. Қ. Что такое казахский язык? Статья. Газета «Актюбинский вестник». 18.04.1996 г.
3. Накисбеков О. Языковые особенности казахов Чуйской долины. Автореф.диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. А-Ата, 1963. – 24 с.
4. Хидояттов Г. Какой же расы были тюрки? Статья.
<http://www.centrasia.ru/news>
5. Тажмуратов А. Термины технических культур в казахском языке. Автореф.диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ташкент, 1966. – 22 с.
6. Антонов Н.К. Лекции по тюркологии. Учебное пособие. Якутск, изд. Якутского государственного университета, 1976.
7. Созвездие Дева. Электронный ресурс: <http://spacegid.com>
8. Шамшатова А. Лексика знаковых культур в казахском языке. Автореф. дис. на соискание ученой степени канд.филол.наук. ИЯ АН Каз.ССР. А-Ата, 1966.
9. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі (Фразеологический словарь казахского языка). Под ред. Кенесбаева С.К. Алматы: Ғылым, 1977. – 711 с.
10. Сайт газеты «Қармақшы таңы». Электронный ресурс:
<http://qarmaqshy-tany.kz>
11. Горчичное дерево (Статья). Ожившее Евангелие.
<http://www.hrampokrov.ru>
12. Зант, Камаль. Таухид аль-улюхийя. **Источник:** <http://islamhouse.com>.
13. Древнетюркский словарь. ИЯ АН СССР. Ленинград: Наука (Ленингр.отд.), 1969. -676с.
14. Жубанова А.Е. Экспрессивные фразеосочетания в казахской устно-поэтической речи. Дис. на соиск.ученой степени канд. фил.наук. Библ. КазНУ им.аль-Фараби, Алматы, 1992.
15. Фрейденберг О. М. Семантика еды. Поэтика сюжета и жанра М., 1997, с. 53-67.

ҰЛТТЫҚ КОДЫМЫЗДЫ ЗЕРДЕЛЕЙ ОТЫРЫП ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ОРТАҚ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ КЕҢІСТІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

АРАЛБАЙ С.М.

*«Мәдениеттану» мамандығының 2 курс докторанты,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ.
e-mail: saken_aralbai@mail.ru*

Елбасы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында ұлттық код мәселесіне кеңінен тоқтала отырып, оған қарай бетбұруды рухани жаңғырудың басты ұстанымдарының біріне жатқызады [1]. Расында, кез келген ұлт өзінің ұлттық болмысын белгілі бір себептердің салдарынан жоғалтқан кезде тамырына қайта бойлап, өзінің шығу тегіне назар аударуы заңдылық. Осы тұрғыдан қарастырар болсақ, Ұлттық код ұғымы тамыры тереңге бойлаған, әлеуметтік қатынастардағы мәдениеттердің өзара байланысынан туындайтын, мәні мазмұнға толы құбылыс болмақ. Егер ұлттық код ұғымына мәдениет тұрғысынан талдау жасар болсақ түркі халқына ортақ арқау болатын, ауқымы кең мәдени кодпен астарласып жатқан, жалпы түркі әлеміне ортақ категория екендігін көреміз. Ұлттық кодқа осы өлшемнің негізінде ой жүгіртер болсақ түркі әлеміндегі қазақ ұлтының бүгінгі таңдағы алар орны ерекше. Әрине, біз түркі әлеміне ортақ, оларға үлгі боларлықтай мәдени құндылықтар тудырып, жоғалтқанымызды орнына қайтара алсақ онда бұл мақсаттың жүзеге асқаны, егер рухани жаңғырудағы бұл идеялар мазмұны жоқ құр ұрандармен шектелетін болса, өткен тарихымызда орын алған жетістіктерімізді ғана алға тартып, қазіргі қоғамның талабына сай жаңа технологиялар мен оларға ие болатын ғылымдардан кеңжелеп қалсақ, онда бос әрекет болып қала бермек.

Кез келген мемлекет ұлт болмысына арқау болар ұлттық кодтарын зерттеп, зерделеп оларды әртүрлі жолдардың негізінде әлемге таратуды жоспарлап, ұтымды жүргізіп отырғандығын көруге болады. Солардың біріне Жапон мемлекетінің ұстанып отырған «Cool Japan» стратегиялық бағдарламасын жатқызуға болады. Соңғы жылдары Жапон мемлекеті инновациялық және цифрлық технологиялардың құдіретін пайдалана отырып, экономика саласынан әлемдік алпауыт мемлекеттердің біріне айналу мақсатында басқада алпауыт елдер тәрізді «Жұмсақ күш» атты жобаны жүзеге асыруда [2]. Бұл жобада Жапон үкіметі өздерінің ұлттық мәдениетін бүкіл әлемге тарату арқылы мәдени кеңістік қалыптастыруды көздейді. Жапон мемлекетінің ұстанып отырған осы саяси-экономикалық ұстанымы өркениетке қол жеткізген елдердің басты құндылықтарының бірі болмақ. Осы мақсатты жүзеге асыруда Жапон үкіметі мемлекеттік бюджеттен қыруар қаражаттар мен әлемнің білім іздеген қабілетті жас мамандарын тегін гранттар бөлу арқылы

өздеріне тартуда. Яғни, оларға өз мәдениеттерін үйрете отырып, Жапонның ұлттық мәдениетінде ойланатын мәдени кеңістікті орнату. Егер экономикадағы нарықтың басты заңдылығы «тауардың сапасы - тұтынушының қажеттілігін қанағаттандыру» болған болса, демек қажеттіліктен астарында еркіндіктің мәні анықталатындығын естен шығармаған жөн. Бұдан келіп шығатын қорытынды ой Жапон мемлекеті өздерінің сапасы жоғары бренд өнімдері арқылы өздеріне қажеттілік тудыру болып табылады. Ешбір соғыссыз және ешбір қиянатсыз еркіндігінді өз мүдделеріне шеше отырып, мәдени кеңістікті кеңейту нәтижесінде басқа елдерді сапалы өнімдері арқылы жаулау, халық даналығындағы «қанынды шығармай жанынды алу» деген қанатты сөз осы жағдайды мензесе керек.

XXI ғасырдың басты мәселесі тамырын тереңге жайып өркениетке ұласқан ұлттық мәдениеттердің қақтығысы орын алмай қоймайтын жағдай. Бұл жағынан Америка саясаттанушысы Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы» көзқарасына толықтай келісуге болады [3]. Сондықтанда, бұл дағдарыстан шығудың жолын осы бастан іздеген дұрыс. Осы мақсатта автор жоғарыда қарастырылған ұлттық код ұғымымен мәдени код ұғымының өзара тығыз байланысына тоқтала отырып, түркі әлеміне ортақ мәдени кеңістікті, мәдени кодты анықтап, зерделейтін мәдени кеңістікті қалыптастыру. Бірақ бұл кеңістікте қазақ ұлты өз болмысын сақтап қалуда, ұлттық кодты зерделеуде қандай шаралар қолдану керек, басты мәселе осында жатырған болатын.

Жалпы кез келген халықтың ұлттық мәдениеті, құндылықтары өздерінің өмір сүруіндегі ата кәсіптеріне байланысты қалыптасқандығы заңдылық. Біз тарихтан жақсы білеміз қазақ ұлты түркі мәдениетіне ортақ көшпенді мал шаруашылығымен айналысқандардың ішіндегі соңғыларының бірі болып табылады. Бұдан шығатын түйін ой, түркі әлеміндегі басқа ұлттармен салыстырғанда рухани жаңғыру барысында ұлттық кодымыздың құпия қасиеттерін қайта түгелдеп алуға мүмкіндіктерімізде жоғары. Мегалолистерге шоғырлану үдерісі, әртүрлі жаңа технологияларға байланысты орын алған сыртқы факторлар мен ислам мәдениетінің әсері түркі әлеміне ортақ, солардың ішінде қазақтың ұлттық құндылықтарын қазіргі қоғамға мүлдем жарамсыз етіп тастады, яғни нақтырақ айтқанда ол құндылықтардың барлығы қайта өңдеуді және осы қоғамға сай модернизациялауды талап етеді.

Елбасы өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламасында атап өткен басым тұстарымыз тек тарихи бос деректерге айналмай ұлттық бренд өнімдердің басты көзіне айналуы қажет [4]. Еліміз тәуелсіздіктің тізгінін қолына алған сәттен бастап-ақ, басты назарды экономика саласына аударған болатын, бірақ отызға жуық жылды артқа тастасақта екі миллионға жуық халқымыз әлі күнге дейін қайыршылықтың күнін кешіп, мемлекет қазынасына алақаның жаюда. Жалпы басты назарды экономика саласына аудару өте орынды идея болатын. Дегенмен, бұндай экономикамен түркі әлеміне ортақ заманауи құндылықтар мен идеяларды тудыру сау ақылға сыймайтын дүние болмақ.

Біз экономикасы жоғары өзге елдерден үлгі алуымыз керек болатын. Олардың экономикадағы жетістіктері мәдени ұлттық құндылықтарына деген құрметінен бастау алғандығын осы күнге дейін мойындамай келеміз. Тамыры тереңде жатырған ұлттық код ұлттық сананың негізінде орын алған болатын. Ал ұлттық сананың қалыптасуы тікелей тілге байланысты екендігі сау ақылмен ойланатын адамзатқа түсінікті дүние. Біздің ең бірінші жіберген қателігіміз осында, яғни ұлттық тілімізді әлеуметтік қатынастың құралына айналдырып, ғылымды сөйлете алмауымазда. Егер осы екі мәселені реттегенде, қоғамдағы кез келген сала өз жемісін беріп, мемлекетіміздің болашақтағы бейнесі әрбір жеке индивидтердің санасынан орын алған болатын. Қазіргі орын алып отырған қоғамымыздың хал-ахуалынан, яғни нақтырақ айтсақ сыртқы мемлекеттерге берешек қарыздарымыздың өзінен болашаққа деген сенімнен, үрей басым.

Екінші жіберген қателігіміз ұлттық кодымыздың өрісін кеңейтетін мәдени кодымызды анықтау арқылы түркі әлеміне ортақ мәдени кеңістік қалыптастыруымыз керек еді. Осы мәдени кеңістіктің негізінде орын алған экономикалық қарым қатынас таза экономикалық одақтан әлде қайда мазмұнды, әрі маныздырақ болатын. Бірақ біз бұл жобаны формалды түрде ғана өз мәресіне жеткіздік, шынайы түрде ешбір нәтиже көре алмаймыз. Біз мәдени кодтарымызда ұқсастығы мүлдем аз Ресей және Қытай тәрізді ұлы державалармен саяси астардағы экономикалық одақ құруды жөн көрдік, көңілімізде оларға деген сенімсіздік күмәні тұрсада белгілі бір саяси мүдделерді жоғары қойдық. Әрине, көршімен әрдайым қарым-қатынаста болу керек, дегенмен ұлттық мүдде, оның болашағы барлығынан жоғары тұру керектігі бұлжымас постулат болуы тиіс.

Үшінші жіберген үлкен қателігіміз уақыт. Халық даналығы айтады «елу жылда ел жаңа» деп. Бірақ қазіргі ақпараттың және жаңа технологиялардың қарқынды даму үдерісіне қарап жиырма бес жылда жаңа қоғамды қайта құруға болатындығын көреміз. Кеңестік идеология тұсында құлдық сананы бойына сіңірген қазіргі саяси элита қоғамдық санаға үлгі боларлық дүниелерді уақытына сай қалдыра алмады. Мәдени кеңістікті қалыптастырудағы басты міндет мәдени кодтың негізінде түркі әлеміне ортақ құндылықтар сабақтастығын орнату. Сол арқылы ұлттық құндылықтарымызға сұраныс тудыру.

Ойымды қорытындылай келе алдағы уақытта бұл қателіктерге жол бермеуіміз керек. Ол үшін саяси элита жіберген қателіктерін мойындай отырып, ұлттың болашақ мүддесі үшін жаңа, сапалы оймен, құлдық сананың қамытын мойнына кимеген, қазақ елінің жаңа толқын азаматтарына биліктің тізгінін сенім артып беру керек. Билік тізгінін қолына алған азаматтар жалпы адамзатқа ортақ демократиялық құндылықтарды қолдай отырып, түркі әлеміне ортақ мәдени кеңістік қалыптастыруы тиіс. Осы кеңістікте ғана біздің ұлттық құндылықтарымыз жалпы түркі әлеміне ортақ мәдени кодтың негізінде дамып, жаһандану үдерісіне өзінің икемділігін арттыра бастайды. Олай болмаған жағдайда еліміз ұлы державалардың арасында шикізаттың нысаны ретінде қала берері күмән тудырмайды. Түркі әлеміне ортақ тарихи, мәдени, ой

сабақтастығы ғана біздің ұлттық болмысымызды сақтап, болашақта өз орнымызды табуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Елбасы мақаласы: Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. [Электронный ресурс]: https://www.inform.kz/kz/elbasy-makalasy-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru_a30162393
2. «Мягкая сила Японии» в странах Центральной Азии. [Электронный ресурс]. <http://csef.ru/ru/politica-igeopolitica/491/myagkaya-sila-yaponii-v-stranah-centralnoj-azii-5100>.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
4. Ұлы даланың жеті қыры. [Электронный ресурс]. :<https://sputniknews.kz/society/20181121/8168714/nazarbayev-zhana-maqala-tolyq-matin.html>.

(ГРНТИ 338.49)

САЛ МҰХИТТЫҢ МЕКТЕБІ *немесе Жайық алқабындағы серілік дәстүр хақында*

ЕСЕН-ТҮГЕЛ ӘЗИ

*Мәдениеттану ғылымының докторанты
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы
e.azi1973@gmail.com*

Сал мен сері туралы әңгіме басталса өнертанушы, әдебиетші ғалым-жазушылардан басқа қарапайым жұрттың ойына арқа төрінде алшаңдаған Біржан сал Қожағұлұлы (1834-1897) мен Ақан сері Қорамсаұлы (1843-1913) ғана оралары анық. Осынау жалпақ дала төрінен бұлардан бөтен сал немесе сері өтпегендей-ақ. Алайда, қай өңірдің болмасын өздеріне лайқатты салы мен сері дүрілдеген. Оның бәрін түгендеп отыруға мақала шеңбері көтермейді, сондықтан сал Мұхиттың төңірегіне ғана ат шалдырамыз.

Сал-серілік жөнінде Ә.Марғұлан, Ә.Диваев, А.Добромыслов, А.Тарақты сияқты ірі ғалымдар қалам тербеген. Десек те, біздің де айтарымыз бар деген ниетпен ерекше өнерпаздар аулына сапар шегеміз.

Ұланғайыр сайын сахараның қай өлкесі де аты-шулы арда өнерпаздарға кенде емес. Ұлан байтақты ақ бөкендей кезген көшпенді ел ішінен небір дүлдүлдер мен бұлбұлдар түлегені тағы мәлім. Солардың бірі белгілі өнер

зерттеушісі А.Затаевич «Қазақтың баяны» атап кеткен Мұхит Мералиев (1841-1913) еді.

Мұхитта мал дегенде жалғыз сиыр,

Болады баспағымен екеу биыл.

Мұхиттың шаруамен жұмысы жоқ,

Елдегі ойын менен жиынға үйір, – деп өзі жырлағандай, төрелігін тәрк етіп, күллі ғұмырын ұлы өнердің жолына бағыштап, бар мансап, дәулетін сауықшыл ғұмырға айырбастаған әйгілі өнерпаздың көпшілік арасында «Сал Мұхит» атануы да тегін емес.

«Сал Мұхит» атанып, «алаштан ән оздырған» салқам жігіт кербездігімен, композитор-әншілігімен, ақындығымен, күйшілігімен жұртқа жағып, академик А.Жұбановтың айтуынша Батыс Қазақстан өлкесін тегіс аралап, бір шеті Орынбор, Қостанай, Жаманқала (Орск), мына жағы Аралды басып, Қазалы даласын шарлап, дара дауысымен дабылдатады [1]. Түп бабасы Шыңғыстың көмейіне қорғасын құйған қара домбырасын әлдилеп, Жошы ханнан өзегі үзілмей, ұрпақтан-ұрпаққа ұласып, өзіне жеткен серілік жолын мұра тұтқан Мұхит, атасы Есім ханның сылқымдығын, Хақназардың паңдығын, өзінен бұрынғы Дәулеткерей, Жантөрелердің дарынын ұштаған үкілі өнерпаз. Дара дарын иесі. Оның әншілігі, композиторлығы ғана емес салдығы мен серілігі де керемет болған. Бұл сөзімізді «...күйді төндіре тартқан күйшілер атақты Дәулеткерей, оның баласы Салауат, олардың туысқаны, халыққа аңыз болған Мұхит сал, Ұзақ, оның мұрагері Құрманғазы, Әлікей, Мар сері Жапаров, атақты Сейтен сері», – деп ғалым Әлкей Марғұлан Жайық алқабында дәурендеген бірнеше сал-серілер атын атап көрсетіп, нақылайды [2].

Жалып, сал-сері сөзінің этимологиясына кейіннен кеңірек тоқталатын боламыз, сондықтан әзірге, көңілге ұялаған қазақы ұғыммен «сылқым сері», «сырбаз сал» теңеуіне лайқатты кейіпкерді көз алдымызға елестетіп өтейік.

Сонымен, ырза халықының мырза көңілінен шығып, «сал Мұхит» атанған Мұхит Мерәлиевтің даңқы көзі тірісінде-ақ көпке кетті. Дабысы жер жарды.

«Салдық ерте кезде халықтың дағдыланған бір дәстүрлі ісі болған. Ең соңғы салдың бейнесі Біржан мен Мұхит салдан көруге болады». Бұл – аузы дуалы Ә.Марғұлан.

Ә.Марғұлан айтқандай салдықтың соңғы көшін сүйреген Мұхит өзінің ерекше әншілік өнерімен ел аралап, өнер өрбітіп, аты шыққан тұстастарының көбімен жүздесіп, бойындағы талантын ұштап, өрбіте түскен. Оның өткір сөзі, әжуалы сөзі, көпке таратқан түрлі мағынадағы әндері жалпы жұртқа әсер етпей қоймады. Сараң бай, сарыжағал болысекеңдер ығыса бастады. Олар, салдың сөзіне ілігіп, ортасына күлкі болудан сескене берді. Ал, Мұхит үдей түсті. Оның бұл әрекеті, сол тұстағы қазақ мәдениетіне көп ықпалын жүргізді деуге саяды. Мұхит, қазақы ән деңгейін абыз шыңға көтеріп, әуелетіп әкетті. Салқам да сырбаз әндері төңірегіне тегіс сәулесін түсіріп, ел көңілін серпіді, басқа әнші-композиторларға биік жол нұсқады. Осылайша Қазақстанның батыс аймағында өз мектебін қалыптастырды. Бұл туралы жазушы, ғалым А.Тарақты: «Біржан, Ақан, Үкілі Ыбырай, Мұхит сияқты әнші-композиторлар қазақ

халқының рухани мәдениетіндегі қайта жаңғырған, қайта өрлеген тарихи кезеңнің біртуар саңлақтары еді», – деп атап көрсетеді [3].

«Мұхит тек әнші болып қойған жоқ, жақсы домбырашы да еді. Ол Боғданың, Тазбаланың, Абыл – Қошқардың, Сәулебайдың күйлерін нақышына келтіріп орындаушылардың бірі болды» [1].

Сонымен қатар, Мұхит ел арасындағы түрлі оқиғаларды, сан алуан трагедиялық жағдайларды әнге айналдырып, өзгеше өң беріп, өңдеп, мұнменен астастырып, таратушы да. Мысалы «Зәуреш» әнін алайық. Бұл ән – халық әні болып та айтылады. «Қазақ музыкасының ой-қырын жақсы білген, халық композиторларының шығармашылық құлаштарын да тексерген А.Затаевичтің «Зәуреш» әнін Мұхит шығарған деген қорытындысы өте дәлелді», – дейді А.Жұбанов. Отыз ұлы мен Зәуре атты жалғыз қызынан айрылған Медет есімді кісінің қызына деген сағынышын өлеңмен жырлағанын сал Мұхит естіп терең мұңға шомады. Ой кешеді. Ақыры ән шығарып тыншиды. Бұл мұнды саз Медеттің қайғысын қоюландырып, өлеңді тірілтеді. Күні бүгінге дейін шырқалып жүрген бұл әннің уақиға-өзегі өз алдына бір әңгіме.

Бала Ораздан жеткен сүрең «Жылқышы хикаясын» өзек етіп шығарған «Жылқышы» әні де сондай бір іңкәрліктен туындаған оқиғаның сілемі.

«Ақ Иіс» әнінің тарихы да бөлек тақырып. Ол, осынау әнімен Мұхтар сынды сақи да кердең байды қалыпқа келтіреді. Ой салады. Адамдыққа иеді. Кісілікке қайырады. Бұл не сонда? Әрине әлеуметтік тәрбие құралы іспетті өнегелі қызмет. Ол, құдайдың өзі болмысын берік қылып сомдаған, қарашасының қалпын реттеу үшін қауағына ақыл салып берген, тумысы бөлек талант иесі еді.

Бұған қарап, салдың тек ән шығарып, той қуған жел өкпе біреу емес, қалың ортаны әнімен жөнге салып отырған тәрбиеші есепті алсақ та қателеспейміз. Әрі ел аузында жүрген небір оқиғаларды сүзіп, әнге айналдырып, ол хикаяның ұмытылмай бүгінге жетуіне де бірден-бір себепкер деп ұғып, бұл еңбегін ерекше ескеріп, бағалаған жөн деп түсінеміз.

Мұхиттың әндеріне асқақ әуен, биік те кең тыныс т.б. деп әншілік тұрғыдан ғана қарау кемшілік-ау. Оның әндері фәлсапалық ойға да құрылған дегіміз бар. Өнертанушылардың тұжырымынша Мұхиттың үлкен дауыс қалайтын биік шырқау, кең самғау тілейтін әндері композитордың биікке, еркіндікке, азаттыққа құштарлығын сездіріп тұрған жоқ па? Ендеше әнші елдің еркіндікке деген аңсарын сазбен сәндеген. Өзі де төреліктен, ел басқару ісінен іргесін аулақ салып, бас бостандығын, еркінше жүріп-тұруын аңсаған.

Бұл қазақ мәдениеті тарихында көптеп кездесетін талантты өнерпаздарымыздың бәрінің бойынан қылаң берген кәнігі көрініс. Яғни олар ән салып, думан аулап, мәнсіз жүре бермеген. Қалың қарашаның көкірегіне сәуле шашап, тағдырдың, жалғанның мәнін ұқтырып, бес күн тірліктің баянсыздығын айтып отырған. «Асқанға да тосан бар» дегендей тәубәға шақырған.

Жүсіп Баласағұни:

«Көрмейсің бе, адам жалаңаш туады, жалаңаш көмеді.

Дүние жинау не үшін керек, қайта тастап кеткен соң», – деп түйеді ғой [4].

Салдар мен серілер міне осы ойды терең меңгерген. Олардың ішкі түйсігін түсіну үшін көп бас қатудың қажеті шамалы.

«Шалкиіздің ұлылығын, Доспамбеттің ірілігін тану үшін ұлы болу шарт емес, білгір ғалым болу да шарт емес, тіпті, ұлттық биік сананың болуы да міндет емес, былғанбаған түйсік, иман мен ұят керек екен», – дейді-ау, қарымды қаламгер М.Мағауин [5]. Дұрысы сол. Қазақы қалыптан ауытқымай, ортасын ойға сүйреп, заманына сәйкес түсінікпен түйсіндіріп, дәулетке мас болып, адамдықтан алшақтаған шерменде көкірекке ән-жырменен нұр себелеп, сұм жалғанның опасыздығын осқылап отырып танытқан.

Академик Ғ.Есім бұй дейді: «Иоллығ тегіннің пайымдауынша, адам көк Тәңірі мен жердің арасында жаралған, демек, ол тек жер перзенті емес көк Тәңірінің де перзенті. Екеуіне ортақ, сондықтан да түркілерге қара жер күш-қуат берсе, Тәңірі рухтандырған» [6].

Қара жерден күш-қуат алып, Тәңірден рухтанған дарындар адамның қолымен жасалып жатқан жер үстіндегі тірлік деген азапты дүниеден аулақ жүруге ұмтылған. Десек те, заң-законнан нокта үзе алмайсың. Көптен оқшауланып сұпылық ғұмыр кешудің тағы реті жоқ. Қайтпек керек? Алла Тағала ел сауығын сәнге бөле дегендей кеудеге таудай талап беріп қойса «арбаны да сындармай, өгізді де өлтірмей» ептеп-септеп, надандарды нұрға шақырып, хат танымас қарашаны иманға сүйреп, көкірегін сөзбен сәулелендіріп, әлсіреген рухты тірілтер әуезді ән мен қара добыраны серік етпеске амалы қайсы.

Мұхит салдың осылайша өз қолтаңбасы мөрленіп, ән жанры бойынша батыс аймақта мектебі қалыптаса бастайды. Мұхитшылап әнге салу үдей түседі.

Әрине, өнерпаздың талантын ұштап, оған баға беріп, көтеретін де, құлататын да халық. Мұхит салдың өнері көптің көңілінен шығып отырады. Енді, елдің еркесіне айналған сал шабыты шарықтай түседі. Бірақ әдептен аспайды. Өнерді киелі деп бағалап, пәк көзімен аялай әспеттейді. Онысынан Мұхит қорылық көрмейді. Нәубет жылдары да көпшіліктің көңілі еркесін, оның отбасын қамқорлап, аузындағысын жырып беріп, қадірлейді. Бұл туралы қазақ музыкасының білгірі, академик, ғалым, жазушы, біртуар музыкант А.Жұбанов өзінің еңбектерінде салдың көкірегінен туған әрбір әннің туу тарихын тарата отырып, біраз мәлімет қалдырған (*қараңыз: А.Жұбанов. Замана бұлбұлдары. - 85-109бб.*).

Талғамы жоғары көшпенді жұрттың түндігін сазбен желпіген салдың ізбасарлары, оның өнеріне қызыққан талантты әншілер іздеп жүріп үйреніп, нақышын бұзбай салуға машықтанады. Әйтпесе халық сынағы сағын сындырып тынады.

Осындай ұлы мектептен өткен таңдайына бұлбұл ұя салған әншілер тобы қазан төңкерісіне дейін жұбын жазбай жеткен еді. Олардың тізімін көптеп тіркей беруге шама келеді.

«Еуропаның Бах әулеті сияқты Мұхиттың жұрағаттары да атасының мұрасын алтындай сақтап келеді», – деп таңбалайды А.Жұбанов. Десе дегендей. Мұхиттың ұрпақ-туыстары Шоң, Шайхы, Шынтас, Лұқпан, Ғұбайдолла секілді дүрлер атасының асыл мұрасын кейінге кеңінен жеткізуші орта болды. Серінің соңғы сарқытындай Қамбар Медетовтің де үлесі мол. Белгілі әнші Ғарифолла Құрмағалиевті Мұхиттың көзі десе де жарасатындай.

Бір айта кететін нәрсе, дәуренінде «сал Мұхит» атанып, халқының ықыласына бөленген Мұхит Мерәлиевтің «Қылым», «Қыпшақ», «Күлә», «Кербез» сынды әндері әлі де болса көп насихат көрмей жатқан қымбат дүниелері екені даусыз. Осынау дүниелерді әлпештеп насихаттау бүгінгі С.Жанпейісова, А.Қосанова, Х.Бердіғалиев тағы солар секілді дарактардың еншісіндегі шаруа деп түсінеміз.

Сал Мұхит Мерәлиевтің асыл мұраларына толық ғылыми көзқарас танытып өттік демейміз. Ол ертеңгі күннің еншісі. Әзірге осы арадан тізгін таптып, алдияр дейік.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. «Дайк-Пресс», 2001. – 106-б.
2. Марғұлан Ә. Шығармалар. II том. – Алматы. 2007. – 201-б.
3. Тарақты А. Күй шежіре. – Алматы. 1992. 21-б.
4. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 110-б.
5. Мағауин М. Алдаспан. «Атамұра», – Алматы. 2006. – 306-б.
6. Есім Ғ. Хакім Абай. «Фолиант», – Астана. 2012. – 395-б.

BASIC TENDENCY AND FEATURES OF TURKIC PHILOSOPHY

MULKAMANOVA AIGERIM ZHARYLGASSYNKYZY

*Master of Philological sciences
ARSU after K.Zhubanov, teacher, Aktobe
aigerim_mulkaman@mail.ru*

Turkic world for a long time was a unique place where the most powerful cultures and civilizations were born and developed, which had a huge impact on the course and development of world history, culture and civilization. Its impact and influence was due to the fact that the Turkic world, being geographically located in the central part of the Eurasian continent, has always been a bridge between the two great cultures of the East and the West. Noting this role of the Turkic world, many researchers miss at least three such circumstances: firstly, the inevitable influence and impact of these cultures on the Turkic, which led to the assimilation and borrowing from these cultures, and secondly, the fact that the Turks had their own, and high

enough for their time culture and civilization. And that their culture has had a huge impact on neighboring, according to many great scientists, the starting conditions for the development of neighboring civilizations, including European.

The history of Turks, as we know, had begun since V century. Since the era of the Turkic khaganates, which, according to L. Gumilev, was to some extent a turning point in the history of mankind" [1]. That means that the Turkic world, controlling the vast territory between East and West, has always been the bridge on the basis of the Silk road, passing through its vast territory, connected the cultures and civilizations of the East and the West. This became possible only at the end of the VI century, because it was then that the borders of the Turkic Khaganate closed in the West with Byzantine Empire, in the South with Persia and even India, and in the East with China. In view of this circumstance, the history of the neighboring states in this period was connected with the fate of the Turkic power. The formation of the Turkic Khaganate was to some extent a turning point in the history of mankind, because until then the Mediterranean and far Eastern cultures were separated, although they knew about the existence of each other. Endless steppes and mountain ranges hindered the relations of East and West. Only later did the invention of metal stirrups and pack-harness, which replaced carts, allow caravans to cross deserts and passes relatively easily. In this situation, Turks played the role of mediators between East and West. This connection was carried out not only on the basis of the Silk Road, but also on the basis of versatile economic, political, cultural, military, international and other relations with the border states.

The culture of the Turkic world has long been on the margins of historiography and, nevertheless, the Turkic world is developing, which is manifested primarily in the development of oral and written speech of the peoples of Eurasia. The language of the Turkic peoples is dynamic, and not only became an integral part of the languages of other peoples of the world, but also absorbed the words of many peoples.

Turkic world developed a rich language, which became a means of uniting the peoples of Eurasia. Language is a form of expression of human consciousness and arises from the needs of communication. There are more than 7,000 languages in the world. Some develop, many die, they are modified and included in a certain language group.

Nowadays Turkic philosophy is a bright phenomenon of the world philosophical thought. Turkic philosophy, being an integral part of Eastern philosophy, is a manifestation of the dialectics of the general and individual in the history of world spiritual culture. As T.H.Gabitov mentioned: "The uniqueness of Turkic philosophy consists in the organic combination of tradition and openness to innovation, but nomadic and sedentary experiences of the world, it is characterized by tolerance, love of freedom, the primordial nature of the word and optimism"[2, 133]. When it comes to the Turkic cultural area, it refers to the culture of the Turkic-speaking peoples, currently represented by more than thirty ethnic groups inhabiting the vast territories of Central and Eastern Asia. In ancient times, the Turkic peoples inhabited vast areas stretching from the Black and Caspian seas to Baikal and the

Khingan mountains, geographically represented by the steppes of the Black sea and Kazakhstan, the sandy deserts of Central Asia and the oases between the Rivers Amudarya and Syrdarya, Altai and southern Siberia, the mountain ranges of Tien Shan and Pamir. The rich nature and variety of climatic conditions promoted to the creation of a rich culture of the ancient Turks.

It should be noted that in its foundations and origins, Turkic philosophy is largely a philosophy of nature and a philosophy of life. As N.G.Ayupov and A. N. Nysanbayev wrote: "This is a special, unique range of colors in the multicolored Eastern ideology. Considering the Turkic philosophy, we must remember the Chinese philosophy, the philosophy of Buddhism, and the philosophy of Zoroastrianism as its immediate origins and components" [2, 10].

The idea of the necessity to identify the status and functions of Turkic philosophy, as well as the ways and forms of the Turkic type of philosophizing belongs to academician A.N.Nysanbayev, who actively contributed to the publication of this very important for researchers in the field of Turkic philosophy collective monograph. One of the distinctive features of Turkic philosophical thought is that it originally appeared as the art of methodic life, as a set of wisdom, which gave models of practical attitude to reality. The correctness of such an assessment is convincingly confirmed by the monuments of material and spiritual culture preserved since immemorial time.

The ethical views of Turkic thinkers can be considered in the context of two main trends that formed two worldview concepts of man in the philosophy of the Muslim middle ages. The philosophical work of Balasaguni, which had a theoretical source of rationalistic philosophy of Eastern peripatetism, marked a secular-oriented, rationalistic beginning in the social and ethical thought of the Turkic Middle Ages, and the spiritual heritage of H. A. Yassavi and his follower S.Bakyrhani – religious-Sufi, directed primarily at the moral perfection of man in the process of understanding their inner world. These two lines – secular-rationalist and Sufi – coexisting, crossing, arguing for their influence on the minds of people, determined all the further development of Turkic ethical thought. It should be noted that none of these lines appear in practice in a "pure" form. It may be, rather, about the predominance of a particular trend in the philosophical understanding of the world, God and man, in the ratio of rationalism and Sufi mysticism in search of answers to the eternal questions of existence. It seems that it would be a mistake to absolutize the differences between these two currents of Turkic ethnic thought, and even more so to oppose them to each other. After all, the goal of the rationalist and Sufi was the same: the search for truth, ethical ideal, harmony of man and the world, but the ways and means to achieve this goal were different [3, 177].

The essence of the ethical understanding of the rationalistic philosophy of the Eastern peripatetics is reflected in the title of the first major work of Turkic ethical thought "Kutadgu-Bilig". No matter how we translate it – "Knowledge that gives happiness", "the Science of being happy" or "Gracious knowledge" – the essence remains the same: knowledge is the way to the highest good and happiness. And the whole Turkic philosophy, at the origins of which stands "Kutadgu-Bilig", solved in

the ideological sphere in general the circle of social and ethical issues on the way to the good, perfect society, which is contained in the problems of the work of Yusuf Khas Hadjib – Yusuf Balasaguni. A prominent poet and thinker of XI century, who lived and worked during the reign of the Karakhanids in Central Asia, was a native of the city of Balasagun, which reached its peak at that time. Yusuf Khas Hadjib became famous for his only poem "Kutadgu-Bilig", which has come down to us in a full form. It is possible to presuppose that the thinker had other works. This book was written in 1069, and the author dedicated it to the ruler of Kashgar Suleiman-Arslan-Kara-Hakan, for which the Khan gave him the nickname Khas Hajib, i.e. social adviser to the great Khan. Such a high assessment of Yusuf Khas Hajib's activity by the Karakhanid rulers and the exceptional interest they paid to his main work is explained, on the one hand, by the fact that "Kutadgu-Bilig" became a kind of code of ethical rules and norms of behavior for representatives of Turkic society, and on the other hand, by the desire of the Karakhanid dynasty to assert the authority of its power before the agricultural and artisan population of the state, as well as to gain recognition of neighboring rulers.

According to Yusuf Balasaguni, the ruler and his entourage had to draw from there all the necessary knowledge about how to behave in full accordance with the requirements of Turkic ethics, how to learn to govern according to the rules of "state science". Yusuf Balasaguni was a highly educated man of his time, and his poem is evidence of fairly extensive accumulated knowledge in the fields of history, philosophy, ethics and aesthetics. He was familiar with the Iranian heroic epic, as evidenced by the fact that "Kutadgu-Bilig" is written in the form of couplets-masnavi, as well as "Shahnameh" of Firdowsi. The poem features the names of the heroes of "Shahnameh" – Anushirvan, Zohak, Feridun, Rustem, Afrasiab, etc. They are given by the author as a kind of measure of virtue: justice, goodness, courage – and are presented as the embodiment of the qualities of the ideal ruler.

Yusuf's ethical views indicate his deep study of Ibn Sina's legacy, in particular, such social issues as the educational function of the state, as a virtuous ruler as a condition for the improvement of society and others. Among the most important features of his work, first of all, it should be noted rationalistic traditions, which were expressed in a deep respect for the human mind, science and culture of his era, the desire to link theory with practice. In "Kutadgu-Bilig" we find not only social, ethical, but also cosmological, ontological, epistemological problems, characteristic of the spiritual quest of thinkers of the Middle ages. These are questions of structure and composition of the Universe, the planets, structure of the human brain as the material basis of the mind, of the relation of knowledge and faith, secular and religion, the problem of the meaning of life, death and immortality, etc. Special place in philosophical thought of Y.Balasaguni, as we have noted above, is the problem of the mind, its nature and functions, and the infinity of the learning process. However, the decisive role of reason and knowledge in people's lives is already declared in the title of the poem. And all its content deciphers in countless versions the meaning of the name, again and again instilling in the reader the idea that "all good is in science, all good is in knowledge", that "science and mind-the basis of all affairs"[4, 41].

It is given the social section of the modern author of the medieval Turkic state in "Kutadgu-Bilig" for the first time. Before the reader there is a hierarchical structure of the centralized state with its apparatus of power, various estates of land-dealers, pastoralists, artisans, representatives of intellectual labor-scientists, doctors, poets, etc., and each of these estates performs a certain socially necessary function, providing at the same time own needs. At the same time, the author's arguments about the interdependence of well – being, prosperity of the country and the people sound completely modern. So, dividing filed state income rich, middle peasants and poor, Balasaguni through sage Ogdulmish inspired rulers that the basis of the country's prosperity was the policy of reliance on the rich, encouraging average people and aid to the poor [4, 415]. It is known that the main question of the philosophy of the Muslim Middle Ages is God and the world in various (ontological, cosmological, epistemological) aspects of the content of these concepts and their relationship. And in all the main aspects of this cardinal philosophical problem, the struggle of two lines, two ideological tendencies in the approach to the fundamental questions of the universe, which has been unabated throughout the considered epoch, is clearly traced. In ontological and cosmological aspects, these lines can be formulated as theologically oriented and philosophically oriented tendencies. Moreover, these trends could coexist in a contradictory unity in the work of one thinker. And this is not surprising, because philosophizing thinkers did not oppose their judgments to the fundamental philosophical principles of Islam. On the other hand, religiously oriented thinkers, especially Sufi poets, often (especially this applies to the epistemological aspect of the main philosophical problem) inevitably went beyond the confessional approach to worldview problems. The intertwining of these two tendencies can be seen in the "Gracious knowledge" of Y.Balasaguni, where the dispute Ogdulmish with Odghurmish, dispute of doer with contemplator about the meaning of human life and its purpose discern echoes of the ideological struggle in the modern society of Yusuf Khas Hajib. Worldly cares are only an unnecessary waste of time for the hermit Odghurmish, vanity, distracting a person from his true purpose – the service of God. Good and evil in this life are measured by fate, he argues, and man cannot change anything. The position of Ogdulmish is different – man serves God not by detachment from the world, not by solitude and withdrawal from earthly problems, but by good deeds for the good of his neighbor [4, 263]. And man himself was created by God with all his desires and needs, the satisfaction of which is natural [4, 282]. As the thinker and humanist Y.Balasaguni thought, a truly righteous life is not in his own salvation, not for himself, but for people. He wrote: "He is not a man who only cares for himself, but one who cares about people. And kind is not the one who chose a quiet shelter, but one who is ready to help people" [4, 301] I would like to note one characteristic feature of the Turkic medieval works where the issue of the meaning of life coordinates with the ethical category of good, when the purpose of man is seen in the doing of good deeds. In close connection with this ethical understanding of the meaning of life is the interpretation of human immortality. It is in the good name of man, earned by good deeds. "Why was I born if death is given to me?" – asks Aitboldy and finds the answer: the meaning of life in

asceticism for the benefit of people [4, 112]. Thus, Y.Balasaguni found the solution of the dialectical contradiction between the finite (the life of the individual) and the infinite (life in general) – one of the most exciting problems of the Middle Ages in the ethical sphere. Turkic humanist philosopher argued that man is mortal, but his name is immortal, and "whose name is immortal, he is infinite himself," [4, 47]. It is noteworthy that such an approach to the problem of the meaning of life, the problem of death and immortality, significantly different from the religious-providentialist interpretation of these issues, we find throughout the further development of Kazakh philosophical thought up to the beginning of the twentieth century. In the arguments of Y.Balasaguni about the nature of good and evil in people, about their innate and acquired character traits, there are echoes of the social motivation of Eastern peripatetics about the influence of the social environment and education on the character, and religious ideas of predetermination.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдильдин Ж. Собрание сочинений в пяти томах. Том V. Алматы: Өнер, 2001. – 455 б.
2. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы, 2006. – 142 б
3. Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). – Москва: Мысль, 1980. – 239 б.
4. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание / Перевод и комм. С.Н. Иванова/. – М.: Наука, 1983. – 558 б.

ӘОЖ 323:342.41(574)

ЖӘҢГІР ХАННЫҢ РЕФОРМАТОРЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

МУТАЛОВА Д.С.

аға оқытушы, гуманитарлық ғылым магистрі

*Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті,
Орал қаласы, mutalova.dzhanargul@mail.ru*

Жәңгір хан – ХІХ ғасырдың І жартысында өмір сүрген Бөкей Ордасындағы білім беру жүйесінің дамуына зор ықпал еткен ағартушы, атақты мемлекет қайраткері және реформаторы, өз заманының заңғар, әрі күрделі тарихи тұлғасы. Өткен ғасырдың 90-жылдарының басында Жәңгір ханның қоғамдық-саяси қызметі мен тарихи тұлғасына қатысты екі жақты пікірлердің орын алғаны белгілі жәйт. Дегенмен ақырында кеңестік идеологияның салдарынан қалыптасып қалған таптық сананың бұғауы бұзылып, қазақтың соңғы ханына қатысты көзқарастар да түбірімен өзгерді. Бұған Жәңгір ханның

реформаторлық рөлін айқындай түскен мақалалар мен кітаптардың жазылуы, Ордада тұңғыш ашқан мектебіне, Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетіне Жәңгір ханның атының берілуі және ескерткішінің орнатылуы, Орал қаласында даңғыл көшенің сол кісінің құрметіне аталуы дәлел болады. Сонымен бірге Жәңгір ханның Қазан университетімен тығыз байланыс жасап отырған еңбегіне орай Татарстан Республикасының астанасы Қазан қаласында аталмыш университетінің кіреберіс жақтауына Жәңгір ханға арналған мүсін тақтаның орнатылғанын да оның білім мен ғылым саласына қосқан үлесі үшін берілген лайықты баға деп түсінгеніміз жөн [1].

1801 жылдың 11 наурызында император І Павелдің жарлығымен Кіші жүз қазақтарының Жайық пен Еділ аралығында көшіп-қонуы заңдастырылып, Бөкей хандығы (Ішкі Орда) құрылды.

Бөкей сұлтан, соңынан ілескен 5000 түтінмен Жайықтың оң жақ бетіне 1801 жылдың қара күзінде өтіп, Нарынның, Айғырқұмына бас тіреді. Бөкей Нұралыұлы алғашқыда елін сұлтандық дәрежеде басқарды, 1812 жылдан хан атанды.

Жасы кәмелетке толғанға дейін Жиһангер Астраханның азаматтық істер жөніндегі губернаторы С.С.Андреевскийдің үйінде болып, тәлім-тәрбиеден өтті. Мінез-құлқы, сыртқы пішіні тартымды қара көз қазақ баласы губернатордың балаларымен бірге өсіп-жетіліп әртүрлі пәндерден сабақ алды, неміс, француз тілдерін үйренді. Сонымен қатар ол кеңсе жұмысы, қағаз ісіне үйреніп, орыс мемлекетінің заңдарынан мағлұмат алды. Қоғамдық қарым-қатынастар, адамзат тарихынан да түсінік алуына үй иесінің бай кітапханасы Жәңгір үшін пайдасын тигізді. Бөкей сұлтан баласының өзге халықтың әдет-ғұрпының, салтының, мәдениетінің әсерімен өсіп-жетілуіне көнгенмен, оның өз ұлтының дінінен, тілінен, тұрмыстық қағидаларынан қол үзіп кетпеуін, ұмытпауын әдейі қадағалап, бақылауға алды. Бұны дұрыс түсінген Андреевский Бөкейдің өтінішін қабылдап әдейі Стамбулдан келген діндар, шығыс тарихы жөнінен білгер ұстазды Ханзадаға араб, парсы тілдерінен сабақ бергізуге жалдады. Жәңгірдің құранды меңгеруі де оның намаз оқып, мұсылмандық парызын өтеуіне де жағдай жасалынды. Жәңгірдің каникул кездерінде елге оралып, ауыл аралап, ұлттық салт-сана, әдет-ғұрыптарды білуі әкесі, ағалары тарапынан әдейі қадағаланды. Әсіресе үлкен ағасы Тәуке Жәңгірге ата-баба тарихын, шежіре туралы құлағына құйып әңгіме айтып: Төрелер тегі оның арғы атасы Шыңғыс хан, Алтын Орда, Ақ Орда, Жошы ұлысы туралы, Дешті-Қыпшақ жұртының хандары, әсіресе, қазақ хандары – Қасым хан, Есім хан, Тәуке хан туралы деректерді айтып билік құрудың, ел басқарудың сан-қырлы жайттарын әңгімелейтін [2].

Көзінің тірісінде Бөкей хан өзінің болашақ мирасы Жәңгірді қатыстырып билер мен ақсақалдардың басын қосып, әңгіме айтқызып, олардың ұлағатты сөздерімен ақыл-кеңестерін баласының құлақ қойып зерделенуіне көңіл бөлді.

Бөкей хандығының негізін қалаған Бөкей хан 1815 жылы 21 мамырда қайтыс болды. Оның өсиеті бойынша, хан тағы ұлы Жәңгірге қалдырылған болатын. Бірақ ол әлі небары 14 жаста еді. Сондықтан ол ер жетіп, кәмелеттік

жасқа толғанша хандықты Шығай сұлтан басқарды. Осы кезеңде жас Жәңгір Астрахань губернаторы Андреевскийдің үйінде тұрды, сол кездегі үлгілі саналатын білім мен тәрбие алды. Ол хан атағына тағайындалар кезге дейін жан – жақты толық әзірліктен өткен билеуші болып та үлгерді. Ал 1824 жылы 26 маусымда Жәңгір хан ресми түрде таққа отырды.

Жәңгірдің бұдан бұрынғы қазақ хандарынан ерекшелігі, оның білімділігі, еуропаша тәрбие алғандығы болды. Ол орыс тілін айтпағанда, неміс, француз тілдерінде сөйлейді, арабша, түрікше, парсыша хат таныды, патша үкіметінің әдейі бақылау қамқорлығымен мемлекет басқару ісіне дайындықтан өтті, әскери білім алды.

Астрахань губернаторының үйінде тәрбиеленген Жәңгір хан қазақ даласына өркениеттің негізін салуды басты нысанаға алады. Ол хандықтың саяси құрылымына, қоғамдық өмірге өзгерістер енгізуді жер қатынастарын реттеумен қатар, салық саясатындағы кейбір хандық үлгілердегі түбірімен өзгертуді көздейді.

Жәңгір хан ішкі Бөкей Ордада 1824 жылдан 1845 жылға дейін билік құрды. Жәңгір қазақтың ең соңғы ханы болды. Жәңгір ханның тұсында Бөкей Ордасы шаруашылық құрылымы, саяси-әлеуметтік дамуы жөнінен елеулі өзгерістермен толысты: қазақтар көшпенділіктен-отырықшылыққа ауысты, сауда-саттық істері мен әртүрлі кәсіптерді меңгерді, мәдени дамуда оқып-білім алуда, басқа да рухани байлықтарды игеруге түбегейлі ұмтылыс жасады [3].

Ең алдымен хан тағына отыра сала Жәңгір қазақтың отырықшы тұрмысын қалпына келтіруге бағыт ұстады. Тірлігінің көбін аттың жалы, түйенің қомында өткізіп келе жатқан қазақтарды жас ел билеуші қыстау тұрғызып, қала салып, бір жерде тұрақтап шаруа түзеуге көндірді.

1826 жылы күзде хан ордасы астанасының алғашқы ірге тасы қаланып, қазығы қадалды. Көп кешікпей-ақ хан ордасы салтанат құрып, едәуір дәрежедегі саяси, мәдени және сауда саттық орталығына айналды.

Жәңгір ханның басқа хандардан өзгешелігі-ол көшпенді халықпен бірге көшіп-қонбады. Хандық әкімшіліктің орталығын дүниеге әкелді. Мұнда басқарудың өзгеше жүйесі қалыптасты. онда сұлтандардан құралған он хан депутаты болды. 1827 жылы 12 биден тұратын хан кеңесі құрылды. Олардың әрқайсысы бір-бір рудың басшысы болды. Сонымен қатар, Ханның кез-келген бұйрығын орындауға дайын тұратын 12 жасауылы және «базар сұлтандары» бар еді. Олар салық жинау, сауда орындарындағы келеңсіздікке жол бермеу және Ішкі ордадан тыс жердегі қазақтардың өмірінен тығыз мәліметтер алып тұруды мойындарына алды. Жәңгір хан Қазақ мемлекетінің институттарын қалыптастырды: билер мен старшындар кеңесін құрды, сот жүйесін, әлеуметтік-шаруашылық заңдарын реттеді, жергілікті ел басқару ісін бір орталыққа бағындыру әдістерін енгізді, қаржы-ақша қатынастарын тұрмыс қажетіне бағыттады. Жәңгір хан ел басқаруда игілікті істерді жүзеге асырып, қазақ халқының тарихи даму жолында өзіндік мұра-ескерткіштерді артында қалдырды. Ол негізін қалаған Орда саяси-экономикалық, мәдени-ағарту орталығы болып өсті, өркендеді.

Жастайынан зиялы қауымның арасында болып, білім-ғылымға сусындаған Жәңгір хандық билікке қолы тиген күннен бастап-ақ қазақ ордасында мектеп ашып, халқына білім беруді армандайды. Оған 1826 жылдың күзінде Қазан қаласына барған сапарында Қазан университетінің ректоры Карл Фукспен екі арада болған әңгімесі дәлел болады. Университетті аралай жүріп, оқытушы – профессорлар ұжымымен, дәрісханаларымен ғылыми орталықтарымен және бай кітапханасымен танысып, ғылым жетістігіне қаныққан Жәңгір Фукске өз ордасында мектеп ашып, ғылымға қазақ баласының да қол жеткізуге бастама жасау ниеті барын айтады. Жәңгірмен болған кездесуінен жақсы әсер алған К.Ф.Фукс ол туралы «Өзінің жас кезінде, хандығының бас кезінде, тіпті Ордада әлі бірде-бір үй тұрғызылмаған кезде оның білімнің пайдасы жөнінде осы бастан ойлануы қандай ғанибет», – деп өз пікірін «Казанский вестниктің» сол жылғы он сегізінші нөмірінде жазып қалдырған.

Мектеп ашу жөніндегі Жәңгірдің арманы он бес жылдан кейін барып іске асты. Сөйтіп, арада екі ай өткеннен кейін 1841 жылы 6 желтоқсанда қазақ даласында қазақ балалары үшін тұңғыш мектеп дүниеге келді. Мұнда діни дәрістермен қатар орыс тілі, арифметика, жағырапия, тарих, физика, т.б. пәндер оқытылған. Мектептің меңгерушісі, әрі мұғалімі болып Константин Петрович Ольдекоп тағайындалды. Дін оқуы және шығыс тілдері бойынша оқытушы болып молда Хакім Мұхаммед Аминов бекітілді. Оқуға қабылданған 25 баланың ең ересегі 22 жаста, ал ең кішісі 9 жас та еді.

Шәкірттерге орыс мұғалімі сабақ беріп, орысша оқылатынын естіген қазақтар «шоқынып, орыс болып кетеді» деп, балаларын мектепке беруге қарсы болғанда, Жәңгір өзінің екі бірдей баласын мектепке беріп, үлгі көрсетеді. Хан жылына үш рет мектепте болып, оқушылардың бағаларын қарап, сабақ үлгерімдерін бақылап отырған. Оқу жылы басталарда өзімен бірге сұлтандары мен билерін, оқушылардың ата-аналарын ертіп мектепке келіп, оқушы балалардың біліміне санақ жасайтын болған. Барлық уақытта оқушылар сапқа тұрғызылып, олардан әрбір пән бойынша емтихан алынған. Оқушылардың берген жауабына риза болған хан қуанышын да жасырмаған.

Сонымен қатар ол Орынборда қазақ балалары үшін Неплюев кадет корпусының Азиялық бөліміне Ордадан 10 бала қабылдауға рұхсат алды. Хан ордалық шәкірттердің оқу үлгерімімен тікелей айналысып, емтихандарға өзі қатысып, оқу озаттарын мадақтап, ал үздік оқығандарын Қазан университетіне, Стамбул, Петербург қалаларына әрі қарай оқып мамандық алу үшін жолдамамен жіберіп отырды. Жәңгір ханның өзінің сарайында кадет корпусына баратын балаларды аса ілтипатпен қарсы алғаны және сол 1845 жылдың жазында Орынборға баратын шәкірттерді ханның бір топ адамымен бірге жарты күндік жолға дейін шығарып салып, қайыр-қош айтысқаны да оның қазақ балаларының қамын ойлаған ізгі ниетінен, қараңғылықтағы қазақ халқының болашағының жарқын болуын көздеген мақсат-мұратынан туындаған әрекеті еді. Ал сол қамқорлықтың арқасында 1851 жылы Орынбордағы Неплюев кадет корпусын Арслангерей Бөкейханов,

Сұлтанмахмұт Жантөрин, Зұлқарнай Нұралыханов, Мақаш Бекмұхамбетов, Сұлтан Шалабаев, Салық Бабажанов, Мырзағали Саңғырықов, Жүсіп Ниязов бітіріп шықты, көздері ашық, көкіректері ояу жастардың біразы кейін қазақ халқының белгілі зиялы азаматтарына айналды [4].

Жәңгір хан қазақ жерінде білім мен ғылымды көркейту мақсатында Қазан университетімен байланыс жасап, сол білім ордасының оқытушы-ғалымдарының шығыстану бағытындағы ғылыми-ізденіс жұмыстарына қолдау көрсетіп отырған. Мәселен, университет ғалымдары К.Ф.Фукс, Н.И.Лобачевский, Ф.И.Эрдман, А.Казымбекпен арадағы 1826 жылдан бастау алған таныстық ұзақ уақыт сыйластыққа ұласқан болатын. Осы ғалымдармен араласа, хабарласа жүріп, Жәңгір шығыстану мәселелеріне, жазу үлгілеріне қатысты пікір айтатындай дәрежеге жетті және оларға өз көмегін көрсете білді.

Жәңгір ханның ағарту ісінің таралуына көрсеткен ынталы жәрдемі, шығыс тілдері жөнінен сіңірген ерен еңбегі және Қазан университетіне деген ерекше ілтипаты үшін Қазан университеті Ғылыми Кеңесі 1844 жылғы 29 мамырдағы отырысында оны бірауыздан өзінің құрметті мүшесі етіп сайлаған. Қазан университетінің Жәңгірге көрсеткен құрметі оның ағартушылық саласында сіңірген еңбегінің зор екендігінің тағы бір айғағы.

Жәңгір қоғамдық өмірдің барлық салаларына көңіл бөліп, әсіресе ғылым мен мәдениетке де қамқорлық жасады. Ол өз заманының белгілі оқымысты адамдарымен байланыс жасап, олардың қазақ тұрмысы туралы дұрыс көзқарастарының қалыптасуына мүмкіндіктер туғызды. Бөкей ордасының географиялық, экономикалық жағдайын зерттеу мәселесін қолға алып, зерттеушілермен тығыз байланыс жасады.

Мысалы: 1828 жылы дарынды орыс ғалымы Г.С.Карелин Жәңгірдің шақыруымен Ордаға келіп, 10 жыл бойы Бөкей даласын зерттеумен айналысты, Ішкі Орданың тұңғыш картасын жасады, ханның кеңесшісі болыпта жұмыс атқарды. Әсіресе, оның Нарынның табиғатын, өсімдік, жануарлар дүниесін зерттеудегі еңбегінің бағасы жоғары.

Жәңгір хан мен В.И.Дальдің арасындағы байланыс та көңіл аударарлық. Орынбор генерал-губернаторының төтенше мәселелері бойынша көмекшісі, белгілі лингвист Владимир Иванович Даль Ордада түрлі жұмыстарымен жиі болып, ол өңірдің жан-жақты дамуына зор үлес қосты. Дальдің көмегімен Орда мектебінің шәкірттерінің оқуын Орынбор мен Петербургта жалғастыруына мүмкіндіктер туды [5].

Бөкей Ордасының басты байлығы-Нарын құмның ұзындығы 150 шақырым, ені 30 шақырым, тұщы су тайыздан шығады. Ұшы қиырына көз жетпес сусыма құмдар: Айғырқұм, Баршақұм, Жаманқұм, Ырғызқұм, т.б. Осы бай табиғатты хан мал шаруашылығын дамыту үшін тиімді пайдалана білді. Мал тұқымын асылдандыруды хан өз қолына алды. Сол кезде Нарын он екі ай бойы мыңғыртып төрт түлік мал өсіретін өте қолайлы аймақ ретінде қалыптасты. Мал тамағын жазда дайындау қолға алынды. Шетелден хан шөп шабатын машина сатып алды. Шабындықтың мол жеріне қыстақтар тұрғызылды. Су құбырлары салынды. Осының нәтижесінде халық тамағы тоқ,

көйлегі көк, берекеге бөленді. Жәңгірдің хан тағына отырған алғашқы жылдарында тыныш, толымды өмір сүре бастады.

Әкесі Бөкей бастаған тағы бір игі іс-сусығын құмның жолына өсімдік егіп тоқтату, орман алқабын жасау Жәңгір тарапынан да қамқорлық көрді. Ресейден мамандар шақырылып, зерттеу жұмыстары жүргізілді. Жер жағдайына, геологиялық ерекшелігіне сәйкес теректердің ең төзімді түрлері отырғызылды, қарағайлы орман қалыптасты.

Жәңгір хан сауда-саттық кәсібін елдің экономикасының өзегі деп түсінді. Россияның көршілес Астрахань, Саратов, Орынбор губерниялары және Бұхара, Хиуа хандықтары, сонымен қатар Қырым татарлары, қалмақ жұртымен алыс-беріс сауданы жолға қойды. Көктемде, күзде, қыста үш мерзім өткізілетін «Хан жәрменкесі» елдің әлеуметтік өмірінде зор роль атқарды. Алғашқы жәрменке 1832 жылы ұйымдасты.

Бөкейдегі «Хан жәрменкесі» туралы зерттеуші П.Небольсин былай деп жазды: «Капиталистер мұнда шамамен екі миллион сомның саудасын жасайды. Әр жәрменкеде 100 мың қой, 6 мың ірі қара, 2 мыңдай жылқы айырбасқа түседі. Сондай-ақ жылқы, ірі қара, қой-ешкі терілері, ешкінің түбіті, түйе мен қой жүні, киіз, аң терілері сатылады. Жәрменке көктем, күз айларында өткізіледі. Бұл Ішкі Орданың мал шаруашылығының бай қуатын көрсетеді» [6].

1845 жылы 11 тамызда Тарғын өзенінің жағасындағы жайлауында қазақтың ең ақырғы ханы Жәңгір Бөкейұлы 41 жасында дүние салды. Жәңгір дүние салғаннан кейін патша үкіметі Ішкі Ордадағы хан билігін жойды.

Жәңгір хан ел билеген жылдары өзінің өркениетті өмір салтымен, озық ойлы білімпаздығымен, халық игілігі үшін жасаған істерімен барша қазақ халқына, бәрінен бұрын жас ұрпаққа үлгі бола білді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бозымов Қ., Орамах Ж. Жәңгір хан – реформатор . Орал –Ақтөбе , 2011. 143-б.
2. Кенжетаев Б. Некоторые штрихи к биографии хана Жангира // Казахстанская правда . – 1995. – 16 августа.
3. Жайсаң Ақбай . Жәңгір хан. Хан Жангир. Shangir Khan.-Орал, 2001.- 130 б..
4. Хайдаров.Е. Жәңгір хан – ағартушы // Заңғар.- 2013. – 15 наурыз.
5. Орамах Ж. Бөкей хан және Ішкі (Бөкей) Орда. // Қазақ тарихы, 2010, № 6
6. Иночкин В. Первый меценат //Заңғар .- 2004. - 27 мамыр.

ТЮРКСКАЯ ЛЕКСИКА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

БАЛАТАЕВА АРАЙЛЫМ КАДИРБЕКОВНА

*Преподаватель русского языка и литературы
Актюбинский высший сельскохозяйственный колледж г. Актюбе
Ashk_1977@mail.ru*

Тюркский мир – это золотой мост, соединяющий тюркскую культуру от древности до современности. Тюркские народы

Евразийского пространства внесли огромный вклад в развитие мировой цивилизации. Следует всесторонне изучить роль тюрков, которые подарили миру выдающихся деятелей: Махмуда Кашигари, Жусуна Баласагуни, аль-Фараби, Ибн Сина, аль-Хорезми, Хожя Ахмета Яссауи, Улугбека, Алишера Навои и многих других. У нас общие корни, общий язык, и необходимо направить это на улучшение взаимоотношения между нашими странами. Мы должны использовать это достояние в созидательных целях. Тем самым мы можем побудить все человечество следовать путем мира, согласия и уважения друг к другу. Н.А.Назарбаев

В Казахстане, на протяжении многих столетий мирно проживают представителей разных народов, в первую очередь, самых многочисленных – тюркских и славянских. Взаимодействие тюрков и славян в древнейшие эпохи и на современном этапе имеет множественные аспекты – этнические, языковые, культурные – именно они поддерживают постоянный и пристальный интерес к проблематике тюрко-славистика. Истоки и традиции тюркской и славянской лингвистической мысли восходят к постановке проблем, связанных с языком и этносом в различные исторические эпохи и описанием языковых контактов. Как известно, лексика любого языка делится на исконную и заимствованную. Заимствованные слова появляются зачастую в результате языковых контактов. **Заимствование – это постоянный процесс, сопутствующий историческому развитию языков.** Проникнув в иной язык, заимствованные слова делаются достоянием его словарного состава, начиная жить в тех исторических условиях, которые определяют особенности функционирования лексики в целом. Иноязычные слова, попав в другой язык, подвергается в нем разнообразным изменениям, приспособляясь к системе нового языка и продолжая развиваться вместе с ней. Заимствованием из тюркских языков, с которыми сталкивается русский язык, посвящены обширная литература, и ведутся разыскания учеными, поскольку лексика нестабильна, так как каждый говорящий стремится вставить в свою речь как можно больше иностранных слов.

Как известно, заимствования в языке делятся на освоенные и неосвоенные, при которых освоенные заимствования приспособляется к

системе нового для них языка в такой степени, что иноязычное происхождение их порой не ощущается в языке заимствующем, а иноязычность обнаруживается лишь с помощью этимологического анализа. В своих трудах известный русист Л.В.Щерба отмечает, что с 16 века начинается влияние на русский язык западных и восточных языков, особенно из Средней Азии, бывшей в свое время передовой культурной страной.

Тюркизм – слово, заимствованное из тюркских языков.

Тюркизмы в русском языке – слова, заимствованные из тюркских языков в русский, древнерусский и праславянский языки в разные исторические периоды.

В зависимости от степени освоенности древнерусским языком, тюркизмы подразделяются на две группы:

1. заимствованная лексика тюркского происхождения, к которым относятся слова-тюркизмы, которые как единственные наименования соответствующих понятии и реалий не встретили сопротивления со стороны древнерусской лексической системы, что послужило их быстрому освоению. К таким заимствованиям относятся тюркизмы **караван, орда, майдан, ярлык, базар и т.д.**

2. иноязычные вкрапления тюркского происхождения, к которым относятся слова, не усвоенные русским языком в силу специфики, а также отсутствия необходимых экстралингвистических и собственно лингвистических причин. Например, **абаб, бурметь, емшань, есырь** и т.д.

Тюркизмы, вошедшие в русский язык активно участвуют в его словообразовательных процессах. Заимствования и связанные с ними словообразовательные процессы свидетельствуют о прочном освоении иноязычных лексем в заимствующем языке. Многие заимствованные слова, например, **алмаз, атлас, барсук, бирюза, богатырь, жемчуг, караван, кольчуга, лачуга, бисер** усвоились русским языком в такой степени, что порой без опоры на этимологические источники трудно увидеть их иноязычное происхождение.

Хронологически можно выделить несколько слоев тюркских заимствований:

1. Унаследованные тюркизмы из праславянского языка.
2. Древнерусские заимствования домонгольского периода.
3. Древнерусские заимствования из тюркских языков периода Золотой Орды.
4. Заимствования XVI-XVII вв.
5. Заимствования XVIII-XX вв.

Праславянский период. Единственным достоверно установленным (то есть с тюркским этимомом, совпадающим как формально, так и семантически с праславянским словом) праславянским тюркизмом является слово **чекан**.

Домонгольский период. Сохранившиеся тюркизмы домонгольского периода исчисляются единицами: **боярин, шахтер, богатырь, ватага, жемчуг, кумыс, лошадь, орда**.

Период Золотой Орды. В этот период в русский язык вошел ряд важных слов, относящихся к государственному (**ям, ямщик, ярлык, казак, караул, кочевать**) и экономическому устройству (**деньга, казна, казначей, тамга, хозяин, харч**).

X VI-XVII века. Заимствования этого времени особенно многочисленны, что объясняется огромным культурным влиянием Османской империи: **чулан, амбар, барабан, арап, барс, лапша, епанча, чалма, сундук, чердак, чемодан, каракули, шашлык, кобура, папаха, бакалея, чекмень, тахта** и т.д.

Западноевропейские тюркизмы. В западноевропейские языки из турецкого было заимствовано некоторое количество слов. Через западное посредство они вошли и в русский язык. Например: **диван, жасмин, каракуль, киоск, софа, тюльпан, тюрбан, фисташка, халва**.

Вывод: Таким образом, заимствования проявляются больше всего на уровне лексики и при определении вариантов учитываются всевозможные синонимические связи с исконными лексемами и степень ассимиляции заимствованного слова.

Тюркизмы в исследованиях казахстанских лингвистов.

Изучение функционирования тюркизмов в различных языках всегда привлекало внимания казахстанских лингвистов. Интерес к исследованию тюркской лексики объяснялся стремлением понять происхождение определенной группы тюркских лексем в том или ином языке, выявить лексико-семантическую основу, словообразовательную структуру, а также их этимологию. Тюркизмы в славянском языке как объект исследования получили отражение с точки зрения фонетики, морфологии, словообразования. Известный ученый Х.Х. Махмудов в кандидатской диссертации «Тюркизмы в языке русских памятников в 11-14вв (Алма-ата, 1943) заложил основы научного изучения истории русского литературного языка в Казахстане. Как отмечает Н.И.Гайнуллина», в ней автор сделал ряд интересных выводов относительно контактов русского языка с тюркскими языками, не утративших своей научной значимости и в наши дни».

Важный вклад в изучение тюркизмов в русских названиях животного мира внес Д.С.Сетаров (Алма-ата, 1971). В фундаментальной работе Х.Х.Махмудова «Русско-казахские лингвостилистические взаимосвязи» впервые закладываются основы лингвостилистики, которые продолжены в исследованиях более десятка его учеников. В лексикографическом плане особый интерес представляет солидный по объему словарных статей и принципу создания «Словарь тюркизмов в русском языке», составленный Е.Н.Шиповой (Алма-ата: Наука КазССР, 1976. -444с) и который до сих пор является уникальным и единственным источником для лингвистов при изучении тюркизмов в словарном составе современного русского языка, так как другие этимологические словари русского языка, например, М.Фасмера, П.Я.Черных и др. отражает всю лексику языка – как исконную, так и заимствованную (наряду с тюркскими). Поэтому есть все основания утверждать о том, что словарь Е.Н.Шиповой признан на настоящий момент лучшим

опытом в создании словаря тюркизмов в русском языке. Число специальных исследований по тюркизмам в лексической системе русского языка значительно. Огромный вклад в изучении тюркизмов русского языка внесли языковеды: Г.Ш.Оразгалиева, Н.А.Сандыбаева, А.А.Умурзакова, М.Ш.Мусатаева, Л.А.Шеляховская, Н.Ж.Шаймерденова и мн. др. Необходимо отметить работы Г.Ш.Оразгалиевой «Тюркоязычные топонимы в прозе А.С.Пушкина» (Алма-ата, 1990), А.А.Умурзаковой «Тюркизмы в словообразовательной системе русского языка» (Алма-ата, 1992) М.Ш.

Вывод: Таковыми представляются основные тенденции и направления в изучении тюркизмов в казахстанской русистике. Тезис о большом количестве тюркизмов, вошедших в русский язык, стал уже хрестоматийным. Тем не менее, из приведенного списка видно, что до сих пор вне поля зрения отечественных ученых остались вопросы морфологической адаптации тюркизмов, их роли в нормировании русского литературного языка в синхронно-диахронном аспекте, функционирования тюркизмов в русских диалектах и говорах практически отсутствуют новые этимологические исследования. Важным аспектом в изучении тюркизмов следует признать их функционирование в других языках.

Тюркская лексика и памятники деловой письменности в дипломатических документах как транслятор казахско-русских отношений.

Исследование языковых особенностей памятников письменностей неоднократно было в поле зрения российских (Ф.П.Сорокалетов, А.А.Сергеев) и казахстанских (Н.И.Гайнуллина, Н.Ж.Шаймерденова, И.В.Юрицина) ученых. При этом важным и до сих пор неопианным в полной мере является изучение деловых документов с точки зрения исследования отдельных тематических групп, в частности имена собственные и способы передачи различных наименований.

Среди источников, используемых для изучения места и роли слов иноязычного происхождения в лексике русского языка, особое положение занимают повествования об исторических фактах Казахстана на русском языке (как оригинальные – документы, созданные непосредственно лицами на русском языке, так и переводные, т.е. тексты, переведенные «с татарского языка» переводчиками).

Особенностью переводных русских документов является передача максимального количества тюркских лексических элементов, проникших в тексты на русском языке в связи с необходимостью передать реалии и понятия другого народа (т.е. тюркского). Например: «... Вашему выс-ву доношу, уведомился я, что **бухарской хан** отправил ко мне своего посланника с навьюченными на двадцати четырех верблюдах имением и осмью **аргамаками** с тем, чтоб быть мне с ним сватом, от которого уже и передовые ко мне прибыли, коего в ожидании я нахожусь» (Из письма хана Аблая оренбургскому губернатору И.Рейнсдорпу о взаимоотношениях с киргизами).

Другой пример: «Оный **шах**, посланным нашим показуя милость, придав от себя посла, отправил возвратно с письмом, в котором призывал нас к себе, и мы, поверя его слову, изготовили было к посылке послом родственника своего **Нияза-салтана, кайсацких и каракалпацких** лучших биев своих, также из Аральского **юрта Артука-бека** да Сейталея-бека и сними живого **барса** и всякие подарки...» Материалы оригинальных сочинений на русском языке позволяет расширить аспект исследования и поставить иные вопросы. Так, в оригинальных произведениях употребление тюркских лексем более или менее свободно от непосредственного воздействия лексики и контекстов иноязычного материала.

Итак, заимствование непременно способствует обогащению словарного состава заимствующего языка. Иноязычные слова, как правило, подчиняются законам фонетики, грамматики и словообразования этого языка, лишь в немногих случаях остаются «чужеродными телами».

В русском языке примерно 500 тыс. слов, из них около 180 тыс. являются заимствованиями, то есть около 27%. Из этих свыше 50% являются европейской лексикой, заимствования из греческого, латыни, английского, немецкого, французского и т.д. Общее число тюркизмов в русском языке составляет примерно около 15-20% из общего числа заимствований.

Тюркизмы были и остаются самой актуальной проблемой, над которой постоянно работают ученые-лингвисты и являются темой для защиты научных работ.

Список литературы:

1. Язык, этнос, культура в едином пространстве. Н.Ж. Шаймерденова Тюркская академия 2011г.
2. Древнетюркский словарь. Редакторы: В.М. Наделяев, Д.М. Насилов.
3. Баскаков Н.А. Тюркизмы в восточнославянских языках- М; 1974г.
- Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке- Алма-ата; Наука 1976г.
4. Сандыбаева Н.А. Лексика восточного происхождения.
5. Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия.-М: 1996г.
6. Откупщиков Ю.В. "К истокам слова" :- М., Просвещение, 1986г.
7. Шанский Н.М. "В мире слов"- М., 1985г.
8. Словарь иностранных слов.- М., 1988г.
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М: Просвещение, 1973 г.

IV. ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ӘЛ-ФАРАБИ БОЙЫНША ОҚУШЫЛАРДЫҢ АРИФМЕТИКАЛЫҚ- МУЗЫКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

БИДАЙБЕКОВ Е.Ы.¹, ОШАНОВА Н.Т.², ЕЛУБАЙ Г.Б.³

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
¹ п.ғ.д, профессор, ² п.ғ.к, аға оқытушы, ³ 2-курс магистранты
Алматы қ., Төлеби көшесі, 86
² nurzhamal_o_t@mail.ru, ³ elubaeva2019@list.ru*

Әлемдік музыка мәдениетінің тарихында музыка туралы ғылыми білімнің қарқынды көтерілуін білдіретін кезеңдер бар. Оларда өткеннің теориялық оқуларында қазіргі мәдениеттің бастаулары туралы мәліметтерді көрсете отырып, зерттеушілердің ой-пікірлері айтылады, және де көбінесе ғылыми дүниетаныммен үндес табады. Шығыс музыкалық ғылымының ең ірі өкілі әл-Фарабидің атын орта ғасырдағы Августин және Боэций сияқты көрнекті ғалымдардың аттарымен қатар қоюға болады.

Әбу Наср Мухаммад әл-Фараби (870-950) – философияның, логиканың, жаратылыстану мен нақты ғылымның дамуына елеулі үлес қосқан аса ірі араб-мұсылман ойшылы, энциклопедист. Фарабидің музыкалық-теориялық мұрасы орта және Таяу Шығыс халықтарының музыка тарихы мен теориясын зерттеуде негізгі рөл атқарады. Бұл тұрғыда оның «Музыканың үлкен кітабы» (Китаб ал-мусика ал-қабір) еңбегі ерекше маңызға ие. Бұл шығармада әл-Фараби Орта ғасырдағы ең ірі музыкатанушы ретінде танылды. Ол дыбыстардың шығу тегі субстанцияның қасиеттері ретінде табиғи ғылыми түсінік беріп қана қоймай, гармония мен музыкалық әуендердің пайда болуының арифметикалық принциптерін ашады.

Әл-Фарабидің музыкалық еңбектері бірнеше рет монографиялық, арнайы жұмыстарда да, Таяу және Орта Шығыстағы музыкалық ғылым бойынша зерттеулерде де қарастырылған. Орыс тілді әдебиеттерде әл-Фарабидің музыкалық-теориялық көзқарастарын И.О.Раджабов, А.Джахид, И.И.Земцовский және т.б. зерттеді. Аталған авторлардың жұмыстарында теорияның мазмұны жалпы теориялық және эстетикалық мәселелер контекстінде қарастырылды. Әл-Фарабидің музыкалық-теориялық көзқарастары А.К.Көбесовтың еңбектерінде де көрініс табады. Соңғы жылдары Әл-Фарабидің жеке музыкалық шығармаларының қазақ тіліне аударылуына көп көңіл бөлінді. Әл-Фараби музыкасы математикалық ғылымдардың қатарына жатады. Музыка – дыбыстар мен дыбыстық қатынастар әлемі. Негізгі элемент – дыбыс. Өзінің музыкалық шығармаларында әл-Фараби тек ежелгі ғана емес,

сонымен қатар ол туралы қазіргі заманғы ұғымдарға сәйкес келетін дыбыс ұғымын береді. Дыбыс – басқа физикалық дененің күшімен (соққысымен) әрекет ететін физикалық дененің (қатты немесе жұмсақ) тербелісі. Дыбыс төрт негізгі өлшемге ие: биіктігі, ұзақтығы, тембрі және дыбыс деңгейі.

Музыкалық дыбыс әл-Фарабидің әр түрлі аспектілерінде – физикалық және геометриялық дене, арифметикалық сан ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, әл-Фараби адам дауысының дыбыстарын – «табиғи» және «жасанды» дыбыстар деп айырады. Дыбысты зерттеудің негізгі саласы оның биіктік жүйесіндегі өзара қарым-қатынасы болып табылады. Ладты игерудің бірінші кезеңінде биіктік құрылымдардың өздері олардың дыбыстарын құраушы көзқараспен зерттеледі. Интервал бірінші кезекте дыбыстарды ұштастыру ретінде қарастырылады. Әл-Фарабидің интервалдарын анықтау кезінде ішектің ұзындығы – басқаларына бір тоннан екінші тонның жағдайын оңай анықтауға мүмкіндік беретін ең маңызды фактор болып табылады.

Пайда болған интервалдардың сандық жағы сандық қатынастар арқылы белгіленеді. Бұл жерде музыка мен математиканың жанасу нүктесін де, музыканың математикалық теориясының басы басталады. Музыкалық интервалдар әртүрлі мағыналарға ие. Оларды бөлуге және жинауға болады. Демек, білім алушы белгілі сандық қатынастармен, сондай-ақ осы қатынастарды қосу және азайту тәсілдерімен таныс болуы тиіс.

Қазіргі заманғы білім берудің практикалық бағытталуына байланысты білім беру мекемесі қызметінің негізгі нәтижесі білім, білік және дағды жүйесі емес, болашақта олардың әлеуметте табысты өмір сүруін қамтамасыз ететін оқушылардың құзыреттіліктерінің жиынтығы болуы тиіс.

Ең алдымен, бұл негізгі құзыреттер, оның құрамына В.Хуторскийдің жіктелуіне сәйкес құндылық-мағыналық, жалпы мәдени, оқу-танымдық, тұлғалық, ақпараттық, коммуникативтік, әлеуметтік-еңбек құзыреттілігі енгізілген. Барлық пәндік салалар үшін ортақ Аталған негізгі құзыреттіліктерден басқа пәндік құзыреттіліктерді – нақты пәндік саладағы нақты іс-әрекетті тиімді орындау үшін қажетті және ерекше түрдегі пәндік біліктерді, дағдыларды, ойлау тәсілдерін қамтитын ерекше қабілеттерді бөліп көрсетеді. Пәндік құзыреттіліктер нақты оқу пәнін оқыту аясында қалыптасады.

Атап айтқанда, оқушылардың музыкалық құзыреттілігі музыканы дұрыс қабылдауға және эмоционалдық пікір білдіруге (әрекет етуге), музыкалық көріністерді көркем образдармен ойлау қасиетіне аудару қабілеті мен дайындығы ретінде сипатталуы мүмкін. Мектепте оның қалыптасуы «Музыка» пәнін оқу кезінде жүзеге асады, осы пән аясында қалыптасатын арнайы пәндік құзыреттіліктердің арасында арифметикалық-музыкалық құзыреттілікті де бөліп көрсетуге болады. Оқушыларды оқытуда арифметикалық-музыкалық құзыреттілікті қалыптастыру мәселесі салыстырмалы түрде жеткіліксіз зерттелген болып табылады.

Арифметикалық-музыкалық құзыреттілікті әл-Фараби музыка теориясын құру әдісін оқыту негізінде қалыптастыруға болады. Әл-Фарабидің бұл әдісі музыкалық дыбыстар мен интервалдар, нақты физикалық құбылыстар ретінде

сандар мен сандық қатынастар арқылы сипатталуы мүмкін екендігін негіздейді. Әл-Фараби әр түрге сан қояды, ал сандардың қарым-қатынасы музыкалық интервалдарға сәйкес келеді. Музыка теориясын құру әдісіне сүйене отырып, әл-Фараби арифметиканы қолдануға негізделген музыкалық интервалдарды алудың бірегей әдісін ұсынады. Олар: арифметика немесе сандар өнері (Сина ' ату л – а\$хад), жұп және тақ санды (аз-зауджуа л-фард – жұп және бірлік) өлшеу, есептеу операциялары (қосу, азайту, көбейту, бөлу) және есептеу тәсілдері [1].

Әл-Фараби математикалық пайымдаулар арқылы кейбір интервалдар үшін сандық қатынастар алады. Теориялық көзқарасты практикамен ұштастыра отырып, ол әр жолы арнайы аспаптарда ойын арқылы алынған интервалдардың үндесуін тексереді. Әл-Фараби октава – 2/1, қос октава – 4/1, кварта – 4/3, квинта – 3/2, тона-9/8 және т. б. интервалдары үшін сандық қатынастар алады. Осы деректер негізінде әл-Фараби келесі гипотезаны қояды: "біз белгілеген интервалдардың арасында қарым-қатынас бүтіннің еселік немесе бүтіннің бір бөлігіне тең болады". Осылайша, әл-Фараби бойынша қысқа және эпимерлік қатынастар, яғни түрдің қатынастары үндес болады, оны былай көрсетеді:

$$\frac{nk}{n} \text{ және } k + \frac{1}{n}$$

Әл-Фараби бұл бірқатар арнайы ережелерді ұсынады:

1. Интервалды екі еселеу ережесі

Егер А – бірінші түске, ал В-екінші түске сәйкес келетін сан болса, онда

$$\left(\frac{A}{B}\right)^2 = \frac{A^2}{A \cdot B} \cdot \frac{A \cdot B}{B^2} = \frac{A^2}{B^2}$$

2. А/В және С/Д екі аралығын қосу (көбейту) ережесі: Егер А, В, С, D – осы екі аралықтың тондарына сәйкес келетін сандар болса, онда

$$\frac{A}{B} \cdot \frac{C}{D} = \frac{A \cdot C}{B \cdot C} \cdot \frac{B \cdot C}{B \cdot D} = \frac{A \cdot C}{B \cdot D}$$

3. А / В интервалының жартысын алу ережелері:

егер осы аралықтың тондарына сәйкес келетін сандар болса, онда

$$\frac{A}{B} = \frac{2A}{2B} = \frac{2A}{A+B} \cdot \frac{A+B}{2B},$$

$$A+B = 2A + \frac{2B-2A}{2}; \quad A+B = 2B - \frac{2B-2A}{2}$$

4. Егер А+1 және А – осы аралықтың тондарына сәйкес келетін сандар болса, онда

$$\frac{A+1}{A} = \frac{(A+1)k}{Ak} = \frac{Ak+1}{Ak} \cdot \frac{Ak+2}{Ak+1} \dots \frac{Ak+k}{Ak+k-1} = \left(1 + \frac{1}{Ak}\right) \left(1 + \frac{1}{Ak+1}\right) \dots \left(1 + \frac{1}{Ak+k-1}\right)$$

Мұнда k-бөлінулер саны, ал алынған Интервалдардың бірінші және екінші мүшелері ыдырауда әртүрлі арифметикалық прогрессиялар құрайды

$$d = \frac{(A-1)k - Ak}{k} = 1$$

5. A/B аралығынан C/D аралығын азайту (бөлу) ережесі: Егер A, B, C, D – аралықтар деректерінің реңіне сәйкес келетін сандар, онда

$$\frac{A}{B} = \frac{A \cdot C}{A \cdot D} \cdot \frac{A \cdot D}{B \cdot C} = \frac{C}{D} \cdot \frac{A \cdot D}{B \cdot C}$$

Әр түрлі теориялық есептерде интервалдар мәні бірдей әртүрлі сандық өрнектерде ұсынылуы мүмкін. Интервалдар қарапайым қатынастар ретінде қарастырылған да, қарапайым сандарды пайдалану ыңғайлы және орынды. Көрсетілген қатынастарды білдіретін сандар әрдайым осы қатынастардың қарапайым арифметикалық өрнегі болып табылмайды. Осылайша, 4-тен 2-ге және 6-дан 4-ке қатынасы аз және одан да көп қарапайым сандармен көрсетілуі мүмкін, мысалы 2,1 және 3,2.

Музыкада біз қысқа және ұзақ ұзақтықпен айналысамыз, олар кез келген ырғақтың негізін құрайды: тұтас нота (♩), жартылай (♪), төрттен бір (♫), сегізінші (♮), он алтыншы (♯). Әрқайсысы тұтас нотаны екі, төрт, сегіз он алты бөлікке бөледі. Ұзақтық атаулары және сандардың атаулары бір мезгілде қызмет етеді. Мұнда геометриялық прогрессия көрінеді және егер "бүтін" (ол музыкада бірлік үшін қабылданған) ұзақтықты кему дәрежесі бойынша жазсақ, онда біз:

$$1, \frac{1}{2}, \frac{1}{4}, \frac{1}{8}, \frac{1}{16}, \frac{1}{32}, \frac{1}{64}, \frac{1}{128} \dots$$

Әл-Фараби математика мен музыканы бір-біріне қатысты ажырамайтын деп санаған. Ол музыка математиканың жеке көрінісі деп санайды.

Музыканы математикалық пән ретінде дәстүрлі түсіндіруге сәйкес, оның әл-Фараби сыныптамасының осы бөліміне қосылуының негізі музыкалық элементтерді – дыбыстарды, ырғақты бірліктерді (ұзақтықтарды) – шамалар мен сандар түрінде, сондай-ақ оларды есептеу әдістеріне сүйену. Музыканың үлкен кітабында ол былай деп жазады: «Музыка математикамен байланысты, себебі оның мақсаты дыбыстарды зерттеу және сонымен байланыстының бәрін, соның ішінде шамалармен сандарды зерттеу болып табылады».

Арифметика мен музыка арасындағы әртүрлі байланыстар оқушылардың арифметикалық-музыкалық құзыреттілігін қалыптастыру қажеттілігін куәландырады.

«Құзыреттілік», «музыкалық құзыреттілік» ұғымдарын және арифметика мен музыка арасындағы жоғарыда сипатталған байланыстарды негізге ала отырып, осы зерттеуде оқушылардың арифметикалық-музыкалық құзыреттілігі деп арифметикалық дайындықты талап ететін пәндерді оқуға дайындығын, сондай-ақ оқу қызметінде кездесетін әртүрлі практикалық және теориялық мәселелер мен міндеттерді шешу үшін арифметикалық білімді қолдану қабілетін көрсететін тұлғаның тұтас білімін түсінетін боламыз.

Құзыреттілік осы білім меңгерілгендерден ерекшеленетін тапсырмаларды шешу кезінде білім мен іскерлікті қолдану жағдайында көрінеді.

Қазіргі білім беруде әл-Фараби музыка теориясын құру әдісі оқушыларды математика, музыка және музыка теориясы пәндерін оқытуда қолданылуы мүмкін.

Әл-Фараби музыка теориясын құру әдісін есепке ала отырып, жоғарыда көрсетілген мектептегі оқу пәндерін зерделеу оқушылардың арифметикалық-музыкалық құзыреттілігін қалыптастыруға және келесі маңызды мақсаттарға жетуге ықпал етеді:

- оқушылардың әл-Фараби мұрасына деген қызығушылығын дамыту;
- музыкалық мәдениет негіздерін, арифметика негіздерін қалыптастыру;
- музыканы қабылдауды, музыка мен музыкалық қызметке қызығушылықты дамыту,
- деректерді (жағдайды) құрылымдау, математикалық қатынастарды есептеу, оны талдау және түрлендіру, алынған нәтижелерді түсіндіру қабілетін қалыптастыру;
- есте сақтау, зейіннің, логикалық ойлаудың, шығармашылық қабілеттердің, бастаманың және дербестіктің дамуына ықпал ету.

Арифметикалық-музыкалық құзыреттілікке жекелеген оқу пәндерінде, интегративтік пәнаралық жобаларды орындау барысында, оқушылардың пәннен тыс қызметінде қалыптасатын және қолданылатын элементтер бөлінеді.

Әл-Фараби өз трактаттарында музыканың тәрбиелік және білім берудегі рөлін атап өтті. Ол сан туралы ғылыммен бірге музыка үлкен тәрбиелік рөл атқарады деп санады, өйткені бұл ғылымдар білім алушыларды тәрбиелейді, оларды аса сезімтал етеді, әрі қарай тану жолын көрсетеді.

Қорытындылай келе, әл-Фарабидің музыкалық мұрасын мектепте қолдану оқушылардың арифметикалық-музыкалық құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. *Al-Farabi. Grand traite de la musique* Kitabu 1-musiqi al-kabir //d'Erlanger R. La musique arabe. - T.1-2. - Paris, 1930-35
2. *Кубесов А.* Математическое наследие аль-Фараби. – Алма-Ата, 1974
3. Е.Ы. Бидайбеков, Н.Т. Ошанова, Р.Қ. Төребекова Әл Фараби бойынша музыка теориясының арифметикалық негіздерін оқып-зерттеудің қажеттілігі. Вестник Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая, №4 (56), 2016 г., с. 44-50
4. Статъя «Ключевые компетенции в образовании: современный подход. /Интернет-журнал «Эйдос»
5. *Аль-Фараби.* Трактат о музыке // Курьер ЮНЕСКО. – М., 1973

Қ.ЖҰБАНОВ – ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ ҰСТАНЫМДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ

ЖАЗЫҚОВА МАҚПАЛ ҚОЖАҒАЛИҚЫЗЫ

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қ.Жұбанов атындағы

Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе

makash_k@mail.ru

Оқу үдерісіндегі дидактикалық ұстанымдардың табиғаты ұлы ағартушылар Я.А.Коменский, И.Г.Пестолоцци, К.Д.Ушинский, Ы.Алтынсарин еңбектерінен бастау алады. Дидактикалық ұстанымдардың заңдылықтарын жан-жақты зерттеу әлемдік әдістеме ғылымында да, кеңестік әдістеме ғылымында да өткен ғасырдың 40-50-жылдары нақты қолға алына бастады. Орыс ғалымдары Л.В.Занков, М.А.Данилов пен Б.П.Есипов, М.Н.Скаткин, И.Я.Лернер өз еңбектерінде дидактикалық ұстанымдар мен оқу әрекетінің заңдылықтарын жан-жақты ашуға талпыныс жасады. Шынында да, дидактиканың күрделі табиғаты оның негізгі ұстанымдарының уақыт дамуымен бірге дамып, өзгеріп отыруын мүмкін етіп қана қоймайды, қажет те етеді.

Жалпы, қандай дидактикалық ұстаным болсын, ол бір заманда қалыптасып, енді ешқашан да сол күйінен өзгермейтін, қатып қалған нәрсе емес, керісінше, заман өзгерген сайын соның сұраныстарына қарай бейімделіп, жетіліп отыратын динамикалық өміршең қағида. Қазақстандық ғалымдар дидактикадағы дәстүрлі ұстанымдармен қатар Ата Заңға негізделген білім беру жүйесін жаңғыртудың жаңа ұстанымдарын ұсынады. Олардың қатарында білім беруді ізгілендіру, ізгіліктендіру, демократияландыру, сатылылық, кешенді оқыту, перспективтік сияқтылар бар. Аталған ұстанымдар мектептегі білім беру жүйесін қайта құруға, сөйтіп, оқыту жүйесіне жаңалықтар енгізуге мүмкіндік береді. Алайда дидактикалық ұстанымдар әр пәннің өз заңдылықтарына, ерекшеліктеріне сәйкес нақтылана, айқындала түседі.

Өткен ғасырдың 20, 30-жылдары өмір сүріп, тіл білімі мен әдістеме саласында өшпес мұра қалдырған Қ.Жұбановтың еңбектерін зерделей отырып, оның дәстүрлі әдістеме ғылымы басшылыққа алатын ұстанымдарды жете меңгерумен бірге, қазіргі таңда оқытудың заманауи технологиялары ретінде танылып жүрген кешенді оқыту, сатылы оқыту сияқты дидактикалық ұстанымдардың элементтерін өз шығармашылығында батыл қолданғанын аңғаруға болады. Осы ретте алдымен Қ.Жұбановтың өз заманындағы педагогика және психология ғылымдары саласындағы алдыңғы қатарлы ой-пікірлермен таныс болғанын атап айту керек. Ғалым 5-сыныпқа арналған «Қазақ тілі грамматикасын» сол заман үшін жаңа ұстаным болып табылатын сатылы оқыту ұстанымына сүйене отырып жазған. Жалпы, оқытудың бұл ұстанымының негізінде орыс психологі Н.Н.Лангенің пайымдаулары жатқаны

белгілі. Ол өз еңбектерінде психикалық эволюцияның бірқатар кезеңдерін бөліп қарастырады және аталған сатылап даму үрдісінде адамның даму кезеңдерінің ерекшеліктері де ескерілуі тиіс деп есептейді. Қ.Жұбановтың «Грамматика қандай ғылым?» деген сұрақты қоя отырып, өздері оқығалы отырған ғылым салаларын бірден түсіндірмей, бірте-бірте саралай, сатылай түсіндіруінің өзі шәкірттердің тиянақты білім алуына жағдай жасағанын және жалпы білім алу үдерісін неғұрлым қызықты, тиімді етуге талпынғанын көрсетеді. Бұл ұстаным турасында М.Жұбанова былай дейді: «Шынында да, сатылы принцип грамматика материалдарын бірнеше бөліктерге бөлуге жағдай жасайды. Сөйтіп, бір сатыда тілдің мазмұны ашылса, екінші сатыда оның формасы таныстырылады. Нәтижесінде форма мен мазмұн үнемі қатар жүрмегенімен, бірі екіншісінен қалыс та қалмайды. Ал сатыға бөлу шартын әр материалдың өзіндік ерекшеліктеріне қарай шешуге болады. Сонымен қатар сатылы принцип дидактиканың басқа принциптерін жүзеге асыруға да жағдай жасайды. Мысалы, оқыту материалдары белгіліден белгісізге, жеңілден ауырға, деректіден дерексізге қарай жүйеленеді» [1, 49].

Қ.Жұбанов – қазақ тілін сатылап оқытудың тиімділігін тәжірибе жүзінде дәлелдеген ғалым. Ол «Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан» атты мақаласында былай деп атап көрсетеді: «Бір категорияның өзін мағынасына қарай бір таптастырсақ, одан кейін, әр мағынаны формасына қарай тағы таптастырып алу немесе ретіне қарай, кейде формасына қарай бір таптастырып алып, онан кейін әр форманы мағынасына қарай тағы бір таптастырып алу дұрыс. Тілдің табиғатына осы лайық [2, 221]. Мұнан әрі ғалым бұл топтастырудың басты ерекшелігін былай сипаттайды: «Барлық айырмасы - тек сол бұрынғылар не тек мағынаны есепке алып, не тек формасына қарап, немесе екеуін сапырылыстырып таптастыратын болса, біз мағынаны да, форманы да түгел ескере отырып, оның үстіне принципті араластырып былықтырмай, баспалдақтап таптастырамыз. Соның арқасында бұл таптастыру әрі түсінуге оңай, әрі тілдің табиғатына лайық болып шығып отыр» [2, 232].

Ғалым сатылылық ұстанымын қазақ тілінің заңдылықтарын сатылап беруде де шебер пайдаланған. Оқулықпен жіті таныса отырып, бір грамматикалық тақырыптың өзінен бірнеше тақырыптың сатылы түрде өрбігенін көруге болады. Сөйтіп, автор оқулығында грамматикалық ұғымдарды кейде ұсақ бөлшектерге бөле түсіндірсе, кейде ұсақтан іріге қарай жинақтаған. Оқулықтағы «Сөз бөлшектері» деген тақырыпты ғалым былай түсіндіреді: «Сөз ауызекі де сөйленеді, қағазға да жазылады. Жазылған сөз хат болуы да мүмкін, тек бір кісінің аты болуы да немесе бір ғана әріп болуы да, түгел бір кітап болуы да мүмкін. Осы сияқты ауызекі сөйленген сөз де, ұзақ бір әңгіме, тұтас бір баяндама, немесе бір-ақ ауыз сөз болып, не бір нәрсенің аты, тіпті бір дыбыс болуы да мүмкін. Осылардың бәрі де сөз бөлшектері болады» [2, 146]. Сөйтіп, ғалым оқулыққа «бүтін» мен «бөлшек» деген ұғымдарды түсіндіру үшін «Сөз бөлшектері» деген тіркес енгізеді. Бұл – оқулықта кейін берілетін басқа ұғымдар мен терминдерді түсіндірудің бірінші сатысы. Осы сатыдан өткеннен кейін ғана оқушы келесі сатыға көше алады.

Сатылы ұстаным оқушыларға бірден қиын материалды түсіндірмей, жеңілден бастауға, біртіндеп түсіндіруге мүмкіндік береді. Мысалы, оқулықта сөйлем мүшелері ішінен алдымен баяндауыш, кейін бастауыш оқытылады. Оның себебі баяндауыш сөйлем ішінен оңай табылады және баяндауышсыз сөйлем аз кездеседі. Қазақ тілінде баяндауыштар сөйлем аяғында тұрады. Ғалым ең әуелі осы оңай табылатын сыртқы белгісін оқушыларға танытып алып, мағыналық жағын түсіндіруді кейінге қалдырады. Баяндауыштың сөйлемнің соңында келмейтін жағдайларынан да түсінік беріп, осы әдіспен баяндауышты табуға үйретеді. Ғалымның бұл ұстанымы қазіргі орта мектептерге арналған оқулықтарда да, жоғары оқу орнына арналған оқулықтарда да сақталған. Бұл тілшінің ғылыми пікірінің өміршеңдігін көрсетеді.

Сатылап түсіндіру оқушылардың ойлау қызметін жүйеге салады, іштей байланысты ұғымдарды бір-бірінен айырып тануға көмектеседі. Оқулықта автор берілетін білімді оқушының түсініп қабылдауына ерекше мән берген. Оқушы сабақ сайын белгілі бір түйінді ғана шешіп, келесі сабақта жаңа түйінді шешуге әзірленіп отырады. Міне, оқыту әрекеті осылайша сатылы ұстанымға негізделіп, қазақ тілінің өз заңдылықтарына сай қолданылса, көптеген дидактикалық талаптардың да орындалатыны күмән тудырмаса керек. Осылардың нәтижесінде сатылы ұстанымда оқу жүйесі бір сатыда тоқтап қалмай, дамып отыратыны байқалады. Даму бірде ескіні жаңаша пайдалану арқылы жүзеге асса, бірде қайталау арқылы жүзеге асады. Қазіргі уақытта қазақ тілін оқытуда сатылылық ұстанымын әдіскер-ғалымдар өз тәжірибелерінде тиімді қолданып келеді. Әйтсе де бұл ұстанымның нақты жолдары мен үлгілері әлі де болса зерттей түсуді қажет етеді.

Соңғы кездері ғалымдар мен әдіскер-ұстаздар арасында жиі қолданыс тауып жүрген тағы бір дидактикалық ұстаным кешенді оқыту болып табылады. Әдіскер-ғалым Ф.Оразбаеваның пайымдауынша, «Кешенді оқыту принципі тыңдалым, тілдесім, оқылым, айтылым, жазылым сияқты бес түрлі тілдік дағдыны меңгертуді талап етіп, оқытудың әр кезеңінде белгілі бір тілдік дағдының артықшылығы болатынын жоққа шығармайды» [3, 12].

Кешенді оқытудың тиімділігін кезінде Қ.Жұбанов та жақсы түсініп, сапалы білім беруде оқу-әдістемелік кешеннің қажеттілігін сезініп, оқу құралдарын соған орай жетілдіре дайындауға ден қояды. Ол – теориялық материалдардан тұратын орта мектептің 5-сыныбына арналған оқулық авторы ғана емес, осында берілген материалдарды пысықтауға арналған жаттығулар жинағының редакторы. Бір уақытта дайындалып, бірін-бірі толықтырып тұратын бұл еңбектерді қазіргі кешенді оқулықтардың бастауы деуге негіз бар. Олай болса, кешенді оқыту ұстанымы қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымында өткен ғасырдың 30-жылдарында-ақ белгілі болған. Бұдан Қ.Жұбановтың оқыту парадигмасының басты тетігі жаттығулар жүйесі болып табылатынын ескеріп, оқытуда біртұтастық идеясын жүзеге асыруға мән бергенін көреміз. Шын мәнінде, ана тілін оқыту әдістемесі теориясының қандай деңгейде дамығанын практикалық негізге құрылған жаттығулар жинағынан анықтауға болады.

С.Жиенбайұлының авторлығымен шыққан «Грамматика талдауыштың» басты мақсаты Қ.Жұбановтың орта мектептің 5-сыныбына арналған оқулығында берілген теориялық материалдарды бекіту болғаны анық. Бұл туралы зерттеуші Л.Ерменбаева былай дейді: «Сейіл Жиенбайұлының оқу материалын кешенді түрде беру үрдісі оқытудың концентрлі және жүйелі жолдарын ғана емес, спиральды жолын да жүзеге асыруға мүмкіндік берді деп есептейміз. Өйткені сол жылдары көп айтылып жүрген оқу бағдарламалары мен оқулықтарды, олардағы оқу материалын спиралды түрде құру мәселесі С.Жиенбайұлының оқулық жасау және оқу бағдарламаларын түзу жүйесінде орын алған. Бірақ ғалым бұл терминді қолданбаған» [4, 74].

Соңғы жылдары жаңашыл ғалымдар Ф.Оразбаева, Т.Аяпова, Э.Сүлейменова, Қ.Қадашева, Д.Ақанова, Л.Екшембеева, Ә.Бұлдыбаев, Г.Ағманова, Г.Мұсаева, Р.Шаханова және тағы басқалар тілді оқытуды кешенді оқулықтар негізінде жүзеге асырудың тиімділігін көрсетіп, Қ.Жұбанов идеясының өміршеңдігін дәлелдеді. Осы ретте әдіскер-ғалым Қ.Қадашеваның «кешенді оқулық» ұғымына берген анықтамасын келтіре кету орынды: «Кешенді оқулық дегеніміз - оқыту құралдарының жиынтығы. Онда тілге қатысты барлық материал қамтылады, материалдар жүйелі түрде бірнеше кітаптарға бөлінеді. Сонымен қатар кешенді оқулық материалдарды жеңілдетіп оқыту топтарында болсын, жоғары оқу орындарындағы арнаулы сағаттық жүктемемен болсын, бастауыш топтарда да, жалғастырушы топтарда да жүйелеп, қажетінше пайдалануға мүмкіндік береді» [5, 34].

Кешенді оқулықтар негізінде соңғы жылдары дидактикада кешенді оқыту (комплекті, жинақталған) ұстанымы пайда болып, қазақ тілін меңгертуде тиімділігін байқатып жүр. Кешенді оқулықтар негізінде жүргізілетін сабаққа енетін материалдар: лексикалық тақырып, фонетикалық материал, грамматика, сөздік минимум. Ал бұл материалдардың барлығының да соңғы жылдары дайындалған кешенді оқулықтарда жан-жақты қамтылатыны анық. Мұндай кешенді оқулықтар қатарында өткен ғасырдың 90-жылдардың соңында жарық көрген әдіскер-ғалым Т.Аяпованың, деңгейлік оқытудың алғашқы тәжірибелерін жинақтау негізінде пайда болған Э.Сүлейменова, Қ.Қадашева, Д.Ақановалардың, сондай-ақ бастауыш және жалғастырушы топтарға арналған Л.Екшембеева, А.Бұлдыбаев, Ә.Ағманова, Г.Мұсаева сияқты авторлар ұжымының қатысуымен дайындалған еңбектер, мамандыққа бейімдеп оқытуға арналған З.Күзекова мен Г.Қарағұсованың, қазақ тілін ана тілі деңгейінде үйретуге арналған Ш.Бектұров пен А.Бектұрованың, шетел тілі ретінде үйретуге ұсынылған Р.Шаханова мен О.Трувзеваның, т.б. оқулықтары бар. Олардың қазақ тілін меңгертуді жетілдіруде маңызы зор.

Қазақ тілін әртүрлі деңгейде оқып-үйретуді мақсат еткен кешенді оқулықтарды 2000-ші жылдардың басында Ф.Оразбаева, Т.Аяпова, Р.Рахметова, У.Исабекова, Ж.Нұрсұлтанқызы, К.Абиыр, Қ.Жайлаубаева, Г.Бейсембекова, Н.Шадиева, С.Нұрғали, С.Жиренов, Ж.Аширов, Д.Тазабекова сияқты авторлар ұжымы дайындаған [6]. Қазақ тілін үйренуге арналған бұл оқу-әдістемелік кешен Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілін өз бетінше

оқып-үйренгісі келетін азаматтарға арналған және қазақша тілдік қатынасты бірнеше деңгейге бөлу мен бағалаудың жүйесін іске асырады. Оқу-әдістемелік кешен алты деңгейді қамтиды: қарапайым, негізгі, орта, ортадан жоғары, жетік деңгейлер. Кешендегі тақырыптар нақты сағат санымен өлшенбейді, оның себебі тіл үйренуші өзінің талабы мен сұранысына қарай берілген тақырыптарды әр түрлі сағат мөлшерінде игеріп алуы мүмкін. Зерделеп қарағанда, оқу-әдістемелік кешеннің қазіргі заманғы шетел тілін меңгерудің әлемдік үлгілері мен еуропалық стандарттарды басшылыққа алып дайындалғаны байқалады. Кешен Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілін меңгертуді қазақ халқының салт-дәстүрі мен өнерінен, тарихы мен мәдениетінен мәлімет беретін мәтіндер негізінде коммуникативтік-танымдық тұрғыдан меңгертуді, қазақша тілдік қатынасты еркін игертуді мақсат еткен. Алты деңгейден тұратын кешеннің әр деңгейі жеті құралдан тұрады. Олар: әр деңгейге арналған әдістемелік нұсқау, оқулық (түрлі-түсті безендірілген суретті кітап), оқу кітабы, лексика-грамматикалық минимум, бақылау тестері, жаттығулар жинағы және компакт-дискілер. Кешенді оқулықтарды кез-келген мұғалім өз ыңғайына лайықтап, әртүрлі дәрісханаларда тиімді пайдалана алады. Ол үшін тек қажетіне қарай тапсырмаларға өзгерістер енгізіп, жалпы шығармашылық ізденістер жасаса жетіп жатыр.

Олай болса, Қ.Жұбановтың әдістемелік мұрасынан бастау алатын кешенді оқулық негізінде оқыту ұстанымы бүгін де өз жалғасын тауып, оқушылар мен студенттерге білім беруде жаңғыртылып, толықтырылып, жаңаша қолданылып жүргені анық.

Сөйтіп, қазақ мектебі мен онда оқытылатын қазақ тілі пәнінің мәртебесін көтеруде, сондай-ақ орта мектептерге арналған қазақ тілі оқулықтарының сапасын арттыруда ғалым ұстанған дидактикалық ұстанымдардың маңызы зор. Сондықтан қазіргі әдістеме ғылымында кең қолданыс тауып жүрген оқыту ұстанымдарының ғылыми негізі – ХХ ғасырдың 30-жылдары Қ.Жұбанов сияқты әдіскер-ғалым еңбектерінде қаланғаны даусыз дәлел. Олай болса, профессор Қ.Жұбановтың әдістемелік мұрасы өз уақыты талаптары тұрғысынан озық туған, қазақ тілін оқыту әдістемесі ілімінің негізін қалаған сүбелі еңбек деп бағаланады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жұбанова М. Профессор Қ.Жұбанов ұлттық лингводидактика проблемалары хақында. – Алматы: Ғылым, 2002. – 82 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым. – 1999. – 581 б.
3. Оразбаева Ф. Қ.Жұбанов еңбектеріндегі тілге көзқарас. // «Жұбанов тағылымы-4» Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Ақтөбе: 2004. – 65-68-б.

4. Ерменбаева Л. Сейіл Жиенбайұлының ғылыми-әдістемелік мұралары: педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: 1999. – 148 б.

5. Қадашева Қ. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Өзге тілді дәрісханалардағы қазақ тілі (педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация). А. – 2001

6. Оразбаева Ф., Аяпова Т., Рахметова Р., Исабекова У., Нұрсұлтанқызы Ж., Абиыр К., Жайлаубаева Қ., Бейсембекова Г., Шадиева Н., Нұрғали С., Жиренов Е., Аширов Ж., Тазабекова Д. Қазақ тілі // Кешенді оқулық /Қарапайым деңгейден жоғарғы деңгейге дейін. – Алматы: Жазушы. – 2007

О ПРИНЦИПАХ СОЗДАНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ИНФОРМАЦИОННОГО РЕСУРСА ПРОИЗВЕДЕНИЙ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ПИСАТЕЛЕЙ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН

СИРАЗИТДИНОВ З.А.

*Институт истории, языка и литературы УФИЦ РАН
г. Уфа*

В сети Интернет функционируют электронные полнотекстовые информационные ресурсы литературных произведений, которые представлены в виде электронных библиотек художественных произведений; авторских страниц писателей, сайтов литературно-художественных журналов. Среди электронных библиотек в Рунете популярностью пользуются такие ресурсы как электронная библиотека художественной литературы «Библиотека Максима Мошкова» [1], литературные порталы современной русской поэзии и прозы [2-3], портал сетевой словесности «Современная русская литература в Интернете» [4], литературный портал для свободной публикации авторских произведений (стихи, проза, публицистика) и общения литераторов и читателей [5] и др. Большой интерес у читателей вызывают авторские ресурсы, например: Бориса Акунина [6], Виктора Астафьева [7], Ивана Бунина [8] и др. Среди литературно-художественных журналов следует отметить сайты журналов «Нева» [9], «Новое литературное обозрение» [10], «Дружба Народов» [11].

В последнее время среди разработчиков информационных литературных ресурсов наблюдается стремление к универсальности, выражающееся в соединении информации для обычного читателя и для исследователя-литературоведа, что является «одним из основных направлений развития информационных ресурсов в области художественной литературы и литературоведения» [12]. На данном этапе нашей работе по созданию информационного ресурса произведений русскоязычных писателей Республики Башкортостан в сети интернет мы такой универсальности не ставим. Основная

цель создаваемого ресурса, по крайней мере на данном этапе, — сделать доступным читателям всех категорий, в том числе и специалистам-литературоведам, произведения русскоязычных авторов нашего региона. Но в перспективе данный ресурс представляется содержащим критические и научные статьи по творчеству писателей и возможности лингвистического поиска. Реализация в ресурсах возможностей корпусной лингвистике было бы не только новым явлением, но и позволило бы ввести в научный оборот корпусные материалы региональных авторов. Сегодня, к сожалению, тексты русскоязычных авторов национальных республик не находят всеобъемлющего отражения в Национальном корпусе русского языка.

Русские писатели Башкортостана и пишущие на русском языке литераторы из башкир и других национальностей, проживающих на территории республики, вносят значительный вклад в общую национальную культуру республики, знакомя русскоязычного читателя с башкирской действительностью. В эпоху информационной открытости через произведения этих авторов не только многонациональный народ Российской Федерации, но и все мировое сообщество открывает для себя самобытную национальную культуру башкир.

Понятие русскоязычный писатель, возникшее со второй половины XX века, стало характерной особенностью художественной культуры не только нашей, но и всех национальных республик Российской Федерации. В научном мире идут споры о том, что выделять в литературе национального региона только одну русскоязычную литературу неправомерно. Некоторые исследователи по признаку родного языка писателя предлагают разграничивать русскую и русскоязычную литературы национального региона. Так Жиндеева пишет «Думается, что в основу дифференциации может быть положена возможность автора писать на национальном языке. К русской литературе можно отнести художественные тексты, написанные людьми, не владеющими национальным языком, то есть писателями, для которых ни один из национальных (кроме русского) языков не является родным» [13: с. 67].

Мы не разделяем такого подхода и под русскоязычными писателями понимаем всех писателей, пишущих на русском языке, в том числе и билингвов, активно творящих на двух языках. За пределами Российской Федерации функционируют Международная федерация русскоязычных писателей (МФРЯП, Будапешт) и Международная Федерация русских писателей (МФРП, Мюнхен), но в уставах обеих федераций нет понятия родного языка автора. Так МФРЯП объединяет всех писателей вне зависимости от их национальной и государственной принадлежности, консолидирует «представителей разных культур и национальностей, способствует сохранению приверженности к языку, расширению и укреплению многогранных связей и творческих контактов, культурному многообразию, повышению социальной значимости русскоязычной литературы – неотъемлемой части мировой культуры» [14]. В уставе МФРП декларируется, что «Федерация объединяет литераторов – граждан разных стран, которые пишут на русском языке,

переводят русскую литературу на иностранные языки или иностранную на русский» [15].

Часть русскоязычных писателей республики являются уроженцами Башкортостана: Ю. Андриянов, Р. Ахмедов, М. Гафуров, Р. Паль, А. Филиппов, М. Чванов, Д. Швецов – всю жизнь и творческую деятельность связали с республикой, другие же, как А. Генатулин, М. Львов, Я. Мустафин, Б. Романов, В. Сорокин, Р. Хуснутдинова, Л. Шикина, впоследствии переехали в Москву. А такие литераторы, как Г. Шафиков, В. Денисов, А. Докучаева, Б. Павлов, В. Перчаткин, И. Слободчиков, И. Сотников, В. Трубицын, родившиеся за пределами Башкортостана, переехали в республику и восславляли вторую малую родину [16].

Численность русскоязычных писателей в республике неуклонно растет, что объясняется наличием печатных литературных СМИ и возможностью свободной публикации произведений в бесплатных Интернет ресурсах. Отражением этого является существование в республике нескольких общественных объединений русскоязычных писателей: объединение при Союзе писателей РБ, Уфимское литературное объединение (УфЛИ), Уфимское литературное созидательное содружество (УЛИСС).

К сожалению, существующие отечественные литературные Интернет ресурсы не позволяют делать выборки по времени издания и месту жительства литературных деятелей, которые несомненно являются важными для анализа не только обще литературоведческих вопросов, но и для выявления региональных особенностей авторов их и вкладов в общий культурный процесс страны. В то время как «изучение региональной литературы как локально-регионального феномена культуры позволяет противостоять глобализации и унификации национальных культур и российской культуры, составить целостное представление об общероссийском литературном процессе» [17: с.3].

Создание полного электронного ресурса русскоязычных писателей Башкортостана позволит представить полную картину культурно-духовных связей башкир и русских в Республике Башкортостан. Отметим, что определенные попытки такого представления на основе выборочного анализа доступных материалов для периода 19 – начала 20 веков позволили выявить предпосылки в развитии башкирско-русских контактных литературных явлений рассматриваемого периода и раскрыть закономерности образования литературного синтеза и роли контактных связей в эволюции башкирской и русской словесности [18: с.5].

Привлечение больших полнотекстовых литературных данных для сравнительного анализа русскоязычных и башкироязычных писателей позволит полнее изучить контактные литературные отношений, поскольку исследования в этом русле помогают решать актуальные проблемы не только литературно-исторического, но и ценностнокультурного характера [18, с. 20]. Создаваемый электронный ресурс может способствовать пониманию многих закономерностей и особенностей возникновения и развития башкирско-русских литературных контактных связей и в наше время.

Электронный ресурс должен содержать полнотекстовые произведения с классификацией по жанрам. Проблема классификации художественной прозы является спорной и как отмечают литературоведы «установление систем и классификаций жанров всегда будет сохранять опасность случайности и субъективизма» [19: с. 215]. Однако мы считаем, что прозаические тексты должны включать жанровые классификационные характеристики. В литературоведении жанры прозаического текста достаточно полно определены, ядреную часть которого составляют роман, повесть, рассказ, новелла, очерк, притча, эссе, зарисовка, фельетон, литературная сказка. Для эпических жанров характерно тематическое деление, они могут быть фантастическими, детективными, философскими, историческими, приключенческими [20: с. 42]. Учитывая это нами в жанровую классификацию включается и тематика прозаических произведений, которые могут быть историческими, фантастическими, детективными, фэнтези, приключенческими, психологическими и др.

Каждый текст художественного произведения наряду с указанием автора, должен иметь дату первой публикации и источник публикации в виде названия печатного издания (журнал, литературная газета, альманах), издательства, электронного ресурса в котором опубликован.

В электронный ресурс должны войти прозаические произведения изданные с XIX века — по наше время. Начало хронологической рамки выбрано с тем, чтобы охватить творчество таких писателей как С.Т. Аксакова, П. М. Кудряшева, В. С. Юматова, В. С. Лосиевского, М. Л. Михайлова, М. В. Авдеева и других, выходцев с исторического Башкортостана, в чьих произведениях нашли отражение национальные черты башкирского народа, его быт, природа края и взаимоотношения с русским народом.

Такой электронный ресурс в сети Интернет в свободном доступе будет играть важную роль в культурной жизни Республики Башкортостан, позволит популяризации произведений, отражающих интернациональную тему в современной отечественной литературе, явится одной из актуальных мер в создании и укреплении единой российской нации, являющейся союзом разных народов РФ, крепко связанных историческими и культурными узами.

В научном плане ресурс позволит выявить в произведениях русскоязычных писателей наряду с общечеловеческими проблемы нравственности и многогранные особенности полиэтнического пространства России, в которых «ярко высвечиваются идеи патриотизма и толерантности» [21: с.166] и сложные процессы языковых контактов лексико-фразеологического характера, картины мира и концепта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Библиотека Максима Мошкова [электронный ресурс]. URL:<http://lib.ru/> (дата обращения: 10.10.2019).

2. Портал Стихи.ру [электронный ресурс]. URL:<http://www.stihi.ru> (дата обращения: 10.10.2019).
3. Российский литературный портал Проза.ру [электронный ресурс]. URL:<http://www.proza.ru> (дата обращения: 10.10.2019).
4. Портал сетевой словесности «Современная русская литература в Интернете» [электронный ресурс] URL:<http://www.netslova.ru> (дата обращения: 10.10.2019)
5. Литературно-художественный портал «Изба-читальня» [электронный ресурс]. URL:<http://www.chitalnya.ru> (дата обращения: 10.10.2019).
6. Борис Акунин. Сочинения. Полное интерактивное собрание [электронный ресурс]. URL: <http://www.akunin.ru> (дата обращения: 10.10.2019).
7. Сайт фонда им. Виктора Петровича Астафьева [электронный ресурс]. URL: <http://www.astafiev.ru> (дата обращения: 10.10.2019).
8. Иван Алексеевич Бунин [электронный ресурс]. URL: <http://bunin.niv.ru> (дата обращения: 10.10.2019).
9. Литературный журнал «Нева» [электронный ресурс]. URL: <http://www.nevajournal.ru/> (дата обращения: 10.10.2019).
10. Новое литературное обозрение [электронный ресурс]. URL: <https://www.nlobooks.ru> (дата обращения: 10.10.2019).
11. Независимый литературно-художественный и общественно-политический журнал «Дружба народов» [электронный ресурс]. URL: <https://www.druzhbanarodov.com> (дата обращения: 10.10.2019).
12. Буранбаев А.М. Информационные ресурсы в области художественной литературы и литературоведения в сети Интернет: опыт анализа // Современная техника и технологии. 2016. № 2 [Электронный ресурс]. URL: <http://technology.snauka.ru/2016/02/9493> (дата обращения: 10.10.2019)].
13. Жиндеева Е.А. Русскоязычная литература национального региона России: наднациональная идентификация или межлитературные взаимодействия // Национальные литературы на современном этапе: научные концепции и гипотезы: круглый стол, посвященный 80-летию создания Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (11 сентября 2019 г., г. Казань): сб. ст. Вып. 1 / сост.: А.Ф. Ганиева, Ф.Х. Миннуллина, Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2019. – 240 с.
14. Международная Федерация русскоязычных писателей. [Официальный сайт организации]. URL: <http://rulit.org> (дата обращения: 10.10.2019)].
15. Международная Федерация русских писателей. [Официальный сайт организации]. URL: <http://mfrp.ucoz.ru> (дата обращения: 10.10.2019).
16. Нигматзянова А.Ф. Русскоязычная проза Башкортостана. [электронный ресурс]. URL: <http://www.jurnal.org/articles/2011/fill7.html> (дата обращения: 10.10.2019).
17. Прокофьева И.О. Уфимская художественная проза конца XIX — начала XX века: состояние и функционирование. Автореф. Дис. Канд. Филол. Наук. Екатеринбург, 2016, 25 с.

18. Абидова Э.Х. Башкирско-русские контактные литературные связи XIX начала XX веков. Автореф. Дисс. Канд. Филол. Наук. Уфа, 2011. 23 с.].

19. Хализев, В.Е. Теория литературы / В.Е. Хализев. – М.: Высшая школа, 2002 – 438 с.

20. Шатрова Е.Д., Ласица Л.А. К проблеме определения жанров произведений фанфикшн// Вестник Оренбургского государственного университета 2017 № 1 (201), С.41-48.

21. Кульсарина И. Г. Полиэтнический мир в русскоязычной прозе Башкортостана//Вестник Башкирского университета. 2016. Т. 21. №1, 163-

ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ОРНЫ

ОШАНОВА Н.Т., ӨТЕБАЙ А.О.

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
п.ғ.к, аға оқытушы, 2-курс магистранты
Алматы қ., Төлеби көшесі, 86
nurzhamal_ot@mail.ru, oralbaevnaa@mail.ru*

Қазіргі қоғам техниканың даму қарқынының жеделдеуімен, жаңа зияткерлік технологияларды құрумен, ақпаратты адамның тіршілік әрекетінің барлық салаларында деректер базасына айналдырумен сипатталады. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық практиканың әр түрлі салаларына компьютерлік техниканы енгізу оңай емес, тұтас машиналанған ақпараттық технологияларды қалыптастыру, олардың әлеуметтік ағзаға жаппай «қосылуы» және қызметтің жаңа үлгілеріне пайдалану қоғамды ақпараттандыру ғалымдары деп аталатын сапалы жаңа дәуірге көшу үдерісі байқалады. Ақпараттандыру үдерісі өзара байланысты үш үдерісті қамтиды:

– медиатизациялық – ақпаратты жинау, сақтау және тарату құралдарын жетілдіру үдерісі;

– компьютерлендіру – ақпаратты іздеу және өңдеу құралдарын жетілдіру үдерісі;

– зияткерлілік – адамдардың ақпаратты қабылдау және шығару қабілетін дамыту үдерісі, бұл жасанды интеллект құралдарын пайдалану мүмкіндігін қоса алғанда, қоғамның зияткерлік әлеуетін арттыруға заңды негіздейді.

Бұл іргелі трансформациялар жаңа ақпараттық өркениеттің – білімге негізделген қоғамның («knowledge based society») құрылуына алып келеді. Ақпараттық қоғам - бұл тарихи үдеріс барысында объективті пайда болған қоғамдық даму сатысы, өңірлік және ұлттық шекараларды білмейтін

«жаһандық ақпараттық кеңістікпен» сипатталатын техногендік өркениеттің жаңа жағдайы.

Ақпараттық қоғамның өлшемдері мыналар болып табылады:

– қоғам өміріндегі ақпарат, білім және ақпараттық технологиялардың рөлін арттыру;

– ақпараттық технологиялармен, коммуникациялармен және жалпы ішкі өнімде ақпараттық өнімдер мен қызметтер өндірумен айналысатын адамдар санының өсуі;

– телефония, радио, теледидар, Интернет желісін, сондай-ақ дәстүрлі және электрондық БАҚ пайдалана отырып қоғамды үдемелі ақпараттандыру;

– адамдардың тиімді ақпараттық өзара іс-қимылын, олардың әлемдік ақпараттық ресурстарға қол жеткізуін, олардың ақпараттық өнімдер мен қызметтерге қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін ғаламдық ақпараттық кеңістік құру.

Ақпараттық қоғамда басты ресурс ақпарат болып табылады. Бұл қоғамда адамдардың басым бөлігі ақпарат алумен, берумен, қайта өңдеумен және сақтаумен айналысады. Әр түрлі үдерістер мен құбылыстар туралы ақпаратты меңгеру негізінде кез келген қызметті тиімді және оңтайлы құруға, соның ішінде отбасына әлеуметтік көмек көрсетуге болады. Мемлекеттік әлеуметтік көмектің – аз қамтамасыз етілген отбасыларға, аз қамтамасыз етілген жалғыз тұратын азаматтарға, сондай-ақ азаматтардың өзге де санаттарына әлеуметтік жәрдемақылар, зейнетақыларға әлеуметтік қосымша төлемдер, субсидиялар, әлеуметтік қызметтер және өмірлік қажетті тауарлар беру сияқты түрлері бар. Отбасының оған әлеуметтік көмек көрсетуге мұқтаждығын анықтау үшін оның негізінде отбасының нақты қандай көмекке мұқтаждығы туралы шешім қабылданатын ақпаратты жинауды, талдауды және жүйелеуді қамтамасыз ету қажет.

Отбасына әлеуметтік көмек көрсету жүйелендіруге және талдауға ұшырайтын шынайы, өзекті, толық ақпаратты жинауға негізделеді және осының негізінде шешім қалыптасады, яғни осы отбасы ең көп қажет ететін әлеуметтік қызмет түрлерін ұсыну. Қазіргі уақытта балалары бар отбасыларға мемлекеттік әлеуметтік көмектің мынадай негізгі нысандары қалыптасты және жұмыс істейді:

– бала тууына, асырап-бағуға және тәрбиелеуге байланысты балаларға берілетін ақшалай төлемдер (зейнетақы, жәрдемақы);

– ата-аналар мен балаларға берілетін еңбек, салық, тұрғын үй, медициналық, несиелік және басқа да жеңілдіктер;

– отбасына әлеуметтік қызмет көрсету (әлеуметтік қызмет көрсету және консультациялық көмек көрсету).

Әлеуметтік көмек шеңберінде отбасына ұсынылатын әлеуметтік қызметтер олардың тағайындалуына байланысты келесі негізгі түрлерге бөлінеді:

– азаматтардың тұрмыста тіршілік әрекетін қолдауға бағытталған әлеуметтік-тұрмыстық;

– азаматтардың денсаулығын қолдауға және жақсартуға бағытталған әлеуметтік-медициналық;

– азаматтардың қоғамда бейімделуі үшін олардың психологиялық жағдайын түзетуді қарастыратын әлеуметтік-психологиялық;

– әлеуметтік-педагогикалық, әлеуметтік қызмет клиенттерінің жеке даму ауытқулары мен мінез-құлқында ауытқушылықтың алдын алуға, олардың бойында оң мүдделерді қалыптастыруға, оның ішінде бос уақыт саласында, олардың бос уақытын ұйымдастыруға, балалардың отбасылық тәрбиесіне көмек көрсетуге бағытталған;

– өмірлік деңгейін қолдауға және жақсартуға бағытталған әлеуметтік-экономикалық;

– құқықтық мәртебесін қолдауға немесе өзгертуге, заңдық көмек көрсетуге, азаматтардың заңды құқықтары мен мүдделерін қорғауға бағытталған әлеуметтік-құқықтық.

Отбасының тыныс-тіршілігін қазіргі заманғы қамтамасыз ету мемлекеттік отбасы саясатын және оның негізгі бағыттарының бірі – отбасы мен балаларға әлеуметтік қызмет көрсету жүйесін тиімді іске асыруды, оның құқықтық және материалдық негізін құруды қажет етеді. Отбасы мәселелері, оның құқықтарын, кепілдіктерін іске асыру, отбасы мен балаларға әлеуметтік қызмет көрсету әлеуметтік жұмыстың жаңа технологиялары мен модельдерін әзірлеуді талап етті. 90-жылдардың басында отбасына әлеуметтік көмектің практикалық мекемелері желісін құру мен қызметінің негізгі тұжырымдамалық тәсілдері, ұйымдық негіздері мен тетіктері әзірленді. Осы мекемелерді құру мен дамытуды қаржыландыру, кадрлық және материалдық-техникалық қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылданды. Аталған мекемелерді осы заманғы компьютерлік техникамен қамтамасыз етуге ерекше көңіл бөлінді, оны пайдалану осындай мекемелер қызметінің тиімділігін айтарлықтай жетілдіруге мүмкіндік береді. Ал, бұл өз кезегінде әлеуметтік көмек көрсететін мамандардың жұмысына ақпараттық технологияларды енгізуді қамтамасыз ете отырып ғана мүмкін болады. «Ақпараттық технологиялар» ұғымының әртүрлі анықтамалары бар:

– ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу, іздеу үдерістері;

– ақпараттық ресурстарды пайдалану үдерістерінің еңбек сыйымдылығын төмендету, олардың сенімділігі мен жеделдігін арттыру үшін ақпаратты жинауды, сақтауды, өңдеуді, шығаруды және таратуды қамтамасыз ететін технологиялық тізбекке біріктірілген әдістердің, өндірістік процестер мен бағдарламалық-техникалық құралдардың жиынтығы;

– үш негізгі технологиялардың комбинациясы: сандық есептеу, ақпаратты сақтау және телекоммуникациялық желілер бойынша сандық сигналдарды тарату;

– деректерді, мәтіндерді, бейнелерді және дыбысты жинау, сақтау, өңдеу, іздеу, беру және ұсыну үшін микроэлектроника құралдарын пайдаланатын технологиялар.

Ақпараттық технологиялардың қазіргі жай-күйі бірқатар рутиндік операцияларды автоматтандыруға мүмкіндік береді және «қағазсыз» технологияға (ақылға қонымды шектерде) көшуге көмектеседі. Мұндай қызметті ұйымдастыру үшін қазіргі заманғы әлеуметтік мекеменің мынадай аппаратурасы болуы тиіс: қажетті бағдарламалық қамтамасыз етуі бар дербес компьютер, принтер, сканер, көшіру аппараты, қазіргі заманғы телефон, факс, сондай-ақ электрондық почтаның жұмыс істеуін қамтамасыз ететін жергілікті және жаһандық желілерге қосылу. Осылайша жабдықталған мекемелер осы мекеменің ғана емес, сонымен қатар барлық саланың қызметкерлерін біріктіреді, бұл неғұрлым тиімді ынтымақтастыққа және отбасына әлеуметтік көмек көрсету жөнінде шешім қабылдауға әкеледі. Міндеттеріне келесі функциялар кіретін отбасымен әлеуметтік жұмыс жөніндегі маманның қызметі: жана енгізілімдерді білу, жұмысты ұзақ мерзімді және жедел жоспарлау, клиентпен жұмысты тіркеу, есептерді дайындау автоматтандырылған жұмыс орнын ұйымдастыру арқылы жеңілдетуге болады. Осы функциялардың көпшілігі адам орындалған жұмысты қадағалайтын компьютерге жүктелетін болады, клиенттер мен қызметкерлердің жеке істері тәртібімен қамтылатын болады, әрбір нақты жағдай үшін қажетті ақпаратты береді, электрондық пошта арқылы әріптестермен қарым-қатынасты жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Отбасына әлеуметтік көмек көрсетуде маңызды қажетті ақпаратты сақтау үдерісі болып табылады, оның құндылығы белгілі бір уақытта белгілі бір шығындармен отбасылардың кең ауқымына әртүрлі әлеуметтік қызметтердің барынша санын ұсыну болып табылады. Мұндай қызметті ұйымдастыруға арналған ақпарат көбінесе компьютерде деректер базасы түрінде сақталады, онда отбасының түрі туралы (толық емес, аз қамтамасыз етілген, тәуекел тобындағы және т. б. отбасы), отбасының құрамы, отбасының еңбекке жарамды мүшелері мен асырауындағы адамдардың саны, отбасының әрбір мүшесінің денсаулық жағдайы туралы, олардың меншігінде мүліктің болуы туралы мәліметтер, отбасы мүшелерінің барлық жұмыс орындары мен мерзімдері туралы ақпарат, табыс деңгейі туралы мәліметтер қамтылған. Толық жиналған ақпарат отбасының әлеуметтік мәртебесін анықтауға, сондай-ақ әлеуметтік көмекке мұқтаж отбасыларды анықтау үшін салыстырмалы бағалау жүргізуге мүмкіндік береді. Отбасына әлеуметтік көмек көрсетуде ақпараттық технологияларды пайдалану маманға келесі қызметтерді орындауға мүмкіндік береді: – материалдық көмекті тағайындау және төлеу; – өздеріне тиесілі жеңілдіктер мәселелері бойынша отбасының түрлі типтеріне кеңес беру; – әр түрлі құжаттарды ресімдеу.

Осы функцияларды іске асыру кезінде маманның ақпараттық технологиялар саласында теориялық және практикалық білімі болуы қажет екендігі маңызды болып табылады. Оларға мыналар жатады:

– дербес компьютердің және перифериялық құрылғылардың жұмыс принциптерін білу;

– заманауи бағдарламалық қамтамасыз етуді білу (MS Word мәтіндік редакторы, MS Power Point презентациясын құру бағдарламасы және MS Office пакетінен басқа да стандартты бағдарламалар);

– Интернет желісіндегі жұмыстың негізгі принциптерін білу;

– ақпараттық технологиялардың функционалдық мүмкіндіктерін білу;

– әлеуметтік салада ақпараттық технологияларды пайдаланудың негізгі бағыттарын білу;

– әлеуметтік салада қолданылатын жалпы және арнайы мақсаттағы ақпараттық жүйелерді білу;

– әлеуметтік жұмыс бағыттары бойынша ақпараттық технологияларды пайдаланудың мүмкіндіктері мен шарттарын білу;

– әлеуметтік қызметтің ақпараттық кеңістігін құрудың жалпы принциптерін, әлеуметтік жұмыс жөніндегі маманды білу;

– нақты кәсіби міндеттерді шешу кезінде деректер қорын басқару жүйесінің көмегімен ақпаратты сақтау технологиясын білу;

– нақты кәсіби міндеттерді шешу кезінде сараптамалық жүйелер мен тестілеу жүйесінің көмегімен ақпаратты жинау технологиясын білу;

– нақты кәсіби міндеттерді шешу кезінде деректер қорын басқару жүйелерінің, мәтіндік, кестелік және графикалық процессордың көмегімен ақпаратты өңдеу технологиясын білу;

– нақты кәсіби міндеттерді шешу кезінде электрондық пошта, чат, телеконференция, желілік ақпараттық қызметтер көмегімен ақпаратты беру технологиясын білу;

– нақты кәсіби міндеттерді шешу кезінде Интернет желісінің іздеу қызметтерімен (Yandex, Rambler, Google және т.б.) жұмыс істеу технологиясын білу;

– ақпараттық ресурстардың кәсіби-тұлғалық базасын құру технологиясын білу.

Осылайша, маман өз жұмысында операциялардың бір бөлігін стандартты бағдарламалық құралдардың (мәтіндік редактор, электрондық кестелер, электрондық пошта) көмегімен, ал бір бөлігі – арнайы (арнайы деректер базасы, электрондық анықтамалар, құқықтық ақпараттық-іздістіру жүйелері) көмегімен орындайды. Сондықтан да көрсетілетін әлеуметтік қызметтердің саны артып қана қоймай, сапасы да арта түседі, ал өзінің кәсіби қызметінде ақпараттық технологияларды пайдаланатын маман ең жақсы еңбек жағдайына ие, ал оның еңбегі шығармашылық және зияткерлік болып келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Президенттің бес әлеуметтік бастамасы» атты халыққа үндеуі, 5 наурыз, 2018

2. Антонов, А.И. Современные демографические тенденции и аналитические прогнозы, проблемы семейно-демографической политики в

социальном государстве / А.И. Антонов // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2010. – № 4. – с. 146.

3. Информационные технологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://technologies.su/klassifikaciya_it.

ҚҰҚЫҚТАНУ МАМАНДЫҒЫНЫҢ ПӘНДЕРІ БОЙЫНША БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ ОҚЫТУШЫМЕН ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

АЙТИМОВ БОЛАТ ЖОЛДАСБЕКОВИЧ

философия докторы (PhD)

*Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ., І.Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті, bola_30081978@mail.ru*

Қазіргі уақыттағы кәсіби білім берудің басты мақсаты студенттердің қабілеті мен қызығушылығына қарай кәсіби әрекетті игеруіне, белгілі бір мамандықтың иесі болуына жағдай жасау, мүмкіндік беру болып табылады. Ал өз кезегінде сол білім әр адамның өзін өзі тануының, маман ретінде қалыптасуының, өзін өзі көрсете білуінің, яғни мүмкіншілігі мен тұлғалық қабілеттерінің ашылуының құралы болып табылады. Отандық тәжірибеге зер сала қарасақ, оқушыларға шынайы білім беру бағытындағы ең мәнді қадам деп олардың өздігінен ізденуіне, алған білімін нақты тәжірибеде қолдануына жол ашатын кредиттік оқу жүйесіне көшу барысында осы жаңа жүйенің негізгі ерекшеліктеріне лайық жаңа технологияларды белсенді түрде енгізіле бастағанын айтуға болады.

Кредиттік оқыту жүйесінің ең басты ерекшелігі онда түпкі нәтижелерге оқушының өз әрекеті арқылы қол жеткізуі қол жеткізуі болып саналады. Сол себепті де онда білім алушының өзіндік жұмысы (БАӨЖ) мен білім алушының оқытушының көмегімен орындайтын өзіндік жұмысы (БАОӨЖ) ең алдыңғы орында тұрады. БАОӨЖ оқытушы жетекшілігімен дәріс кезінде офистік сағат негізінде, мерзімдік бақылауда өткізіледі. Ол оқытушының тікелей араласуымен, белсенді қатысуымен өтуі тиіс.

БАӨЖ және БАОӨЖ тапсырмаларының барлық түріне бірдей қойылатын мынадай негізгі талаптар бар:

- Жұмыстың зерттеушілік және шығармашылық сипатта болуы;
- Қойылған мәселенің интеграцияланған білімді қажет етуі;
- Көтерілген мәселе жөнінде ақпараттар жинауды талап етуі; күтілетін түпкі нәтиженің практикалық, теориялық, танымдық маңызының болуы;
- оқушылардың өзіндік, жеке, жұптық, топтық қызметтеріне лайықты болуы;
- Нақты белгіленген жоспарға сай жүргізілуі;

– Сол әрекеттер бірізділігін көздейтін зерттеу әдістерінің қолданылуы, атап айтқанда: проблеманы анықтау, шешім болжамдарын жасау, зерттеу әдістерін талқылау, күтілетін нәтижені рәсімдеу тәсілін талқылау, мәліметтерді жинау, талдау, қорытындылау, жаңа проблемаларды ұсыну, жоба нәтижесін бағалау.

Жоғарыда айтқанымыздай оқушылардың оқытушының көмегімен орындайтын өзіндік жұмысын (БАОӨЖ) ұйымдастырудың негізгі ұстанымдары бір болғанымен де әрбір мамандықтың және әрбір пәннің өзіндік ерешеліктеріне қарай бағытталатыны барлығымызға белгілі. Осы бағытта құқықтану мамандығының пәндері бойынша да СОӨЖ-ын ұйымдастырудың соңғы уақытта қолданылып жүрген бірнеше әдістері мен тәсілдеріне тоқталуды жөн көрдік.

1. Жобалай оқыту технологиясы. Оқытушы жобалай оқыту технологиясы арқылы ұйымдастырылатын СОӨЖ жұмыстарында мынандай шарттарды ұстанып, табысты нәтижеге қол жеткізетіні белгілі

– Зерттеу үшін оқушыларға қызықты және өзекті тақырыпты таңдау мүмкіншілігін беру;

– оқушыларға жобаны іске асыруға қажетті әдістерді өз еркімен пайдалануын жүзеге асыру;

– Топ бойынша рөлдерді (ұйымдастырушы, теоретик, бағдарламашы, сценарист, интернетпен жұмыс жасаушы, бейне оператор, эксперимент жүргізуші, баяндамашы) дұрыс бөлу;

– оқушыларға зерттеу қызметінде олардың іздену белсенділігін арттыру, қолдау, демеу жасау;

– Жобаға қатысушыларға барлық кезеңдерге кеңес беріп отыру;

– оқушылардың жасаған жоба жұмыстарын өзара өзін өзі бағалау жүйесін енгізу:

– Жобаның тұсаукесерін, яғни «өнімдерін» көрсетуін салтанатты түрде ұйымдастыру.

БАОӨЖ жұмыстарын жобалай оқыту технологиясын негізінде ұйымдастыруды түрлі әдістермен жасауға болады.

Айталық, жобаны баяндама жасау, рефераттар қорғау, эссе, рецензиялау, құқықтық нормаларға талдау жасау, криминологиялық не криминалистикалық зерттеулер бойынша есеп беру, ғылыми мақала жазу, құқықтық құжаттарға шолу жасау сияқты т.б. жазба жұмыстарын жазу әдістері арқылы іске асыруға да болады [1, 107б.]. Мұндағы артықшылық студент өзіндік жұмысты жеке дара өзі жасайды және теориялық жағынан толық меңгереді, кемшілік жаңа ақпараттық технологиялар қолданылмайды және студенттердің барлығына жетімсіздеу болып қалуы мүмкін.

Баяндама жасау немес реферат қорғау болашақ заңгердің белгілі бір құқықтық проблемаға байланысты өзіндік зерттеу жүргізуіне, жеке дара ой түйе білуіне және соны басқаларға жеткізе алуына мүмкіндік туғызады.

Эссе болашақта кәсіби түрде құқықтық нормаларға казуальды, ғылыми немесе ресми талқылау жасаушы, яғни қазіргі студенттің шығармашылық ойының дамуына әсері мол.

Оқыту әдісі ретіндегі эссе жазудың пайдалану кезеңдері

1. Дайындық кезеңі

- Ғылыми және танымдық әдебиеттермен жұмыс жасауды үйрету;
- Түрлі қайнар көздермен жұмыс жасау дағдыларын дамыту: мәтінді білу, оны түсіну, қолдану, талдау, синтез, бағалау
 - ✓ Білу арнайы ақпаратты қайталап айтуға қабілеттілік;
 - ✓ Түсіну кез келген мәліметті түсініп алу қабілеті;
 - ✓ Қолдану: принциптерді немесе үрдістерді жаңа жағдайларда қолдана алу қабілеті;
 - ✓ Талдау: материалды олардың қатынасын реттеу және оларды ұйымдастыру моделін түсіне отырып жеке бөліктерге бөлу;
 - ✓ Синтез: элементтерді жаңаға айналдыратын шығармашылық үрдіс. Мұнда эссе жазуды, теорияларды тексеру тәсілдерін ұсыну;
 - ✓ Бағалау: идеялар, шешімдер, тұжырымдар мен қорытындыларды ұсыну, қалыптастыру үрдісі.

2. Дамытушы кезең

Дамытушы кезеңнің негізгі мақсаты эссе жазу бойынша оқу дағдыларын жетілдіру болып табылады. Білім алушылар мәселені нақты түсініп, оны шешу жолдарын ұсына білу қажет.

Дамытушы кезеңде білім алушыларды дәйексөздермен (цитата) жұмыс жасауға және оларды жұмыста дұрыс рәсімдеуге үйрету қажет. Мәтінде дәйексөздер тырнақшаға алынып жазылуы және дерек көздері көрсетілуі қажет. Мәтінде сілтеме нөмірі пайдаланылған әдебиеттер тізімінде авторы көрсетілген реттік санымен көрсетілуі қажет.

Эссені орындаудың дамытушылық кезеңінде білім алушы білуі қажет:

- ✓ Дәлелдей білуі;
- ✓ Себептері мен салдарын түсіндіре алуы;
- ✓ Мәселелерді анықтау мен белгілеу, оның ерекшеліктерін көрсету;
- ✓ Мәселені шешу қажеттілігін негіздеу, шешу жолдарын ұсыну.

Салалық заң пәндері бойынша **есептік тапсырмалар беріп, жауап алу және талдау жасау** [2, 13б.]. Мысалы, конституциялық құқық пәні бойынша

1-тапсырма

ҚР Президентінің ұсынысы бойынша Парламент палаталарының бірлескен отырысында ҚР Бас Прокурорының және Ұлттық Қауіпсіздік Кмитетінің төрағасының кандидатураларын тағайындауына келісім береді. **Аталмыш лауазым иелерін тағайындаудың конституциялық тәртібі сақталды ма?**

2-тапсырма

ҚР Президентінің ұсынысы бойынша палаталардың бірлескен отырысында Парламент ҚР Конституциясының 2-бабының 1-тармағына төмендегідей өзгерістер мен толықтырулар енгізді: «Қазақстан Республикасы –

парламенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет». **Аталмыш өзгерістер мен толықтырулардың заңды күші болады ма?**

3-тапсырма

Бас Прокурордың ұсынысы бойынша депутаттардың 4/5 дауысымен палаталардың бірлескен отырысында Парламент ҚР Конституциясының 83-бабының 1-тармағына төмендегідей толықтырулар енгізді: «ҚР Прокуратурасы ҚР аумағындағы конституциялық бақылау органы болып табылады». **Аталмыш шешімді қабылдаудың конституциялық тәртібі сақталды ма?**

4-тапсырма

Президенттің ұсынысы бойынша Парламент палаталарының бірлескен мәжілісінде ҚР Жоғарғы Сотының төрағасы сайланады. **Жоғарғы Соттың Төрағасын сайлаудың конституциялық тәртібі сақталды ма?**

Криминология немесе криминалистика сияқты қолданбалы ғылымдарда студенттің өзіндік зерттеуіне тапсырмалар беріліп, оның **есебін талдау** болашақ осы салада қызмет атқаратын маманның ғылыми техникалық құралдарды қолдана білуін қамтамасыз етеді. Айталық, саусақ іздерін зерттеу әдістемесі, иіс іздерін зерттеу әдістемесі, жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізу әдістерін тексеру, саусақ іздерін алуда кистілерді пайдалану, дактиласкоптар т.б.

Ғылыми мақала жазу немесе құқықтық құжаттарға шолу жасау мемлекет және құқық теориясы, саяси құқықтық ілімдер тарихы, салыстырмалы құқықтану, ҚР мемлекеті мен құқығы тарихы сияқты тарихи теориялық пәндердің БАОӨЖ жұмысын ұйымдастыруда тиімдірек. Мысалы, ҚР мемлекеті мен құқығы тарихы пәнінде Қазақстан мемлекеті мен құқығының әрбір кезеңіндегі құқықтық құжаттарға студенттерге талдау жасауға беріледі, айтар болсақ, Қасым ханның қасқа жолы, Тауке ханның Жеті жарғысы, Кеңестік кезеңдегі ҚР конституциялары, ҚР тәуелсіздік туралы заңы т.б.

Сондай ақ жобаны **презентация жасау, аудио жазбалары арқылы талдау жасау не бейне роликтерді жинақтап зерттеу жасау** арқылы қорғауға мүмкіндік беруге болады.

Мысалы, «ҚР тәуелсіздік туралы заңы» былайша талданады:

Білім. «ҚР тәуелсіздік туралы заңының» қабылдануына себеп болған жағдайлар	Мемлекеттің негізін құраушы қазақ ұлтының ұлттық құқықтарын қорғау бағытында мемлекеттің тәуелсіздігін жариялап әлемдік қауымдастыққа кіру
Түсіну. «ҚР тәуелсіздік туралы заңында» көрсетілген нормаларды талдау	Осы Конституциялық заңда алғаш рет тәуелсіз мемлекетке тиісті элементтер: біртұтас азаматтық, жекешелендірілген аумақ, жеке мемлекеттік органдардың жүйесі, өзінің экономикалық жүйесі, Қарулы Күштері жарияланды.
Қолдану. «ҚР тәуелсіздік туралы заңында» көрсетілген нормаларды	Мемлекет бұл заңда қос азаматтықты танымайды, белгіленген аумағы бар, жекелеген мемлекеттік органдардың жүйесін

колдануда ҚР қандай құқықтар мен бостандықтарға ие.	жеке дара құра алады т.б.
Анализ. «ҚР тәуелсіздік туралы заңы» арқылы нені көрсеткісі келеді?	Онда Жоғары Кеңес халықтың еркін білдіре отырып Қазақ ұлтының өзін-өзі анықтау құқығын бекіте отырып Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін жариялады.
Синтез. Осы бағытта қабылданған нормативтік құқықтық актілердің ел дамуындағы ерекшелігі	Осы бағытта қабылданған ҚазССРдің егемендігі туралы декларация, 23 қаңтар 1993 жылы қабылданған Қазақстанның тұңғыш Конституциясы, қазіргі уақыттағы әрекет етуші конституциялардың барлығы да еліміздің құқықтық мемлекет бағытында дамуының негізгі кезеңдері ретінде ерекшеленді.
Бағалау. «ҚР тәуелсіздік туралы заңын» тарихи, құқықтық әлеуеттік тұрғыдан қалай бағалар едің	«ҚР тәуелсіздік туралы заңы» сол кезеңде мемлекеттің әлемдік қауымдастыққа кіруінде үлкен тарихи маңызға ие болар құжат еді құқықтық тұрғыда бұл заң мемлекетіміздің тәуелсіздігін, оның азаматтығы мен аумағының мөлшерін құқықтық тұрғыда бекіткен құжат болды. әлеуметтік тұрғыда қазақ ұлтының ұлттық мүддесін көздеген құқықтық құжат болды.

PowerPoint программасы арқылы презентация жасау студенттердің мемлекеттік құқықтық бағыттағы материалдарды дәл табуын, оларды байланыстырудағы шығармашылық ойларының дамуын талап етеді, оны дайындаудағы студенттердің өзара ұжымдаса отырып жұмыс жасауына, сондай ақ жаңа технологияларды меңгеруіне көмектеседі. Бұл әдіс құқықтану мамандығының кез келген пәндерінде қолдануға ыңғайлы. Мысалы, «Мемлекет және құқық теориясы» пәнінен **«Құқықтық мемлекет»** тақырыбында презентация жасау алғашқыда оңай секілдегенімен, мұндағы ҚР құқықтық мемлекет ретінде дамуына көз жүгірту, оны байланыстыруды талап етеді. ҚР қылмыстық іс жүргізу пәні бойынша **аудио жазбаларды қолдану** арқылы тергеу әрекеттерінің көрінісін беру, оны талдау өзінің оңтайлы нәтижесін береді [2, 13 б.]. ҚР әкімшілік құқығы, ҚР қылмыстық құқығы, ҚР азаматтық құқығы сияқты пәндер бойынша **СОӨЖ тапсырмаларын бейне роликтер** арқылы жоба қорғау студенттердің топтық ізденісін арттырады, құқықбұзушылыққа байланысты ситуацияларды дәл таңдап алуды талап етеді.

Жоғарыдағылардың барлығы жобалай оқыту технологиясы барысында ұсынылса, білім алушының оқытушының көмегімен өзіндік жұмысын корреспонденттік әдіс түрінде де ұсынуға болады.

2. Құқықтың түрлі салаларын оқытуда БАОӨЖ ұйымдастыруда **корреспонденттік әдіс** құқықтық құжаттардың күрделі формаларын

менгертуде тиімді. ҚР-ның іс жүргізу бұйрық-жарлық (заң, қаулы, үндеу, жарлық, жолдау) және еңбекке қатысты (еңбек келісімі, еңбек ережесі т.б.) құжаттарды менгертуде корреспонденттік әдіс қолданылды [3, 102 б.]. Мұнда ұсынылған құжаттардың мазмұны мен мәтінінің күрделілігіне байланысты студенттермен әр түрлі жұмыстар жүргізіледі. Мәселен, тыңдаушылар корреспонденттік әдісті пайдалану арқылы мынандай тапсырмалар орындайды:

1-жаттығу. БАҚ-та жарияланған құжаттарды зерделеп, онда қамтылған мәселелердің мәнін ашыңыз.

2-жаттығу. Елбасының «Қазақстан халқына Жолдауындағы» негізгі бағыттарды айқындап, оның маңызды жақтарын жазыңыз.

3-жаттығу. Мекеме және өндірісте жиі қолданылатын құжаттарды сараптап, оның ресми жақтарын көрсетіңіз.

Жаттығудың мақсаты – кәсіби мәтіндермен таныстыру.

Жаттығудың тиімділігі – мамандыққа қатысты лексиканы қолдану арқылы сөйлесім әрекетін жетілдіру.

Жаттығудың нәтижесі: мәтіндерді сараптап, қажетті мәліметтерді сұрыптап үйренеді. Іс-қағаздарын сауатты жазуға бейімделеді. Оларды күнделікті өмірде қолдана білуге дағдыланады.

4-жаттығу. ҚР Тіл туралы заңында 4-баптың ҚР іске асу деңгейі қандай?

5-жаттығу. Сіз 10-бап тармақтарына қандай өзгерістер енгізуге болады деп ойлайсыз?

6-жаттығу. ҚР Конституциясы 7- бабының тармақтарының ерекшелігін атаңыз.

Жаттығудың мақсаты – өз беттерінше материал жинақтап, мемлекеттік ресми құжаттарды менгеруге үйрету, ізденуге тәрбиелеу.

Жаттығудың тиімділігі – мәтіндерді таңдай, сұрыптай білуге мүмкіндік беру.

Жаттығудың нәтижесі: Студенттердің өздеріне қажетті материалды сұрыптап ала білу дағдысы қалыптасады. Жинаған материалдары бойынша әңгімелеп беруге үйренеді. Бап тармақтарын талдап, өзіндік пікір алмасуға дағдыланады.

7- жаттығу. Қазақстан Республикасының Президентінің 2007-2008 жылғы халыққа жолдауларының білім саласына қатысты бөлімдерін салыстырыңыз.

2007 жыл –.....

2008 жыл –.....

8- жаттығу. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылы 28 желтоқсандағы №1310-шы Қаулысымен танысып, мына жолдарды толтырыңыз:

Мәні –.....

Мақсаты –.....

Міндеті –.....

Жаттығудың мақсаты – мамандыққа қатысты терминдерді менгерту. Берілген терминдердің мәнін түсіндіру, атқаратын қызметін анықтау.

Жаттығудың тиімділігі – Мамандыққа қатысты терминдердің қазақша баламасын меңгереді.

Жаттығудың нәтижесі: Терминдердің қазақша баламасын есте сақтап, ғылыми стильде анықтама беріп үйренеді.

3. Сайыс әдісі. Сайысты ұйымдастыруда студент белгілі бір білім мен біліктерге ие болуға мәжбүр болады, сондай ақ ол студенттердің ой-өрісін дамытуға, белгілі бір пікір айтуға, тұжырым жасауға үйрету, сөздік қорын молайту мен заңгерлік шешендікке үйретеді [4, 167б.]. **Мысалы, «Құқық негіздері» пәні сайыс талаптары:**

I кезең

«Таныстыру»

Бірінші кезеңде әрбір команда өзін таныстырады.

II кезең

«Адам және азамат»

Екінші кезеңде әрбір командаға конституциялық құқықтан 5 сұрақ қойылады. Әрбір команда өз кезегі бойынша лототронға ілінген сұрақтарды таңдайды. Сұрақтарға жауап командалардың реттік номері бойынша сұрақ-жауап ретінде жылдам алынады және жауап дұрыс әрі толық (нақты) болуы тиіс.

III кезең

«Сіз өз құқығыңызды білесіз бе?»

Үшінші кезеңде командаларға құқықтың әрбір саласы бойынша адам құқығын қорғау тақырыбында ситуациялық сұрақтар беріледі.

IV кезең

«Үй тапсырмасы»

Төртінші кезеңде командалар алдын ала берілген құқық салалары бойынша «ҚР адам құқығын қорғау» тақырыбында көрініс көрсетуі қажет.

V кезең

«Топтық презентация»

Бесінші кезеңде командалар «ҚР адам құқығын қорғау» тақырыбында жасалған слайдтарды не салынған плакаттарға презентация жасайды.

4. Рөлдік ойындар. Құқықтану мамандығында жүргізілетін «ҚР Азаматтық іс жүргізу құқығы», «ҚР Қылмыстық іс жүргізу құқығы», «Криминалистика», «Криминология», «Сот медицинасы», «Сот экспертологиясы» сияқты қолданбалы ғылыми пәндерді оқытуда рөлдік ойындардың орны ерекше [5, 147 б.]. Бұл пәндер бойынша БАОӨЖ ұйымдастыруда рөлдік ойындар арқылы сот процесі, криминалистикалы зерттеу жүргізу, сот сараптамасын жүргізуде студенттер тікелей рөлге кіру арқылы жүргізуге тапсырмалар беріледі.

Құқықтық мамандықтарға БАОӨЖ жұмысын ұйымдастыруда рөлдік ойындардың дидактикалық ойындар, сюжеттік рөлдік ойындар, іскерлік ойындарды қолдану өмірлік жағдайларға бейімделудің бірден бір жолы деуге болады. Мысалы іскерлік ойындардың бірі «Жергілікті билікті сайлау» деп аталады. Аталмыш ойында студенттер «ҚР жергілікті мемлекеттік және өзін өзі

басқару» заңына сүйене отырып жергілікті биліктің құрылу тәртібі айқындалып ролге түсу арқылы көрсетеді.

Соңғы уақытта байқайтын болсақ, оқыту жүйесінде БАОӨЖ-на бөлінген офис сағаттары практикалық сабақтарға қарағанда көбірек. Олар қосымша сабақ немесе үй жұмысын тексеру үшін емес, ең алдымен СӨЖ/СОӨЖ жұмыстарына арнайы уақыт бөлу үшін енгізілген. Олай болса, осы сағаттарды екі жақтың да тиімді пайдалануы жұмыстың түпкі нәтижеде дұрыс орындалуының, болашақ маманның кәсіби бейімделуінің негізгі шарты болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Интерактивные методы обучения: Методическое пособие. – Алматы: ТОО «Спид Мастер Принт», 2005.

2. Студейкин М.Т. и др. Повышение эффективности обучение основам Советского Государства и Права. – М., 1989.

3. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. (ауд. Д.А.Қайшыбекова). – Алматы, 2002.

4. Вагина А.А. Методика обучения историй в школе. – М., 1972.

5. Певцова Е.А. Теория и методика обучения праву. – Москва, 2003.

НОВАЦИИ И ТРАДИЦИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПАРАДИГМАХ СТРАН СНГ: ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО СООТНОШЕНИЯ

БАЛАХОНСКИЙ ВИТАЛИЙ ВИТАЛЬЕВИЧ

*доктор философских наук, профессор,
профессор Санкт-Петербургского университета МВД России,
Россия, Санкт-Петербург, Email: Balakhonsky@mail.ru*

БЕРЕСНЕВА ЮЛИЯ ВИТАЛЬЕВНА

*кандидат философских наук,
преподаватель Международного банковского института,
Россия, Санкт-Петербург, Email: j.balansky@yandex.ru*

Информационная революция, развернувшаяся в последней четверти XX века в наиболее экономически развитых странах, затронула все государства, в том числе и государства, расположенные на постсоветском пространстве. Она охватила ведущие сферы бытия человека: экономику, общение, образование и культуру. В отличие от промышленной революции, которая, хотя и потребовала ликвидации неграмотности, но привела к преобразованию, прежде всего

физического труда, информатизация касается в большей степени сферы интеллектуальной деятельности, сферы науки, образования, духовной культуры [5, с. 189]. Информатизация общества вызвана потребностью разрешения глобальных проблем человечества, необходимостью использования огромного объема информации, связанной с ростом масштабов производства, интенсификацией и интеллектуализацией труда, экологическим кризисом, усложнением процессов социального управления и организации общественной жизни.

Сфера образования в государствах СНГ испытывает серьезные системные трудности. Они связаны с тем, что наряду с положительными изменениями (появлением частных вузов, более широким доступом населения к получению высшего образования на коммерческой основе и т.п.), в полной мере проявились проблемы, состоящие в общем снижении уровня образования; в тенденции коммерциализации сферы предоставления так называемых «образовательных услуг» [4, с. 191].

Важной идеологической основой подобных факторов выступает стремление некритически заимствовать чужой, часто менее эффективный, опыт организации образовательного процесса, принятый в западных странах (прежде всего США), представляющийся реформаторам привлекательным в силу кардинального сокращения участия государства в регулировании системы образования [3, с. 196]. Подобная ситуация обуславливает особую актуальность теоретического осмысления проблемы соотношения традиций и инноваций в сфере образования.

Понятия «традиция» и «новация» ассоциируются в общественном сознании с понятиями «старое» и «новое» и в определенном смысле это правильно. Однако из этого может следовать некое упрощение, способное повлечь за собой методологически деструктивные последствия, поскольку в обыденном словоупотреблении смысл понятия «новый» связывается со всем тем, что отличает сегодняшнее от прошлого. Подобный подход представляется односторонним и недостаточным. В соответствии с ним всё, что возникает сейчас, и чего не было в прошлом, изначально обладает очевидным превосходством и значимостью. Но это не соответствует действительности. Ход социальных процессов развивается не только по линии прогресса, но и регресса. Далеко не всякое новое является лучше старого, оно может быть и гораздо хуже.

Методологически значимым является философское понимание этих категорий, связанное с трактовкой нового как того, что обладает возможностью дальнейшего развития, что содержит в себе потенциал будущего. В противоположность этому понятие «старое» фиксирует, прежде всего, отсутствие потенциала развития и, в силу этого, не имеющее будущего.

В современных концепциях образовательного процесса дифференциация старого и нового строится на базе абсолютизации их противопоставления друг другу и элиминации всего, что в какой-то мере связано со старым. Подобный подход представляется неконструктивным, поскольку он разрушает

преемственность в образовательном процессе, не позволяет передавать накопленный опыт.

Понимание действенного механизма соотношения нового и старого, как состояниями образовательного процесса, возможно лишь на основе выяснения их диалектической взаимосвязи, которая состоит в следующем: новое состояние развивающегося объекта отрицает (элиминирует) старое его состояние, путём введения перспективных инноваций, но, одновременно с этим, продолжает сохранять преемственность по отношению к старому, достигнутому уровню развития.

В процессе развития образовательной деятельности феномен нового находит свою конкретизацию в понятии «инновация», а форма организации преемственности в образовательном процессе фиксируется в понятии «традиция».

Традиция выступает способом существования культуры, важнейшей формой передачи опыта, накопленного предшествующими поколениями. Образовательная традиция является определенным типом отношения между поколениями, обеспечивает стабильность существования социума на единой социокультурной основе. Благодаря этому «старое», в виде накопленного опыта, органически включается в «новое» и существует в нём, в снятом виде, способствуя его дальнейшему развитию.

Представляется возможным выделить следующие важнейшие функции традиции в процессе образования:

1) функция обеспечения воспитательной связи между поколениями, между учителями (преподавателями), представляющими старшее поколение социума, и обучающимися, как представителями нового поколения;

2) функция обобщения, сохранения и передачи накопленного положительного опыта (норм, ценностей, идеалов, правил и т.д.);

3) функция критерия легитимации вводимых инноваций, состоящая в проверке совместимости возможных новаций с социокультурной реальностью и с существующей образовательной парадигмой;

4) функция фиксации коллективной идентичности, то есть принадлежности к определенной социальной группе, этносу, государству, культуре.

Обобщая изложенное, можно дать следующую формулировку диалектической взаимосвязи традиций и новаций в образовательной деятельности: традиция выступает основой возникновения, отбора и интеграции новаций в образовательную парадигму социума; новация является средством развития традиций, дающим возможность её корректировать и снимать возникающие противоречия со сложившейся социокультурной реальностью.

Следует отметить, что сами понятия «традиция» и «новация» являются взаимосоотносительными, они имеют смысл только по отношению друг к другу, новация выступает таковой лишь в сравнении со сложившейся

традицией, а традиция складывается из проверенных временем и принятых социумом новаций [1, с. 499].

Современной системе обучения все труднее учитывать научные достижения, ибо они быстро «устаревают», сменяются другими. Половина технических знаний инженера устаревает каждые пять-семь лет; а восемьдесят процентов тех знаний, которые потребуются будущим специалистам (сегодня еще студентам) в течение трудовой деятельности, еще никому неизвестны. Подобная ситуация требует чтобы образовательный процесс, связанный с подготовкой узкоспециализированного работника, обладающего ограниченной конкретной специальностью суммой знаний, не может отвечать современным условиям.

Это меняет некоторые образовательные приоритеты, заимствованные из западных концепций, и связанные с ориентацией на узкоспециализированное обучение. В условиях динамично развивающегося социального бытия в обучении будущих специалистов происходит смещение приоритета с передачи знаний, отражающих достигнутый на данный момент уровень развития науки, на формирование у обучающегося широкого научного мировоззрения и методологических компетенций, связанных со способностью самостоятельно овладевать новым в области своей профессиональной деятельности.

При разработке новационных образовательных программ следует учитывать, что в ситуации, когда высшая школа не в полном объеме справляется со своими образовательными функциями, активизируются многообразные попытки резкого и кардинального реформирования всей системы образования. Подобная практика, получив свою широкую реализацию, может привести к серьезным деструктивным последствиям, связанным с неспособностью вводимого «нового» эффективно заменить отвергаемое «старое». Это связано с тем, что традиционные педагогические технологии формировались и апробировались столетиями, в них нашел своё всестороннее отражение богатейший культурный опыт.

Накопление сопоставимого с ним опыта, который может служить обоснованием внедряемых педагогических новаций, требует большого периода времени и значительных интеллектуальных и материальных усилий.

Поэтому смена парадигм образовательной деятельности должна проходить плавно, без резких, необоснованных скачков, путём последовательного внедрения нового, доказавшего свою жизнеспособность, своевременность и эффективность, в закреплённые традицией парадигмальные основы образовательной системы общества.

Решение задачи выхода образовательных систем стран СНГ на новый качественно более высокий уровень невозможен без создания новой стратегии образования, построенной на основе правильного понимания аксиологических ориентиров развития общества и перспектив разрешения социальных проблем, способных возникнуть в будущем. Стратегия развития национальных образовательных систем может быть эффективной, лишь при условии

органичного соединения в ней лучших традиций и новаций педагогической деятельности.

Сравнение систем образования, базирующихся на доминировании традиционных педагогических технологий, с образовательными системами, абсолютизирующими новационную модель [4, с. 190-195], позволяет утверждать, что важными методологическими различиями между ними выступают:

1) выделение базисно определяющей основы осуществления образовательного процесса;

2) определение степени и рамок административного контроля форм педагогической деятельности;

3) понимание источника инноваций в образовательной парадигме.

Различие по параметру выделения базисно определяющей основы осуществления образовательного процесса состоит в том, что ведущим основанием педагогической деятельности в традиционных концепциях образования выступает развитие рационального, логико-вербального мышления, направленного на овладение основами наук и формирование у обучающихся широких общенаучных компетенций. Новационные концепции, получившие своё широкое распространение в современной научной литературе, часто отдают предпочтение внерациональным способам освоения информации.

Не ставя под сомнение эвристическую значимость подобных форм, следует отметить, что все они получают возможность своего эффективного применения лишь на основе рациональной мыслительной деятельности, определяющей само существование человеческого сознания.

«Традиционные» и «новационные» педагогические концепции часто по-разному трактуют определение степени и рамок административного контроля форм педагогической деятельности. Для традиционных концепций более характерна жёсткая регламентация образовательной деятельности, со строгим нормированием и административным контролем. Инновационные концепции допускают большую степень свободы преподавателя в использовании средств обучения и педагогических технологий [2, с. 202-208].

В соответствии с этим, возникает очевидное расхождение в понимании источника инноваций в образовательной парадигме. В «традиционных» теориях главным и часто единственным источником инноваций считаются централизованные административные структуры, организующие и контролирующей педагогическую деятельность. «Новационные» концепции главным источником инноваций считают преподавателя и ориентируются на придание обучению творческого характера.

Следует отметить, что используемое нами противопоставление «традиционных» и «новационных» педагогических концепций является результатом абстракции конструктивизации и носит достаточно условный характер, поскольку в реальной теории и практике образовательной деятельности традиции и новации представлены в неразрывном единстве. Более

того, они есть в любой педагогической теории. Речь в данном случае может идти лишь о степени их представленности и придаваемом им значении.

Таким образом, следует отметить, что жизнеспособность и эффективность предлагаемых образовательных новаций в полной мере зависит от соблюдения принципа **введения новаций только при бережном сохранении традиций**, критериями чего являются: обеспечение стабильности и преемственности развития образовательного процесса; последовательность и социокультурная обоснованность диалектической смены традиции новацией и последующего оформления новации в традицию.

Список литературы:

1. Балахонский В.В. Образование в современном мире как фактор свободы и раскрепощения творческого потенциала личности // Метафизика семьи и государственная политика. – СПб., 2005. С. 497-501.

2. Балахонский В.В. Раскрытие творческого потенциала личности в системе образования как фактор обеспечения национальной безопасности современной России // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2013. № 4 (60). С. 202-208.

3. Бахтин М.В., Балахонский В.В. Процедуры объяснения и интерпретации истории: исторический и логико-методологический аспекты // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2013. № 2 (58). С. 194-201.

4. Бун М.З., Балахонский В.В. Образовательные стратегии переходных обществ (сравнительный анализ) // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2014. № 2 (62). С. 190-195.

5. Картина человека : философия, культурология, коммуникация: коллективная монография. – СПб.: РГПУ им. А.И.Герцена, 2016.

ДЕЛОВАЯ ИГРА, КАК МЕТОД ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

БАБИЧ ВАЛЕНТИНА ВАСИЛЬЕВНА

Кандидат экономических наук

*Алматинский Филиал Санкт-Петербургского Гуманитарного Университета
Профсоюзов, доцент*

Современные методы образования в высшей школе направлены на преемственность теоретического и практического материала. Одним из способов достижения такой преемственности является метод проведения занятия в форме деловой игры. Поэтому целью нашего исследования будет

обоснование использования форма деловой игры, как формы обучения на примере предлагаемой игры для специальностей экономического направления.

Классическая форма обучения, когда студенту предлагают готовый материал к изучению, не побуждает его к анализу, рассуждению, сопоставлению с реальным миром и выявлению проблемных мест и путей решения таких ситуаций. Обучение в формате деловой игры, напротив, заставляет студента активизировать свой умственный потенциал и потенциал социализации в окружающей среде.

С позиции формата обучения – деловая игра представляет восприятие обучаемыми той предметной деятельности, на которую направлена игра. Имитируется реальный процесс с реальной целью, требуемым ролевым участием, правилами и оценкой результата. Игра предполагает моделирование фактической ситуации. Игра является активной формой обучения, позволяющей повысить уровень мотивации к изучению дисциплины. Формат игры позволяет учить навыкам аргументации выдвинутой гипотезы, что чрезвычайно важно для формирования будущих практических навыков в любой отрасли. Любая игра имеет конечную цель и измеряемый результат, что направляет обучаемых к пониманию постановки измеримых и достижимых в ограниченном времени и ресурсах результатов. В процессе игры студент вынужден стать активным участником процесса, он начинает проявлять свои лучшие стороны, как в знаниях, так и способах аргументации.

Аргументация требует от студента умения правильной последовательности изложения материала. Принято считать, что наиболее верным порядком формирования тезисов выступления, является последовательность, построенная от наиболее сильных аргументов в начале и в конце выступления и менее значимых в середине выступления. Студент может использовать различные методы аргументирования:

- фундаментальный метод аргументирования;
- метод противоречия при аргументировании;
- метод сравнения при аргументировании;
- метод аргументации «бумеранг» и другие.

Как правило, студенты используют фундаментальный метод аргументации, который предполагает прямое обращение к слушателям, которым излагается материал. В этом случае очень важно, чтобы материал подтверждался статистическими данными и расчетами.

В экономических обоснованиях часто прибегают к методу сравнения при аргументации, потому что данный метод позволяет абстрактную экономическую категорию сравнить с категорией, используемой в непосредственной жизни. Например: «Понятие мультипликативный эффект можно сравнить с налипанием снега на снежок, когда из маленького снежка вы делаете значительного размера снежок, прокатывая его по липкому снегу».

Важным аргументом использования игровых игр в процессе обучения является возможность раскрытия личностного потенциала студента. Каждый участник игры может проявить свои лучшие способности, обнаружить у себя

скрытые задатки лидера или хорошего дизайнера. Студент, вовлекаясь в процесс игры, учится управлять своими эмоциями, словарным запасом, полученными ранее профессиональными навыками. Деловая игра, как формат обучения, способствует формированию ряда навыков:

- более лучшему усвоению теоретического материала по изучаемому предмету;
- работе с литературой как в интернет-пространстве, так и в библиотеке;
- подготовке данных в требуемом формате;
- обработке массивов данных статистической информации;
- опыту публичного выступления;
- формам аргументации;
- умению ставить цель и измерять её;
- работать в команде;
- расширять познавательный потенциал.

Отметим, что деловая игра предполагает коллективный метод обучения. Любое решение является решением коллектива, сформированным в процессе обсуждения нескольких групп этого же коллектива. Коллективный метод позволяет обучаемым легче адаптироваться в социальной среде. Студент учится оказывать поддержку члену коллектива или отстаивать собственное мнение и убеждать членов своего коллектива. Таким образом, он имеет возможность самоутвердиться в коллективе, и научиться быть более уверенным в себе. Это способствует развитию личности с проявлением своей индивидуальности. При коллективной форме участия в процессе обучения, студенты определяют свою потребность в саморазвитии.

Деловая игра включает несколько методов обучения: дискуссию, анализ конкретной ситуации, сбор и обработку информации, мозговой штурм, создание презентации по установленным требованиям, подготовка тезисов для аргументации выдвигаемой гипотезы.

Рассмотрим на примере одну из деловых игр, предлагаемую студентам, изучающим экономику сектора недвижимости. Цель деловой игры предусматривает в игровой форме разобрать основные разделы инвестиционного меморандума, закрепить навыки аргументации, отстаивания своего мнения. Научить формату предоставления информации и ораторскому мастерству.

Основные знания, полученные по итогам деловой игры, включают: понимание процесса принятия решения, знание основных блоков инвестиционного меморандума, практическое применение теоретического материала, необходимого для аналитики блоков инвестиционного меморандума.

Ожидаемые результаты деловой игры включают

- Ознакомление со структурой и основными разделами инвестиционного меморандума.

- Вычисление финансово-экономических показателей, позволяющих определить эффективность и инвестиционную привлекательность проекта.
- Умение разрабатывать карту рисков, классифицировать риски по мере их важности и формирование проактивных мер реагирования по управлению этими рисками.
- Обоснование мнения по результатам проведенного исследования.
- Связь макро и микроэкономических категорий в единую систему окружающей среды, влияющей на основные параметры экономической модели проекта.

Примером может служить деловая игра на тему «Оценка бизнес-центра в Европе».

В данной игре студенты выступают в роли аналитической группы, рассматривающей проект, и готовят свое обоснование в форме инвестиционного меморандума для инвестиционного комитета. Среди студентов выбирают лидера, которого называют project owner. Основная цель project owner – организовать участников проекта, распределить зоны ответственности и описать с помощью команды основные блоки инвестиционного меморандума. Подготовить в требуемом формате презентацию и защитить проект на инвестиционном комитете.

Преподаватель выступает в роли председателя инвестиционного комитета. В заключении он выносит резюме о принятии или отклонении проекта. В начале игры преподаватель объявляет тему заседания инвестиционного комитета. Затем одна группа озвучивает ряд теоретических вопросов, используемых при подготовке проекта.

В частности, одним из ключевых показателей оценки эффективности инвестиционного проекта является чистая приведенная стоимость (Net Present Value – NPV). Чистая приведенная стоимость позволяет определить покрывает ли дисконтированный денежный поток, при заданной процентной ставке уровень вложенных инвестиций. Если $NPV > 0$, в таком случае дисконтированные доходы от проекта за определенный период выше суммы инвестиций, что обеспечивает положительную возвратность на вложенный капитал. В обратном случае, когда $NPV < 0$, дисконтированные доходы проекта ниже суммы инвестиций и проект при заданной процентной ставке убыточен.

Другим показателем, всегда интересующим инвесторов, является показатель внутренней нормы доходности (Internal rate of return – IRR). Если норма доходности равна ставке дисконтирования, то в этом случае чистая приведенная стоимость равна нулю, проект безубыточен.

Студенты, разрабатывающие различные блоки инвестиционного меморандума выдвигают лидеров, которые будут презентовать материал своего блока. Рассмотрим основные блоки инвестиционного меморандума.

1) *Характеристика объекта недвижимости.* Характеристика дается с позиции стандартов описания объекта в REIT (компаниях по управлению недвижимостью), которая включают описание следующих параметров:

- Местоположение.

- Полная площадь объекта.
 - Полезная площадь объекта. При расчете полезной площади исключаются лестницы, холлы, другие места, не сдаваемые в аренду.
 - Средняя ставка арендной платы за квадратный метр.
 - Год постройки объекта и год капитального ремонта.
 - Наличие парковки и количество парковочных мест.
 - Уровень занятости площадей.
 - Отраслевая направленность арендаторов.
- 2) *Описание основных темпов в отрасли REIT* включает:
- Уровень доходности, измеряемый через Cap rate.
 - Уровень заполняемости объекта.
 - Наличие пролонгированных договоров на аренду.
 - Средние темпы роста выручки с учетом инфляционных ожиданий.
- 3) *Карта рисков проекта*. Данная карта включает:
- Макроэкономические риски: темп роста деловой активности, политическая стабильность, влияющая на договора с международными компаниями (санкционные ограничения).
 - Организационные риски.
 - Риски управления объектом на расстоянии.
 - Наличие и размеры обязательных платежей в бюджет.
 - Уровень налоговой нагрузки.
- 4) *Финансовый план, включающий расчет доходности проекта на основании данных из отчета о прибылях и убытках и прогноз дисконтированных денежных потоков*.
- 5) *Вывод о целесообразности входа в проект или принятие решения об отказе от проекта*.

По вышеизложенным блокам строится презентация, и пишутся основные тезисы выступления. Представители каждого блока докладывают свою часть, исходя из общей цели проекта. Преподаватель задает вопросы для проведения дискуссии. Заключительное слово по презентации проекта предоставляется руководителю проекта, так называемому project owner.

Затем выступает преподаватель, который дает оценку проекту. Преподаватель ставит вопрос о принятии проекта на голосование членов инвестиционного комитета. Членами инвестиционного комитета являются руководители каждого блока. После голосования, если преподаватель не согласен с мнением студентов, он обосновывает своё мнение и доводит до студентов основные моменты, которые они могли не учесть при анализе проекта.

Список литературы

1. Аргументация. [Электронный ресурс]. – Режим доступа. <https://www.mental-skills.ru/dict/argumentatsiya/> (дата обращения 25.09.2019).
2. Деловая игра в процессе образования. [Электронный ресурс]. – Режим доступа. https://akvobr.ru/delovaja_igra_v_processe_obrazovania.html (дата обращения 25.09.2019).

«БЕЙІМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ» ҰҒЫМЫНЫҢ МАЗМҰНЫ

Н.БАЛТАБАЙҚЫЗЫ

э.ғ.к., «AINAR» қоғамдық қорының директоры, Нұр-Сұлтан қ.
nurqul.astana@gmail.ru

Д.А.ДҮЙСЕМБАЕВА

заң ғылымдарының магистрі, М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты,
Ақтөбе қ. diko_0805@mail.ru

Қазіргі уақытта әлемнің дамыған елдерінде тауарлар мен қызметтер өндірісінде интеллектуалды ресурстардың шешуші маңыздылығымен сипатталатын «индустриалдық экономикадан» «инновациялық экономикаға» немесе «білімділік экономикасына» өту байқалады.

Білім беру және мамандарды даярлау жүйесінде адами капитал мен инвестицияның маңыздылығының артуы – білімділік экономикасының негізгі белгілерінің бірі.

Адами капиталдың жоғары әлеуеті елдің қауіпсіздігін және қуатын өсіретін, рухани және интеллектуалды жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыратын табиғи қажеттілік болып табылады.

Адами капиталдың сапалы өсуі білім беру, денсаулық сақтау, ғылым, спорт, еңбек нарығы және басқа да салалардың дамуына тікелей байланысты болады.

Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев өз Жолдауында «Сын-қатерлерге төтеп берудің және мемлекеттің табысқа жетуінің кепілі, елдің басты байлығы – адамның даму мәселесі болып отыр. Өңірлік деңгейдегі резервтерді тауып, бұқаралық спорт пен дене шынықтырудың қолжетімділігін арттыру қажет. Үкіметке және әкімдерге кем дегенде 100 дене шынықтыру-сауықтыру кешенін салуды тапсырамын. Сондай-ақ қолданыстағы, әсіресе мектептердегі спорт ғимараттарын тиімді пайдаланып, дене шынықтырумен айналысу үшін аулаларды, парктерді, саябақтарды жабдықтау қажет» - деп атап көрсетті. [1]

Қоғамның даму тарихында дене шынықтыру және спорт адамның физикалық және психикалық қасиеттерін қалыптастыруда ерекше роль атқарады. Дене шынықтыру және спорт жеке тұлғаның физикалық, ақыл-ой және психикалық үйлесімділігінің тәрбиесіне орасан зор мүмкіндіктер тудырады. [2, 9]

Денені жүйелеп шынықтыру мен денсаулықты қалыптастыру - адамның ой санасының жетілуі мен творчестволық күшінің дамуының негізі.

Денені шынықтыру және спортпен шұғылдану – тек адам денсаулығын қолдау мен нығайтудың ғана емес, сонымен қатар қатігездік әрекеттерге (адам

өлтіру, қарақшылық жасау, зорлау, тонау) қосылуға және қауіпті діни ұйымдар қатарына кіруге жол бермейтін, адамға зиянды әдеттердің (маскүнемдік, шылым шегушілік, уытқұмарлық) және әр түрлі инфекциялық емес аурулардың алдын алудың, үйлесімді жан-жақты дамыған тұлғаның қалыптасуының басты құралы.

Қазақстан Республикасының «Дене тәрбиесі және спорт туралы» 2014 жылғы 3 шілдедегі № 228-V Заңына сәйкес «Дене шынықтыру – мәдениеттің құрамдас бөлігі, адамның дене бітімін және интеллектуалдық қабілеттерін дамыту, дене тәрбиесі мен дене бітімін дамыту арқылы оның қозғалыс белсенділігін жетілдіру және саламатты өмір салтын қалыптастыру, әлеуметтік бейімдеу мақсатында қоғам жасайтын және пайдаланатын рухани және материалдық құндылықтар жиынтығын білдіретін әлеуметтік қызмет саласы». (1-бап, 3-тармақ). [3]

2018 жылдың қорытындысы бойынша елімізде қимыл-тірек аппараты және көру қабілеті бұзылған мүгедектердің саны 285 300 адамды құрайды, оның ішінде дене шынықтыру мен спортпен жүйелі түрде 31 952 адам немесе осы санаттағы тұлғалардың жалпы санының 11,2 % айналысады. [4, 99]

Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) көрсеткіштеріне сүйенетін болсақ, жыл сайын аутизм 13 пайызға өсіп келеді. Ғалымдардың пікірінше, 2020 жылға таман планетамыздың әрбір 30-шы тұрғыны аутизмге шалдығады. [5]

Қазіргі таңда әлемде әр 59-шы бала аутизмі бар деген мәліметтер бар. Сарапшылардың айтуы бойынша Қазақстанда тіл және ой дамулары артта қалған, оның ішінде аутизмге шалдыққан балалардың саны 300 мыңға жуық. Дегенмен, қазіргі таңда нақты статистикалық мәліметтер жоқ. Біздің елде статистикалық есепке тек қана мүгедектігі расталған аутизм балалары алынған. Ал жастары 7 жасқа дейінге мүгедектігі расталмаған балалар қоғамның да мемлекеттің де назарынан тыс қалып отыр. [6]

Осы тұрғыда елімізде ерекше оқытуды қажет ететін тұлғаларды (балаларды) сапалы біліммен қамту, арнаулы білім жүйесінде инклюзивті балалардың білім алуға қолжетімділігін кеңейту, бейімдік дене шынықтыру және спортты дамыту қазіргі таңдағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Қазіргі таңда елімізде іс жүзіне асырылып жатқан инклюзивті білім беру немесе «білім баршаға» бағдарламасы – ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ететін, оларға мектепке дейінгі оқу орындарында, мектепте және мектеп өміріне белсене қатысуға мүмкіндік беретін білім үрдісі.

Күнделікті дене тәрбиесі жаттығулары ерекше оқытуды қажет ететін балалардың бұлшық еттерінің төзімділігін арттырады, күш және ептілік қабілеттерін жетілдіреді, спорттық қозғалыс нәтижесінде баланың координациясы қалыптасады, сонымен қатар олардың икемділік пен үйлесімділік мүмкіндіктері жақсарады. Денені шынықтыру және спортпен шұғылдану ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың күнделікті көңіл-

күйлерін жақсартады, олардың басқа балалармен топтық және жұптық жұмыстарда қарым-қатынасына қажетті қабілеттерін дамытуға әсер етеді: өзіне деген сенімділігін, өзгелерге жәрдем беру, достық және ұжымшылдық сезімдерін арттырады, өздерін қоғамның толыққанды мүшесі сезінуіне жол ашады.

Қазақстан Республикасының «Дене тәрбиесі және спорт туралы» Заңында «Бейімдік дене тәрбиесі», «Денені сауықтыру және мүгедектердің әлеуметтік бейімделуі» түсініктері енгізілген.

Бейімдік дене шынықтыру және спорт – мүгедектерді оңалтуға және қалыпты әлеуметтік ортаға бейімдеуге, олардың толыққанда өмірді сезінуіне кедергі келтіретін психологиялық тосқауылдарды еңсеруіне, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік дамуына өзінің жеке үлес қосуының қажеттігін сезінуіне бағытталған спорттық-сауықтыру сипатындағы шаралар кешені (1-бап, 3-тармақ). [3]

Осы Заңның «Бейімдік дене шынықтыру және спорт, денені сауықтыру және әлеуметтік бейімдеу» атты 19 бабы нормативтік-құқықтық акт болып табылады. [3] Оған сәйкес мүгедектердің дене тәрбиесі және спорт жаттығуларын ұйымдастыру, кадрларды даярлау, әдістемелік, медициналық қамтамасыз ету және мүгедектердің дене тәрбиесі және спортпен айналысуына дәрігерлік бақылау жасау, білім беру, денсаулық сақтау, тұрғындарды әлеуметтік қорғау, дене тәрбиесі және спорт органдарына жүктеледі.

«Бейімдік дене шынықтыру» ұғымының мазмұнын төменде келтірілген анықтамалар айқындайды:

– денсаулығында ауытқулары бар адамның, оған қоса мүгедектің және қоғамның дене шынықтыру түрі (саласы);

- денсаулығында ауытқулары бар адамды, сонымен қатар мүгедекті өмір сүруге жан-жақты дайындау, сондай-ақ кешенді оңалту және әлеуметтік интеграция барысында оның күйі мен дамуын оңтайландыру бойынша іс-әрекет және оның әлеуметтік және жеке маңызы бар нәтижелері;

- өзіндік ерекше үрдіс және адам іс-әрекетінің нәтижесі;

- денсаулығында (дене, интеллектуалдық, эмоция мен еріктік, эстетикалық, этикалық және т. б.) ауытқулары бар жеке адамның барлық қырлары мен қасиеттерін дене жаттығуларының, табиғи орта және гигиеналық факторлардың көмегімен жетілдіру және үйлестіру құралдары мен тәсілдері. [4, 113]

«Бейімдік дене шынықтыру» және «Бейімдік спорт» терминдері көптеген шет елде ерекше қажеттілігі бар тұлғалардың интеграциясына ерекше назар аударып, кеңінен қолданылады және денсаулық жағдайында бұзушылықтары жоқ тұлғалардың жоғары жетістіктер спортынан басқа қозғалыс белсенділігінің барлық түрлерін қамтиды – яғни, жаппай спорт, түрлі білім алу деңгейіндегі дене тәрбиесі, рекреациялық қозғалыс белсенділігі және мүгедектердің жеке қозғалыс белсенділігі.

Қорытындылай келе, айтарымыз, елімізде адами капиталдың сапалы өсуін қамтамасыз етуде бейімдік дене шынықтыру денсаулығында (дене,

интеллектуалдық, эмоция мен еріктік, эстетикалық, этикалық және т.б.) ауытқулары бар жеке тұлғаларды оңалтудың және әлеуметтендірудің ең қол жетімді құралы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н. Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Жолдауы. Ақтөбе облыстық қоғамдық-саяси газеті. № 116 (20704), 6 қазан 2018 жыл.
2. Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта. М. Радуга. 1982. – с. 9.
3. Қазақстан Республикасының «Дене тәрбиесі және спорт туралы» 2014 жылғы 3 шілдедегі № 228-V Заңы. Ақорда. Астана. Online.zakon.kz
4. Бейімдік дене шынықтыру және спорт. Оқу құралы. Нұр-Сұлтан – 2019. – 99 бет.
5. Булат Джумагалиев. Газета «Білімді ел – Образованная страна». №14 (123) от 10 апреля 2018 г.
6. Балтабайқызы Нұргүл. Аутизм – ғасыр дерті. Аутизм бойынша Бірінші Республикалық Форумының материалдары. Астана. 2019 жыл 5 сәуір. 14 б.

СӨЗ АСЫЛЫН ІЗДЕСЕҢ...

ДУЙСЕБЕКОВА АЙСАУЛЕ ЕСЕНГАЗИЕВНА

Филология ғылымдарының кандидаты, АрқМПИ профессоры

ӘШІМОВА НҰРИЛА ТАЛАПБЕКҚЫЗЫ

«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 2-курс студенті

*Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты.
Арқалық қаласы aisaule_duisebekova@mail.ru*

«Асыл сөзді іздесең, Абайды оқы, ерінбе...» деп, С.Торайғыров атамыз тілге тиек еткендей, кемеңгер ақынның жан дүниесіне үңіліп, даналықтың нәр бұлағымен сусындау – жан дүниеміздің рахаты болмақ. Қазақта ақын көп болғанымен, Абай – жалғыз! Ұлы ойшылдың артында қалдырған өшпес мұралары, сан ғасырдан бері сарқылмаған қазынасы – халқымыздың Темірқазығы. Күллі әлем бүгінде Абайдың айтқан сөздерін рухани азық етіп жүр, өйткені Абай тағылымы – адам жанының емі.

Қазақты Абайсыз, Абайсыз қазақты елестету мүмкін емес, себебі біздің қазіргі өміріміз, болашағымыз, барлығы ақын шығармашылығымен үндеседі. Ойшылдың айтқан әр сөзін жүрекпен сезініп, тұла бойымызға сіндіре білсек, санамыз жаңғырып, рухани тәрбиеленеміз. Абайша айтқанда:

«Ақылмен ойлап білген сөз,
Бойыңа жұқпас сырғанап.
Ынталы жүрек сезген сөз,
Бойдағы қанды қуалар» [1,55-б.]

Дана ақынның сөзі – жүрекпен айтылған сөз. Біз жүрекпен қабылдаған кезде, оның жұмбағын шеше аламыз.

«Ұлттық сананы өзгерту үшін, ең әуелі жеке адам санасы сілкінуі тиіс». Бұл заңдылық Абай ілімінде тұнып жатыр. Ойшыл қоғам тәрбиесі – жеке тұлға тәрбиесімен бастау алатынын көрсетті. Тамшыдан тама-тама теңіз болатыны секілді, әр адам өз мінін тауып, дер кезінде шара қолдана білсе, қоғам тәрбиесінің дұрысталуына мұрындық болады.

«Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылдық керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне, Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған...» - деп, Ахмет Байтұрсынұлы Хакім Абай жайлы бірер сөз қалдырған екен.

Иә, осыншама қасиеттерді бойына жинай білуі Абайдың даналығын көрсетеді, әрі қайталанбас тұлға екенін дәлелдейді. Әдебиетімізде Абай шығармашылығын үш топқа бөліп қарастырамыз: қара сөздері (ғақлиялары), өлеңдері, аудармалары. Қайсысын алып қарасақ та, халқының мүшкіл халін ойлап, өткір тілді сөзімен сол қауіптен шығатын сара жолын көрсетеді. Абай тағылымы – жүрек ілімі, ар ілімі, яғни, терең қоғамдағы адам орны, жан мен тәннің ара-қатынасы, тәрбие мен білім мәселесі:

Өзің үшін үйренсең,
Жамандықтан жиренсең,
Ашыларсың жылма-жыл.
Біреу үшін үйренсең,
Біреу білмес, сен білсең,
Білгеніңнің бәрі – тұл...[1]

Иә, оқу инемен құдық қазғандай қиын. Бірақ оның нәтижесі бал жегендей тәтті болады. Біздің әр үйренген біліміміз, өз өміріміздің бір кірпіші. Біреу үшін емес, өзіміз үшін білім, ғылымды меңгерсек, биік шыңды бағындырарымыз хақ. Жақсылықты игі тұтып, жамандықтан іргемізді аулақ ұстасақ, дегенімізге жетеміз, халықтың қалаулысына айналамыз. Абайдың айтпағы да осы. Ақынның мақсаты халқына адал қызмет істеп, өз заманындағы ең озық ой, пікірге жетекші болу болатын, сондықтан да:

«Мақсатым тіл ұстартып өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып көңілін ашпақ», – дейді.

Хакімнің асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес. Көп нәрсені Абай сөз қылған, сол сөздерінің бәрінде де Абайдың әр нәрсенің

асылын танығаны, білгені көрінеді. Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен артықтығы әр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендігі. Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толтыруға тырысқан. Абай сөздің ажарына, сыпайылығына қарамаған, жалтақтап, жатырқамай, әр заттың қалыбын сол қалыбынша айтуды сүйген. Мәселен, «Адам бір боқ көтерген боқтың қабы...» өлеңінде тайсақтамай ақиқатты ақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазған[2,67-б.] .

Абайдың қара сөздері өлеңдері сияқты алуан түрлі мәселені қозғайды. Өлеңдеріндегі мағыналы мазмұн қарасөздерінде де қамтылады. Жанына әсер еткен түрлі оқиғалар, көзіне көрінген жайттар өлеңдерінде жырланады, қарасөздерінде тебірене жазылады. Мәселен, «Он жетінші сөзінде»: «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың» делінген, яғни, өзі үшін емес, елі үшін, туған жердің қамын ойлап, жан аямай еңбек еткен, қара терге малынған пендені - Алланың сүйіспеншілігіне ие болған, нағыз адамшылдық қасиетке лайықты, еңбекқор жан екенін айтып кеткен.

Жетінші сөзінде: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады:...» - дей, келе тән құмарын жан құмарынан бөліп көрсеткен. Ішсем, жесем, ұйықтасам деген баланы тән құмарлығын ойлаған мінезді бала деп, ал, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген баланы жан құмарлығына берілген бала деп саралаған.

Абай шығармаларын бастауыш сыныптарда тәрбиелік мақсатта пайдалануда педагог-ғалымдар мен психологтардың жас ерекшеліктері туралы ілімін және Абай шығармаларын тәрбиелік мақсатқа тиімді қолдану керек. Мәселен, 1-сынып оқушыларының бойына сіңіретін негізгі әдет, дағдыларының бірі оларды тәртіпке бойсынуға тәрбиелеуде ақын шығармаларын осы мәселені шешетін құрал ретінде қолданылуы тиіс.

Бастауыш оқушыларының Абайдың өз сөзімен айтсақ, «білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен» деген жан құмарының басымдығымен қатар қайратының әлсіздігі, әсерленгіштік пен жақсы оқуға ұмтылумен қатар бір нәрсеге ұзақ көңіл қоюының қиындығы, зейінділігі жақсы болғанымен, табандылығы нашар болып келетіні белгілі. Осылардың бәрін дұрыс орындау тәртіптілікке қатысты. Сондықтан 1-сыныптан бастап-ақ оқушыларды тәртіпке бағынуға тәрбиелеу кейінгі сыныптарда, тіпті бүкіл өмірінде аса маңызды[3.94 б.].

Балаларды тәртіптілікке тәрбиелеуде Абай шығармаларын тиімді пайдалануға болады. Мәселен, ақынның 32- қара сөзіндегі пікірді арқау етіп, оқушыларға оқудағы мақсат білу, білмекке ұмтылу, ал білу деген көргенін, естігенін көңілге түйіп, тағы да білмегенін білу үшін пайдалану. Мұны 19-қара сөзіндегі «естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады ... Сол естілердің естіп білген жақсы нәрселерін ескермес, жаман дегеннен сақтаса, сонда іске жарайды...», – деген үзінділер мен өлеңдеріндегі осы секілді пікірлерді пайдалануға болады. Бұлар, әрине бала ұғымына ауыр болса да ұстаздар көмегімен игертуге болады.

Айталық, 32-қара сөзден мынадай үзінділерді оқушыларға жаттатып, әр кез үйрету пайдалы әдет-дағдылар қалыптастырудың кепілі: 1. Бір ғана білмектің өзін дәулет біл.

2. Білгеніңді берік ұстап, білмегеніңді білсем екен деп үміттен.

3. Әрбір естігеніңді, көргеніңді жақсы ұғынып ал.

Немесе 19- қарасөзінен:

1. Естіген жақсы нәрселерді ескер, жаманнан сақтан.

2. Есіткеніңді қайта сұрап ал.

3. Есіткеніңді ұғайын деп ұмтыл, т.б.

Міне, осылайша оқушылардың бойында тәртіпке бойсыну сезімдері мен дағдыларын қалыптастыруда Абай шығармаларынан көптеген материалдар тауып пайдалануға болады [4,73-б.].

Бастауыштың 4-сыныбында оқу-ғылым тақырыбы жалғастырылады, оны Абайдың 38-қарасөзіндегі ғылым туралы пікірлер арқылы тереңдетуге болады: «адамның ғылыми, білімі хақиқитқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтық бірлән табылады... ол хәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық» екендігін түсіндірумен қатар адамның өміріндегі ғылымның маңызын ұғындыру үшін ақынның

17- қарасөзіндегі ғылым туралы пікірін пайдалану және:

Ғалым болмай немене

Балалықты қисаңыз.

Болмасаң да ұқсап бақ,

Бір ғалымды көрсеңіз.

Ондай болмақ қайда деп

Айтпа ғылым сүйсеңіз

деген өлең жолдарындағы «балалықты қисаңыз» және «болмаса да ұқсап бақ» деген сөздерінің маңызын ашып түсіндіру керек.

Абай тәрбие мәселесіне ерекше көңіл бөлді. «Әне оны берем, міне мұны берем деп, бастан балаңды алдағаныңа маз боласың, соңынан балаң алдамшы болса кімнен көресің? “Боқта” деп біреуді боқтатып, “кәпір, қияңқы, осыған тимендерші” деп, оны мақсаттандырып тентектікке үйретіп қойып, “қу, сұм бол” деп, “пәленшенің баласы сенің сыртыңнан сатып кетеді” деп, тірі жанға сендірмей жат мінез қыласың » деп, теріс тәрбие беретін ата-аналарды қатты сынға алады. «Ақыл- ардың сақтаушысы» деп қарап, адамгершілік мәселелерін жоғары бағалап, ар тазалығы үшін күресуді дәріптеген ұлы ағартушы –

Ынсап, ұят, ар-намыс, сабыр, талап,

Бұларды керек қылмас ешкім қалап...

Терең ой, терең ғылым іздемейді

Өтірік пен өсекті жөндей сабап, –

деп, кейбір адамдардың іс- әрекетіне кейістік білдіреді.

Талап, еңбек, терең ой,

Қанағат, рақым ойлап қой,

Бес асыл іс көнсеңіз, –

деп, ел қамын ойлаған адамның бойында қандай қасиеттің болуы керектігін тізбектейді. Ақылды азамат болу үшін адам бойындағы қасиеттердің қалыбы үш нәрсеге байланысты екендігін айтады:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек,–

деп адам мінезіндегі орынсыз мақтап, ойсыздық, салғырттық, жалқаулық, күншілдік, көрсеқызарлық сияқты жаман әдеттердің ақыл мен ойды тоздыратындығын айта келіп, естігенді есте сақтау, көргеннен үлгі-өнеге алу, жаман әдет- дағдылардан бойын аулақ ұстау, нәпсіні ақылға жеңгізу, ұстамды болу сияқты адамгершілік қасиеттерді қастерлейді.

Абай ұрығын сепкен оқу, өнер- білім, адамгершілік әдет, мораль мәселелері қазақ халқының рухани азығына айналып отыр.

Қоғамдағы кез келген дерттің емі ақын шығармашылығында көрініс тапқан. Ғибратқа толы, пәлсапалы мол ілімінде маржандай тізілген мәнді сөздері жүрекке жетпей қоймайды. Оның қасиеттілігі ешқашан жоғалмайды. Ол – мәңгі. Өзінің асылдық қасиетін жоғалтпаған Абай сепкен ұрық, еккен дәндер бір ғасырдан бері өсіп-өніп біздің әдебиетімізді, мәдениетімізді, бүкіл рухани өмірімізді көркейтіп келеді.

Қазақ әдебиетінің өркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орны, кеменгерлігі, ақын мұрасының рухани көздері, көркемдік әлемі, данышпандық келбетінің алар орны ерекше. Қорыта айтқанда, Абай Құнанбайұлы – қазақ халқының басындағы мәңгі жарық жұлдызы, қайталанбас мықты сөз зергері.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А.Ахметов. Абайдың өлеңдер жинағы. Алматы: «Жазушы» баспасы, 2001
2. С.С.Қорабай. Абай. Ұлы дала тұлғалары. – Алматы: «Әдебиет Әлемі» баспасы, 2013
3. Әуезов М. Абай жолы. 4-том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2009

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РОЛІ

ЕРГАЛИЕВА Г.А.

п.э.к., доцент

ЕШНИЯЗОВА Н.Ж.

Магистрант

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Орал қаласы, Қазақстан*

Қазақстан 2030 стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазіргі уақытта оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ғылыми зерттеулердің алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр.

Бүгінгі жаһандану заманында әлемде орын алып отырған кең ауқымды қарыштап дамудағы өзгерістерге, сондай-ақ ақпараттық жаңару олардың шұғыл дамуы жиырма бірінші ғасырға жаңа білім мен соған сай түсінікті қалыптастыруды қажет етеді.

Білім беру жүйесінде тұлғаға бағытталған оқытудың оқу үдерісіне енуі мектепте бір жағынан мазмұнды, тәжірибеге бағытталған екінші жағынан қолжетімді және қызықты болуды көздейді. Мұғалімдер үшін білімді игерту маңызды болғанымен, бірақ қазіргі уақытта оқу үдерісінің басты мақсаты баланы сыни тұрғыдан ойлауға үйрету маңыздылығы арта түсуде. Болашаққа арналған заманауи білім беру жүйесі жылдам дамып келе жатқанда ақпараттар ағынына жедел жету қабілетіне негізделуі керек, демек, заманауи білім алынған ақпаратты түсіне білу және қолдану құқығын иеленеді.

Бұл тұрғыда ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізе келе психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау кезеңде мектеп оқушыларының сын тұрғысынан ойлауды дамыту мәселесі түрлі аспектілерде қарастырылғандығын көруге болады. Қазіргі кездегі әдістемелік, педагогикалық және ғылыми еңбектерде оқытудың жаңа технологияларына, интерактивті құралдары мен ұғымына, оны жүйелеуге, оны пайдаланудың тиімділіктері туралы көптеген еңбектер жарық көруде. Педагогика-психологиялық іс-әрекет теориясы туралы ілімді Шамова Т.И., [1] Елеубай С. [2] Шоқаева Г.Ә. [3] Исаева З.А., Мынбаева А.К., Садвакасова З.М [4], Бұзаубақова К.Ж., [5] Өстемиров Қ., Айтбаева А., [6] т.б. еңбектерінде қарастырылады. Оқытудың интерактивті әдістемелерімен Қазақстандық ғалымдар Әлімбекова А.С. [7], Тұрғынбаева Б.А. [8],

Тұрлыханова М. [9] жан-жақты айналысуда. Бүгінгі таңда жеке тұлғаны басқару емес, оның даму үдерісін басқару қажет. Оқушы белсенділігінің әсерін арттыру үшін қолданылатын әдістерді-интерактивті әдіс деп атайды. Соңғы кездегі отандық және шетелдік ғалымдар еңбектерінде сыни тұрғыдан ойлауды дамыту Заир-Бек С.И, Мушавинская И.В., Халперн Д., Хулл К.С, Поллат Е.П. және т.б.ғалымдар еңбектерінде зерттелгендігін көруге болады.

Е.Поллат психология мен білім берудегі гуманистік көзқарастың басты ерекшелігі – адамның даралығына, оның жеке басына, тәуелсіз сын тұрғысынан ойлаудың саналы дамуына ерекше назар аудару ...» керектігін сипаттай келе адам дамуындағы саналы көзқарастың қалыптасуының негізі сыни тұрғысынан ойлау екендігіне тоқталып кетеді [45]. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтармен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; ... оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» делінген. Интерактивті оқыту әдістері тұлғааралық қарым – қатынасқа негізделі отырып, «жеке тұлғаны дамытуға бағытталатын» қазіргі білім беру парадигмасын қанағаттандырады. Осындай жаңа технологияның бірі сыни тұрғысынан ойлау сапалы білім алудың алғышарттары болып табылатын таным белсенділігі мен ізденіс дербестігін қалыптастырып қана қоймай, тұлғаны ары қарай дамытады.

Қазіргі таңда сын тұрғысынан ойлауды дамыту міндеті бірінші кезекте тұр. Бүгінгі күні ақпарат алу ғана емес, оны сыни бағалау, түсіну, қолдануға үйрету маңызды. Жаңа ақпаратпен танысқан кезде оқушылар жаңа ойлар мен әртүрлі көзқарастарды саралай келе, осы ақпараттың дәлдігі мен құндылығы туралы қорытынды жасау арқылы сыни ойлана білуі керек.

«Сын тұрғысынан ойлау» терминінің анықтамасына түрлі параметрлер кіреді: дағдылар, іс-шаралар, құндылықтар. «Стивен Норисстің пікірінше, сын тұрғысынан ойлау – бұл сенуге болатын нәрселер туралы ұтымды түсінік – деп сипатталады.

Бразилиялық педагог Пауло Фрейр пікірінше, дәстүрлі «кумулятивтік» білім беруді «проблемалық-деңгейлі» біліммен алмастыруға тиіс, ол кезде оқушылар нақты өмірлік мәселелермен айналыса отырып дамиды деп тұлғаның дамуындағы тәжірибеге бағытталған оқытудың тиімділігін атап өтеді. «Тек белгілі бір проблемамен күресіп, қиын жағдайдан өз жолын табу арқылы тұлға сыни ойлайды». Осылай өз бойында ұшқыр ойлауды, кез-келген уақытта жол таба білуді, шешім қабылдай алу қабілетін дамытуға сыни ойлау негіз болады.

Сыни тұрғыдан ойлаудың философиялық негіздері мұғалімнің, оқушының және оқу үдерісінің қазіргі заманғы азаматтық қоғамдағы қызметінің мағынасын түсінуге көмектеседі.

Сыни ойлау дегеніміз не?

- Бұл адамның ойлау қабілеті.
- Бұл идеялар мен ақпараттың өзара әрекеттесуінің табиғи жолы.

- Өмірдің жеке тәжірибесі туралы жаңа ақпаратты енгізіп, бейжай қабылдамай, ойлауды ашық ету.

- Ойлауды бағалау, рефлексиялау.

Соңғы уақытта білім беру жүйесіндегі оқыту мәселелері зерттеушілердің назарын ерекше аударып отыр. Осы күні мектепте әлеуметті жағынан белсенді, еркін ойлай алатын, өз бетінше жаңа ақпаратты меңгере білетін, саналы адамдар тәрбиелеуге талап қойылуда. Осыған байланысты қазіргі жағдайда мектеп оқушысының төменгі сыныптан бастап оқуға деген қызығушылығын, танымдық әрекет белсенділігін қалыптастыру үшін мұғалім сапалы оқытуға негізделген жаңа бағдарламамен, жаңа технологиялармен оқыту қажет.

Сыни ойлауды дамыту технологиясы XX ғасырдың соңында АҚШ-та дамыды (С. Temple, D. Steele, K. Meredith). Ол ресейлік отандық технологиялар ұжымдық және топтық оқыту әдістерінің идеялары мен әдістерін синтездейді, сондай-ақ ынтымақтастық, дамуды үйретеді. Ол ашық ақпараттық кеңістіктің негізгі дағдыларын меңгеруге, мәдениетаралық өзара әрекеттесуге кіретін ашық қоғамның азаматтық қасиеттерін дамытуға бағытталған. Технология білім беру саласындағы кең ауқымды мәселелерді шешуге негізделген.

Тұлға қалыптасуында сыни тұрғысынан ойлаудың Л.С.Выготский оқу және жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды қалыптастыру технологиясын зерттей келе «әрбір көрініс – бұл ішкі даулардың нәтижесі; ол адам бойындағы жаңа сілкіністі туындатады – дей келе оқушының бойындағы ойлау қабілеті сындарлы көзқарастарды салыстырмалы қолданғанда дамидығына тоқталады. Д.Дьюи, Дж.Пиагет және Л.С.Выготскийдің еңбектерінде оқушы мен оқытушының шығармашылық ынтымақтастығы, оқушыларға кез келген материалға талдау жүргізуде шынайы еңбек нәтижесімен бірге шығармашылық көзқарастың дамидығын дәлелдейді.

Осылайша, ғалымдар көзқарастарын талдай келе балаларға сыни ойлауға үйрету – «бір мезгілде сенімсіздікті айқын анықтамамен, анық нұсқаулармен өшіре алатын және и л л ю з и я ғ а батыру қаупін едәуір төмендететін заманауи мәдениеттің және бүкіл адамзат өркениетінің жалғыз құралы» деп есептейміз.

Мұғалімдер тарапынан көрсетілетін көмек пен қадағалаулар қиындықтарды жоюға емес, керісінше оқушының оларды жеңу үшін жасалатын іс-әрекеттеріне тиіс жұмыс жасалуы қажет. Осылайша, оқу процесінде жасөспірімдерді сыни ойлауды дамыту қажеттілігі мен сабақтарда осы мәселені шешу үшін психологиялық, педагогикалық және әдістемелік негіздердің жетіспеушілігі арасындағы қайшылық анықталады. Оқыту үрдісінде жасөспірімдерде сыни ойлауды дамыту келесі жағдайларда тиімдірек болады:

- 1) мектеп оқушыларына сыни ойлауды дамыту мақсатты түрде жүзеге асырылады.

- 2) оқушылардың сыни ойлаудың бастапқы деңгейін ескеру қажет;

- 3) оқу материалдарының мазмұнын таңдау оқушылардың сын тұрғысынан ойлаудың барлық компоненттерін дамыту (мотивациялық, қызмет, рефлексиялық-бағалау);

4) кіші жасөспірім оқушыларының психологиялық ерекшеліктері ескеріледі;

5) сыни ойлауды дамытудың әртүрлі әдістері оқу сабақтарында (кластердегі ақпаратты ұсыну, дұрыс және бұрыс пікірлер, миға шабуыл, графикалық техника және т.б.) қолданылады;

Ойлау – бұл көптеген ғылымдарды зерттеу, оны әртүрлі аспектілерде және түрлі көзқарастарда талдауға ие.

Н.В.Шахматовтың В.И.Далдың «Ұлы орыс тілінің түсіндірмелі сөздігінде» ойлау – бұл шындықтың жалпыланған, делдалдық көрінісі арқылы сипатталатын адамның танымдық белсенділігі. Оны іс жүзінде келгенде ақыл ретінде түсінуге болады» деп сипатталған. Ендеше тұлғаның бойында ақыл-ойдың дамып жетілуіне сыни тұрғысынан ойлау технологиясы бірден-бір үлес қосатыны белгілі.

Теориялық тұжырымдамалық ойлау – бұл ойлау, адамның тапсырманы шешу процесінде ұғымдарға жүгінетін, сезім арқылы жинақталған тәжірибеге тікелей қатысы жоқ әрекеттерді жүзеге асыратын ақылға қонымды іс-қимылдар. Ол тұжырымдамалық формада, пікірлерде, тұжырымдарда баяндалған басқа адамдар алған дайын білімдерді пайдалана отырып, ең алдымен, ойша мәселені шешуді талқылайды және іздейді.

Теориялық образды ойлау ғылыми теориялық зерттеулерге тән.

Мәселені шешу үшін пайдаланатын материал түсінікті емес, сол себепті адамның пікірлері мен қорытындылары, сондай-ақ суреттер немесе қиялдың арқасында шығармашылық жаңарып отырады. Теориялық бейнелі ойлаудың ерекшелігі тікелей жататынын шығарылады.

Мұндай ойлауды әдебиетші, өнерпаз, суретші, жалпы алғанда, шығармашылық жұмыспен айналысатын адамдар пайдаланады. Қызығушылықты арттыратын тапсырмалар беріп, ақыл-ойын арттыра отырып, ойлау қабілеті өзгерту арқылы нәтижеге қол жеткізуге болады. Ойлаудың қарастырылған екі түрі-теориялық тұжырымдамалық және теориялық образды – шын мәнінде, әдетте, қатар жүреді. Олар бір-бірін жақсы толықтырады, адамның болмысында әр түрлі болғанымен, бірақ өзара байланысты жақтарын ашады. Объективті тұжырымдамалық қабылдау нақты емес, ал субъективті қабылдау теориялық бейнелі ойлауға мүмкіндік береді. Мұндай ойлау болмаса, іс жүзінде біздің қабылдауымыз соншалық терең және жан-жақты, дәл және нақты болмайды. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясын қолданып оқытуда білім басқаша формаға ие болады. Бір жағынан, олар қоршаған әлем туралы нақты ақпаратты ұсынады. Осы ақпараттардың ерекшелігі оқушы оны педагогтан дайын жүйе түрінде емес, өзіндік белсенділігі барысында алады. Педагог оқушыларды белсендендіретін, өздері сұрап, әрекет ететіндей жағдай құруы тиіс. Осындай жағдайларда «оқушы басқа оқушылармен бірлесе отырып, туындаған проблеманы немесе кедергіні жеңу үшін білімін толықтыруға мүмкіндік беретін қабілеттерге ие болады. Екінші жағынан, оқушылар сабақ барысында басқа оқушылармен өзара әрекеттестік барысында педагогтың жетекшілігімен өзіне, әлеуметке,

жалпы әлемге деген қарым-қатынасы тұрасында сыннан өткен іс-әрекет тәсілдерінің жүйесін игереді, білімді іздеудің саналуан механизмдерін меңгереді. Сондықтан оқушылардың алған білімі бір мезетте олардың өз бетінше тапқан құралы болып табылады.

Демек, сыни тұрғысынан ойлауға оқытудың мақсаты – бұл оқушылардың білімді өзі ізденіп, меңгеріп, құрастыруына педагогтың жағдай құруы. Бұл белсенді оқыту мақсатының дәстүрлі білім беру жүйесі мақсатынан принциптік тұрғыдағы айырмашылығы болып табылады. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясын сабақта қолдану *мұғалімнен қажетті әдістемелік және психологиялық білім мен іскерлікті қажет етеді. Мысалы, оқу процесіндегі барлық қатысушыларды ойды талдауға жұмылдыру, оқушылардың психологиялық дайындығын қамтамасыз ету, жұмыс кезеңдерін уақытпен белгілеу, негізгі түсініктерді визуализациялауды ұйымдастыра алуы қажет. Осы оқыту әдісін қолданатын мұғалім талаптарға сай болуы, яғни үйренуі керек.*

Оқыту әдістерінің көп түрлілігі, олардың бірте-бірте жетілуі ұстаз алдына нақты сабақта тиімді әдістерді анықтап, қолдану керектігі туралы күрделі мәселе қояды. Еліміздегі ұлттық қоғамды кемелдендіру ел болашағы – жас ұрпақты жаңа инновациялық әдісте рухтық тәлім және білім негіздерімен қаруландырып, қалыптастыру қажеттігі туындауда. Сыни тұрғысынан ойлауда оқушылар жаңа білім алып қана қоймайды, өзіндік таным процестің өзін дамытады, оны әлдеқайда жоғары топтасу мен еңбектесу дәрежесіне көтеруге қол жеткізді. Сыни ойлау – бұл танымдық ойлау әрекетін арнаулы ұйымдастыру формасы. Ол толық айқындалған және мақсатын алдын-ала болжауға болатын оқыту түрі болғандықтан оның тұлғаны жан-жақты қалыптастырудағы ролі зор деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шамова Т.И., Третьякова П.И. Педагогические технологии: что это такое и как их использовать в современной школе. – М., 1994
2. Елеубай С. Білім беру технологиясының қазіргі проблемалары. Алматы, 2001. – 270 б.
3. Шоқаева Г.Ә. Жаңа технология енгізу арқылы оқу процесінің деңгейін көтеру. №18,5б.//Қазақстан мұғалімі//№18, 2002
4. Исаева З.А., Мынбаева А.К., Садвакасова З.М., КазНУ им. аль-Фараби, Активные методы и формы обучения в высшей школе, 2005
5. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. (Оқулық). Тараз. ТарМУ, 2003
6. Өстеміров Қ., Айтбаева А, Қазіргі білім беру технологиялары, Алматы, 2006
7. Әлімбекова А.С. Білім беруді жаңаша ұйымдастыру тәжірибесінен //Білім- Образование// №2(8), 2002
8. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. Алматы, 2000, 16 б.

9. Тұрлыханова М. Педагогикалық технологиялар оқу үрдісінде. Алматы, 2000. – 21 б.

ИНФОРМАТИКА ПӘНІНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН КІРІКТІРІП ОҚЫТУ

ЖАНТАСОВА Ж.З.

техника ғылымдарының кандидаты

БАЙРОВА Г.О.

магистрант

*С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қаласы, Қазақстан республикасы
zheniskul_z@mail.ru*

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін, оның ішінде жалпы орта білім беруді жетілдіру бойынша кең көлемді іс-шаралар жүзеге асырылуда. Көпшілікке белгілі Интернет желісінде қажетті халықаралық нормативтік және техникалық құжаттар шет тілінде көп көлемде жинақталған. Сондықтан ХХІ ғасырда экономикалық, әлеуметтік және білім саласында тек бір тілде білім білу жеткіліксіз. Қазақстан Республикасы Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «100 нақты қадам» жоспарын іске асыру шеңберінде Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде ағылшын тілінде оқытуға кезең-кезеңмен көшу жоғары сыныптарда және жоғары оқу орындарында жүзеге асырылып жатыр [1]. Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің және Қазақстан Республикасы инвестициялар және даму министрінің бұйрығына сәйкес Жол картасы бекітілген [2]. Жол картасына сәйкес, оқыту үрдісінде қолдануға қажетті Үш тілді оқытудың бірыңғай тілдік стандарты әзірленді (<https://nao.kz/>) (2016 ж.). Тілдік стандарт Қазақстан мектептерінің барлық түрлерінде үш мақсатты тілді оқытудың жалпы шегін (тәсілдері, принциптері, стратегиялары) анықтайтын негіздемелік құжат болып табылады [2].

Елбасы Н.Назарбаев жастардың қазақ тілімен қатар орыс және ағылшын тілдерін де белсенді меңгеруі үшін мемлекеттік деңгейде көп мүмкіндіктер жасалуда. Орта білім беру ұйымдарында жаңа міндеттер, жаңа талаптар, жаңа мақсаттар қойылып кезең кезеңмен дайындық жұмыстары іске асырылуда. Алғашқы кезең-мұғалімдерді даярлау кезеңі. Осы жоба аясында «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы акционерлік қоғамы, Назарбаев Университеті, «Ustaz Learning Profesional» орталығы информатика пәні мұғалімдерін үш кезеңнен тұратын «Үш тілде оқыту жағдайында мұғалімдердің пәндік және тілдік-қатысымдық құзыреттіліктерін қалыптастыру»

тақырыбындағы ұзақ мерзімді курсы оқытуда. Курс бағдарламасы 3 модульден тұрады:

- 1) үдемелі ағылшын тілі;
- 2) мұғалімнің педагогикалық шеберлігі;
- 3) жаратылыстану-математикалық бағытындағы пәндерді кіріктіріп оқыту әдістемесі (TKT) (Teaching Knowledge Test) CLIL (Content Language Integrated Learning)).

Курс нәтижесінде тыңдаушылардың ағылшын тілін меңгеру деңгейі FCE (First Certificate in English) емтиханы және ағылшын тілінде оқыту әдістемесін меңгеруі Кембридж университетінің TKT CLIL емтиханы арқылы анықталады.

2006 жылы үш тілді білім беруде басшылыққа алынатын келесі мемлекеттік құжаттар тіркелген:

1) Елбасымыздың Қазақстан халқының Ассамблеясының XII сессиясында үштілділікті елімізге енгізу туралы идеясын жариялауы;

2) 2007 жылы 28 ақпанда «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауы;

3) 2015 жылы қарашада еліміздегі үш бірдей министрліктің бірлескен «Үш тілде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған жол картасының» бекітілуі. Атап айтсақ, 1.3 пункті бойынша оқыту тіліне қарамастан жоғары сыныптарда «Информатика», «Физика», «Биология», «Химия» пәндерін ағылшын тілінде оқытуды 2020-2021 жылдарға жобаласа, 3.2 пункті бойынша 2017-2020 жылдарға пәндерді, яғни информатика, физика, химия, биология және тілді біріктіріп оқыту бойынша оқу-әдістемелік құралдарды жасауды көздейді;

4) 2016 жылы 1 наурызда ҚР Президентінің №205 Жарлығымен Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бекітілді [3].

Міне, осы аталған құжаттардың негізінде «Информатика» пәні педагогикалық қызметкерлерінің біліктілігін ағылшын тілінде арттыруға арналған бағдарламасы бойынша курстар жоспары жүзеге асырылуда. Аталған бағдарламаны орындау жолдарының бірі информатика пәнін және тілді кіріктіріп оқыту бойынша билингвалдық (қос тілділік) білім беру оқу-әдістемелік құрал әзірлеу. Билингвизмнің қазақша баламасы – қостілділік. Қостілділік қазақтың «қос» («екі» сөзімен мәндес) және «тіл» (адамдардың өзара қарым-қатынас құралы) деген сөздерден тұрады. Бұл орыстың «двуязычие» («два», «язык» деген сөздерінен тұрады) және билингвизм (арғы тегі латынның *bi* – «екі» және *lingua* – «тіл» деген сөздерінен, орыс тілінде – кірме сөз) сөздерінің қазақша баламасы.

Екі тілді қолдану фактісі ғылыми тұрғыда XIX ғасырда сөз болғанымен, «билингвизм» терминін ғылымға тілдердің түйісуі (контакт) негізінде У.Вайнрайх 1953 жылы енгізді. Бұл еңбек орыс тілінде «Языковые контакты» деген атпен 1979 жылы жарық көрді [5].

«Билингв» ұғымын қарастырған М.Сводеш бұл терминнен кез келген адамның екі тілді әр түрлі деңгейде (екеуін де жетік; біреуін жетік, ал екіншісін

нашар) меңгеруін түсінеді. Билингв деп екі тілді бірдей дәрежеде меңгерген адамды айту керек деген пікір көп айтылады. Алайда бұл жағдайда билингвтер деп кейбір аудармашыларды, дипломаттар мен мұғалімдерді ғана айтамыз, «екі тілді бірдей дәрежеде білмейтін жүздеген миллион қостілді адамдарды бұл түсінікке енгізе алмай қаламыз» дейді Дж.Фишман. Осындай пікірді К.Х.Ханазаров, К.К.Мусаевтар да қауаттайды. Отандық тіл білімінде қостілділік мәселелері Э.Д.Сүлейменова, М.М.Копыленко, З.К.Ахметжанова, С.Е.Байболсынова, М.К.Исаев, Б.Хасанұлы, Г.А.Ғабдуллина еңбектерінде қарастырылған [4].

Тілдік бағдарламалардың көпшілігі-шет тілі оқу пәні болып табылады, ал қостілді білім беру бағдарламалары оны оқыту құралы ретінде қолданады[4]. Сонымен, ғалымдардың еңбектерін зерттеулері көрсеткендей, екі тілде оқыту кіріктіріп оқытудың ерекше түрі ретінде қарастырылмаған.

Билингвиальды білім беру жүйесінде инновациялық педагогиканы және әдістемелік тәсілдерді игеруге мүмкіндік береді. Екі білім беру жүйесінің тәжірибесіне сүйене отырып, оқыту динамикалық сипатқа ие болады, ол білім беру мазмұнын белсенді және іс-әрекетті меңгеруге, оларды ынталандыра және бағыттай отырып білім алушылардың алдында туындайтын өз бетінше шешуге ықпал етеді.

Кіріктіріп оқыту дегенде ең алдымен сабақта пәнаралық байланыстарды дамытуды қарастыру маңызды екені ескеріледі. Тіл мен пәнді пәнаралық байланысты жүзеге асырып оқыту танымдық міндеттерді, ұсыныстар жасауды, оқушының шығармашылық әлеуетін жүзеге асыруға көп жағдай жасалады [2].

Мектеп мұғалімдері үшін қос тілде білім беруде заманауи CLIL әдісін белсенді қолдану өте тиімді. Ағылшын тілін информатика пәнімен кіріктіріп оқыту арқылы оқушыларды білім алуға қызығушылықтарын арттыруға, оларды ғылыми тіл дағдыларын дамытуға, информатика терминдерін қазақ тілінде ғана емес, ағылшын тіліндегі баламасын қолдануға және олардың ағылшын тілінде сауатты түрде «Үштілділік» ұлттық жоба аясында білімін дамуға болады

Кіріктіріп оқытуда ең алдымен сабақта пәнаралық байланыстарды дамытуды қарастыру маңызды екені ескеріледі. Тіл мен пәнаралық байланысты жүзеге асырып оқыту танымдық міндеттерді, ұсыныстар жасауды, оқушының шығармашылық әлеуетін жүзеге асыруға көп жағдай жасайды [1].

Информатика пәнін кіріктіріп оқыту барысында қолданылатын әдіс-тәсілдері:

1. Информатикалық диктанттар жүргізу;
2. Диалогтық түрде оқушыларды бір-бірімен тілдесуін дамыту бойынша жаттығулар орындау.
3. Жаңа мәтіндер, терминдер арқылы оқушылармен жұмыстар жасау.
4. Сөздер мен сөйлемдерді жаздыру арқылы бір-бірімен өзара тексерулер жүргізу.
5. Қолданылған мәліметтің көлемін арттырып отыру.
6. Суреттер мен сөздерді сәйкестендіру арқылы жаттығулар орындау.
7. Жалпы логикалық ойындар арқылы сөздік қорларын кеңейту.

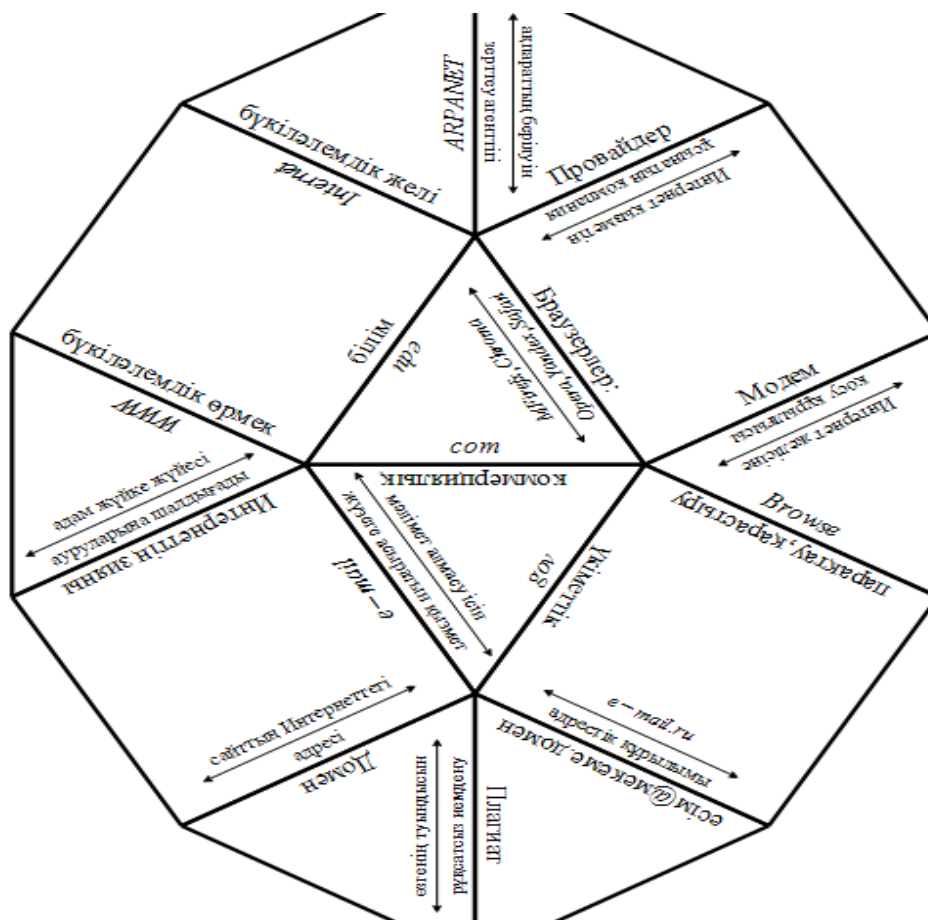
8. Оқушыларды әр түрлі терминдерді жатқа айтуға дағдыландыру [4].

CLIL технологиясын тәжірибеге сәтті енгізудің негізгі компоненттерінің бірі - сабақты дұрыс жоспарлау. Бұл проблемалық сәттердің пайда болуына жол бермейді, материалдың оқу процесіне енуін жақсартады. CLIL әдісін тәжірибелік тестілеу информатика сабақтарына арналған бірқатар жаттығулар жасауға әкелді. Қалыптастырылған тапсырманың нысаны күтілетін нәтижелерге тікелей байланысты. Тақырыпты бекіту үшін теориялық материалдар алдын-ала беріледі. Кілт сөздер жаттығудан бұрын беріледі. Жаттығуды аяқтағаннан кейін оқушыға құрылымдағы қажетті сөздерді алмастырып, мағынасы бойынша қажетті ұғымды алу қиын болмайды деп күтілуде.

Информатика сабағында CLIL әдісін қолданылған жаттығуларынан мысалы келтірілген. Алғашқы кезеңде кілттік сөздер кестесі ұсынылады (Кесте 1). «Ғаламдық Интернет желісі» тақырыбына арналған тапсырма жасауда Tarsia бағдарламасын пайдаланған өте қолайлы: үшбұрыштар мен квадраттардан тұратын фигуралар көмегімен тапсырмаларды құрастыруға мүмкіндік береді [6]. Бұл тапсырмада бір фигурада орналастырылған жауаптарды оқушы басқа фигурадан іздейді. Бұл оқушылардың қызығушылығын дамытады, белсенділігін ізденіске итермелейді және назар аударады. Тапсырмалар «Мозаика» принципі бойынша салынған.

Кесте 1. «Желілер» тақырыбына арналған кілт сөздердің мысалы

Сымсыз желі	Беспроводная сеть	Wireless Network
Сымсыз дербес желілер	Беспроводные персональные сети	Wireless Personal Area Networks
Сымсыз жергілікті желі	Беспроводные локальные сети	Wireless Local Area Networks
Қала көлеміндегі сымсыз желілер	Беспроводные городские сети	Wireless Metropolitan Area Networks

Сурет 1. Tarsia программасында орындалған тапсырма

Келесі тапсырмада әріптердің дұрыс ретін анықтап, сөздердің семантикалық мағынасын қалпына келтіру керек. Тапсырманың бұл түрін, мысалы, «Ақпаратты ұсыну» бөлімінде сөздерді біріктіріп, дұрыс жазуға пайдалануға болады.

1. Rearrange the letters

- A) dgiit _____
- B) bti _____
- C) Brniay _____
- D) Atada _____

Сурет 2. Ақпаратты ұсыну

Төменде берілген тапсырмалар сын тұрғысынан ойлауға баулиды. Сонымен қатар пәнаралық байланыс оқушыларға бір пәннен алған білімдерін екінші пәнге қолдануға көмектеседі, яғни оқушы алған білімін саралап өмірлік жағдайда тиімді қолдануға үйренеді.

2. Match the verbs with the nouns

1. Recharge	a. digital photos
2. Click on	b. faxes
3. Dial	c. number on your mobile phone

4. Give	d. a presentation
5. Move	e. something with the mouse
6. Print out	f. the batterey
7. Send and receive	g. the mouse
8. Take some	h. twenty pages

3 Tick TRUE or FALSE next to each other

Statement	TRUE	FALSE
A command line interface is a user friendly method of communication with a computer		
A desktop computer is not easily carried around		
A joystick is an example of hardware		
Output devices are examples of software		

Сурет 3. Ақиқат немесе Жалғандығын анықтау

Қорыта келгенде, жалпы білім беру бағдарламасына кіріктіріп оқыту, оқу пәнінің мазмұнын ағылшын тілінде меңгеру құралы ретінде қолданылады. Сөйтіп, оқушылардың тақырыпқа деген қызулығы туындап, бұл өз кезегінде тілді қолдануға ынталандырады. Білім алушы тілді мақсатты түрде үйрене бастайды, өйткені тіл нақты коммуникативтік міндеттерді шешуге қолданылады. Сонымен қатар оқу пәні мен тіл пәнін кіріктіре оқытудың нәтижелілігі көптеген факторларға, еңбастысы, мұғалімдердің тілдік және әдістемелік дайындықтарына байланысты болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. 2019-2020 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2019. – 384 б.
2. Үш тілде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған Жол картасы
3. Үштілді білім беру жағдайында жұмыс істейтін педагогикалық кадрларды даярлаудың қолданыстағы бағдарламаларының мазмұнын талдау. Талдамалы анықтама. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2016. – 51 б.
4. Хабарова Л.П. Билингвальное образование в высшей школе: зарубежный и отечественный опыт // Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского. 2011. – № 24. – с. 846-852.
5. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования./ Перевод с англ. и комментарии Ю.А. Жлуктенко; вступит. ст. В.Н. Ярцевой.-К: Вища школа, 1979. – с. 264
6. Байрова Г.О., Жантасова Ж.З. Разработка учебно-методических материалов по информатике в условиях билингвального обучения школьников.

БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАНҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ҚОНЫСБАЕВ ҚАНАТ БОЛАТОВИЧ

АрқМПИ доценті

*Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты,
Арқалық қаласы
roza.zhandildina@mail.ru*

Қазақстанның бәсекеге қабілетті, қуатты мемлекет болып қалыптасуын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі және оның дамуының өзегі – білім беру жүйесі. Білім беру жүйесінің алдында тұрған басты міндет – білім сапасының бәсекеге қабілеттілігін арттыру, бұл өз кезегінде азаматтардың кез келген салада бәсекеге қабілетті болуын талап етеді [1,33].

Осыған орай Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған елдердің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін – білім» екенін айта келіп, ол үшін «Бізге экономикалық және қоғамдық жаңару қажеттіліктеріне сай келетін осы заманғы білім беру жүйесі қажет», – деп білім беру жүйесін жетілдіру мәселесін алға қойған болатын.

Функционалдық сауаттылық білім берудегі жаңа басымдықтарды айқындайды: алынған білімді өмірден практика жүзінде қолдануды, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеуді, идеялар тудырып және іске асыруды, өзінің көзқарасын негіздей білуді қалыптастырады. Жеке тұлғаның функционалдық сапаларын белсенділік, шығармашылықпен ойлай білу, тосын шешім қабылдай білу, кәсіби жолын таңдай білу, өмірде өзін-өзі дамытып іске асыра білуді қалыптастырады.

Президентіміз Н.Ә.Назарбаев айтқандай, сапалы білім беру Қазақстанның индустрияландыруының негізіне айналуы тиіс. Бұл мәселе мектептерге байланысты айтылып тұрғандығы белгілі. Еліміздің болашағы орта мектептен толық қанды сапалы білім алған, оның бағдарламасын толық меңгерген баладан, яғни оқушыдан шығары анық, өйткені, ертеңгі ел тізгінін ұстар азаматтар бүгінгі мектеп оқушысы. Мектепте жұмыс атқаратын әрбір мұғалімнің алдына қазіргі таңда қойылатын талап өте үлкен болып отыр.

Қазіргі таңда Қазақстан мектептеріндегі ең бір өзекті мәселелерінің бірі – оқушылардың білім алуға деген құштарлығының төмендігі немесе оқуға деген мотивацияның жоқтығы. Оқушылардың оқуға деген мотивациясының жоқтығы көптеген себептермен түсіндіріледі. Соның ішінде: білім алуға деген

жалқаулық, іш пыстырарлық мектептегі өмір, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы, ата-аналарымен және сыныптастар арасындағы түсінбеушілік т.б. Кейбір оқушылар мектепте білім алуды өздері үшін емес ата-анасының нұсқауымен немесе өмірінің міндетті бір бөлігі ретінде қарайды.

Адам баласының ойлап тапқан әрбір пайдалы әрекеттерінің өміршеңдігі оның қоғам мүшелерінің ортақ қазынасына, өмірлік салтқа айналуынан көрінетін шындық. Олай болса біз әңгіме етіп отырған волейбол спорт ойыны – бар ұлт үшін ортақ қазына, өйткені оны өмірге құштар жандар ойлап тауып өмір нәріне енгізген ғой. Волейбол – біздің халқымыз арасында ХХ ғасырдың 30-жылдарынан бастап кең жайыла бастаған ойын [2,51].

Волейбол ойынына тән ерекшелік – оның ұжымдық сипаты, ол жастар үшін тәрбиенің шешуші факторы және біздің қоғам жағдайында бала өмірін ұйымдастырудың негізгі формасы да десе қателеспейміз. Жеке тұлғаның жан-жақты дамуы үшін ұжымда қолайлы жағдайдың болуы қажет. Тұлға жарасымды даму мүмкіншілігін ұжымнан алатын болғандықтан ұжымда тұлғаның бас бостандығы болуы басты шарт. Себебі әрбір өзінің мүшелерін ұйымдастыру қажеттігі қоғамның өзі бетбұрыс ұжым ретінде өмір сүретіндігінен туындайды.

Қоғамда ұжымдарды ортақ іс-әрекеттерінің түрлеріне қарай ажыратады, солардың ішінде спорт ұжымдары шешуші орындардың біріне жатады. Себебі дене тәрбиесі – мәдениет пен спорт, денсаулық кепілі, олай болса ұжымдық іс-әрекетті тез шешуге көмектесетін спорт ойындары, оның ішінде волейбол ойыны және ол ойынға қатысушылар еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуын тездету, қоғам дамуының жаңа деңгейін жоғары дәрежеге көтереді. Осы жағдайда барлық жастағы қоғам мүшелері үшін ортақ спорт ойыны волейбол адамның өмірін, оқуын, спорттық жетістіктерін, жасампаздығын, күш қуат мәдениетін ұйымдастырудың ең тиімді құралы.

Волейбол ойынының кіндік кескен ортасы – Американың Гелиоке қаласы. Бұл 1895 жылы болған оқиға еді. Колледж оқытушысы Вильям Морган сабақ кезінде теннис орнын екі сырыққа бойлап жоғары көтеріп қойып, оқушыларға допты екі жаққа допты алма-кезек лақтырып ойнауды көрсетіп, оны оқушылардың да қайталауын талап етеді.

Волейбол спорт ойынымен айналысатын команда ұжымы – бұл спорттық іс-әрекетімен бірігіп топтасқан белгілі мақсатта бағытталған тұрақты бірлестік екендігін өмір көрсеткен шындық.

Волейбол ойынаушы 12 адамнан тұратын екі команда, миллионға жуық көрермендерді өз төңірегіне жинай қызықтататын керемет спорт ойыны.

1964 жылы Токио олимпиадасынан бастап волейбол ойыны олимпиадалық спорт түрі ретінде танылды. Ал дүние жүзінің кубогы үшін күрес 1965 жылдан бастап өткізіліп келеді.

Волейбол ойыны тарихында, оның ережесі туралы көптеген жылдар бойы алауыздықтар болғаны бұл спорт түрінің тарихынан белгілі. Мысалы, 20-жылдарға дейін дүние жүзінде волейбол ойынының екі жүйесі қатар жүріп отырды. Олар еуропалық жүйе, яғни алаңға 6-ойыншыдан тұратын команда

шығару және азиялық жүйе, алаңға 9-адамнан тұратын командалар шығару. Бірақ екі контингент өкілдерінің өзара түсінушілігі – дүниежүзілік 6-жүйелі ойын өрнегін қалыптастырды [2, 63].

КСРО тарихында волейбол ойынының алғашқы ережесі қабылданып, ойын жаңа арнаға түсе бастады. Өте қызық жағдай Москва қаласындағы алғашқы волейбол ойын алаңы Мейерхольд, Камерный, Революция және Вахтенгов театрлары жанынан жасалынатын, сондықтан да Россияда волейбол ойыны «эртистер ойыны» – деген атқа да ие болды. Тіпті 1932 жылы Москвадағы Үлкен театр сценында КСРО-ның орталық атқару комитетінің сессия делегаттарына арнап волейбол ойынын эртистер көрсеткен. Бұл ойын бар болғаны 7-минутқа созылыпты, міне осы күннен бастап волейболға “халықтық” ойын деген атақ берілді, – дейді волейбол ойыны тарихын жазушы спорт мамандары.

Қазіргі Қазақстан Республикасының волейболшы қыздары кіндік Азиядағы ең азулы ойыншылар қатарында. Мемлекетіміздің намысын қорғаушылар дайындауда жетекші тұлғалар бапкерлер екендігі белгілі, бірақ сол ұлағатты ұстаздардың өздері үшін де үздіксіз іздену, үйрете отырып кемелдену бұл өмір заңы екені бәрімізге мәлім. Сондықтан да авторлар бұл әдістемелік оқу – құралын болашақ спорт мамандары мен жас бапкерлер үшін қосымша әдістемелік құрал ретінде ұсынуды ниет еткен.

Алдымен оқушыны оқуға талпындыру үшін білім алуына қолайлы жағдай жасау. Оқушылардың оқуға деген мотивациясының жоғарылауына сыныптағы көңіл күйдің жақсы болуы көп әсер ететіні айтпасада түсінікті.

Біз әр балаға сабақ беру барысында жеке тұлға ретінде қарап оның ойын, пікірін ескеріп сабақ өткізсек оқушы да өзінің білім алуға деген көзқарасын өзгертері сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Биданов Ж.Б., Елшиев Б.Т., Волейбол – дене тәрбиесі факультетіне арналған бағдарлама. Шымкент, 2000. – 33 б.
2. Волейбол. Учебник для институтов физической культуры. Под ред. Ю.Н. Клещева, А.Г. Айропетянц. – Москва. – с. 51
3. Аристов Ю.М., Годик М.А. Подготовка волейболистов высших разрядов., Москва, 1980. – с. 63

ШЕТЕЛ ТІЛІНЕ ЕРТЕ ЖАСТАН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ УАҚЫТТАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

МАЙЛЫБАЕВА Г.С.

Философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор (доцент) м.а.

РАЙМКУЛОВА А.Б.

2-курс магистранты

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
gulmirasabyr@mail.ru*

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мақсат – саналы ұрпақ тәрбиелеу. Қазіргі қазақстандық қоғам көпұлттық, көптілділік және көпмәдениеттілік жағдайда. Сондықтан осы қоғамға бейімделген көп тілді меңгерген мәдениетті тұлға қалыптастыру – өзекті мәселелердің бірі. Еліміздің Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «біз алдағы уақытта осы алған бағытымыздан таймай әлемдік биіктерді бағындыра беретін боламыз. Сондай биік белестердің бірі – Қазақстанның дүние жүзіндегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіруі. Ол мақсатқа жету үшін, ең алдымен, әрбір қазақстандық бәсекеге қабілетті болу керек» [1] деген болатын. Сонымен қатар осы мақсатқа жету жолында тіл мәселесін сөзге тиек ете отырып, жаңа ұрпақ ең кем дегенде үш тілді біліп, қазақ, орыс және ағылшын тілдерін еркін білу тиіс екендігін айтты.

Елбасы жолдауында кез келген орта білім беретін мектеп балаларының ең жоғарғы деңгейдегі шет тілін оқып үйренуіне жағдай жасайтындай дәрежеге қол жеткізуіміз керек делінген. Жалпы білім беретін мектептерде қазіргі таңда шет тілін меңгертуге аса мән беріліп отыр. Бұл үшін жетілдірілген әдіс шетел ғалымдарының іс-тәжірибелерімен танысу қажет екендігі ешбір дау туғызбайтыны белгілі.

Бүгінгі күні елімізде 12 жылдық білім беруге көшу қызу пікірталас туғызуда. Оқытудың жаңа жүйесіне көшу әлемдік білім кеңістігіне енуді көздейтін заман талабынан туындаған мәселе. 12 жылдық оқу мерзімінде оқытуда жалпы орта білім беру мазмұнында қазіргі білім беру салалары сақталады: тіл мен әдебиет.

Қазақстанның білім беру жүйесінің әлемдік білім кеңістігіне біртіндеп өтуі жағдайында шетел тілдерін оқытудың рөлі артады. 12 жылдық білім беруге көшудің қажеттілігі бес жасар балаларды мектепалды даярлықтан өткізудегі мәселе жалпы білім беретін мектептерде баланың білім, білімдік сапасын арттыру, оқушылардың бір мезгілде үш тілде – қазақша, орысша және ағылшынша ауызекі сөйлеудің негізін игеруге жәрдемдеседі. Әрине 12 жылдық білім беру жағдайында ағылшын тілін оқыту әдістемесінің бірі – ойын

элементтерімен іс-әрекеттер арқылы оқыту. Ойын элементтері оқытудың бір түрі болып табылады. Бұл әдістің тиімділігі оқушылардың белсенділігін, пәнге деген қызығушылығын, ынтасын арттыруында болып табылады. Сонымен қатар ағылшын тілін кеңінен білмейінше, ұлттың бәсекеге шынайы қабілеттілігі туралы айту қиын болатындығын ескерте отырып, барлық ата-аналарды балаларын үш тілде оқытуға шақырамыз. Шәкірттер қазақ тілін толық әдеби нормада меңгеріп, орыс тілі мен ағылшын еркін білу қажет. Ал ғалымдардың зерттеуінше, бала жас кезінде тілді қиналмай әрі еркін меңгереді екен. Осы ретте Білім және Ғылым министрлігінің ағылшын тілін бастауыш сыныптан бастап үйретуге назар аударуы – дұрыс талап. Бүлдіршін жаста меңгерілген білімнің іргетасы берік әрі мықты болмақ. Ал осы берік әрі мықты білімді санаға себелеп, жанға ұялататын – әрине, мұғалім. Ағылшын тілі пәні мұғалімдері қазіргі кезде ағылшын тілін оқыту сапасын жақсарту мақсатында тіл үйрету саласында әлемдік озық тәжірибелерді, жаңа технологиялар мен әдістерді барынша қолдануда.

Л.С.Выготский жазғандай, «педагогикалық ықпал ету, тәрбиелеудің бағыттаушы ролі баланың тіл тағдырында және ақыл-парасатының дамуы үшін балалардың екі тілділік немесе көп тілділік жағдайында айтарлықтай шешуші мәнге ие болады» [2, 90].

Ата-аналар балалардың тілі аралас болып кетеді деп жиі алаңдайды. Бұл араласу баланың дамуына теріс әсер етпей ме?

Әдетте, мұндай құбылыстар бала туылғаннан бастап немесе өте кішкене жаста екі тілді қолданған жағдайда туындайды. Түрлі елдердің ғалымдары берген деректер екі тілді балаларға тән тілдердің бұлай араласуы балалардың дамуына (сөйлеуіне, ақыл-парасатының дамуына) кері әсерін тигізбейді.

Зерттеулер көрсеткендей, үш жасқа дейін бала айналасында екі түрлі тіл қолданылып жатқанын тіпті де сезбейді, ал өзі оларды еркін қолдана алады: бір сөйлемде екі тілдегі сөздерді араластырып қолданса, бір тілдегі сөзді екінші тілдің заңдылықтары бойынша өзгерте отырып (мысалы, орыс тіліндегі сөзге ағылшын тіліндегі көптік жалғауын қосып) қолданады. Бір сөзбен айтқанда бала өзінің тілдік шеберлігінің иесі емес; ол бір тілден екінші тілге еркін ауыса алады, тілдің заңдылықтарын бір сөйлемнің, тіпті бір сөздің аясында сақтай алады.

Дегенмен, үш жастан кейін бұл жағдай айтарлықтай өзгеріске ұшырай бастайды, бала тілдердің әр түрлі болатындығын, олардың элементтерін бір сөйлеу әрекетінде араластыруға болмайтынын түсіне бастайтындай. Үлкендерді алаңдататын тілдердің араласуы олардың нақты бөлінуімен орын алмасады.

Сондықтан да көптеген ғалымдар екінші тілді құрдастарымен өзара белсенді сөйлесу жағдайында болсын немесе арнайы сабақтардың көмегімен болсын үйренуді 4-5 жастан бастау тиімді деп санайды, себебі олардың негізгі сөйлеу дағдылары қалыптасқан және екінші тілді меңгеру бірден жоғары деңгейде басталады.

Түрлі елдерде жасалған мектеп жасына дейінгі балаларды оқытудың психологиялық-педагогикалық тұжырымдамасы осы уақытқа дейін қолданылған баланың тілді меңгеру теориясына негізделген.

Бұл теорияға сәйкес бала тілді үлкендердің сөйлеу мәнеріне еліктеу нәтижесінде, мақсатсыз сөйлесумен-ақ имитациялық жолмен меңгеріп алады. Басқаша айтқанда, ешкім де бала үшін сөздер ағымын меңгеру өлшем бірлігіне бөлшектемейді, сөз үлгілерін мөлшерлемейді, оларды белгілі бір жүйеге салмайды, оларға грамматика ережелерін түсіндірмейді, бірақ қалыпты жағдайда дамып жатқан бала екі жасқа келгенше бұл қиын грамматиканы меңгеріп алатындығы соншалық, өз бетінше сөйлемдер құрап, коммуникативтік міндеттерді шеше алады, ал бес жасқа таяғанда баланың тыңдайтын және түсінетін мәтіндерін (ертегілер, жаттаулар және т.с.с) қоспағанда баланың сөздік қорында күрделі сөйлемдер, айтарлықтай көлемді мәтіндер «екіден 5-ке дейінгіні еске алу жеткілікті».

Аталған теорияға сәйкес бала екінші тілді бірінші тілді меңгергеніндей ережелерді мүшелемей-ақ, жылдан-жылға жоғала бастайтын ерекше еліктеушілік қабілетінің арқасында кенеттен үйреніп алады. Оған дәлел – баланың екі тілді ортада дамуы, күтушісімен немесе ата-аналарымен сөйлесу арқылы кішкентай кезінен бір немесе екі шет тілдерін білетін атақты адамдардың өмірбаяны.

Балалардың сөйлеу әрекетіне жүргізілген психолінгвистикалық және психологиялық зерттеулер тілді үйренудегі «еліктеу» теориясының көптеген қағидаларын теріске шығарды.

Имитация балалық шақта тілді меңгерудің негізгі механизмі емес екендігі эксперименталды түрде дәлелденген, сөйлемдерді өз бетінше құру мүмкіндігіне баланың үлкен талдамдық жұмысының (әрине, саналы түрде емес) есебінен қол жеткізіледі, бала еліктейді дегеннен гөрі, бар естігенін мөлшерлеп, жинақтап, жеке ойларын, интенциясын сөзбен жеткізуді белгілейтін ережелер жүйесіне шығарады дегеніміз дұрысырақ болар еді. К.Чуковскийдің кітабынан алынған «намакаронился», «улицонер» сөздерін мысал ретінде келтіріп, басқа тұрғыдан еске алайық, бұны еліктеудің нәтижесі деп қарауға бола ма, үлкендер осылай сөйлей ме?

Десек те, бұл сөздер тілдің сөзжасамдық үлгілеріне сәйкес заңдары бойынша құрылған, сондықтан да барлығы бұл сөздің мағынасын түсінеді, әрі күлкісі келеді. Оның үстіне, бала, оның көзқарасымен қарағанда ережені үлкендерге қарағанда әлдеқайда жүйелі түрде сақтауға ұмтылады. Барлық балалар туған тілінің нақты ерекшеліктеріне қарамастан әсірегенерализациялау сатысынан өтеді. Ұлты орыс балалардың тілінде пайда болған «ребенки», «зажгала свет», «у рыбов нет зубов» сөздері, ағылшын тілін пайдаланушы кішкентай балақайлардың тіліндегі «corned», «goed», «footies» сөздері – баланың ереже орнатқандығының және осы жалпылама ережеге сәйкес әрекет етуді қалайтындығының айқын айғағы.

Кейде бала «ұқсастығына қарай әрекет етеді» деп айтып жатады, бірақ бұл дегеніміз не, ұқсастығына қарай әрекет етудің психологиялық табиғаты

қандай? Кеңес дәуірінің белгілі психологы А.Р.Лурия кез келген ұқсастықты жинақтау деп топшылайды. Әрі-беріден соң, баланың тілді қандай механизмдер бойынша меңгеретіндігінің не айырмашылығы бар? Егер тіл осы саналы түрдегі емес жалпылама үрдістердің арқасында меңгерілсе, дәл осы үрдістер бала екінші шет тілін меңгеруге тап болғанда да іске қосылатын болар? Егер біз ана тілімізді меңгерудегі психологиялық жағдайды көз алдымызға келтірсек, бұл сұрақтың жауабы табылады. Баланы айналасынан еститін барлық дыбыстардан тек туған тілінің фонематикалық, мағынасын ажыратушы қарама-қарсы салыстырмаларын мүшелеуге мәжбүрлейтін үрдістің іске қосылуына не түрткі болады? Неліктен балалар қысқа уақыт ішінде жеңіл әрі сапалы түрде жүздеген сөздерді есте сақтап қалады? Бала өз бетінше сөйлем құрап айтар кезінде емін-еркін қолданатын түрленген сөздер мен сөз тіркестерін мүшелеу тәсілдерінің артында не тұр?

Сөйлесудің өмірлік маңызды қажеттілігі, әлдеқайда күрделі (жалпы психикалық және танымдық дамумен байланысты қиындайтын) қатысымдық міндеттерді шешу қажеттілігі – қарапайым тілмен айтқанда, міне, осы қозғаушы. Сәйкес психологиялық жағдай екінші тіл баланың өмірінде бірінші тіл сияқты әлеуметтік қызмет атқара бастаған, яғни басқа тілде сөйлейтін серіктеспен ойнау, тек сол екінші тілде ғана сөйлей білетін әжесімен сөйлесу және т.с.с. қажеттіліктер пайда болғанда туындайды.

Мұндай жағдайларда бала шынында да екінші тілді үлкендерге қарағанда оңай, тез әрі табысты меңгереді және де балалық шақта меңгерілген нәрсе мәңгіге есте сақталып қалады деген пікір бар. Дегенмен, екінші тілде сөйлесу ортасы сәл ғана тарылған сәтте бала табысты түрде пайдаланған шет тілде сөйлесу дағдылары мен шеберліктерін жоғалтады, ал бұл орта біраз уақытқа жоғалған жағдайда бұл дағдылар жойылады.

Екінші тілді балалық шақта меңгеру үрдістерін зерттеу нәтижелері мен қолданыстағы оқыту тәжірибесінің талдауы мектеп жасына дейінгі балаларға шет тілін оқытудың жаңа талаптарын жасауға мүмкіндік береді: бала тілді саналы түрде үйренуі тиіс, ешбір жағдайда оқыту имитациялық үрдіске айналмауы керек; балалар шет тілін сөйлесу құралы ретінде меңгеру керек, және де оқытудың барлық құраушыларын (тіл материалын іріктеу және жеткізу, оны іске асыру жөніндегі әрекеттердің мазмұны) коммуникативтік мақсатқа бағындыру қажет.

ЮНЕСКО және ОТЖӘОХА (Орыс тілі және әдебиеті оқытушыларының халықаралық ассоциациясы) сарапшыларының 1985 жылы 28 қаңтардан бастап 3 ақпан аралығында Мәскеуде А.С.Пушкин атындағы орыс тілі институтында өткен Халықаралық жиналысында В.Имедадзе «Ерте екі тілділік және алты жастағы балаларға екінші тілді оқыту» тақырыбына баяндама оқып, екінші тілді оқыту әдістемесі үшін өзекті болып табылатын теориялық сипаттағы негізгі проблемаларды анықтады:

- оқытуды бастау проблемасы;
- туған тілдің ролі;
- оқытудың коммуникативті бағыттылығын;

– екінші тілді оқыту үрдісінде ойлаудың дамуы.

А.А.Леонтьев «қазіргі уақытта мектеп жасына дейінгі және кіші мектеп жасындағы балалардың тілді саналы түрде түсініп пайдалану дағдысының дамуынсыз және ойындық таныммен қатар танымдық сарынның қалыптасуынсыз шет тілін меңгеруі мүмкін емес»; танымдық сарындар мен қызығушылықтарды қалыптастырудың ең тиімді жолы оларды ойын жағдайында «еліктіру» болып табылады» [3, 24-30] деп есептейді.

Ана тілі мен өзге бөтен тілді меңгеру кезіндегі негізгі ерекшелікті А.М.Шахнарович «баланың үлкендермен қарым-қатынасқа түсу, сөйлеу арқылы өз қалауын жеткізу үшін тілді үйрену жолында жасайтын саналы емес ішкі жұмыс үшін соңғы жағдайда табиғи негіздердің жоқтығынан» [4, 62] көреді.

Н.Н.Подъяков бала-бақшада екінші тілді оқытуды белгілейтін негізгі дидактикалық принциптерді анықтады. Олар:

- оқытуда оң мотивацияны қамтамасыз ету;
- оқытудың барлық сатысында балалардың шығармашылығын ынталандыру және дамыту;
- мектеп жасына дейінгі балаларда оқытудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде жақсы эмоцияларды қалыптастыру;
- балалардың танымдық қызметі мен түрлі практикалық қызметінің тығыз байланыста болуын іске асыру [5, 65-71].

Венгрия ғалымы Л.Дэже тілдер типологиялық жағынан әртүрлі болған кезде шет тілін ерте меңгерудің өте маңызды екендігін атап өтеді. Шет тілін ерте жаста үйренудің тағы бір артықшылығы «коммуникативті білімнің шет тілдердің негізі» екендігінде дейді Венгрия зерттеушісі.

Ш.А.Амонашвили екінші тілді меңгеру кезінде балада туындауы мүмкін бірқатар қиындықтарды атап көрсетеді [6, 24-27]. Бірінші қиындық – екінші тілді үйренуге пәрменді мотивациялардың жоқтығында. Мұндай мотивациялар ретінде «танымдық қызмет аясын кеңейту және тереңдету, тілдің әдемі дыбысталуы, сол тілді пайдаланушы халықты жақсы көру және мәдениетіне қызығушылық таныту» болуы мүмкін еді. Екінші қиындық – туған тіліндегі ерекшеліктерді үйреніп жатқан шет тіліне көшірумен түсіндіріледі. Осыған байланысты әдіскерлерге туған тілінің теріс ықпалын жеңіп шығу үшін «шектеуші кедергілерді» жасау қажет және де шет тілін меңгеруге әсер ететін туған тілі мен екінші тілдің механизмдерін жақындастыру жағдайларын түсіндіріп мазмұндаған дұрыс.

Ш.А.Амонашвили оқушыларда екінші тілге қатысты туындауы мүмкін (өзіне сенімсіздік, ұялу және т.с.с. сезімдер) үшінші қиындықты жеке психологиялық кедергілермен байланыстырады. Оларды жеңіп шығу үшін бағалаудың ынталандырушылық қызметін күшейту қажет. Бұл кезде оқушылардың «оқытушының бағалауымен келісуі, бағалардан көбінесе шабандап артта қалғанын емес, өз жетістіктерін» [6, 24-27] көруі өте маңызды.

Екінші тілді оқыту кезіндегі мотивациялар мәселесін қарастырған Ш.О'Нейль (Франция) оқытушы шет тілін меңгерудің пайдасы бар екендігін

көру үшін қолынан келгеннің бәрін жасауы тиіс деп есептейді. Сондықтан да «шет тілін оқытудың басты мақсаты – белгілі бір білімді беру және дамыту ғана емес, тілге деген мықты оң қарым-қатынасты қалыптастыру және дамыту болуы керек».

Э.Цирер (Перу) «балалар үлкендер мен жасөспірімдерге қарағанда мәдениаралық қарым-қатынасқа іштей бейім және олар осылайша мәдени кедергілерді жоюға мұрындық болар еді» деген пікірді ұстанады.

Р.Фройденштайн (Германия) «балаларға шет тілін неғұрлым ерте үйретсек, соғұрлым басқа тілде сөйлейтін балалардың әлемімен таныстыруға болатынын» байқаған.

И.А.Зимняя тілдің этникалық әлеуметтік мәдени сипатын меншіктеу үшін мына дағдылар қажет деп есептейді:

– баланың нормативті, соның ішінде түрлі жанрдағы оған қатысты айтылмаған сөздерді де көбірек тыңдауы;

– көп оқу.

Ерте білім берудің басты құралы – сөйлеу. Оның әсерін суреттерді көрсету, теледидар арқылы айтарлықтай күшейтуге болады. Дегенмен дамудың ең күшті құралы өз әрекеттері, яғни пікір айту, сырттан алынған мәліметтер белсенді қолданылатын ойындар болып табылады.

К.Д.Ушинский Швейцарияның халық мектептерінде балаларға тілді оқыту – қоршаған ортамен, заттармен, табиғатпен үздіксіз біріктіріле отырып іске асырылатынын байқап, былай деген: «Осындай көңілді, көрнекі, сезіммен өткізілетін курстан балалардың жүрегінің түбінде қаншама жарқын, нақты, шындыққа жанасатын бейнелердің қалатынын елестету қиын емес. Осындай курстан кейін балақай айналасына жарқын көзбен, саналы және жете түсіністікпен қарайды. Бұл курс балаларды ғылым әлеміндегі жансыз кітаптар үймесіне емес, жанды өмір әлеміне ендіреді. Бұған қоса мұндай курс туған тілін үйрену кезінде де бай әрі әрқилы материал бере алады. Одан балалар біздің кейбір оқушылар сияқты арман әлемінің көлеңкесін емес, өз ойларын білдіруде барлық жаттығулар үшін көзбен көргендей, жанды түрде мазмұндалады [7, 64-67].

Меңгеру үшін ұсынылатын жүйе қатаң алгоритмдік сипатта болмауы тиіс, нақтырақ айтқанда, оның алгоритмдік сипаты балада эвристикалық әрекеттердің қалыптасуына кедергі келтірмей қайта оң ықпал етуі тиіс; баланың ақылы әмбебап ұйғарымдардың шырмауында қалып қалмай, алғыр, дербес және шығармашыл болып қалуы керек. Бұл – туған тілін де, өзге тілді де меңгеруге қатысты.

Білімі бар және оқу қызметінің техникасын игерген оқытушы оқытудың түпкі мақсаты әрқашан да шынайы өмір болып табылатынын ұмытпауы керек. Біздің міндетіміз – балаға қоғамның толыққанды мүшесі болуды, әлеуметтік өмірге сауатты және белсенді түрде қатысуды үйрету, балаларды шынайы өмір мен шынайы әрекеттерге дайындау екенін ұмытпағанымыз абзал. Бұл міндет, әсіресе, теориялық сипатқа ие, бірақ іс жүзінде сөйлеуді меңгеруді тиісті деңгейде қамтамасыз етпейтін тілді оқытуға қатысты аса қиын.

Оқушыға қайсыбір білім жинағын немесе жүйесін беру, әлеуметтік тәжірибе беру аз болады: бұны жоғарғы психикалық қызметтердің түйіндік, жаңа даму нүктелері керекті және жеткілікті материалмен қамтамасыз етілетіндей реттілікпен, таңдаумен, мөлшерлемен жеткізу қажет. Бұл талап, әсіресе, өзге тілді оқыту кезінде жиі бұзылады. Мектеп жасына дейінгі балақайдың екінші тілді толық меңгеруі әбден мүмкін. Және де тілді меңгеру баланың өмірінде, демек оның айналасындағы үлкендердің, бүкіл отбасының өмірінде әр тілге тиісті орын бөлінгенде, яғни баланың сөйлеу белсенділігі үшін, ойында, үлкендермен және құрдастарымен сөйлесуде қолайлы жағдайлар жасалғанда жақсы іске асады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «100 нақты қадам» – бұл жаһандық және ішкі сын-қатерлерге жауап және сонымен бір мезгілде, жаңа тарихи жағдайларда ұлттың дамыған мемлекеттердің отыздығына кіруі жөніндегі жоспары // Егемен Қазақстан. – 2015. – 20 мамыр.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М., 1991. – с. 90.
3. Леонтьев А.А. Психологические предпосылки раннего овладения иностранным языком // Иностранные языки в школе. – 1985. – №5. – с. 24-30.
4. Интерактивные методы обучения: Методическое пособие. – Алматы: ТОО «Спид Мастер Принт», 2005.
5. Поддьяков Н.Н. Новые подходы к исследованию мышления дошкольников // Вопросы психологии. – 1985. – №2. – с. 65-71.
6. Амонашвили Ш.А. Психологические особенности усвоения второго языка младшими школьниками // Иностр. языки в школе. – 1985. – №2. – с. 24-27.
7. История советской дошкольной педагогики. Хрестоматия. Составители: Гребенщикова Е.А., Лебедева А.А., Мчелидзе Н.Б., Савинова Л.К., Фролова О.А. – М.: Просвещение, 1980. – с. 64-67.

РОЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

МАСАЛИМОВА А.С.

*Казахстан, Актөбе АРГУ им. К.Жубанова
massalimova@list.ru*

Развитие современного общества, основанное на информатизации и цифровизации меняют быт современного человека, расширяют его информационное пространство. Под влиянием цифровых и

телекоммуникационных технологий формируется новое информационное общество. Понятие «информационное общество» возникло в 60-х годах прошлого столетия в Японии и связано с развитием вычислительной и информационной техники. В этот же период появился и термин «информационный бум», который связывают с ростом влияния средств массовой информации и коммуникаций на мировоззрение современного человека. Следствием информационного взрыва стала тотальная информатизация общества и образования. Вопросы информационного общества исследовали американские и английские ученые А. Минк, М. Маклюэе, Э.Тоффлер. В советской и российской науке данное исследование получило развитие с середины 1990-х годов и основной характеристикой информационного общества ученые называют высокий уровень образования, профессионализм и «способности к творчеству» [4]. Доминирующими видами деятельности в условиях информационного общества И.В. Роберт считает «сбор, обработку, передачу, использование, продуцирование информации, осуществляемые на основе современных ИКТ». Характерными особенностями информационного общества становятся создание единого «информационного пространства», развитие новых информационных продуктов и услуг, обеспечение информационной безопасности [3].

Информационные процессы, происходящие в обществе оказывают влияние на структуру и содержание системы образования во многих странах, в том числе и в России и Казахстане. Вводятся новые стандарты, подчеркивающие важность развития личности обучаемого и формирования его профессиональных компетенций.

В результате процессов, происходящих в информационном обществе, расширения информационного пространства, развития информационных коммуникационных средств меняется роль и значение образовательной среды. В связи с этим возникают вопросы формирования новой образовательной среды, ее дальнейшего развития и совершенствования и изучения роли преподавателя и студента в этой среде. Проблемы развития образовательной среды и взаимоотношений человека и среды рассматриваются в рамках разных дисциплин и отражены в многочисленных научных исследованиях и методических публикациях.

Проанализируем основные этапы развития образовательной среды. Впервые образовательную среду как совокупность условий и влияний на развитие личности в своих работах рассматривал американский исследователь, представитель философского течения «прагматизм» Дж. Дьюи в начале XX века. Он считал, что для человека важно «включиться в деятельность других и принять участие в совместной деятельности». При создании образовательной среды он учитывал интересы, потребности и возможности детей. Основой развития личности, считал Дьюи, становится накопленный при взаимодействии среды и человека, опыт [2]. Эта же мысль прослеживается в работах Дж.Гибсона, В.В.Рубцова, Д.Ж.Марковича, Г.П.Щедровицкого. В этих работах также отмечается роль окружающего общества в формировании и развитии

субъекта. П.Ф.Лесгафт считал что именно семья это воспитательная среда, которая определяет развитие «индивидуальных и социальных свойств» человека[6]. Итальянский педагог М. Монтессори считала, что среда, построенная на взаимодействии ребенка с пространственно- предметной и социальной средой влияет на его естественное развитие [8].

На рубеже IX-XX веков получает развитие концепция «трудовой среды». Интерес представляет подход к идее трудовой среды выдающегося ученого П.А.Кропоткина, превратившего школу в школу-мастерскую, где учащиеся изучали бы основы ремесел. П.А.Кропоткин называл этот метод «интегральным образованием» [6].

На основе научных разработок М.В.Крупениной и В.Н.Шульгиной в начале XX века (20-30-е гг.) был сформирован подход «педагогизация» окружающей среды. Об использовании педагогических свойств среды и ее влиянии на учащегося в целях эффективного взаимодействия писали в своих работах Л.С.Выготский, С.А.Каменев, А.Р.Лурия, С.С.Моложавый, К.Д.Ушинский, С.Т.Шацкий, В.Н.Шульгин и др.

Мы разделяем мнение представителя эколого-психологического подхода В.А.Ясвина, что это система влияний и условий формирования личности по заданному образцу. Автор отмечает предоставляемые средой возможности для саморазвития всех субъектов образовательного процесса, творческого развития личности, раскрытия ее потенциала.

Комплекс возможностей включает пространственно-архитектурный, социальный и психодидактический компоненты вузовской образовательной среды, которые оказывают воспитательное воздействие на личность студента и «возможности для их развития» [15, с.19].

А.М. Новиков, вслед за Ясвиным определяет «образовательную среду как систему влияний и условий формирования личности и возможностей для ее развития». Такого же мнения придерживается и И.М.Елкина, определяя среду как «некий комплекс условий для осуществления или протекания определенного процесса» [5].

Об актуальности теории «средовой» обусловленности личности и связанных с ней поисков стратегии использования возможностей внешней среды в процессе педагогического взаимодействия писали многие ученые.

Вопросы влияния среды образовательных учреждений на личность обучающегося стали рассматриваться в 70-80-е гг. XX в. отечественными педагогами и психологами. Так, предметом основного внимания В.В.Рубцова, разработавшего коммуникативно-ориентированную модель образовательной среды, становится форма сотрудничества (коммуникативного взаимодействия между учащимися и педагогом, которая обеспечивает передачу знаний, умений и навыков коммуникативной деятельности и между самими учащимися [11].

По определению современных исследователей Е.И.Ивановой и И.М.Осмоловской, образовательная среда – это совокупность условий, в которых разворачивается образовательный процесс и с которыми вступают во взаимодействие субъекты этого процесса [4].

Интересным представляется рассуждения о свойствах среды Э.Р.Майоровой. В своей диссертационной работе исследователь описывает тип образовательной среды, где происходит личностно-ориентированное взаимодействие на основе равноправного диалогического общения его участников. Под образовательной средой автор предлагает понимать часть социокультурного пространства, складывающегося во взаимодействии субъектов образования. Такие свойства среды, как динамичность (изменяемость), гибкость, восприимчивость индивида к образовательной среде, достаточность, которая предоставляет самостоятельность его индивидам, оказывают влияние на эффективность образовательного взаимодействия [4].

Образовательная среда, по мнению В.И.Слободчикова, характеризуется категорией со-бытийной общности и предполагает самостоятельных со-участников, т.е. целостно-смысловым объединением людей. Среда появляется там, где ее участники «совместно проектируют ее как предмет и как ресурс совместной деятельности [12].

Н.А.Спичко, характеризуя среду в контексте обучения иностранному языку, отмечает «это система условий, создаваемая в целях достижения конкретного уровня иноязычной коммуникативной компетенции, включающая предпосылки для личностного развития учащихся, обусловленные социальным и пространственно-предметным окружением, используемыми в учебно-воспитательном процессе, средствами, а также приемами и технологиями обучения». Автор отмечает важность роли преподавателя в управлении формированием образовательной средой [13].

Большинство исследователей выделяют в структуре образовательной среды пространственно-предметный и социальные компоненты, а в компонентах среды – две категории: субъект и объект среды.

Структура образовательной среды имеет несколько уровней. В структуру образовательной среды включают три компонента: ученик-среда-педагог. Ученик рассматривается как объект либо субъект обучения. Среду рассматривают как инструмент педагогического воздействия или как субъект педагогического воздействия. Педагог выступает как субъект, который создает среду и организует взаимодействие.

В статье «Синергетическая модель развития образовательного пространства» С.К.Гураль пишет об активности специально организованной образовательной среды в отношении между субъектами образовательного пространства: «Активность среды создает новое качество системы отношений субъектов образовательного пространства. Среда начинает определять других субъектов, управлять ими, требовать их изменения, проводить селекцию их состояний» [1].

Такие характеристики среды как структурированность, гибкость позволяют преподавателю строить новую среду с учетом педагогических возможностей развития личности.

Как показывает анализ научной литературы, все исследователи отмечают влияние среды на человека через осуществляемую деятельность.

При организации педагогической деятельности в условиях информационно-образовательной среды меняются цели, методы и средства обучения, широкое распространение получают новые способы работы с информацией, появляются новые цифровые образовательные ресурсы. Происходят изменения и во взаимодействии субъектов образовательного процесса, роль педагога теперь заключается не в передаче знаний обучаемому, а в направлении учащихся в саморазвитии и построении новой образовательной траектории для обучаемого.

Однако, в настоящее время, мы можем наблюдать, как активное внедрение информационных и коммуникационных технологий в образовательный процесс меняют вид и структуру образовательной среды, преобразуя ее в информационно-образовательную. В этой связи актуальным становится использование термина информационно-образовательная среда.

Исследователями выделяется несколько подходов к определению термина «информационная образовательная среда».

И.В.Робертотом информационная образовательная среда определяется как условия, созданные для осуществления информационной деятельности и информационного взаимодействия с помощью информационных ресурсов [9]. В статье «Два подхода к определению информационно-образовательной среды» Е.В.Трубицына, анализируя подходы к определению информационно-образовательной среды в педагогике, выделяет два подхода к определению информационно-образовательной среды. В основу первого подхода к определению информационная образовательной среды – программно-технического – положены информационные, программные и технические ресурсы, образующие систему обеспечивающую эффективное протекание образовательного процесса. Второй подход – социально-педагогический – основывается на понятиях «среда», «реальность», «педагогическая система» и базируется на взаимодействии составляющих компонентов. В структуре информационно-образовательной среды при таком подходе появляются духовный и содержательный компоненты. Информационно-образовательная среда, по мнению автора, – это система, которая проектируется и создается субъектами образования. Между субъектами и компонентами этой среды устанавливаются отношения, которые на основе информационной деятельности нацелены на достижение образовательных целей. При моделировании такой среды, по мнению автора, должны решаться задачи как программно-технического обеспечения, так и социально- педагогического [14].

Таким образом, развитие современного общества, основанное на информатизации и широкое внедрение информационно-коммуникационных технологий в деятельность человека и в процесс образования ставит задачу интеграции образовательной и информационно-образовательной сред и создании новой образовательной среды. На наш взгляд, слияние двух сред определяет формирование новой интеллектуально- образовательной среды, которая стимулирует творческую деятельность современного специалиста ,

развивает его коммуникативные способности и способности критически обрабатывать информацию.

В построении интеллектуально-образовательной среды очень важным, наряду с обучением, становится формирование личности, уважающего национальные ценности страны изучаемого языка, умеющего взаимодействовать с представителями других этнокультурных групп.

Список литературы:

1. Гураль С.К., Обдалова О.А. Синергетическая модель развития образовательного пространства // Язык и культура.2011.№4 (16). С.90-94.

2. Дьюи. Дж. Демократия и образование/ Дж. Дьюи.-М.: Педагогика-Пресс,2000.-384с.

3. Иванова Е. О. Дидактика в информационном обществе / / Е.О. Иванова, И.М. Осмоловская// Педагогика..-2009.-№10.-С.8-15

4. Иванов Е.О. Теория обучения в информационном обществе/ Е.О. Иванова, И.М. Осмоловская.- М.: Просвещение. -2011.-190 с.

5.Клименко И.Л., Елкина И.М. Организация образовательной среды при самостоятельной работе студентов- экономистов при обучении иностранному языку// ЭТАП:Экономическая теория, Анализ, Практика.2014.№1. С.94-103

6. Н. А Котова в статье Историко – логический анализ становления понятия «образовательная среда» в научно- педагогической литературе в контексте методологического базиса .ISSN 1810-0201. Вестник ТГУ,т.20,вып. 11 (151), 2015

7. Майорова Э.Р. Формирование среды личностно- ориентированого образовательного взаимодействия как необходимое условие его эффективности : автореф.дис. ...канд.пед.наук. М.,1998. С.14-15.

8. Мануйлов Ю. С. Средовой подход в воспитании: автореф. дис. ... канд.пед. наук. М., 1985.

8. Монтессори М. Помоги мне сделать это самому /сост.,вступ.ст. М.В. Богуславский, Г.Б, Корнетов.М., 2006.]

9. Панов В.И. К проблеме психолого- педагогического проектирования и экспертизы образовательного учреждения// Психологическая наука и образование.2001. №2.С.14-20.

10. Роберт И.В. Теория и практика информатизации образования (психолого- педагогический и технологический аспекты) И.В. Роберт.- М.: БИНОМ,2014.-398 с.

11. Рубцов В.В. Основы социально- генетической психологии. М.,1996. Новикова Л.И. Школа и среда. М.,1985

12.Слободчиков В.И. О понятии образовательной среды в концепции развивающего образования [Текст]/ В.И. Слободчиков //2-я Российская конференция по экологической психологии: материалы.- М.: Самара, 2001. С.172-176.

13. *Стичко Н.А. Образовательная среда в обучении иностранным языкам// ИЯШ. 2004. №5. С.44-48*

14. Трубицына Е.В. Два подхода к определению информационно-образовательной среды// VI Всероссийская научно- практическая конференция «Применение информационно- коммуникационных технологий в образовании». Марий Эл, 2009.

15. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. М.: Олма-Пресс, 2001. 365 с.

ТРИЗ – ТЕХНОЛОГИЯ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДОШКОЛЬНИКОВ

МАРИЯ НАРЫМБАЕВНА НУРЖАНОВА

кандидат педагогических наук

*Баишев Университет, доцент кафедры иностранных языков и литературы,
г.Актобе*

gulaiym-9@mail.ru

МАКСАТОВА ДИНА МАКСАТОВНА

магистр педагогических наук

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
старший преподаватель кафедры русской филологии и межкультурной
коммуникации*

dbisenalina@mail.ru

ШУЛЬГА АНТОНИНА МИХАЙЛОВНА

*Мартукская общеобразовательная средняя школа № 1, воспитатель
tonezka.73@mail.ru*

Для **развития речи** и познавательной активности детей среди новых педагогических технологий, методик, используемых в **дошкольных учреждениях**, ТРИЗ занимает особое место. Для **дошкольников ТРИЗ** – это система коллективных игр, занятий, призванная не изменять основную программу, а максимально увеличивать ее эффективность. Теория решения изобретательских задач используется в **дошкольной педагогике** не так давно, **она** была разработана учёным, писателем Г.С.Альтшуллером.

Методы и приёмы ТРИЗ обладают универсальными свойствами, имеют разные уровни сложности.

Результатами использования приёмов ТРИЗ-технологии в развитии связной речи у детей дошкольного возраста являются:

– повышение концентрации внимания, которое у детей, как правило, еще неустойчивое;

– повышение уровня понимания речи, активизация средства общения, обогащение словарного запаса, формирование правильного лексико-грамматического строя речи;

– формирование навыков связной речи: надо составить рассказ (новую сказку, проследить логику событий и изобразить все схематично на основе символической аналогии (графическая аналогия);

– положительная динамика в развитии памяти: надо запомнить новое словосочетание и правильно употребить его в нужной ситуации.

Говорить – значит пользоваться устной речью, выражать свои мысли словами. Чтобы говорить, ребенок должен владеть определенным запасом слов, активно пользоваться им, строить высказывания, формулировать свою мысль, понимать речь окружающих, уметь слушать и быть внимательным.

Рассмотрим применение некоторых методов и приемов ТРИЗ-технологии для развития речи детей в классах дошкольной подготовки.

Метод мозгового штурма развивает коммуникативные способности детей: умение вести спор, слышать друг друга, высказывать свою точку зрения, не боясь критики, тактично оценивать мнения других и предполагает постановку изобретательской задачи, нахождения способов ее решения с помощью выбора ресурсов и идеального решения.

Из большого числа высказанных вариантов решения и творческих идей отбираются наиболее перспективные с практической точки зрения. Этот метод позволяет детям найти выход, решение из сложной ситуации (как спасти Снегурочку, как рисовать без кисточки, как перенести воду в решете и т. д.). Во время проведения мозгового штурма из большого числа высказанных вариантов решения отбираются наиболее перспективные идеи.

Примеры вопросов для обсуждения:

- как рассказать сказку без слов;
- как нарисовать без красок;
- где найти лето зимой;
- как не испачкать пол грязными подошвами ботинок.

Цель такого метода, как синектика – познакомить с незнакомым, отстраниться от привычного. Синектика обозначает «объединение разнородных предметов», этот метод построен на поисках аналогий, сходства. Виды связей между объектами могут быть разными:

– Личностные (эмпатические). Здесь дошкольнику обычно предлагается представить себя в образе какого-либо предмета или явления внутри проблемной ситуации. Задания могут быть конкретными и легкими («изобразить кошку, которой не понравился купленный корм») или более абстрактными и сложными («изобразить нежелание Чунги-Чанги питаться одними кокосами и бананами»).

– Прямые. Дети находят такие пары из разных областей знаний, в основе которых лежат одни и те же закономерности. Например, подводная лодка похожа на рыбу, вертолет – на стрекозу, самолет – на птицу, каски и шлемы – на панцири черепах, улиток и других существ.

– Фантастические. Педагогом и детьми создаются свои собственные правила и нормы, которые игнорируют существующую рациональность. Например, детям предлагается «подумать, на что похожа любовь/радость/счастье/волнение» и нарисовать это. В результате аналогии, которые обретут воплощение на бумаге, окажутся абсолютно разными: кто-то нарисует растение, кто-то – человека, кто-то – животное и т.д.

Ключевые цели метода синектики – это развитие умения мыслить нестандартно, видеть необычное в привычных вещах, смотреть на мир под разными углами и учитывать те условия, которые указываются в задании; воспитание уважения к мнениям и взглядам других людей, способность понимать и принимать их. Используя этот метод, учим детей сравнивать, находить в предметах и явлениях общие и отличительные признаки. Примеры задания: изобрази повадки кошки во время охоты на воробья; изобрази свою походку в папиных ботинках и др.

Метод каталога разработан в тридцатые годы XX столетия профессором Берлинского университета Э.Кунце, применяется в развитии навыков творческого мышления, когда дети составляют новый зачастую непредсказуемый сказочный сюжет из случайных, выбранных наугад из книги, слов, которые обозначают героев, предметы, действия и т. д. Этот метод для детей достаточно сложен, ведь, во-первых, в их активном словаре находится не так много слов, а, во-вторых, они только начинают постигать науку монологических выступлений, знакомясь с ней пока еще на элементарном уровне. Здесь педагогу требуется книга с большим количеством прозаического текста и практически полным отсутствием иллюстраций. Сначала педагог создает перечень вопросов, которые станут основой для сюжета совместно придумываемой сказки, после чего ребята набирают слова, не связанные между собой. Педагог может преобразовать некоторые из них в более подходящие и удобные для детского восприятия части речи. Все проходит в быстром темпе, с поощрением эмоциональных реакций, выражением первых впечатлений и пр. Затем группа начинает придумывать свою фантастическую историю, стараясь удачно вплетать имеющуюся лексику и в сказочный формат, и в ответы на заданные вопросы. И от детей, и от педагога требуется определенный уровень подготовки. Так, первые уже должны знать, что в сказках всегда есть положительные и отрицательные герои, друзья и помощники, волшебство и борьба, в ходе которой побеждает добро. Взрослому необходимо уметь правильно ориентироваться в процессе, формулировать новые и изначально непредусмотренные вопросы, ненавязчиво корректировать повествование, подсказывать варианты при затруднении, поощрять блестящие идеи. Во время проведения занятия ключевые моменты следует фиксировать в виде схем, рисунков, символов и пр.

Метод каталога способствует развитию фантазии детей. С помощью данного метода мы учимся с детьми видеть в любом объекте и положительные и отрицательные моменты. Начало мысли, начало интеллекта всегда там, где ребёнок видит противоречие. Например, командная игра «Хорошо – плохо». Предлагаем ситуацию «Сегодня на улице дождь. Дождь – это хорошо. Почему? Дождь – это плохо. Почему?»; «Летний день. Ярко светит солнце. Солнце – это хорошо. Почему? Солнце – это плохо. Почему?». Обсудите это в команде и назовите положительные и отрицательные моменты.

Метод фокальных объектов является логическим продолжением метода каталога. Слово фокальный означает, что объект находится в фокусе вашего внимания.

Метод относится к ассоциативным методам поиска решений и способствует преодолению инертности мышления, развитию фантазии, поскольку перед детьми ставится задача по переносу свойств одного объекта на другой, что, безусловно, ломает стереотипы восприятия.

Суть метода состоит в том, что признаки нескольких случайно выбранных объектов переносятся на совершенствуемый объект, в результате чего получаются необычные сочетания, позволяющие преодолеть психологическую инерцию мышления.

Для игр используются предметные карточки, дети называют характерные признаки этих предметов, затем переносят их на другие предметы. Сочетания свойств оказываются иногда очень неожиданными, но именно это и вызывает интерес. Пользуясь методом фокальных объектов можно придумать фантастическое животное, придумать ему название, кто его родители, где он будет жить и чем питаться. Например «Левообезьян». Его родители: лев и обезьянка. Живет в жарких странах. Очень быстро бегаёт по земле и ловко лазает по деревьям. Может быстро убежать от врагов и достать фрукты с высокого дерева.

Этот метод позволяет не только развивать воображение, речь, фантазию, мышление. Примером метода фокальных объектов является игра «Сюрприз». Материалом служат карточки с изображением различных предметов (нарядное платье, детская машинка, яркий мяч, воздушный шарик, кукла, книга и т. д.). Два участника выбирают карточки и называют признаки изображённых объектов, например, «красивая, скоростная машина с автоматическим управлением» или «интересная, большая книга со сказками». Педагог предлагает детям «обменяться» свойствами и вновь рассказать о своих предметах, но уже с новыми признаками: «У меня красивая книга с автоматическим управлением, которая сама рассказывает сказочные истории. А у меня большая машина для сказочных героев».

Цель ТРИЗ – не только развивать фантазию ребёнка, а научить его мыслить системно, видеть мир как совокупность связанных между собой элементов. ТРИЗ даёт детям методы и инструменты творчества, которые он

осваивает независимо от своего возраста. Владея единым инструментом, дети и педагог могут легче найти общий язык, понять друг друга.

Любой объект, предмет, природное или общественное явление можно и нужно рассматривать с детьми как единое целое, т. е. как систему. Эта система состоит из частей, которые называются подсистемой. В свою очередь рассматриваемый объект, или система, сама является частью чего-то более крупного, т. е. надсистемы. Все системы существуют во времени: у них есть прошлая жизнь и будущая. Рассмотреть объект как систему позволяет метод ТРИЗ-технологии «системный оператор».

Метод помогает сформировать целостную картину мира, развивает мышление, так как учит видеть взаимодействие объектов в единстве и противостоянии, осознавать движение времени, а также понимать и оценивать роль и место каждого объекта. Системный оператор помогает разобраться, из каких частей состоит (подсистема) и элементом какого целого (надсистема) является объект (система); знакомит с действиями и функциональными свойствами отдельных частей, позволяет понять, в какие подсистемы и системы эти части объединяются, какую вертикаль (снизу вверх) образуют. Системный объект (временная шкала) способствует формированию способности анализировать действия объекта с учётом временной шкалы (прошлое, настоящее, будущее) на уровне системы, надсистемы и подсистемы. Рассмотрим на примере системы заяц.

- Подсистема: глазки, носик, длинные ушки, мягкие лапки, пушистый хвостик.
- Надсистема: лесные животные.
- Прошлое: раньше заяц был маленьким зайчонком, о нём заботилась мама-зайчиха, она кормила его молочком, учила добывать пищу, прятаться от хищных зверей.
- Настоящее: сейчас заяц взрослый, он красивый, сильный, ловкий и пушистый.
- Будущее: заяц будет взрослеть, превратиться в старого, мудрого зайца, который будет заботиться о своих внуках.
- Антисистема: заяц боится волка, потому что волк охотится на зайца и может его съесть.

Метод помогает рассмотреть мир в системе, как совокупность связанных между собой определенным образом элементов, функционирующих между собой. Его цель – определить роль и место функций объектов и их взаимодействие по каждому подсистемному и надсистемному элементу.

Таким образом, **ТРИЗ-технология** даёт детям возможность проявить свою индивидуальность, нестандартно мыслить и высказывать свои мысли, **развивая речь.**

Список литературы:

1. Альтшуллер Г.С. Как научиться изобретать. Тамбов: Тамбовское книжное изд, 1961

2. Альтшуллер Г.С. Основы изобретательства. – М., 1964
3. Альтшуллер Г.С. Найти идею: Введение в ТРИЗ – теорию решения изобретательских задач. Издательство Альпина Бизнес Букс, 2007
4. Альтшуллер Г.С., Селюцкий А.Б. Крылья для Икара. Петрозаводск: Изд. «Карелия», 1980
5. Альтшуллер Г.С. Краски для фантазии. Прелюдия к теории развития творческого воображения //Шанс на приключение./Сост. А.Б.Селюцкий. Петрозаводск, 1991
6. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. М., 1991
7. Гин А.А. «Да» и «нет» говорите...//Педагогика+ТРИЗ. Гомель, 1997. Вып. 2.
8. Гин С.И. Мир фантазии. М., 2000
9. Гин С.И. Мир человека. М., 1993
10. Гин С.И. Занятия по ТРИЗ в детском саду: Пособие для педагогов дошк. Учреждений. Мн.: УП «ИВЦ Минфина», 2002
11. Дидактические игры для развития творческого воображения детей / Сост. А. И.Никашин. Ростов-н/Д, 1991
12. Дьяченко О.М. Воображение дошкольника. М., 1986
13. Корзун А.В. Веселая дидактика: элементы ТРИЗ и РТВ в работе с дошкольниками. Мн., 2000
14. Сивкова Т.П. «Развивающее обучение детей дошкольного возраста с использованием методов и приемов ТРИЗ» Москва, 1998

**БАЛАБАҚША ОҚЫТУ ІС-ӘРЕКЕТІН БАСТАУЫШ МЕКТЕПТІҢ
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНЕ БЕЙІМДЕУДІҢ
ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

ОСПАНБЕКОВА М.Н

PhD доктор, АрқМПИ доценті

ДУЙСЕКОВА А.А

*Магистр, аға оқытушы
roza.zhandildina@mail.ru*

Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты

Қазіргі таңда әлем мемлекеттері білім сапасының жоғарылығына ерекше мән беруде. Себебі елдің экономикалық дамуы ел азаматтарының білім деңгейіне тікелей байланысты. Еліміздің білім беру жүйесін болашақтың талабына сай жанарту ең негізгі міндеттердің бірі болып отыр.

Осыған орай Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016 - 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы №205 Жарлығы шықты [1,11б.].

Жаңартылған оқу бағдарламасының басымдықтары жайлы Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2017 жылы 31 қаңтардағы Қазақстан Халқына жолдауында былай деп айтқан: «Біздің міндетіміз – білім беруді экономикалық өсудің жана моделінің орталық буынына айналдыру. Оқыту бағдарламаларын сын тұрғысынан ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет»

Қазақстандық білім беру жүйесі қарқынды дамуда. Бағыты – тура, мақсаты – айқын, міндеттері жоспарлаулы білім саласының бүгінгі жеткен жетістіктері аз емес. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өз Жолдауларында ел тарихындағы маңызды салалардың бірі, әрі бірегейі ретінде білім саласына басты назар аударып отырады.

Себебі, білімді ұрпақ – ел келешегі. Білімді ұрпақ болашағының жарқын болуында негізгі орын алатын балабақшалар мен мектептерде білім мен тәрбие берудің бүкіл жүйесін қайта құру мен жаңарту жұмыстары жүргізілуде.

Болашақ ұрпақтың сапалы білім алуы балабақша оқыту іс-әрекетін бастауыш мектептің жаңартылған білім беру үдерісіне бейімдеу, мектепке дейінгі мекеме мен бастауыш буын арасындағы сабақтастығымен тығыз байланысты.

Сабақтастық дегеніміз, біріншіден, екі буын арасындағы ортақ мақсат міндеттер, ортақ мазмұндық жүйе, баланы жүйелі сатылы дамыту, бір буыннан екінші буынға неғұрлым сәтті өтуге бағыттау, екіншіден білім берудің әдістемелік жүйесінің әрбір компонентінің үйлесімділігі.

Балалар білім икемдігі мен машықтарын пайдалану және одан әрі дамыту кезінде олардың оқу ісінде әр алуан байланыстар орнату, жаңа білім мен бұрынғы білімді өзара байланыстыру.

Сонымен бірге, білімді кеңейту мен тереңдету, оқығандарды жаңа, жоғары деңгейде байыптау.

Балабақша мен мектеп арасындағы байланыс формаларының сабақтастығын екі өзара байланысты аспектіге бөлуге болады: ақпараттық – ағартушылық және тәжірибелік.

Бірінші аспект, мұғалімдер мен тәрбиешілердің оқу - тәрбие жұмысының міндеттерімен өзара танысуын, балабақшаның жоғарғы топтары мен мектептің бірінші сыныбы бағдарламалар мазмұнын зерттеуді болжайды.

Балабақша мен бастауыш сынып пәндерінің сабақтастығын қамтамасыз ету. Екіншісі аспект, даярлық топтарында бастауыш сыныптың білім беру бағдарламасына сай тақырыптарды жеңілдетілген түрде ұйымдастырылған оқу қызметін өту. Сонда балабақша түлектері қарапайым білім қорымен қаруланып, бастауыш мектепке дайындықпен барады.

Балабақша оқыту іс әрекетін бастауыш мектептің жаңартылған білім беру үдерісіне бейімдеу жүзеге асқан жағдайда балабақшадағы білімгерлер сапалы білім алып, бастауыш мектеп бағдарламасына дайын болып барады.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша бастауыш мектептің білім беру үдерісіне енген аталмыш өзгерістерді ескере отырып, балабақша мен бастауыш мектеп арасындағы сабақтастықты орнату ең маңызды міндет болып табылады.

Сабақтастықты орнатулың ең бірінші жолы – пәндердің сабақтастығы. Балабақшадағы білім беру салаларындағы білім беру бөлімдері бастауыш мектептің білім беру пәндерімен кейбірт ерекшеліктері бойынша сабақтасып жатады. Төмендегі кестеде балабақша мен бастауыш сыныптың пәндерінің сабақтастығы көрсетілген[2,273б.].

«Жаратылыстану» пәні бастауыш сыныпқа бірнеше себептерге байланысты енгізілген. Атап айтқанда:

- пән мазмұнындағы деректер мен білімдер жүйесі оқушылардың қоршаған әлем туралы, әртүрлі денелер мен құбылыстар туралы алғашқы білім арқылы денелер мен құбылыстар жөнінде аялық білімін қалыптастырады. қоршаған ортаны, денелер мен табиғаттағы құбылыстарды меңгерту арқылы оқушының интеллектуалды дамуына әсерін тигізеді;

- пән білім алушының ғылыми-зерттеу дағдысын қалыптастыруға бағыттайды. мысалы, баланың сұрақ қою мен оған жауап беру әрекетін қалыптастырады;

- пән сұрақ қою, оған жауап табу дағдыларын қалыптастыруға бағытталады;

- ерте жастан ғылымды меңгеру арқылы оқушы ғылыми білім дағдыларын қалыптастырып, дәстүрлі емес ойлау формаларына үйренеді. Білім алушы ақиқатпен байланысты іс-әрекеттердің жауабын табуға, сұрақтар қоюға дағдыланады.

Ғылымды зерттеу арқылы, бала ғылымды зерттеу тәсілдерін түсініп, ойлау және бақылау дағдыларын қалыптастырады. Проблемалық сұрақ арқылы айналада болып жатқан әртүрлі құбылыстарды зерттеуге бейімделеді [3,44б.].

Жаратылыстану пәнінің мақсаты, бірінші сынып оқушыларының одан әрі жаратылыстану пәндер циклын зерттеуге (биология, химия, физика) және алынған білімді өзгеге түсіндіруді қалыптастырады және табиғи денелерді суреттеуді, үдеріс пен көру, күнделікті өмірде бақылау жасауға (үйде, мектепте, саябақта) үйретеді.

Жаратылыстану пәнінің мақсаты жаратылыстану саласы бойынша пәндерді болашақта меңгеру дайындығы және күнделікті өмірде бақыланатын табиғи денелерді, үрдістер мен құбылыстарды сипаттау мен түсіндіру үшін алынған білімді қолдану дағдысын қалыптастыру болып табылады.

Жаратылыстану пәні бастауыш мектеп сыныптарында белсенділік, қатысымдық, зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға және жетілдіруге бағыттайды. Сондықтан оқушылар болашақ ғалымдар тәрізді әртүрлі заттарды

зерттеп, бақылап көреді. Пәннің оқу-әдістемелік кешені оқушылардың жаратылысты тануына ықпал етеді.

Сондай-ақ пән мазмұны қоршаған орта туралы білімдер жүйесін кеңейтіп, әлемді ғылыми тұрғыдан түсіну және көруді үйретеді. «Балабақша», «бастауыш мектеп», «жаңартылған білім», «бейімдеу» атаулары энциклопедиялық, ықшам энциклопедиялық, әдеби, терминологиялық-ғылыми, педагогикалық сөздіктерден қаралып, концептілерінің мәні ашылды.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша балабақша мен бастауыш мектептің пәндерінің сабақтастығы, балабақшадағы перспективалық жоспар бойынша тоғыз айға берілген ортақ тақырыптар және бастауыш мектептің ортақ тақырыптары зерделенді, ортақ тақырыптардың артықшылығы мен пайдасы, ерекшеліктері көрсетілді [4, 18б.].

Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшеліктері, мақсаты, міндеттері мен іске асырылу кезеңдері қарастырылды. Мектепке баратын мектепалды даярлық тобының түлегін сипаттайтын модельдер анықталды.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың «Таным» саласының «Жаратылыстану» бөлімі мен бастауыш мектептің «Жаратылыстану» пәндерінің мазмұнына жан-жақты талдау жүргізіліп, бөлімдері мен мақсаттары, ұқсас тақырыптары анықталып, сипаттама берілді. «Жаратылыстану» оқу қызметін «Жаратылыстану» пәніне бейімдеу жайлы ақпараттар жинақталды. Қазақстан Республикасы халықаралық деңгейде өзінің нық қадамдарын баса отырып, осы тенденциялардан шет қала алмайды.

Қоғамның ең өзекті мәселелерінің бірі – тез өзгертін әлеуметтік және экономикалық жағдайларда өмір сүруге дайын ғана емес, қоғамға елеулі ықпал ете алатын және оны жақсы жаққа өзгерте алатын бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру. Осыған орай мектептің қоғам алдындағы міндеті – бойында креативтілік, әлеуметтік жауапкершілік, дамыған интеллект, кәсіби сауаттылық деңгейі жоғары, танымдық белсенділігі тұрақты түлекті тәрбиелеп шығару.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің 2016 жылғы «12» тамыздағы №499 жарлығымен бекітілген Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеудің типтік оқу бағдарламасы, 171.- 11б
2. Жұмабекова Ф.Н. Мектепке дейінгі педагогика – Астана, 2008ж, - 273б
3. Жұмабекова Ф.Н. «Мектепке дейінгі білім мазмұнын жаңартудың педагогикалық негіздері». Арнайы курс бағдарламасы // «Мастер ПО» – Астана, 2012ж, - 44 б.
4. Әлмағамбетова Қ. «Жаңартылған оқу бағдарламасының ерекшеліктері» // Білімдегі жаңалықтар, - 2017. - №1. – 18 б.

К ВОПРОСУ ПОДГОТОВКИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ К ПРЕДМЕТНОЙ ОЛИМПИАДЕ ПО БИОЛОГИИ

РУЛЁВА М.М.

*Республика Казахстан, г.Костанай, Костанайский государственный педагогический университет им. У.Султангазина, старший преподаватель,
maniarul@mail.ru*

Предметные олимпиады очень сложный, но важный этап в жизни целеустремленного школьника. Олимпиады способствуют не только углубленному изучению предмета, но и развивают логику, межпредметные связи, а в последнее время и мотивируют к изучению английского языка, так как много заданий берется из зарубежных источников, и для правильного решения необходимо знать специфику терминологии на языке оригинала.

Несмотря на то что основным местом работы автора является высшее учебное заведения, о школьных олимпиадах знаю не понаслышке. Семь лет являясь постоянным членом жюри городского и областного этапов олимпиады, а также действующим преподавателем школы олимпийского резерва, могу с уверенностью сказать, что подготовить учащегося к олимпиаде, это кропотливый и сложный процесс, успех будет зависеть как от ученика, так и от наставника.

Проанализировав задания с 2013 по 2019 гг. отмечаем, что с каждым годом задания становятся все сложнее, требуя от школьников все больше знания вузовского материала нежели школьной программы.

Таблица 1 – Количество заданий для 10-11 класса по разделам биологии

Разделы биологии	2013	2014		2015		2016		2017		2018		2019
	ГО/ т+п	ГО/ т+п	ОО/ т+п	ГО/ т+п	ОО/ т+п	ГО/ т+п	ОО /т+п	ГО/ т+п	ОО/ т+п	ГО/ т+п	ОО/ т+п	ОО / т+п
Микробиология и вирусология	2		2	3	2	1	1	1		8	4	2
Цитология	1	1	2	3	1	3		4	6	4		1
Ботаника	19	6	5	11	6	9	5	10	9	6		4
Зоология	5	6	11	15	6	11	1	7	8	4	3	3
Эмбриология	2	1	1	1	1			1				
Анатомия и ФЧЖ	18	25	15	16	15	7	15	13	8	21	6	10
Биохимия и биофизика		1		3		1	6	1	3	3	3	4
Генетика	1	1	4	1	9	1	9	3	3	11	3	13
Молекулярная биология	2	2	4	4	8	1	4	3	3	8	1	
Физиология растений	3	1	7	1	6	1	13	7	5	6	5	10
Эволюция		2	5	2			3	4		6	2	2
Экология				3	5		2	2	1	7	1	5

Всего	53	46	51	63	59	35	57	56	46	84	28	54
*Примечание: ГО – городская олимпиада; ОО – Областная олимпиада; т+п – теоретический и практический этап												

В таблице 1 приводится статистика с 2013 по 2019 гг. с указанием количества заданий по каждому разделу биологии. Согласно приведенным данным лидирующие позиции занимают задания по анатомии человека, физиологии человека и животных, в разные года составляя от 17% до 54%.

До 2015 года достаточно широко были представлены задания по ботанике. Они включали себя и анатомию растений, и систематику. Так, например, если в 2013 году задания по данному разделу составили 36%, то в 2018-2019 едва достигают 7%. Аналогичная ситуация складывается и с заданиями по зоологии. С каждым годом заданий по зоологии становится меньше, и чаще всего о животных упоминается в разделе по физиологии животных. Но это совсем не значит, что школьникам не нужно учить ботанику или зоологию, как раз наоборот. Все большую популярность набирают такие разделы как физиология растений, физиология животных, а без базовых знаний ботаники и зоологии справиться с такими разделами будет сложно.

Занимаясь подготовкой к заданиям по физиологии растений, учителям и учащимся следует обратить внимание на такие темы как: дыхание растений, фотосинтез, при чем не на стандартную схему процесса фотосинтеза, а на схемы всех возможных путей: С3 путь, С4 путь, САМ. Знать особенности каждого способа очень важно. Так же все чаще можно встретить задания по фитогормонам, стимуляторам роста. Учащимся необходимо знать название всех фитогормонов, действие, оказываемое на растения, и место синтеза. Как известно, фитогормоны не всегда действуют по одиночке, поэтому необходимо так же знать о взаимодействии фитогормонов.

С 2016 года по 2019 включительно в олимпиадах встречаются вопросы по биохимии и биофизике. Биофизика встречается реже, но задания объемные и сложные. Последние десять лет такая дисциплина как «Биофизика» в педагогическом университете не преподается, да и раньше она велась как подраздел и по ней студенты сдавали зачет, но со временем и этот небольшой курс был исключен. Поэтому учителям необходимо самостоятельно погружаться в достаточно сложный раздел, чтобы дать основы биофизики своим олимпиадникам. Но как показывает анализ результатов, по заданиям по биофизике в 97% учащиеся получают 0 баллов. В 2019 года «Биофизика» снова была включена в рабочие учебные планы образовательной программы «Биология» и ей мы будем обучать студентов в 2021 году, сегодняшние же выпускники таких знаний уже не получают.

В последние годы также увеличиваются количество заданий по молекулярной биологии, генетике, при этом сложность их возросла. По генетике это уже не только задачи на знание законов Менделя, а это и кроссинговер, популяционная генетика и т.д. Но стоит отметить, что с решением генетических задач, учащиеся стали справляться гораздо чаще и

лучше. Задания по молекулярной биологии так же вышли из рамок правила Чаргаффа.

Не хотелось бы оставить без внимание такие важные разделы как экология и эволюция. Появляется все больше заданий на знание филогении растений и животных, а также популяционной экологии.

Подготовка к олимпиадам процесс сложный, и шаблонов здесь нет. Но анализируя методы подготовки учителей биологии и свой собственный опыт, хотелось бы отметить, несколько ключевых моментов:

1. Дополнительный материал по биологии изучать только после прохождения базовых тем и основ разделов биологии, а не наоборот;

2. Больше упор делать на самостоятельное изучение отдельных тем, но обязательно, делать контрольные срезы, проверочные работы и устный опрос учащихся. Как показывает практика, единицы учащихся ответственно подходят к самостоятельному изучению нового материала;

3. Никогда не давайте учащимся самостоятельно решать сложные генетические задачи, задачи по физиологии и молекулярной биологии. Прежде необходимо разобрать сложный материал с учащимися, в противном случае не справившись с задачами они либо не захотят заниматься олимпиадными заданиями, либо найдут не правильный способ решения задач и переучить их будет сложно. Важно так же изначально научить правильно оформлять все задачи, начиная с «Дано» и заканчивая «Ответом»;

4. Необходимо решать олимпиадные задания прошлых лет, но не делать это основным видом работы. Часто слышишь от учащихся, что я прорешал все задания, но ничего не попало. Объясните учащимся, что это всего лишь тренировка и ожидать повторов не нужно.

5. Изучая задания прошлых лет с учащимися, прежде всего, анализируйте темы, по которым составлены задания и уже подробно их изучите! Задания могут и не повторятся, а вот темы в 80% случаев встречаются не один год.

6. Никогда не готовьтесь к олимпиадам по школьному учебнику. Как правила большинство заданий выходят за рамки изучения школьной программы.

7. Старайтесь отработать теорию на практике. Здесь работает золотое правило: лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать. На своих занятиях я часто использую лабораторные работы, работу с гербарием, микроскопом и т.д. Максимально используйте наглядность.

Учителя и учащиеся часто спрашивают какую литературу лучше всего использовать для подготовки к олимпиаде или наоборот делятся списком своих любимых источников. Выбор научной литературы сложный, сегодня много изданий предлагают и учебных пособий, и учебников. Чаще всего новые издания представляют собой анализ классической литературы, переиздания уже известных учебников, и увы, в некоторых были встречены не допустимые ошибки. В данной статье привожу список «проверенной» литературы, с

достоверным научным материалом, возможно, он будет полезен и ученикам, и их наставникам.

Одним из полюбившихся книг у школьников является 3 томник Тейлор Д., Грин Н., Стаут У. Биология: в 3т. – М.: Мир, 2004. И действительно несколько лет назад задания были составлены по материалам, которые есть в данном трехтомнике, в последнее время таких заданий стало значительно меньше. Рекомендуем использовать следующие книги для подготовки:

1. Ленинджер, А. Основы биохимии: в 3 т. – М.: Мир, 1985.
2. Албертс Б. Брей Д., Льюис Дж., Рэфф М., Роберте К. Уотсон Дж. Молекулярная биология клетки: В 3-х т 2-е изд., М75 перераб. и доп. Т. Пер. с англ. -М.: Мир, 994. -504 е., ил.
3. Уилсон Дж., Хант Т. Молекулярная биология клетки: Сборник задач: Пер. с англ. - М.: Мир, 1994 - 520 с.
4. Гусев, М.В. Микробиология: учебник / М.В. Гусев, Л.А. Минеев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: МГУ, 1992. – 448
5. Полевой, В.В. Физиология растений/ В.В. Полевой. – М.: Высшая школа, 2009. – 464 с.
6. Шлегель, Г. Общая микробиология: Пер.с нем. – М.: Мир, 1987. – 567. с., илл.
7. Догель, В.А. Зоология беспозвоночных: Учебник для ун-тов / под ред. Проф. Полянского Ю.И. – 7-изд., перераб. и доп. – М.: Высш.школа, 1981. – 606 с., ил.
8. Рупперт Э. Э. Зоология беспозвоночных. В 4 томах: М. : Академия, 2008. — 496 с.
9. Наумов, Н.П., Карташев, Н.Н. Зоология позвоночных: Учебник для биологических специальностей университетов - М.: Высшая школа, 1979. - 333 с.
10. Ромер А., Парсонс Т. Анатомия позвоночных: Москва. Мир, 1992. - 360 с. с ил.
11. Билич Г.Л., Крыжановский В.А. "Биология. Полный курс. В 4 томах.: Оникс, 2009
12. Зитте П., Вайлер Э. В., Ботаника. В 4 томах.: М.: Издательский центр «Академия», 2007 - 256 с.
13. Ватти, К.В., Тихомирова М.М. Руководство к практическим занятиям по генетике. Учеб. пособие для студентов биол. фак. пед. ин-тов. — М., «Просвещение», 1972. — 179 с.
14. Льюин Б. Гены. Москва «Мир», 1987

Таким образом, подготовка и участие в олимпиадах по биологии сложный, но вместе тем очень интересный период в жизни школьника. Заниматься с детьми нужно, важно заинтересовать ребенка своим предметом и они непременно порадуют вас своими победами.

СМЕШАННОЕ ОБУЧЕНИЕ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

САДРЕТДИНОВА ТАТЬЯНА АЛЕКСАНДРОВНА

Магистр гуманитарных наук

Современное образование отличает использование в преподавании новых информационных технологий. Занятия с использованием информационных технологий позволяют обучающимся получать мгновенную обратную связь; за счет вариативности им приходится вникать в изучение темы, так как нет возможности сразу найти готовые ответы; развивается самоконтроль, при этом и преподаватель контролирует процесс. Самостоятельность и контакт с онлайн-ресурсами мотивируют и стимулируют студентов. Преподаватель-наставник посредством инструментов самостоятельной работы помогает обучающемуся сориентироваться в электронном пространстве, учит находить нужную информацию и использовать её в своих целях. Такой подход в обучении способствует совершенствованию методов обучения и профессиональных знаний самих преподавателей. Такие принципы преподавания гармонично совмещает в себе смешанное обучение.

Приведем классическое определение смешанного обучения от Clayton Christensen Institute: смешанное обучение (blended learning) – это образовательная технология, совмещающая обучение с участием преподавателя (лицом к лицу) с онлайн-обучением, предполагающая элементы самостоятельного контроля обучающимся пути, времени, места и темпа обучения, а также интеграцию опыта обучения с учителем и онлайн. В основе данного определения лежит основной упор на самостоятельность студента, где преподаватель выступает как помощник обучающегося. Обучающийся с учетом своих потребностей и способностей обязан сам определять свои учебные цели и способы их достижения. Контроль за временем, темпом и местом обучения также осуществляется самостоятельно. Поэтому суть смешанного обучения состоит не в том, что большая часть занятий проходит в режиме онлайн, а в том, что формируется субъектная позиция обучающегося, что, несомненно, ведет к повышению эффективности учебного процесса.

В связи с этим Е.В. Нечитайлова указывает в своих исследованиях на эффективную интеграцию в смешанном обучении методов электронного и традиционного обучения. При этом базой для создания дистанционного курса дисциплины в зависимости от технических возможностей могут послужить электронная почта, социальная сеть (Dnevnik.ru, ВКонтакте), личный сайт педагога, блог, площадка на образовательной платформе (Moodle, Smartlearn, Open class, Edmodo). Планирование образовательного процесса при таком обучении позволяет индивидуально рассматривать каждого ученика с учетом его возрастных возможностей [4]. Однако для этого необходимо выделить важные составляющие смешанного обучения.

Исследователи Clayton Christensen Institute систематизировали основные параметры смешанного обучения и выделили его основные принципы: персонализация; обучение, основанное на мастерстве; среда высоких достижений; личная ответственность обучающихся за собственные учебные результаты. В основе смешанного обучения лежит индивидуальный подход к каждому учащемуся и переход к освоению нового материала возможен лишь тогда, когда обучающийся свободно владеет изученным материалом. Каждый обучающийся ясно понимает свою учебную цель и несёт личную ответственность за результаты обучения. Важная составляющая смешанного обучения – личная мотивация. Образование будет успешным только тогда, когда учащиеся будут самостоятельно ставить цели и определять приоритеты для их выполнения. Это и должно стать базовой частью современного образования.

1 Модель «face-to-face» – «лицом к лицу» предполагает преобладание аудиторной учебной работы, электронное обучение включается как дополнение к традиционному обучению. В работу с электронными обучающими средствами могут включаться не все обучающиеся. Базовый курс преподается на очных занятиях, а дополнительный материал студенты изучают в дистанционно или онлайн. Дистанционный блок должен содержать проекты для работы в группе, творческие, лабораторные и практические задания, справочные материалы и ссылки на дополнительные материалы в интернете, промежуточные и проверочные тесты, а также задания повышенной сложности для одаренных студентов. Проверка знаний должна проводиться не только в режиме онлайн и на специальной обучающей платформе, но и в ходе аудиторных занятий.

2 Модель «rotation» – «ротационная» направлена на чередование аудиторных занятий и электронного обучения с использованием информационных технологий, где в последнем, преподаватель является координатором и обладает большой свободой при организации курса. При этом чередование может быть фиксированным или гибким по усмотрению преподавателя. На очное обучение отводятся проектная и групповая работы. Изучение материала по частям позволяет максимально охватить содержание обучения в заданные сроки, распределив виды деятельности на занятия (в аудитории) и за ее пределами, учесть индивидуальные особенности обучающихся (темп, ритм освоения учебного материала) и их образовательные потребности. При использовании данной модели важно учитывать технические возможности и грамотность аудитории.

По месту и расписанию обучения ротационная модель делится на четыре подмодели: Station rotation model, Lab rotation model, Flipped classroom model, Individual rotation model:

«Смена рабочих зон» (Station-Rotation). Использование модели «Смена рабочих зон» является наиболее целесообразным в случае, когда изучение темы предполагает разные виды деятельности в рамках одного занятия. Тогда виды деятельности чередуются не одновременно для всей аудитории, а для групп

обучающихся – происходит это в определенном темпе. Содержание деятельности определяется преподавателем, который оборудует аудиторию так, чтобы обеспечить работу учебных групп в полном объеме. Такая модель эффективна для организации проектной и исследовательской деятельности студентов.

«Автономная группа» (Lab-Rotation). В рамках установленного расписания и под руководством преподавателя студенты ходят из помещения в помещение. Это ротация аудиторий и лабораторий, то есть студенты учатся, главным образом, в лаборатории, а не в аудитории. Данная модель позволяет выделить группу учащихся с особыми познавательными потребностями и организовать их деятельность как в классе, так и в ходе консультаций (очных и дистанционных), во время самообучения.

«Перевернутый класс» (Flipped-Classroom), или «класс наоборот» – обучающиеся самостоятельно изучают определенный преподавателем блок курса с последующим обсуждением на занятии. В данном случае, преподаватель перестает транслировать знания в готовом виде, а наоборот, студенты получают знания самостоятельно, после чего в аудитории преподаватель активизирует и систематизирует знания обучающихся по изученному материалу. На таком занятии большая часть отводится на практическую деятельность по применению знаний в ходе решения задач, выполнение упражнений, организацию дискуссий. Подобная форма занятий формирует ответственность самого обучающегося, развивает активность, инициативность, самоорганизацию личности. Такая модель предполагает обязательное наличие интернет подключения.

«Индивидуальная ротация» (Individual-Rotation). В отличие от других ротаций, в данном случае у студента индивидуальное расписание, но он также регулярно меняет виды учебной деятельности, из которых как минимум один – это обучение онлайн. Такая модель удобна при подготовке к олимпиаде или занятии с пропустившими по болезни учениками.

3 Модель «flex» – «скользящий или гибкий», большая часть учебной программы осваивается в условиях электронного обучения, где основная часть материала первоначально представляется онлайн. Преподаватель выступает в роли координатора, организовывающего консультации для отработки тем, сложных для понимания. Консультации могут быть как групповыми, так и индивидуальными.

4 Модель «online Lab» – «онлайн-лаборатория», дисциплина осваивается в условиях электронного обучения, но организованного на базе учебного заведения, например, на специальном сайте учебного подразделения и в специально оборудованных компьютерных классах с присутствием преподавателя. Данная модель также может сменяться традиционной формой обучения. По большей части используется онлайн-платформа, преподаватель оказывает помощь студентам по мере необходимости, время от времени работает с небольшими группами или с одним студентом индивидуально. Онлайн-платформа используется для проведения всего курса обучения на

аудиторных занятиях. Такое обучение проходит под руководством и контролем преподавателя. Данная программа может сочетаться с традиционной в рамках обычного расписания.

5 Модель «self-blend» – традиционная для высших учебных заведений Америки, данная модель предполагает самостоятельный выбор дополнительных к основному образованию курсов. В качестве поставщиков образовательных услуг могут выступать различные образовательные учреждения. Студент самостоятельно решает, какие из традиционных (Brick and Mortar) курсов ему необходимо дополнить удаленными онлайн-занятиями. Для эффективности данной модели смешанного обучения необходимо условие высокой мотивации студентов к обучению. Например, открытые, бесплатные онлайн-курсы MOOCs, когда учебный контент доставляется образовательными учреждениями из разных стран мира.

6 Модель «online driver» – «онлайн-пользователь», освоение дисциплины осуществляется с помощью электронных ресурсов информационно-образовательной среды. Модель «Online Driver» предоставляет возможность изучения тех или иных курсов для студентов, испытывающих потребность в большей гибкости и свободном времени. Данная модель предполагает освоение большей части учебной программы с помощью электронных ресурсов, пользуясь при этом системой очных и онлайн консультаций с преподавателем. В основном эта модель предполагает обучение в режиме онлайн – через платформу и удаленный контакт с преподавателем. Однако опционально или по требованию могут быть добавлены проверочные очные занятия и встречи с преподавателем.

Использование различных вариаций смешанного обучения в вузе предполагает, по мнению Ю.И. Капустина, изучение части дисциплин на аудиторных занятиях, часть – посредством использования сетевого обеспечения. При этом структура традиционного урока по такой методике сохраняется.

Предложенная Ю.И. Капустиным трехуровневая концептуальная модель смешанного обучения органично сочетает в себе основы традиционного и дистанционного обучения, которые являются главным компонентом предложенной модели [2]. Однако, на наш взгляд, неоспоримым является то, что для успешной реализации этой концепции необходима непрерывная управляемая связь между педагогами, студентами и всеми структурными подразделениями внутри университета. Единое образовательное пространство создается за счет равнозначных методов обучения, ориентированных на личность и индивидуальный подход к каждому студенту и использовании дистанционного обучения. Мотивирующее обучение способствует профессиональному развитию у студентов способности самостоятельного выбора гибкой траектории обучения, адаптированного к условиям современного мира. Обучение строится на основе опыта и ориентируется на развитие личности. Параллельно с этим формируется и профессиональная компетентность студентов. Наблюдается синтез учебной и профессиональных

сфер. Именно такая организация учебного процесса реализуется посредством технологий дистанционного обучения и развития. Используемые программные комплексы «Виртуальный университет», программы «Прометей» (Институт информационных технологий, Москва), «Доцент» (компания Uniar, Москва), «eLearnig Server 3000» (компания Гиперметод, Санкт-Петербург) позволили осуществлять дистанционное обучение через Интернет и способствовали созданию образовательного портала.

Таким образом, смешанная технология позволяет развить у студентов специальностей вуза стремления к постоянному самообучению и освоению информации при консультирующей помощи преподавателя. Несомненно, что такая форма обучения позволит сформировать современного всесторонне развитого технического специалиста.

Однако внедрение новой методики требует и от преподавателей готовности к переходу на новую ступень преподавания. В связи с этим актуальным, на наш взгляд, является подход к реализации новой методики М.С. Медведевой. Ученая предлагает рассматривать смешанное обучение в аспекте готовности будущих учителей к работе в этих условиях [3]. Действительно, изначально необходимо готовить будущих педагогов, способных добросовестно, а, главное, творчески выполнять свои функциональные обязанности в условиях современного образования. Будущий специалист должен быть готовым к круглосуточному контакту с учениками, понимая мотив своей будущей профессиональной деятельности.

Положительное отношение специалиста к постоянному самосовершенствованию и накоплению педагогического опыта в области информационных технологий будет способствовать применению современных методов, приемов в процессе обучения. При этом будущий специалист не просто накапливает знания, но и, в дальнейшем, практически применяет их в условиях смешанного обучения в ходе решения профессиональных задач. Для реализации поставленных задач педагогу необходимо овладеть современными методами, приемами, которые позволят применять современные технологии смешанного обучения. В совокупности все эти условия позволяют постоянно сотрудничать с обучающимися, обмениваться информацией, как в ходе личного общения, так и через интернет (видеоконференции, электронная почта, чаты). Это позволяет активизировать познавательную деятельность студентов и влиять на будущий профессиональный рост преподавателей, а также способствовать применению электронных средств в различных сферах преподавания.

Список литературы:

1. Абрамова, Я. К. Смешанное обучение как инновационная образовательная технология / Я. К. Абрамова // Перспективы развития информационных технологий: сборник материалов XVII Международной

научно-практической конференции. – Новосибирск : Издательство ЦРНС, 2014. – С.115-119.

2. Капустин, Ю. И. Педагогические и организационные условия эффективного сочетания очного обучения и применения технологий дистанционного образования : автореф. дис. ... докт. пед. наук / Ю. И. Капустин. – Москва, 2007. – 41 с.

3. Медведева, М. С. Формирование готовности будущих учителей к работе в условиях смешанного обучения : автореф. дис. ... канд. пед. наук / М. С. Медведева. – Нижний Новгород, 2015. – 31 с.

4. Нечитайлова, Е. В. Смешанное обучение как основа формирования единой образовательной среды / Е. В. Нечитайлова // Химия в школе. – 2014. – № 9. – С. 22–28.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕ М.МОНТЕССОРИ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

ЖАНДИЛДИНА РОЗА ЕСЕНТАЕВНА

педагогика ғылымдарының магистрі, АрқМПИ доценті

СЕЙЛОВА ЕРКЕМАЙ САҒЫНҒАЛИҚЫЗЫ

*«Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығының 3 курс студенті
Б.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты.
Арқалық қаласы. roza.zhandildina@mail.ru*

М.Монтессори педагогикалық технологияларын балабақшамызға ендіру, Қазақстан 30 дамыған елдердің қатарына кіруге бетбұрыс жасап отырған сәтте, ерікті, өз басының қадір-қасиетін сезетін, дербес, қабылданған шешімдеріне жауапкершілікпен қарауға қабілетті адамдардың пайда болуын қажет етіп отыр. Мұндай адамды тәрбиелеп шығару үшін қазіргі заманның сұранысына жоғарғы дәрежеде жауап беретін бағдарламаны, жеке тұлғаны тәрбиелейтін технологияны табуы керек.

Мектеп жасына дейінгі балалардың бойына танымдық қызығушылықты меңгерту – танымдық белсенділікті дамытудың басты бағыты болып саналады. М.Монтессори жүйесі балаларға жауапкершілікті сезінуге, өздігінен шешім қабылдауына, топта да, жеке де жұмыс жасай алуына, таңдау жасай алуына, өз уақытын ұйымдастыра білуіне, өзіне сеніммен қарауына мүмкіндіктер береді, қолайлы жағдай туғызады.

Бұл жүйесінің мақсаты – балалардың табиғи мінезін, қабілетін, тәрбиешінің нұсқауымен емес, өз еркімен тәуелсіздік рухында тәрбиелеу болып

келеді. «Өзімнің жасауыма мүмкіндік бер» дейді мұндағы бала. Балаларға дауыстап сөйлеу бұл жүйеде мүлдем жоқ [1,27б.].

Ұйымдастырушысы балаларға әр сала жайлы қызықтыра мағлұмат береді. Балалардың жас ерекшеліктері әр түрлі. 3 пен 6 жас аралығындағы балалардың өз қалауларымен жұмыс жасауына тәрбиеші көмек көрсетеді. Бұл жастың қабілетін ашуға, үлкеннің кішіге мейірім, қамқорлығын сезінуге мүмкіндік берері сөзсіз. Қай салада жұмыс жасау бала қалауында: зертханада, жаратылыстану, аспан әлемі, асхана, қолөнер, бейнелеу, сумен, т. б. Еркін жұмыс жасау барысында жетістігін өзі көріп, қатесін де өзі жөндеуі – ішкі дүниесін тәртіпке баулып, жеке адамгершілік қасиеттерін дамытады деп ойлаймын. Пайдаланған заттардың ең басында қалай тұрғанын бақылаған бала жұмыс аяғында тап солай жинастырып, тазартып қояды.

Англияда пайда болған тағы да бір әдіс бар. Ол әдістің авторы М.Монтессоридің бұрынғы шәкірті болған. Ол әдістің атауы «жекеше жұмыс». Бұл әдісте де жекеш материалдар, еркін таңдаулар бар. Бірақ балалар қалаған материалдарымен жұмыс жасай алады, олар тіпті материалды үйлерінен де әкеле алады. Бұл әдістің мақсаты баланың қолы бос болмауы керек. осындай мектепте материалға толы еденді көруге болады. Баланың барлық уақыты бос болмайды. Дегенмен, атқарылып жастқан жұмыстардың арасында ешқандай байланыс жоқ. Ондай болатын болса, баланың мәдениеттілік танымдығы дамымайды. Бала бір заттан бір затқа оқытудың еш байланысысыз ауыса береді.

Монтессори әдісінде мәдениеттілік балаларға материал арқы кішкентай кездерінен бастап жеткізіледі. Мәдениеттілік ол – өз негізінде жекеше қызығушылық жатқан, жекеш жұмыстың көрсеткіші.

Тағы да барлығына танымал Фребель әдісі бар – ұжымдық әдістердің ең жақсы әдісі. Бұл әдісте сыныптың барлығына мұғалім ұжымдық жұмыс жасауды бағыттап отырады. Фребель әдісінде де материалдар бар, бірақ, ол материалдарды мұғалім өз орынында балаларға өзі көрсетеді, қалай жұмыс істеу керектігін көрсетеді. Себебі дәл сондай материал әр баланың алдында болады.

Мұғалім материалмен балаларды таныстырады, қалай жұмыс жасау керек екендігін көрсетеді, ал балалар мұғалімнің ісін қайталайды. Материал сапасы жағынан, түсі жағынан, пішіні жағынан жақсы таңдалған, қызығушылық туғызады. Фребель әдісі бойынша оқыған балалар қолмен жұмыс жасап үйренеді, ән айтуға, қарапайым тақпақтарды жаттап үйренеді.

Монтессори өз әдісінде Фребельдің көптеген материалдарын пайдаланған. Монтессори мектебіндегі материалдар, балалардың қол астында материалдың көп түрі болғандықтан кейін, материалдарға таңдау жасау негізінде жасалған. Материалдарға осыншалықта таңдау жасау М.Монтессориге бір ойды алып келеді. Балалардың мәдениеттілік танымы даму үшін осынша көп материалдардың қажеті жоқ. Материалдарды жасау кезіндегі негізгі талаптың бірі ол материалдың жалғыз нұсқасының болуы. Монтессори курсы тыңдаған көптеген мектеп ұстаздары осы материалдардың екі нұсқасын, тіпті кейбіреуі бірнеше нұсқаларының болғанын қалаған.

Материалдың нұсқалары көп болған сайын, сыныптағы тәртіп әлсірей бастайды. Егер нұсқалар санын азайтса онда, тәртіп қайта орнына келтіріледі. Монтессори мектебіндегінің барлығы балалардың көрсеткішімен жасалған.

Мектепті құрар алдында Монтессори балаларды көп бақылаған және балалар мектепті қалай ұйымдастыру керектігін көрсеткен. Монтессоридің пайымдауынша бір мектепте 30-40 немесе одан көп бала болуы керек. Балалар саны мұғалімге байланысты. Егер балалар саны 25 кемісе, онда оқу көрсеткіштері төмендейді, 8 баладан тұратын сынып көрсеткіштері мүлдем төмен болады [2,55-б.].

Көптеген мектептерде бір сыныпта бір жастағы балалар оқиды. Олардың жасаған бағдарламалары оқушылардың осы жасына бағытталған. Монтессори-мектептерінде ондай талаптар қойылмаған. Монтессори-мектептерінің сыныптарында әр түрлі жастағы балалар оқи алады. Мұндай талапты өмірден алынған: отбасыдағыдай үш, төрт және бес жастағы балалар.

Осы әдіс қай жерде болмасын дамығанымен мектеппен мектепке дейінгі оқудың байланысы бар. Осы әдістердің сыры – ол ашық есіктер. Балалар бір бөлмеден бір бөлмеге, үлкенірек балалар жұмыс жасап жатқан бөлмелерге еркін кіре алады. Қарапайым мектептерге ол тәртіпсіздік алып келер еді. Сыныптарының есіктері жабық қарапайым мектеппен Монтессори мектебін салыстыратын болсақ, олардың арасындағы айырмашылықты аңғаруға болады. Мектептер әр түрлі қарым-қатынастарымен, көңіл –күй атмосфераларымен және жабдықтылып ұйымдастыруларымен ерекшеленеді.

Қазіргі заманға сай сынып араларын бөлетін аралықтардың архитектурасының негізгі жетістіктерінің бірі – аралықтардың биіктігінің балалардың бойларымен бірдей келетіндігі. Мұғалім мұндай жағдайда барлығына бірдей қарай алады. Бөлмені әдемілеу үшін кейде түрлі-түсті перделерді пайдаланады. Бұл кішкентай қабырғалардың үстіне гүлдері бар құмыраларды немесе гүлдерді қоюға болады.

Римдегі мектептердің бірі жартылай дөңгелек тәрізді болған. Онда жастары 3 пен 6 жас аралығындағы 150 балалар тәлім алған. Амфитеатрдың едені биіктігі төмен қабырғалармен бірнеше бөлмелерге бөлінген. Амфитеатрдың төбесі биік болғандықтан, жоғары жағына қарай кішкентай балкондар жасалған. Ол балконда курс тыңдаушылар отырған немесе мұғалімдер балаларды қарап отырған. Бақылап отырған қонақтардан тек бір нәрсе талап етілінген: ол тыныштық сақтау.

Жұмыс жасап жатқан 150 балаға қарап отырудың кзі бір рахат болған. Әр топтың ортасынан өсімдіктердің, гүлдердің және балықтары бар аквариум сызықтары бөліп тұрады. Бес әйел адам өз көмекшілерімен бірге жұмыс жасап жатқан балақайларды қадағалап қарап отырады. Ке – кезде балақайлар оларға кейбір сұрақтарымен келеді. Осыншалықты еркіндіктің нәтижесі не болмақ? – деген сұрақтар туады.

Бірнеше зерттеулер өткізгеннен кейін Мария Монтессори бір нәрсені аңғарады. Ол әр бала еркіндік кезінде бала белгіленген бір орынға ие болады. Себебі, адам баласының табиғи жаратылысы сондай болғандығы, яғни әр адам

өз үйінің болғанын қалағаны. Сондықтан Монтессори – мектептерінде қабырғалы кішкентай шкафтар бар. Ол шкафта әр баланың өз сөресі бар. Ол сөреде бала өзі қалаған заттарды сақтай алады.

Балалар олардың заттарының бір орында болғанын қалайды; олар материалды алады, онымен бақта жұмыс жасайды, жұмыс соңында олар алған материалдарын дәл орындарына апарып қояды. Қозғалыс еркіндігі адам баласының бойындағы анықталған орынға белгілеушілік қасиетін (фиксация) дамытады. Сондықтан бала, сыныптан шыққан кезде далаға жүгірмей, басқа топтарға барып, қызық заттарды бақылап жүреді [3,71-б.].

Бүгінгі күні Мария Монтессори жүйесі – бала дамуындағы ең сұраныстағы әдістемелердің бірі. Монтессори жүйесі бойынша балалардың дамуы– ол еркіндік және дисциплина, қызықты ойын және күрделі жұмыс бір уақытта.

Бүгінгі күні мектепке дейінгі ұйымдарда Монтессори педагогикасының элементтері кеңінен қолданылып жүр. Монтессори педагогикасы, сондай-ақ Монтессори жүйесі ретінде көп танылған бұл әдіс – ХХ ғасырдың бірінші жартысында италяндық педагог, ғалым және ойшыл Мария Монтессори ұсынған тәрбиелеу жүйесі. Монтессори педагогикасы көбінесе бала мен оның жеке қасиеті басты орынға қойылатын педагогикалық әдіс ретінде сипатталады.

Оның ішінде, М.Монтессори педагогикасында ерекше көңіл бөлінген балалардың өзіне – өзі қызмет көрсету дағдыларын қалыптастыру. Мәселен, аяқ киімнің бауын байлау, киімнің түймесін тағу сияқты жаттығулар жауапкершілік пен дербестікті дамытумен қатар, жазуды қалыптастыруда қажет болатын саусақтың ұсақ моторикасын дамытады. Әдістемелік ұсыныстарда берілген «Дайындық жаттығулар», «Өзіне-өзі қамқорлық жасау», «Қоршаған ортаға қамқорлық жасау» жаттығулар топтамасы балалардың өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын қалыптастыруда тәрбиелеудің тиімді шарттарының бірі.

Балалардың өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын қалыптастыру педагогтан байланшақтық емес, ұзақ, тынымсыз, мақсатты әрекетті қажет етеді. Мұнда педагогтың түпкі ойы: ортада эмоциялық-психологикалық жағдай туғызып, баланың қызығушылығын ояту болып табылады. Мектепке дейінгі балалардың өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын қалыптастыру арқылы педагог еңбек тәрбиесінің міндеттерін орындайды. Ал еңбек тәрбиесі болса, балалардың еңбексүйгіштіктерін, ұқыптылықтарын, басқа да адамгершілік сапалары мен эстетикалық көзқарастарын қалыптастырады.

Монтессори педагогикасының құндылығы – жаңа заман бағытындағы жаңашылдықтармен астасып, бала тұлғасын жан-жақты дамытуда өз үлесі зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. Г.Ахметова, Ж.Қараев. Қазақстан Республикасы мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының оқу-тәрбие үдерісіне М.Монтессоридің педагогикалық жүйесін енгізу бойынша әдістемелік нұсқаулық. Алматы 2013 27 б

2. М. Монтессори «Дети-другие». М. 2000 ж. 55 стр
3. М. Монтессори «Помоги мне сделать это самому». М. 2007.

71стр

ЭКОНОМИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н.Е.ТАНИРБЕРГЕНОВ

экономика ғылымдарының магистрі, Ақтөбе облыстық ғылыми-тәжірибелік орталығының әдіскері, Ақтөбе қ. nikanika1990@mail.ru

Б. Кадирова

*№ 22 орта мектеп директоры. Арал қ.
kulpash.56@mail.ru*

Экономикалық білім физикалық және заңды тұлғалардың кез келген іс-әрекеттерінің ажыратылмайтын ерекшелігі, сонымен қатар шаруашылықтың барлық салаларының табысты жұмысының алғышарты болып табылады.

Инновациялық экономика жағдайында күннен күнге экономикалық білім беруді жетілдіруге, терең экономикалық ойлауды қалыптастыруға, экономикалық мінез-құлық пен мәдениетті, кәсіпкерлік іскерлікті дамытуға қоғам қажеттілігі арту үстінде. Себебі инновациялық экономика бүгінгі маманның құзыреттілігін, өз саласы бойынша өзіндік ой пікірінің қалыптасуын, кәсібилігін, өмірдегі өзгермелі жағдайларға бейімділіктерін, қалыптан тыс ойлауын, жаңа қалыптан тыс шешімдер қабылдау, өз білімін пайдалана алуы мен оны одан әрі толықтыру, коммуниктивтік, бірлесе жұмыс жасау қабілеттері мен өз әрекеттерін басқару дағдыларын дамытуды қажет етеді.

Қазіргі уақыт әлемнің жетекші елдерінің экономикалық дамуындағы өзгерістермен, яғни дәстүрлі өнеркәсіп салаларынан ақпараттық-инновациялық технологияларды шығаратын және оларды ендіретін жаңа компаниялардың пайда болуын және кәсіпкерлік белсенділіктің бұрын-соңды болмаған өсуін тудырып отырған жоғары технологиялардың агломерациясына ауысуымен ерекшеленеді.

Сондықтан оқушыларға экономикалық білім берудің, кәсіпкерлікті оқытудың және экономикалық тәрбие берудің тиімділігі қоғам қажеттілігінен, заман талабынан артта қалмауы ең өзекті мәселе болып табылады.

Көптеген ғалымдардың, кәсіпкерлердің және педагогтардың пікірінше, кәсіпкерлік дағдыларды өскелең ұрпаққа мектеп жасынан қалыптастыру қажет.

Кәсіпкерліктің маңыздылығы ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырумен және де ол экономиканы жаңғыртудың қозғаушы күші болып табылатындығымен анықталады.

Әлемдік экономикалық ойшылдарының ірі өкілдерінің бірі Йозеф Шумпетер (1883-1950 жж.) кәсіпкерліктің негізгі айрықша белгісі ретінде

инновацияны алға шығарды. Өзінің жаңашыл еңбектерінде Й.Шумпетер кәсіпкерді экономикалық даму механизмінің ортақ, негізгі элементі ретінде қарастырды. Оның пайымдауы бойынша, экономикалық дамудың негізінде нәтижесі жаңашылдықты енгізу және оны іске асыру, инновация болып табылатын, өндіріс факторларының «жаңа комбинацияларын» қолдануға ұмтылуда көрінетін кәсіпкерліктің маңызды функциясы жатыр. Олар: кәсіпкердің жаңа сапалы игілік шығаруы, өнеркәсіптің саласында жаңа өндіріс тәсілін (әдісін) енгізуі, тауар және қызмет көрсетуді өткізудің жаңа рыноктарын игеруі, шикізаттар мен жартылай дайын өнімдердің жаңа көздерін табуы, яғни жаңа өндірістік құрамдастыруды жүзеге асыруы.

Й.Шумпетер кәсіпкерді экономикалық даму механизмінің негізгі элементі ретінде қарастырып, экономиканың циклдік дамуын жаңалықтар енгізумен байланыстырады. [1, 320-б]

Ғалым Ә.Қ. Қаңтарбаева: Шумпетер жаңа ілімнің инновацияға айналуы тек қана дарынды ой-өрісті, іскерлік күш-қайраты мол кәсіпкерлердің аз ғана тобының іс-әрекетінің нәтижесі ретінде туындайды деген постулатты (дәлелсіз, айғақсыз қабылданатын алғашқы қағиданы) ұсынады. Шумпетердің экономикалық ойлары – экономикалық теория ғылымы жолындағы революциялық жетістік» деп пайымдайды. [2, 110-б]

Қазіргі нарық заманының талабына сай білім беру жүйесіндегі негізгі мақсат – оқушыларға экономикалық білім бере отырып, олардың терең экономикалық ойлауын және экономикалық мінез-құлқын қалыптастыру, болашақта еліміздің экономикасына өз үлесін қосатын, экономикалық өмірдің заңдылықтарын терең түсініп, оларды өзінің іс-әрекетінде тиімді қолдана алатын, экономикалық тұрғыда сауатты азамат етіп тәрбиелеу.

Оқушыларға экономикалық білім беруде және кәсіпкерлік негіздерін оқытуда олардың жас ерекшеліктеріне қарай жаңаша экономикалық ойлау, қоғамдық белсенділік, қарапайым кәсіпкерлік іскерлік, қалыптан тыс шешім қабылдай алуға қабілет, жаңа ілімді немесе істі білуге құштарлық, ақпараттарды сыни тұрғыдан қабылдау мен ұғыну, шығармашылық, табандылық қасиеттерін қалыптастыру міндеттері тұр.

Мектеп оқушыларын кәсіпкерлікке оқыту оларда кәсіпкерлік ойлау мен дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік тудырады, сонымен қатар кәсіпкерлік ниет туындауына жағымды әсер етеді.

Ғалымдардың пікірінше, оқушыларда кәсіпкерлік шығармашылық және кәсіпкерлік ойлауды дамыту оларға қазіргі әлемдегі тез өзгеретін жағдайларда олардың жедел бағдарлануына мүмкіндік береді.

Оқушыларға экономикалық білім беруде кәсіпкерлік бойынша мектеп клубтарын құру, факультатив пен үйірмелер жұмысын ұйымдастыру, мастер класс пен тренингтер өткізу, слайд- фильмдерін пайдалану, мектеп бизнес – инкубаторын құру, экономикалық бағыт бойынша олимпиадалар мен конференциялар, ғылыми-зерттеу жұмыстарының конкурсын ұйымдастыру (әр түрлі қалалар мен мектептердің қатысуына мүмкіндік береді), іскерлік ойындар, нақты сценарий бойынша сабақтар, жобалық әдістер, тәжірибе

(практика), атақты кәсіпкерлермен және бизнес-тренерлермен кездесу өткізу, шағын бизнес кәсіпорындарына экскурсия жасау, экономиканың өзекті мәселелері бойынша мамандармен кездесулер өткізудің маңызы ерекше болып табылады. Осындай құралдарды сабақ барысында тиімді қолдану оқушылардың кәсіпкерлік іс-әрекетке қызығушылық туындатуға, кәсіпкерлік қабілеттерді жан-жақты дамытуға ықпал етеді.

Мектепте қосымша кәсіби білім алған, сонымен бірге спорт үйірмелеріне белсенді баратын балалар өз өмірлерін кәсіпкерлікпен байланыстыруға ықыласы зор, әрі кәсіпкерлік іс-әрекетке бейімділігі болады. [3, 167-б]

Сабақ барысында проблемалық-дамытушылық, эвристикалық-педагогикалық, ақпараттық-коммуникациялық, ақпараттық-аналитикалық, шығармашылық, инновациялық технологиялардың артықшылықтары мен мүмкіндіктерін қолдану оқушылардың белсенділігінің артуына, оқу үрдісінде олардың топтық жұмыс жасауына ықпал жасайды, экономикалық білім берудің сапасын арттырады.

Елдің әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері негізінде құрылған кестелерімен жұмыс жасау, ел экономикасының даму басымдықтарын талдау, оған баға беру, болжам жасау, ақпарат және статистикалық мәліметтерді зерттеу және оларды өңдеу арқылы экономикалық ситуацияларды тиімді шешу әдістерін кең қолдану, оқушылардың өздеріне ең өзекті де қызығушылық туындататын әлеуметтік-экономикалық мәселелерді талдау олардың логикалық қабілеттерін дамытады, әрі экономикалық білім берудің ажырамас бөлігі болып табылады.

Сонымен қатар иллюстративті материалдар базасын, графикаларды, маңызды экономикалық мәселелер бойынша практикалық ситуацияларды компьютерлік модельдеуді, интербелсенді тақтаны, компьютерлік тестілеуді, статистикалық мәліметтерді, диаграммаларды, оқу слайд-фильмдерін кең қолдануға, яғни экономикалық білім беруде оқу материалдарының көрнекілігіне аса назар аудару қажет.

Оқушыларға экономикалық білім берудегі, оларды кәсіпкерлік негіздеріне оқытудағы ерекшеліктер олардың туындаған мәселелерді өз бетінше шешу икемділіктерін қалыптастыру, «ақша істеуге» ынтасын туындату, өжеттілік, қайраттылық, көш басшылық қасиеттерін, олардың әр түрлі адамдармен араласу қабілеттерін дамыту, сонымен қатар оқушылардың креативтік қырларын шыңдау болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Й. Шумпетер. Экономикалық даму теориясы. Экономика. Әлемдік классика. Т.3. «Таймас» баспа үйі, Алматы, 2005. 320 бет.
2. Кантарбаева А.К. Предпринимательство: институционально-эволюционный подход. Алматы. Раритет, 2000. 110-111 бет.

3. Н. Н. Бутрюмова, Н. В. Голубева. Изучение предпринимательских намерений и активности школьников Нижнего Новгорода. Вестник Московского Университета. Серия. Экономика. №4, 2018. стр. 167.

БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ЖУМАГАЛИЕВА АЙГУЛЬ САРСЕНБАЕВНА

Педагогика және психология магистрі

ТУЛКИБАЕВА АЙКУМИС АЛИЕВНА

Арнайы пәндер оқытушысы

*«М.Тынышпаев атындағы қазақ көлік және коммуникациялар академиясы» АҚ
«Ақтөбе колледжі» ЖШС*

«Білім беру барысында оқу-тәрбие ісінің үш жағы үш нәрсеге тіреледі: бірі-оқушыға, бірі- оқулық, оқу құралына, бірі- мұғалімге» деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, оқу-әдістемелік жұмыста толғанатын мәселе көп. Жәнеде «Келер ұрпақ алдында зор жауапкершілік жүгін арқалап келеміз», деген тұңғыш Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың сөзі ұстаз қауымына үлкен тапсырыстарды артып отыр. Еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы, бүгінгі ұрпақ бейнесімен көрінеді. Дүние жүзілік озық тәжірибелерге сүйеніп, жаңа типті оқыту, яғни әр баланың табиғи қабілетін дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасай отырып, оны жан-жақты дамыту керек. Қазіргі білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас пайда болып, оқытудың жаңа технологиясы өмірге келді. Яғни педагогикалық технология ұғымы іс-әрекетімізге кеңінен еніп, қолданылуда.

В.Кларин технология сөзінен қандайда болсын істегі шеберлікті, оқыту-үйретудегі амалдардың жиынтығы, ал педагогикалық технология (тәрбие технологиясы, қарым-қатынас технологиясы, оқыту технологиясы) педагогикалық мақсатқа қол жеткізу жолындағы барлық қисынды ілім амалдары мен әдіснамалық құралдардың жүйелі жиынтығымен жұмыс істеудің реті-деп түсінік берді. Педагогикалық жаңа технология- іс-әрекетке, оқыту барысында жүзеге асатын педагогикалық жүйе. Ол дара тұлғаны жетілдіруге, белгілі бір мақсатқа жету жолында арнайы ықпалды ұйғаруға қажетті байланысқан әдіс-тәсілдер. Ендеше педагогикалық технология- оқу-тәрбие үрдісінің шығармашылықпен оқытумен тәрбиенің тиімділігін қамтамасыз ететін жанды құрамдас бөлігі, технология-ақырғы мақсатқа жететін әрекеттер жүйесі. Жаға педагогикалық технология баланың жетілген тұлға ретінде дамуы үшін маңызы зор. Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі-

баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын өмірге енгізуге ұмтылуы. «Педагогикалық технологиялар- бұл білімнің басымды мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің: оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамамен байланысқан міндеттерінің, мазмұнының, тұрпаттары мен әдістерінің күрделі және ашық жүйелері, мұнда әрбір құрамның басқаларына әсер етіп, ақыр аяғында оқушының дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды. Жаңа технология түрлерін сабақ үрдісінде пайдалану, оқушының шығармашылық, интеллектік қабілетінің дамуына, өз білімін өмірде пайдалана білу дағдыларының қалыптасуына әкеледі. Оқушылардың оқу материалын немесе тақырыпты белгілі бір тапсырмаларды орындау, яғни әрекет арқылы игеретіндігі белгілі. Жалпы «Оқушыларға ұсынылатын іс-әрекет немесе тапсырма қандай болуы керек?» деген сұрақ бәрімізді алаңдатуы тиіс. Әрине, ол жерде мұғалімнің шеберлігі керек-ақ, оның үстіне тапсырманың бәрі оқу мақсатына негізделетінін ұмытпағанымыз абзал. Бұл-басты мәселе. Алдағы уақытта мұғалімдер тек оқу мақсаттарымен жұмыс істейтін болады. Жасыратыны жоқ, көп сабақтарда тапсырманы оқушыларға олардың бос отырмауы немесе тапсырманың қызықтылығы үшін, кейде тіпті іс-тәжірибесінің, әдіс-тәсілдерінің көп екендігін көрсету үшін беретін секілді. Алайда басты мәселе- оқу мақсаты екенін ұмытпауымыз керек. Сондықтан да сабақтағы барлық тапсырма, қолданған әдіс-тәсілдер тек оқу мақсаты мен сабақ мақсатын ашуға, соған жетуге бағытталуы тиіс. Айталық, оқу мақсаты оқылым болса, тапсырмалар жазылымға негізделмейді. Осыны мұғалімдер сабақтарында ескеру керек. «Оқу мақсаты → оқушылардың деңгейіне орайластырылған сабақ мақсаты → сабақ мақсатына жетелейтін бағалау критерилері → бағалау критерилерінен шығатын тапсырмалар немесе ұсынылатын іс-әрекеттер → тапсырманы орындауға қажетті ресурстар».

Осы орайда өзімнің іс-тәжірибем келер болсам, жаңа технологияларды мүмкіндігімше қолдана отырып негізгі мақсатымды төмендегідей талдап көсетейін. Мұғалім: «Бұл тапсырманы не үшін беріп отырмын?» деген сұраққа жауап береді немесе «Бұл тапсырманы не үшін бердім?» деген сұрақты топ ішінде талқылауды қсынады. Мұғалім: «Оның нәтижесі не болды?» деген сұрақты оқушыларға айтып немесе талқылау ұйымдастырады. Барлық тапсырмалар оқу мақсатын ашуға, мақсатты жүзеге асыруға бағытталады. Деңгейі: Тапсырма күрделілігі Блум таксаномиясы, яғни ойлау деңгейлерін негізге алуы шарт. Оқулықты қайталайтын тапсырма ұсынбай, оның ауқымынан шығып, материалды дамыту, тереңдету немесе оның негізінде жаңа ақпарат, ұғым құрастыруды талап ететін тапсырма берген жөн. Сол сабақта іске асырылатын деңгейлердің барлығына жеке-жеке бағалау критерийлері және тапсырма мен дескрипторлар құрылады. Тапсырманы әр оқушы дескрипторларға қарай отырып, өз деңгейінде орындайтын болады. Уақыт. Тапсырманы орындау үшін берілетін уақытты нақты белгілеу. Жұмыстың аяқталу мерзімін тақтаға жазып қойған орынды. Дәл осы уақытта жұмыс тоқтатылып, қажет болса жиналып алынады. Орындалуы. Мұғалім тапсырманы

қалай орындау керегін түсіндіреді, немесе тақтаға жазып қояды. Әр топқа немесе әр оқушыға таратып беруге де болады. Тапсырма бойынша не жасау керектігін 1 минутта уақыт беріп топ ішінде талқылауға да болады. Бағалу . Критерийлер мен дискрипторлар әр оқушыға немесе топқа таратылады.Интерактивті тақтаға шығарып қоюға да болады. Тапсырманы дұрыс түсінгендігін анықтау қажет.(қайта сұрау, қайталау, топта талқылау). «Тапсырманы түсіну-оны табысты орындаудың 50 % деп бекер айтпаған болар. Берілген тапсырманы топ немесе жұп құрамындаорындау. Оқушылардың бұл жұмысты таңдап алған рөлдер ауқымында жүзеге асыратындығы дұрыс. Мұнда топтағы өзара позитивті тәуелділікті тудыру үшін әр топтың спикерін көрші топтың таңдағаны орынды. Бұл спикерді топтың өзі тағайындаудан әлдеқайда тиімді болады, өйткені топ мүшелері топ намысын бермеу үшін барлық оқушылардың талқылауға белсенді қатысып, спикер болатындай дәрежеге шығуға тырысады. Жариялау. Оқушылар өз жұмыстарын сыныпқа таныстыру, қорғау үшін қанша уақыт берілгенін айту керек. 1, 2, 3 минут. Жариялау бврысындағы ең маңызды сұрақ: «Бір топ қорғағанда қалған оқушылар не істеп отырады?» Қалған оқушылар бекер отырмау үшін олар бір-біріне кері байланыс беруге дайындалып отырады. Олар үшін жарияламаумен таныса отырып (тыңдап, қарап отырып), бір топ (немесе бір оқушы) сұрақтар қоюға дайындалса, екінші топ (немесе оқушы) «жұлдызшалар» беруге (таныстырылымның ұтымды жақтарына тоқталу), ал үшінші топ (немесе оқушы) таныстырылымды қалай жақсартуға болатындығы туралы ұсыныс жасауға дайындалады. Егер төртінші топ болса (немесе төртінші оқушы), онда оларға таныстырылымды қорытындылау тапсырмасы беріледі, яғни оқушылар мұның оларға жасаған әсері, көмегі, маңызы туралы өз ойларымен бөліседі. Осылайша оқушылар тек мұғалімге жауап бермей, өз таныстырылымдарын бүкіл сыныпқа бағыттайды. Қалған оқушылар да өздерінің жұмыстарымен әлек болмай, назарларын жариялап жатқан жұмысқа (немесе айтылып жатқан жауапқа) аударады. Кері байланыс. Жариялау немесе таныстырылым аяқталған соң оқушылар оның сапасы туралы өз ойларын ортаға салып, жағымды жақтарына тоқталады және оны жақсарту туралы ұсыныстар жасайды.Әрине, мұнда кері байланыстың «сыншыл дос» ұғымы ауқымынан шықпағаны дұрыс. Сонымен бірге кері байланыс жауап берген оқушыларға пайдалы болып, оларды ынталандыруды және қанаттандыруы керек. Мұнда бұл оқушылардан кері байланысты қалай қабылдағандығы туралы сұраған орынды: кері байланысқа қайта кері байланыс жасату. Қорытындылау. Тапсырма бойынша белсенді әрекеттер аяқталады. Енді оқушылар ой-толғанысқа ден қойып, аз уақытта (1-2 минут) топ ішінде немесе бүкіл сыныппен тапсырымның нәтижелерін талқылайды. Олар бұл талдауда «Тапсырманы қалай орындадық? Жақсы жақтары мен кемшілік тұстары қандай? Неліктен олай болады? Бұл тапсырма бізге не береді? Оның нәтижелері қандай?» -деген секілді сұрақтарға жауап беруге тырысуы керек. Кейде жалпылама «Тапсырма орындау барысында не үйрендік?» сұрағының орнына «Тапсырма орындау барысында үйренген 2 нәрсені көрсетіңіз» деген дұрыс болатын шығар. Жауапты 2-4

сөйлем арқылы тұжырымдаса қалай болады? Мұндай тапсырманы ерте берген орынды, сонда бала сабақ соңында не үйренгенін 2-4 сөйлем төңірегінде қотындылап береді. Сонымен қатар адамдармен қарым-өатынас тәсілдері, түрлі әлеуметтік топтарда жұмыс істеу дағдыларын меңгереді. 8. Мәтінмен жұмыс жасауға арналған стратегиялар, атап айтқанда «джигсо-2, Инсерт, ойланып оқу» тағы басқа стратегиялар арқылы оқушылар тек жаңа ақпарат алып қана қоймайды, міселенің негізгі түйінін тауып, тақырып бойынша ой қозғап, өз бетімен білім алуға белсенділігі артады, өз пікірін ортаға салады. Оқушылар топпен жұмыс жүргізуге дағдыланады. Ал жазылым стратегиялары, «еркін жазу, 5 минуттық эссе, жол қалдырып жазу, бес-бес-бір» сияқты стратегиялар арқылы оқушы берілген тақырып бойынша өзінің пікірін, ойын, дәлелдерін жазады. Керек кезінде тақырып бойынша ұсыныстар жасап, болжау жасауға мүмкіндік алады. Басқа пікірлерді сынайды. Оқушы осы стратегиялар арқылы өздерінің таныымдық құзіреттілігін дамытады. Пікірталасқа арналған «кубизм, болжау таблицасы, семантикалық карта, жұппен ойбөлісу» т.б. стратегиялар арқылы оқушылар өзара пікірталас, диспут, дебат жүргізу арқылы өз ойларын ацтып, оны дәлелдеуді үйренеді., басқалардың пікірін тындай біледі. Топпен, жұппен, жеке жұмыстар жүргізу барысында өзара қарым-қатынаста болады. Оқушылардың шығармашылық құзіреттілігі, қабілеті артады. Тапсырма орындау барысында сұрақтардың алатын орны ерекше. Сұрақты сауатты қою да өнер. Жоғары деңгейлі сұрақтар арқылы алған білімді тексеріп, баланы сыни ойлауға жетелеуге болады. Соңғы уақыттары сұрақ түрлерін Блум таксаномиясы негізінде былай жіктеп жүр. Қарапайым сұрақтар-нақты фактілерді білуді талап етеді. Кім? Не? Қашан? Қайда? деген сұрақтарға жауап беруді сұрайды. Анықтағыш сұрақтар-оқушыларға алған ақпаратты дәл мәтіндегідей емес, оқығанын түсініп, объектілерді салыстыру, негізгі идеяны анықтау мақсатындақойылады. «Менің түсінгенімше,», « Сізді дұрыс түсіндім бе?» деген сияқты сұрақтар. Талдау сұрақтары /интерпретация/ Оқушыларға алған ақпаратты түсініп, осыған ұқсас жағдайларда қолдану, мәселелерді шешу жолдарын табу ұсынылады. Мәтінге интерпретация жасату арқылы біз оқушылардың түрлі пікірлер мен әрекет себптерін түсіну дағдысын қалыптастырамық. Осы орайда оқушылар ақпаратты шағын бөліктерге бөліп, оның құрылысын анықтау тапсырылады. Оқушылар түрлі көзқарастарды талқылап, «неге?» деген сұраққа жауап іздеп, қызығушы мақсалықтың себептерін анықтап, алған фактілері бойынша қорытынды жасайды. Оқушылар оқып жатқан материал мен шынайы өмір арасындағы байланысты көреді, бұл дегеніңіз оқыту үрдісіндегі олардың көзқарастарын өзгертуі мүмкін. Дайындалған сұрақтарға оқушылар өз ойларымен жауап бере отырып, бұл сұрақтар оқушылардың деңгейіне сай топтастырыладынемесе сұрақтардың өзін сұрыптауда «Жуан және жіңішке сұрақтар» стратегиясын мұғалім жүзеге асырады. Осы кезең бойынша жұмыстану арқылы қорытынды шығаруға болады: Бұл технологияның келесі бір кезеңі- ой-толғаныс. Мұнда «Венн» диаграммасын қолдану арқылы тақырыптардың ұқсастығы мен айырмашылығын көрсетуге болады. Осы кезеңде оқушылардың тілдік

дағдыларын қалыптастыру мақсатында сабақ тақырыбына байланысты яғни, пікір-сайыс өткізуге немесе «5 жолдық өлең» жаздыруға болады. Мұндағы мақсат- оқушылардың өзіндік көзқарасын қалыптастыру. Сол 5 жолдық өлеңді жазғанда сабаққа қабілетті төмен деген оқушылардың өзі 3,4 сөз тіркестерін құрастырып өз ойын жазса, соның өзі оқушыны сабаққа тарта білгеніміз деп білемін. Әрине, сабақта тиімді әдіс-тәсілдерді, жұмыс түрлерін қолдану мұғалімнің біліктілігі мен әдістемелік шеберлігіне байланысты. Әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады, бірақ мақсат біреу-ақ: білімалушылардың рухани әлемін ашуға тырысамыз,оның бойынан суретші, құрастырушы қасиетін тауып, шығармашылық ойларын арттыру болып табылады. Негізінен бұндай жетістіктерге қол жеткізу мұғалімдердің өз шеберлігіне орай көптеген технологияларды қолданып игеруіне болады. Атап айтсақ «Дамыта оқыту», «Модульді оқыту», «Деңгейлеп саралап оқыту», «АКТ», «Сын тұрғысынан ойлау» т.б. технологияларының элементтерін кеңінен пайдалануға болады. Бұл педагогикалық технологиялар-бала мен мұғалімнің түрленіп отыратын өзара қарым-қатынасының өзегі, мазмұнды ұйымдастырушы құрылымы. Осы орайда әр жеке оқушының шығармашылық кезеңі жаңалық ашуға деген ынтамен серіктес екенін ескере отырып білім беру жеке тұлғаға бағытталып, педагогикалық үрдісте шәкіртті үнемі даму мәселесінің өзектілігі ретінде айқындау көзделеді. Сондықтан қоғамымызға проблемаларымызды шеше алатын, шешім қабылдайтын, сындарлы ойлайтын, идеялар мен өнімді пікір ұсына алатын және топтарды да, жеке де тейімді жұмыс істейтін икемді, креативті және бастамашылық қабілеті бар жастар тәрбиелеу басты міндетіміз. Сайып келгенде, әр мұғалімнің сабақ беру методикасын жан-жақты ізденіспен меңгеруі-бүгінгі күн алға қойып отырған негізгі мәселелердің бірі. Сондықтан оқыту технологияларын оқу мазмұнына оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынаудың маңызы зор. Қорыта айтқанда, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың: «... жаңа технология ағыны алып келетін өзгерістердің бәріне дайын болу керек», – деген ойын қолдай отырып, саналы, білімді, ұрпақты тәрбиелеуде ұстаздарға сәттілік пен шығармашылық табыс тілеймін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. – Оқу құралы. - Алматы. – 2013.
2. Измуханбетова С.С. Оқушылардың зерттеушілік әрекеттері арқылы коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастырудың педагогикалық шарттары. - Пед. ғылымдарының кандидаты дисс... – Алматы. – 2010.
3. Құсайынов А. К. Әлемдегі және Қазақстандағы білім берудің сапасы. – Алматы. – 2013.
4. Мирсеитова С. Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде.

СОВРЕМЕННАЯ ПЕДАГОГИКА И ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ

УМБЕТОВА МАХАББАТ ЖАКСЫЛЫКОВНА

м.п.н., ст.преподаватель

*Р. Казахстан, г. Аркалык. Аркалыкский государственный педагогический институт им. Ы.Алтынсарина,
E.mail: mahabbat-j@mail.ru*

ЕРГЕШОВА ЗАРИНА КАРИМЖАНОВНА

студент гр. ДОВ-32

*Р. Казахстан, г. Аркалык. Аркалыкский государственный педагогический институт им. Ы.Алтынсарина,
E.mail: zaika0309@mail.ru*

Базовую основу жизни каждого человека на сегодняшний день с раннего возраста составляет педагогика, но насколько мы можем доверить себя, родных, своих детей и поколение нынешним и будущим педагогам? Стоит ли нам сомневаться в правоте принимаемых государством новых программ и модернизации относительно сферы педагогики и психологии, эти вопросы в голове не только у населения но также и у самих педагогов готовящих будущее нашей страны.

Все мы прекрасно знаем, что 21 век это век технологий, и в это время остро встал вопрос об изменении некоторых систем касательно документации и преподавания в школах в связи с изменениями приоритетов молодежи и не только поэтому, также современные технологии значительно облегчают работу. Данные новшества казалось бы ничего плохого в них нет, но есть неучтенный фактор, нехватка квалифицированных педагогов по ознакомлению детей с медиа техникой, в которых очень много информационных потоков в том числе ненужных и даже через которых грозит опасность детям в виде психологических и моральных давлений и насилий. Данные факты были зарегистрированы и это только лишь очень малая часть проблем в современной педагогике, но одна из самых острых и актуальных. Но хотя мы говорим о неквалифицированности педагогов в информационной сфере, данная проблема присуща всей педагогике, это исходит из того, что дети сами нехотя выбирают данную сферу или по предложениям знакомых и родных, от их халатности в итоге страдают дети что в заключении также является немаловажной проблемой, так как сам выбор профессии тоже идет со школы в этом тоже огромную роль оказывают также те же самые педагоги и это будет продолжаться колесом.

Задачей педагога является обучение и воспитание активно творческой личности, способную вести самостоятельную жизнь, делать собственные

выводы и решать собственные проблемы. А педагог это для них первоочередной пример в начале данного пути. В начальном образовании для ученика первый учитель это есть эталон правильной жизни, в этом возрасте дети очень сильно восприимчивы и любой пример педагога это на всю жизнь. Почему так важно начальное образование, это также как важен фундамент при начале строительства. По итогам исследования в начальных классах средних школ Казахстана 25 % дети из неполных семей, 25% – дети сироты, 20% имеющих проблемы с поведением, это просто больше половины наших детей, это наше будущее страны, по сей причине мы всеми силами должны противостоять всякой халатности и всякой проблеме которая только может быть в сфере образования. Да несомненно педагоги это и есть воспитатели будущих поколений нашей страны, но если принять во внимание чрезмерную нагрузку полагающуюся на педагогов, то несложно понять почему у многих такое отношение к данной профессии. В первую очередь чрезмерная нагрузка с документацией, кроме этого работа с детьми, как мы знаем к тому же сейчас включается инклюзивное образование это значит отдельный подход к ребенку. Кроме того в современности очень много гиперактивных детей это все очень большая моральная нагрузка для одного учителя, но этим список должностей не ограничивается отдельные работы с неуспевающими детьми, беседы с родителями, проведение воспитательных часов, проведение мероприятий, классных часов. Исходя из всех этих данных мы теперь можем понять что психологическая нагрузка на педагога очень высока, по сей вероятности следует пересмотреть некоторые моменты, или как минимум сделать так чтобы за моменты с воспитанием отвечали педагоги по воспитательной части [1].

А также одним из значительных вопросов в обществе стал рост интереса к вопросам подготовки кадров, а также к проблеме сертификации психолого-педагогических квалификаций. Особенно возрастает значимость решения этих вопросов в свете необходимой выработки критериев оценки педагогической деятельности с точки зрения компетенций и компетентностей для создания некоего профессионального стандарта специалиста, работника или другого субъекта труда. Многие современные исследования посвящены рассмотрению предмета педагогической отрасли, в том числе: закономерности трудового процесса, особенности личности субъекта деятельности и их взаимосвязи со средствами, процессом, условиями и организацией трудовой деятельности, а также система признаков, свойств и взаимоотношений объектов, явлений, которые обуславливают профессиональную деятельность. Исследование педагогической деятельности, закономерностей формирования конкретных ее видов направлено на изучение индивидуального и коллективного субъекта труда, а также системы взаимоотношений в целом. Важно отметить, что назначение системы оценки качества образования состоит не во внешнем контроле, не в проверке достижения требуемых результатов или стандарта, а в создании условий для совершенствования образовательных систем. На современном этапе актуальна проблема сертификации квалификаций в педагогической области.

Все процессы в области развития образования и обучения обусловлены целым рядом факторов, вызванных переходом к постиндустриальному обществу, основанному на знаниях, или, как его еще называют, обучающемуся обществу. Требования новой парадигмы общественного развития привели к формированию стратегии обучения в течение всей жизни, призванной предоставить максимальные возможности профессиональной и личностной самореализации граждан. Обучение новому нельзя считать полным, если педагог сам не умеет оценить результаты используемого новшества, проанализировать свою деятельность и выявить скрытые причины недостатков. Традиционное самообразование – это чтение специальных статей и книг по профильным предметам, изучение широкого круга тем в области психологии. Информатизация общества существенно изменила подходы к самообразованию. Развитие профессиональной компетенции педагогов, удовлетворение запросов личности в развитии сегодня неизбежно ведёт к использованию информационно-коммуникационных технологий. Информационные технологии сделали практически общедоступным колоссальный объём информации в самых разных направлениях человеческой деятельности. Информационная культура человека, умение ориентироваться в современных средствах коммуникации, пользоваться информационными ресурсами дают огромные возможности для саморазвития и самосовершенствования. Однако каждая деятельность бессмысленна, если в ее результате не создается некий продукт, или нет каких-либо достижений [2]. И в личном плане самообразования учителя обязательно должен быть список результатов, которые должны быть достигнуты за определенный срок. Каковы могут быть результаты самообразования учителя на некотором этапе? Самообразование непрерывно, но планировать его нужно поэтапно:

- повышение качества преподавания предмета (следует указать показатели, по которым будет определяться эффективность и качество);
- разработанные или изданные методические пособия, статьи, учебники, программы, сценарии, исследования;
- разработка новых форм, методов и приемов обучения;
- доклады, выступления;
- разработка дидактических материалов, тестов, наглядностей;
- разработка и проведение открытых уроков по собственным, новаторским технологиям
- создание комплектов педагогических разработок;
- проведение тренингов, семинаров, конференций, мастерклассов, обобщение опыта по исследуемой проблеме [3]. На каком бы этапе жизненного и профессионального пути ни находился преподаватель, он никогда не сможет считать свое образование завершенным, а свою профессиональную концепцию окончательно сформированной. Пока педагог выполняет свои профессиональные обязанности, он ориентируется на требования, предъявляемые ему обществом, и он не может не заниматься самообразованием.

В образовательной практике центральная роль отводится педагогу, от деятельности которого зависит эффективность проводимых реформ, что обуславливает необходимость качественного изменения подготовки будущих специалистов в области инклюзивного образования. Переход от традиционно принятой системы обучения к расширению спектра и улучшению качества образовательных услуг, в частности, в работе с детьми с ограниченными возможностями здоровья, предъявляет повышенные требования к педагогу. При этом подчеркнем социальную значимость его профессии и важность проблемы формирования у него понятия готовности к управлению процессом обучения детей с и повышению его профессиональной компетентности в данном направлении деятельности. Необходимым условием осуществления высоких учебно-воспитательных результатов является сформировавшаяся готовность педагогов к новым образовательным пространствам, в частности, к инклюзивной практике. Поэтому рассмотрение понятия готовности педагогов актуально на этапе внедрения и развития инклюзивного образования, как основного фактора успешности в управлении процессом обучения детей с ОВЗ. Содержание психологической основы готовности к деятельности определяется особенностями этой деятельности и включает деятельностно важные качества, которые побуждают, направляют, контролируют данную деятельность и реализуют ее в исполнительных действиях. Профессиональная готовность педагога к инклюзивной практике в образовательной среде – это уровень его знаний и профессионализма, позволяющий принимать оптимальные решения в конкретной педагогической ситуации и представлена тремя группами специальных компетенций: организационно-управленческих, образовательных и методических. Инклюзивная деятельность во многом обусловлена неповторимостью личности учителя и ученика, особенностями класса, школы и т. д. Задача педагога в данных условиях состоит в использовании современных психолого-педагогических знаний для разработки собственной траектории образовательной деятельности. Решению этой задачи будет способствовать изменение в подходе педагога к содержанию образования.

Список литературы:

<https://sibac.info/conf/pedagog/x>

<https://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2014/12/18/aktualnye-problemy-pedagogicheskoy-psikhologii>

1. Ганин Е. А. Педагогические условия использования современных информационных и коммуникационных технологий для самообразования будущих учителей: ИТО, 2003. d
2. Гонеев А. Д., Пашков А.Г. и др. Педагогика профессионального образования: учебн. пособие. М.: 2004.
3. Комаров Е. Организация, психология и технологии самообразования человека работающего // Управление персоналом. 2001. № 4.

ЗАНЯТИЕ-КОНЦЕПТ КАК ФОРМА ОРГАНИЗАЦИИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ К ПРОЕКТНО-ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

М.Б.УРАЗОВА

*профессор кафедры «Дистанционное обучение», Ташкентский
государственный педагогический университет имени Низами, Узбекистан*

С обретением Республикой Узбекистан государственного суверенитета возникла необходимость реорганизации структуры и содержания подготовки кадров, обусловившая утверждение Национальной программы по подготовке кадров, соответствующей положениям Закона Республики Узбекистан «Об образовании», ориентированного на «кардинальное улучшение кадрового потенциала системы образования, повышение престижа профессии воспитателя, учителя, преподавателя и научного работника» [3, с. 45].

Высокий профессионализм педагогических кадров во многом зависит от потенциала, полученного в высших образовательных учреждениях, от степени удовлетворения образовательных потребностей и профессиональной подготовки. В этом контексте четко обусловлена необходимость «коренным образом пересмотреть всю систему нашего образования, расширить возможность для овладения профессиональными знаниями, усилить ориентацию на подготовку специалистов, способных работать в новых условиях, на новых, современных технологиях» [4, с. 329].

Следовательно, с особой остротой встает вопрос технологизации совершенствования системы высшего образования четкими, научно обоснованными образовательными процессами, ориентированными на диагностично-заданные цели, конструируемыми из отдельных технологических операций, алгоритмичными, гарантирующими определенный результат. В этой связи необходима «приоритетная подготовка педагогических кадров высшей квалификации для системы профессионального образования в области передовых педагогических технологий» [4, с. 329].

Потребность в подготовке преподавателя нового типа, владеющего инновационными технологиями, позволяющими педагогически грамотно, технологично строить образовательный процесс, нашла свое подтверждение в Указе Президента РУз «О коренном реформировании системы образования и подготовки кадров, воспитании совершенного поколения» от 10 июня 1997 г., № УП–1869; Постановлении Кабинета Министров РУз «О разработке и внедрении государственных образовательных стандартов для системы непрерывного образования» от 5 января 1998 г., № 5; Постановлении

Президента РУз «О государственной Программе «Год гармонично развитого поколения» от 27 января 2010 г. № ПП-1271.

В условиях модернизации образования переход от теории к практике требует от будущих педагогов подготовки к деятельности особого типа. Такой деятельностью является проектирование, и его главная концептуальная составляющая – проект. Приоритетность проектировочной деятельности в сфере образования обусловлена необходимостью развития профессионализма современного педагога, качественным показателем которого выступают такие умения, как: планирование, прогнозирование, моделирование, проектирование не только самого педагогического процесса, но и его результатов, перспектив развития, что обеспечит высокий уровень качества профессионального образования.

В силу этого в процессе современной подготовки педагогических кадров все большее признание в педагогической науке получает разработка и внедрение альтернативных инновационных проектов, которые ориентированы на развитие интересов, потребностей, возможностей личности, а также на организацию образовательного процесса, создающего условия для достижения высокого уровня профессиональной подготовки.

В последние годы помимо ролевых и организационно-деятельностных игр, педагогических тренингов, различных практикумов появилась новая перспективная форма организации учебного процесса – занятие-концепт, который наряду с другими может составлять основу обучения и активизировать профессионально-творческую подготовку будущего учителя.

Рассматривая подготовку будущего учителя, следует выделить педагогические дисциплины как ведущее звено в становлении будущего педагога, выполняющее управляющие функции не только в организации целостного акта его учебной деятельности в высших образовательных учреждениях, но и в личностно-профессиональном формировании специалиста. Кроме того, педагогические дисциплины нацелены на подготовку творческой личности педагога с новым, более высоким уровнем сознания и мышления.

Существует три обязательных модуля, входящих в этот блок: ориентирующий, теоретико-методологический, деятельностный. Каждый модуль содержит в себе специальные педагогические и психологические дисциплины. Изучение дисциплин каждого модуля является логическим продолжением предыдущего. Однако каждый модуль имеет свои цели, задачи и особенности. Будущие педагоги профессионального образования начинают изучение педагогических дисциплин с ориентирующего модуля. Он представлен дисциплиной «Теория и практика общей педагогики», который изучается на первом уровне бакалавриата. Особенностью его изучения является ориентационная направленность, поэтому данный этап овладения педагогическими знаниями предполагает опору на понятие ориентации как базовое и системообразующее. Образовательно-профессиональная ориентация понимается здесь как «интегративное личностное качество, представляющее взаимосвязь сущности педагогического образования и педагогической

профессии с реально мотивированным жизненным выбором, реализуемым в активной образовательной и педагогической деятельности» [2]. На основании этого понятия можно сформулировать основные задачи, решаемые в данном модуле. Во-первых, в ходе изучения курса данного модуля будущим педагогам профессионального образования необходимо составить представление о педагогике как области человеческой культуры и гуманитарной науке, а также как о практической деятельности, требующей определенного искусства и мастерства; понять сущность педагогической деятельности, педагогической профессии и соотнести их особенности с реально-мотивированным жизненным выбором; рассматривая основные идеи курса, будущие педагоги профессионального образования учатся отличать обобщенные суждения и толкования от научно-педагогических; выделять в окружающем мире те или иные проблемы и подвергать их первичному педагогическому анализу. Второй блок задач обращен к включению будущих педагогов профессионального образования в процесс самопознания и формирования групповых и личностных образовательно-профессиональных ориентаций. Рассмотрение такой темы, как «Личностные ориентации и выбор образовательно-профессионального пути», является исходным элементом для решения задач третьей группы – актуализации знаний и умений, необходимых для эффективного обучения в университете, создания залога успеха всего дальнейшего продвижения по университетским образовательным маршрутам. Проанализируем программу дисциплины «Теория и практика общей педагогики» с точки зрения возможностей подготовки будущего педагога профессионального образования к педагогическому проектированию. Задачи курса следует дополнить задачами овладения знаниями и умениями по основам инновационной педагогики, педагогического проектирования, развития мотивации на освоение педагогических новшеств, рефлексивно-творческой направленности учебно-педагогической деятельности будущих педагогов профессионального образования.

Подготовка будущих педагогов продолжается в деятельностном модуле, представленном дисциплинами «Педагогические технологии» и «Профессиональная педагогика», которые дают возможность систематизировать знания проектирования технологического и педагогического процессов, что способствует развитию проектировочных умений. Задача формирования творческой направленности педагогической деятельности предусматривает создание условий для проявления оценочных суждений, ценностных ориентаций в создании проектов инновационных технологий. По нашему мнению, в содержании курса происходят изменения за счет расширения знаний педагогических технологий, современных, отечественных и зарубежных технологий. Умения педагогические расширяются за счет формирования умений педагогического проектирования технологий, создания «банка» инновационного «инструментария» (форм, методов, проектов и т. п.).

Данные дисциплины включают лекции, семинарско-практические занятия (проблемный семинар, практикум, занятие-консультацию по решению

педагогических задач будущими педагогами, семинар-дискуссию, позиционную игру и т. д.), самостоятельную исследовательскую работу над индивидуальной технологией – «проектирование».

С точки зрения В. И. Панова: «Важно не только материал, но и та форма, в которой он дается» [6]. Следуя мысли ученого, мы выбрали нетрадиционную форму – занятие-концепт «педагогическая задача». Название происходит от «conserpus» (суждение, понятие, представление о предмете). М. В. Пименова исследовала разные определения концепта [5]. Это общее представление о предмете (А. Д. Васильев); это «представление о фрагменте мира» (З. Д. Попова); это понятие (Н. Д. Арутюнова, В. И. Даль); концепт – это образ, идея, символ, осложнённый признаками индивидуального представления; это единица мышления (мысленное образование). И ещё определение: концепт – это «весь потенциал значения слова, включающий в себя, помимо основного смысла, комплекс ассоциативных приращений, реализующихся в речи при определенном наборе слов в контексте» [5, с. 25].

Следует отметить, что впервые занятие-концепт было представлено М. Н. Ахметовой [1, с. 170–171]. Работа над технологией составления концепта предполагала освоение содержательного образа посредством личностно-ориентированной деятельности, которая предусматривала приоритет субъективно-смыслового обучения, ситуативное проектирование, знаково-символические решения. Общей идеей, смыслообразующим ядром была идея составителя концепта – студента (в соответствии с темой его исследования). В концепте определялись:

- 1) тема, её значимость, актуальность и философские основы;
- 2) называлась проблема, основные идеи и понятия. Формулировались мысли учёных, «находки» учителей-практиков;
- 3) рисунок, тезисы, символы представляли «образ темы», ставились вопросы изучения проблемы;
- 4) представлялись прогностические положения, а также технологические решения. Намечался результат, к которому надо стремиться [1, с. 171].

Групповые формы обучения мы проводим на занятиях педагогических дисциплин: «Теория и практика общей педагогики», «Педагогические технологии», направленных на решение педагогических задач поиска определения особенностей опытных педагогов; характеристики их действий и поступков; отношения опытного педагога к ситуации и учащимся. Концепт подводит исследователя к поиску смыслов, т. е. ответов на вопросы. Таким образом, проводимое нами занятие-концепт «педагогическая задача» – это проектируемая коллективная деятельность студентов, направленная на их совместную творческую активность и общение, в процессе которых происходит саморазвитие личности и зарождение новой мысли в пространстве образовательной ситуации. Это ситуация насыщения знаковыми и эмоциональными текстами, размышлениями и проблемно-версионными идеями, тяготеющими к метафорическим формам. В нашем понимании занятие-концепт «педагогическая задача» – пространство ассоциативное,

представленное в виде схемы-образа в процессе коллективной работы в условиях образовательной ситуации. Таким образом, нами представлен педагогический концепт как самостоятельное творческое решение педагогической задачи – как процесс и как практические действия обучающихся. Содержание концепта варьируется, поскольку его технологическая направленность взаимосвязана с решаемой проблемой. В этом – особенность педагогического концепта как самостоятельного и творческого решения педагогической задачи.

Особенность групповой формы обучения занятия-концепт «педагогические задачи» состоит в том, что акцент делается на содержательном аспекте коллективной работы. Коллективная работа студентов содержит три фактора по Рут Кон: «Я» (каждая участвующая личность), «Мы» (группа), «Тема» (общий учебный материал).

Эти три точки коллективной работы равноценны, таким образом, создается сопричастность каждого группе и идеям, ориентациям группы к личности каждого [7].

Коллективная группа – это коммуникативная среда, где каждый участник может показать свои способности и узнать то, что до взаимнообмена мнениями он не знал.

Коммуникативная группа – это то место, где участники могут показать свои способности и свои слабости. Чем лучше участники понимают себя и других, тем интенсивнее происходит обмен идеями, точками зрения, сопоставление позиций. Доверительность в отношениях только сплачивает группу. Эффект «узнавания» собственной проблемы и трудностей другими участниками приводит к исчезновению чувства изоляции и становится основой солидарных действий. Поддержка и помощь другим членам группы укрепляет веру в себя.

Рассматривая подготовку будущего педагога профессионального образования, следует выделить педагогические дисциплины как ведущее звено в становлении будущего педагога, выполняющие управляющие функции не только в организации целостного акта его учебной деятельности в высших образовательных учреждениях, но и в личностно-профессиональном формировании специалиста. Кроме того, педагогические дисциплины, проводимые с помощью нетрадиционной формы занятия-концепт, нацелены на подготовку творческой личности педагога с новым, более высоким уровнем сознания и мышления.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ахметова, М. Н. Педагогическое проектирование в профессиональной подготовке / М. Н. Ахметова. – Новосибирск: Наука, 2005. –308 с.
2. Зеленко, Н. В. Взаимосвязь проектирования и самопроектирования методических компетенций в системе общетехнической и методической подготовки учителя технологии: Автореф. дис. ... докт. пед. наук / Н. В.

Зеленко. – Астрахань: АГПУ, 2007. – 48 с.

3. Каримов, И. А. Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. Речь Президента на IX сессии Олий Мажлиса Республики Узбекистан, август 1997 года / И. А. Каримов. – Ташкент: Шарк, 1998.

4. Каримов, И. А. Мыслить и работать по-новому – требование времени. В 20-ти т. / И. А. Каримов. – Ташкент: Узбекистан. – 1995. – Т. 5.

5. Концептуальные и семантико-грамматические исследования. – М.: ИЯРАН, 2011. – 828 с.

6. Панов, В. И. От развивающего обучения к развивающей образовательной среде / В. И. Панов. – М.: МГУП, 2000. – 80 с.

7. Хоффманн, Г. Рут Кон. Интеракция (взаимодействие), сконцентрированное на темах / Г. Хоффманн // Университет. – 2001. – № 11. – с. 1–12

ЭЛ-ФАРАБИ ТРАКТАТТАРЫНДАҒЫ БІЛІМ, ТӘРБИЕ ЖӘНЕ АДАМГЕРШІЛІК-ГУМАНИЗМ МӘСЕЛЕЛЕРІ

УТЕШЕВА ГҮЛЖАНАТ ТАЛГАТОВНА

гуманитарлық ғылымдар магистрі

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Оқытушы

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

gtu1310@mail.ru

Әбу Насыр Әл-Фараби ерте ортағасырдағы ұлы ғұламалардың бірі болып табылады. Ол жан-жақты оқымысты-энциклопедист, осы себепті оған «Аристотелден кейінгі екінші ұстаз» деген құрметті атақ берген. Философия саласында Фараби өз заманындағы теңдесі жоқ тұлға болып санлады. Қазіргі дүниені неғұрлым дұрыс танып, білу үшін және жақсы өмірдің дұрыс жолын таңдай білу үшін және жаңа мыңжылдықта білімді, тәрбиені, адамгершілікті-ізгідікті дамыту үшін біз әр уақытта, әркезенде өзімізге дейінгі өткен идеялар мен қағидаларға сүйенгеніміз жөн. Ондай идеялардың бірін Орта ғасырларда өмір сүрген қазақ топырағынан шыққан ғұлама ғалым-философ Әл Фараби еді. Ол сонау Ерте орта ғасырлардың өзінде адамзат ілімінің молайып, ақыл-парасаттың жетілуін, оқу-ағартудың қажеттілігін айтып, білім алудың маңызын атап көрсеткен болатын. Әл-Фарабидің идеялары оның 140-тан астам философиялық трактаттарынан көруге болды.

Әл-Фараби трактаттарының әрқайсысы өзіндік бір дүние, қағида, теория мен әдіске толы. Солардың бірі 948жылы Египетте жазылған «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» болып табылады. Ол бұл еңбегінде адам әрекетінің түпкі мақсаттарының бірі—Бақытқа жету деп айта

отырып, сол бақытқа тек білім мен игілік нәтижесінде ғана жетуге болады дейді.

Әл-Фараби тәрбиенің, оның ішінде еңбек тәрбиенің теориясы ғылымға негізделуі қажет деп санады. Ол ғылымды, білімді тарихи үрдіс деп түсініп, ғылым жүйелі түрде құрылған білімнің жоғарғы формасы деген анықтама берді. Әл-Фараби сонымен бірге оқу-ағарту мен тәрбие туралы, еңбек мәдениеті туралы ілім жасады. Еңбектің өзі өнер деп қарастырды. Ал еңбек тәрбиесі сол өнерден туындайды, әрбір адамды еңбек етуге шақырады, еңбек шеберлігін үйретеді. Олардың еңбек ету дағдысын қалыптастырады деген болатын Әл-Фараби. Оның адам еңбегі туралы бұл тұжырымдамалар қазіргі жаңа технологиялық кезеңдеде өзекті мәселе екені анық. Еңбек тәрбиесінің теориясын жасау барысында ол антикалық заман философтары, теоретиктері Платон мен Аристотельдің тұжырымдарын басшылыққа алды. Демек, ол қандай да болсын құбылысты түсіндіруге бағытталған ұғымның, идеяның, белгілі бір саласының мәнді байланыстары мен заңдылықтары жөнінде толық түсінік беретін ғылыми білімді қорытудың ең жоғарғы формасы деген қағиданы ұдайы басшылыққа алған Әл-Фараби еңбек тәрбиесінің теориясын «өзінің ішкі құрылымы жағынан бір-бірімен логикалы байланыста болатын біртұтас білім жүйесін құрайды [1, 11-б] деп тұжырымдайды.

Педагогикалық тұрғыдан қарайтын болсақ бұл тұжырым оқушыларға, студенттерге, жаңа өсіп келе жатқан жас буынға сапалы тәртіп, тәрбие, саналы білім беру пайдалы қоғамдық еңбекке баулу деген сөз. Әл-Фараби еңбек тәрбиесінің теориясын жасауда еркін еңбектің, адамның жан-жақты дамуы үшін маңызы зор екенін атап көрсетеді. Әл-Фараби «Еңбек ету, саналы болу, адамгершілік, ізгілік, ақылдылық табиғаттан туындауы қажет» деген ғылыми тұжырым жасады. Әл-Фараби адамды табиғат, адам, жер бетіндегі тірі организмдер дамуының ең жоғарғы сатысына көтерілген, еңбек құралдарын жасап, оларды өз қажетіне жарата білген, түсінікті сөз сөйлей білетін саналы ортаның мүшесі дейді. Адам туралы материалистік бағытты ұстанған Әл-Фараби адам еңбек етудің нәтижесінде жоғары деңгейге, жоғары сатыға көтерілетінін алға тартты. Әл-Фарабидің пікірінше, оқу, тәрбие, білім алу, еңбек ету, ғылым адамы болу адамгершілікпен еңбекпен тығыз байланысты. Әл-Фараби ең алғаш еңбекті, таза еңбекті, адал еңбекті тәрбиенің алғы шарты етіп алды. «Тәрбиені неден бастау керек», «Философияны үйрету үшін алдын-ала не білу керек» еңбектерінде ғылымды, оқу-ағартуды меңгеру, білім тәрбие алу, еңбекке үйрену, философияны меңгеру тәрбие әдістеріне байланысты екенін ғылыми тұрғыда дәлелдейді. Осы тұрғыда ол оқыту мен тәрбие берудің мақсаттарын аша түседі. «Ғылымдар тізбесі», «Ғылымдардың шығуы» еңбектерінде ғылымдарды үйренудің реттерін белгілейді және тәрбиенің, оның ішінде еңбек тәрбиесінің тарихи тағылымын, үлгісін, болашақ ұрпаққа өнеге, тәлім етіп қалдырады.

Әл-Фараби жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беріп, еңбекке үйретіп, еңбек тәрбиесін беретін адамды (ұстаздық ететін адамды) өте жоғары бағалаған. Оның ойынша тәрбиеші адам (қазіргі мұғалім) «мәңгі нұрдың қызметшісі» [2,12-б].

Ұлы ойшыл Әл-Фараби тарихи шындықты, еңбекті, тәрбиені, оның ішінде еңбек тәрбиесін адамның игілігі, бақыты үшін қолдануды армандады. Адамның игілікке жету жолдары туралы ойларын Фараби «Сол кездің өзінде» экономиканың, саясаттың, мемлекеттік құрылыстың, отбасы тәрбиесінің, еңбек тәрбиесінің мәселелеріне байланыстыра отырып, аса қажет мызғымас берік негізге сүйенеді. Сондай-ақ ол қоғамды ақылмен дұрыс басқарудың шарттары жөнінде батыл әрі дұрыс пікір қалыптастырған философ. Өйткені адам бақытты болуға лайық және сол бақытын табуға тиіс. «Адам өз заманында жақсы да дұрыс басқарылатын қоғамда ғана шын мәнісінде бақытты өмір сүре алады» дейді ойшыл [3, 12-б]. Сөйтіп, Әл-Фараби адамның өмірлік іс әрекетіне үлкен мән бере отырып, еңбек қана адамды жануарлар дүниесінен бөліп, ғылыми тұрғыда дәлелдеді. Адамзат қоғаманың өмір сүруіне ең керектісі оның материалдық тұтыну қажеттіліктері дегенді бірінше орынға қойып, осынау маңызды мәселе төңірегіндегі теріс көзқарастарды үзілді-кесілді жоққа шығарады.

Әл-Фараби адамдар бір-бірімен келісіп, тіл табысып отыруы керек деп есептеді. Әділеттіліктің қалыптасқан нормасы, әмбебап заңдар қажет екендігін ескерте келе ол заңдардың тәрбие арқылы жүзеге асатындығы туралы да баса айта кетті. Оның ойынша, еңбексіз заң да, қоғам да алға қарай дами алмайды. Ұлы ойшылдың заң күші туралы осы айтқандарынан қоғамдық келісімдер туралы идеяның алғашқы ұрығы жатқандығын аңғару қиын емес. Кейбір шығармаларында Әл-Фараби өз тұсындағы қоғамды астыртын ғана сынап отырды. Ондағы етек алған озбырлықтар мен қаталдықты, ақыл мен адамгершілік, еңбек тәртібі ұстанымдарының орасан бұрмалауынан деп түсіндірді.

Еңбек және еңбек тәрбиесінің ғылыми негізін қолдануда ХІІғасырда жазылған «Әл-Фарабидің энциклопедиясы» атты еңбектің маңызы өте зор. Әсіресе мұның трактат ретінде ғылым тарихында алатын орны айрықша. Бұл трактат «Ғылымдар энциклопедиясы», «Ғылымдар реті», «Ғылымдар классификациясы», т.б. аттарымен Шығыс және Батыс елдерінде өте ертеден-ақ мәлім болған. Бұдан көп ғұламалар тәлім алған. [4, 38-б] «Әл-Фарабидің энциклопедиясы» сол кездің өзінде (ХІІғ) арабшадан латын тіліне екі рет аударылған. Одан кейінгі ғасырларда бұл еңбек толық немесе үзінді түрінде ескі еврей, неміс, ағылшын, француз, түркі, т.б. тілдерге тәржімаланған. Роджер Бэкон, атақты Әбу Әли Ибн Сина (980-1037) және басқалар тікелей соның әсерімен өздерінің көпке мәлім энциклопедиялық еңбектерін жазды.

Бұл еңбектің құндылығы, оны басқа халықтардың өз қажетіне жаратып, оның еңбек заңдарына, еңбек адамдарының өз жұмысына саналылықпен, ұқыптылықпен қарап, өндірісті дамыту, еңбек өнімін, жеке адамның еңбекке құштарлығын, ынта-жігерін арттыру мақсаты көзделгендігінде.

Әл-Фараби жаратылыстану ғылымының негізін салған ғұламалардың да бірі. Ол математиканы жаратылыстану ғылымының басты саласы деп санады. Біз қазір техникалық ғылымдарды жаратылыстану ғылымының басты саласына жатқызамыз. Фарабидің «теориялық арифметикаға қысқаша кіріспе» деп аталатын еңбегінде барлық құбылыстарды табиғат-жаратылыстану әлемінің ауқымында дамитынын дәлелдеп көрсетеді. Трактаттарында қоғамдағы барлық құбылыстар мен өзгерістер таза адал еңбектің жемісі деп тұжырымдады. Сөйтіп, «Адамды адам еткен—еңбек» қағидасының да негізін салып берген. Ал логикалық еңбектерінде еңбек пен еңбек тәрбиесінің дамуы элементтері кездеседі. Әсіресе, «Ғылымдар тізбесі», «Алмагеске түсініктеме», «Астрология», «Философияны үйрену үшін не білу керек» еңбектерінде еркін еңбектің маңызы мен мәнін талдап, ашып көрсеткен [5,28-б]. Әл-Фарабидің өзінің философиялық және натурфилософиялық еңбектерінде жаратылыстанудың көптеген мәселелеріне тоқталады. Ал ғылыми-философиялық еңбектері оқу, тәрбие мәселелеріне арналған. Оның пікірінше оқу, білім алу, ғылым адамы болу адамгершілік және еңбек тәрбиесі мәселелерімен тығыз байланысты. Ол білім алумен оқу еңбегін пайдалы еңбекке жатқызады.

Ортағасырлық ғұлама жалпы теориялық ой-пікірдің жетістіктерін жаңғыртып, жетілдіре түсті. Халық даналығы туғызған данышпандық пікірлерге ден қойды. Нәтижесінде өзінің философиялық төл тұжырымын жасап, қоғам туралы ілімді, этника мен эстетиканы, этнопедагогиканы дамытты. Аристотельдің еңбектеріне сүйене отырып, антика заманының теориялық озат ой-пікірлерін сыннан өткізіп, оның қажеттісін алды және заманның ілімін белгілі бір жүйеге салды. Аристотельдің жаратылыстанудағы ғылыми және стихиялық материалистік тұжырымдарын күшейтті. Сондай-ақ Платонның идеалистік және мистикалық қателерін түзетті. [6, 12-б]

Әл-Фараби мұрасының ішінде этнопедагогика үлкен орын алады. Ол этниканы жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым деп қараса этнопедагогиканы халықтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрін кейінгі ұрпаққа жеткізетін ілім деп санады. Бұған оқу, білім алу, тәрбие беруді жатқызды. Ұлы ғалымның осындай этникалық ойларынан терең гуманизмнің лебі еседі, ол адам баласын жаратылыстың, бүкіл жан иесі атаулының биік шоқтығы деп түсінді. Бірақ жамандықты жақсылық жеңгенде ғана адам баласы игі мұратына жетеді деп қорытынды жасайды. [7, 12-б]

Сонымен, Әл-Фараби туындыларының оның ішінде еңбек пен еңбек тәрбиесі, адамгершілік, игілік, ізгілік туралы тағылымдарының мәні, маңызы әлі күнге дейін өз маңызын жоя қойған жоқ. Қайта оны тағылымдарының мазмұны қазіргі тәуелсіз Қазақстан жағдайында қайта түлеп, заман талабына сай жаңа көрініс алуда.

Әл-Фарабидің ілімдері Шығыс халықтарының, оның ішінде қазақ халқының педагогикалық ой-пікірінің дамуында үлкен көрініс табуы хақ. Демек, ол Шығыс халықтарының салт-санасының, әдет-ғұрпының

ағартушылық тәлім-тәрбиелік, ой-пікірінің, ғұламалық тағылымының дамуында жаңаша кезең ашып, халықтық педагогиканың негізін қалауы дейміз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Машанов А. Әл Фараби. Алматы, 1970
3. Қазақ Совет энциклопедиясы. Алматы, 1973. – II-том
4. Хайрулаев М. Мирозрение Фараби и его значение в истории философии. Ташкент, 1967
5. Көбесов А. Әл Фараби. Алматы, 1971
6. Қазақ Совет энциклопедиясы. Алматы, 1973, II-том

SPECIFICS OF TECHNOLOGICAL APPROACHES IN ORGANIZING INTERACTIVE LECTURES IN PROFESSIONAL EDUCATION

Н.Р.ХАЛИМУЛЛИНА

кандидат педагогических наук,

*Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова,
доцент*

г. Актобе, Республика Казахстан

nailyarafkhat@mail.ru

Modern teaching in Higher Education is intended to ensure the organization of activity aimed at the ability to conduct a dialogue, culture of communication, active self-knowledge and self-expression. Therefore, the implementation of teaching principles that activate students' intellectual and emotional activities is of particular importance: problematization, dialoguing, individualization as well as active and interactive forms of organizing the mastering of educational content. From these positions the focus of professional education is the formation of integral structure for the future professional activity of a student-philologist during his studies.

It is necessary to take into account that the subject in the interactive mode of a modern lecture is projected not just as a specific system with activities for its mastering, but as an object of student activity. Accordingly, the mastering of knowledge will be carried out in the context of this activity, where knowledge will fulfill the functions of an indicative basis of activity, means of its regulation, and activation of the forms of organizing students' educational work will activate the functions of the forms for recreation of acquired content. Thus, a subject in interactive learning becomes dynamic, multiple, corresponding to the logic of the transition from learning to professional activity of students-philologists.

The concept of "interaction" appeared for the first time in sociology and social psychology. The theory of symbolic interactionism (the founder is American

philosopher G. Mead) is characterized by a consideration of the development and life of a person, a person's creation of his "I" in communication situations and interactions with other people" [1, p.7].

The application of the forms of interactive lecture, its development went through practical activities along the path of sharing group dynamics, the formation of social and behavioral skills in combination with the widespread use of joint teaching activities (studies by Z.U. Imzharova, S. Kashleva, T.G. Mukhina, A.P. Panfilova, S.B. Stupina, I.I. Cherkasova, T.A. Yarkova, etc.).

The specifics of an interactive lecture are considered by Cherkasov I.I. and T. Yarkova, stating that "an interactive lecture combines aspects of a traditional lecture and a training game, involving participants in the educational process with full control by a teacher-lecturer" [2]. At the same time interactive lectures are applicable in the study of various topics: information (characterization of pedagogical activity); conceptual (types of interpersonal relationships), etc.

T.G. Mukhina considers the types, technology and structure of the lecture classes and notes that "it is the lecture that should give the student a creative charge, a guiding thread, so as not to let him drown in the flow of information" [3, p.22]. We have to add that a lecture is an effective form of systematic live contact between a teacher and students.

A characteristic feature of interactivity in teaching is the modeling of life situations of practical activities, the use of role-playing games, joint problem solving, which in many ways "excludes the dominance of any participant in the educational process" [4, p. 304]

Interactive teaching is primarily a dialogic teaching. Accordingly, the tasks of the teacher in dialogic teaching:

- 1) leading and assistance to the process of information exchange;
- 2) support for the activity of participants;
- 3) a combination of theoretical understanding and teaching practice;
- 4) cooperation in training and interchange;
- 5) encouraging the creativity and independence of participants.

Thus, interactive teaching is a teaching process immersed in communication. Moreover, "immersed" does not mean "substituted." Interactive teaching preserves the ultimate goal and main content of the educational process. It modifies the form from translating to dialogue, i.e. including the exchange of information based on mutual understanding and interaction. Preserving the quality of fundamentalism, it is possible to make the lecture course the true foundation of professionalism.

Modern media and mass communications cannot replace a lecture, but it should become even more flexible, differentiated, taking into account the peculiarities of the studied scientific discipline, the specifics of the audience, and the psychological laws of cognition, processing of the information, its impact on the formation of assessments, relationships, views, feelings and beliefs of a person, and the possibilities of new informational technologies.

A modern lecture performs the following functions:

- informational;

- motivational (stimulates interest in the methodology of teaching literature, the belief in the theoretical and practical significance of the subject studied, the development of cognitive need of students);
- organizational and orientational (orientation in sources, literature, recommendations for organizing independent work, including preparation for seminars);
- professional education (it is necessary to take into account the specifics of preparation for future professional activities as a teacher and instructor);
- methodological (forms samples of scientific methods of explanation, analysis, interpretation, forecast);
- evaluative and developmental (the formation of skills, feelings, relationships, valuations).

At the classes we actively use various types of interactive lectures: a lecture-dialogue, a lecture-discussion, a lecture with a discussion of specific situations, a lecture-visualization, etc. A lecture built using this technique has an important advantage - interactivity. Interactivity allows students to actively participate in learning: they ask questions, receive more detailed and accessible clarifications on sections or fragments of the teaching material presented by the teacher that are not clear to them.

It is important to emphasize that the model of the lecture course in teaching is changing, it is the most comprehensive, including the transition from informative to problematic, and then to new “active” methods for constructing them.

Since at the classes on the methodology of teaching literature students are preparing for the upcoming pedagogical activity in high school, it is important to emphasize that:

- 1) interactive forms of learning represent such an organization of the educational process in which a teacher is in the position of facilitator in the process of active interaction of students with educational material, between themselves and with a teacher;
- 2) the technology for introducing interactive forms of teaching in a pedagogical university is a phased, logically structured use of interactive forms of teaching from the simplest (interactive exercises) to the most complex (lecture-discussion, etc.)

In the process of mastering the topic “Development of students' speech in the process of studying literature” we used a lecture-discussion and a lecture with analysis of specific situations. The discussion lecture was presented by free exchange of views between logically designed sections of the communication of educational material, namely: we examined the psychological and pedagogical foundations of work on the development of speech in connection with literature classes, presented the principles of the formation and improvement of speech activity, as well as the main directions work on the development of speech with students. A lecture with analysis of specific situations in form was similar to a discussion lecture, however, we did not submit questions to the discussion, but a specific situation, which was presented in a presentation (micro-situation) containing information for its

subsequent discussion. Among the methods of active mastering while working with methodical text we used the INSERT methodology as a technique for developing critical thinking through reading and writing, used when working with text, with new information. Information was learned individually or in pairs. Firstly, it makes us recall what is already known, that is, what is needed for the evocation stage. Secondly, it allows to pick out something new from the text - which is typical for the stage of understanding (realization of meaning). And thirdly, it involves independent analysis of information, interactive discussion which is acceptable at the stage of reflection.

Using various forms of interactive lecture:

1) intensified the cognitive activity of students since the interactive lecture format is characterized by a high degree of flexibility while constantly monitoring the reactions of participants and switching from passive lecture to active participation;

2) made it possible to discuss, for example: the problems of speech activity of schoolchildren in bilingualism when studying Russian literature in a Kazakh school,

3) realized in the process of cognitive activity communicative skills (conversation and dialogue in the process of literary education of students),

4) took into account intense reflection, for example: when using the “Agree - disagree” strategy, a blitz survey was used among student audience, through which philologists intensified their attentiveness, quickly answered questions, consolidated the studied terms – “speech development”, “speech activity”, “speech age”, etc. and formed methodological skills.

At the same time reflection is a means of organizing the interactive interaction of participants in a pedagogical process under certain conditions: “cognitive modeling” and the problematic nature of the study material; the presence of situations of choice; the creation of an intellectual environment conducive to the formation of attitudes to observe and analyze their own knowledge.

The specificity of reflection is that “reflection in learning implies a study of already implemented activity with the aim of fixing its results and increasing its effectiveness in the future” [5, p.31]. The reflexive approach helps students remember, identify and understand the main components of the activity - its meaning, types, methods, problems, ways to solve them, the results obtained and then set goals for further educational activities. For example, in the classroom using the “Flight Log” method as a form of recording information using keywords, sentences, questions students analyzed, synthesized and evaluated, were attentive to new information in the process of all work, reflected on the coincidence or inconsistency of their assumptions about the acquired information.

Thus, interactive forms of conducting lecture classes can strengthen the role of the teacher’s personality in the educational process, providing him with a field for creativity in interactive teaching. In joint activity each student acquires skills of social interaction, value orientations and attitudes peculiar to a specialist for the development of professional creative thinking. At the same time academic skills (cognitive, informational, developing) are the result of the theoretical preparation of the future teacher in the fields of subject, psychological and general pedagogical

training, and practical skills develop intrinsic motivation to use interactive forms of teaching, including lectures.

The specifics of the development of modern educational technologies requires a change in approaches to training specialists at the highest level of education in basic disciplines, while the approaches associated with the development of interactive forms of teaching are of the greatest relevance today, which ensures the level of personal involvement of a student in the processes of cognition of methodological disciplines. This contributes to the introduction of Philology students into the context of a future profession in the process of studying at university and the creation of conditions for the psychological readiness of students in applying active technologies of professional education.

Bibliography

1. Panina T.S., Vavilova L.N. Modern methods of teaching activization. - M., 2008.
2. Cherkasova I.I., Yarkova T.A. Interactive pedagogy –SPb, 2012.
3. Active and interactive educational technologies (forms of conducting classes) in higher education: study guide / comp. T.G. Mukhina -M., 2013.
4. Artyukhina M.S., Artyukhin O.I. Theoretical and methodological foundations of interactive lectures // Fundamental research. 2013. No. 11-2. URL: <http://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=33119> (date of treatment: 02.10.2019).
5. Khalimullina N.R. Interactive teaching in professional education of students-philologists. Aktobe, 2018.

PSYCHOMOTOR GIFTENESS FOR PRESCHOOL

KHASSANOVA AIDA ZHANTURINA

2nd year undergraduate Kalmyk state University aftor B.B.Gorodkova

Thus, we can state that the problem of teaching gifted children is reflected in the scientific and methodological literature. However, despite the attention of many researchers to this problem, the problem of the development of psychomotor giftedness in preschool children remains not sufficiently developed. Questions of construction and realization of integral pedagogical strategy of physical development of children with signs of psychomotor giftedness which along with providing natural conditions for full harmonious development of the child, provides an opportunity of manifestation of motive creativity, leadership qualities, the statement as the active worker in a situation of freedom of a choice of actions have not received due reflection. For realization of educational purposes of training creativity of the

preschool child is especially allocated. Creativity in the field of movements has its own specifics: it manifests itself in the originality of performance, unusual combination of movements, the ability to transfer motor experience, and often creativity determines the success of the motor action. Creative development is provided by the use of such types of work as encouragement of original movements, formulation of questions, the answers to which require going beyond the boundaries of reproductive thinking ("Why do you think this is the best solution?"). Being included in creative activity, children master new movements. Recently, the method of developing discomfort (B.C.Yurkevich) is widely used in work with gifted children. The crux of the his zakl. in psychological "rebuilding" spontaneously arisen and specially organized emotionally negative situations. As a result of this "restructuring" changes the nature of the activity, the child learns to successfully get out of critical situations and positively reflect them in their "deep" experience. Therefore, it is necessary not only not to be afraid of difficult, negative situations, but also to use them for the progressive development of the personality and creative abilities of children. Dosed failure alternates with the usual success for the child. Do not be afraid of a temporary decrease in self-esteem preschooler in moments of obvious discomfort. It is the inconsistency of self-esteem-the key to the long-term development of the personality of a gifted child. In working with children who have signs of psychomotor giftedness, sports training can be built on the use of elements of acrobatics, artistic and artistic gymnastics. Acrobatics – a form of physical exercise., helping to improve the motor abilities of the child. Alphabet acrobatics make up the balance, stands, bridges, splits, stops, rolls. Balance – the ability of the body to maintain a stable position both at rest and in motion. To form the function p. are used UPR. strengthening and developing the muscles of the legs and back. The duration of their run – up to 3-5 s. you can perform Them with your eyes closed: high balance – body straight, straightened leg is moved back, hand in hand; the balance of the "swallow", the body arched, the leg is moved back as much as possible above the head raised, arms at sides . Stands children perform from a sitting position on the floor rolled back: stand on the shoulder blades-the body is straightened, knees and socks stretched, hands on the floor or support the back. Options: reception Desk with one bent leg; reception Desk on breast (fulfilled from emphasis lying down bent perekatom forward) – body straightened, hands on gender palms down, retaining racks in the most convenient position Bridges incl. simplified control: the bridge from supine position with bent legs – leaning hands on floor at shoulder height, bend at the bridge, straightening his arms and legs; knee bridge – from the knee stand to lean back until your hands touch the floor. Roll tuck – out provisions of the Seda, grouped to perform a roll back to the stop position with head on floor, roll forward to return to its original position. Rhythmic gymnastics-sets of exercises that contribute to the development of coordination abilities, plasticity, expressive movements, increase endurance, aesthetic education of children. It includes physical exercises performed without objects (balance, turns, etc.) and with objects (Hoop, ball, rope, ribbon), as well as dance elements and their combinations. Exercises with a Hoop are performed with one or two hands in different directions and planes. Hold the Hoop with two

hands outside, inside, one hand on top, bottom. With the Hoop, children perform turns, spins, rolls on the floor, bends, squats, throws and catches with one or two hands, jumps. Vertical turn of the Hoop. I. p.: legs together, Hoop in front, grip with both hands outside. Turn the Hoop to the right with the trunk tilted to the left, transfer the weight of the body to the right leg, and set aside the left on the toe. Then return to the starting position.

The duration of their run – up to 3-5 s. you can perform Them with your eyes closed: high balance – body straight, straightened leg is moved back, hand in hand; the balance of the "swallow", the body arched, the leg is moved back as much as possible above the head raised, arms at sides . Stands children perform from a sitting position on the floor rolled back: stand on the shoulder blades-the body is straightened, knees and socks stretched, hands on the floor or support the back. Options: reception Desk with one bent leg; reception Desk on breast (fulfilled from emphasis lying down bent perekatom forward) – body straightened, hands on gender palms down, retaining racks in the most convenient position Bridges incl. simplified control: the bridge from supine position with bent legs – leaning hands on floor at shoulder height, bend at the bridge, straightening his arms and legs; knee bridge – from the knee stand to lean back until your hands touch the floor. Roll tuck – out provisions of the Seda, grouped to perform a roll back to the stop position with head on floor, roll forward to return to its original position. Rhythmic gymnastics-sets of exercises that contribute to the development of coordination abilities, plasticity, expressive movements, increase endurance, aesthetic education of children. It includes physical exercises performed without objects (balance, turns, etc.) and with objects (Hoop, ball, rope, ribbon), as well as dance elements and their combinations. Exercises with a Hoop are performed with one or two hands in different directions and planes. Hold the Hoop with two hands outside, inside, one hand on top, bottom. With the Hoop, children perform turns, spins, rolls on the floor, bends, squats, throws and catches with one or two hands, jumps. Vertical turn of the Hoop. I. p.: legs together, Hoop in front, grip with both hands outside. Turn the Hoop to the right with the trunk tilted to the left, transfer the weight of the body to the right leg, and set aside the left on the toe. Then return to the starting position.

Currently, the attention of many psychologists and teachers attracts the problem of children's giftedness, its nature, the possibility of identifying and creating special educational programs for gifted children. At the same time, the diagnosis of giftedness and work with gifted children are based on the data that were obtained in special studies. These and research are extremely diverse. Initially, the General mental giftedness was considered as a manifestation of some General ability (the work of A.Binet, E.Clapared, C.Spearman, V.Stern, etc.) which manifests itself in solving a variety of problems. Then came a variety of theoretical models of mental abilities. Giftedness and their development in children. Thus, in foreign psychology, the most important step in the development of ideas about giftedness was the study of J. V. Stalin. Of Guildford, in which he divided the unified mental faculties into intellectual and creative. There was a large cycle of research aimed at the study of creative talent and its development (A. Bry, P. Torrence, D. Harrington, etc.). The

results of these and further studies formed the basis for the creation of concepts for the development of children's giftedness, which included consideration of both intellectual and personal indicators (J. Atkinson, B. Bloom, J. Renzulli). Along with the General mental giftedness, various types of children's giftedness were considered: musical, mathematical, social, physical, etc. various classifications of children's giftedness were created (G. Gardner, D. Dehaan, M. Kitano, D. Corby, R. Havirhest, etc.) Most of the Russian studies of giftedness is based on numerous theoretical and experimental developments of the problem of development of abilities and creativity (S.L. Rubinstein, B.M. Teplov, A.N. Leontiev, V.N. Myasishchev, B.G. Ananyev, L.A. Wenger, A.M. Matyushkin, D.B. Bogoyavlenskaya, V.D. Shadrikov, etc.) In domestic studies, the problem of giftedness in preschool age is represented, on the one hand, by works devoted to the study of abilities in different types of children's giftedness (D.B. Bogoyavlenskaya, I.A. Burlakoza, L.A. Wenger, I.p. Ishchenko, A.M. Matyushkin, N.N. Podyakov). Naturally, the variety of theoretical models and approaches to understanding the nature and possibilities of development of children's giftedness leads to a variety of methods to identify it and build strategies for educational work with gifted children. At the same time, the identification of children's giftedness is the first link in any work with gifted children. In identifying giftedness, a variety of techniques are used. The Stanford – Binet and Wexler tests are most commonly used for preschool children. However, these tests have not been standardized and re-standardized, which makes it difficult to analyze the quantitative indicators of children. Furthermore, the use of these tests does not always provide a sufficiently reliable indicator of a child's giftedness. Therefore, in the examination of preschool children are widely used a variety of techniques and their complexes (E.P. Torrence, D.B. Bogoyavlenskaya, V.A. Petrovsky, K.V. Tarasova, etc)

An example of a diagnostic system based on the research of domestic psychologists is the system, which is based on the concept of mental development, developed by L.A. Wenger and his staff. This concept is based on the theoretical positions and research results Of L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, A.R. Luria, A.V. Zaporozhets, D.B. Elkonin and others. The basic unit of mental development is considered to be an indicative action, which is performed with the help of the means of mental activity existing in culture. Indicative actions are aimed at studying objects and phenomena, clarifying and imprinting their properties and relationships.

As for the development of thinking of the child, in numerous studies (A.V. Zaporozhets, G.I. Minskaya, L.A. Wenger, N.N. Podyakov) it was shown that for children of preschool age the most characteristic are the actions of visual and logical thinking. The difference between them is in the nature of the actions performed by the child with substitutes of different types.

As for the creative abilities of a preschooler, they are manifested in certain actions of the imagination (studies and And. Bulycheva, O.M. Dyachenko, E.L. Morocoi, etc.) To these primarily include the following steps in the “objectification” when a child on the basis of the individual parts creates a complete image of reality. Later, children master the actions of “detailing”, when they can fill in the image created in the imagination with various details. And finally, by the older

preschool age, children master the actions of "inclusion", when the visible object becomes only part of the image created by their imagination. So, a holistic mental development of the child is characterized by a very specific content of intellectual and creative abilities. Therefore, the diagnostic system of studying the mental development of the child should include standardized methods (tested on a large number of children and the materials of which are statistically processed) and not standardized (not passed the appropriate procedure). The latter basically allow you to attribute the results obtained by the child to a certain level of performance of the task. The number of levels and their characteristics for a given age are set by the developer of techniques. The second group of diagnostic methods is aimed at identifying the features of mental development and achievements of the child in a given educational situation. Such diagnostics can be called pedagogical. It is based on the educational approach to the analysis of the child's development, which is considered in the context of a certain training program. Another aspect of differences in giftedness manifests itself in the so-called originality of giftedness, in its content. Some types of giftedness the teacher knows and sees well, and others-not only does not see, but also actively denies.

Список литературы

1. Психология одаренности детей и подростков под редакцией Н.С.Лейтеса. 2000 г. М.
2. "Одаренные дети" Г.В. Бурменской, В.М.Слуцкого. 1991 г. М.
3. "Залог детских успехов" Джон Холт. 1996 г.
4. "Как развить таланты ребенка от рождения до 5 лет". Джоан Фриман. 1995 г. М.
5. "Одаренные дети в детском саду и в школе" А.И.Савенков. 2000 г. Москва.
6. "Развитие творческого мышления детей" А.Э. Симановский 1996 г. Ярославль.
7. "Исследование гендерных различий в развитии способностей одаренных дошкольников к выдвижению и реализации новых идей" Е.С. Белова ж/л "Психолог в детском саду" № 4, 2005 г.

ҚОБАЛЖУ, ӨЗІН-ӨЗІ СЕНІМСІЗДІК ҚОРҚЫНЫШЫН ҚАЛАЙ ЖЕҢУГЕ БОЛАДЫ?

ШАЯХМЕТОВА ҚЫМБАТ ЖЕҢІСҚЫЗЫ

*Бакалавр социальных наук
Республика Казахстан, город Костанай, ЧУ «Колледж Зерек»,
педагог-психолог, преподаватель
kimbat.moldabaeva@mail.ru*

Біз балалық шақтан бастап әлеуметтік ортамызбен байланыста болдық, бірақ көптеген адамдар үшін «басқалармен байланыс» проблемалар көзі болып табылады. Біреулер мүдделері дұрыс болса да, оларды қорғай алмайды. Басқалары сезімдерін білдіре алмайды, сондықтан серіктесі оларды түсінбейді. Тағы біреулері танысқысы келетін адаммен байланыс орната алмайды. Әлеуметтік қатынас орната алмайды. Бір нәрсе оларды ұстап тұрған сияқты, басқасына қадам жасауға мүмкіндік бермейді.

Көбісі тым қарапайым, «бағалау көзқарастарынан» және «артындағы әңгімелерден» өте қорқады. Олар көшбасшы болуға қарсы емес және бұл туралы құпия түрде армандайды, бірақ нақты өмірде «сұр тышқан» болып қала береді.

Қауіпсіздік пен қарым-қатынастан қорқу кейде адамдарды бір-бірін түсіне алмауынан туындайды. Адам басқаларды естімейтін сияқты, олардың эмоцияларын, сөйлеу реңктерін түсінбейді – бұл тас қабырғамен сұхбаттасумен бірдей. Шешілмеген проблемалар мен қақтығыстар саналы түрде шешіліп, депрессияға ұшырайды және тұрақты негативті өмірлік фон жасайды.

Кейде туғаннан бастап, бүкіл өмір жолы белгісіздікті арттыруға бағытталған. Отбасы, балабақша, мектеп ... Өкінішке орай, ересектер көбінесе баланы жеке тұлға ретінде қабылдамай, ең алдымен бағынуды талап етеді, содан кейін – қалған барлығын да. Бұған билік басындағылар да мүдделі. Біздің өзімізді және ертеңгі күнге деген сенімімізді арттыруға ықпал етеді. Қорқынышты, қауіпті адамдарды басқару әрқашан оңай. Бірақ бұл бізге пайдалы ма?

Егер сіз таза жүрекпен сізде мұндай проблемалар жоқ деп айта алсаңыз, онда сіз шынымен де кемел адамсыз. Алайда мұндай кемел адамдар сирек кездеседі. Көпшілігінде қарым-қатынас жасауда қандай да бір қиындықтар болады. Біреулер қарама-қарсы жыныстағы адамдармен танысудан, біреулер – көпшілік алдында сөйлесуден қорқады.

Қарым-қатынас кезінде өзін еркін сезіну үшін сіз өзіңіздің ішкі реакцияларыңыз бен сәтсіздіктер қорқынышына ғана емес, қарым-қатынас процесіне назар аударуыңыз керек. Кішкентай балалардың қалай қарым-қатынас жасайтынын ұмытпаңыз – олар туралы басқалар не ойлайтынын ойламай жүре береді.

Әр адамда қорқыныш пен қиындықтар бар, бірақ бәрі бірдей оларды ғибадат ете бермейді. Сенімсіздіктен арылу үшін сіз өзіңіздің ішкі қорқынышыңызға емес, қарым-қатынас процесіне қалай назар аударуды үйренуіңіз керек. Шынында да, кез келген маңызды әңгімеде сұхбаттасушының реакциясын және сөздерге, қимылдарға, мимикаға немесе интонацияға сәйкес оны түсіну, оның нені білдіретінін білу өте маңызды. Осыған байланысты, сенімді дәлелдер іздеңіз және өз мінез-құлқыңызды тиімді түрде реттеңіз. Сіз өзіңізге ғана терең үніле берсеңіз, сұхбаттасушыңызды көрмейсіз де естімейсіз де.

Енді ойланыңыз, неден қорқасыз? Сізбен болған қарым-қатынастағы ең жағымсыз жағдайларды есіңізде түсіріңіз. Немесе басқалармен қарым-қатынаста болуы мүмкін ең жаман нәрсені елестетіп көріңіз. Мысалы, айналасына көп адам жиналды, барлығы сізге саусағыңызды тигізеді, сөздеріңіздегі және сөйлемдердегі қателіктеріңізге күледі, сізге түкіреді, шіріген жұмыртқаларды лақтырады. Ал сіз күл үйіндісіне айналасыз. Осыдан кейін, күлмен салынған жәшікті сіз қалаған жерге қойыңыз. Кейіннен күлден қалай туылғаныңызды елестетіп көріңіз, Финикс құсы сияқты. Сіз қайтадан өмір сүре бастайсыз. Әрдайым осылай: сіз күйікке толып, қайта-қайта туыласыз. Олар сізді атып тастайды, сізді ұнтаққа айналдырғысы келеді және сіз қайтадан көтерілесіз. Сіз құлатылдыңыз, асфальт бетіне тік тұрып, қайта тұрасыз. Әр жолы күшейіп, күшейе түсесің. Қайта туылған сайын сіздің сенімсіздігіңіз төмендейді.

Содан кейін қағаз парағын алып, әртүрлі коммуникациялық жағдайлар кезінде сізде болуы мүмкін ең жаман қорқыныштардың тізімін жазыңыз. Сондай-ақ, сіз сөйлесетін басқа адамдардың ықтимал интригалары. Бұл интригалардан сіздің қолайсыздықтарыңыз. Содан кейін тағы бір парақты алып, қорқыныш пен сенімсіздіктен арылып, өзіңізге пайда болатын оң сәттерді жазыңыз. Кем дегенде 5 позитивті позицияны табуға тырысыңыз, 10-15 болса тіпті жақсы. Әрі қарай екі парақты қатар қойып, салыстырыңыз. Не артық? Сізге не маңызды? Басқаларды бағалаудан қорқу немесе болашақтағы жан тыныштығы, психологиялық тепе-теңдік және өмірдегі жетістік пе? Сіз үшін неғұрлым маңызды болса, солай жасаңыз. Сіз үшін аз маңызды жапырақты күйдіріп, оны желмен ұшырып жіберіңіз. ал маңызды парақты қабырғаға іліп, үнемі қайта оқып шығыңыз. Бұл сіздің өмірлік таңдауыңыз болады.

Қозуды басқаруға көмектесетін бірнеше пайдалы әдістер бар:

- тыныс алуды біркелкі тыныс алу жаттығулары;
- денеңіздің барлық бұлшық еттерін босаңсыту үшін созыңыз
- бет әлпетін жақсарту үшін бұлшық еттерді шайқаңыз.

Есте сақтау керек, толқу эмоционалды саладағы проблемаларды көруге мүмкіндік береді. Бірақ олардың болуы туралы тым көп уайымдамаңыз, жағдайды нашарлатады.

Мазасыздық пен қорқыныш белгілері

Адам бір нәрсені сезіне бастағанда немесе одан қорққанда, ол тек жағымсыз эмоцияларды ғана емес, сонымен бірге белгілі физиологиялық

реакцияларды да сезінеді. Бұлшықеттері қысылып, жүрек соғысы мен пульсі жиілейді, кеудесінде қалтырау және ауа жетіспеу сезімі пайда болады. Қол дірілдей бастайды, терлеу күшейе түседі. Сонымен бірге, обсессивті ойлар бас айналады, қиял мазасыздық сезімін күшейте отырып, жағымсыз суреттердің барлық түрлерін тартады.

Көбінесе адамға қандай эмоциялар сезінетінін анықтау қиынға соғады. Мазасыздық кеудедегі, жүректің аймағындағы жағымсыз ауырсыну сезімімен және қиындықты күтуімен сипатталады. Қорқыныш үрей тудырады, адам ұтымды ойлауды өшіреді. Ол жай отыра алмайды және жағдайды талдай алмайды, жай қорқады және үрейленеді.

Егер қобалжу адамды ұзақ уақытқа қалдырмаса, тәбеті нашарлайды немесе толығымен жоғалады, ұйқысы үстірт және үзік болады, түнде оянып, ұзақ ұйықтай алмайды. Кейбір адамдарда тәбет керісінше жоғарылайды және олар өздерінің жағымсыз эмоцияларына «кептелуге» тырысады.

Созылмалы стресстің күйі күшті кетіреді, сондықтан адам шаршау мен шаршауды сезінеді. Мұның бәрі оның өміріне әсер етпейді. Егер сіз қорқыныш пен уайымнан дер кезінде құтылмасаңыз, онда олар нағыз психикалық бұзылысқа айналуы мүмкін [2, 59-стр].

Қорқыныш пен уайыммен күресу әдістері

Сіздің басынан кешкендердің себебін анықтаңыз. Егер сіз алаңдаушылықтан арылғыңыз келсе, олардың себебін табыңыз. Сізді қорқытатын нақты жағдай туралы ойланыңыз. Мүмкін сіз биіктіктен, тобырдан, бейтаныс адамдармен сөйлесуден немесе аудиториямен сөйлесуден қорқасыз. Сіздің қорқынышыңыз алғаш пайда болған кезде, ол қандай жағдайда болғанын есіңізде сақтаңыз.

Қорқыныштан жасырмаңыз, оны мойындаңыз. Егер сіз оның өмірде барын шынымен мойындасаңыз, онымен күресу оңайырақ болады.

Демалуды үйреніңіз. Мазасыздық сізді үнемі шиеленісуге, күш пен күшті кетіруге мәжбүр етеді. Сондықтан демалуды үйрену өте маңызды. Ол үшін сіз кез-келген әдісті қолдана аласыз: жылы ванна, саябақта серуендеу, кешке таза ауада жүгіру, йога немесе медитация, тыныс алу жаттығулары, жағымды, тыныштандыратын музыка тыңдау. Қиындықты бастан кешіруге тырысып, таңдаған мамандығыңызға беріліңіз.

Өзіңіздің қорқынышыңызды жақын адамыңызбен талқылаңыз. Сенетін адамға өзіңіздің уайымыңыз туралы айтудың жақсы ештеңесі жоқ. Бұл сіздің жаныңызды аша алатын жақын туысыңыз немесе досыңыз болуы мүмкін. Сізді не мазалайтынын және не мазалайтынын айтыңыз және сұхбат берушінің пікірін тыңдаңыз. Мұндай әңгімелесуден кейін адам жиі өз проблемасына байсалды түрде жүгіне бастайды және қобалжу айқындықты жоғалтады.

Өз ойларыңызды қағазға жазыңыз. Егер сізде сенім артуға болатын адам болмаса, үмітіңізді үзбеңіз. Күнделік жазып, ондағы барлық жағымсыз оқиғаларды жазып алыңыз. Сондықтан өзіңізді түсіну және сізді не мазалайтынын және қандай жағдайда қорқыныш ең күшті түрде көрінетінін түсіну оңайырақ болады.

Жиі күліп жүріңіз. Өміріңізге көбірек әзіл әкеліңіз. Комедияларды немесе комедиялық шоуларды көріңіз, әзілдерді оқыңыз, Интернеттен түрлі қызықты әзілдерді қараңыз. Мұны достармен бірге жасау жақсы. Осылайша сіз көп күле аласыз, стрессті жеңілдетіп, біраз уақытқа алаңдаушылықты ұмыта аласыз.

Бос отырмаңыз. Егер адам ештеңемен айналыспаса, жағымсыз сезімдер оған шабуыл жасай бастайды, ал мұнды ойлар оның басына қонады және демалуға мүмкіндік бермейді. Мұндай жағдайда жасай алатын ең жақсы нәрсе - бизнеске кірісу. Бір нәрсе жасаңыз: пәтерді тазалаңыз, дәмді кешкі ас дайындаңыз, күйеуіңізге немесе әйеліңізге назар аударыңыз, балаңызбен ойнаңыз, дүкенге барыңыз.

Адамдармен сөйлесу. Егер мазасыздық сізді жеңе бастайды деп ойласаңыз, жалғыз отырмаңыз. Адам көп жиналатын жерге барыңыз - кино, театр, концерт немесе көрме. Достарыңызбен жиі кездесіп тұрыңыз. Тікелей байланысқа артықшылық беріңіз, бірақ егер бұл мүмкін болмаса, телефонмен, скайппен, Интернеттегі хат-хабарларды назардан тыс қалдырмаңыз [1, 594-615 стр].

Қорқыныш пен уайымды жеңу - жеңіске қадам

Егер сіз мазасыздық немесе қорқыныш туралы алаңдасаңыз, олардан ұялмаңыз. Көптеген адамдар бір нәрседен қорқады, бірақ олардың көпшілігі өз қорқынышын жеңуге және жоюға тырысады және, әдетте, жеңіске жетеді. Сіз де тырысып көріңіз.

Мазасыздық пен қорқыныш сияқты жағымсыз эмоциялар оларды өздері үшін жұмыс істеуге мәжбүр ететін жағымды арнаға айналдыруға болатындығын ұмытпаңыз. Көптеген әйгілі адамдар өмірде жетістікке қол жеткізді, олар қорқыныштан қорқып, жұмыс істеуге және жаңа белестерге көтерілуге мәжбүр етті.

Дәрігерлер, ғалымдар, спортшылар, ақындар, жазушылар, суретшілер және басқа да көптеген мамандықтардың өкілдері танылмай, жеңіліске ұшырап, басқа адамдарға келеке-мазақ етуден қорықты, және бұл оқиғалар оларға қиындықтарды жеңіп, мақсатына жетуге көмектесті, оған жету үшін бар күшін салды.

Көріп отырғаныңыздай, қорқыныш пен қорқыныш жаулардан одақтасқа айналуы мүмкін. Өз бетіңізбен жұмыс жасаңыз және сіз жағымсыз ойларды жеңетін боласыз [3, 318-стр].

Список литературы:

1. Граудина Л.К., Качеткова Г.И. М.: Центрполиграф, 2001.-С.594-615
2. Алешина Ю.Б., Петровская Л.А. Что такое межличностное общение? / М.: Международная педагогическая академия, 1994.
3. Вердербер Р., Вердербер К., Психология общения. М., Знание 2003. 318 стр

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ СТАНОВЛЕНИИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

С.ЕШМУРАТОВА

*учительница начального класса,
№ 33 среднеобразовательная школа, г. Нукус, Узбекистан
institut2018@yandex.ru*

Профессиональное становление учителя принадлежит к важным проблемам современности. Изменения социально-экономических задач общества, появление новых требований по развитию подрастающего поколения отражаются на взглядах в системе педагогического образования.

В этом смысле успех педагогического воздействия, в первую очередь, определяется качествами личности самого воспитателя, яркостью и самобытностью ее проявлений. Учитывая это одним из ведущих направлений высшего педагогического образования выступает побуждение будущего учителя к активным действиям, творчества в определенной области, стремление к постоянному совершенствованию своего профессионального мастерства, расширение диапазона компетентности [1].

Данная направленность подготовки студентов педагогических вузов требует моделирования будущей деятельности, вооружение их опытом практических отношений в сфере выбранной профессии, совершенствование способов осознания себя как субъекта педагогического взаимодействия. Учитель должен не только выяснять различия одаренности у своих учеников, но и выявлять также характер своей одаренности и наблюдать, как влияет она на его образ преподавания.

Традиционно в научной литературе педагогическая деятельность определяется как особая разновидность реализации сущностных сил человека. Совершенно очевидно, что такое представление данного понятия ограничено только одним этапом развития личности – накоплением опыта деятельности и отношений. Однако понятно, что именно приобретения опыта свободной, самостоятельной, творческой деятельности, процесс саморазвития педагога составляют ее главный признак. Итак, такую деятельность можно определить как творческую, цель которой – создание условий для личностного развития воспитанников и самого воспитателя как полноправных субъектов учебно-воспитательного процесса. Таким образом, учитель возвращается к педагогической деятельности в ее истинном (аутентичном) смысле, что побуждает его «к изменению установки с учителя-предметника на педагога-творца» [2].

Педагогическую деятельность невозможно рассматривать вне понятия педагогического общения. Ситуация общения понимается как сложный многоуровневый, многогранный процесс, который может выступать

одновременно и как взаимодействие индивидов, и как их взаимовлияние, и как сопереживание и взаимопонимание.

Художественная деятельность характеризуется как процесс создания художественных ценностей и процесс их восприятия, освоения. Отметим, что искусство в своей сущности рассчитано на будущий диалог с реципиентом, и поэтому восприятие и понимание явлений человеческой культуры понимается как художественное общения.

Таким образом, становится понятным, что отношение учителя к явлениям культурной жизни, активная заинтересованная направленность действий и поведения в конкретных ситуациях требует подтверждения своей правильности и обоснованности. Поскольку любая деятельность всегда обусловлена опытом, которым обладает индивид, то в данном случае им может быть опыт педагогического общения. Указанный феномен можно интерпретировать как личностное, сложное, системное образование, отражающее определенный художественно эстетический уровень развития личности и выступает как процесс и результат ее взаимодействия художественных ценностей, а также передачи этих ценностей ученикам. Особенности педагогического общения дают основания выделить в его структуре следующие компоненты: мотивационный, эмоциональный, познавательный, операционный и контрольно-оценочный.

Обобщить основные характеристики педагогической деятельности и выявить влияние на нее опыта педагогического общения позволяет опора на закономерности функционального анализа, отделяющие наиболее существенные аспекты ее структуры и содержания.

Конструирующий и организационный компоненты оказываются в целенаправленных действиях будущего учителя, которые вытекают из его актуального опыта педагогического общения. Педагог должен осознавать цели и задачи воспитания школьников, понимать культурологические закономерности анализа одного вида искусства во взаимосвязи с другими видами и в соответствии с этим планировать учебный процесс.

Ценностно-ориентационный компонент связан с действиями будущего специалиста по формированию ценностных ориентаций школьников, их потребностей, интересов, идеалов. Ведущая роль данного компонента педагогической деятельности проявляется в формировании мировоззренческих установок и эстетических убеждений во время дискуссий.

Мобилизационный компонент основывается на действиях будущего учителя, направленных на мобилизацию знаний, умений и навыков школьников в области литературы.

Информационно-познавательный компонент проявляется в действиях учителя, цель которых - формирование знаний в области теории и истории искусства.

Интеллектуальный компонент предполагает управление процессом формирования интеллектуальной активности учащихся в условиях общения с разновидностями искусств.

Коммуникативный компонент составляет важную часть структуры педагогической деятельности учителя.

Эмоциональный компонент определяется способностью будущего специалиста эмоционально реагировать на произведения, которые анализируются на уроках и во время внеклассной работы. Не требует доказательств важность умения учителя воспитывать эмоциональный отклик в детях, что ведет к более глубокому восприятию произведений искусства и их непосредственного влияния на эстетическое развитие школьников.

Таким образом, в каждом из выделенных компонентов педагогической деятельности опыт педагогического общения находит свое определенное и специфическое воплощение, а именно в синтезе специальных педагогических знаний, умений, навыков, в опыте эмоционально ценностного отношения к искусству и окружающей среде, отрефлексированных личностных переживаниях, конструктивных творческих инициативах.

Список литературы:

1. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. - М.: Художественная литература, 1986. - 541 с.
2. Мейман Э. Лекции по экспериментальной педагогике. В 3 т. – М.: Изд-во «Мир», 1910. – 259 с.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЛАЛАР МЕН ЕРЕСЕКТЕРДІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ӨЗГЕРІСІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ

АМАНГАЛИЕВА ТАҢШОЛПАН АЛТЫНБЕКҚЫЗЫ

магистрант

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ.*

E-mail: zhanaeva9388@mail.ru

Құндылықтар туралы отандық және шетелдік оқыту теориясындағы, педагогика мен психологияда ізгіліктік дәстүрлер мен ой-пікірлер, бүгінгі тәрбиенің адамға бағытталған әлеуметтік-психологиялық қырларын қарастырудың маңызы артып келеді. Құндылық жалпы алғанда дүниетаным принципі десек, адам мүмкіншілігінің шексіз екендігін мойындау, өзін-өзі дамыту қабілетіне деген сенімі мен ерік бостандығын және абыройын қорғау, адамның бақытқа жету жолындағы құқығы мен оның барлық сұраныстарын қамтамасыз ету – қоғамның түпкілікті мақсатына айналып отыр. Педагогикалық сөздікте: құндылық адамның ішкі құқы, ізгілігі, адамдармен қарым-қатынасы, іс-әрекет кезіндегі көрсететін қайырымдылығы тұрақтылығы,

мейірімділік жүйесі – делінген. Педагогикалық тұрғыдан рухани-адамгершілік құндылық тәрбие арқылы жүзеге асады. Негізінен рухани адамгершілік құндылықтар адам бойынан бастау алады. Себебі адам жаратылысы өмірге өзіне қарым-қатынасы, тұрмыс тіршілігі саналы іс-әрекеті мен сезімі арқылы өлшеніп сараланып отырады.

Бірақ осы құндылықтардың өмірдегі мәнін түсініп, талдап, саралап қабылдайтын бұл – адам санасы. Адам санасында бірінші құндылықты анықтау үшін белгілі бір себепке байланысты қажеттілік оянады, әрі қарай сол қажеттілікті қанағаттандыру жолында өз алдына мақсат қойып, өзі үшін құндылық негізін анықтап алады. Негізгі рухани-адамгершілік құндылықтар бұл адам бойынан бастау алады десек те болады. Себебі рухани-адамгершілік құндылықтар адам жаратылысы, олардың өмірге қарым-қатынасы, тұрмыс-тіршілігі, саналы іс-әрекеті мен сезімі арқылы өлшеніп, сараланып отырады. Сондықтан ең жоғары құндылықтардың өзегі – бұл адами қасиеттер және адам екендігі қоғам дамуында әрдайым дәлелденіп келген.

Құндылық мәдениеттің, ғылымның, әдебиеттің, этиканың негізгі өзегі бола келіп, тұлға санасының толығып өсуіне орай өзгеріске ұшырап, тұлға үшін жоғарғы құндылық деңгейін белгілейді: адамгершілікте – мейірімділік, танымда – шындық, этикада – әдемілік, құқық пен саясатта – шыншылдық көзқарастардың туындауы т.б. Сонымен педагогикалық құндылықты жеке тұлғаның дамуына, оның рухани қалыптасуындағы өзгерістері оқыту мен тәрбиеге байланысты деп қарастырамыз. Үнемі өзгеріске ұшырап отыратын педагогикалық құндылыққа мыналарды да жатқызуға болады: оқушыны оқыту мен тәрбиелеудегі мақсат пен қорытындының идеалы; білім, қабілет пен дағдылар, оқу-тәрбие процесінде мақсатқа жетудің негізі; еңбектегі, адамгершіліктегі, саясаттағы тәрбиенің жеке басындағы қасиеті; дүниетаным мен сендіру жеке тұлғаның мінез-құлқына байланысты туындайтын өзгерістер. Сонымен бірге құндылық ішкі дүниетанымға негізделіп отырып, мынандай белгілермен құрылымдық, жеке тәжірибелік көңіл-күй жиынтығымен өзгеріске ұшырайтындығы анықталған. А.Г.Здравомыслов [1, 301 б] өзінің еңбегінде, барлық құндылық адам өмір сүрген ортасында жеке тұлғаның өзіне тән ой орталығының тұрақтылығы мен белгілі бір қабілет-қасиетімен қамтамасыз етіледі» – дей келіп, адам бойындағы құндылықтың өзгерісі жеке тұлғаның ішкі ой-өрісі мен қабілетінің дамуына орай екендігін сипаттайды. Құндылық өзгерісі әлеуметтік табиғаты өзінің құрамымен көрініс береді. Құндылықтың әлеуметтік табиғатын И.Кон былай деп түсіндіреді. Оның пікірі бойынша құндылықтар «... бір мезгілде әлеуметті және жеке болып табылады» [2, 322-б]. Олардың әлеуметтік болу себебі: қоғамдық тәрбие, жедел даму және т.с.с. қоғамдық жүйелердің жағдайына негізделген құндылықтар жиынтығы, берілген қоғам мүшесіне тән әлеуметтік мінезге ие, – дей келіп, құндылық өзгерісін қоғамдағы тәрбие, жедел дамумен байланыстырады. Сонымен қатар олар жеке, себебі онда адамның өмірлік қайталанбас тәжірибесі, оның қажеттіліктері мен қызығушылықтарының өзіндік ерекшеліктеріне негізделетіндігін айта келе адамзаттың бойындағы құндылықтар өзгерісі әр тұлғаның жеке тәжірибесіне

тәуелді екендігін көрсетеді. Құндылықтар өзгерісінің әлеуметтік табиғаты оның өзін тұрақтандыру функциясында көрінеді. Затқа тікелей қызығушылық, затқа құндылық қатынастың көрсеткіші болып табылмайды, себебі ол адам үшін бұл заттың маңыздылығымен байланысты емес, тек адаммен сыртқы қасиеттерімен ғана байланысты: жаңалығы, т.т. Жоғарыда келтірілген ой тұжырымдарды жинақтай келе: адамның затқа деген құндылық қатынасы адамның жеке тұлға ретіндегі бағытын білдіреді, осы заттың өзі үшін жекелей мәніне сәйкес әрекет жасауға дайындығын білдіреді және объектіге қызығушылығы құндылық өзгерісіне әкеледі, ол өзгеріс бірлестік пен оны қажетсінуінің бірлігінде көрінеді. Психолог К.К.Платоновтың айтуы бойынша жеке тұлғаның құндылықтық өзгерісі – жеке тұлғаның әлеуметтік тепе-теңдігінің мазмұны мен адам өмірінің эмоционалды дүниесімен де байланысты [3, 1166]. К.К.Платонов құндылықты қарастыруда құндылықтық өзгеріс қарым-қатынасқа онымен қоса әлеуметтік құндылықтар құрылымына, оның ең негізгі факторы ретінде – өзара қарым-қатынаста жеке тұлғаның ойлауы, эмоционалды компоненттері, адамгершілік және нақты сөйлеу қабілеттерінде көрініс табады деп келтіреді. «Құндылық» адамдардың бір-біріне, қоғамға, табиғатқа, өзіне қарым-қатынасын бейнелейтін, тұлғалық қасиеттері кешенінің дамуын көрсететін сипаттама ретінде өзгеріске еніп, жаңаша белгіленіп, қоршаған ортаға оның құндылық бағдары арқылы беріледі. Сол себепті ізгіліктік бағыттылық құндылықты оң жағынан өзгеріске ұшыратып, құрылымдық мазмұнын анықтаушы басты элемент болып саналады.

Құндылықтар идеалдарды қабылдау немесе қабылдамау сезімі арқылы айқындалып, ақыл-ой, сана арқылы қабылданады, құрметтеу, қошеметтеу, қабылдау тәрізді ұмтылысты білдіреді. Бұл сезім мен ақыл-ойдың ұштасуын және сол арқылы адамның іс-әрекетін белгілейді. Құндылықтар сезім арқылы қабылданады, сана арқылы түсінуге болады. Соның нәтижесінде тұлға құндылықты игереді де, іс-әрекет етеді. Осы аталмыш құндылықтардың бастау көзі халықтың мол мұрасында. Ол мұра – халық пайда болғалы онымен бірге жасасып, бірге дамып келе жатқан құнды дүниелер. Жалпы адамгершілік құндылықтардың мәні мен мазмұндары көне заманнан бүгінге дейін философия, әлеуметтану, мәдениеттану, этика, эстетика, психология, педагогика ғылымдарында кеңінен қарастырылып, қоғам ерекшеліктері мен сұраныстарына орай талданып, жүйеленіп келеді. Өйткені жалпы адамзаттық құндылықтар әрбір адамның ақыл-ой байлығының тікелей көрсеткіші. Сондықтан болар, құндылықтың мәні мен табиғаты, оның адам мен қоғам тіршіліктеріндегі алатын орны, жас ұрпақты тәрбиелеудегі ықпалы т.б. мәселелер ғалымдарды толғандырары анық. Еліміздегі болып жатқан өзгерістер жасөспірімдердің мінез-құлықтарында бәсекелестік қабілетті қалыптастырудың жаһандану заманында сұранысы артып отыр. Жаңашылдық үстем құрған уақытта адамгершілік құндылықтары жүйесінің орны ауқымдылығымен сипатталуында. Мәселен, құндылықтарға бейімделу, мойындау, әрбір адамзатқа көңілінен орын алатын мәдениетті қарым-қатынас жасау жүйесі жеке тұлғаның өмірлік мәні, ой-санасы, бет-бейнесі болып табылады.

Құндылықтар туралы алғашқы түсінік ежелге грек ғалымы Сократтан бастау алады. Сократ үшін құндылық «адамның өмірді бағалауы» екен. Ал Аристотель «жақсылық», «игілік» ұғымдарын жағымды мінез-құлықты, рухани құндылықты бейнелеуде қолданды. Құбылысты, затты жағымды бағалау адам үшін құнды игілікті түсінуге негізделген. «Ізгілік» сөзі салыстырмалы мағынада белгілі бір жағдайдағы адам үшін жақсылық, пайдалы нәрсе деп түсіндіріледі. Рухани-адамгершілікке тәрбиелейтін ғылым ретінде этиканы белгілеген. Аристотельдің пайымдауында «этиканың мақсаты – таным емес, ізгілікке үйрету. Этикалық зерттеулер рухани-адамгершілік дегеннің не екендігін білу үшін емес, осы рухани-адамгершілікке жетудің жолдарын үйрету үшін қажет, олай болмағанда бұл ғылымның пайдасы болмас еді» – дейді.

Философ Т.Қ.Ғабитов «құндылықтар – қасиеттер» дей отырып, бұл қасиеттердің бала кезден, ана сүтімен бірге өзінің ана тілі арқылы мораль негіздері ретінде, өз тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін игеру нәтижесінде орнығатындығын ерекше бағалайды. Яғни, философиялық тұрғыдан алсақ, құндылықтар – адам үшін пайдалы мәнге ие болатындардың барлығы, адамзат қоғамының іргелі дамуы мен адамның жеке тұлғасын жетілдіруге тиімді ықпал ететіндерінің барлығы құндылық болып табылады. Психологтар құндылықтарды тұлға аралық қатынас тұрғысынан қараудың өзіндік мәні бар екенін айтады. Құндылық ұғымында құндылық қатынастың объектісі болып табылатын заттардың сыртқы қасиеттерінің сипаттамасы, осы қатынастың субъектісі болып табылатын адамның психологиялық сапалары, құндылықтың жалпы мәнділігін көрсететін адамдардың өзара қарым-қатынасы ұштасады.

Педагогикалық сөздікте «құндылық – адамның ішкі құқы, ізгілігі, адамдармен қарым-қатынасы, іс-әрекет кезіндегі көрсетілетін тұрақтылығы, қайырымдылығы, мейірімділік тәрбиесі», – делінген. Сондықтан біз «құндылық» ұғымын адамды тәрбиелеу үшін оның өмір сүруіне ең керекті, маңызды, қажетті, бағалы дүниелердің жиынтығын құрайтын педагогикалық категория ретінде қарастырамыз.

Өмірдің мәнін түсіну жағымды эмоционалдық жағдай ретінде мақсатқа ұмтылушылықпен, қарым-қатынастағы өз орнын сезінумен, басқа адамдарға деген қызығушылықпен, олармен бірігу сезімімен, белгілі ережелерді ізгілік ережелері ретінде қабылдаумен, болмыстағы өз орнын, арман-тілегін сезінумен қоса жүреді [4, 28-б].

Мәселен, адам баласы материалдық және рухани өмірдің ортасында тіршілік етеді де, өзі өмір сүріп отырған қоғамның, ұжымның, ұлттың, рудың мүшесі ретінде өзіндік ақыл-ой, ерік-жігер, мінез-құлық ерекшелігімен көрінуге тырысады. Қоғам мүшелерінің бәріне ортақ біркелкі мінез-құлықтық қасиеттің болуы мүмкін емес. Себебі әрбір адам – өзінше жеке тұлға.

Рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруда маңызды тәрбиелік міндеттер: біріншіден, рухани-адамгершілік, руханилық, әсемдік, ақиқат, ізгілік, еркіндік, рахымшылдық, кешірімділік, тәуелсіздік сияқты жалпыадамзаттық құндылықтардың өмірге еркін ене бастауы; екіншіден,

жалпыадамзаттық құндылықтармен қатар, ұлттың өз мәдениетін меңгере отырып, әлемдік рухани ынтымақтастық рухта басқа ұлттармен бейбітшілікті сақтау; үшіншіден, оқушылардың белсенді өмірлік позициясын, жан дүниесін адами құндылықтар арқылы рухани-адамгершілік пен руханилықты берік орнықтыру.

Осылайша, «құндылық бағдарлары» ұғымы адамның, қоғамдық топтың қалаған материалдық және рухани игіліктердің барлық жиынтығын, қажетті адамгершілік нормаларын түсінуінің нәтижесі және олардың ішінен жалпы оның барлық жас кезеңдеріндегі және бүкіл қоғамдардағы нақты индивидтің өмір салтын анықтайтын неғұрлым қалайтын таңдау болып табылатын күрделі мағыналық құрылымды білдіреді.

Осы зерттеудің контекстінде «аға жасөспірімнің құндылықты бағдарлары» – бұл өзінің әлеуметтік дамуына, әлеуметтенуіне, ересектердің қалыптасу кезеңінде айтарлықтай әсер ететін белгілі бір мақсаттарға қол жеткізуге мүдделерге, қалауларға және ұмтылыстарға негізделген өзін-өзі танытудағы қозғаушы элемент болып табылады. Олар әлеуметтік тәрбиелеу мен әлеуметтендіру процесінде қоғамның мәні мен құндылықтарын меңгерудің нәтижесі ретінде жасөспірім тұлғасының дүниетанымының мағыналық компоненттерінде, оның іс-әрекет уәждерінде, адамгершілік ұстанымдары мен нанымдарында, қоршаған ортаға тұрақты көзқарастарында, өмірлік идеалдарында, қызмет қағидаттарында, мінез-құлық нормалары мен ережелерінде көрініс тапқан тұрақты әлеуметтік-психологиялық білім болып табылады. Эксперименталды зерттеу барысында балалар мен ересектер арасында құндылықтың өзгерісін М.Рокич құнды бағдарларды зерттеу сауалнамасы; Л.Н.Мурзич, А.В.Тарасова; құндылық бағдарларын зерттеу сауалнамасы, жеке тұлғаның құндылықтарын зерттеу Ш.Шварц әдістемелердің қорытындысы бойынша балалар мен ересектердің құндылықтары жас өскен сайын өзгеріске ұшырыап отыратындығы анықталды [5, 114-118-б]. Оған қоршаған орта тәрбиесі, ата-ана көзқарасы және достарының ықпалы болатындығын бұған дейінгі теориялық зерттеулерде анықтаған болатынбыз. Ал сауалнама қорытындысы М.Рокичтің «құндылық бағдарлары» әдістемесі бойынша жүргізілген тәжірибенің кейбір деректеріне тоқталсақ: сыналұшы студент жастардың сауалнама барысында алынған нәтижелер бойынша бірінші орын «отбасы» деп белгіленгендер сыналұшылардың 60%-ы үшін маңызды болды; ал ересек адамдардың (50-54 жас аралығы) бірінші орын «денсаулық» деп белгілесе, «балалар» (10-12 жас аралығы) достарды таңдағанын көруге болады. Студент жастар арасында респонденттердің 30%-ы үшін «өзін-өзі жетілдіру» құндылығы басым болды; «денсаулық» құндылығы сыналұшылардың 5%-ы үшін маңызды болып табылады; «мамандық» құндылығы сұралғандардың 5%-ы үшін басты болып табылады. 5%-ы өзін-өзі жетілдіру; 60%-ы отбасы орын алды; осы профессия бойынша іс жүзінде алған білімдерін меңгеру болып табылады. Ал ересектер үшін респонденттердің 30%-ы үшін «бала» құндылығы басым болды; «денсаулық» құндылығы сыналұшылардың 70%-ы үшін маңызды болып табылады; «жанұя» құндылығы

сұралғандардың 12%-ы үшін басты болып табылады. М.Рокичтің «құндылық бағдарлары» әдістемесі бойынша нәтижелерді талдау барысында сыналатын терминалды құндылықтар тізімінде бірінші орынды «Денсаулық» (физикалық және психикалық) құндылығы алады, ол зерттелетін студенттердің 42,1%-ы үшін басым болып табылады. Екінші дәрежелі орынды Бақытты отбасы өмірі құндылығы алады, ол сыналушылардың 21%-ы үшін маңызды болды.

Үшінші орынға өзіне деген сенімділік құндылығы анықталды (ішкі үйлесім, ішкі қарама-қайшылықтардан еркіндік, күмән), ол респонденттердің 10,5%-ы үшін маңызды болып табылады. Құндылық жасөспірімді өзін-өзі жетілдіру үшін мақсаттарға жетудің маңыздылығын және өмірлік әлеуметтік-мәдени ортаға конструктивті ықпал ету қабілетін анықтайды. Ересек жасөспірімдердің құндылық бағдарларының маңыздылығы олардың жасампаз немесе деструктивті мінез-құлқы. Олар адамның немесе қоғамдық топтың барлық қажетті материалдық және рухани игіліктерді, өмір салтын, қажетті адамгершілік нормаларды түсінуі және олардың ішінен ең қалайтын таңдау арқылы білдірілуі мүмкін. Бір де бір мемлекет пен қоғам құндылықсыз айналып, дами алмайды. Индивидтер әрқашан бір немесе бірнеше құндылықтарды ұстана алады, бірақ әрбір адамда субъектіде бар тәжірибеге сүйене отырып қалыптасатын құндылықтар жиынтығы болады. Бұл ретте бір ұлттық қоғамдастықтың барлық азаматтарында барлық қоғамды біріктіруші фактор болып табылатын ортақ әмбебап құндылықтар бар екендігін атап өтуге болады. Бұл құндылықтарды әлеуметтік институттар отбасы, білім беру жүйесі, қоғамдық ұйымдар т.б. деп белгілеп көрсетеді. Жаңа құндылықтардың пайда болу процесінің нәтижелілігі мен тиімділігі, ескілерін бұзу және қабылдамау кезінде көптеген факторларға, мысалы, қоғамдық даму деңгейіне, нақты қоғамның моральдық қағидаттары мен нормаларына, оның азаматтарының жеке өмірлік тәжірибесіне, сондай-ақ адамгершілік отбасылық тәрбиеге байланысты өзгеріске ұшырап отырады. Сонымен қатар, балалар құндылықтарды саралау барысында қандай да бір құндылықтың шынайы мәнін толық түсінбейтінін атап өткен жөн, сондықтан құндылықты бағдарлардың тұтынушылық кешеніне басымырақ көңіл бөледі. Сонымен зерттеуімізді жүйелей келе жеке тұлғаның құндылық бағдарының танымдық саласы жеке тұлғаның қоғамдық болмыстың, еңбек пен мәдениеттің құндылықтары туралы білімдерді саналы түрде ұғынып, меңгерумен анықталады. Ал бұл процесте балалар мен ересектердің құндылықтарының өзгерісі адамның санасына, зейініне, сонымен бірге қоғамдық болмыс, еңбек және мәдениет құндылықтары туралы білімдерді саналы меңгеруіне тікелей байланысты деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Здравомыслов, А.Г. Общая социология. Хрестоматия / сост. А.Г.Здравомыслов, Н.И.Лапин; Пер. В.Г.Кузьминов; под общ. ред. Н.И.Лапина. – М.: Высш. гик., 2006. – 783 с.

2. Кон, И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание /И.С.Кон. – М., 1984. – 151 с.

3. Платонов, К.К. Занимательная психология / К.К. Платонов. – Издание 5-е, исправленное. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 288 с.

4. Нургалиева Г.К. Ценностные ориентации личности методология, теория, практика, формирования. А., 1994 г.

5. Рокич, М. Методика «Ценностные ориентации» / М. Рокич, адаптация А. Гоштаус, М.А. Семенов, В.А. Ядов // Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации. – Петрозаводск: «Петроком», 1992. – 198 с.

PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY AND DISPUTABLE PROBLEMS IN TEACHING TECHNOLOGIES

А.Х.АМИРОВ

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік өңірлік университеті,
инновациялық техникалық паркі, халықаралық ынтымақтастық орталығы,
Ақтөбе қ., Қазақстан, ақпараттық-автоматтандыру жобаларын жүргізу
маманы*

alisher_amirov_97@mail.ru

One of the problem teachers face is that they take many roles of the department at the same time. For example, they are sometimes needed to take responsibilities for social events, fixing some broken facilities in the classroom and other stuff at departments. In order to help their students, they feel compelled to adopt these roles themselves even though they do not have the proper training and basic knowledge. Moreover, one common issue in countryside schools is that a single person teaches numerous subjects simultaneously. As taking it as an example, a teacher of kazakh language and literature runs lecturers of history, russian language or maybe geography. It certainly leads to pupils loose a desire and interest to those lessons, perceive them as trivial ones and unfortunately have no fundamental knowledge in the field of them in the future. To struggle with these issues, the government needs to invest a huge amount of funds in schools of rural areas and hire qualified specialists and control them that they are teaching only by their occupation. However, if there is a testing system to give certain certificates to estimate the knowledge of intelligent teachers that would be a great idea. Anyway, there is a question in my mind? Which qualified speacialsists would come back to rural areas after graduating from prestigious universities? Therefore, here not exclusively a higher salary plays an important role, also authorities must contribute to villages and that is a priority. If they still take it for granted, it can burn the existing problems.

Second of all, I would highlight that there is a necessity of classroom discussions for the profitability of schoolchildren. Teachers need to frequently step

offstage and facilitate entire class discussion. Because it definitely allows students to learn more from each other and correct insignificant mistakes that they make. It especially helps to feel themselves much more confident during their speech to the audience and give good presentations, organizing different things, being active in extracurricular activities and gaining valuable experiences as they are supposed to be important factors for their future career. It is also a great opportunity for teachers to formatively assess (through observation) how well students are grasping new content and concepts. Moreover, it plays a pivotal role in sustaining a teamwork, to find effective solutions to problems together. With a stronger focus on individual student performance, many teachers feel that teamwork does not play a vitally important role in classrooms. Actually, if students spend the majority of their time working individually, they lack an opportunity to better their social and teamwork skills. These are especially essential to develop in elementary and middle school. Because, children at younger milestones are able to develop soft skills rather than take with them up late.

In addition to those, we must admit that the salary of teachers is very low in Kazakhstan. To be honest, a monthly wage does not even cover all their expenses on food, accommodation, clothes and it reminds of mentioned issues us above. In other words, it is required for them to do many things and not focus properly on their prior jobs to be a breadwinner for families. As a result, many undergraduates do not have a reluctance to work as a teacher and pursuit their goals.

Similarly, for maximizing teacher's effectiveness school finance has a significant impact. In our country, there must be a balance in providing school departments with funds, necessary facilities, available programs. Because, authorities in most time pay attention to exclusively some prominent departments and ignore others in especially rural areas. [1,3]

Enrichment programs are cut, supply budgets are limited, and teachers have to get creative. Most teachers understand that this is completely out of their control, but it does not make the situation any less frustrating. In public schools, finances are usually driven by each individual state's budget and local property taxes, as well as federal funding and other sources, whereas private schools have private funding and often more flexibility in how it is spent. That means public school teachers are often more affected by lack of funding and are limited in how they can spend their money. In lean times, schools are often forced to make cuts that have a negative impact. Most teachers make do with the resources they are given or supplement with their own personal contributions.

Sometimes serious conflicts do arise between teacher and student—charges of poor instruction, irregular or unfair grading, deviation from announced procedures about course requirements, and the use of nonacademic criteria in computing grades. Although you may assume such problems are rare, in fact they are not. Concerns about academic performance are among the most frequently registered student complaints to the ombudsperson's office. Ideally, such problems can be avoided by carefully formulating, communicating, and following classroom policies, especially

regarding grading. However, if a problem does arise, there are steps you can take to resolve the conflict [2,5].

Last but not least, we must look at overemphasizing on standardized testing. Because the learning methods of each student can be different, and therefore not every student can accurately demonstrate mastery of educational topics and concepts in a similar fashion. As a result, standardized testing can be an ineffective method of assessment. While some teachers are completely against standardized testing, others tell you that they don't have a problem with the standardized tests themselves but with how the results are interpreted and used. Most teachers say that you can't get a true indicator of what any particular student is capable of on a single test on any particular day. Standardized tests aren't just a pain for students, either; many school systems use the results to determine the effectiveness of the teachers themselves. This overemphasis has caused many teachers to shift their overall approach to teaching to a focus directly on these tests. This not only takes away from creativity and limits the scope of what is taught but can also quickly create teacher burnout and put excess pressure on the teachers to have their students perform well.

In summary, in order to enhance education qualities among students the government should prioritize it by investing funds, and to my mind maintain exchange programs for teachers studying abroad for a period of time. It would definitely result in keeping a balance with foreign educational standardization.

Used literature:

<https://www.classcraft.com/blog/features/8-teacher-challenges-2018/>

<https://www.classcraft.com/blog/features/8-teacher-challenges-2018/>

<https://www.jstor.org/stable/j.ctt32bpsx>

ЖҰМЫС МАНИПУЛЯТОР БЛОКТАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ КОНТРОЛЛЕРДІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

А.Х.АМИРОВ

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік өңірлік университеті,
инновациялық техникалық паркі, халықаралық ынтымақтастық орталығы,
Ақтөбе қ., Қазақстан, ақпараттық-автоматтандыру жобаларын жүргізу
маманы*

aisher_amirov_97@mail.ru

Робототехника және жасанды интеллект жасау саласындағы прогресс айтарлықтай перспективаға ие және қоғам өмірінің экономикалық және әлеуметтік аспектілерін түбегейлі өзгертуге қабілетті серпінді инновациялар. Робототехниканың инновациялық экожүйесі тәуелсіз мамандарды, ғылыми

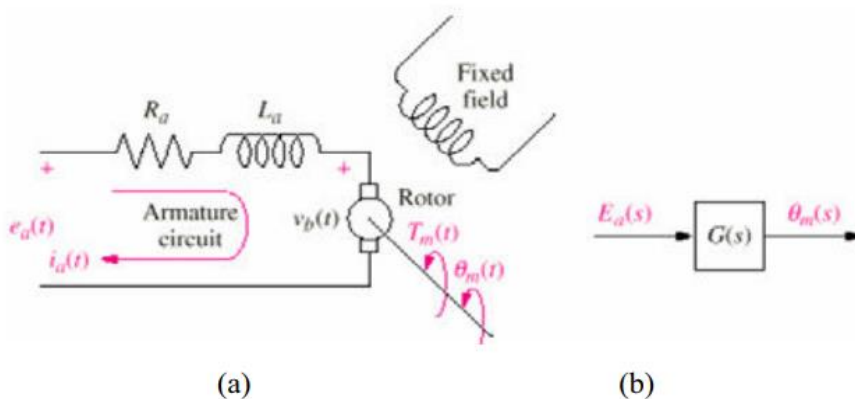
ұйымдар мен компанияларды біріктіретін кооперациялық желілерде негізделеді.

Мақсаты мен негізгі орнының кері байланысын салыстыру жол қозғалыс басқару жүйесін енгізуде табиғи қадам болып табылады. Бұл салыстыру бәлкім жүйені дұрыстау үшін қателік сигналды тудырады, сондықтан да қайталанатын және дәл нәтижелер береді [3,15].

Бекіткішті басқару мен тұрақты өрісте DC қозғалтқышы алынған. Мұндай DC қозғалтқыштың электрлік моделі 1 Сур. көрсетілген. Анкерлік кернеу, $e_a(t)$ – бұл қозғалтқышты басқару үшін күшейткішпен қамтамасыз етілген кернеу. Қозғалтқыштың R_a резисторы бар, L_a индуктивтілік және тұрақты электр қозғалтқыш күші, Кб. Кернеудің кері $\underline{emf-i}$, $v_b(t)$ тұрақты магнит өрісінің арматура орамдарымен айналу арқылы туындаған. Есептегіш

emf қозғалтқыштың жылдамдығына тұрақты қуат аймағымен пропорционалды болып келеді. Яғни,

$$v_b(t) = K_b \frac{\alpha\theta}{\alpha\tau} \quad (1)$$

Сурет 1 Тұрақты ток қозғалтқышының (a) электр тізбегінің диаграммасы (b) блоктық диаграммасы

Лаплас түрлендіруін береді:

$$V_b(s) = sK_b\theta(s) \quad (2)$$

Қозғалтқыштың электр бөлігінің тізбегінің теңдеуі:

$$E_a(s) = R_a I_a(s) + L_a s I_a(s) + V_b(s) \quad (3)$$

Ол сондай-ақ мынадай түрде жазылуы мүмкін:

$$I_a(s) = \frac{E_a(s) - K_b s\theta(s)}{L_a s + R_a} \quad (4)$$

Қозғалтқыш арқылы әзірленген айналу шамасы арматура тоғына пропорционалды.

$$T_m(s) = K_t I_a(s) \quad (5)$$

Бұл айналма арматура мен жүктемені жылжытады. Қозғалтқыш білігінінде айналманы теңгерімділікте ұстап тұру айналымға бұрыш байланысын береді және төмендегідей формулада болуы мүмкін:

$$T(t) = J \frac{d^2 \theta_m}{dt^2} + D \frac{d\theta_m}{dt} \quad (6)$$

Мұнда,

θ_m = қозғалтқыш білігінің бұрыштық күйі,

J = қозғалтқыш білігіне қосылған барлық инерция,

D = барлық үйкеліс (ауа үйкелісі, мойынтірек үйкелісі және т.б.)

қозғалтқыш білігіне қосылған

Лаплас түрлендіруін берсек:

$$T_m(s) = Js^2 \theta_m(s) + Ds \theta_m(s) \quad (7)$$

Содан соң біліктік бұрыш:

$$\theta_m(s) = \frac{T_m(s)}{Js^2 + Ds} \quad (8)$$

Егер қозғалтқыш пен жүктеме арасында беріліс пойызы болса, онда жүктемемен жылжыған бұрыш қозғалтқышпен жылжыған бұрыштан ерекшеленеді. Бұрыштар тең ұзындық доғасының S алу арқылы, беріліс қатынасы шамасына байланысты болуымен екі аралық тісті доңғалақпен жүреді. Бұны келесі теңдеуде сипаттауға болады:

$$S = R_m \theta_m = R_L \theta_L \quad (9)$$

Электр қозғалтқышының беріліс қорабы 2% құрайды N_m тістері мен жүктеме берілісінің беріліс қорабы 2% R құрайды L тістері бар, сондықтан айналымдардың қатынасы тең радионың қатынасы және тістердің санының қатынасы

$$N_L \theta_L = N_m \theta_m \quad (10)$$

Берілу коэффициенті, сонымен қатар, айналма балансы қозғалтқыш жағында жүзеге асу үшін жүктеменің беріліс пойызының артынан қозғалтқыш жағына мөлшерлерді көрсету үшін қолданылуы мүмкін. Жоғалмайтын беріліс пойызының шартында, ол механикалық, T_1 , және электрлі EI , күш, яғни инерция J секілді мөлшерлер D тұтқырлықты бұзу үшін, және бұралғыш пружиналар K тұрақтысымен беріліс коэффициенті квадратын бөлу арқылы қозғалтқыш жағында кері шағылысуы және теңестіру арқылы көрінуі мүмкін:

$$J_{mL} = \frac{JL}{n^2} \quad (12)$$

$$D_{mL} = \frac{vL}{n^2} \quad (13)$$

$$K_{mL} = \frac{K_L}{n^2} \quad (14)$$

Жоғарғы теңдеу жүйелерінен арматураның блок диаграммасының ДС қозғалтқышын бақылауы келесі сызбада көрсетілген:

$$G(s) = \frac{\theta_L(s)}{E(s)} = \frac{K_t n}{s[(Js+D)(L_a s+R_a)+K_b K_t]} \quad (15)$$

ДС қозғалтқыш робот қолды 3 сур. көрсетілгендей горизонтальды басқару үшін қолданылады. Байланыстың массасы бар, $M = 5\text{Kg}$, ұзындығы $L = 1$ м, және тұтқырлығын бұзу коэффициенті $D = 0,1$. Жүйе кірісін 0-10 вольт ауқымындағы кернеу сигналы ретінде қарастырайық. Бұл сигнал

қозғалтқыштың басқару кернеуін және ток беруін қамтамасыз етеді. Қозғалтқыш параметрлері төменде берілген.[3,18]

Біріншіден, жүйені тісті беріліссіз немесе берілу коэффициентін 1-ге тең деп қарастырыңыз. Қатаң байланыстың инерциясы бұрын анықталғандай:

$$J_L = \frac{ML^2}{12} = \frac{5 \times 1^2}{12} = 0.4167 \text{ kg.m}^2$$

Толық қарама-қайшылық үлгісіне сәйкес шағылысу моделі бұрын орнатылған болатын, яғни жалпы инерция J және жалпы демпфирлік коэффициенті D :

$$J = J_a + J_L = 0.001 + 0.4167 = 0.4177 \text{ kg.m}^2$$

$$D = D_a + D_L = 0.01 + 0.1 = 0.11$$

Белгілі мәндрді теңдеуге ауыстырсақ (15) :

$$G(s) = \frac{\theta_L(s)}{E(s)} = \frac{1}{s[(0.4177s+0.11)(1+0 \times s)+1 \times 1]}$$

$$G(s) = \frac{1}{s(0.4177s+1.11)}$$

Жоғарыда көрсетілген процесс MATLAB сценарийлерімен келесідей есептелуі мүмкін:

$$J_a = 0,001 + 0.4167;$$

$$D_a = 0.1 + 0.01;$$

$$L_a = 0;$$

$$R_a = 1;$$

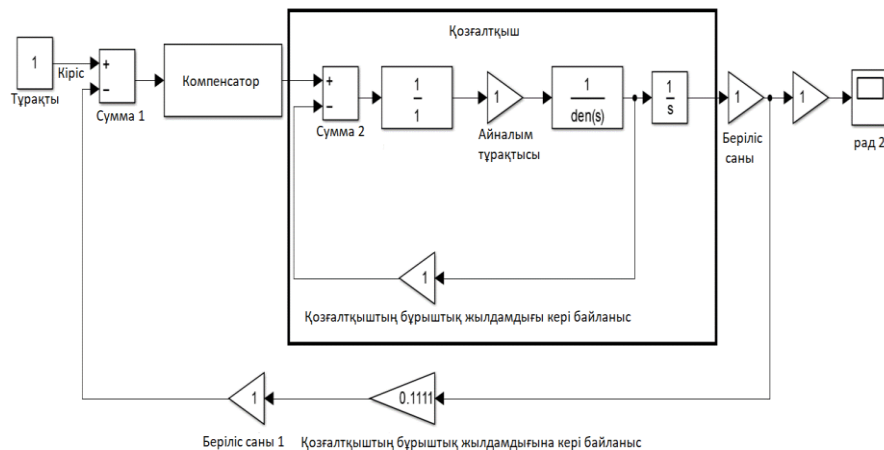
$$K_t = 1;$$

$$K_b = 1;$$

$$n = 1;$$

Тақырыбы ('Моторлы Робот Қолдың Жауап Қадамы');

Жаңартылған жүйелік блок диаграммасы 2-суретте көрсетілген. Потенциометрдің екі аяқ жағында да кернеу 10V болсын деп есептейік, және K_p - кернеудің өзгеруіне қатысты тиісті бұрыш өзгерісі. Бұл жағдайда $K_p = (10-0) / (90-0) = 0.1111 \text{ V / дәрежесі}$; Беріліс коэффициенті - 1.

Сурет 2 Моторизацияланған қол роботтың жағдайы мен жылдамдығы бойынша кері байланыс моделі

Ауыстыру функциясы:

$$G'(s) = \frac{G(s)}{1+G(s).K_p} \quad (16)$$

$$G'(s) = \frac{1}{(0.4177s^2+1.11s+0.0011)}$$

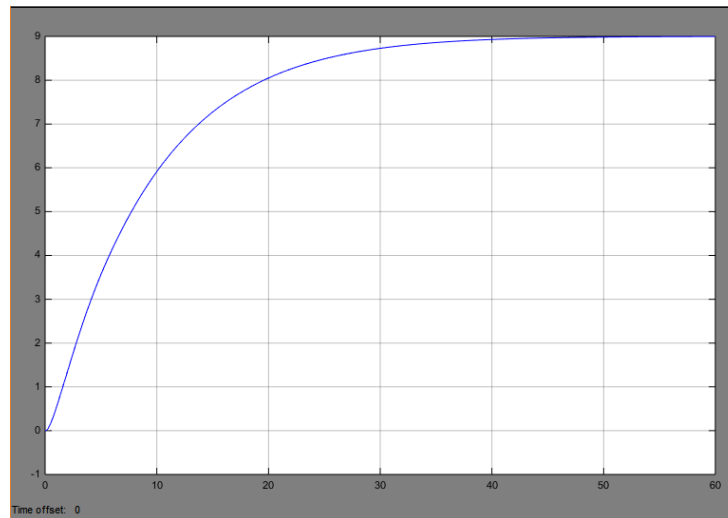
Қадамдық әрекет төмендегідей бағдарламамен анықталуы мүмкін:

```

V=10;
Бұрыш=90;
Кр=V/ Бұрыш;
G=tf([1] , [0.4177 1.11 0] );
sysclose=feedback (G, Кр) ;
step (sysclose );

```

Кері байланыс жағдайынан кейін, тұрақты жауап 6-суретте көрсетілгендей орнықты болады.

Сурет 3 Позациялық кері байланыс жүйесінің қадамдық көрінісі

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Mohsen Shahinpoor, "A Robot Engineering Textbook," HAPPER & ROW, Publishers, Inc., 10 East 53rd street, New York, NY10022, 1987.
- 2 Thomas R. Kurfess, "Robotic and Automation Handbook," Washington, D.C., United States of America, 2005.
- 3 MathWorks, 2001, Introduction to MATLAB, the MathWorks, Inc.
- 4 MathWorks, 2001, Control System Toolbox, the MathWorks, Inc.
- 5 Ming Cao, "Motion Control System Development for Bearcat II," Department of Mech. Ind. and Nuc. Eng., University of Cincinnati.

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В ВУЗАХ

АШИМОВА ДИНАРА ИБРАГИМОВНА

*Магистр, Республика Казахстан, г. Талдыкорган, ЖГУ им. И. Жансугурова
dinastie_galiktdk@mail.ru*

Тотальная информатизация общества, стремительное развитие информационных технологий требуют сегодня от вузов подготовки будущих специалистов в области юриспруденции нового типа, способных эффективно действовать в условиях информационно насыщенной среды, ориентированных на создание перспективных нововведений и изыскание путей их практической реализации [2].

Н.Ю.Постанюк определяет понятие «инновация в образовании» как «целевое изменение в функционировании системы, причем в широком смысле это могут быть качественные и количественные изменения в различных сферах и элементах системы». Инновационный процесс он определяет как совокупность процедур и средств, с помощью которых научное открытие, идея превращаются в социальное, в том числе в образовательные нововведения [3].

Инновационная деятельность при преподавании юридических специальностей должна быть нацелена в первую очередь, на повышение качества образования, создание новых образовательных технологий, учебного оборудования, повышение профессионального уровня преподавателей.

В образовательном процессе при преподавании юридических специальностей, должны использоваться интерактивные методы обучения во взаимосвязи с классическим чтением лекционного материала и проведением семинарских занятий.

С переходом на новый уровень обучения должно произойти увеличение количества часов, выделяемых на практические занятия, что предоставляет возможность более широкого применения активных методов обучения.

Кафедрой уголовно-правовых дисциплин Жетысуского государственного университета им. И.Жансугурова по дисциплине «Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан» проводятся судебные процессы в форме ролевых игр с участием студентов. Проводя ролевые игры, студенты приобретают не только знания норм действующего законодательства, но практические умения, умение составлять процессуальные документы (заявление, ходотайства, определение суда, решения суда и т. д.), консультирование по правовым вопросам, навык допроса в суде, участия в судебных прениях и многие другие. Направление деятельности кафедры уголовно-правовых дисциплин по внедрению в образовательный процесс инновационных методов связано с сочетанием теоретических знаний и практических юридических навыков. Так,

кафедрой проводится ежегодно Олимпиада «Кримцесс» по уголовно-процессуальному праву и по криминалистике среди студентов 3, 4 курсов, где для оценивания их знаний приглашаются специалисты с управления полиции и суда. Это дает возможность обучающимся продемонстрировать полученные знания по двум дисциплинам, творчески приспособив их к решению сложных задач раскрытия и расследования преступлений, умение использовать современные технические средства, повышает интерес студентов вуза к углубленному изучению правовых дисциплин, вырабатывает у студентов логическое мышление, пробуждает интерес к решению поставленных задач, умение работать с информационными системами.

Работая с современными информационно-правовыми системами, содержащими электронные тексты нормативных актов казахстанского законодательства, студенты могут проследить процесс изменения нормативно-правовых актов, активно использовать документы при подготовке к занятиям.

Будущий юрист должен быть готов правильно и своевременно реагировать на запросы современного общества, владеть методиками и приемами работы с меняющимся законодательством, обширной документацией, опубликованной литературой.

В связи с этим, мы считаем необходимо, чтобы студенты стали активными участниками учебного процесса, основанного на партнерстве преподавателя, студента и специалиста, установления постоянной обратной связи, т. е. не только предоставлять материал, но и консультировать по его поиску и работе с ним. Необходимо изыскивать пути для стимулирования процесса обучения студента, оказывать ему содействие ориентирования в потоке информации, научить студента самостоятельно контролировать уровень усвоения материала. В этом случае студент может проверить свои инновационные способности, а именно, применить какие-либо новые подходы к решению проблем, способность решать нестандартные задачи, выявлять основные противоречия по изучаемой дисциплине, формулировать новые задачи и проблемы.

Самостоятельная работа обучающегося как форма учебной деятельности, согласно требованиям ГОСО, является важнейшим элементом образовательного процесса. Время, отводимое в вузах на организацию самостоятельной работы студентов, возросло, а значит, повышение эффективности самостоятельной работы будет существенно влиять и на качество подготовки будущих специалистов. Возрастающая роль самостоятельной работы студентов предполагает: оптимизацию методов обучения, внедрение в учебный процесс новых технологий обучения, активное использование информационных технологий, позволяющих студенту в удобное для него время осваивать учебный материал; широкое внедрение компьютеризированного тестирования. Несмотря на высокие требования к техническому вооружению учебного процесса и упор на самостоятельную работу студентов, в сегодняшних условиях роль преподавателя в формировании высококвалифицированного специалиста становится более

весомой.

В настоящее время практически во всех вузах, где имеются юридические специальности, применяются на практических занятиях активные инновационные методы обучения, такие как ролевые игры, тренинги, мастер-классы, тестирование, метод мозгового штурма, работа с нормативно-правовыми актами и т. д.

Американский социолог Дж.Герберт Мид считает, что одним из средств, позволяющих приблизиться к достижению целей, выступают интерактивные формы проведения учебных занятий, которым уделяется значительное внимание в ГОСО. [4]. Интерактивные технологии являются неременным условием для функционирования высокоэффективной модели обучения, основной целью которой является активное вовлечение каждого из студентов в образовательный и исследовательский процесс.

Положительные результаты применения инновационных технологий в сфере высшего образования уже видны. В вузах формируются новые подходы к преподаванию, внедряются современные формы обучения. В процессе обучения юристов многие вузы используют информационные технологии, используются интерактивные методы обучения. Однако имеются и определенные проблемы, возникающие в процессе обучения студентов. Это, во-первых, незаинтересованность самих преподавателей в качественном изложении материала, использование пассивных методов преподавания, во-вторых, отсутствие инновационных технологий и методов в преподавании.

Мы считаем, необходимо применять метод активного и интерактивного обучения, формирующие у студентов навыки анализировать конкретные практические ситуации и принимать соответствующие решения. Так, использование компьютерных технологий, лучше совершенствуют работу преподавателя, создавая для студентов процесс обучения более увлекательным и доступным. Но, в некоторых вузах возникают проблемы, связанные с ограниченной материально-технической базой, а также и необученности некоторых преподавателей к использованию в процессе обучения компьютерных технологий. Внедрение современных технологий обучения в образовательную деятельность требует новых подходов к оснащению вуза техническими средствами.

Как указано в Законе Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании», инновационная деятельность в сфере образования должна быть ориентирована на совершенствование научно-педагогического, учебно-методического, организационного, правового, финансово-экономического, кадрового, материально-технического обеспечения системы образования [1].

Подводя итог выше изложенному, мы пришли к выводу, что для пробуждения у студентов интереса к учебной деятельности, необходимо в вузах применять разнообразные методы и приемы активного обучения. Использование инновационных методов в обучении является необходимым условием для подготовки высококвалифицированных юристов, а также делает

возможным оптимизировать учебный процесс, делая его интересным и насыщенным.

Список литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании»/ https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30118747
2. Гербекова Л. Х. Эффективность применения инновационных методов в профессиональной подготовке студентов юридических вузов// Инновационные педагогические технологии: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2015 г.). – Казань: БуК, 2015. – С. 4-7. – URL
3. Посталюк, Н. Ю. Проектирование инновационных образовательных систем: регион. аспект [Электронный ресурс] / Н. Ю. Посталюк // Самарский тренинговый центр. – Самара, 2004.
4. Мид Дж. Г. Избранное: Сб. переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; Сост. И переводчик В. Г. Николаев. Отв. ред. Д. В. Ефременко. – М. – 2009. – 290 с.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

ЖАНДИЛДИНА РОЗА ЕСЕНТАЕВНА

педагогика ғылымдарының магистрі, АрқМПИ доценті.

ДҮЙСЕНБАЙ АЯГӨЗ ДҮЙСЕНБАЙҚЫЗЫ

*«Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығының 3 курс студенті
Б.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты.
Арқалық қаласы. roza.zhandildina@mail.ru*

Мектепке дейінгі білім мазмұнын жаңарту – негізінен білім мазмұнының мәнін ашу және оны дұрыс таңдай білу, білім мазмұнын жүйелеу, білім сапасын арттырумен және оны қалыптастыруда дәстүрлі әдіс-тәсілдердің орнына жаңа педагогикалық технологияларды пайдалана білумен де тығыз байланысты.

Жаңартылған оқу үрдісі баланы бірінші орынға шығаруды талап етеді. Бұл ұстаным әрбір педагогқа балаларды белсенділендіретін оқу/оқыту әдістемелерін қолдануды міндеттейді, өйткені бүгінгі күні оқу үрдісі бұрынғыдай «үйрету», «оқыту», «беру» т.б. егістіктерден құралмай, «ұйымдастыру», «жағдай жасау», «бағыт-бағдар беру» сияқты ұғымдардан тұрады. Оқу үрдісі балаға бағытталып, үйрену мен үйрету әрекеттері мен

қарым-қатынастан тұруы керек. Бұл қарым-қатынас педагог пен бала, бала мен өзге бала, шағын топтар арасында өтеді.

Басқаша сөзбен айтқанда, бүгінгі күні білім беру жүйесінде: «Үйрену мен үйрету тек өзара белсенді әрекеттерге негізделген қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылады» және «Тек әрекеттесу арқылы ғана үйренуге/үйретуге болады»[1,516.].

Міне, осы себептерге байланысты мектепке дейінгі кезеңнен оқу үрдісінің негізін интербелсенді (интерактивті) әдістемелер құраса, әрбір педагог интербелсенді құралдар мен тәсілдерді өзінің әдістемесінде қолданса, мектепке дейінгі білім беру үдерісін жаңартуға аз да болса үлес қосары сөзсіз. Өйткені, жаңарту тек құжаттарды өзгерту немесе жаңалау емес, оқу үрдісіне өзгеріс енгізіп, кез келген жағдайда жол таба алатын тұлға дайындау. Ондай тұлғаны балаға еркіндік беріп, қызығушылығын оятып, сенім артқанда ғана қалыптастыра аламыз.

Балалардың мектепке дейінгі жаста әлем туралы жаңа мәліметтерді білуге ұмтылысы, қоршаған ортаны танып білуге деген талпынысы, бақылау жасауға, өздігінен ізденуге әрекет етуі ол-табиғи қалыпты жағдай. Әрбір дені сау бала туылғаннан - әр нәрсені «зерттеп» білуге, ізденушілік белсенділігі басым болады. Баланың ішкі сезімі әлемді түсінуді, қоршаған ортаны танып білуді қалайды. Осындай ішкі ынта-ықылас зерттеу жасауға түрткі болып, баланың психикалық және өзіндік дербес дамуына жағдай жасайды.

Ерте бастан бала еркін ойлауға, жасына сай жұмысын жоспарлап, соңына дейін жеткізуге, кедергілерге қарсы тұруға, сыни ойлауға бейімделгені жөн. Ол үшін дәстүрлі білім мазмұнын сақтай отырып, педагогтар жаңартылған жағдайға икемделу керек. Білім берудің сапасын жақсарту, әдістемелік негізін өзгерту заман талабына сәйкес туындап отырған қажеттілік. Бұрын оқу үрдісінде педагог басты рөл атқарған болса, қазір тәрбиеленушінің белсенділік көрсетуі маңызды. Үдеріс педагогтың емес, білім алушының әрекетімен бағалануы тиіс.

Бала дамуы – күрделі процесс. Кейде бала үшін барлық жағдай болғанның өзінде баланың дұрыс қалыптасуына негіз бола бермейді. Балалар биологиялық, психологиялық, әлеуметтік заңдылық бойынша дамиды. Демек, өсіп келе жатқан тұлғаның қалыптасуы да бұзылуы да аяқ астынан. Қалай болғанда да дұрыс берілген тәрбие, балада «Мен» көзқарасын пайда пайда болуын қамтамасыз етеді. Ал бұл мәселеде мектепке дейінгі шақ рөлі ерекше.

Қарым-қатынас білім мазмұнын жаңартудың бір жолы. Ал қарым-қатынасқа әсер ететін факторлардың бірі-интербелсенді әдістер. Соңғы кезде білім беру үрдісіне дендеп еніп кеткен интербелсенді әдістерді инновация деуге әбден болады.

Сондай инновацияның бірі аталған әдістер. Интербелсенді әдіс мектепке дейінгі білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында педагогикалық үдерісті тиімді ұйымдастырушы бола алады.«Интербелсенді әдістердің білім мазмұнын жаңартуға қандай әсері бар?» деген орынды сұрақ туындайтыны сөзсіз.

Ағылшын тілінен келген «interactive» сөзі: «integ» дегеніміз «өзара» мағынасында, ал «act» – «әрекет жасау» дегенді білдіреді, яғни интербелсенді әдістер-үйренушімен үйренушілердің өзара әрекеттесуін оқу/оқытудың негізі деп танитын және сондай қатынасқа жағдай жасайтын әдістер. Басқаша айтқанда, «интербелсенді» дегеніміз біреумен қарым-қатынаста болу, онымен бірлесе әрекет жасау, диалог құру. Байқап отырсаңыз интербелсенді әдіс арқылы бала мен тәрбиеші арасында өзара тығыз байланыс, кіріккен қарым-қатынас орнайды [2,8 б].

Жаңартылған оқу үрдісі баланы бірінші орынға шығаруды талап етеді. Бұл ұстаным әрбір педагогқа балаларды белсенділендіретін оқу/оқыту әдістемелерін қолдануды міндеттейді, өйткені бүгінгі күні оқу үрдісі бұрынғыдай «үйрету», «оқыту», «беру» т.б. етістіктерден құралмай, «ұйымдастыру», «жағдай жасау», «бағыт-бағдар беру» сияқты ұғымдардан тұрады. Оқу үрдісі балаға бағытталып, үйрену мен үйрету әрекеттері мен қарым-қатынастан тұруы керек. Бұл қарым-қатынас педагог пен бала, бала мен өзге бала, шағын топтар арасында өтеді.

Басқаша сөзбен айтқанда, бүгінгі күні білім беру жүйесінде: «Үйрену мен үйрету тек өзара белсенді әрекеттерге негізделген қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылады» және «Тек әрекеттесу арқылы ғана үйренуге/үйретуге болады».

Міне, осы себептерге байланысты мектепке дейінгі кезеңнен оқу үрдісінің негізін интербелсенді (интерактивті) әдістемелер құраса, әрбір педагог интербелсенді құралдар мен тәсілдерді өзінің әдістемесінде қолданса, мектепке дейінгі білім беру үдерісін жаңартуға аз да болса үлес қосары сөзсіз. Өйткені, жаңарту тек құжаттарды өзгерту немесе жаңалау емес, оқу үрдісіне өзгеріс енгізіп, кез келген жағдайда жол таба алатын тұлға дайындау. Ондай тұлғаны балаға еркіндік беріп, қызығушылығын оятып, сенім артқанда ғана қалыптастыра аламыз. Аталған әдіс баланы шығармашылыққа, еркіндікке жетелейді.

Қазіргі таңда интербелсенді әдістердің жаңаруға қосатын үлесіне, білім саласындағы қол жеткен жетістіктеріне сүйене отырып, оны мектепке дейінгі кезеңнен қолдануға деген сұраныс арта түсуде. Әйтсе де, жаңалыққа тосырқай қараушылық, оқу үрдісіне енгізуге деген қорқыныш, мектепке дейінгі оқу іс-әрекетінде интербелсенді әдістердің кеңінен қолданылуына кедергі келтіруде.

Осы орайда мектепке дейінгі білім мазмұнын жаңартудағы интербелсенді әдістердің мүмкіндігін ескере отырып, оны аталған кезеңде қолданудың жолдарына тоқталуды жөн көрдім.

Интербелсенді әдістер туралы ой-пікірлер бірнеше жылдардан бері айтылып келеді, педагогтар қауымына өте таныс. Сондықтан мен аталған әдістің теориялық негіздерінен гөрі, практикалық жағына тоқталуды мақсат етіп, мектепке дейінгі «Шығармашылық» білім беру саласы бойынша бірнеше ұйымдастырылған оқу қызметінде аталған әдістерді қолдану жолдары көрсетілген үзінділер ұсындым [3,31б.].

1. Ұйымдасқан оқу қызметі: Сурет салу.

Тақырыбы: Терек

Қолданылған интербелсенді әдістер: «ойға шабуыл», «диалог», «топқа бөлу» «бойыңмен тұр», «пазл», «синквейн», «тазалық», «ай мен күн».

Сабақ түрі: Топтық жұмыс

Сабаққа дайындық (бір күн бұрын, орманға, баққа т.б. серуен жүргізіледі): балабақша ауласына серуенге шығып өсіп тұрған ағаштармен таныстыру, бір-бірінен айырмашылығына назар аударту. Ағаш атауларын үйрету.

Сабақ барысы:

1. Қызығушылықты ояту. «Ойға шабуыл әдісі»: ұнтаспадан ормандағы ағаштар дыбысы, оның желмен сыбдыры (жалпы табиғат туралы) естіледі.

«Диалог» әдісі: Балалар ненің дыбысын естідіңдер? Көз алдарыңа не келді? Сіздер қандай ағаш түрлерін білесіздер? Табиғат аясында болдыңдар ма? Серуен кезінде не көрдіңіздер?

2. Мағынанытану. «Топқа бөлу» әдісі: «Бойыңмен тұр». Балаларды бойының ұзындығына қарай тұрғызып, 1,2,3,4 деп санау арқылы топқа бөлеміз. Әр топ өзіне ат қояды: «шырша», «қарағай», «емен», «ақ қайың».

«Пазл» әдісі: Топқа бөлінген балаларға (4 топ) «Терек» суретінің қиындыларын береміз. Олар қиылған суреттерді біріктіріп теректің пішінін шығарады. Содан соң әр топқа берілген суреттерден теректер көрмесін ұйымдастырамыз. Суреттерде жапырағы бар, жапырағы жоқ, бүршік жарып келе жатқан, топ боп өскен теректер берілген.

Көрме бойынша түсіндіру жұмыстары жүргізіледі. Сурет салу: Балаларға бояу қарындаштар, акварель, сурет салатын парақ беріледі. Серуенде көргендері, көрмеден байқағандары бойынша терек суретін өз қалаулары бойынша салу тапсырылады. Топтық жұмыс болғандықтан балалар ақылдасып әр топ бір сурет салады.

3. Ой толғау. «Синквейн» әдісі. Соңынан 5 жол өлең құрастырады.

1 жол: 1 зат есім – Бүгінгі тақырып атауы (терек)

2 жол: 2 етістік терекке қатысты – Терек не үшін керек (көлеңкелейді, ауа тазартады, әдемілік сыйлайды т.б.)?

3 жол: 3 сын есім – Ол қандай ағаш (жасыл, биік, әдемі т.б.)?

4 жол: Теректен басқа қандай ағаштарды көрдіңдер немесе білесіздер? (қара ағаш, қарағай, емен, шырша т.б.)

5 жол: бүгінгі сабақтан алған әсерін 5 сөзден тұратын сөйлеммен беру (теректі өзге ағаштардан айыра аламын, терек тіке өсетін әдемі ағаш т.б.).

Бағалау: Әр топ өз салған суреттерін көрсетіп сөйлейді. Қалған топтар баға қояды. Бағалау «ай мен күн» әдісі бойынша жүргізіледі. Әр топтың алдына бағалау парағы беріледі. Топты балалар ағаш суреттеріне қарап таниды. Осылайша балалар бірін-бірі бағалайды. Соңынан тәрбиеші өз бағалауын айтады. «Күн» өте жақсы, «ай» жақсы дегенді білдіреді. Сол тұсқа белгі салады.

Топ атауы		
 Шырша		
 Ақ қайың		
 Емен		
 Қарағай		

«Тазалық» әдісі: Сабақ соңынан тақтаға чемодан, еттартқыш, қоқыс шелек суреті жапсырылады. Балалар сабақ түсінікті болса чемоданға, шамалы түсінсе еттартқышқа (әлі де түсіндіру қажет), түсініксіз, қызықсыз болса қоқыс шелекке (бізге керек емес қызықсыз болды, ештеңе түсінбедік т.б.) стикерлер жапсырады (кері байланыс).

Байқап отырсаңыз, барлық жұмысты бала өзі атқарады, тәрбиеші тек бағыт беруші рөлінде болады. Интербелсенді әдістер арқылы тәрбиеші «бала үніне» ерекше назар аударады. Осылайшы, дәстүрлі әдістермен қатар интербелсенді әдістерді оқу қызметінде үйлесімді түрде, тақырыпқа сай қолдану балалар үшін қызықты әрі үрдіске енгізілген жаңалық, білім мазмұнын жаңартудың бір жолы десек артық айтқандық емес.

Қоғамның алға басуы көп ретте бүгінгі ұрпақтардың қандай дәрежеде білім алып тәрбиеленуіне байланысты [4,46б.].

Тәрбиеші педагогтар қауымы заман талабы қойып отырған ұлағатты ұрпақ тәрбиелеу міндетін жүзеге асыру үшін инновациялық технологияларды тәжірибеде қолдана білуге дағдылану керек.

Тәрбиешінің оқыту әдістерін үйлесімді етіп таңдап алуы білім берудің нәтижелі болуына мүмкіндік жасайды, ол үшін тәрбиеші балалардың өмір тәжірибесін, білім қорын, іскерлік дағдыларының қалыптасуын есепке алуы қажет.

Жаңаша әдіс-тәсілдермен танысып, оны үнемі өз тәжірибесінде қолданып, жетілдіріп отыруы шарт.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. 2016 жылғы 13.06. № 297. – 24-б.
2. Н.Назарбаев «Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». – Астана. 2014. – 8 –б.
3. Ниязбекқызы Ж. Ф. Мектепке дейінгі білім беру мазмұнын жаңартудың педагогикалық-әдіснамалық негіздері. – Алматы, 2012. – 31-б.
4. Ниязбекқызы Ж. Ф. Мектепке дейінгі ұйымдарда тәрбиелеу мен білім беру үрдісінің жаңа бағыттары. – Алматы, 2008. – 46-б.

ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

БАЖЕНОВА МЕРУЕРТ ДАУЛЕТХАНОВНА

Республика Казахстан, г.Талдыкорган, Жетысуский государственный университет им И.Жансугурова, bazhenova.meruert@mail.ru

Одним из принципов государственной политики и правового регулирования отношений в области образования, установленных Законом РК «Об образовании», является принцип «...создание благоприятных условий для интеграции системы образования с системами образования других государств на равноправной и взаимовыгодной основе» [1]. Данный принцип во многом объясняет причину "европеизации" государственной политики Республики Казахстан в сфере высшего образования, направленность отечественной системы образования на интеграцию и интернационализацию в мировую систему высшего образования.

Профильными направлениями государственной политики в области высшего образования являются реализация современных информационных технологий, развитие системы дистанционного обучения, формирование единого информационного пространства через интерактивные методы обучения и др.

Заявленное направление изменения ориентиров системы образования связано с переходом образовательного процесса на результат образовательного процесса, где вместо всех знаний, умений и навыков была поставлена компетентность, а значит «компетентностный подход».

Что касается форм и методов получения высшего образования, они должны быть направлены на формирование в стенах вуза личности нового инновационного типа, ориентированного на современные идеи, ценности, принципы.

По мнению исследователей, наши знания должны соответствовать инновационной модели развития экономики нашего государства и отвечать требованиям глобальной конкуренции на рынках инноваций, труда и образования. Это стратегический выбор Республики Казахстан в ответ на вызовы современного общества, определяющие такие требования. Новая модель образования предполагает, что образовательные учреждения всех уровней станут частью национальной инновационной системы путем социализации своих традиционных функций – социализации, формирования личности (на сегодняшний день – формирования инновационной личности), воспитания гражданских чувств [2].

В связи с этим педагоги высшей школы ориентируют деятельность обучающихся на получение опыта самостоятельной работы по обучению информации, грамотному их нахождению и использованию, развитию собственной инициативы личности.

Качественная юридическая подготовка юристов является важным звеном в обеспечении правопорядка в государстве и гарантом защиты неотчуждаемых прав и свобод. Достижение высокого профессионального уровня выпускников вузов за последние годы тесно связано с внедрением в учебный процесс инновационных педагогических технологий [3].

По мнению многих исследователей в этой области, главным механизмом в деле формирования компетентностного подхода и личности инновационного типа должны стать активные и интерактивные методы обучения. Данная методика должна развивать у обучающихся умение анализировать конкретные практические ситуации, принимать решения, достигать поставленных целей.

Все существующие интерактивные методы основаны на принципах взаимодействия, активности обучающихся, групповой практике, обязательной обратной связи. Рассматриваемая методика кардинально меняет роль педагога в образовательном процессе. При таком подходе преподаватель не может быть основным источником новой информации: он выполняет направляющую, организационную функцию, вспомогательную функцию в работе.

Интерактивное обучение, его сторонники считают, что «самостоятельное видение проблемной ситуации, выход из нее, обоснование своих позиций, своих жизненных ценностей, умение слушать другие взгляды, сотрудничество, умение строить партнерские отношения, развивать при этом другие взгляды, проявляя при этом терпение и доброжелательность в отношении своих оппонентов».

Исследователи традиционно относят к интерактивным формам обучения: проблемная лекция (преподаватель в начале и ходе изложения учебного материала (проблемные ситуации и вовлекает студентов в их анализ), лекционно-провокационная (лекция с запланированными ошибками), двоичная лекция (работа двух преподавателей, читающих лекции по одной теме и взаимодействующих друг с другом, а также с аудиторией), лекция-визуализация (предоставление информации преподавателем студентам сопровождается показом различных рисунков), лекция "пресс-конференция" (преподаватель просит студентов в течение 2-3 минут задать ему вопросы по опубликованной теме лекции, каждая из которых заинтересовала. Далее преподаватель систематизирует эти вопросы по их содержанию в течение 3-5 минут и начинает читать лекции, включая ответы на вопросы, изложенные в его содержании), лекции-диалог (содержание дается через серию вопросов, которые студенты должны ответить непосредственно в ходе лекции) [4].

Инновационная направленность педагогической деятельности зависит от различных условий: происходящих социально-экономических изменений, усиления требований к качеству подготовки юристов; "включение" отечественного образования в европейские и общемировые образовательные процессы, в конечном счете, поиск новых технологий в образовательном процессе.

В последние годы на кафедрах, изучающих юридические дисциплины из элементов инновационных технологий, широко внедряются программы

контроля и обучения, дистанционное обучение, ролевые и деловые игры, лекции-провокации, презентации сообщений и другие технологии.

Неизбежными положительными моментами применения этих технологий являются: привлечение максимального количества обучающихся к активному изучению дисциплины; позволяет определить уровень усвоения изученного материала; прививает и закрепляет высококвалифицированному современному юристу навыки общения с необходимыми высокими информационными технологиями [5].

При этом возможность внедрения инноваций в массовую практику подразумевает их относительную разносторонность и постоянную модернизацию в учебных процессах различных вузов.

Однако применение указанных технологий имеет ряд недостатков: снижает вербальную активность обучающихся, что негативно сказывается на качестве подготовки специалиста; использование отдельных элементов инноваций не в полной мере дает целостного изображения освоения материала, изолированного от других (например, тестовой системы). «...Мы должны совместно проработать методики, позволяющие адаптировать мировой опыт к потребностям и условиям нашей Родины. Старое правило: все нужно научиться, никого нельзя переносить. Копирование является бессмысленным и бесплодным, и мы, к сожалению, в последнее время и грех» [6].

Применение компьютерных технологий в подготовке и проведении занятий (электронных учебников, электронных учебных пособий) существенно совершенствует работу преподавателя, при этом создает процесс интересного, доступного, наглядного освоения учебного материала слушателей.

Основная проблема использования компьютерных технологий - недостаточная материально-техническая база во многих вузах, слабый уровень готовности профессорско-преподавательского состава к использованию в обучении компьютерных технологий, не перестройка в вузах традиционной методики обучения и др.

В обучении юридических дисциплин, где-либо, необходимо использовать интерактивные методы обучения, логически сочетая их с классическим изучением лекционного материала и проведением семинарских занятий [7].

Модернизация образования, подготовка будущих юристов и учебный процесс, требует соблюдения традиционных базовых методов получения образования, не требуя внедрения инноваций, способных существенно повысить качество процесса обучения, а также его конечный результат – качество профессионального юридического образования выпускника вуза. Именно классическая лекция и семинар учат мыслить, анализировать, сравнивать, делать выводы, оспаривать и доказывать свою точку зрения с традициями проблемного изложения материала и характером дискуссии. Только с помощью данной методики будет осуществляться целенаправленный процесс организации деятельности обучающихся по освоению знаний, умений, навыков и компетенций, приобретению опыта деятельности, развитию

способностей, приобретению опыта применения знаний в повседневной жизни и формированию у обучающихся мотивации к обучению в течение всей жизни.

Список литературы:

1. Закон «Об образовании», Астана, 2017 г.
2. Бабурина Т.Н. Роль междисциплинарного подхода преподавания в становлении личности специалиста // Формирование знаний, навыков и профессиональных компетенций в образовательном процессе юридических вузов. Материалы всероссийской научно-методической конференции. Владимир, 2013. – с. 18-23.
3. Бурляева Л.А. Современные подходы к интерактивному обучению студентов вузов по юридическим дисциплинам // Вестник Российского нового университета. – 2013. – № 1. – с. 113-116.
4. Головкин Р.Б. Синтез инновационных и традиционных педагогических технологий в преподавании базовых юридических дисциплин // Формирование знаний, навыков и профессиональных компетенций в образовательном процессе юридических вузов. Материалы научно-методической конференции. Алматы, 2013. — С. 43—50.
5. Панина Т.С. Современные способы активизации обучения: учебное пособие / Т.С. Панина, Л.Н. Вавилова; под ред. Т.С. Паниной. 4-е изд., стер. М.: Издательский центр «Академия», 2008. — 176 с.
6. Серова О.А. Методика преподавания юриспруденции в высшей школе. Конспект лекций. Москва. 2009. — 35 с.
7. Герман Е.С. Методика преподавания юридических дисциплин в вузе: проблемы и перспективы // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XLVII междунар. науч.-практ. конф. № 12(47). – Новосибирск: СибАК, 2014.

МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ОҚЫШ ҮЙРЕТУДІҢ ҒЫЛЫМИ БЕЙНЕСІН ЖАСАУ

БАЙКЕНОВА ҚЫМБАТ ЕГІНБАЕВНА

*Математика пәнінің мұғалімі
А.Құнанбаев атындағы жалпы білім беретін №6 мектеп
гимназиясы. Арқалық қаласы*

Оқушыларға функционалдық сауаттылығын арттыру – білім беру процесінің негізі болып табылады. Математикалық сауаттылық сөйлеу және жазу мәдениетіне қоршаған ортаны және олардың заңдылықтарын баяндау, оны

оқып үйренудің ғылыми бейнесін меңгерудегі басты құралы ретінде ерекше көңіл бөлу қажет.

Математикалық сауаттылық оқушылардың математикалық тексті оқуына, жазуына және қайтып айтып беруіне, жазылғандар мен айтылғандарды түсіне білуіне ең минимальді талап ретінде қарауды қажет етеді. Оқушылар арасындағы функционалды сауаттылықтың қалыптастырудың жоғары деңгейі қоғамда тиімді қызмет етудің қабілеттілігіне, өзін-өзі анықтауға бағытталған қабілет, өзін-өзі дамытуға және қалыптастыруға бағытталады [1,216.].

XXI ғасырда жан-жақты, зерделі, дарынды, талантты болу заман талабы.

Қазіргі әлемде болып жатқан жедел өзгерістер, түрлі өзгермелі жағдайлар білім беру жүйесінде де өзіндік әсерін тигізіп отырғаны белгілі.

Елімізде жүргізіліп жатқан білім саясаты әлемдік білім кеңістігімен ықпалдасуға негізделген.

Әлемдік білім кеңістігіндегі жалпы білім берудің басымдық мақсаты – өзгермелі өмір жағдайына тез бейімделетін, өз жолын дұрыс таңдай білетін, оң шешім қабылдай алатын тұлға дайындау болып отыр.

Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен анықталады. Осыған сәйкес оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту, математикалық сауаттылығын қалыптастыру бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі.

Функционалды сауаттылық адамдардың әлеуметтік, мәдени саяси және экономикалық қызметтерге белсенді қатысуына, сондай-ақ өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық факторлардың біріне айналуға.

Математикалық функционалды сауаттылық – оқушылардың алған білімдерін практикалық жүзеге асыра білу, оның адам тәжірибесінде күнделікті меңгерілетін қарапайым түсініктерден бастап, ғылыми және техникалық идеялды дамыту үшін қажетті күрделі нақты әлемнің фундаментальды құрылымының кеңістік формалары және сандық қатынастарды қамтиды [2,55-б.].

Әрбір оқушыға оқу-танымдық үдеріске белсенді түрде еруге және функционалды сауаттылықтарын нығайтып, өзін-өзі жоғары деңгейде көрсетуге мүмкіндік береді

Мақсаты:

➤ қазіргі қоғамның әрбір мүшесінің өмірі мен қызметіне қажет, сыбайлас пәндерді меңгерту, білімді әрі қарай дамыту үшін математикалық білім беру мен біліктілігін алуға жүйелі жағдай жасау;

➤ оқушының жан-жақты тұлға ретінде өркендеу: логикалық ойлау қабілеті ой өрістің дәлдігі, кеңістіктегі елестеу, алгоритмдік мәдениеті, интуиция, сынау және өзін сынау;

➤ ғылыми және техникалық универсал тілі, үрдісі мен құбылыстарды моделдеу тәсілі ретінде математиканың идеясы мен әдістерін қалыптастыру;

➤ математика тәсілдері арқылы тұлғаның мәдениетін тәрбиелеу, атақты математиктердің еңбектерімен танысу, қоғамдық прогресс үшін математиканың алатын орнын білу.

Міндеттері:

- білім берудің жаңа педагогикалық технологияларын енгізіп, оқушының дара ерекшеліктерін саралап дамыта оқытуды жүзеге асыру;
- пәнаралық байланысты туғызу;
- білімді практикамен ұштастыру;
- сапалы дүниетанымдық көзқарас қалыптастырып, ғылыми негізде білім беру, ізденіспен жұмыс істеуін ұйымдастыру, шығармашылық потенциалын қалыптастыру арқылы жалпы мәдениеттілік қызығушылығын дамыту.

Нәтижесінде:

- Оқушылар есеп шығарудың негізгі әдістерін меңгереді ;
- Еркін ойлай білетін белсенді , қабілетт, өзін-өзі тани алатын , өзіне сене отырып ілімге жауапкершілікпен қарайтын тұлға қалыптасады;
- Оқушылардың математикалық мәдениетімен шығармашылық қабілеттерінің дамуы мен танымдық деңгейі көтеріледі.
- Табиғи қасиеттерін, математикалық білім деңгейлерін тереңдетеді.

I тарау. Сандық талқылау

1. Сандар әлемі (6 сағ)

Сандар тізбегі. Сандар тізбегінің заңдылықтары. Дәрежелермен берілген сандар тізбегі. Өте үлкен сандар, өте кіші сандар. Дәреже. Есептер шығару

2 Проценттер күнделікті өмірде (6 сағ)

Проценттер. Проценттерге байланысты негізгі есептер. Күнделікті өмірде проценттердің қолданылуы. Концентрация және пайыздық құрамға арналған есептер Әртүрлі есептер шығару.

3. Теңдеу құруға берілген есептер. (6 сағ)

Сандық тәуелділіктер; қозғалыс есептері; Жұмыс және еңбек өнімділігіне берілген есептер.

II тарау. Анықсыздық

Комбинаторика және ықтималдық (6 сағ)

Статистика элементтері. Вариациялық қатар. Элементар оқиғалар кеңістігі. Кездейсоқ шамалар. Ықтималдық. Геометриялық ықтималдықтар. Дирихле принципі.

III тарау. Өзгерістер мен тәуелділіктер (6 сағ)

Өзгерістер мен қатынастар. Қатыстарға берілген есептер. Транзитивті қатыстармен есептер. Теңдік қатысымен берілген есептер. Бірнеше қатыстармен берілген есептер. Схемалар мен кестелердің көмегімен шешілетін есептер.

IV тарау. Кеңістік және форма (4 сағ)

Геометриялық мазмұнды мәтіндік есептер

Геометриялық фигуралардың ауданы мен периметрі

Қорытынды сабақ. (2 сағ)

Ескерту: Оқушылар жобаларының тұсаукесері. жоба дайындау қажеттігін оқушыларға алдын ала хабарлау, ол үшін оларды осындай әрекеттермен алдын ала таныстыру.

Сабақ-тұсаукесер қызықты болып шығу үшін жобалардың түрлері оқушылардың деңгейі мен мүдделеріне сәйкес болу керек, сонымен қатар мазмұны мен формасы да қызықты болғаны жөн[3,85б.].

Жұмыстар жеке де, топтық та бола алады. Аталмыш сабақты жеңімпаздарын оқушылардың өздері анықтайтын сайыс сабақ түрінде өткізуге болады (немесе мұғалімнің қалауымен басқаша да өткізуге болады).

Әдебиеттер тізімі:

1. Джонни Болл. Бәрі де сандар туралы. «Алматы кітап». – Алматы, 2006
2. Джонни Болл. Сиқырлы математика: математика өмірдің барлық саласында. Алматыкітап баспасы, 2013. – 21-б.
3. 7-8-сыныптары оқушыларына арналған математикадан деңгейлік тапсырмалар. Дидактикалық материалдар. Астана, 2016. – 55-б.
4. Абдихалиев Е. Қожахметов Д. Математикалық сауаттылық 1-4 кітап. «EduCon» басылымдары. Алматы, 2016. – 85-б.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА-БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА МАЗМҰНЫ

САТЫБАЛДИНА ЗАДАГУЛ ТУЛЕМИСОВНА

Ғ.Ақтаев атындағы №6 орта мектебінің технология және көркем еңбек пәнінің мұғалімі. Ақтөбе қаласы, zadaguls@mail.ru

Қазақстан 2030 стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазіргі таңда қазақ тілі-мемлекеттік тіл, қарым-қатынас тілі – орыс тілі және ағылшын тілі – әлемдік кеңістікті тану тілін оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану-заман талабы болып отыр. Оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы – заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама.

Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру – бүгінгі күннің басты талабы.

Шындығында мұғалімнің алдында оқушыларға білім мен тәрбие беруде үлкен жауапкершілік тұр. Әрбір оқушыны оқытып тәрбиелеуге байланысты мәселелерді өздігімен және шығармашылық ынтамен шешуге қабілетті жанашыл мұғалім керек. Жаңа, тез өзгермелі, білімді де, білікті, тың серпіліске, өзгеруге дайын және жаңа талап межесінен көріне алатын шығармашыл да кәсіби шебер мұғалімдерді қажет етіп отырғанына көзіміз жетті. Оқушылардың мектепте табысты оқуы ғана емес, өмірде де табысты болуы мұғалімнің қабілетіне, оның құзыреттілігіне байланысты екенін терең түсіндік. Мұғалім оқушылар үшін қандай да бір пән бойынша білім беретін адам ғана емес, сондай-ақ олардың оқудағы еңбегін қызықты, тиімді ұйымдастыра алатын, оларға үлгі болатын ерекше тұлға болуы керек. Жаңа заман мұғалімнен - күнделікті оқушылармен қарым-қатынас барысында әрбір жағдаят үстінде ерекше білім деңгейін көрсетуді және шығармашыл шешім қабылдай алуын талап етіп отыр. Оны қанағаттандыру үшін қазіргі заманның мұғалімі жанашыл, икемді, өзгерісті тез қабылдай алатын, жан-жақты, жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды меңгерген болуы керек.

Соңғы жылдары педагогикалық теорияда және оқу-тәрбие үдерісінде айтарлықтай өзгерістер болып жатыр. Білім берудегі жаңғырту мен инновациялық үрдістердің жалғасуына ықпал етудің маңызды факторының бірі мұғалімнің кәсіби шеберлігі. Солай бола тұра «кәсіби шебер» түсінігіне пәндік, дидактикалық, әдістемелік, психология-педагогикалық білім мен дағды ғана емес, педагогтің жеке тұлғалық потенциалы, кәсіби құндылықтары да жатады. ҚР-ның педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыруға арналған курс бағдарламалары, білім беру жүйесінде педагогтар алдына жаңа міндеттер қойып, оларға үн тастады десек те болады. Білім мазмұнын жаңарту тікелей шығармашылық ізденістегі мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. «Мұғалім көп әдісті білуге тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», -деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі сол қоғам мүддесіне сай болуы керек. Өз ісінің шебері ғана жоғары жетістіктерге жетеді. Қазіргі таңда пәнді жақсы, терең білетін, күнделікті сабақтағы тақырыпты толық қамтитын, оны оқушыға жеткізе алатын, әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды білу іскерлігі, оқытудың дәстүрлі және ғылыми жетілдірілген әдіс-амалдарын, құралдарын еркін меңгеретін, оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыра отырып дарындылығын дамытудағы іздену-зерттеу бағытындағы тапсырмалар жүйесін ұсыну өмір талабы.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты - білім мазмұнының жанаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Жалпы орта білім беру жүйесіндегі «Көркем еңбек» пәнінің ерекшелігі әртүрлі өнер түрлерін зерделеу, идеяларын өнер тәсілдері арқылы көрсету, әмбебап (тұрмыстық) және арнайы (пәндік) білімдер мен икемділікті, материалдар мен нысандарды түрлендіру және көркем өңдеу дағдыларын, үй

шаруашылығын жүргізу, технологиялар мен техниканы қолдану машықтарын иелену болып табылады.

«Көркем еңбек» пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап, зерттеуді және жасай білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ –ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу. Жаңа білім беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді үйретеді. Оқу мақсаттарын зерделей келе тапсырмаларды, ықшам сабақтарды құрастыру барысында, жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі екеніне көз жеткіздім.

Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялық бағалау жүйесі енгізілді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау түрлері баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайдаланылады. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасының бөлімдерін аяқтаған кезде оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады. Ал «көркем еңбек» пәні бойынша тек қалыптастырушы бағалау қолданылады.

Бүгінгі күні барлық елдер жоғары сапалы білім жүйесімен жұмыс істеуде. Өйткені қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының парасаттылығымен анықталады, сондықтан білім беру жүйесі болашақтың талабына сәйкес дамуы тиіс. Оқушыларды заманауи әдіс-тәсілдермен оқытып, ой-өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттеледі. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда

өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Үйренгеніміз де, үйренеріміз де әлі де көп. Үнді халқының тарихи тұлғасы Махатма Гандидің «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса» деген ілімін негізге ала отырып жаңартылған білім – болашақтың кепілі екенін анық түсіндім.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық Үшінші (негізгі) деңгей. – 2012
2. ҚР орта білім мазмұнын жаңарту еңберінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. – 2016
3. Тәжірибедегі рефлексия. Жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы. Тренерге арналған нұсқаулық. – 2016
4. Жанпейісова М.М. Технология модульного обучения. – 2012
5. Көркем еңбек пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. – 2016

А.ҚҰНАНБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДАҒЫ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

БОХАНОВА ШОЛПАН МОЛДАНОВНА

*қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Ғ.Ақтаев атындағы №6 орта мектеп
Ақтөбе қаласы
bohanova70@bk.ru*

Мектеп оқушыларына дербес, ынталы, қызығушылығы жоғары, сенімді, жауапты, ой-өрісі дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған қағиданы ұстануымыз қажет.

Мұғалімдер оқушылардың бойында бұл қасиеттерді қалыптастырып, дамытуда оқытудың түрлі стратегияларын қолданады. Атап айтқанда:

оқушылардың жеке пікірін тыңдай білу, түсініктерін одан ары дамыту үшін оларды қолданудың маңыздылығын құптау

тапсырмалар мен іс-әрекет түрлері арқылы оқушыларды ынталандыра, дамыта оқыту;

проблемаларды шешу әдіс-тәсілдерін оқушыларға түсінікті жолмен құру және көрсету;

оқушылардың сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамыту;

оқушылардың жеке, жұптық, топтық жұмыс түрлерін ұйымдастыру.

Қазақ әдебиеті пәнінде қолданылатын педагогикалық әдіс – тәсілдер:

- Рөлдік ойындар арқылы автордан сұхбат алып, сұрақтар қою (мүмкін болса, авторлармен, фильмді түсірушілермен кездесулер ұйымдастыру);

- Оқушылардың сөйлеу және сыни тұрғысынан ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған пікірталас, дебат, т.б. стратегияларды қолдану;

- Оқу үдерісінде түрлі үн, бейнетаспаларды, бейнероликтерді, интернет материалдарын, электронды оқулықтарды, белсенді оқыту әдістері мен пәнаралық байланыс сабақтастығын кеңінен қолдану.

Тұлғалық бағдарлы оқыту моделі бойынша сабақтар ұйымдастыруда мына қағидаттарға сүйену керек:

білім беру үдерісі – өзара байланысты болып келген екі құраушының, білім беруші мен білім алушының бірлігі;

білім беру үдерісінде оқыту үдерісінің ішкі мазмұнынан туындайтын ерекше бір «кездесу» болады. Ол қоғамдық-тарихи тәжірибе мен оқушының білім алу барысында жүзеге асыратын жеке басы тәжірибесінің кездесуі болып табылады.

білім алудың маңызды нәтижесі қажетті білім мен білікті игеру негізінде танымдық қабілеттердің қалыптасуы болып табылады.

Осы айтылғандардың барлығы тұлғалық бағдарлы оқыту моделі бойынша ұйымдастырылып өткізілетін сабақтардың өзіндік ерекшелігін танытады. Тұлғалық бағдарлы оқыту моделі бойынша ұйымдастырылып өткізілетін сабақтар оқушылардың дүниенің мәнін өзінің көзқарасы тұрғысынан игеруі, ол көзқарастың мазмұны жеке тұлғалық құндылықтардан, қатынастардан тұрады. Оқушының осындай тәжірибесінің мазмұны сабақтарда мүмкіндігінше барынша ашылуы, барынша пайдаланылуы керек, білім беру үдерісінде өзгертіліп отырылуы керек.

Тұлғалық бағдарлы оқыту жүйесінде сабақтардың ұстанатын басты бағдары – оқушы берілген білім мазмұнына деген өзінің көзқарасын, қатынасын білдіре алу тәжірибесі анықталады, қалыптастырылады, дамытылады.

Оқушы өзінің жеке басының тәжірибесімен жұмыс жасауға дағдылануы үшін арнайы жаттықтыру талап етіледі.

Сабақта сұхбат әдісін кең қолдана отырып, мұғалім оқушыларға өздері меңгеруі тиіс ғылым-білімді іздеу мен сұрыптау жұмыстарын жаппай және тең дәрежеде ұйымдастырып жүргізеді. Осындай жағдайда ұйымдастырылған сабақ қана оқушы үшін жеке тұлғалық тұрғыдан маңызды болып саналады.

Тұлғалық бағдарлы оқыту жүйесіндегі сабақтың, барлық сабақтардағыдай, білімдік, дамытушылық және тәрбиелік мақсаттары болады. Тұлғалық бағдарлы оқыту жүйесіндегі сабақтың оқушының танымдық әрекетін

туындату үшін қажетті жағдаяттар туғызуы аса үлкен орын алады. Оқушының танымдық әрекетін туындатуда оңтайлылығы анықталған мынадай жолдар бар:

- сыныптағы әрбір оқушының тақырып бойынша білім мазмұнына өз көзқарасын танытуға деген қызығушылығын, құлшынысы мен шабытын оятатын жағдай туғызу;

- оқушыларды өз ойын айтуға әрдайым ынталандырып отыру, тапсырмаларды орындауда кателесуден, қате жауаптар алудан қорықпауға дағдыландыру т.б.

Сабақтың мақсаты – Абай поэзиясы мен қарасөздерінің жанрлық ерекшеліктеріне, көркемдік сипаттарына жан- жақты талдау жасау.

Оқу мақсаттары:

әдеби шығарманың сюжеттік-композициялық құрылысын талдау арқылы идеялық мазмұнын терең түсіну;

әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді ұлттық мүдде тұрғысынан ашу;

көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау;

шығармадағы ұлттық құндылықтардың әлемдік тақырыптармен үндестігін ашу;

әлем және қазақ әдебиетіндегі құндылықтардың үндесуін талдап, өзіндік ой қорыту;

шығарманы мазмұндас туындылардың үлгілерімен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау;

көркем шығармадағы көтерілген мәселелердің жаңашылдығына сыни тұрғыдан баға беру;

шығарманың идеясын жалпыадамзаттық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу;

шығарманы идеялық жағынан мазмұндас туындылармен салыстыра отырып, әдеби сын жазу.

Пәнаралық байланыс:

Қазақстан тарихы, музыка, бейнелеу өнері пәндерімен және театр, кино өнерімен т.б. байланыс жүзеге асырылады.

Сыныптан тыс шаралар:

әдеби оқулар, әдеби кештер, сахналық қойылымдар, театр, кино, тарихи-өлкетану мұражайларына т.б. саяхат жасау

Абай шығармашылығы:

«Сегіз аяқ», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», Он жетінші қарасөз, отыз екінші қарасөз, отыз үшінші қарасөз,

«Ескендір» поэмасы

С.Оқушылар Абай Құнанбайұлының «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» өлеңін оқиды.

ЖЖ. Оқушылар жұбына Абайдың өмір сүрген уақытына, заманға, қоғамға деген реніші туралы алдыңғы білімімен байланыстырып, бес сұрақ

әзірлейді. Мысалы: ақын көңілі кімдерден қайтты? ақынның көңіліндегі мақсаты не еді? ақын елді азғырушыларды қандай бейнелі сөзбен атайды?

Оқушылар басқа жұппен сұрақтарын алмастырады және берілген сұрақтарға жауап беру үшін бірге жұмыс істейді. Өзара бағалау.

Ж. Абайды алаңдатқан мәселелерді өлең ішінен теріп жазады.

ЖЖ. Өлең жолдарын қара сөзге айналдырады.

С. «Алдамаған кім қалды тірі жанда;

Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда;

Ендігі жұрттың сөзі — ұрлық-қарлық...» деген жолдардағы Абай көтерген мәселелерді өзара талдайды, пікір білдіреді. Абай ізімен осы қоғамда, өзі өмір сүріп жатқан қоғамдағы келеңсіздіктерді сынап, ойтолғау жазады. Қалыптастырушы бағалау.

Ж. «Фишбоун» әдісі.

«Сабырсыз, арсыз, еріншек» өлеңін оқи отырып, талдау жасаңыз. Ол үшін балық кескіндемесіндегі мына бейнені қолданыңыз, талдау барысында арнайы реттілікті сақтаңыз.

1. Өлеңде көтерілген негізгі мәселені анықтаңыз. 2. Оның себептерін табыңыз.

3. Айғақтар мен дәлелдерді келтіріңіз. 4. Қорытынды ұсыныс жасаңыз.

Бұл ізденістеріңізді балық кескіндемесіне түсіріңіз

Т. «Әдеби үйірме» әдісі бойынша

Абай Құнанбаевтың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңін тыңдайды.

Қызмет түрлері: Зерттеуші - өлеңдегі бас кейіпкер ақының көңіл күйін, өлең жазуда көздеген мақсатын зерттейді. Баяндап беруші - өлеңнің идеясын, Абай өмір сүрген кездегі қоғам ерекшелігі туралы қосымша мәлімет дайындайды. Сұрақ құрастырушы - өлең бойынша сұрақ құрастырады. Сұрақтар төменгі және жоғары деңгейлі болуы қажет. Сілтемелер табушы - өлеңнің тақырыбына сәйкес афоризмдер мен мәтелдер табады. Бейнелеуші - өлеңнің мазмұнына сай немесе көтерілген мәселеге қатысты сурет салады. Дәнекер – автор көтерген мәселелерді бүгінгі өмірмен байланыстырады. Қалыптастырушы бағалау.

Ж. Ж. Ж. Т. Абайдың «Отыз үшінші» қарасөзін оқымастан бұрын «қолөнер үйрену, өнер жұтамайды, бірінші, түзден өнер іздемейді, ерінбей істей беру керек, екінші, еріншектік, салдау-салғырттыққа, кербездікке салынады, үшінші, қу тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді, тамыршылдау, төртінші, тамақ, киім, борыш есінен шығару, өзі алдағыш бол, біреуге алдатқыш» деген тірек сөздер беру арқылы Абай ізімен отыз үшінші қарасөз жаз деген тапсырма беріледі. Оқушылар жазғандарын Абай қарасөзімен салыстырып оқиды. Оқыған қарасөзінің идеясын, автордың көзқарасын анықтайды. Кесте толтырады.

С. «Ойлаудың алты қалпағы» «Ескендір» поэмасын оқиды.

Т. Оқушылар топқа бөлініп, тапсырманы қалпақ түсіне сай орындайды.

«Ақ қалпақ» киген оқушы «Ескендір» поэмасына қажетті ақпаратты анықтап сөйлейді.

«Сары қалпақ» киген оқушы «Ескендір» поэмасындағы көтерілген мәселенің тиімділігін, қажеттілігін сендіре айтады.

«Қара қалпақ» киген оқушы тақырып бойынша кемшіліктерді, ақын айтқан ойлардағы қарама-қайшылықтарды анықтайды.

«Қызыл қалпақ» киген оқушы тақырып бойынша болжам жасайды.

«Жасыл қалпақ» киген оқушы тақырып бойынша креативті, жаңа идеялар айтады.

«Көк қалпақ» киген оқушы тақырыпқа сараптама жасап сөйлейді.

Қалыптастырушы бағалау.

Абай шығармаларын меңгерту барысында жүргізілетін жаттығу түрлері мұнымен шектелмейді, олар тіл үйрету барысында жаңартылып, толықтырыла береді. Әрбір оқушының шығармашылық қабілетіне байланысты түрлендіре алады. Оқылым бойынша мәтін мазмұнын қандай деңгейде меңгертуде әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданып өткізуге болады. Оқыту мен бағалау қатар жүретіндіктен, бағалау күрделі және жан-жақты қарастырылуды талап ететін мәселелердің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абайдың өлеңдері мен поэмалары Таңдамалы шығармалар 1, 2-том
2. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы
3. abai.kz ақпараттық порталы
4. Абайдың қара сөздері. -Алматы: Өнер, 2010. -124 бет.

ЖАС ӨСПІРІМ ЖАС ШАМАСЫНДАҒЫ ӨЗІНДІК САНА-СЕЗІМНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

СЕЙДИНА Б.З., ПІРӘЛІ Х.

*Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік
педагогикалық институты*

Психологиядағы өзіндік сана феномені мәселелерімен көптеген шетелдік және отандық зерттеушілер айналысты. Өзін-өзі тануды дамыту, "мен бейнесін" жасөспірімдер жасындағы орталық психикалық процестердің бірі болып табылады. Дәл осы кезеңде когнитивті функциялар мен эмоциялық-еріктік саланы дамыту сияқты өзіндік сананы қалыптастыруға алғышарттар пайда болады. Қазіргі уақытта жасөспірім өзінің ішкі әлемін табады, оның өзін түсінуге ұмтылысы пайда болады және өзінің "Мен" және өзі туралы ойларға деген қызығушылығы жоғары. Назар аудару жасөспірім ауады жіберіледі жағына өз сезімдерін, ойларын, іс-әрекеттерін, бағалау. Жасөспірім өзін

басқалармен салыстырғанда өзінің ұқсастығы мен айырмашылықтарын табуға ұмтылады, соның нәтижесінде оның өзінің бірегейлігін, басқалардан айырмашылығын сезінуі, осы кезеңге тән қайталанбас сезім, жалғыздық пен осы жалғыздықтың алдындағы қорқыныш сезімі пайда болады, соның салдарынан қарым-қатынасқа деген жоғары ұмтылыс болып табылады. Жасөспірімнің ішкі әлемі белгісіз және ішкі жанжалды болады, оның "Мен" алдында дифференцияланған түрде пайда болады, сол арқылы өзіне және рефлексия дамуына қатысты зерттеу қызығушылығын оятады. Осы кезеңнің маңызды сипаттамаларының бірі уақытша көріністердегі өзгерістер болып табылады. Осы кезеңнің маңызды сипаттамаларының бірі уақытша көріністердегі өзгерістер болып табылады. Ең алдымен, жасөспірімнің психикалық кеңістігіндегі уақыттың субъективті ағымының үдеуі орын алады. [1]

Ересек жасөспірім жасында уақытша кеңістік айтарлықтай артады. Тұлға барлық уақыт аспектілерінде – өткен, қазіргі, болашақ жұмыс істей бастайды. Бұл кезеңде болашақтың уақытша болашағы аса маңызды болып отыр, ол жақын болашаққа емес, ал алыс болашаққа бағытталған. Сондай-ақ болашақта болашақтың әр түрлі бағыттарын алу: тұлғалық перспектива және әлеуметтік перспектива сияқты сапалы өзгерістер орын алады [2] .

Уақытша перспективаның өзгеруі өзін-өзі танудағы өзгерістерге де әсер етеді. Жасөспірімде уақыттың шектелуін сезіну, сонымен қатар өзін-өзі жүзеге асыру, өлім мен өмірдің мәні туралы ойлар әсер ететін өмірлік перспективаны құру қажеттілігі пайда болады. Өзіндік сананың дамуы барысында бала жасына тән бұрынғы түзілімдердің бұзылуы және ересек адамға тән және Тәуелсіздікке, дербестікке және жауапкершілікке тән жаңа түзілімдердің құрылуы орын алады [3] .

Ересек жасөспірімдік жастағы (ерте жас) ерекшеліктерінің бірі-жеке аралық және жеке ішкі деңгейде дамудың айқын бірқалыпты еместігі болып табылады, бұл осы кезеңнің хронологиялық белгілерінің шарттылығын көрсетеді. Отандық психологтар Д. Б. Эльконин және А. Н. Леонтьев оқу-кәсіби қызметін осы кезеңдегі жетекші ретінде анықтайды, болашаққа бағытталуына назар аудара отырып, бұл ретте тұлғааралық қарым-қатынас негізгі және маңызды іс-әрекеттердің бірі болып қала береді. Басқа психологтар негізгі іс-әрекет кәсіби өзін-өзі анықтау, атап айтқанда белгілі бір психологиялық құрылымдардың (ойлау, өзіндік сана-сезім, дамыған рефлексия, дүниетаным) кәсіби өзін-өзі анықтауға психологиялық дайын болуы. Осы кезеңде танымдық қызығушылықтың тұрақтылығы және әртүрлі көздерден білім алуға ұмтылу пайда болады, олар өмірлік жоспарларға қатысы бар. Сондай-ақ қызығушылықты, әуестікті, әуесқойлық және т. б. таңдауда сайлау пайда болады. Когнитивтік функциялардың толық қалыптасуы рефлексия дамуын, өзі туралы өз түсініктерін, өз сезімдерін, ойларын, іс-әрекеттерін, іс-әрекеттерін талдау және бағалау қабілетін анықтайды. Бұл кезеңде "мен-тұжырымдаманың " мен өзі туралы ойлар қарқынды түрде қалыптасуда. Бұл жас кезеңі өзіндік бірегейлікті қалыптастыру үшін сенситивті кезең болып

табылады. Жасөспірімдік жастағы және ересек кезеңдегі дамуының негізгі міндеттері Р. Хавигхерстпен толық көрсетілді. Ол келесі міндеттерді белгіледі: Өз денесінің және сыртқы келбетінің ерекшеліктерін ұғыну және қабылдау; жыныстық рөлдік мінез-құлықты меңгеру (ерлер мен әйелдер рөлдері); Құрдастарымен сапалы жаңа және жетілген тұлғааралық қарым-қатынасты қалыптастыру; Ата-аналар мен басқа да қоршаған ересектерден эмоционалдық және психологиялық тәуелсіздікке ие болу; Кәсіби қызметке дайындық (болашақ мамандыққа қажетті білім, білік, дағды алуға бағытталған оқыту); Болашақ отбасылық өмірге дайындық (отбасылық қатынастармен байланысты болашақ жауапкершілікке білім мен әлеуметтік дайындықты қалыптастыру); Азаматтық белсенділікті және әлеуметтік жауапты мінез-құлықты қалыптастыру; Адамның әрекеті мен әрекетіне әсер ететін дүниетаным мен құндылықтардың ішкі жүйесін қалыптастыру. Жасөспірімнің міндеттері тұрақты мен - тұжырымдаманы қалыптастыруға, психикалық жетілу мен сана-сезімге ие болуға бағдарлануды білдіреді [4] .

Өзіндік сананың қалыптасуы мен "мен - тұжырымдаманың" қалыптасуы ұзақ процесс болып табылады, ол өзін-өзі дамыту, әлеуметтік және жеке бірегейлікті құру қабілетіне, сондай-ақ өткен, қазіргі және болашақ туралы тұтас түсініктің дамуына әкеледі. Әдебиетті талдау негізінде келесі қорытынды жасауға болады: Қазіргі психологияда "мен бейнесі" феномені түсінуде көптеген тұжырымдамалар бар. Жалпы мағынада "мен бейнесі" жеке тұлғаның өзі туралы әртүрлі көзқарастар жүйесі (когнитивті аспект) ретінде баяндалады, ол өздігінен қарым-қатынас және өзін-өзі бағалау (эмоциялық компонент) қамтиды және осы тұлғаның реттеуші функциясына (мінез-құлық компоненті) әсер етеді. "Мен бейнесін" қалыптастыруға көптеген факторлар әсер етеді, алайда олардың ең маңыздысы отбасы ішіндегі қарым-қатынастардың ерекшеліктері және ата-аналар мен баланың өзара іс-қимылының сипаты. Адекватты "мен бейнесі" ата-аналар тарапынан қабылданған, Ата-ана мен бала арасындағы сенімді, эмоционалды-жылы қарым-қатынас болған жағдайда дамиды. Барлық басқа жағдайларда " мен " адекватты емес бейнесінің пайда болу қаупі бар. "Мен бейнесінің" белсенді қалыптасуының сенситивті кезеңі тұлға дамуының жасөспірімдер кезеңі болып табылады. Сонымен қатар, болашақ бағдарлануы және онымен байланысты тұлғаның өзін-өзі анықтауы болып табылады, ол тұлғаның дамуында маңызды рөл атқарады және мақсатқа жету қызметін атқарады.

Жас өспірім жас шамасындағы өзіндік сана-сезімнің ерекшеліктері теориялық маңыздылығы жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуы, оның өзі туралы түсініктерінің ерекшеліктері және отбасылық даму жағдайына байланысты уақытша перспективаның сипаттамалары туралы ғылыми түсініктерді толықтырумен негізделген.

Әдебиеттер тізімі:

1.Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. М., 1984.

2.Н.А. Сирота, В.М. Ялтонский «Я-концепция в подростковом возрасте и ее роль в формировании механизмов адаптации». <http://www.medpsy.ru/library/library082.php>

3.. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Под ред.

4. Д.А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2004. — 608 с. Пантелеев С.Р. Самоотношение как эмоционально оценочная система. -М., 1991.

МЕТОДИКА РЕАЛИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕЖЕНИЯ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

ШОКАНОВ Р.А.

*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
г.Актобе, Республика Казахстан
rus.shokanov.81@mail.ru*

Важным условием реализации здоровьесберегающих технологий в Вузе является формирование ценностного отношения студента к здоровью. Ценностное отношение к здоровью вполне можно развить с помощью формирования мотивации к здоровью. Развитие этой мотивации, по нашему мнению, – наиболее оптимальный путь актуализации потребности, обеспечивающая направленность личности на ведение здорового образа жизни.

Задача исследования – экспериментально проверить эффективность применения методики реализации технологии и педагогических условий здоровьесбережения в образовательном пространстве будущих педагогов высшего учебного заведения

Исследовательская работа на разных факультетах Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова показала, что для реализации этапной методики и влияния содержания валеолого-оздоровительных и психолого-педагогических дисциплин наиболее результативными в процессе формирования мотивации здоровья были следующие приемы:

- насыщение содержания гуманитарных предметов историческими справками, а также современными представлениями о валеологические принципы организации жизнедеятельности человека;
- показ альтернативных подходов в понимании сущности здоровьесбережения;
- демонстрация современных достижений медицинской и педагогической науки в области оздоровления людей;
- формирование заинтересованности изучаемым материалом (интересные научные данные, эмпирические наблюдения, парадоксальные факты и др.);

- раскрытию научной и практической значимости здоровья и способов его поддержания;
- показ необходимости здоровьесбережения для продуктивного обучения в Вузе, для будущей профессиональной деятельности и для самосовершенствования.

В процессе реализации здоровьесберегающих технологий предусмотрено совершенствование учебно-воспитательного процесса, усиление здоровьесберегающих аспектов в его реализации, развитие системы инфраструктуры университета для активного сохранения, восстановления и укрепления здоровья студенческой молодежи, улучшение качества жизни, стимулирование развития адаптационных механизмов [1, 100].

В нашем исследовании формирование системных знаний об здоровьесбережении направлено на овладение определенным объемом знаний о здоровье человека, формирование мотивов, убеждений и потребности в здоровье и здоровом образе жизни. Во время разработки здоровьесберегающих технологий мы взяли за основу изучение физических, психических, социальных, духовно-нравственных ингредиентов здоровья человека. При успешной реализации процесса здоровьесбережения в образовательном пространстве можно говорить о повышении эффективности обучения, во-первых, из-за снижения здоровья потерь и, следовательно, повышения ценности полученных результатов образовательной деятельности; во-вторых, через повышение результативности обучения, поскольку здоровый студент может максимально реализовать себя в образовательной и будущей профессиональной деятельности, раскрыть свой интеллектуальный и творческий потенциал [2, 272.].

Цель реализации здоровьесберегающих технологии в Вузе раскрывает инновационную суть учебно-воспитательного процесса как открытой системы, ориентированной на формирование у личности рефлексивного, творческого, нравственного отношения к собственной жизни и здоровью в соотношении с жизнью других людей. Особое значение здесь приобретает создание условий, способствующие ценностно-смысловому выбору моделей образовательно-воспитательной и социокультурной деятельности с учетом всех факторов. Итак, обучение и воспитание должны строиться таким образом, чтобы накопленные знания и приобретенный опыт стали движущей силой на пути к раскрытию и реализации духовных, физических и интеллектуальных потенциалов индивида.

Ориентация на методологические положения модульного, комплексного, системного и деятельностного подходов, диагностика эмпирического состояния подготовки экономистов обеспечили возможность определить общую стратегию исследования проблемы формирования готовности к деятельности здоровья в процессе профессиональной подготовки будущих специалистов, обосновать содержание основных этапов экспериментальной работы.

Первый этап – диагностико-мотивационный. На этом этапе доминантная роль принадлежала преподавателю. Основные методы обучения были репродуктивными.

Важная задача работы – формирование компонентов мотивации и ответственности за личное здоровья. Основное время занятий уделялось формированию аксиологического и гносеологического компонентов здоровьесбережения. Основными средствами формирования этих компонентов было изучение учебных дисциплин «Физическое воспитание».

Второй этап-этап активного формирования здоровья. Задача повышения готовности студентов к здоровьесбережения предполагает использование инновационных способов организации учебного процесса и форм педагогического контроля, создание ситуации достижения успеха.

В экспериментальной работе мы использовали традиционные способы формирования мотивации (четкая постановка целей и задач изучения дисциплин валеологического цикла, наведение фактов, что свидетельствуют о значимости учебного предмета для профессиональной деятельности и жизнедеятельности вообще, ознакомление с содержанием и предсказуемыми результатами обучения).

Активное участие в разработке и реализации индивидуальных физкультурно-оздоровительных программ была мощным фактором стимулирования позитивного эмоционально-ценностного отношения к самостоятельной здоровьесбережения.

В процессе формирования готовности к здоровьесбережения мы целенаправленно привлекали будущих педагогов к бесконфликтных отношений, обучали саморегуляции поведения включали в систему отношений ответственной зависимости, формировали субъективную позицию. Реализация поставленных задач возможна в условиях создания на занятиях атмосферы сотрудничества, партнерства, взаимоуважения, сопереживания.

Третий этап-генерализационный. На этом этапе осуществлялись мероприятия по организации воспитательной работы через образовательную деятельность, досуг студентов, оздоровление жилищно-бытовых условий жизни, диспансеризацию и профилактическую работу.

Теоретический анализ проблемы, наблюдение за практикой здоровья в вузе, разработанная модель его технологии позволили предположить, что формирование готовности студентов к здоровью в результате осознания ими ответственности за собственное здоровье будет более эффективным при реализации таких педагогических условий:

- формирование ценностного отношения к здоровью;
- валеологизация содержания образования в процессе изучения гуманитарных дисциплин;
- валеологизация воспитательного процесса;
- организация валеопедагогического мониторинга.

В нашем исследовании актуализация эмоциональных проявлений обеспечивалась созданием эмоциональной комфортности на занятиях, заключалась в обеспечении активности самого студента, отсутствия настроенности на однозначные действия, открытого проявления эмоций. Это обеспечивалось низкой степенью регламентации поведения на занятиях,

раскованностью в процессе обучения, возможностью выразить свою позицию, саморегуляцией настроения и чувства меры эмоциональных проявлений.

Анализ и обсуждение программ здоровьесбережения осуществлялись в процессе проведения на занятиях по «Физической культуре».

Педагогический мониторинг предусматривал отслеживание и постоянную диагностику физиологических показателей здоровья студентов, их образа жизни, поведения, а также успешности обучения, участию в образовательном и воспитательном процессе Вуза. Учитывая выделенные нами критерии и показатели компонентов здоровья, мы определили комплекс методов, позволяющих изучить каждый ее компонент отдельно [3, 212-215.].

К основным методам определения уровней сформированности компонентов здоровьесбережения, уровней развития волевых качеств личности, необходимых для сознательного преодоления трудностей во время организации здорового образа жизни, принадлежали методы выполнения контрольных заданий, упражнений, тестирование, наблюдение, ролевой игры, ранжирование, анкетирование.

Следовательно, организационно-педагогическое обеспечение реализации здоровьесберегающих технологий в образовательном процессе Вузов должно быть построено с учетом выделенного нами комплекса педагогических условий, представленного целевой условием – формированием ценностного отношения к здоровью.

Список литературы:

1. Митяева А. М. Здоровьесберегающие педагогические технологии : учеб. пособие для студ. высш. учеб.заведений / А. М. Митяева. – М. : Академия, 2008. – с. 192
2. Смирнов Н. К. Здоровьесберегающие образовательные технологии в работе учителя и школы / Н. К. Смирнов. – М. : АРКТИ, 2003. – с. 272
3. Дзодзикова Л. А. К вопросу о проблеме здоровьесбережения студентов. //Этнопедагогика: теория и практика. Материалы всероссийской научно-практической конференции. – Горно-Алтайск: ГАГУ, 2010, с. 212-215.

ЖАС ЖЕТКІНШЕКТЕРГЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҮЙРЕТУ БАРЫСЫНДА ОРЫН АЛҒАН МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУ

ИХЛАСОВА А.А.

*«№13 Жалпы білім беретін орта мектебі» КММ қазақ тілі мен әдебиет
пәнінің мұғалімі,
Қазақстан, Қарағанды қ.,
asyl.ikhlasova@mail.ru*

Тәуелсіздігімізге қол жеткізгеннен бері қазақ тілі мемлекеттік дәрежеге ие болғанымен осы күнге дейін толығымен нақты шешімін таппаған мәселелердің ең бастысы болып отырғандығы сөзсіз дүние. «Елу жылда ел жаңа» деп халық даналығы айтқандай қазіргі қоғамда орын алып жатырған ақпараттың қарқынымен уақыт ағымын есептер болсақ қоғамның күрт өзгеруіне жиырма бес жыл жетіп жатыр. Осы тұрғыдан өткенге ой жүгіртер болсақ, егемендігімізге отыз жылға жуық уақыт өтседе ана тіліміздің мәселесін нақты шеше алмауымыз сау ақылмен ойланатын кез келген қоғам мүшесіне жаңға батарлық құбылыс. Оған себептерді көптеп келтіруге болады. Біріншіден, ең басты себепке мемлекет тізгінің қолына ұстаған биліктің мемлекеттік тілге немқұрайлы қарауы.

Екіншіден, мемлекеттік тілге деген сұраныстың бағалануы қоғамда орын алып жатырған кез келген мәселелердің шешімі ретінде емес, қарапайым қатынастың құралы ретінде қабылдануы, яғни мемлекет тарапынан мемлекеттік тілге байланысты идеологияның мүлдем болмауы, болған шақтың өзінде көзбояушылықтың деңгейінде орын алуы.

Үшіншіден, өсіп келе жатырған еліміздің болашағы жас буын жеткіншектердің ойлау мәдениетінде мемлекеттік тілге деген қажеттілік игеруге міндетті құндылықтардың ең басты деңгейінде емес, қарапайым күн тәртібіндегі орын алуы тиіс, қатардағы пәннің бірі ретінде көрініс табуында жатыр. Енді осы мәселелерге кеңінен тоқталып, оларды ой елегінен өткізер болсақ тәуелсіз еліміздің бүгінгі жағдайы мүлдем басқаша болатындығына кәміл көз жеткізуге болады.

Жалпы кез келген қоғамда орын алып жатырған әлеуметтік қатынастағы индивидтердің барлығына ортақ табан тірер мызғымас құндылықтары болады. Сол құндылықтардың нәтижесінде олардың қоршаған орта туралы қоғамдық санасында қоғамның іргетасы қаланады. Біз білеміз кез келген құрылыстың мықты, әрі өміршен болуы тікелей осы іргетасына байланысты екендігін. Осы тұрғыдан қарастырар болсақ эконмикасы тұрақты, әрдайым өсімді көрсетіп отырған қай мемлекетті мысалға алмайық олардың барлығында қоғамдағы басты құндылықтардың қатарына еркіндіктен бұрын осы тіл мәселесі бірінші орында тұр. Кейбір мемлекеттерде тілге деген құрмет тек заңмен қорғалып қана қоймай, мемлекеттегі жоғары оқу орнына бөлінетін мемлекеттік гранттар,

әртүрлі ғылыми жобалар тек сол мемлекеттің ұлттық тілінде ғана орын алады. Себебі, бұл ұстанымның философиялық мәні біз ойлаған, бүгінгі таңда біздің мемлекет қолдап отырған көп ұлттылық, толеранттылық және т.б. саяси көзқарастардан мәні әлде қайда тереңде жатырған болатын. Енді қысқаша осы мәселенің философиялық астарына тоқталсақ.

Әрбір халықтың өзіне тән ойлау мәдениеті болады. Олардың бұл ойлау мәдениеті оларды бір бірінен тек мәдениет тұрғысынан ерекшелеп қана қоймайды, сонымен қатар қоғамдағы әлеуметтік қатынастардан туындаған кез келген мәселені шешуде жүйелі идеяларды тудыруға зор мүмкіндігін береді, яғни әрбір ұлт өздерінің ойлау мәдениетіне сай шешім қабылдайды. Мысалы, экономикасы озық елдердің бірі Жапон халқының өздерінің ойлау мәдениетіне және ұлттық болмысына сай шешімдер қабылдауы кез келген салада, солардың ішінде білім саласында үлкен жетістіктерге ие болуда. Әрине, Жапон елін мысалға алған кезде халқының тоқсан пайыздан астам бөлігі бір текті халықтардан тұратындығын ұмытпау керек, бірақ бұл факт біз ойлаған идеяны жүзеге асыруда ешбір кедергі бола алмайды. Себебі, өркениетке ұмтылған қоғамның халқыда соған сай мәдениетті болуы керек. Бұдан шығатын қорытынды тұрғылықты халықтың мәдениеті жоғарылаған сайын жергілікті ұлттың мәдениетіне деген құрметіде арта түсуінің, сонымен қатар, туған жерге деген махаббат жергілікті халықтың мәдени құндылықтарын жатсынудан емес құрмет тұтудан басталатындығы заңдылық болып табылады.

Қоғамдағы орын алған мәселелерді шешудің басты тетігі ретінде «халық деген көп, көпте ес жоқ, ебін тапта жөнге сал» деп, қолына ел тізгінің ұстаған атқамінерлерге арнап Абай атамыз өз ойын айтады [1]. Расында, тобыр халықты жөнге салу, өркениетке жол көрсету осы билік тізгінің қолына ұстаған саяси элита өкілдерінде жатырғандығынбатыстың М.Вебер, В.Парето, Г.Моска және т.б. әлеуметтанушылары ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге барынша тырысып баққан болатын [2,3]. Ойшылдардың ойына сүйенер болсақ, қоғамды өркениетке жетелеуде саяс элитаның алар орны өте маңызды екендігіне ешбір күмән жоқ. Сондықтанда, жоғарыда айтылғандай қоғамның отыз жыл ішінде өркениетке қарай үлкен секірісті басынан кешірмеуінің ең басты себебіне осы саяси элитаның еңжарлығын, жауапсыз әрекеттерін айтуға болады. Саяси элитаның болмысы қандай талапқа сай болуы керек еді, деген сауалға былайша жауап беруге болады.

Саяси элитаға жан-жақты білімді болуы аздық етеді, сонымен қатар олардың бойында Алаш қайраткері Әлихан Бөкейханов атамыз айтқандай мінезде болуы шарт. Біздің саяси элитаның әлсіз жеріде осында жатыр. Олар заманауи білімдерді игергенімен рухын асқақтататын, шешуші сәтте басқа елдерге жаутандамай батыл, әрі нақты өзіндік шешімін айта алатын мінездің болуы, ол ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, тілі, ділі, діні үшін жанын құрбан ете алатын тұлғалардың ғана қолынан келетін құбылыс болмақ. Бодандықтың қамытын мойнына салған, алпысты артқа тастаған қазіргі аға буын ағаларымыздан бұндай мінезді көру ол сау ақылға қонбайтында дүние. Бұндай қасиеттегі саяси элитаның өкілдері олар бодандықтың қамыты мойнына

салынбаған, еркіндіктің дәмін татып, Абай атамыз айтқандай «көп айтса көндіге» салмай, өзінің сыни ойларымен сау ақылға бой алдырған, осы қоғамның сұранысына сай форматта ойлана алатын, отызды алқымдаған жас буын өкілдері болмақ. Бірақ оларға қойылатын ең басты шарт бар, соған тоқталсақ.

Қоғамымыздың болашағы, өсіп келе жатырған жас буын жеткіншектерге қойылатын басты шарт олар өз мәдени құндылықтарын жатсынбай, оларды бойларына сіңіруі тиіс. Олардың бойына ұлтымыздың мәдени құндылықтары формалды түрдегі, күнделікті күн тәртібіндегі пән ретінде оқытылып қана қоймай, жоғарыда айтылғандай мәселенің шешімі осы ұлттық құндылықтардың дұрыс игерілмеуінде жатырғандығын дәлелдей отырып, білім беру. Білім саласында ұлттық құндылықтарға байланысты маңызды ойлар мен қағидалар жүйеленіп, тілашар сыныбынан бастап жоғары оқу орнын бітіргенге дейінгі кезенді қамтитын бағдарламалық жоба ретінде орын алуы қажет. Қазақ ұлтының ел болуына өз ойлары мен еңбегін сіңірген тұлғалар олардың үлгі аларлық «идеалды типтеріне» айналуы қажет [4]. Жас буын жеткіншектер ұлттық құндылықтарды құраушы тіл, дін, діл тәрізді ұғымдарды сабақ барысында ой елегінен өткізіп қана қоймай, қоғамда орын алатын әлеуметтік қатынастардың алғышарты және ең қажетті функцияларының бірі деп ой түюі керек. Осы қажеттілікті тудыратын және жүзеге асуын ждаһаттап, қадағалап отыратын мемлекет тарапынан арнайы заңнамалар орын алуы тиіс.

Қорыта айтқанда тәуелсіз елдің кез келген, әсіресе білім беру саласындағы жүйесі міндетті түрде тәуелсіз болуы шарт. Нақтырақ айтқанда адамзатқа ортақ демократиялық құндылықтарды қолдай отырып, өз мәдени құндылықтарын ой елегінен өткізіп, оларды осы қоғамға сай жаңартып, әрбір жаңа ойдың ірге тасына айналдырып отыруы керек. Тек сонда ғана Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Мәңгілік ел» идеясы толық қанды жүзеге асады [5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Абай Құнанбаев өлеңдер жинағы. [Электронный ресурс]: [zharar.com>tags/абай құнанбаев өлеңдері/](http://zharar.com/tags/абай_құнанбаев_өлеңдері/)
2. Моска Г. Правящий класс. // Социс. –1994. – №10. – с. 190-194
3. Парето В. Компендиум по всеобщей социологии // Политология. Хрестоматия. / Сост. Мухаев Р.Т. – М., 2000. – 557 с.
4. ЛЕКЦИЯ № 10. Социология Макса Вебера. [Электронный ресурс]: [libma.ru>nauchnaja_literatura_prochee/obshaja](http://libma.ru/nauchnaja_literatura_prochee/obshaja)
5. Жолдау: Мәңгілік Қазақстан. [Электронный ресурс]: [abai.kz>post/18553](http://abai.kz/post/18553)

ЖАС ӨСПІРІМ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ЕШНИЯЗОВА ЖЕНИСКУЛ ЖЕТКЕРБАЕВНА

*Ү.Түктібаев атындағы № 24 орта мектебінің педагог-психологы
Қызылорда обылысы, Қазақстан*

Қазақстан 2030 стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазіргі уақытта оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ғылыми зерттеулердің алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр.

Бүгінгі жаһандану заманында әлемде орын алып отырған кең ауқымды қарыштап дамудағы өзгерістерге, сондай-ақ ақпараттық жаңару олардың шұғыл дамуы жиырма бірінші ғасырға жаңа білім мен соған сай түсінікті қалыптастыруды қажет етеді.

Білім беру жүйесінде тұлғаға бағытталған оқытудың оқу үдерісіне енуі мектепте бір жағынан мазмұнды, тәжірибеге бағытталған екінші жағынан қолжетімді және қызықты болуды көздейді. Мұғалімдер үшін білімді игерту маңызды болғанымен, бірақ қазіргі уақытта оқу үдерісінің басты мақсаты баланы сыни тұрғыдан ойлауға үйрету маңыздылығы арта түсуде. Болашаққа арналған заманауи білім беру жүйесі жылдам дамып келе жатқанда ақпараттар ағынына жедел жету қабілетіне негізделуі керек, демек, заманауи білім алынған ақпаратты түсіне білу және қолдану құқығын иеленеді.

Қазақстанның қазіргі даму кезеңі қоғам өмірінің барлық саласындағы терең өзгерістермен сипатталады. Осыған орай қазіргі заман адамға: өз іс-әрекетіне жауапты болу, әлеуметтік өзгерістер жағдайына тез бейімделе отырып, байыпты шешім қабылдай білу және т.с.с. жаңа талаптар қоюымен ерекшеленеді. Сондай елеулі өзгерістердің бірі – демократиялық-құқықтық мемлекет құру міндетін шешу. Мемлекеттік саяси-құқықтық қайта құрудың маңызды құрамдас бөлігі – адамның құқықтық мәдениетінің деңгейін көтеруге тікелей тәуелді. Өйткені, құқықтық мемлекетке азаматтардың жоғары саяси және құқықтық білімділігі, құқық бұзушылыққа қарсы тұра білу қабілеттілігі мен дайындығы тән.

Қазақстан Республикасының құқықтық мемлекет ретінде дамуы әрбір азамат бойына құқықтық құндылықтарды сіңіріп, құқықтық сананы қалыптастырудан көрініс береді. Өркениетті қоғам үшін қымбат қазына – адам, адамның бостандығы мен өмірі десек, бүгінгі жас ұрпақтың осы қымбат қазынаны бағалай білуі аса маңызды. Сол себептен құқықтық мәдениетті қалыптастырудың маңыздылығы да осыдан басталады. Оны қалыптастыру үшін жүйелі де мазмұнды тәрбие қажет. Осыған орай, құқықтық тәрбиенің

мақсаты – оқушыны мемлекет заңдары мен қоғамда өмір сүру ережелерін құрметтеуге, қоғам заңдылықтарын бұзуға төзбеушілікке, қоғамдық тәртіпті сақтауға тәрбиелеу болып табылады. Тұлғаның аталған сапалары болашақ қоғам азаматының құқықтық мәдениетінің мәнін құрайды. Құқықтық мәдениет қамтамасыз етілмеген жерде шынайы бостандық пен жеке тұлғаның қауіпсіздігі, азаматтық белсенділіктің болуы мүмкін емес. «Өркениетті қоғамда құқықтық мәдениет әр адамның жалпы мәдениетінің қажетті бөлшегі, әрбір лауазымды адамға қойылар кәсіби талап болып табылады. Тиісті құқық тәртібін орнықтырмайынша, біздің экономиканы реформалауымыз, қоғам өмірінде демократиялық қалыпты өлшемдерді бекітуіміз неғайбыл» деген Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың пікірі қоғамда құқықтық мәдениетті қалыптастырудың маңыздылығына аса назар аудартады [1].

Тұлға қалыптасуында сыни тұрғысынан ойлаудың Л.С.Выготский оқу және жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды қалыптастыру технологиясын зерттей келе «әрбір көрініс – бұл ішкі даулардың нәтижесі; ол адам бойындағы жаңа сілкіністі туындатады – дей келе оқушының бойындағы ойлау қабілеті сындарлы көзқарастарды салыстырмалы қолданғанда дамитындығына тоқталады. Д.Дьюи, Дж.Пиaget және Л.С.Выготскийдің еңбектерінде оқушы мен оқытушының шығармашылық ынтымақтастығы, оқушыларға кез келген материалға талдау жүргізуде шынайы еңбек нәтижесімен бірге шығармашылық көзқарастың дамитындығын дәлелдейді.

Жасөспірімдер өздерінің жалпы психофизиологиялық даму ерекшеліктері негізінде, ересектермен салыстырғанда өзге адамдардың ықпалына оңай түседі. Формальды емес топтың «лидері» ересектермен салыстырғанда жасөспірімдерге әлдеқайда көп ықпал етеді. Бұл жағдайда қылмысты болдыртпау, әрі оның алдын алу үшін әрбір топтағы «лидер» тұлғасын, оның топ мүшелеріне ықпал ету тәсілдерін және топ мүшелерінің «лидерге» деген қатынасын ескере отырып, дифференцияланған ыңғайда қарау қажет. Мұндай жасөспірімдерді ұжымдық әрекеттің қандай да бір түріне тартқан кезде жасөспірімге басшылық етуші жетекші, бастапқы уақытта сол жасөспірімнің өзі қалаған, оны орындаудан қанағаттану сезіміне ие болатын, әрі қоршағандарға өзін танытуға мүмкіндік алатын әрекетке тартуы тиімді.

Басқаша айтқанда, жасөспірімнің өзі жасөспірімдердің тікелей қызығушылығын парыз, міндет сияқты сезімдердің дамуын қатамасыз ететін, қарапайым еліктеу, қызықтыру сияқты тапсырмалармен толықтырып отыруы аса маңызды. Ескерте кететін жәйт, мұндай жасөспірімдерді ұжымдық әрекетке тарту арқылы ғана жағымды ықпал ету мүмкін, сонымен қоса қылмыстық топ құруына және осындай топқа бірігуіне жол бермеу жолдарын қарастыру қажет. Жасөспірімдер өздерінің психофизиологиялық қасиеттерінің толық деңгейде дамып-жетілмеуі және тұрақсыздығы негізінде, ересектердің және де тиісті мемлекеттік органдар мен ұйымдардың белсенді, мақсатты және қатаң түрде жүргізілетін қайта тәрбиелеу жұмыстарынсыз өз сана-сезіміндегі және жүріс-тұрыс әрекетіндегі кемшіліктерді өз бетінше шеше алмайды.

Сондықтан да, жастар мен жасөспірімдерге арналған әлеуметтік қызметтер кешенін, оның ішінде, әлеуметтік-психологиялық көмек орталықтарын, наркологиялық қызметтер, жасы кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға арналған әлеуметтік сауықтыру мекемелерін, заңдық көмек беру және демалыс орталықтарын жер-жерлерде көптеп құру өзінің тиімді нәтижесін берер еді. Қазақстан тәуелсіздікке ие болғаннан кейін егемен мемлекет пен оның азаматтарының өміріне тікелей тірек болатын барша құқықтық негізді қайта құру қажеттігі туды [3].

Жасөспірімдік дағдарыс – балалық шақтан ересектік өмірге өту шегі. Дағдарыс қанағаттандырылуы күрделі жаңа қажеттіліктердің туындауымен сипатталады.

Дағдарыс себептері:

1. Сыртқы факторлар: ересектердің үздіксіз бақылауы, қамқарлығы, ал жасөспірім мәселелерін өз бетінше шешуге ұмтылады.

2. Ішкі факторлар: ойлағанына қол жеткізуде кедергі жасайтын әдістер мен мінез сапалары (тыйымдар, әдеттер, ересектерге бағыну әдеті) [4].

Жасөспірімдік кезең – балалық шақтан ересектікке өтетін, үнемі қиын, дағдарыстық қақтығыстық деп сипатталатын адам онтогенезінің күрделі кезеңі. Жасөспірімдердің психикасы жас балалардың да, ересектердің де психикасынан өзгеше. Олар үшін импульсивтік, жоғары әсерленгіштік тән, олар қызбалыққа тез түседі, көңіл-күйі тұрақсыз, өз-өзіне сенімсіздік, өз әрекетінің дұрыстығына жиі күмәндану тән екендігі белгілі. Бұл сияқты құбылмалы психологиялық қасиеттер – жасөспірімдердің қылмыстық жолға оңай түсуіне себепші болады. Мұндай психологиялық қасиеттері негізінде жасөспірімдердің қылмыстық жолға түсуінің алдын алу үшін жасөспірімдердің бойында өзін-өзі ұстай білу, өз әрекетіне бақылау жасау, өз-өзіне, өзінің күшіне, қабілеттігіне сену сияқты сезімдерін қалыптастыру қажет. Әдетте, баламен тәрбие жұмысын жүргізу барысында (отбасында, мектепте және қоғамдық ұйымдарда) оларға өмірдің қандай қиын екендігін онда жақсылық пен жамандық араласып жатқандығы, тек жеңілдіктер ғана емес, қиындықтар да жиі кездесіп тұратындығы туралы айтыла бермейді. Балалар мен жасөспірімдерді жамандықтан үнемі қорғаштап отыру, өмірде кездесіп отыратын қиындықтар жөнінде сөз қозғамау, олардан жекелеген адамдар тарапынан жасалатын бейморальдық және қоғамқа қарсы әрекеттерді, әділетсіздік пен жалғандықты жасыру, мұндай құбылыстар кездескен жағдайда оған төтеп беріп, қажет болған жерлерде шыдамдылық білдіруге, қастандық әрекеттермен күрес жүргізуге тәрбиелемеу олардың тұлғасының әлсіздігіне, қиындыққа шыдай алмай теріс жолға оңай түрде түсуіне қиындықпен бетпе-бет кездескен кезде, олардың бойында өмірден түңілу сезімі қалыптасып, армандары мен сенімдерінің күйреуіне әкеп соғады.

Балалар мен жасөспірімдердің іс-әрекеттерінің негізгі түрлері – ойын, оқу, еңбек. Барлық жастағы оқушылардың іс-әрекеттерінің ерекше түрі – тілдесу, қатынасу (ортақтасу). Іс-әрекет сипаты бойынша белсенді (актив) және енжар (пассив) болуы мүмкін. Тіпті, құрттай ғана сәбидің өзі белсенді тіршілік

иесі болып көрінгенді қалайды. Ол жасына қарамай үлкендерге, қатарына қандай да талаптар қояды, төңірегіндегі кісілерге, заттарға, болып жатқан оқиғаларға өз қатынасын білдіруге тырысады. Уақыттың озуымен қоршаған орта және тәрбиенің ықпалы арқасында белсенділік көтерілуі де мүмкін, кейде төмендеуі де ықтимал. Мысалы, адам көп жұмыс істеуі мүмкін, бірақ іске құлықсыз, көңілі құламай, орындалуы қалай болса, солай - енжар. Әлбетте, мұндай іс-әрекет адамды жоғары нәтижелерге жеткізбейді. Дамудың тиімді болуы іс-әрекеттің белсенділігіне, көңіл-күй жарасымдылығына тәуелді. Адам таңдаған ісіне жан-тәнімен кірісіп, өзіндегі бар мүмкіндіктердің бәрін іске жұмылдырып, өзін кемелденген тұлға ретінде көрсете білуі қажет. Мұндай қызмет адамға қанағат ләззатын әкеліп, шабыт пен қуаттың көзіне айналады. Сондықтан да, іс-әрекеттің маңыздылығы оның өздігінен ғана емес сол әрекетте көрінетін тұлға белсенділігінің деңгейіне де байланысты. Белсенділік оқу барысында шәкіртке тезірек және табысты әлеуметтік тәжірибе топтауға мүмкіндік береді. Оның қарым-қатынас, тілдесу қабілеттерін дамытады, қоршаған болмысқа деген көзқарасын қалыптастырады. Баланың ақыл-парасатты дамуын танымдық белсенділік қамтамасыз етеді [5].

Ұлт ұрпағының болмыс-бітімін қалыптастыру, дүниетанымын жетілдіру мәселесі отбасынан бастау алады. Әрбір ұлт өкілінің өз ұрпағын өз ұлтының болмысына сай дамытып, жетілдіруі – бұл талдауға жатпайтын мәселе. Әр адам – адамзаттың жеке-дара өкілі болғанымен, өзіндік ерекшеліктері мен дараланады. Тұлғаның дамуы барысында отбасы мен мәдени ортаға лайықты оның дүниетанымы жетіледі. Адамдардың кейбіреулері дүниедегінің барлығы қарама-қайшылықта болады» деседі, енді біреулері «Әлемде үйлесімділік пен келісім болса, даму жоғары деңгейдегі жетістікке жетеді» деп тұжырымдайды. Адамның сан қырлы әлемін танып-білуді, ұрпақ өмірге келмей тұрып, ана құрсағында бастау алатынын, яғни, болмысы қалыптасу үшін қам-қарекет жасау керектігін әрбір әке-шеше жете ұғынуы қажет. Тұлғаның рухани жетілуі үшін, ең алдымен, рухани саналылықты меңгереді [7].

Тұлғаның рухани санасы өмірдің мәнінің өзінің өмірдегі орнын, өз тағдырын халықтың тағдырымен ортақ деп түсіну қабілетін дамыту, отбасы мүшелерінің арасындағы сыйластық, ұғынысуды сезінуі абзал. Психолог-мамандар ата-аналарға сәби дамуының бастауы мына факторлардан тұратынын ұғындырса тиімді болады. Олар: биологиялық - туа және жүре-бара берілетін ерекшеліктер; әлеуметтік – бала өсіп жетілетін рухани орта. Баланың ата-анасымен осы жұмыстарды жүргізе отырып, нәтижесін білу үшін психологиялық-педагогикалық мінездеме құрастыру қажет. Бұл диагностикалық кестеде әр баланың пәндер бойынша үлгерімі, материалды қабылдауы, ойын дәлелдеуі, ұштастыра білуі, этикалық, эстетикалық талғамы, қабілеті, өз ісіне жауапкершілігі көрсетіледі. Жазушы-педагог Ж. Аймауытов: «Баланы тәрбиелеу үшін әрбір тәрбиешінің өзі тәрбиелі болуы керек. Себебі, бала айтып ұқтырғаннан гөрі, көргеніне көп еліктегіш келеді. Солай болған соң балаға не жақсы мінез болсын, іспен көрсету керек», - дейді. [8].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Садықова Ж. Құқық бұзуға бейім жасөспірімдердің мінез-құлық түрлері. «Девиантология» журналы, Алматы, 2010. – 38-40 б.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы: Жеті жарғы, 1998-100 б.
3. Д.И. Ордагулова, Л.О. Баймолдина ҚазҰУ хабаршысы. Психология және социология сериясы №2 (29), Алматы, 2010, 33-37 б.
4. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. (Оқулық) Тараз. ТарМУ, 2003
5. Өстеміров Қ., Айтбаева А, Қазіргі білім беру технологиялары, Алматы, 2006ж.
6. Әлімбекова А.С. Білім беруді жаңаша ұйымдастыру тәжірибесінен //Білім-Образование.// №2(8), 2002
7. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. Алматы, 2000, 16 б.
8. Тұрлыханова М. Педагогикалық технологиялар оқу үрдісінде. Алматы, 2000. – 21 б.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

ЖАНСУГУРОВА НАЗЫМ ЖАНАБАЕВНА

*учитель русского языка и литературы
средней школы №6 им. Г.Актаева
город Актобе, Республика Казахстан
zhansugurova71@mail.ru*

Наше время – время больших перемен в системе образования. Современное образование в Казахстане должно обеспечить успешность становления личности, способной решать социально-экономические проблемы.

В документах ЮНЕСКО кратко сформулированы задачи общего образования в XXI веке:

- научить учиться (учиться познавать),
- научить создавать (практическая направленность обучения),
- научить жить (культура дома, технологии ведения дома, здоровый образ жизни),
- научить жить вместе (культура человеческих отношений, уважения к младшим, ровесникам, старшим, людям других национальностей и вероисповеданий).

Новые параметры обучения и воспитания подрастающего поколения выдвигают новые задачи, требуют кардинального пересмотра традиционных методов преподавания. У учителя есть возможность выбрать методы и технологии обучения, которые наиболее оптимальны для построения и конструирования учебного процесса.

Школа должна готовить детей к жизни, и поэтому развитие творческих способностей учащихся является важнейшей задачей современной школы. Многие педагоги осознают, что истинная цель обучения - это не только овладение определенными знаниями и навыками, но и развитие воображения, наблюдательности, сообразительности. Чаще всего мне помогает в решении этих задач использование игровых технологий.

Игровые технологии

Игровые технологии в воспитании и обучении, пожалуй, самые древние. Возможно, именно поэтому дидактическая игра остаётся очень действенным методом для развития и совершенствования познавательных, умственных и творческих способностей детей. Игра приоткрывает ребёнку незнакомые грани изучаемой науки, помогает по-новому взглянуть на привычный урок, способствует возникновению у школьников интереса к учебному предмету, значит, процесс обучения становится более эффективными.

Целью обращения к игровым технологиям на уроке русского языка является приобретение конкретных практических навыков, закрепление их на уровне методики, перевод знаний в опыт.

Дидактические игры позволяют:

- повысить степень вовлеченности учащихся в учебно-творческую деятельность;
- помочь учащимся проявить способности и активность (в особенности при их самостоятельной деятельности по подготовке конкурсных заданий и вопросов);
- создать условия стимулирования интеллектуального потенциала ученика;
- расширить кругозор, закрепить знания, в том числе по многим школьным предметам;
- развить находчивость, смекалку, пробудить интерес к различным областям науки, техники, искусства;
- повысить у многих учащихся уверенность в себе;
- научить каждого ученика отстаивать свою точку зрения;
- помочь раскрытию таланта;
- развить чувство товарищества и взаимовыручки;
- развить умение объективно оценивать свои силы и возможности, играющие важную роль в стимулировании интеллектуального роста школьника;
- воспитывает качества творческой личности: инициативу, настойчивость, целеустремлённость, умение находить решение в нестандартной ситуации.

Дидактические игры давно заняли прочное место в практике проведения уроков русского языка. Но время не стоит на месте. Современная жизнь предъявляет всё более высокие требования к ученику как личности. Значит, необходимо перевести дидактическую игру на качественно новый уровень, сделать её творческой.

Находясь в постоянном поиске, стараюсь подходить творчески к учебному процессу, я, как педагог, хочу видеть в каждом ученике будущего писателя, художника или просто доброго, любящего человека. Для этого приучаю своих учеников выполнять задания в своём неповторимом варианте, развивая тем самым самостоятельность, активность, инициативу. Стараюсь вводить в урок такие формы работы, которые были бы доступны и интересны каждому. Таких форм существует множество, но одной из самых благодатных была и остаётся игра.

Игра должна соответствовать возрасту детей, быть увлекательной, способствовать умственному и духовному развитию. Ведь в игре дети активизируются, у них развивается умение переключаться с одного вида работы на другой, они учатся выступать в команде. Участие в игре приносит чувство удовлетворения от познавательной деятельности.

Какие же игры можно предложить детям?

Приведу некоторые дидактические игры и игровые приемы, которые я применяю на своих уроках.

Игра «Верить – не верить»

Учитель читает фразу, а учащиеся должны, либо согласиться с высказыванием, либо нет, например:

1. Имена прилагательные изменяются по родам, по числам, по падежам.
2. Имена прилагательные зависят от глаголов, к которым они относятся.
3. Имя прилагательное – часть речи, которая обозначает действие предмета.
4. Имена прилагательные отвечают на вопросы какой? чей?

Игра «Ромашка»

Каждый лепесток ромашки содержит определённое задание или вопрос по изученной теме. При помощи этой игры можно сделать более интересным и увлекательным, например, опрос домашнего теоретического материала.

Игра «Найди лишнее слово»

Задание: Найдите лишнее слово и запишите в тетрадь.

- Существительное, глагол, подлежащее, местоимение.
- Дополнение, определение, сказуемое, обстоятельство.
- Побудительное, вопросительное, восклицательное, повествовательное.

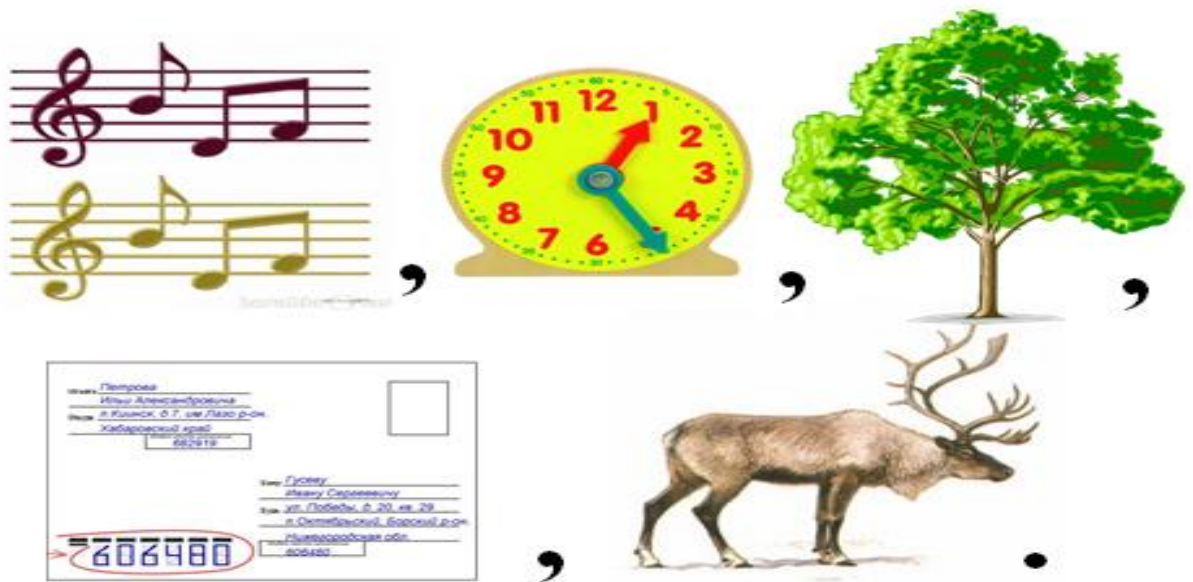
Докажите, что именно это слово лишнее.

Образец ответа: Прилагательное, существительное, глагол, подлежащее, местоимение. Лишнее слово – «подлежащее».

(Ученики объясняют, что все слова кроме этого являются частями речи, а подлежащее – это главный член предложения. Вместе со сказуемым составляют грамматическую основу предложения.)

Игра «Грамотей»

Задание: Внимательно рассмотрите слайд, запишите слова. Определите количество букв и звуков.

Ноты, часы, дерево, письмо, олень.

Игра «Не подведи свой ряд»

Задание: Внимательно рассмотрите слайд. Первый ряд записывает существительные женского рода, второй - мужского рода, третий - среднего рода.

«Немой диктант»

Школьники любят писать так называемые «немые» (в методической литературе их называют картинными) диктанты. При проведении картинных диктантов учитель не произносит слова, а лишь показывает учащимся картинку с изображением предмета. Учащиеся, посмотрев картинку, мысленно воспроизводят слово, называющее изображенный предмет, и пишут его. Такой вид диктанта целесообразно проводить после изучения слов определённой лексической темы, когда учитель хочет выяснить, насколько понятно учащимся лексическое значение слов и как усвоено их написание.

На уроках русского языка и литературы большой интерес у ребят вызывает работа с картинкой. Для этого можно использовать серии картинок, иллюстрации сказок, картины природы, просто один цветок или неживой предмет. Ведь красочная содержательная картина оказывает на ребенка глубокое эмоциональное воздействие, обогащает его мысли и чувства, побуждает к высказыванию, поэтому так важно применять компьютерные технологии при создании заданий.

Используя игровые технологии на уроках русского языка, убеждаюсь, что активность учеников повышается, появляется интерес к русскому языку, желание узнать новое, быть победителем. Применять игровые технологии можно не только в начальных классах, но и на любой ступени обучения.

Список использованной литературы:

1. Федорович С.В. Игры на уроках русского языка. – «Русский язык в Казахстанской школе». – 2008. – №3 – с. 50-54.
2. Калугин М.А., Новоторцева Н.В. Развивающие игры для младших школьников. Кроссворды, викторины, головоломки. Популярное пособие для родителей и педагогов. – Ярославль: Академия развития, 1997. – 224 с.
3. Бадамбаева Г.А., Кабдолова К.Л. Русский язык. Сборник диктантов и статей для изложений в начальных классах общеобразовательной школы с казахским языком обучения: Пособие для учителей. – Алматы: Атамұра, 2000. – с. 6

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ (ИКТ) В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

ЖАНГАЛИЕВА ШОЛПАН СЕРІКБАЙҚЫЗЫ

*учитель русского языка и литературы средней школы №6 имени Г.Актаева,
город Актобе, Актюбинская область
sholab@inbox.ru*

Компетентность в области информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) является одной из приоритетных целей образования. Возможность ее формирования напрямую связана с активной деятельностью школьника в информационной компьютерной среде. Использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в учебном процессе является актуальной проблемой современного школьного образования.

Использование информационно-компьютерных технологий открывает для учителя новые возможности в преподавании своего предмета. Изучение любой дисциплины с использованием ИКТ дает детям возможность для размышления и участия в создании элементов урока, что способствует развитию интереса школьников к предмету. Внедрение ИКТ в образовательный процесс призвано повысить эффективность проведения уроков, освободить учителя от рутинной работы, усилить привлекательность подачи материала, осуществить дифференциацию видов заданий, а также разнообразить формы обратной связи.

Сегодня необходимо, чтобы каждый учитель по любой школьной дисциплине мог подготовить и провести урок с использованием ИКТ, так как теперь учителю представилась возможность сделать урок более ярким и увлекательным. Использование ИКТ в учебном процессе - один из способов повышения мотивации обучения. ИКТ способствуют развитию творческой личности не только обучающегося, но и учителя, помогают реализовать главные человеческие потребности - общение, образование, самореализацию.

Урок с использованием ИКТ - это урок наглядный, красочный, информативный, такой урок экономит время учителя и ученика, позволяет ученику работать в своем темпе, позволяет учителю работать с учеником дифференцировано и индивидуально, дает возможность оперативно проконтролировать и оценить результаты обучения.

Информационные технологии, как правило, рассматривают в трех аспектах:

- как предмет изучения;
- как средство обучения;
- как инструмент автоматизации учебной деятельности.

Для педагога при использовании ИКТ на уроках открывается ряд возможностей: компьютер берет на себя функцию контроля знаний, помогает

сэкономить время на уроке, богато иллюстрировать материал, трудные для понимания моменты показать в динамике, повторить то, что вызвало затруднения, дифференцировать урок в соответствии с индивидуальными особенностями каждого ученика.

ИКТ может применяться следующим образом:

- для подготовки раздаточных материалов;
- в качестве мультимедийного сопровождения урока;
- компьютерное тестирование и др.

Психологи отмечают, что современные дети информацию на экранах мониторов, ноутбуков, проектора, телевизора воспринимают намного лучше, чем печатную книжную информацию. Поэтому в процессе обучения, как правило, повышается интерес учащихся к урокам с использованием ИКТ.

Организовывая урок с использованием ИКТ, нужно учитывать следующие факторы:

- уровень подготовки класса,
- методическую цель урока,
- тип урока,
- готовность учащихся к виду учебной деятельности,
- санитарно-гигиенические требования, которые регламентируют возможность применения компьютеров в учебном процессе с учетом возрастных особенностей учащихся.

Процесс внедрения новых информационных технологий в образование в целом дал свои положительные результаты: увеличился объём образовательных ресурсов в интернете, повысилась активность учителей и школьников в использовании ресурсов и возможностей интернет.

При использовании интернет-технологий появляется возможность:

- развивать навыки работы с информацией;
- познакомить учащихся с разнообразными способами изложения материала и наглядного оформления мыслей;
- научить находить информацию в различных источниках;
- выделять в информации главное и второстепенное; упорядочивать, систематизировать;
- развивать критическое мышление учащихся;
- развивать навыки самообразования;
- создавать собственные информационные прототипы и продукты.

Современная школа с успехом использует средства Интернет в дистанционном обучении учителей и учащихся.

Можно выделить следующие преимущества дистанционного обучения через Интернет:

- возможность заниматься в удобное для себя время;
- одновременное обращение большого количества обучающихся ко многим источникам учебной, общение через сети друг с другом и с преподавателями;

- использование в образовательном процессе современных информационных и телекоммуникационных технологий, способствующих продвижению человека в мировое информационное пространство;
- социальное равноправие (равные возможности получения образования у всех желающих);
- стимулирование самостоятельности в обучении.

Использование ИКТ в преподавании различных предметов школьного курса невозможно без достаточной технической базы, соответствующего программного обеспечения и подключения к сети Интернет и достаточных умений работы с компьютером самого учителя.

Роль телекоммуникаций необычайно велика и при дистанционном обучении, при участии в дистанционных конкурсах, олимпиадах, в процессе участия в которых происходит продуктивная познавательная деятельность детей.

Образовательный процесс на современном этапе должен обеспечивать формирование творческой личности, готовой к деятельности при широком распространении и внедрении во все сферы деятельности ИКТ. В процесс обучения проникают и все больше применяются элементы дистанционного обучения (дистанционные олимпиады, конкурсы, курсы и т.д.). Средства ИКТ являются инструментом, не только доставляющим учащимся различные знания по информатике, но и средствами, усиливающими творческие возможности обучаемого, возможности проводить исследования, выполнять задания-проекты. Более того, возможность телекоммуникационного доступа к мировым информационным ресурсам достаточно эффективно влияет на личностное восприятие учащимися, обучаемыми окружающей среды.

Самостоятельность учащихся при работе в Интернет (поиск информации, выполнение проектов, участие в дистанционных конкурсах, олимпиадах) позволяет рассматривать глобальную компьютерную сеть работы с Интернет как инструмент познания и саморазвития, что, в свою очередь, способствует проявлению социальной активности учащегося.

Общая информационная культура общества неразрывно связана с эффективностью внедрения ИКТ в процессы школьного обучения. Использование интернета учителем ставит ряд проблем, решение которых зависит от эффективного взаимодействия ряда субъектов науки и практики: создателей образовательных порталов и обучающих программ, методистов и учителей для организации образовательной деятельности в условиях информационного общества.

Использование ИКТ – мощное средство для создания оптимальных условий работы на уроке, но оно должно быть целесообразно и методически обосновано. ИКТ следует использовать только тогда, когда это использование дает неоспоримый педагогический эффект и ни в коем случае нельзя считать применение компьютера данью времени или превращать его в модное увлечение.

Литература:

1. Бабич И.Н. Новые образовательные технологии в век информации / Материалы XIV Международной конференции «Применение новых технологий в образовании». – Троицк: Фонд новых технологий в образовании «Байтик». – 2003. – с. 68-70
2. Лямзин Д.В. Использование ИКТ в учебном процессе // Материал из Letopisi.Ru. «Время вернуться домой».
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е.С.Полат. – М., 2000

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫН ДАМУДА ҚАЙДЗЕН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

ЖАНАР ОРЫНБАСАРҚЫЗЫ ӘМІРҒАЛИ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
zhanar.amirgali@gmail.com

Innovatsiia degen ne? «Innovatsiia» aғылshyn tilinen а́ydarғанда (Innovation) «novatsiiaға kirispe» degendi bildiredi. Bul termin mádeni antropologiyada pаida boldy. Ol bir mádeniet jetistikterin saýda, та́yar alması úrdisterine pаidalаны, а́yдары degendi bildiredi. «Innovatsiia» termini antropologiyadan ekonomikaға, sonan soñ pedagogikaға kóship, oqytý men tárbie júiesindegi, oqytý ádistemesindegi bilim berý mekemeleriniñ praktikalyq nemese ғылыми áreketinde тындаған túrli ózgeristerdi zerttedi [2, 34-b.]. 50-jyldardyñ aiaғында Germaniyada, AQSh-ta jáne тағы басqa elderde pedagogikalyq jańalyqtardy oqý jáne qorytý ortalyғы pаida bolyp, bilim berý salasynyñ jańalyqtaryna baılanysty arнай basylymdar shyға bastady (mysaly, «information at innovation in education Educational innovation in the United States» jáne basqalar). Bizdiñ elimizde dál osyндаi úrdister júrip jatty. Alaıda olar basqasha ataldy. А́ngime pedagogikalyq tájiribeniñ taratylýy тыraly, bilim qyzmetkerleriniñ ony pаidalаныға daıyandyғы тыraly jáne usynylған jańalyqtardyñ jańalyғы, olardy baғalaý táilderi тыraly bolady. Ádette, innovatsiia dástúrli máselelerdi jańasha sheshý nátiyesinde, faktilderdi uғыny jáne jinaqtaý úrdisiniñ uzaqtyғы nátiyesinde pаida boldy. Qazirgi kezdegi innovatsiianyñ kóbi tarihi tájiribemen tyғyz baılanysty jáne onyñ ótken ýaqytta belgisi, uqsasy bar. Bul innovatsiialyq úrdistiñ belgili tujyrymdarға saikes keletin jáne belgili bir jaғdailarға ózekti jáne beıimdelgen, belgili bir maqsatqa baғыttalған jáne qazirgi zamanғы ideianyñ quryly, ornығы, qoldаны jáne joiylý úrdisi ekenin túsinýge múmkindik beredi. Ol jańalyqtar kiretin júieniñ sapaly jaqsarýyna baғыttalған, oған qatysýshylardy yntalandyrady jáne olardyñ kózqarastaryn jańalyqtar turғыsynan ózgerdedi. Innovatsiialyq bilim berý úderisiniñ negizinde pedagogikanyñ eki basty máselesi jatyr:

–pedagogikalyq tájiribeni zertteý máselesi;

– psihologua men pedagogika gylymynyń jetistikterin tájiribege jetkizý máselesi.

Bilim berýdegi innovatsualyq úderistiń nátiyesi teorualyq jáne tájiribelik jaǵynan jańalyqtardy qoldaný bolyp tabylady. Bilim berý júesinde innovatsua bilim berý maqsatyna jańalyqtar engizý, jańa mazmundy jańa tásilder men tájiribeler jáne bilim berý formalaryn qaita jasaýdy, jańa pedagogikalyq júeni engizý jáne taratýdy, mektepti basqarýdyń jańa tehnologialaryn jasaýdy, damytýdy jáne mektep jańa bilim berý baǵytyn ustanǵanda, onyń maqsaty, mazmuny, ádisi jańa talaptarǵa saı bolýyn jobalady. Olardyń damýyn eki faktorǵa bólip qarastyramyz:

1. Obektivti faktorlar – innovatsualyq áreketiń qarqyndy damýyna jaǵdai jasaý jáne onyń nátiyelerin qabyldaýdy qamtamasyz etý.

2. Sýbektivti faktorlar – innovatsualyq úderis sýbektisimen tyǵyz bailanysty. Innovatsualyq úderis sýbektilerine ǵalym-pedagogter, muǵalimder jáne bilim berý salasynda innovatsuaǵa baǵyttalǵan áreketiń basqa da qyzmetkerleri jatady [1, 65-b.]. Joǵary bilim berýdegi innovatsualyq úderisterdiń qarqyndy órleyi XX ǵasyrdyń sońy men XXI ǵasyrdyń basy qazaqstandyq bilim berý júesindegi qarqyndy ózgerister kezeńi bolyp tabylady. Bul bilim sapasyna qoıylatyn talaptardyń ózgerýine bailanysty syrtqy faktorlardyń áserinen týyndap qana qoıǵan joq, sonymen qatar damý tendentsiasyn týdyratyn ishki qarama-qaisylyqtardan týyndap otyr. Sheteldik ýniversitetterdegi atalǵan problemalar Qazaqstanda gylymı innovatsualyq sferany basqarý qurylymdaryn qoldaný qajettiligi jóninde qorytyndylaǵa múmkindik beredi. Joǵary oqý ornynyń innovatsualyq ortasy qoǵam damý qarqynynyń ósýi ózgermeli jaǵdaıǵa beıim adamdy dalarlaýdy talap etedi. Qyzmetkerlerdi daryndaı men olardyń kásibi biliktiligin arttyrýdy anyqtaityn ekonomika jáne basqa salalardyń damý dinamikasy túlekterdiń boıynda úzdiksiz bilim alýǵa degen talap pen qabiletti qalyptastyrý qajettigin týdyryp otyr. Qazirgi qoǵamǵa derbes, óz bolashaǵyna jaıapkershilik ala alatyn, shyǵarmashyl, óz damýyna qundylyq retinde qaraityn, úzdiksiz bilim alýǵa qabiletti adamdar kerek. Qazaqstannyń bolashaǵy bilim sapasyna bailanysty anyqtalady, álemdik tájiribe kórsetip otyrǵandaı, qoǵamnyń bilim berýge joǵary mán bermeı kóptegen máselelerdi sheshýi múmkin emes degen túsinik qoǵamdyq sanada qalyptasyp keledi. Osyǵan oraı, «Bilim týraly zań» (2007 jyl) jáne «Gylym týraly zań» (2011 jyl) qabyldandy. Qazaqstan Respýblikasynyń bilim berý salasyndaǵy Zańdary Qazaqstan Respýblikasynyń Konstıtýtsiasyna negizdeledi. Osy Zań jáne Qazaqstan Respýblikasynyń ózge de normativtik-quyqytyq aktilerine saıkes memlekettik saıasat ustanymdary aıqyndalady. Onda «Joǵary oqý orny júzege asyratyn qyzmettiń negizgi túri bilim berýmen qatar: gylymı, gylymı-tehnikalyq jáne innovatsualyq qyzmet, onyń ishinde zuatkerlik menshik obektilerine quyqyty iske asyrý, sondaı-aq gylymı-zertteý jáne tájiribelik-qurastyrýshylyq jumystardy júrgizý bolyp tabylady» dep aıqyndalǵan. Bilim berý tájiribesi kórsetip otyrǵandaı, ýniversitet jumys isteý rejiminde bolyp qala almaıdy, qoǵam talabyna saı jáne yaqyttan artta qalmas úshin ýniversitet sapaly ózgerýi qajet. Ari ózgerý shegine qarai ol únemi qoǵamnyń áleymettik tapsyrysın oryndap otyrýy qajet. Ýniversitetke kórsetilip jatqan syrtqy qysym jáne damý úshin paida bolǵan jańa múmkindikter onyń

ishki júesinde qysymnyń paida bolýyna alyp keledi. Bilim berý qyzmetin tutynýshylar ýniversitetke joǵary ári jańa talaptar qoiady jáne kóp jaǵdaida qanaǵattana bermeidi. Bilim berý qyzmetine tutynýshylardyń únemi suranystaryn ózǵertýi, sonymen birge qarjylyq qyndyqtar ýniversitettiń bilim alýshy men ata-ana arasyndaǵy básekelestigin týdyrady. Qazirgi tańda ýniversitetiń mártebesi ondaǵy innovatsıualyq ózgeristerge bailyasty bolyp otyr, iaǵni oqytýshylardy baǵalaý da olardyń innovatsıualyq belsendiligine bailyasty júredi. Innovatsıualyq is-áreketke qoiylatyn shekteýlerdiń azaiýy bilim berý júesinde aýqymdy innovatsıualyq qozǵalysty týyndatyp otyr. Ýniversitetiń damý bolashaǵyna jańany óndeý men taratý úderisi úlken áserin tıgizedi. Basqa ýniversitette týyndap jatqan bilim berý júesindegi jetistikter men óndemeler, pedagogikalyq tájiribe ýniversitetiń damýyna myqty túrtki bolyp tabylady. Bilim berýdegi innovatsıualyq tehnologıualar bilim alýshylardyń óz betinshe jumysyn belsendirýge jáne ony máseleniń sheshimin tabýda qoldanýǵa, zertteýge, áriptestikke baǵyttalǵan. Olardy qoldaný stýdent-oqytýshy júesindegi basqa sapaly ózara áreketi talap etedi. Ýniversiteti jańartý, bilim berý tımdiligin arttırý joldaryn izdestirý kóptegen baǵyttar boıynsha júzege asyrylýda:

- damyta oqytý pedagogikalyq júesi endirilýde;
- jeke pándardi kóptegen nusqalardyń ishinen tańdaý arqyly tereńdetip oqytý júrgizilýde;
- saralap jáne jekelep oqytý negizinde kóp deńgeili oqytý júzege asyrylýda;
- oqytý úderisinde modýldik júe iske asyrylýda jáne t.b. [3, 92-b.].

Jańa bilim berý úlgileriniń óristeýi jańa tıptegi ýniversitetterdiń paida bolýyna alyp keldi. Jańa tıptegi ýniversitetterdiń paida bolýy ýniversitetiń pedagogikalyq júesiniń aýqymy jáne kúrdeliligi jaǵynan túrli ózgeristerdi aıqyndaıdy. Jańany endirý tıpiniń keń taraǵan túri bilim berý baǵdarlamalarynyń mazmuny nemese tehnologıualarynyń ózgerisi bolyp tabylady. Olar negizgi maqsat pen mindetterine bailyasty; súnenetin tuıyrymdamasyna bailyasty; qoldanylatyn oqytýdy uıymdastırý formasyna bailyasty; oqytý ádisteriniń basymdyǵyna bailyasty ereksheledi. Sonymen qatar kóptegen diagnostikalyq tehnologıualar qoldanylýda (monitoring, testileý, saýalna, reıtingter jáne t.b.). Qazirgi tańda innovatsıualyq tehnologıualardan keńinen tanymaldyq tanytqan oıyn tehnologıualary, máselelik oqytý, jeke oqytý tehnologıuasy, ózin-ózi damytý tehnologıuasy, tulǵalyq baǵdarlangan damyta oqytý tehnologıuasy, shyǵarmashylyq qabileterdi damytý tehnologıuasy, toptyq jáne ujymdyq tehnologıualar, kompiýterlik tehnologıualar jáne t.b. Keibir ýniversitetterde modýldik oqytý tehnologıuasy júzege asyrylýda, bul dástúrlı oqytýdyń balamasy retinde týyndady. Modýldik oqytýdyń máni bilim alýshy belgili bir modýlmen jumys isteý barısynda óz betinshe ne basqanyń kómegimen anyqtalǵan maqsattarǵa jetedi. Modýl – bul oqytýdyń mazmuny men ony meńgerý tehnologıuasy biriktirilgen qyzmet aıasy bolyp tabylady. Modýlder jeke bilim alýshymen jekeshe jumys isteýge, olardyń qarym-qatynas formasyn ózǵertýge múmkindik beredi. Respýblikamyздаǵy Ál-Farabı atyndaǵy QazUÝ-dyń jumys sapasyn úzdiksiz jetildirýge engizilgen «Kaidzen» júesi de zor yqpal jasap otyr. Oǵan ýniversitetiń barlyq oqytýshylary, qyzmetkerleri jáne stýdentter tolyq tartylǵan. Ýniversitet ujymynyń jańarý men jańǵyrý jolynda eńbekteri óziniń

algashqy jemisterin berý-de. Quacquarelli symonds (Qs, Ulybritannia) agenttiginin zertteýlerine sáikes 2011 jyly Ál-Farabı atyndaǵy QazUÝ úzdik sekiris jasady. Dúnejúzi deńgeindegi ýniversitetter kórsetkishi boıynsha bir jyl ishinde álemdik top-ýniversitetter reitinginde birden 200 orynǵa joǵarylap, 401-450 dárejege endi. Bul rette Ál-Farabı atyndaǵy QazUÝ álemdik úzdik ýniversitetterdiń ortańǵy bóligine jaqyndaǵan Ortalyq Aziadaǵy tuńǵysh ýniversitet bolyp tabylady. Ótken ǵasyrdyń 60-jyldarynyń ózinde-aq Japonıada jai sapa men ónimdilikten de keń uǵymdy qamtıtyn “kaidzen” tujyrymdamasy jasalǵan bolatyn. “Kaidzen” uǵymy ózine taýarlyq óndiristiń basqa da, mysaly, sapaǵa jappai baqylaý sınaqty elementterin, jańashyldyq usynystar júesin, sapa úirmelerin, kem-ketiksizdikti jáne t.b. qamtıdy. Japon menedjmentiniń ereksheligi – jetistikke qol jetkizýdegi aıqyndaýshylardyń biri retindegi nátijesine qaramastan, úderiske barlyq qyzmetkerlerdiń qatysýy bolyp tabylady. «Kaidzen» strategıiasy máni tártipteme jáne úderister nátijeliligini, usynylatyn qyzmetter sapasyn arttırýǵa, eńbek jaǵdaiyn jaqsartýǵa baǵyttalǵan ujym músheleriniń idealaryn iske asyrýda jatyr. «Kaidzen» strategıiasy árbir jeke qyzmetker deńgeinde idea usynıdy jáne ony ázirleýdi uıǵarady, bul onyń nátijeliligini, tiimdiligini jáne nátijeler sapasyn jaqsartý maqsatynda qandaı da bir úderisti nemese tártiptemeni jańǵyrtýǵa nemese óntailandyruǵa baǵyttalady. Idea tómendegidei maqsattarǵa járdemdesý kerek:

- qandaı da bir úderistiń nemese tár-tiptemeniń tiimdiligi men nátijeliligini arttırýǵa, sondaı-aq bulardyń nátijeler sapasyn jaqsartýǵa;
- kórsetiletin qyzmetter jáne óndiriletin ónimder qundylyǵyn arttırýǵa;
- qolda bar tehnikalyq quraldar men re-sýrstarıy tehnikalyq jaǵynan jańǵyrtýǵa ne-mese tiimdi pıdalanýǵa;
- kez kelgen deńgeide basqarıdy je-tildirýge;
- jumys ornyndaǵy eńbek jaǵdaiyn jáne qaýipsizdigini jaqsartýǵa, tiimdi ádistemeler engizýge;
- qyzmet kórsetý jáne ónim óndirý shyǵyndaryn únemdeýge;
- kez kelgen deńgeide úderister jáne tártiptemeler sapasy túraly obektivti aqparat alýǵa.

«Kaidzen» strategıiasy myna algoritm boıynsha júzege asyrylady: «josparla – júzege asyr – tekser – yqpal et» [2, 74-b]. Bul strategıia únemi innovatsıalyq áreketpen qatar júretini sózsiz. AQSh-ta memleket ǵylym men bilim qyz-metterin qarjylandyrıdy jáne olardyń mártebelerin qoldaıdy óz jaıapkershiligine aldy, al biznes ony tájiribede júzege asyrıy qyzmetin atqardy. Joǵary mektep pen qoǵam arasynda qarym-qatynas qalyptasty, ıaǵni ýniversitet bilikti maman dıarlaıy arqyly qoǵamǵa qyzmet etedi. Biraq bul joǵary mártebe ýniversitet áreketin belgili bir shekteýge alyp keledi. Joǵary mektep mekemeleriniń tabys alyp keletin is-áreket túrine qatysýy, «qoǵamdyq» uıym mártebesin joǵaltýǵa septigin tıgizedi. Bul ýniversitetterdiń innovatsıalyq jáne kásipkerlik áreketine shekteý týyndatady. Ýniversitetter kez kelgen kommertsıalyq qurylym úshin naryqtyń qalyptasýyna áser ete almaıdy: onyń alǵan nátijeleri búkil qoǵamǵa jáne de kez kelgen salyq tóleyshige qoljetimdi bolıy qajet. Mundaı kózqaras AQSh-ta keńinen qoldaı tapqan ustanymǵa negizdelgen: memleket óz qoǵamyna paidaly jumysty ǵana qoldaıǵa

quzyrly. Qyzmetterdi bulai bólý gylymi-tehnikalýq úderistiń barlyq qatysýshylarymen ózara moyndalǵan, ol ásirese gylym salasynda júzege asady, sebebi jas zertteýshilerdiń múmkindikterin qoldanýǵa múmkindik beredi. Oqytý úderisimen tyǵyz bailanysqan zertteý baǵdarlamasy bar ýniversitetter «zertteý» ataǵyn aldy jáne barlyq damyǵan elderdiń óndiris aimaǵynda úlgi boldy. Eýropalyq el-der XX ǵasyr basynda zertteýdi uıymdastyrýda «germandyq» júzege súense, sol ǵasyr sońynda amerikalyq zertteý ýniversitetteri júesine kóshti. Bilim tek dárister, seminarlar jáne oqýlyqtar arqyly berilip qoımaıdy, bul sol bilim qoldanylatyn aiasymen bailanysty. Ony tek birikken is-áreket nátjesinde júzege asyrýǵa bolady. Bilim tikelei shyǵarmashylyqpen bailanysty, shyǵarmashylyq jańany týyndatsa, jańalyq adam qatynasýynsyz júzege aspady. AQSh-ta zertteý ýniversitetteriniń jandanýy XX ǵasyrdyń II jartysynda irgeli zertteýdi federaldy úkimettiń belsendi qoldaý saiasatymen bailanysty. Bul jaǵdai 1990 jyly kúrt ózgerdi, onda federaldy úkimet biýdjettik kúizeliske bailanysty ýniversitettik zertteýlerge qatysýǵa shekteý qoidy. Sondyqtan ýniversitetter jergilikti biznes pen shtat qarjysyna aýysty, olar federaldarǵa qaraǵanda aimaqtyq ekonomıkanyń damýyna, tájiribelik mindetterdiń sheshilýine ýniversitetterdiń qatysýyn talap etti. Federaldy biýdjet shotynan qarjylandyrýdyń shektelýi, ásirese «blokty» granttardyń qysqartylýynan oqytýshylar men ǵalymdardyń ashýq naryqta qajettilikterin qanaǵattandyrýyna týra keldi. Naryqta básekelestik qarqyny óse tústi [3, 29-b.]. Bir jaǵynan, «bilimder ekonomıkasy» týraly zertteýlerdiń ósý deńgei biznes salasyńyń gylymǵa investitsıa qııyn art-tyrды. Firmaishilik gylymnyń materialdyq bazasyn qurý arqyly biznes ýniversitetterdiń basty básekelesi bolyp keldi. Ekinshi jaǵynan, úlken óndiristegi gylymi-tehnikalýq keshenniń qatysýshylary ózderiniń firmaishilik zert-teý aiasyn keńeite tústi, biraq bul zertteý ýniversitetine tapsyrystardyń saıkesinshe artýyna septigin tıgizbedi.

Qoryta kelgende, endi ýniversitetterge shaǵyn jáne orta biznes narqy qaldy, sebebi olar firmaishilik gylymi mekemelerdi qamtamasyz ete almas edi. HH ǵasyrdyń ekinshi jartysynda gylymi kommúnikatsıualardyń kúrt ósýi baiqaldy, bul ásirese Internet jelisiniń paıda bolýymen bailanysty. Gylymi idealarmen alması úderisiniń artýy gylymi-tehnikalýq progress qarqynynyń jedeldetýin týyndatty jáne zertteý is-áreketiniń tuımdiligin tutastai arttyrды. Qazirgi tańda bilimdi jeke toptar emes, ǵalymdar jelisi oilastyrady, kúrdelendiredi, olar álemniń kez kelgen túkpirinde bolýy múmkin. Bul ár aimaqtyń bedeldi mamandarymen pikir almasıǵa, sol arqyly máseleni sheship, bilimniń tez taralýyna septigin tıgizdi. Biraq jeli arqyly ýniversitetterdiń qarjylandyrý úderisine yqpal ete almaıdy. Ǵalymdardyń aitýynsha, gylym jahandyq qubylys, ony ulttyq shekarada ustap turý múmkin emes.

Ádebietter:

1. Prigojin A.I. Novovvedeniia: stimýly i prepiatstvıia (sotsialnye problemy innovatiki). – M.: Politizdat, 1989. – 271 s.
2. Medvedev V.P. Innovatsıı kak sredstvo obespechenıa konkýrentosposobnosti organizatsıı. – M.: Magistr, 2009. – 159 s.

3. Issledovatel'skie y'niversitety SShA: mehanizm integratsii nauki i obrazovaniia / pod red. prof. V.B. Sypiana. – M.: Magistr, 2009. – 399 s.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МҰНАЙ-ГАЗ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ЖАСАЛУЫ ТУРАЛЫ

ӘБДІҒАЛИЕВА Ж.С.

*АӨМУ, Филология факультеті
«Шетел филологиясы және аударма ісі» кафедрасы
Zhanna93@mail.ru*

Мұнай-газ секторының дамуына байланысты 20 ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ тіліне белсенді түрде интернационализмдер, терминдердің сәйкес компоненттерінің синтаксистік калькалау арқылы орыс, ағылшын тілдерінің терминдері ене бастады, айтып өткендей осы екі тіл арасында делдал болған орыс тілі арқылы ағылшын тілінен интернационалды лексикалық қордың, сонымен қатар лексикалық және синтаксистік кірме сөздердің енуі жатады. Қазақ тілінде соңғы он жылдықта басқа тілден енген мұнай және газ терминдерінің байырғы тілден пайда болған термин-баламаларға жаппай аудармасы байқалады.

Қайсыбір ғылым мен техника саласындағы ұғымдарды білдіретін атаулар терминдік жүйеге түсу үшін белгілі бір жағдай керек, яғни ең алдымен ғылым саласы, сол ғылым саласын айқындайтын ұғымдар қалыптасу керек. Сонан кейін әрбір ұғымды беретін сөздер пайда болады да, олар ғылым саласымен айналысатын ортада қолдау тауып, терминдік жүйе ретінде сараланады. Мұнай саласымен байланысты терминдердің жасалуы, қазақ тіліндегі мұнай терминдерінің терминдік жүйе ретінде қалыптасуы еліміздегі мұнай өнеркәсібінің дамуымен тікелей байланысты. Жалпы қолданыстағы сөздерден мұнай терминдері:

- арнайы кәсіп сферасында қолданылуымен;
- мұнайға қатысты ұғымдарды білдірумен;
- өзіндік грамматикалық жасалу жүйесімен ерекшеленеді.

Қазақ тіліндегі кірме терминдер қазақ терминологиясының лексикасының едәуір бөлігін құрайды. Қазақ терминологиясының қорына негізінен екі бағытта кірме терминдер енеді:

1. Орыс тілінен енген терминдер;
2. Халықаралық тілдерден енген терминдер

Еуропалық кірме терминдер мұнай лексикасында өте көп кездеседі. Онда екі бағыт байқалады.

Бірінші: шетел терминдерін неғұрлым қазақшалап қабылдау. Метод – әдіс, баланс – тепе-теңдік, анализ нефти – мұнайды зерттеу, интеграция – бірігу т.б.

Екінші: өзге тілден баламасы табылмаған жағдайда тіліміздің дыбыстық жүйесін ескере отырып қабылдау: солярка – сәләркі (орфоэпиясы), керосин – кірәсін (орфоэпия), резинка – резеңке т.б.

Калька тәсілі сөз жасамның бір жолы және тілдің сөздік құрамын байытудың бір көзі деп есептелінеді. Себебі қазақ әдеби тілінің кез келген даму және қалыптасу сатысында кальканың тілдің кез келген даму және қалыптасу сатысында кальканың жағымды ықпалы жоғары болғанына ешкім дау айтпайды. Бұл, әсіресе, қазақ тілінде терминдік жүйенің жасалу жолдарына, семантикалық және синтаксистік құрылым құрылысына тигізген әсерінен байқалады. Бұл ретте салалық терминдерді қалыптастыру жағдайында, ғылыми оқулықтар жазуда кальканың орны айрықша. Кейде ғылым тілі калькалауды талап етеді. Демек калька тәсілі – ғылыми әдебиетті аударуға қажетті амал. Оның қажеттілігі ғылым тілінің стильдік сипаттарына байланысты.

Мұнай терминдерінің жасалу жолдары:

1. семантикалық;
2. морфологиялық;
3. синтаксистік;
4. калькалау;
5. сөздерді қысқартып алу сияқты тәсілдермен талданды.

Қазақ тіліндегі қалыптасқан терминжасамның ең негізгі тәсілдері: семантикалық тәсіл, морфологиялық, синтаксистік және калькалау тәсілі десек, бұл тәсілдің барлығының туындайтын түп-төркіні – тіліміздегі байырғы сөздердің терминденуі және де қазақ тілінің сөзжасам жүйесі арқылы жаңа терминдердің қалыптасуы. Семантикалық тәсіл арқылы терминдік сапаға көшкен байырғы сөздер өзінің бастапқы мағынасының негізінде терминдік өріс алады.

Қазақ тілінің сөздік құрамындағы: түп, жабу, үзілу т.б. сияқты сөздердің мұнай саласында терминдік сапаға көшуі семантикалық тәсілге жатқызылады. Мұнда: отын, қақпақ, сүзгі т.б. сөздер тіліміздің байырғы лексикасында да, басқа ғылыми салаларда да термин ретінде қолданылады. Бұл – термин жасаудың семантикалық тәсіліне тән құбылыс.

Мұнай терминдері өзінің бастауын жалпыхалықтық лексикадан алып, соның негізінде мағыналық жағынан абстракцияланады екен. Мәселен, ғылым мен техникада жаңа ұғымдарды білдіру үшін атаулар керек болғанда, оларды ең алдымен төл лексикамыздың мүмкіншілігінен іздейміз. Мағынасы сол ұғымға сәйкес немесе жақын сөздерге жаңа ұғымдарды теліміз. Басқа да салалық терминдер сияқты мұнай терминдерінің ана тіліміздің сөздік қорынан бастау алатынын жоғарыда айтып кеттік. Сондықтан оларды төл тіліміздің лексикасынан бөліп зерттеу мүмкін емес. Жалпыхалықтық сөздер ғылыми - функционалдық стильде, әрі жалпыхалықтық лексикада қолданылып, оны байытудың көзі болады.

Терминжасамдағы өнімді тәсілдердің бірі – синтетикалық немесе морфологиялық әдіс. Кейбір сөз тудырушы жұрнақтар байырғы сөздеріне ғана жалғанып қана қоймай, орыс немесе халықаралық терминдерге де жалғана беретінін байқауға болады. Әр түрлі сөз таптарына жалғанып, мұнай терминжасамында жиі кездесетін жұрнақтар:

- 1) –лық; -лік; -дық; -дік; -тық; -тік;
- 2) –шы; -ші;
- 3) –ым; -ім; (қысым);
- 4) –ғыш; -гіш; -қыш; -кіш (жарғыш);
- 5) –ыс; -іс; -с (ағыс);
- 6) –ма; -ме; -ба; -бе; -па; -пе (тұнба);
- 7) –уық; -уіш (елеуіш, тіреуіш).

Мұнай терминдері екі сыңарлы үш, төрт сыңарлы болып келеді. Және де олардың компоненті жеке тұрғанда терминдік мәнге ие бола алмайды. Тіркесіп келегенде ғана біртұтас ұғымды білдіріп, терминдік сипатқа ие болады. Мұнай терминдерінің сөз тіркестері арқылы қалыптасуын төмендегі сөз тіркестері мен сөйлемдер мысал бола алады: ұңғыларды бұрғылау, қабат қысымы, мұнай-газ кеніштері, геологиялық іздеу жұмыстары, шөгінді тау жыныстары, ақтарылған тау жыныстры т.б.

Мұнай терминдерінің ішіндегі біріккен терминдердің көпшілігі орыс тіліндегі ұғымдарға балама іздеу барысында, төл сөздерді біріктіру негізінде, көпшілігі калькалау әдісі арқылы жасалған.

Біріккен түбірлі мұнай терминдерін мынандай топтарға жіктеуге болады:

1. Төл сөздердің бірігуі арқылы жасалған терминдер;
2. Төл сөзбен кірме сөздің бірігуі арқылы жасалған терминдер;
3. Төл сөзбен кірме сөздің кірігуі арқылы жасалған терминдер. [1, 55-б.]

Қазақ тілінің терминологиялық жүйесін жаңаша қалыптастыру ғылым мен техниканың әр алуан саласының негізгі тілдік тамыры – терминдерді төл тілдің өз әулетіне негіздей отырып жасау дәл бүгінгі таңда дау туғызбайды. Салалық терминдерді «қазақыландыру» бағдары бойынша, осы бетбұрыстық екпінмен орыс тіліндегі қысқарған сөздердің қазақша үлгілері жасала бастады және бұл жазба тілден дереу қолдау тауып, баспа сөз стилінде, ресми құжаттар тілінде орнықты. Мысалы:

Шымкентмұнай органикалық синтез – ШМОС

Харрикейн Құмкөл мұнай – ХҚМ

Мұнай өңдеу зауыты – МӨЗ

Теңіз Шевройл – ТШО

Келтірілген мысалдар әріптік қысқартулар түріне жатады. Әріптік қысқартулар арасында қазақ тілінде екі, үш одан көп дыбыстан /әріптен/ тұратын қысқартулар бар. Буын қысқарту күрделі атаулардың құрамындағы алғашқы сөздің басқы буын, соңғы сөздің түбір күйінде айтылуы сияқты тұлғайда жазылады. Мысалы: «Қазақойл», «Лукойл» қысқартуларында халықаралық терминге жатпайтын шет тілі сөзінің дыбысталуынан /«ойл»-мұнай/ жасалып отыр.

-мұнай терминдері негізінен деректі заттар мен іс-әрекеттердің атауы болуымен ерекшеленеді;

-қазақ тіліндегі кірме терминдер қазақ терминологиясының лексикасының едәуір бөлігін құрайды. Қазақ мұнай терминологиясының қорына негізінен екі бағытта кірме терминдер енеді;

-мұнай терминдері арасында төл сөздер мен кірме атаулардың және төл сөздердің өз ішінде мағыналас түрлерінен байланысын үзбейтіндігінен жарыспалы, синонимді қолданыстар жиі ұшырасады;

-калька тәсілі сөзжасамның бір жолы және тілдің сөздік құрамын байытудың бір көзі деп есептеледі. Бұл, әсіресе, қазақ тілінде терминдік жүйенің жасалу жолдарына, семантикалық және синтаксистік құрылым құрылысына тигізген әсерінен байқалады;

-сөзжасамның күрделі және көне тәсілдерінің бірінен саналатын семантикалық сөзжасам мұнай терминдерін жасауда белсене араласады. Байырғы сөздердің мағыналық жақтан дамуы ішкі семантикалық құрылымының өзгерісі нәтижесінде жаңа номинативті сема арқылы мұнай терминдері айқындалады; -терминжасамдағы өнімді тәсілдердің бірі синтетикалық немесе морфологиялық әдіс.

Ағылшын және қазақ тілінің мұнай-газ саласындағы қарастырылған терминдер арасында келесі термин өрістер көрсетілген: «мұнайды барлау», «мұнай химиясы», «мұнай өңдеуші өндіріс», «газды өндіріс», «жобалау» терминдері өзара тематикалық түсініктермен және түртекес байланыстар негізіндегі түсініктер арқылы байланысқан терминологиялық бірліктердің мағыналық байланыстардың жүйелігін көрсетеді. Мысалы, oil – мұнай термин жүйесі: oil pool – мұнай шоғыры; oil show – мұнайдың көрінуі және т.б. «Мұнайды өндіру» терминөрісіндегі терминдер арасында «бұрғылау» мағынасында көлемді блоктар көрсетілген: drilling – бұрғылау; structural drilling – құрылымдық бұрғылау; drilling speed – бұрғылау жылдамдығы және т.б. Well, hole – ұңғы; well depth – ұңғы тереңдігі, well hole – ұңғы оқпаны және т.б.

Қазақ тілінің мұнай-газ терминологиясы, оның құрылымына ағылшын тілі әсер еткен, сонымен қатар көптеген жағдайларда жаңа өзге тілдік (ағылшын тіліндегі) терминдер орыс тілі арқылы шыққан: vacuum (ағылш.), - вакуум (қаз.), - вакуум (орыс.), gas (ағылш.), - газ (қаз.), - газ (орыс), adsorbent (ағылш.), - адсорбент (қаз.), - адсорбент (орыс.) [2, 94-б.]

Түркітанушылар орыс тілінің әсері нәтижесінде кеңестік дәуірде түрік тілдерінде калькалау сөзжасам ретінде кең таралған дейді. Қазақ тілінде жаңа терминдер жасаудағы кең таралған әдіс – калькалау өзінің семантикалық табиғаты мен құрылымдық-сөзжасамдық ерекшеліктері бойынша келесі ерекшеліктерге ие:

а) Сөз мағынасы дифференциясының сәйкес грамматикалық тәсілдер қолданылуында кеңейтіліп-тарылтуы арқылы жасалатын балама-калькалар: қазып алу – notch, жылытқыш – air preheater.

б) Әрбір тіркесетін бөлігі калькаланатын терминдердің сәйкес бөліктерінің дәл копиясы болып табылатын балама-калькалар: айдама желдеткіш – ventilation blower, бұрғылау бастау – spud-in.

в) Құрылымы бойынша жасалған терминдердің бір немесе екі компоненттерін ауыстыру үшін қолданылатын құрама тіркестер: еркін фаза – free phase, забой сызығы – bottomhole line.

Басқа тілден немесе интернационалдық терминологиялық қордан енген терминдермен қатар мұнай – газ саласындағы жаңа бірліктердің жасалуы, сонымен қатар, бұрыннан бар сөзге жаңа мағына немесе мағынаға жаңа реңк бергенде жалпы қолданыстағы сөздің терминге айналуына тірелетін мән семантикалық тәсілмен жүзеге асады. Мысалы, ағылшын және қазақ тіліндегі аспап, механизм және құралдардың термин-атауларының шығуына белгілі бір заттармен сыртқы ұқсастықтары әсерін тигізді: ағылш. pistonskirt – поршен юбкасы, butterfly – көбелек (көлденең жазықтықта күш қозғалысының бағытын өзгертетін өткізгіш құрылғы); қаз. – анод ұұлағы, бұрғылау жеңі және т.б; үй аспаптарымен ұқсастықтары негізінде: bin, bucket – сынабекітпе; disc, plate – табакша және т.с.с.

Термин-сөздердің көбеюімен қатар кейбір сөз тобының семантикасы жалпыланып, өзінің бұрынғы нақты-заттық сипатын жоғалту негізінде қарама-қарсы бағытта дамып келеді: ағылш. – soapstone – сабын тас, bit teeth – тіс қаптамасы, chemical attack – химиялық агрессия, tongs jaw – кілт формасы;

Химиялық заттар немесе мұнай-газ кен орнын анықтау секілді объективті факторлар негізінде жасалған терминдер: inspissated oil – жасыл мұнай, basic salt – негізгі тұз, сонымен қатар дәмді білдіретін заттардың берілуі қызығушылық туғызады: acid salt – қышқыл тұз, sweet crude oil – тәтті мұнай, viscous oil – тұтқырлы мұнай. [3, 62-б.]

Ағылшын тіліндегі ғылыми және кәсіби мәтіндерде қысқартулардың түрлері маңызды орын алады. Олар өздері жеке дара қызмет атқаратындықтан, лексикографиялық әдебиеттерде бекітіліп, пайда болған сөздерінен де әддеқайда танымал болып кетеді және оларды ғылыми-техникалық тілдің лексикалық бірліктері деп санауға болады. Ағылшын тілінде қысқартуларды естілуі мен графикалық формасына байланысты аббревиатуралар мен акронимдерге бөліп қарастыру орын алған.

Аббревиатуралар сөз тіркестердің айрықша сөздерінің бастапқы әріптерінен жасалады: AA (antenn array) антендік тор. Оларды әріптері бойынша айтқан кезде, екпін соңғы әріпке түседі. Қысқартулардың әріптері нүкте арқылы жазылуы мүмкін, бірақ қазіргі ағылшын тілінде мұндай тәсілден алшақтанады.

Акронимдердің аббревиатурадан (әріптері бойынша оқылып, айтылып және қабылданады) айырмашылығы – қарапайым лексикалық бірліктер секілді оқылып, қабылданады. Акронимдер әр түрлі әріптердің тіркесуінен жасалады (бірінші әріптерден, бірінші бірнеше соңғысымен және т.б.).[4,111-б.]

Бұларға термин-қысқартулар – radar, laser, maser мысал бола алады. Қазақ тілінде осы бірліктердің аударма сәйкестіктері көпсөзді терминдер емес, осы

акронимдер екенін корсетеміз: radar (Radio Detection and Ranging – радиотапқыш және қашықтықты анықтау). Осы қысқартулар (акронимдер) қазақ тіліне транслитерация әдісімен жаңа терминдер ретінде енген. Мұндай бірліктер терминологияға оңай еніп, тілде тез ассимиляцияланады.

Сөзжасам - тіл білімінің ең жаңа жас саласы. Сөзжасам тілдегі жаңа сөздерді зерттейді. Бұған қарап, жаңа сөздің тілге ену, жасалу сияқты т. б. мәселелері бұрын зерттелмеген, назардан тыс қалған деуге болмайды. Бұған дейін сөз тудыру тәсілдері, жолдары морфологияның, ал сол арқылы тілге енген жаңа сөздер лексикологияның объектісі ретінде қаралып келді. Соңғы кездері ғана сөзжасам жаңа сала ретінде зерттеле бастады. Сөзжасам мәселесіне қатысты зерттеулер оның тілдің өзге салаларынан бөлініп, жеке зерттеу объектісіне айнала бастағанын көрсетеді. Дегенмен, сөзжасам қазақ тілінде лингвистиканың фонетика, лексикология, грамматика секілді бір саласы ретінде емес, тіл білімінің әр саласының жеке-жеке тарауларында қаралып жүр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аманова Ж.Ж. «Терминдерді меңгерту барысындағы мәселелер»
alashainasy.kz/userdata
2. Хасенов Ә. «Қазақ тілі» - Алматы: Санат-2003. – 416 б.
3. Коваленко А.Я. «Общий курс научно-технического перевода». Киев: «Фирма «ИНКОС», 2003. – 320 с.
4. Львовская З.Д. «Теоретические проблемы перевода» – М., 2005

ЦЕЛИ, СОДЕРЖАНИЕ И СТРУКТУРА ХИМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

ЕРЖАНОВА Н.С., ШАМИЛОВА А.Ж., ЕРОШЕВ О.Ж.

*Западно-Казахстанский государственный университет имени М.Утемисова
nurgul.yerzhanova@mail.ru*

Изучение учебного материала на основе периодического закона и периодической системы химических элементов не только обеспечивает возможность его логического развертывания, но и является лучшим и с методической точки зрения, так как дает учащимся возможность глубже понять содержание курса и сознательно усвоить подлежащий изучению материал. Но, как часто это бывает, в средних учебных заведениях периодический закон долгое время не изучался, так как считался для учащихся недоступным [1, 98-101].

В настоящее время школьное химическое образование основывается на изучении следующих основных теоретических концепций [2, 35]:

1. атомно-молекулярное учение;
2. теория электролитической диссоциации;
3. механизм и условия протекания химических реакций;
4. периодический закон и периодическая система химических элементов

Д.И.Менделеева;

5. теория строения органических соединений А.М.Бутлерова.

Профессиональная деятельность современного учителя химии начинается с правильно определенных задач процесса обучения, способствующих отбору содержания, выбору структуры, реализации методов и средств обучения. Поэтому на каждом уроке учитель не только должен четко и аргументировано проговорить основную цель и задачи урока, но и определить подцели каждого из этапов урока [3, С. 13-15]. Только обозначив общую цель и логически вытекающие подцели процесса обучения, учитель химии сможет совершить весь процесс обучения и воспитания. Содержание школьного курса включает ознакомление учащихся с основами науки, законами, теориями, понятиями, что способствует формированию у учащихся научной картины мира, всестороннему развитию личности, воспитанию интереса к предмету, обеспечивает интеллектуальное развитие учащихся [4, С. 112]. Школьный курс химии образуется двумя основными системами знаний – системой знаний о веществе и системой знаний о химических реакциях. Из огромного многообразия веществ для изучения были отобраны следующие [5, 151-154]:

- имеющие большое познавательное значение (водород, кислород, вода, основания, соли); - имеющие большое практическое значение (минеральные удобрения, иониты, мыла, синтетические моющие вещества и др.);

- играющие важную роль в неживой и живой природе (соединения кремния и кальция, жиры, белки, углеводы и др.);

- на примере которых можно дать представления о технологических процессах и химических производствах (аммиак, серная и азотная кислота, этилен, альдегиды и др.);

- отражающие достижения современной науки и производства (катализаторы, синтетические каучуки и волокна, пластмассы, искусственные алмазы, синтетические аминокислоты, белки и др.).

Отечественный школьный курс основан на изучении понятия о веществе. Вариативность школьных программ по химии определяет инвариантное ядро, то есть, материал, являющийся единым для всех программ [6, 27]. Содержание школьного предмета химии должно содержать следующее: систему научных, химических, знаний; систему умений и навыков (специальных, интеллектуальных, общеучебных); описание опыта творческой и производственной деятельности, накопленной человечеством в области химии; отображение положения химии в окружающей действительности; возможности развития и воспитания учащихся на материале предмета.

Принцип связи обучения с жизнью, с практикой определяет использование в учебниках примеров прикладного значения химии, что в значительной степени обеспечивает интерес учащихся к химии, то есть мотивацию учения. Кроме этого и учебник, и все обучение химии должны соответствовать принципу безопасности и принципу здоровьесбережения [7, 44]. Дополняют указанные принципы и критерии отбора содержания учебного материала для школьных дисциплин (по Ю.К. Бабанскому): критерий научной значимости, отражающий широту применения научных знаний. Знания, носящие всеобщий характер, должны включаться в первую очередь [8, 71-77]. На этом основании в действующие программы по химии включены Периодический закон и периодическая система химических элементов Д.И. Менделеева, закон о сохранении и превращении энергии, теория строения органических веществ А.М. Бутлерова и др.

Критерий соответствия объема содержания предмета времени, отведенному на изучение химии. В связи с сокращением часов на изучение химии должно изменяться и содержание предмета. Критерий соответствия имеющимся в массовой школе условиям. В школах должны быть типовые кабинеты химии, оснащенные в соответствии с перечнями необходимого химического оборудования в соответствии с современными требованиями. Содержание практической (экспериментальной) составляющей школьного учебника должно соответствовать возможностям проводить необходимые опыты в школе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алишев, Б.С. // Б.С. Алишев, О.А. Аникеев. Педагогическое взаимодействие (содержание учебных ситуаций и их восприятие педагогами и учащимися). Научно-методическое пособие. – Казань: «Print Express», 2004. – 124 с.
2. Гильманшина, С.И. Компетентностный подход в высшем профессиональном образовании / С.И. Гильманшина. – Казань: РИЦ «Школа», 2007. – 76 с.
3. Журин, А.А. Медиаобразование школьников на уроках химии. — М., 2004.
4. Зимняя, И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. – 2 изд., доп. испр. и перераб. – М.: Логос, 2000. – 383 с.
5. Космодемьянская, С.С. Особенности подготовки успешного учителя химии в условиях непрерывности обучения // Непрерывное психолого-педагогическое образование: проблемы, поиски, перспективы: материалы Международной научн.-практ. конф., Казань, 12-13 ноября 2009 г. – Казань, ТГГПУ, 2009, с. 151-154.
6. Космодемьянская, С.С. Дневник педагогической практики по химии студентов III-V курсов естественно-географического факультета ТГГПУ / Космодемьянская С.С. и др. – Казань, ТГГПУ, 2008. – 48 с.

7. Космодемьянская, С.С. Методические рекомендации по изучению курса «ХИМИЯ» для студентов математического факультета. Часть 1. Практические занятия. – Казань, ТГГПУ, 2009. – 51 с.

8. Химия. Программы для общеобразовательных учреждений. 8-11 классы. Общая. Неорганическая. Органическая. – М.: Дрофа, 2010 г. –188 с.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ МОДЕЛІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ДАРИБАЕВ ҒАЛЫМЖАН СЕРІКЖАНҰЛЫ

«Құқықтану» мамандығының 1 курс магистранты

Қазақстан Республикасы,

Талдықорған қаласы,

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,

galimzhan_2016@mail.ru

Қазіргі жаһандану дәуірінде экономикасы қуатты, саяси жүйесі берік, мәдениеті жоғары мемлекетке айналу үшін адами капиталды, соның ішінде білім беру саласын дамытуға мән берілуі қажет. Қазақстанда бұл бағытта білім беру жүйесін дамытудың кешенді іс-шаралар жоспары бекітіліп, реформалау жүргізілуде. Реформалаудың негізгі мақсаты – әлемдік білім беру стандарттарының мазмұнына сай келетін ұлттық білім беру моделін қалыптастыру. Ұлттық білім үлгісінің негізгі бағыты – адамды қоғамның ең негізгі құндылығы ретінде тану, оның қоғамдағы орны мен рөліне, әлеуметтік жағдайына, психикалық даму ерекшелігіне мән беру, сол арқылы оның рухани жан дүниесінің баюына, саяси көзқарасының, шығармашылық еркіндігі мен белсенділігінің, кәсіби іскерлігінің қалыптасуына жағдай жасау, мүмкіндік беру болып табылады [1, 23-24]. Яғни, еліміздің қазіргі ұлттық білім беру жүйесінде адамгершілігі жоғары, ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, қоғам өзгерісіне тез бейімделе алатын, бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеуге басымдылық беріледі. Қазақстандық ұлттық білім беру моделі 3 тілде оқыту, 12 жылдық білім беру, орта білім беру мазмұнын жаңарту, білім беру жүйесін цифрландыру секілді бастамалармен ерекшеленеді. Сондай-ақ, барлық білім беру ұйымдарында қазақ халқының ұлттық тарихы мен мәдениетін, салт-дәстүрін заманауи технологияларды қолдана отырып оқыту жүзеге асырылуда. Бұл да жаңа заман талабына сай ұлттық білім беру моделі қалыптасқандығының бір көрінісі. Жалпы, отандық білім беру саласын әрі қарай дамыту үшін ұлттық білім беру моделі мен шетелдік білім беру моделіне салыстырмалы талдау жасау маңызды. Сондықтан, осы орайда Еуропаның алдыңғы қатарлы мемлекеттерінің бірі болып есептелетін Финляндияның білім

беру жүйесі мен Қазақстанның білім беру жүйесіндегі негізгі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды қарастырып өтейік. Біріншіден, Финляндия елінің білім беру жүйесінің ерекшеліктеріне тоқталайық. Финляндияның ұлттық білім беру жүйесі мынадай қағидаларға сүйенеді:

- барлық бала тең құқылы;
- жекеменшік мектептер жоқ;
- сабаққа қажет құрал-жабдықтар мен оқулықтар тегін беріледі;
- түскі ас тегін;
- оқушылардың жол жүру билетінің ақшасын муниципалитет төлейді;
- мемлекетте мектеп инспекторлары жоқ;
- мұғалімдерге толықтай сенім артады;
- жемқорлық өте аз;
- табиғатынан кемтар болып туылған балалар құрдастарымен қатар

отырып білім алады;

- ұстаздардың оқушыны басқа мектепке көшіру немесе оқудан шығару сынды құқығы жоқ [2]. Енді салыстырмалы түрде алатын болсақ, Қазақстанда да барлық балалар тең құқылы болып саналады. Оған дәлел, Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңының 4-бабының 1-тармағында: «Тегіне, нәсіліне және қай ұлтқа жататындығына, әлеуметтік және мүліктік жағдайына, жынысына, тіліне, біліміне, дінге көзқарасына, тұрғылықты жеріне, денсаулық жағдайына, балаға және ата-анасына немесе басқа заңды өкілдеріне қатысты өзге де мән-жайларға қарамастан, барлық бала тең құқыққа ие» – деп нақты көрсетілген [3]. Біздің елімізде де барлық жалпы білім беретін мектептер мемлекеттік болып табылады. Сондай-ақ, мүгедек балаларды денсаулығы қалыпты балалармен бірге оқытуды қамтамасыз ету мақсатында инклюзивті білім беру жүйесі енгізілген. Оны біз жоғарыда нақты қарастырып өттік. Финляндия білім беру жүйесінің тағы бір ерекшелігі – бұл елде шынайы оқығысы келген оқушы оқиды. Егер оқушының бір сабаққа қызығушылығы жоқ болса, мұғалімдер оны «екілікпен» қорқытпайды. Керісінше, оған өзіне қызықты саланы тауып беруге тырысады. Сабақты үлгермеген бала келесі сыныпқа көшірілмейді. Фин мектептерінде сыныпқа көшпей қалу ұят болып саналмайды. Себебі, болашаққа жауапты түрде дайындалу қажет деп есептейді. Фин мектептерінде ешқандай емтихан жоқ. Тек жалпы орта мектеп бітірер кезде тапсырылатын тест бар. Бірақ, тесттің нәтижесі оқушыға да, мұғалімге де, мектепке де әсер етпейді. Оқушыларды оған алдын ала дайындамайды, қалай бар солай тапсырады. Қазақстанда да оқушылар жалпы орта білім беруді аяқтағаннан соң емтихан тапсырады. Бұрын жалпы орта білім беруді қорытынды аттестаттау түрі – ұлттық бірыңғай тестілеу болатын. Бірақ, қазіргі жаңа форматқа сай, ұлттық бірыңғай тестілеу – тек жоғары оқу орнына түсу үшін тапсырылатын сынақ болып табылады. Финляндияда оқу жылы тамыз айында басталып, мамыр айының аяғында аяқталады. Сабақ 5 күн, бір ауысымда жүргізіледі. Жұма – қысқартылған күн. Жалпы орта білім: төменгі (1-6 сыныптар), жоғарғы (7-9 сыныптар, үлкен өмірге дайын болмаса,

10 сынып оқуға болады, бірақ міндетті емес) деп бөлінеді. Біздің елімізде төменгі сынып – бастауыш сынып деп есептеледі және ол 1-4 сынып аралығын қамтиды. Ал жоғарғы сынып бізде негізгі орта білім беру сатысы деп қарастырылады және ол 5-9 сынып аралығында жүзеге асырылады. 10-сыныпты фин мектептеріндегі сияқты, оқушы өз қалауы бойынша оқиды. Ал Финляндия елінің кәсіптік және жоғарғы білім беру жүйесіне келсек, оқушылар 9-10 жылдық орта мектепті бітіргеннен кейін арнайы гимназиялар мен лицейлерде оқи алады. Содан соң жоғары оқу орындарына түсе алады. Финляндияның жоғарғы білім беру жүйесінің ең басты ерекшелігі – аталған елде университеттерде оқығандары үшін ешқандай студент ақша төлемейді, барлығы мемлекет тарапынан қаржыландырылады. Яғни жоғарғы білім беру тегін деген сөз [2]. Ал Қазақстанда оқушылар 9 жылдық негізгі орта білім беруді аяқтаған соң, арнайы кәсіптік училищелерде, колледждерде білім ала алады. Елімізде жоғарғы білімді арнайы конкурсқа қатысу арқылы мемлекет тапсырысы негізінде тегін оқуға болады. Ол заңмен де нақты көзделген. Қазақстан Республикасы Конституциясының 30-бабының 2-тармағында: «Азаматтың мемлекеттік жоғары оқу орнында конкурстық негізде тегін жоғары білім алуға құқығы бар» – деп көрсетілген [4]. Финляндия мемлекетінде халықты сауаттандыру мақсатында «жазғы университеттер», «ашық университеттер», жұмыссыздарға арналған оқу орындары белсенді жұмыс жасайды. Бұл жерлерде жылына 600 мыңға жуық адам білім алады. Қазақстанда жоғарыда аталған университет түрлері жоқ, дегенмен жұмыссыз жүрген азаматтарды тегін әрі қысқа мерзімді оқыту курстары жұмыс жасайды. Бұл курстардың мақсаты – азаматтарды тігінші, шаштаразшы, дәнекерлеуші сияқты тағы басқа кәсіптік салаларға оқыта отырып, табысты жұмыспен қамту және сол арқылы елдегі жұмыссыздық деңгейін төмендету. Жалпы, Финляндия елі білім беру жүйесіне үнемі өзгерістер енгізіп, жетілдіріп отырады. Мұндағы оқушылар түнімен сабақ оқып, жүйке ауруына ұшырамайды, мектептен қашып кетпейді, тезірек есеюді армандамайды. Көбінесе кітап оқиды, спортпен айналысады, музыкалық туындыларды дүниеге әкеледі, әртістік қабілеттерін көрсете алады және т.б. Осының барлығымен шұғылдана отырып, оқуды да үлгереді [5]. Яғни, фин мектептерінде оқушылардың оқумен қатар, шығармашылықпен айналысуларына да барлық жағдай жасалған. Сонымен, Финляндияның білім беру жүйесінің жоғары деңгейде дамығандығын көріп отырмыз. Сондықтан, Финляндия мемлекетінің жоғарыда қарастырып өткен білім берудегі кейбір тәжірибесін еліміздің әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық жағдайына, сондай-ақ халқымыздың менталитетіне сай бейімдей отырып, ұлттық білім беру жүйемізге енгізсек дұрыс болады деп ойлаймын. Бұл отандық білім беру саласының әлемдік білім беру жүйесімен теңесуіне жол ашады.

Білім беру жүйесін реформалау арқылы ұлттық білім беру моделін қалыптастыру өз кезегінде мәселелер туындататындығы да анық. Білім беру жүйесіндегі мәселенің бірі – шағын жинақты мектептермен жұмыс. Шағын жинақты мектептер – халық тығыздығы төмен елдерге тән мәселе (мысалы,

Канада, Аустралия, Ресей, Қазақстан және т.б.). 2016 жылғы статистикалық мәліметке жүгінсек, Қазақстандағы мектептердің 44%-ы – шағын жинақты мектептер. Бұл мектептерде оқушылардың 7,8%-ы оқиды. Шағын жинақты мектептерде 55 мың педагог жұмыс істейді (бүкіл педагогтердің 17%-ы). Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі шағын жинақты мектептердің мәселелерін шешудің 4 бағытын белгілеп отыр:

1) электронды контентті пайдалану:

- 2020 жылға дейін мектептердің 100%-ы ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолданатын болады;

- барлық шағын жинақты мектептер интернетке кіру мүмкіндігінсіз де электрондық контентпен қамтамасыз етілетін болады;

- мектептер, бірінші кезекте шағын жинақты мектептер 50 мың бейнеэкранмен, БілімLand-ты қоса есептегенде бейне және интерактивті материалдар орналастырылған проекторлармен және компьютерлермен жабдықталады (3 тілдегі 40 мыңнан астам бейнесабақтар мен интерактивті тапсырмалар);

2) педагогтерді даярлау:

- Министрлік біріктірілген сыныптар мен шекаралас пәндерге мұғалімдерді даярлау мәселесін шешеді. Ауылдық мектептерге баса назар аударылады;

3) жас кадрларды тарту:

- мектептерге жас мамандардың келіп орналасуы, соның ішінде «Болашақ» бағдарламасын қайта қарау есебінен қамтамасыз етілетін болады;

4) қолжетімділікті арттыру:

- 2020 жылға дейін ресурстық орталықтар саны 200-ге дейін көбейетін болады;

- мектептері жоқ ауылдарда тұратын балаларды мектепке және үйге тасымалдауды ұйымдастыру жұмысы жалғасын табады;

- тиісті қажеттілігі бар өңірлерде мектеп жанындағы интернаттар салу жұмысы жалғасады [6]. Шағын жинақты мектептер, көбінесе ауылдық елді мекендерде орналасқандықтан, мұнда интернет жүйесі бола бермейді. Министрлік тарапынан ұсынылып отырған бағыттар шағын жинақты мектептердегі осындай мәселелерді оңтайлы шешуге жағдай жасайды. Сондай-ақ, ауылдық жердегі шағын жинақты мектептердің білім беру сапасын арттыруға ықпал етеді.

Білім беру жүйесінде оқулықтардың сапасына қатысты мәселені де атап өтсек болады. Қазіргі кезде орта білім беретін мектептерге арналып шығарылған кейбір оқулықтардың мазмұны оқушылардың жас және дара ерекшеліктеріне сай құрастырылмаған. Сондай-ақ, оқулықтардағы мәтіннен грамматикалық және техникалық қателіктер кездесіп жатыр. Қателіктердің болуынан оқулықтағы мәтіннің мазмұны не оқушыға да, не ата-анаға да, тіптен мұғалімдердің өздеріне түсініксіз болуда. Оқулықтардағы қателіктер жөнінде Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің пленарлық отырысында депутат Бақытбек Смағұл қазақ тіліндегі оқулықтардың қателіктерін нақты

тізіп берді. Біріншіден, қолданыстағы оқулықтардың басым бөлігі орыс мектебінде оқитын шәкірттерге арналған. Онда көрсетілген мысалдар да соған бейімделген. Ал оны сөзбе-сөз қазақ тіліне аударған кезде оның мазмұны оқушыға да, мұғалімге де түсініксіз болып, қиындық туғызады. Екіншіден, қазақ тіліндегі оқулықтардың мазмұнында кеткен қателіктер туралы депутат: «Мектеп» баспасынан шыққан 7-ші сыныптың физика пәні оқулығының авторлары – Тоқбергенова мен Кронгарттың орыс және қазақ тілдеріндегі оқулықтарында көптеген мәтіндік сәйкеспеушіліктер кездеседі. Қазақ тіліндегі оқулықтың 109-шы бетіндегі жаттығуда «бала бәтеңкесі табанының ауданы» деп берілуі керек мәтін «бала бәтеңкесінің ауданы» деп берілген. 120-шы бетте атмосфералық қысым тақырыбындағы 4-37 суретте көрсетілген тәжірибенің түсініктемесінде «колбадағы аздап жеңілдейді» деп жазылуы керек сөйлемнің орнына «колбадағы аздап ауырлайды» деп жазылған» – деп нақты мысалдармен көрсетіп берді. Сонымен қатар депутат Бақытбек Смағұл «Алматы» баспасынан шыққан математикадан қазақ тіліндегі оқулықта ұлттық валютаны «теңге» деп жазудың орнына «KZ» деп көрсете салғандығын атап өтті [7]. Көріп отырғанымыздай, оқулықтардан көптеген қателіктер кеткен. Бұл айналып келгенде оқушының сапалы білім алуына кері әсер етеді. Сондықтан, менің ойымша, оқулықтардың сапасына жүйелі бақылау жасау қажет және әрбір шығарылған оқулықтар сыннан өтіп барып оқу процесіне енгізілуі керек. Осы орайда, оқулықтардың сапасына байланысты мәселені шешуде бірыңғай базалық оқулықтар енгізу жұмысы жүргізіліп жатқандығын атап кетсек болады. Бірыңғай базалық оқулықтар елімізде 2016 жылдан бастап жаңартылған мазмұнға көшу кестесіне сәйкес енгізіліп келе жатыр. Оны төмендегідей көрсетуге болады:

- 2016 жылғы 1 қыркүйекте – 1-сынып;
 - 2017 жылғы 1 қыркүйекте – 1, 2, 5, 7-сыныптар;
 - 2018 жылғы 1 қыркүйекте – 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 10-сыныптар;
 - 2019 жылғы 1 қыркүйекте – 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11-сыныптар.
- Бірыңғай базалық оқулықтар келесідей мүмкіндіктерге жол ашады:

- бюджеттік қаржыны үнемдеу, өйткені құқық мемлекетке берілген;
- оқулықтарды жергілікті жерлерге жеткізу жылдамдығын арттыру;
- оқулықтардың мазмұнын үнемі жақсарту;
- қосымша сандық ресурстармен онлайн қолдауды қамтамасыз ету [6].

Сонымен, білім беру саласындағы негізгі 3 мәселені және оны шешу жолдарын қарастырып өттік. Менің пікірімше, білім беру саласындағы мәселелерді заңнамалық тұрғыда да шешу маңызды. Яғни, білім беру жүйесіндегі реформаларды заң жүзінде бекітіп, оның тиімділігін халыққа бұқаралық ақпарат құралдары арқылы түсіндіру қажет. Сонда халық арасында білім беру жүйесіндегі өзгерістерге байланысты түсініспеушіліктер мен келеңсіздіктер орын алмайды. Керісінше халық өзгерістердің тиімділігін нақтылы түсініп, соған қарай дайындала бастайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Р.Ж.Бахтиярова. Жаңартылған мазмұнды бағдарлама аясында тиімді технологияларды қолданудың ерекшеліктері // «Педагогика мәселелері» ғылыми-теориялық журнал. №3/2018. Б. 23-24
2. Финляндияның білім беру жүйесі // <https://massaget.kz>
3. Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңы // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
5. Б.Қамзанова. Финляндия білім беру жүйесінің революциясы // <http://kazbilim.kz>
6. Білім беру саласының өзекті 12 мәселесі // kurchum.vko.gov.kz
7. М.Ақан. Депутат қазақ тіліндегі оқулықтардың қателіктерін тізіп берді // <http://politic.bugin.kz>

ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫ БОЙЫНДА ІЗГІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

ГАПБАСОВА И.М., НАУРЗАЛИНА А.Т.

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы, Жалпы орта білім беретін №17 мектеп-гимназия, aktobe_sh17@mail.ru

Бүгінгі заманның білім беру ісіндегі негізгі мақсат – болашақ ұрпақтың ғылыми талдау жасауына мектеп табалдырығында жүрген кезінен бастап негіз, дағды қалыптастырып қана қоймай, олардың бойында ақпаратты өздері іздеп табатын және талдай алатын, сондай-ақ, оны ұтымды пайдалана алатын, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі заман ағымымен ілесіп, қызмет жасауға қабілетті тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруды да көздейді.

Қазіргі уақытта қоғамның барлық саласы қарқынды даму үстінде, оның ішінде бүгінгі білім жүйесі де бар. Осындай даму үстіндегі білім жүйесінің тәлім алушылары мен тәрбие берушілері де қоғам дамуына сай болғаны керек. «Ол үшін мектеп оқушылары қандай болуы тиіс?» деген заңды сұрақ туындайды.

Мұның жауабын «білімге құштар, оқу біліктері негізін меңгерген, өз іс-әрекеттерін ұйымдастыра алатын ерекше қабілеттерге ие, екінші адамның пікірлерін тыңдай алатын, сонымен бірге, өзінің ұстанымдарын негіздей алатын, өз пікірін білдіре алатын жағдайда болуы тиіс» деп тұжырымдайды осы салаға еңбегі сіңген майталман педагог мамандар. Қазіргі осы заманға лайық білім беру кезеңінде мұндай ерекшеліктерді ескерген ұстаздар қауымы орта

мектеп оқушыларына білім беруде өздерінің ұстанған, тәжірибе барысында анық көз жеткізген сабақты жүргізу тәсілдеріне иек артып, соны жүзеге асырып та келеді. Соның нәтижесінде қол жеткізіп жатқан жетістіктері де жоқ емес.

Дәл сол мектептегі қазақ тілі және әдебиеті пәні бойынша өткізілген сабақ барысындағы ұзақ уақыттық жинақтаған тәжірибемнен мен оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастыруда салыстырмалы талдаудың алатын орнының ерекше екеніне көз жеткіздім. Оқушылардың ертеңгі күні ғылыммен айналысуына мүмкіндік беретін, соған жол ашатын әдіс екендігіне мойынұсындым. Сол үшін де сабақ барысында осы тәсілді үнемі қолданып, соған иек артып келемін.

Жоғарыда айтып кеткенімдей, білім беру жүйесінің бүгінгі талап-тілегі, сұранысына сай, болашақ жастарымызды тұлға ретінде тануға, тәрибелеуге, әсіресе, осы әдебиет пәнінің қосар үлесінің зор екендігіне ерте кезден көз жеткізілді. Сол үшін де бүгінгі таңда әдебиет пәні бойынша арнайы ғылыми негіздегі ізденістер жиі жүзеге асырылуда. Жаңа технологиямен оқыту жүйесінің енгізілуіне орай, көркем шығарманы талдау мәселесі де оқушының өзіндік ізденісіне жаңа бағыт, оң бағдар беруде деп айта аламыз.

Оқушылардың ойлау көкжиегін кеңейтуге жағдай жасау, іс-әрекет барысында тиянақты нәтижеге қол жеткізуге үйрету де тікелей осы салыстырмалы талдаудың арқасында жүзеге асырылатыны ендігіде нақты дәлелденген дүние. Сондықтан да, ғылыми тұрғыдан дәлелденген бұл үрдісті, яғни, талдаудың әдістемелік жүйесін бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік сұраным талаптарына сай етіп жетілдіру қажеттігі де көзге ұрып, көрініп шыға келеді. Сол үшін әрбір ұстаз, осы әдісті тәжірибе барысында тиімді қолдануға ниет еткен әрбір мұғалім мәселені тиімді шешу, талдаудың ұтымды да оңтайлы жаңа жолдарын таба білуі қажет болып шығады. Сонда ғана ұстаз шәкірттерін шығарма әлеміне енгізуде, оларды талдауға, ізденушілік жолға салуда бағыт, бағдар бере отырып, өзінің діттеген мақсатына қол жеткізе алады деп ойлаймын.

Дәл осылайша, оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастыруда салыстырмалы талдауды қолдану арқылы оқушының жеке тұлғасын, оның шығармашылық қабілеттерін, оқуға деген қызығушылықтарын дамытып, оқу ынтасы мен дағдысын қалыптастыруға көмектесуге болады. Осындай талап үдесінен шыққан оқушы ертеңгі күні ғылыми зерттеу жұмысын салыстырмалы талдау негізінде жазып, оны қорғап, алып шығуына мүмкіндік алады. Соған негіз қалайды.

Жалпы, баланы о бастан зерттеуге баулу өзінің жеке шығармашылық және зерттеушілік дағдылары арқылы білім алу жолы болып табылады. Оның негізі салыстырмалы болып келеді, яғни, мәселелерді анықтау, болжамдарды жасау және тізбектеу, бақылау, тәжірибелер, сонымен қатар, солардың негізінде жасалған ойлар мен талқылаулар. Пәнді оқыту кезінде сол үшін де тәжірибеде кестелер, диаграммалар салыстырмалы талдау негізінде жиі қолданылатын болады.

Ал, оқушының осы зерттеушілік дағдысын мектеп табалдырығында жүрген кезінен қалыптастыруды зерттеуші ғалымдардың бірі А.И.Савенков: «Зерттеу – бұл белгісіздікті іздеудің шығармашылық үдерісі» деп түсіндіреді. Яғни, өз кезегінде зерттеушілік дағдыны жалпы жеке тұлғаны дамытуда қарау және көру, бақылау қабілеттерін дамыту шарттары деп те анықтауға болады.

Демек, бұған оқушылардың танымдық білігі мен дағдыларын дамытуын, ақпараттық кеңістікте бағыт ала білуін, өз білімін өздігінен құрай алу дағдысын, ғылымның әр алуан саласындағы білімдерін кіріктіре алу дағдыларын, сыни тұрғыдан ойлай білу дағдыларын жатқызуға болады. Енді осындай зерттеушілік дағдылардың негізі бала бойында қаланған кезде ғана, одан кейінгі жасалар қадам төмендегідей болып келеді:

Белгілі бір тақырыпты зерттеп-зерделеу барысында оқушылардың алған білімдерін белсендіру және өзекті ете түсу; көрнекті мектеп бағдарламасы аясынан тыс материалдар кешенімен танысу білімді қажет етеді. Зерттеліп жатқан тақырып аясында ойлау дағдысын дамыту, талдау жасау, салыстыру, өзіндік қорытындылар жасай білу; материалды іріктей білу және жүйелеу; жүргізілген зерттеуді рәсімдеу барысында ақпараттық коммуникациялық технологияны қолдана білу; зерттеу қорытындыларын көпшілік алдына ұсыну дамытушылықты қажет етеді.

Өзгелердің қызығушылығын тудырып, қажетті болатын өнімді шығару білім мен тәрбиені қажет етеді. Дәл осы зерттеушілік қабілетті мектеп жасындағы бала бойына сіңіріп, оның ішінде қазақ әдебиеті пәні бойынша қалай ұйымдастырып, жүзеге асыруға болады? Бәріміз жақсы білетіміздей, орта мектепте әдебиет пәнін оқытуда көркем шығарманы талдау мәселесі сол пәннің мазмұны мен құрылымына қарай өзгеріп, қиындатылып отырады. Егер бұл ойымызды тарқатып айтар болсақ, қазақ әдебиетінің 5-ші сыныптан бастап жеке пән ретінде оқтыла бастайтынын жақсы білеміз.

Осы 5-9 сыныптарда базалық негізгі білім берілетін кезең болып табылады. Бұл кезде оқушыларға көркем шығарманы оқып-үйренуге негізделген әдебиеттік оқу сипат алады.

Жас ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне қарай, оқитын шығармалар қатары кеңейіп отырады, тақырыбы мен жанрлық сипаты жағынан алуан түрлі, өткір сюжетті, көркемдік мәні жоғары туындылармен тізім толығы түседі. Олармен танысу, талдау, талқылау барысында оқушыларда әдеби туындыны тұтастай қабылдау мәдениеті, оқиғалардың өмірлік мәнін, шығарманың тілін, көркемдік бейнелеу құралдарының ерекшеліктері мен рөлін, атқарып тұрған қызметін ұғыну дағдылары да қалыптаса бастайды.

Бұдан кейінгі кезеңдерде шығарма туралы оқушылардың ой-пікірлері кеңейе түсіп, олар өз ойларын жинақтауға, өмірдің алуан сырлары мен халықтың, жалпы адамзаттың даму тарихы, жазушының шығармашылық өсу жолы мен өмірбаяндық өнегелері, олардың отандық және әлемдік мәдениетке қосқан үлесі жөнінде жүйелі ой қорытуға мүмкіндік алады.

Дәл осы кезеңдерде олардың талдаудағы іс-әрекеттеріне дұрыс бағыттаушылық орын алса, онда оқушының ойлау жүйесі де кеңейе түседі, нақтылық пайда болады, салыстыра бағалау әдісін түсіне бастайды. Мәселен, талданып отырған мәселе жөнінде басылым беттерінде жарық көрген мақалаларды қосымша пайдалануға жөн сілтеніп, салыстыра талдауға бағыт беріледі. Бұл сол мәселені барынша кең көкжиек шегінде қарап, өз тұжырымын жасауына негіз болады.

Сондықтан әдебиет сабағының қай сыныпта жүргізіліп отырғанына қарамастан, сол пәннің бүгінгі күннің талап-тілегіне жауап беретіндей дәрежеде өтуі, шәкірттердің әдеби шығарманың көркемдік сапасын өз дәрежесінде тани білуі, туындының әдеби бейнелер жүйесінің шығарма идеясын танытудағы мәнін айқын түсінуі — осы секілді мәселелердің бәрінің де оқу бағдарламаларында қалай қамтылуына, олардың қаншалықты дәрежеде және қандай ғылыми-әдістемелік деңгейде оқулықтардан шешімін табуына, мұғалімнің білім дәрежесінің, ұстаздық шеберлігінің шама-шарқына да тікелей байланысы бар деп айтуға негіз болады.

Сондықтан да, И.П.Павлов зерттеу әдістерін таңдауға қатысты ойын білдіргенде, «Жақсы әдіспен онша талантты емес адамның өзі көп жұмыс тындыра алады. Ал, жаман әдіспен данышпан адамның өзі түк бітіре алмауы мүмкін» дегенді айтады. Бұл мойындауға тұрарлық тұжырым. Сол үшін де көркем шығарманы талдау кезінде оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастыруға дұрыс бағытбағдар беріледі.

Бағыт-бағдар көркем шығарманы талдаудағы, оның идеялықтақырыптық мазмұнын ашудағы негізгі тұтқа — кейіпкерлерді қарастыруға, сол арқылы шәкірттердің әдеби туындыға өздігінен талдау жасай аларлық білік, дағдыларын қалыптастыруға жол ашады.

Сол арқылы оқушылар әдеби-теориялық ұғымдарды жақсы біле түседі, меңгерген білімдерін көркем шығарманы талдауда қажетке жарата аларлықтай білік-дағдыларын қалыптастырады.

Негізінде мектептерде көркем шығарманы талдау мәселесі ең ауыр да күрделі мәселе ретінде қарастырылатыны ақиқат. Біздің бүгінгі күнімізге дейін қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде аталмыш тақырыптағы зерттеулердің, ғылыми-әдістемелік еңбектердің аз болуының негізгі себептерінің бірі осыдан болса керек деп ойлаймыз.

Өйткені, дәл осы көркем шығарманы талдау арқылы оқытудың танымдық, тәрбиелік әрі ой-өрісті дамытушылық мақсаттарын қатар іске асыру көзделеді. Мұғалім бұл аталған әдістемелік-дидактикалық міндеттерді көркем әдебиеттің ең пәрменді құралы — сөз құдіреті арқылы, тілдік материалдарға көңіл бөлу нәтижесінде шешеді.

Оқушыға шығарма тілін еркін және жан-жақты талдауды үйрету арқылы біз: әдеби шығарманың идеялық-көркемдік мәнін талдауды тереңдетуге, оқушылардың ауызша және жазбаша сөйлеу тілін дамытуға көмектесеміз, шығарма тілінің мәнерлілігі туралы ұғымға қоса, жалпыхалықтық тіл, әдеби тіл, халықтық сөйлеу тілі дегендей, әдеби-теориялық ұғымдармен танысып, автор

тілі, кейіпкерлер тілі, жазушы стилі сияқты ұғымдарды меңгеруге ықпал етеміз. Бәрінен де бұрын, қосымша жарияланымдар, құралдар, кестелер, диаграммаларды кең түрде сабақ барысында қолдану арқылы салыстырмалы талдау аясын кеңейтеміз. Осы арқылы, оқушының бойына зерттеушілік, ізденушілік дағдысын қалыптастырамыз. Бұл деген сөз — бүгінгі ұрпақ бойында ертеңгі зерттеуге, ғылымға апарар жолдың ашылып, негіздің қалануы дегенді білдіреді.

Сонымен, оқушыларды ғылыми жұмыспен айналысуға бастайтын зерттеу әдістерін мынандай топтамада қарауға болады:

- теориялық әдістер – қарамақайшылықтарды анықтау және шешу, проблема қою;
- болжам жасау және операция әдістері – талдау, сүзгілеу, салыстыру, абстракциялау және нақтылау;
- эмпирикалық әдістер: танымдық іс-әрекеттер зерттеу, мониторинг, бақылау, сұрақ қою, тестілеу.

Зерттеуді өткізу уақыты екі кезеңнен тұрады: теориялық кезең – әдебиеттерді талдау және жүйелеу, түйсік аппаратын жетілдіру, зерттеудің теориялық бөлігінің логикалық құрылымын жасау және эмпирикалық кезең – тәжірибелік – эксперименттік жұмыс жүргізу. Оқушының әрекеті зерттеушілік әрекет болуы үшін зерттеудің проблемасы мен тақырыбын анықтап, нақты мақсаттар қоя білу керек. Оқушылар ғылыми зерттеудің әдістерін, формаларын, принциптерін үйренуі тиіс.

Қорыта келе айтарымыз, оқушыны болашақта ғылымға бастайтын, соған жол ашатын салыстырмалы талдау жасау кезінде, оқу әдісін қолдану жағдайында оқушы мен мұғалімнің арасындағы байланыс артады. Оқу жағдайында өзін өзі талдауды, өзін өзі бағалауды, салыстыруды жүргізуді оқушы өз құзыреттілігіне алады. Сондықтан, оқушы өзін өзі тәрбиелеуге, өздігінен білім алуға, білімді дамытуға, салыстырмалы түрде талдау жасауға, жан-жақты, мәдениетті, шығармашыл, атқарымдық сауаттылығы жоғары деңгейдегі тұлғаға айналады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Даменова А. «Жаңа педагогикалық технологиялардың жіктелуі мен ерекшелігі»// Қазақстан мектебі, 2012 жыл, №2.
2. Құрманбекова А.С. «Қазіргі заман оқыту технологиялары және олардың ерекшеліктері» // Қазақстан жоғары мектебі, 2012 жыл, №1.
3. Алексеев Н.Г. Критерии эффективности обучения учащихся исследовательской деятельности//Развитие исследовательской деятельности учащихся: методический сборник. М. – 2001
4. Ақмағанбетова Г. Жобалау-зерттеу қызметіне жетелейтін жол//«Қазақстан мектебі» №7. 2013 жыл.
5. Галиева Б.Х. Ғылыми-зерттеу жұмысын жобалау// Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы, 2013

V. ЖҰБАНОВТАР МҰРАСЫ – ҰЛТТЫҚ ЖАҢҒЫРУДЫҢ РУХАНИ ҚАЙНАР КӨЗІ

ӘКЕ АРМАНЫН АҚТАҒАН

ТЕЛҒОЖА ЖАНҰЗАҚ

*филология ғылымдарының
докторы, профессор,
Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты*

*Есет Жұбанов. 22 қараша 1929
жылы туған.*

1937 жылғы саяси қуғын-сүргіннің қиямет кезінде НКВД-ның жандайшап әпербақандары «Жапония шпионы» деген нақақ жаламен ғалым-ұстаз Құдайберген Қуанұлын алды-артына қаратпай, үйелмелі-сүйелмелі алты баласын, олардың Ару-Анасын зар жылатып, шырылдатып алдына салып айдап кетеді. Ең болмаса туғанына алты күн болған жас нәрестесі Асқардың қасында біразғана уақыт болуға да мұрсат бермепті. Бұл жайт сол кездегі 8 жасар ұлы Есеттің де, басқаларының да жанына ызғардай батып, көз жастары көл болып, қабырғалары қайысып, мөлдіреп қала береді.

Есіл ер, ардақты азамат, білімдар ғалым, ұлағатты ұстаз Құдекең басына түскен жайдың ауырлығын түсінгенмен, «болған іске болаттай болуға» тырысады. Амал қанша, тар қапаста жатқанда үй-іші, жас балалары ешбір есінен шықпайды. Құлындарының аман-есен болып, ел қатарына қосылуын армандап, олардың келешегінен үміт күткен де болар, қайран азамат.

Мұндай жағдайда «Есің барда – елің тап» деген халық даналығын ескерген ақылды да парасатты Раушан ана бала-шағаларын арқалап, өз елі, алтын бесігі Ақтөбе облысының Жұрын ауданына бір-ақ тартады. Балаларын мектепке орналастырып. Өзі колхоздың қиын да ауыр қара жұмысына кіріседі. Бәрі де балаларының қамы. Арада жылжып ай, ай соңынан жылдар зымырап, балалары ауыл балаларымен бірге өсіп-жетілгеніне қуанышы қойнына симай жүргенде, Ұлы Отан соғысының қиын да ауыр жылдарын жұрт қатарлы бастан өткереді. Халқымыздың «Орнында бар оңалар» деген халық даналығы бұл отбасының да өмірін айналып өтпейді. Адам төзбес ауыр да қиын, жанқилы қиыншылықты көре жүре өскен Құдекең мен Раушан шешейдің балалары өсіп-өніп, еліміздің белгілі ұл-қыздарының қатарына қосылғанына жұрт риза болады. «Текіден текті туар, мүйізі қарағайдай, тексізден тексіз туар, адам

жылағандай» деп текке айтылмаған ғой. Тұңғыштары Муслима филология ғылымдарының кандидаты, Ақырап болса, белгілі суретші, Қазақстан Суретшілер одағының мүшесі. Есет –филология ғылымдарының докторы, профессор. Қызғалдақ – экономикаәрі саяси ұйымдастыру маманы. Қырмызы шетел тілінің маманы болса, кенже ұлы Асқар – математика маманы, филология ғылымдарының докторы, профессор.Құдекеннің немересі Ардақ Есетқызы да филология ғылымдарының кандидаты, басқа немерелері де жоғары білімді мамандар.

Ертеден айтылып, құлаққа сіңісті болған «Әкеден ұл туса игі еді, әке жолын қуса игі еді» деген нақылды бойына жастайынан сіңірген Есет Құдайбергенұлы 1946 жылы Ақтөбе қаласындағы Н.Байғанин атындағы 2 жылдық мұғалімдер институтының даярлық курсына ойдағыдай аяқтайды да, 1947 жылы әкесі қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі болып, қызмет атқарып, жүздеген шәкірттерге білім берген Абай атындағы Қазақ педагогика институтына қабылданады. Оның бұл институтқа түскендегі мақсаты – әке жолын жалғастыру, ол кісінің жан-тәнімен беріле, адал жүректен сүйген ана тілін зерттеу, әке арманын арқалай жүріп білім алып, жас шәкірттерді оқытып, баулу болған.

Біздің Есетпен шүйіркелесе танысып та кездесуіміз осы 1947 жылдың қыркүйегінен басталып еді. Бір курста 45 студентпіз. Сұрапыл соғыстың аяқталғанына екі жыл ғана өткен. Елдің шаруасы кемелденіп бола қоймаған кез. Таңдап киіну, сән түзеу деген жоқтың қасы, бірақ талап мықты, оқуға деген ықылас күшті. Үлкен де, кіші де білмекке құмар, білімге құлаш жая асығулы. Ұстаздарымыз өте білімді, сол кездегі мақтаулы мамандар еді.

Ғылым академиясына корреспондент-мүше болып сайланған ғалымдардың бірі біз оқып жүрген институтта да болды. Ол ұстаз-ғалым – Қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, профессор Қажым Жұмалиев. Біз Қажекеннің дәрісін селт етпей отырып қызыға тыңдап, тәптіштеп жазып аламыз. Ол кезде оқулық деген атымен жоқ. Ғұлама ұстаздың білмейтіні жоқ, бүкіл қазақ әдебиетін жатқа білетін сияқты. Лекция арасында жалпы мәселені түсіндіру үшін А.С.Пушкин, М.Лермонтовтардан шумақ-шумақ өлеңдерді жатқа соғады. Әсіресе Махамбет, Абай жырларын шұбырта айтқанда аузымыз аңқия ашылып, ұйып қалатын едік.

Майданнан Алтын жұлдыз тағып, Советтер Одағының Батыры атанып қайтқан, аты аңызға айналған, жаңадан ғана кандидаттық диссертация қорғаған Мәлік Ғабдуллин ұстазымызға қызыға, еліге қараймыз. Лекциясының соңында, сәл тыныс алған уақытта «Ал жігіттер, қыздарға жазған өлеңдеріңді оқып жіберіңдер», – деп, қалжыңға басатын. Біздер, ағай, өлеңіміз жоқ десек, «Қойындар, бәріміз жас кезімізде өлең жазғанбыз, өлең жазбайтын қазақ баласы жоқ, – деп көңілімізді көтеріп қоятын. Бізге ұстаз бола жүріп, кандидаттық диссертацияларын қорғаған Ахмади Ысқақов, Төлеубай Қордабаев және доцент Шамғали Сарыбаев, Б.Шалабаев, Т.Нұртазин, Дәулет Әлімжанов, экономика бойынша лекция оқыған институт директоры С.Е.Толыбеков, жаңа тарихтан дәріс беретін доцент С.Бақшылов,

философиядан сабақ беретін Н.Әбішев, Ү.Балқашев, орыс әдебиетінен Н.С.Смирнова, Батыс әдебиетінен М.С.Сильченко, педагогика тарихынан Қ.Берімжанов, логикадан Б.Аспандияров сияқты оқытушыларымызды абырой тұтатын едік. Бәрі білімді де білікті, талай студенттерді ұядан ұшырған атақты ұстаздар.

Қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі Сәрсен Аманжолов та докторлық диссертациясын сол біздің студенттік кезімізде қорғады. Жоғары курс студенттеріне қазақ тілінің синтаксисінен, бізге Орхон жазуынан сабақ берді. Орхон-Енисей жазуын ол кісінің дулат жазуы деп айтатыны есімізде қалыпты. Неге екені белгісіз, осы кісінің лекциясына тек Есет қана бармайтын.

Есет студент кезінде тым ұяң, көбіне өзімен-өзі болатын. Оның көнілінде жабырқау мен мұңаю байқалатын. Бірақ та біздер оған аса мән бермей, оны әңгімеге қосып, әзіл-қалжыңға сала беретінбіз. Арамызда өте сыйлы да құрметті болды. Жүріс-тұрысы салмақты, өте сабырлы, мінезі ауыр, бойында желікпе қасиет жоқ, тойған қозыдай томпиып жүретін. Оны 3 курста староста етіп сайладық. Сенімімізді ақтады да. Сағат таңғы 8⁰⁰-ден 15⁰⁰-ге дейін аудиторияларда лекция тыңдап, кешкі 18⁰⁰-ден бастап 22⁰⁰-23⁰⁰ сағатқа дейін оқу залында кітап оқып, сабаққа дайындалушы едік.

Есетпен бірге, бір курста төрт жыл оқып жүріп, әкесінің белгілі ғалым, ұлағатты ұстаз, қазақ тіл білімінің көшбасшыларының бірі, көрнекті профессор Қ.Жұбанов екенін мүлдем білмедік, тіптен хабарсыз болдық. Өйткені, ол кісінің есімі аталмаған ғой сол кезде. Ол жөнінде ешкім бізге сыр білдірмеген-ді. Тек 1957 ж. ақталғанда ғана толық хабардар болдық емеспе.

1951 ж. біздер институтты бітірген соң Есет Солтүстік Қазақстан облысы, Петропавл қаласына кетті жолдамамен. Мектепте екі жыл мұғалім, содан соң облыстық оқу бөлімінде қызмет атқарып, білім беру саласында табысты еңбек еткені бар.

Ол 1955 ж. Қазақстан Оқу министрлігінің құзырына қарасты «Қазақстан мұғалімі» атты республикалық газетте әдеби қызметкер, одан соң бөлім меңгерушісі ретінде білім беру жүйесіне байланысты мақалалар жазып, тыным таппай еңбек етті. Осы кездегі бір оқиға еріксіз есіме түседі. Мен «Қазақ тілінің грамматикалық терминдері» атты мақаламды Есетке көрсеткем. Бұл мақаланы жариялаймын деп алып қалған. Ол мақалада 5-7 сыныптың «Қазақ тілі грамматикасы» атты оқулықтарда грамматикалық терминдердің әртүрлі қолданылып жүргенін, алалықтардың ерекше орын алғанын да айтқан едім. Бұл мақала Есет қызмет етіп жүрген газеттің («Қазақстан Мұғалімі». 1955, 17 ақпанында) бетінде жарияланған. Екі күннен кейін сол оқулықтардың авторларының бірі, өзіміздің бөлім меңгерушіміз, академик І.Кеңесбаев келіп, «Ой, бала, сен біздерді қатырыпсың ғой, газеттен мақаланды оқыдым» дегені. Арада үш күн өткен соң Оқу министрлігінің осы мақала бойынша мәжілісі болып, оған автор ретінде мені және газет қызметкерлерінен Есет пен газет редакторы Омарғали Құдышевті шақырып, талқылау өткізгені бар. Егер де Есет ол мақаланы жарияламағанда грамматикалық термин алалықтары жалғаса берер еді.

Бұл газетте де шебер білікті қаламгер, журналист ретінде тез арада көп көзіне ілігіп, айтарлықтай жұмыс атқарып жүрген кезде, 1957 ж. Есет әкесі Қ.Жұбанов ақталғаннан соң, Қазақстан Ғылым академиясының Тіл және Әдебиет институтына қызметке шақырылды. Ол кезде курстас құрбылар: О.Нақысбеков, А.Әбдірахманов және мен осы институтта қызмет істеп жүргенбіз. Бәріміз Есеттің қатарымызға қосылғанына қуанып, оны ерекше сыйлап, құрметтеп, қызу құттықтағанымыз әлі күнге естен кетпейді. Бұл кезде «Қазақ тілінің 2 томдық түсіндірме сөздігін» академик І.Кеңесбаевтың басшылығымен қызу қолға алып, 1 томның қолжазбасын баспаға дайындап та жатқанбыз. Есет те бұл шаруаға қызу аралысып кетті. Оны 1 томның редакторлар алқасының мүшесіне қосты да, том жарық көргенде оның фамилиясы академик І.Кеңесбаев, профессорлар М.Балақаев, Ғ.Мұсабаевтармен қатар тұрды. Ал 1961 ж. жарық көрген 2 томында құрастырушылардың бірі, әрі редакторлар алқасының мүшесі ретінде білегін сыбана еңбек етті.

Есеттің Ғылым ордасына келген соң, 1958 жылдан әкесінің көптеген ғылыми еңбектерін жарыққа шығара бастауы осы мерзімнен басталған еді. Біздің қызметтен тыс достық қарым-қатынасымыз – үйлі-жайлы болу қуанышымыздан бастап, балаларымыздың дүниеге келуімен, өсіп-есеюімен байланысты той-томалақтарымыз, ортақ қуаныш-қайғыларымыз бірге өтті. Есеттің туған-туыстарымен де қарым-қатынасымыз жарасымын тапты. Әсіресе, алтын анасының біздер Есетті іздеп барғандағы жылы қабағы, аңқылдаған ақкөңіл мейірімді жүзі, ақ дастарқанын жайнатып, берекелі қолынан берген шайы, ол кезде әлі үйлі-жайлы бола қоймаған біздің пәк көңілімізді ерекше жадыратушы еді.

1957-жылдың маусымы болатын. Бір күні Есет Айтым екеумізге келіп, Ахаңа партбилетін қайтарып беріп еді ерекше қуанышта жүр. Бірақ ол кісінің үйіне барып, құттықтап жатқан ешкім жоқ. Барып көңілін аулап, құттықтап қайтайық деген соң, сау етіп жетіп бардық. Ахаң болса өзіміз қызмет ететін Тіл және Әдебиет институтының Өнер секторының меңгерушісі. Институт қызметкерлері ғана емес-ау, үлкенді-кішілі ғалымдардың бәрі Ахмет Қуанович деп құрмет тұтады.

Біздер есіктен кіре бере ол кісіге қол беріп сәлемдесіп, жігі-жапар болып жатырмыз. Сәлемімізді алып жатып, Ахаң да қуанған сыңаймен Науан, әй, Науан! Есеттің жолдастары келіп қалды ғой, қайдасың деп дауыстап жатыр. Ал Науан деп құрметтеп жатқаны жұбайы Науат – қазіргі академиктер Болат және Қайсар Ахметұлдары мен композитор Ғазиза Ахметқызының анасы екенін сонда ғана білдік. Ақсары өнді, аса мейірімді, жайдары жан екен. Біздер болсақ, таласа-тармаса, қабаттаса Ахаңды құттықтап, құтты болсын айтып жамырасып жатырмыз. Әсіресе, Айтым өңмендеп, өзінің пысықтығына басып, сайрай бастады. Мен болсам, әдепті қалпыма басып, аса аптықпай, байсалды жайда тұрмын. Әңгіме-дүкен құрып отырғанымызда шай да дайын болып, шай үстінде Ахаң әңгімесін айтып, біздерді өз замандастарындай сыйлап жатыр. Шайдан соң Ахаң домбырасын қолына алып, өзінің «Қарлығаш» т.б. әнін тартып,

әндеткенінде мәз болдық. Одан соң өзі шығарған күйін тартқанда бәріміз де арқаланып, тұла бойымыз шымырлап, ерекше мәз-мейрам болдық та қалдық. Біздер болсақ рахметімізді жаудырып, енді орнымыздан тұра берген едік, Ахаң бізді тұрғызбастан, отыра тұрыңдар, тамақ дайын болғанша сендерге Батыс композиторларының шығармаларын орындап берейін, – деп көңілімізді аулады. Пианино алдына отыра қалып, бізге бейтаныс бір шығарманы ойнай бастап еді, Роза деген музыкант қызы қасына келіп, – папа, не так, – деп екінші бөлімге өтіп кетті, сәлден соң қайта оралып, «Папа! Я сказала, ты играешь не так, дегені сол екен, Ахаң қызына қарап, «айнам, Роза, менің әкем сенің әкең сияқты профессор болған жоқ қой» дегенде, біздер шыдай алмай қарқылдап, мәз болдық.

Тамақтанған соң да біраз қызықты да, күлдіргі әңгімелерін айта отырып, бізді шығарып салды. Кейіннен Айтым екеуміз «ұлық болсаң –кішік бол» деп халық текке айтпаған-ау, деп Ахаңның кішіпейіл, қарапайым мінезіне тәнті болып жүрдік. Бұдан кейін Ахаң біздермен жылы амандасып, кейде тоқтатып хал-жайымызды сұрап, біліп жүретін еді.

1967 ж. біздің бөлімнің қызметкері, майдангер болған Ерекеш (Еркебай Қойшыбаев) топонимикадан кандидаттық диссертация қорғап шыққан соң, Кеңес мүшелерін үйіне қонаққа шақырды. Кеңес мүшесі болған соң Ахаң да келді. Қайтарда 4 адам; ортамызда Ахаң бар, келе жатыр едік, сәл қызулау екі жігіт қарсы келді де ортадағы Ахаңа таяу келіп «Дорогой студент» дегені. Жігіттердің бірі олардың шылымын тұтатып берді. Олар сәл ұзап кеткенде Ахаң: «Тапқан екен студентті» деп күлдіргені бар.

Есеттің қазақ лексикографиясы саласындағы тағы бір толымды еңбегі – он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін» жасауға қатысуы. Ол бұл күрделі де іргелі еңбектің барлық томын жарыққа шығаруға қатыспағанымен, оның бесінші, алтыншы томдарын жасауға атсалысып, жалпы көлемі 8 баспа табақ жұмыс жазды. Есет Құдайбергелі бұл кезде «Қазақ тілі тарихы» бөлімінде қызмет атқару барысында халық ауыз әдебиеті тілі тарихын зерттеумен барынша шұғылданып, ынталана еңбек етіп жүретін.

Оның басты себебі – өзі үнемі айтып жүретін папасының сонау 1934 ж. жариялаған «Абай – қазақ әдебиетінің классигі («Әдебиет майданы», №11, 29-44-б.б.) атты, елдің аузынан түспейтін атақты еңбегінің тегеурінді әсері еді. Сондықтан да ол 1967 ж. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосының тілі жөнінде» деген тақырыпта кандидаттық диссертация (акад. І.Кеңесбаевтың жетекшілігімен) қорғады. Осы диссертацияны қорғау алдында дауыс беретін Кеңес мүшелерінің бәрі жиналып, Кеңестің ашылуын күтіп отырды. Бірақ Кеңес төрағасы мәжілісті ашуға асыға қоймады. Өйткені, диссертация қорғайтын Есет әлі жоқ. Отыра-отыра 40 минут уақыт өтті. Есет маңғазың әлі көрінер емес. Сол кезде Кеңес мүшелерін сөзбен айналдыра тұрмақ ниетімен Ахмет Қуанұлы: «Дүниеде жалқауларға бірінші сыйлық берсе, біздің Есет алдымен алар еді» дегені бар емес пе? Отырған жұрт ду күлісіп, қабақтары ашылып, көңілдері жайлана бастағанда, асығып-аптығып Есет те жетті-ау,

әйтеуір. Осы әңгіме кейіннен ел арасына тарап, күлкіге айналған еді. Ол біздің Есеттің жайбасарлығына (ол ешқашан асығып-аптығу дегенді білмейтін, өзіне, өз бойына лайық сабырлы, байсалды мінезінен бір таймайтын) емес, Ахаңның сөз тапқырлығына, ақылгөйлігіне байланысты аңызға лайықты әңгіме еді.

Ғалым Есет өз әкесі Қ.Жұбанов еңбектерінің таңдамалы бір томдығын (1966 ж.), академик Ахмет Жұбановтың «Ән-күй сапары» атты көлемді еңбегін, «Абай» энциклопедиясын, сондай-ақ, ондаған академиялық жинақтар мен кітаптарды шығаруға тікелей қатысты. Алғашқы монографиялары «Эпос тілінің өрнектері» және «Қазақ тілінің тарихи көздері» (ұжымдық) 1978, 1989 жылдары жарық көрсе, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосының текстологиясы» (1994 ж.), «Қазақтың ауызекі көркем тілі» (1996 ж.) атты монографиялары – қазақ тіл білімінде тұңғыш рет жазылған соны да маңызды еңбектер екені даусыз.

Ғалым Есет Құдайбергенұлы ұзақ жылдар бойы қазақ әдеби тілінің тыңда зәру, әрі дау-дамайы көп саналатын халық әдеби тілінің даму, қалыптасу мәселелерімен дамылсыз шұғылданған еді. Соның нәтижесінде «Халық әдебиеті тілін зерттеудің лингвостилистикалық аспектілері» атты тақырыпта докторлық диссертация жазып, 1997 ж. қорғап, филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алғаны белгілі. (Мен ғылыми кеңес мүшесі ретінде бірінші ресми оппонент болған едім). Ғалымның халық әдебиеті «әдеби тіл», «халық әдебиетінің тілі әдеби ме?», «ауызекі әдеби тілдің ұлтаралық сипаты» деген бір-бірімен тығыз мәселелерді анықтағаны бар. Оның «жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетінің негізінде қалыптасып дамыған» деуі бұрынғы пікірлермен жанасып жатса, ауыз әдебиетіміз бен жазба әдебиетіміздің арасының тығыз бірлікте жалғасын тауып отырғанын дәлелдеген ой-пікірі ғалымдар арасында кеңінен тарап, қолдау тапқан еді. Ал халық әдебиеті тілі – күнделікті қарым-қатынас тілінен биік тұрумен қатар өңделген көркем тіл, оның әдеби тілге жуық болу себебі де сонда деген орынды пікірі көпке мәлім.

Халық әдебиетінің тілі әдеби тіл ме? – деген мәселені де жан-жақты қарастыра келіп, ешбір әдеби тіл халық тілінен бұрын пайда болған емес, – деген тың ой-түйінін дамыта отырып, олардың даму, қалыптасу сырын да тереңнен байыптады. Сондай-ақ, ұлтқа дейінгі әдеби тіл міндетін атқарған төбе тіл (супер-диалект) үлгілерінің болғанын анықтауы да бұрын айтылмаған тың ой-пікір еді.

Әдебиет пен тіл мамандарының айтып жүрген, «V-VIII ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштері халық әдебиетінің туысшыларының, соның ішінде батырлық эпостардан да бұрын жасалған мәдениет мұралары» деген пікірлерін қисынсыз деп қарады.

Қазақ халық әдебиетінің эпикалық бай түрінің Орхон ескерткіштерінен басталмайтыны, керісінше, ескерткіш атаулы көне жазулардың бәрі эпос жүйесіне, онын кейіпкерлеріне барынша еліктеуден, ауызекі сөз өнерінің эпикалық дәстүріне мықтап бой ұрудан пайда болған әдебиет үлгілері деп білді. Ауыз әдебиет дәстүрі ешқашан жазба әдебиеттен басталмақ емес деген қисынды тың ой түйіні көптің көкейінен шығып, қолдау тапқан болатын.

Ал әдеби тіл тарихына байланысты «түсінбестіктер» кейде көркем

әдебиет тілі мен әдеби тілді орайлас санап, бірінің орнына екіншісі жүре алады деп қарау да бар. Бұл ретте ғалым көркем әдебиеттің тілі әдеби тіл болатынын, бірақ ол қазіргі замандағы әдеби тілдің бүкіл болмысын, сан салалы мүмкіншіліктерін таныта алмайтынын, тек оның образды сөз қолданыс түріндегі үлгісі ғана болып табылатынынбаса көрсетті.

Отыз жылдан аса ғылыми ізденістермен шұғылданған ғалым өмірінің соңғы жиырма жылын ұстаздықпен жалғастырды.

Ақтөбе қаласы. Қ. Жұбанов атындағы университеттің қазақ тілі кафедрасының ұстаздары

1990 жылы 23 ақпанда Ақтөбе Мемлекеттік педагогикалық институтына Қ.Жұбанов есімі берілгеннен бастап (1996 жылдан Жұбанов атындағы университет), мұнда «Жұбановтану» атты арнаулы пән оқылатын болды. Сол кездегі институт ректоры М.Арыновтың құлшына кірісуімен «Жұбановтану» зертханасы (лаборатория) да ашылды. Оны басқару және қазақ тілі теориясы кафедрасының меңгерушісі болу үшін М.Арынов Алматыдан

Құдайберген Жұбановтың ұлы Есет Жұбановты шақырды. Есет бел баласы ретінде әкесінің ғылыми мұрасын зерттеп, кезінде бастап, аяқтай алмай армандап кеткен ізгі істерін жалғастырып, алға апарды, әке арманын ақтауға бел шеше, белсене кірісті.

Профессор Есет Құдайбергенұлы әкесі Құдайберген Жұбановтың еңбектерін жүйелеп зерттеп, тың деректерін іздестірді. Жас ғалымдарды баулып тәрбиелеу ісіне елеулі үлес қосты.

Оған 1996 ж. Ақтөбе университетінің профессоры атағы беріліп, университет, факультет ғылыми кеңестерінің, ғылыми-методикалық орталықтың, университет ғалымдарын аттестациялау комиссиясының мүшесі болып, қоғамдық жұмыстарға белсене атсалысты.

Профессор Е.Жұбанов Ақтөбе қаласындағы, өз әкесі, профессор Қ.Жұбанов атындағы университетте өзіне жүктеген жауапты да абыройлы істерді атқаруда өзінің бар күш-жігері мен қабілетін аямастан еңбек етіп, ғылым мен ұстаздықты нәтижелі де табысты түрде ұштастырып, салиқалы еңбек жолын ұстап, кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге көрсете алды. «Жұбановтану» тақырыбы бойынша курстық, дипломдық жұмыстар мен кандидаттық диссертациялар жазылды. Е.Қ.Жұбановтың шәкірттері Ж.Тектіғұл, Н.Сәдуақас, М.Миров, М.Доспағанбетов, Ж.Сұлтан, профессор Қ.Жұбанов мұралары жөнінде жазған кандидаттық диссертацияларын сәтті қорғап шықты. Ал шәкірті Жанна Орынбасарқызы Тектіғұл болса, ғылыми-зерттеу жұмысын одан әрі жалғастыра келіп докторлық диссертация қорғап, ғылыми дәреже алды.

Ғалым-ұстаздың кейінгі шәкірттері Е.Қалиева және Ш.Әбдірова өз тақырыптары бойынша жемісті еңбек берді.

«Жұбановтану зертханасында» тіл мамандығынан басқа да ғылым салаларының ізденушілері де кеңес ала жүріп, журналистика кафедрасының аға оқытушысы Ә.Оралбай, қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы Ә.Ұлықпановалар зертхана меңгерушісі Е.Қ.Жұбановтың кеңесші болуымен кандидаттық диссертацияларын орындады. Ал психология кафедрасының аға оқытушысы А.Қарабалина проф. Қ.Жұбановтың психолінгвистикалық пікірлерін зерттеу нысаны етіп, психология мамандығы бойынша кандидаттық диссертацияларын сәтті қорғап шықты. Бұл үш зерттеушінің де тақырыптары «Жұбановтану» проблемасына тікелей қатысты болған еді.

Міне, әке арманын ақтаған деп осындай азаматты айтса болар.

Профессор Е.Қ.Жұбанов – өз болмысы, терең білім, зор адамгершілігі, ұстаздық пен ғалымдық жолдың тізгінін тең ұстау барысында көптеген мемлекеттік атақ-дәреже, жоғары лауазым мен марапатқа ие болған азамат. Ол 2005 ж. Мемлекеттік тіл саясатын жүргізудегі үлгілі еңбегі үшін марапатталып, Ақтөбе облысы әкімінің алғыс хаты мен автокөлікке ие болса, педагогикалық қызметтегі табыстары үшін «Қазақстан Республикасының білім озаты», Ы.Алтынсарин атындағы медаль иегері. «Қазақстан Республикасының білім беру ісінің құрметті қызметкері», «Қазақстан Конституциясына 10 жыл» мерекелік медалімен марапатталып, 2003ж. «Ақтөбе облысының Құрметті азаматы», 2004 ж. «Ақтөбе қаласының Құрметті азаматы» деген атақтарға ие болды.

Есағаң байсалды да білімді ғалым-ұстаз болумен қатар, қара сөзге дес бермес хас шешен, әрі ақынжанды ғажайып жан еді. Замандас, құрбы-құрдастарына арнаған шумақ-шумақ өлеңдері әсерлі де өткір шығушы еді.

Аяулы дос, асылдың тұяғы, айтулы азамат, ұстаз-ғалым Есағаң арамызда жүргенде бүгін 90 жылдық мерейтойының төрінде жуан төбедей болып, шалқып отырар еді. Амал қанша, «жазмыштан озмыш жоқ». Жұрт «Ат тұяғын тай басар» деп текке айтпаса керек. Қ.Жұбанов атындағы университеттің «Жұбановтану» зертханасын Құдайберген Жұбановтың немересі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, полиглот Ардақ Есетқызы Жұбанова көпке дейін басқарып, атасы мен әкесінің жолын қуып, олардың игі істерін жалғастырды.

Жан-жағына ұрығын шашқан зәулім бәйтеректей болған профессор Құдайберген Жұбановтың шарапаты мен шексіз дарыны ұрпақтарына дарып, бұл күнде қазақ халқының ғылымы мен мәдениетінің төрінде олардың әлеуетінің есімдері шоқ жұлдыздай жарқырап тұр.

ЕСАҒА ТУРАЛЫ ЕСТЕЛІК

М.М.МАЛБАҚОВ

*филология ғылымдарының докторы, профессор,
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты тіл тарихы және
диалектология бөлімінің меңгерушісі
ҚР, Алматы қ., myrzabergen@mail.ru*

Есет Құдайбергенұлы Жұбанов – қазақ тіл білімі мен түркітануда өзіндік зерттеу бағыт-бағдарын қалыптастырған, өзгеге ұқсамайтын кесек бітімді тұлғалардың бірі. Ол өзімен замандас, қатарлас, үзеңгілес дос-жолдастары Мекемтас Мырзахметов, Құлмат Өмірәлиев тәрізді тел арна – тіл мен әдебиетке бірдей қатысы бар, солардың ара-жігінде орналасқан бөлікте – тіл-әдебиет тарихы бағытында жұмыс жасады. Әдеби тілдің тарихымен, тарихи поэтикамен байланысты мәселелерді зерттеді. Ауызекі әдеби тілді жазба әдеби тілден басым, доминант түр ретінде танып, «наддиалект – төбе тіл» мәселесін көтерді. Бұл сол кезеңде ерекше батыл, революциялық ұстаным болды. Ғалымдардың көпшілігі бұл ұстанымның байыбына бара алмады. Мұны сол кездегі бүкілодақтық түркітаным деңгейінде Эдгам Рахимович Тенишев тәрізді бірді-екілі ғалымның ғана қолдағанынан байқауға болады. Уақыт бұл идеяның өміршеңдігін, жасампаздығын дәлелдеді...

Есағаң ғылымдағы әділет мәселесіне келгенде өте шешімші, кескін ғалым еді. Ешкімнің атақ-дәрежесіне қарап жатпайтын еді. Осының қаншалықты ақиқат екендігіне ол кісімен бірге еңбек жасаған кезде көзім жетті. 1990 жылдары тіл тарихы бөліміндегі іс-шара жоспарына сәйкес, Есет ағай екеуміз эпос саласында тарихи стилистика бойынша жұмыс жаздық. Есағаң – «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жыры бойынша кандидаттық диссертация қорғаған, эпос тілі бойынша монография жазған, «төбе тіл» идеясын көтеріп жүрген білікті ғалым. Мен – сол кезде қазақ тілінің тарихына байланысты ескі жазбалармен, ноғай-қазақ кезеңіндегі «қазақ» атауы, қазақы ата дәстүр, «қазақ жырлар» мәселесімен айналысып жүрген жас маманмын. Ескі жазуды білемін. Жұмысқа кірісіп кеттік. Нәтижесінде жырдың сыни нұсқасын жасауымыз қажет еді. Жырдың түрлі тарихи варианттарын, олардың басылымдарын салыстырып отырған сәттерде беделді тұлғалардың, доктор, профессор, академик ғалым ағаларымыздың айқын байқалып тұрған қате оқылымдарын мүлде жоққа шығаратын немесе «қате оқылым» ретінде түзейтін жерлер ұшырасып отырды. Сол сәттерде Есағаң менің «компромистік сипатта» жаза бастаған дәлелдерімді дереу күзеп, түзеп, кескін пікір қалыбына түсіруді талап ететін еді... Сол кездерде «Кескекті ердің сойымын» деп басталатын Махамбет ақынның сөздері еске түсетін еді.

Құдайберген Жұбановтай алып тұлғаның перзенті болу оңай болмасы белгілі. Бұл ұрпақ үшін үлкен сын. Балалары аталарының саясынан,

көлеңкесінен шыға алмай қалған әулеттер аз емес. Жұбановтар әулеті өз аталары мен әкелерінің аманатын абыроймен орындап, үлкендерден қалған ғылым-білім, өнер көшін біліктілікпен жалғай білді. Олардың қайсысы болса да, өз саласында көрнекті іс тындырған білімді де білікті азаматтар санатында. Қарап отырсақ, қазақ елінде ғылым мен білім, мәдениет саласында бұрын-соңды дәл Жұбановтардай еңбек сіңірген әулет кемде-кем! ...Әрқашан да ұлттық мүддені көземелдейтін, сол себепті кейінгі ұрпақтың елге пайдалы жұмыс жасауын қалайтын үлкендер кішілерге дұрыс бағыт, жөн сілтей білген. Мәселен, Құдайберген ағасы інісі Ахметтің музыка саласын таңдауына, осы жолда сол кездегі заманға лайықты ең жоғарғы білім алуына мүмкіндік ашқан. Осыдан қандай нәтиже шықты? Бір ғана мысал. 1936 жылы Мәскеуде болған қазақ мәдениетінің онкүндігі кезінде Ахмет Жұбанов ұйымдастырған ұлт аспаптар оркестрі таңғажайып концерт берді! Қазақ өнерінің қадір-қасиетін бүкіл әлемге паш етті. Көршілес Қытай мемлекетінің сол кездегі басшылығы таң-тамаша болып, «мынау не деген керемет! Біз қазақтардан үлгі алуымыз керек. Біздің де осындай ұлттық аспаптар оркестрін ұйымдастыруымыз қажет» деп ағынан жарылды. Ахмет Жұбановтың одан кейінгі кезеңдегі қазақ ұлттық музыкасын ғылыми-практикалық жақтардан дамытуға, өсіруге, өркендетуге қосқан үлесі қалың жұртшылыққа әйгілі.

Есаған профессор Құдайберген Жұбановтың перзенті болуы себепті, ол кісінің «халық жауы» атанып, ұсталуына байланысты өмірден көп теперіш көрген адам. Солай бола тұрса да, әуел бастан әкесінің ақтығына кәміл сеніп, ол кісінің қолға тиген еңбектерін жинақтау, насихаттау жолында өзінің балалық парызын жақсы атқарып келді. Өзінен кейінгі іні-қарындастарының өмірлік жолды дұрыс таңдауына игі әсер етіп, өзінің мүмкіндігі жеткенше қол ұшын беріп келді. Шынтуайтқа келгенде, дер кезінде айтылған дұрыс ақыл-кеңестің мән-маңызы қашан да зор болмақшы. Есет ағай да алдыңғы ұрпақтың үлгісін қайталап, інісі Асқарға дұрыс жөн-жоба сілтеген екен. Математика саласында қызмет етіп жүрген Асекеңнің назарын статистикалық лингвистика саласына аударып, осы салада жұмыс жасап, оны дамытуға атсалысуға шақырады. Осыдан қандай нәтиже шықты? Бүгінгі күні филология ғылымдарының докторы, профессор Асқар Жұбанов қазақ тіл біліміндегі статистика саласына, жалпы қолданбалы тіл біліміне, корпусстық лингвистикаға өлшеусіз зор еңбек сіңіріп отыр! Бүгінгі күні осы салада өз мектебін қалыптастырған көшбасшы ғалымға айналып отыр...

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында істеген жылдары Есағанның өз бойында бар туа бітті тамаша қасиеттері жарқырай көрінуші еді. Ол кісінің өзіне ғана тән, ешкімге ұқсамайтын әзілдеу, сықақтау мәнері бар еді. Институтта тұрақты түрде шығып тұратын қабырға газеті сол кісінің тікелей ұйымдастыруымен, басшылығымен даярланатын еді. Ең ғажабы, Есет ағай институттың әрбір қызметкері туралы ол кісіні өте дәл суреттейтін, сол кезеңдегі жай-күйге жарасымды, жеңіл күлкі шақыратын, әзіл-қалжыңдарды аяқ астынан ойлап табатын еді. Осындай бір жарқ ете қалатын суырыпсалма ақындығы болатын. Қызметкерлер қабырға газетінің әрбір санын асыға күтіп

жүруші еді. Газетті институт директорынан бастап барлық қызметкерлер түгел оқитын. Әр санынан кейін оны талқылап жатқан адамдардың қалжыңы, күлкілері естіліп тұратын. Және де Есағанның әзіл-қалжыңдары адамның жасына, мінез-құлық ерекшеліктеріне, жалпы табиғатына байланысты келісімді сипатта болатындықтан, оған наразылық білдіріп жүрген адам байқалмайтын.

Шахматты да шебер ойнайтын кісі еді. Осы ойынға құмар болатын. Бізді кезек-кезегімен ұтып, шеберлігімізді шыңдауға көмектесетін еді... Кейбір сәттерде аз-маз нәрсеге де қуанып, мәз болып қалатын. Менің үлкен ұлымның аты Есет екенін білгенде: «Есет екен. Аты Есет екен» деп қайта-қайта айтып, қуанғаны есімде. Есет ағаймен талай-талай іссапарларға да шықтық. Ел адамдарының ол кісіні қаншалықты құрмет тұтатынын, риясыз, шынайы көңілден сыйлайтынын көрдік.

Ол кісі кейінгі жылдары өзінің атамекені Ақтөбеге, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе университетіне жұмысқа ауысып, сол жерде лаборатория ашып, білім-ғылым қуған жас түлектерге өзінің бар білгенін, түйгенін үйретуде болды. Осындай жан-жақты, терең білімді кісінің облыстық оқу орнына келуі – жергілікті студент жастар үшін үлкен сәттілік болғаны шындық. Себебі ол кісі кез келген тақырыпты қаузап, тереңдетіп алып кететін, кез келген тақырыпқа қатысты аялық білімі мен білігі ерекше, мол болатын әмбебап маман еді. Ел-жұрттың кешегі тарихы бойынша әңгіме болса, көп адам біле бермейтін жайттарды бүге-шігесіне дейін талдап беретін. Қазақ тілі, түркі тілдері, жалпы түркітаным бойынша тілтанымдық, сөзтанымдық, мәдениеттанымдық, елтанымдық білігі зор кісі еді.

Есет ағайдың артында жақсы ғылыми мұра қалды. Аз болса да, саз жазатын кісінің ғылыми еңбектері өзінің дәлдігімен, кең тынысты, күрделі ойлылығымен ерекшеленеді. Ағаның бойындағы табиғи ғалымдығы, тіл-әдебиетке бірдей жүйрік кең филологиялық ойлау жүйесі, журналистік дәлдігі оның қолынан шыққан шығармалардан анық байқалады.

Ұстаздың ісі, ғылыми өмір жолы оның шәкірттерімен жарасымды жалғасын табады. Есаған білімді де білікті шәкірттер тәрбиелеп шығарды. Олар қазіргі кезде ұстаздарының үмітін ақтап, абыройлы еңбек етіп жүр. «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» деген сөз бар. Есет ағай жаратылысынан жақсы адам, жақсы ғалым. Ол кісінің ғылыми туындылары әрқашан да қазақ тіл білімінің, түркітанымның төрінде тұрады.

Қ.ЖҰБАНОВ ТІЛ МЕН ЕҢБЕК МАГИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҒЫ ЖАЙЫНДА

ТЕКТИҒҮЛ Ж.О.

Филология ғылымдарының докторы, профессор

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.
t.khamza@mail.ru*

Мифологиялық білім қоғамдық сана тарихи дамуының белгілі заңды сатысы ретінде болмыстың сипатымен, жинақталған қоғамның ақиқат туралы мәліметтерімен, сондай-ақ, адамдардың ойлау мүмкіндіктерімен, құралдарымен байланысты. Көп жағдайда жоғары эмоциональдық қанықтықпен, ашық бейнелілікпен, бірқатар іс-қимылдарға, (культтік) рәсімдерге сүйенумен де байланысты болуы мүмкін.

Байырғы мәдениетте еңбек билері әлеуметтік тәжірибені сақтаушы әлеуметтік жадының формалары ретінде белгілі болған. Белгілі ғалым Қ.Жұбанов «би мен ән жұмысты (еңбекті) ұйымдастыру үшін шыққан. Келе-келе ән, би ритмдерін дін де пайдаланған. Буын да содан шыққан. Ән мен буын(арабша бір сөз бар) органик бір зат; ритм мен әнді буыннан ажыратып алуға болмайды» деп көрсетеді [1,471].

Н.Я.Марр «тіл дыбыстары пайда болмастан бұрын адам өзінің еңбек магие жұмысына жұмсаған» десе, Қ.Жұбанов «Сөйлеу тілінің кеш шыққандығы соншалық, адам баласы қару істеп үйренгеннің өзінде де жақсы сөйлесе алмаған. Ол кезеңде сөйлеудің пайдасынан қолдың пайдасы көп болған. Адам табиғатты арбаған: ысқырса жел келеді(шығады); ежелгі қауым мүшелері табиғаттың жасырын сырымен астарласып, оны жеңем деген; айқайласаң киік қашады екен деп түсінген (магическое действие). Осы күнде дыбысты тіл ретінде емес, дабыл, шақыру есебінде, келе-келе дұғаға пайдаланған[1,511]. деп көрсетеді «Арбау, айқайлау, құс шақыру, аң үркіту, қырман басында жел шақыру, табиғатты балталау, күн жайлату – магия.Магиядан кейін әдебиет, пәлсапа туады. Ат тоқтатқанда *дырр* деуіміз – арбау. Дыбыстардың диффуздіктен, сөздердің ымнан ажырап шығуы да бірден бола қалмаған.Бұндай ажырау процесінің өн бойында әлденеше стадия болған» [1, 513].

«Магие еңбек жұмысы деп алғашқы әзірде адам қоғамы табиғатпен арпалысқан шағында түрлі табиғат күштерін өздеріне бағындырар болған істерін айтады.Табиғатты өзіне бағындырудың алғашқы түрі турадан-тура балталап бұзып өзгерту,турадан-тура өңдеу болған болса,магие еңбек ондай туралай өзгерту емес, табиғаттың жасырын күштерімен астарласып барып, соған дегенін жүргізуге, қазақша айтқанда, арбауға тырысады.

Ән, өлең, би үшеуі алғашқы рет осындай магие еңбегі болып жарыққа шығады.Искусствоның үш тарауы: музыка, әдебиет,би бірінен-бірі айрылмай тұрған кезде кісінің діни наным болмағандықтан, бұларды құлшылық, ғибадат

қылуы деп айтуға болмайды. Сол магиялы еңбектің бәрі келе-келе еңбектен, оны басқаратын кастаның еңбектері қатарынан бөлініп кетуімен байланысты түрлі құлшылық, бақсылық ісіне ауып кеткенін көреміз. Осы күнгі ең жаңа, ең мәдениетті дін болып саналатын христиан, ислам, будда діндерінің қай-қайсысының да құдайына табыну істері әнсіз, күйсіз өтпейді» [1, 426].

М.С.Каган: «Адамдар аңға шығар алдында аңшы биін билегенде, олар аңды сиқырлап, арбап жатырмыз деп ойлаған. Шындығында олар өздерін өздері арбайды, сиқырлайды, яғни өздерін аңға физикалық және рухани, практикалық және психологиялық жағынан жан-жақты дайындаған болып шығады. Басқаша айтқанда, магиялық би барлық қатысушыларды қоғамдық тәрбиелеу құралы – физикалық, кәсіби және эстетикалық тәрбиелеу болып табылады» деп көрсетеді [2, 181].

Еңбек құралы айналасындағы мифошығармашылық «қарумен байланысты іс-әрекеттер киелі, ритуалды болған ежелгі дәуірдегі адамдардың оған ерекше назар аудару салдарымен байланысты болып келеді. Келе-келе культтік ырымдар, әдет-ғұрыптар жойылып кеткенімен, фетиштердің мификалық күші туралы көріністер халық арасында ұзақ сақталып қалған. Сонда ең алғашқы еңбек құралы тас болған. Оның адам белгілеген бағыт бойынша жылдам қозғалу қабылеті аңдарды, жауларды өлтіруге мүмкіндік берген, тасқа сүрініп, жарақат алу мүмкіндігі де болған. Сондықтан тас – еңбек құралы ғана емес (аңдағы, күрестегі), өзінің түрімен жауларды қуып тастайтын адамның көмекшісі де бола алған» [3, 10].

«Дяндіктерде, шаманның, Алтай елінде шамандардың каста деп аталатын ру бастықтары, бір жағынан, осы күнгі молдалар, екінші жағынан, түрлі шамандардың: дәрігерлердің, метеорологтардың, астрономдардың арғы атасы болып саналуға тиіс. Үйткені нендей өнердің бәрі де бұрын солардың қолында болған. Күн райын топшылайтын да, ауруды емдейтін де солар болар. Сонымен қатар түрлі халықтың басына келген жаманшылық, бақытсыздықтан құтқаратын да солар болған. Соғысқа, аңға аттана қойса, жолы болатын қылып жолын оңдап жіберетін де солар болған» [1, 426].

Көптеген елдердің диқаншылық мифтерінде жердің шұрайлылығы, өнімділігі от басын асыраудың жалғыз көзі ретінде құрметтелген. Мұндай жерге деген киелі қарым-қатынас әдет-ғұрыптық және әдет-ғұрыптық емес поэзияларда бейнеленген. Ежелгі славяндар жерді жыртқан кезде ерекше «күшке» ие болады деп есептеген. «Беларустардың әдет-ғұрыптарында ХХ ғасырдың басына дейін жер жыртар алдында бороздаға нан, ірімшік қойып, жердің көңілін аулау ырымы болған».

Еңбек қай халықтың болсын өмірінде әрқашан да маңызды орын алатыны белгілі. Оған көп мөлшерде сақталып қалған адамның еңбек әрекетіне бағышталған әдет-ғұрыптық шығармалар дәлел бола алады.

Түркі халықтарының қысқы ырымдары қой, ешкілердің төлдеуімен байланысты. Қазақ халқының аңызында төрт түлікті көлденең кесірден, ауру-кеселдерден сақтайтын, өсіп-өнуін жебеп-жебелейтін қамқоршы пірлер болған. Олар: түйенің пірі – Ойсылқара, жылқының пірі – Қамбар ата (Жылқышы ата),

сиырдың пірі – Зеңгі баба, қойдың пірі – Шопан ата, ешкінің пірі – Шекшек (Сексек) ата. Қарашай-балқарлар Аймүш құдірет (алтын мүйізді аппақ қардай қой) пен Маккурш құдіретті (ұзын сақалды, өткір мүйізді және алтын жүнді теке) әнге қосқан.

Сондай-ақ дүние жүзіне кең тараған магиялық ғұрыптардың бір түрі – халықтық танымдағы жауын, бұлт шақыру дағдылары негізінен мал, егін, аңшылық шаруашылығымен айналысатын халықтар үшін қалыптасқан. Адамзат баласы қандай шаруашылықтың етегін ұстамасын, ол табиғатқа тәуелді болды. Су, жаңбыр, жел – бәрі белгілі бір кәсіптің табиғи қозғаушы күші. Адамдар бұлт пен күннің қыратты, көлді, жоталы жерге үйір келетінін білгендіктен бұл ғұрыпты жоталы, сулы жерде өткізген. Күн жайлатып, бұлт шақырушылар, найзағай ойнатушылар, біріншіден, жерден жоғарыда тұрып тілек тілеген қолайлы деп есептеген, екіншіден, көкке жақын болу үшін жоғары жерлерді, биік төбелерді мекендеуге тырысқан. Б. Абылқасымовтың айтуынша, ауа райын магиялық әдістермен басқарудың қоғамдық өмірде алатын маңыздылығы соншалық, кейбір елдерде, мысалы, Тибетте әрбір ауылдың, қаланың, шіркеудің «маманданған» өз бұршақ тоқтатушысы (сэргагна), өз жауын шақырушылары (лхава) болған [4, 70]. Шақыру жырларының басқа жырлардан айырмашылығы – көкке, яғни жаңбырға, бұлтқа, басқа да табиғат құбылыстарына табынудан туған анимистік түсініктің мол болуында.

Халық арасында тасаттық беріп, құрбандық шалу дәстүрі бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Құрбандықтың өзен-сулы жерлерде шалынуы, малдың бауыздау қанының суға ағызылуы су тәңірісіне деген құрметпен шектелген. Тасаттық дегеніміз де - жауын шақырудың ұжымдық түрі. Тасаттық ұғымының астарында көпшіліктің атынан тәңірден, құдайдан тілек тілеп, мал шалу дәстүрі жатыр. «Тасаттық» араб тілінен аударғанда «құрбандық» деген ұғымды береді. Зерттеуші А.Айтмұқашованың: «*Таскак* تاسقاق навъсь, на который кладутся кости животного, принесенного въ жертву, жертвенный стол [Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Спб., 1869, 1871. – Т.1, 2.: 805]; تاسترکان *тастыркан* п. *داسرقان* скатерть [Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Спб., 1869, 1871. – Т.1, 2.: 397]. Демек, *тасаттық* малды құрмалдыққа шалатын жер атауы (тегіс тас, жалпақ тас), тасты дуалау (жадылау) арқылы аспаннан жаңбыр шақыру деген де ұғым береді» [5, 118] деген пікірін алға тартар болсақ, тасаттық ұғымының астарынан «тас» деген сөзді іздейміз.

С. Сейфуллиннің «Күн жайлату шарты: қылаң, ақ боз жылқының, яки маралдың ішінен шығатын қызыл тасты бір ыдысқа салып, үстіне су құйып, арбау – шақыруды оқиды. Егер де деп алып оқыса, күн жайламайды-мыс. Атын «жай тас» дейді. ...Күн жайлату тасы мал ішінен шығады деп, басқа түркі жұрттары да ескілікте сенеді екен» [6, 87] дейтін пікіріне назар аударсақ, адамдардың сол «жай тасына» біріншіден, сыйынып, табынуын, екіншіден, сол тасты дуалап, сөз құдіретімен сиқырлап жауын тілегенін көреміз. Бұл жерде күн жайлату, бұлт, жауын шақыру жырлары мен тасаттық беру ғұрпында судан тапшылық көріп, соған бағынудан туған жоралғыларды байқауға болады.

Мысалы, су атасы Сүлеймен пайғамбардан көмек сұрап, құрбандыққа шалынған малдың сулы жерде жүзеге асып, бауыздау қанының суға ағызылуы да – осының дәлелі. Осылайша көктен, тәңірден медет тілеп, басқа да құбылыстарға жалбарыну – халықтың санасында сақталған дәстүр.

Ал ертедегі осындай түсініктердің қалыптасуы туралы Е.Жұбанов былай дейді: «Табиғаттағы құбылыстардың бәрінде де белгілі бір себептілік болады. Адамның психологиясы сол себептіліктерді білуге, құпияларын ашуға құштар келеді. Алайда алғашқы қоғамдағы адамдардың төңіректі қоршаған дүние туралы мағлұматы мүлдем тапшы болғандықтан, ол жанды-жансыз нәрселердің бәріне де өз бойындағы табиғи қасиеттерді телиді. Яғни, табиғатта болатын аникалық құбылыстардың өзін сапалы күштердің арнаулы мақсатпен істеп тұрған әрекеті деп біледі. Сөйтіп, әлемдегі кереметтің бәрін алуан түрлі күш иелері, толып жатқан құдайлар жасайды-мыс деген сенім пайда болады» [7, 184].

Сенім – адамдардың көз сүзген мұраты мен көкейге түйген мақсатын жүзеге асыруының тірегі. Тіпті өзі орындай алмайтын сыры терең, ой жетпейтін құпия тұңғыық, ғайыптағы тылсым дүниелерге үңілгенде де адамды қолдайтын құдіретке жан-жүрегімен сенеді, үмітін жебейтін наным-тоқтамын Тәңір деп жалбарынады. Соған мұң-зарын шағып, құрбандық шалады, тілеу тілейді. Осындай сенімнен туған ырымдар қазақ арасында тіпті көп. Бәрі жақсылық тілеуден туған ақ ниет. Қыс өтіп, көктем келген соң, алғаш күн күркірегенде бақырды даңғырлатып дыбыс шығарып, үйді айналу – үйдің амандығын көк тәңірінен тілеуі. Тасаттық беру дәстүрі де көне заманнан қалыптасқан сеніммен өзектес. Қазірге дейін санадан орын алып, тіршілік арнасынан ауытқымай өрбіген рәсім.

Сенімнен айырылу – табиғаттың да, адамзаттың да рухани-материалдық тоқырауына алып келеді. Міне, осындай алғашқы діни сипаттағы наным-сенімдер түрлі кезеңде өмір сүрген түрлі түрік халықтарының тұрмысында сақталып қалып, кейіннен олардың әдет-ғұрыптарына сіңіп, келе- келе салтқа ауысқан. Көнеден келе жатқан мұндай киелі нысанның белгілері қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр ұлттарының тұрмыс-салтынан көп байқалады. Бірақ олардың діни сенімнен гөрі салттық мәні басым. Мысалы, түркі халықтарында күз айындағы «Мизам (Сабан той)» салт-тойында диқандар мен бағбандар жыл бойы төккен терінің зейнетін тойлайды. Мұндай түсім мерекесі қазіргі испан мәдениетінің де (Жирондағы, Торрокстегі, Майорктегі жүзім мерекесі, Ла Аксаркидегі өрік мерекесі, Баэне зәйтүн фестивалі, Вилафранктегі қауын мерекесі, Буньолдегі помидор мерекесі және т.б.) бөлінбес бір бөлшегі болып табылады.

Диқаншылық ырымдардың ұжымдық түрлерінен басқа шаруашылық мифологиясының кеңінен тараған индивидуальды түрлері- бұлар пұтқа табынушылықпен байланысты арбау, магиялық ырымдардың сөзбен қабаттаса жүретін элементтері ретіндегі дуалау, ұшықтау, қорғаныш дұғалар. Арбау, сиқырлау өмірдің барлық жағдайына қатысты, соның ішінде сәтті аңшылықта, малды орман жыртқыштарынан қорғауда, аурудан қорғануда қолданылды. Сиқырлау, арбау «күшінің» негізі әртүрлі болып келеді. Егер мәселе

мейірімділікті қорғау туралы болса, онда зұлымдықты («жалмауыз», «обырлар») немесе «сақтаушыны» тасымалдаушылармен байланысты болып келеді. Арбаумен қатар жүргізілетін іс-әрекеттер қажетті «құпия күштер» мекендейтін орындарда, орманда, бейіттерде т.б. жүзеге асырылды[8, 20].

Мұндай қылық өмірдің бастауы мейірімділікті, дұрыстықты – кудалауға түскен, жауыз зұлымдыққа қарама-қарсы қоюмен толықтай тіркеседі. Әрі халықтың жадында өз еңбегін жаман көзден қалай қорғауға болатындығы туралы түрлі пайдалы ақпараттар сақталып, ол ақпараттар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады.

Қорыта айтқанда, ғылым үшін мифологиялық көріністерді оқып-үйрену адамзат қауымдастығы рухани даму деңгейінің маңызды критерийі болып табылады. Мифология шаруашылықты жүргізудің формаларын, өнер дамуының ерекшеліктерін, әлемді бүтіндей тануды бейнелейді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы: Абзал-ай, 2013.
2. Каган Е.В. Развертывание метафоры двойной актуализации в российских и британских СМИ // Политическая лингвистика 4(38).2011.
3. Никольский Н. М. История русской церкви. 4-е изд. - М., 1988.
4. Абылқасымов Б. Телқоңыр. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1993.
5. Айтмұқашова А.А. Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтникалық семантика: филол. ғыл. канд. ...дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2007.
6. Сейфуллин С. Ескілікті дін салтынан туған өлең-жырлар, тақпақтар // Қазақтың бақсы-балгерлері. – Алматы: Ана тілі, 1993.
7. Жұбанов Е. Қазақтың ауызекі көркем тілі. – Алматы: Ғылым, 1996.
8. Климов Е.А., Носкова О.Г. История психологии труда в России. – М. Изд-во: МГУ, 1992.

ДӘУІРЛЕР ЖАҢҒЫРЫҒЫ ЖӘНЕ ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВТЫҢ ДАНАЛЫҚ АМАНАТЫ

ҚҰРМАН Н.Ж.

*педагогика ғылымдарының докторы,
М.В. Ломоносов атындағы
Мәскеу мемлекеттік университетінің
Қазақстан филиалының профессоры*

*Сәулесі бар жігіттер бір ойланар.
Абай*

XXI ғасырдың да жиырма шақты жылы ағып өтіп барады. Қоғам рухани жаңғыру жолына түсіп, өткен дәуірден өзінің бойтұмар болып қалған мирасын Тәуелсіздік тұғырынан **тереңдете** қайта зерделеуде, **кеңейте** қайта жинақтауда.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың: «Біз заманауи мәдениетіміздің қандай өкілдері әлемдік аренаға жол тартуы керектігін анықтап алуымыз керек. Ұлттық мәдениетіміздің озық үлгілерін іріктеп алғаннан кейін шетелдерде оларды таныстыру рәсімдерін өткіземіз», [1] – деген сөзіне орай, Құдайберген Жұбановтың ғалымдық, даналық орнын әлемдік деңгейдегі тұлғалармен қатарластыра тану қадамын жасауға кірісу керек.

XX ғасырдың Құдайберген Жұбанов өмір сүрген, ғылыми ізденістерін жариялаған (кейбір жариялай алмаған) дәуірі қазақ жазуын араб графикасынан латын графикасына көшіріп, жаңа грамматикалық ережелер жасалынып, жаңа оқу жүйесі, жаңа оқыту жүйесі, жаңа (қызыл) қоғам қалыптастырып жатқан қызу кезең болды. Бұл дәуірдің жаңғырығы халыққа кең тарап үлгерместен, большевиктер Құдайберген Жұбановты мәңгілікке әкетіп тынған еді.

Келесі жаңғырық – Құдайберген Жұбановтың ақталуымен байланысты, көптеген еңбектері жарық көруімен байланысты, Ғалымның бауырлары мен ұрпақтарының тектілігі танылып, ғылым мен өнер саласында қадау-қадау тұлғаларға айнала бастаған игі кезең.

Осы жаңғырықтың ұзақ даусы Ақтөбе өңіріне 30 жылдан соң Мұхтар Арыновтай ел жанашыры, ел азаматы, Ел ағасының келуімен жалғаса келіп, Құдайберген Жұбановтың, Ахмет Жұбановтың, Ғазиза Жұбанованың есімдерін еліне етене жақындатуымен бір тұйықталған еді. Бірақ ол жаңғырық бітпеген еді. Себебі М.Ғ.Арынов университетке, көшелерге, ғылыми зертханаға Құдайберген Жұбановтың есімін беріп, еліне ас бергізіп, ғалымның перзенттеріне туған жеріндегі ғылым көшінде көрнекті тұлға ретінде танылуына аса жайлы жағдай жасап берген еді.

Бүгінгі күні, Құдайберген Жұбановтың 120 жылдығы тойында, ғалымның інғалап дүниеге келгенінде сыңғыр еткен киелі дыбыстың күшейе келе, әлі күнге дейін жаңғырық болып естіліп тұрғанын, ол жаңғырықтың жылдар емес,

дәуірлердің тосқауылынан да өтіп кете алатынын айту – сол киелі жаңғырықтың Ұлы көшін мойындау.

Құдайберген Жұбановтың ғалым ретінде ғана емес, жалпы дүниенің тылсым сырларының сәулесін тани алатын тұлға ретіндегі келбетін тану уақыт өткен сайын асқан қажеттілікпен күн тәртібіне қойылып келеді.

Ғалымның қандай құбылысты болса да түйсіне алуы, өзін сол құбылысқа қатысты сезінуі, өзінің өмірлік мақсатына өмір бойы емес, жалт етіп мүмкіндік берілген сәтте-ақ қол жеткізуі, өзіндік бірегейлігін айқындауы, өзінің өмірін, ғылыми құбылыстарды тізгіндей ұстай алуы оның адами болмысын, тұлғасының субъектілігін танытады. Субъектілік дегеніміз – адамда табиғи, психикалық және әлеуметтік-қоғамдық күштерді бір тізгіндеп ұстай алу қабілеті болуы [2].

Қ.Жұбанов білім беру және ғылым салаларынан, тұтас табиғи-әлеуметтік әлемнен өзінің лайықты орнын тауып, оны танып, оны бағалап, барын салып қызмет еткен.

Дәуірлердің келбеті оны танытатын тұлғалардың болмысымен байланысты. Жаңа кеңестік дәуірдің қарқыны мен мүмкіндіктерін ел үшін, келешек үшін пайдаланып қалуды ойлаған тұлғалар қолдарына мүмкіндік берілгенде ең жоғары тұрғыдан, елдік тұрғысынан қызмет еткен еді. Латын графикасын қолданысқа енгізумен бір мезетте қазақ грамматикасының да осыған дейін Ахмет Байтұрсынұлы қалаған деңгейден жаңа әлемдік теориялық деңгейге көтерілуіне жол салған, сөзсіз, Құдайберген Жұбановтың еңбегі еді. Біз үшін Құдайберген Жұбановтың теориялық қазақ тіл білімінің негізін қалаған еңбегі – Ньютонның механикалық физикасын теориялық физика деңгейіне көтерген Эйнштейннің қызметіндей.

Теориялық грамматиканың Қ.Жұбанов жетіп, жазбалар түрінде жазып кеткен дәрежесінде, өкінішке орай, жекелеген зерттеулер жаңа заман тіл білімі мәселелерін зерттегенімен, қазақтың біртұтас академиялық грамматикасы тұғырында әлі де жасақталмай келеді.

Әрине, кеңестік дәуірдің, бір медальдың екі беті сияқты астарлы жендеттік саясаты ауып түскенде, елді алға сүйрейтін алып азаматтарды алып кетіп, халықтың санасында қорқыныш ұялатқаны белгілі. Кілт үзілген ғалымның тағдыры оның жазып жатқан аса биік деңгейдегі теориялық еңбектерін де аяз соққандай тоқтатып тастаған еді.

Одан соңғы жылдары, өкінішке орай, осы кезге дейін, Қ.Жұбановтың еңбектерін талдаумен емес, сипаттаумен ғана байланысты болып келеді. Кейде Сұлтанмахмұттың *«Баяғы атамызға сыйға берген, Біздерде мынадай бар, мынадай бар»* деген өлең жолдары еріксіз еске түсетінін де жасыруға болмас. Бірақ, сол сипаттаудың өзі де – Құдайберген Жұбановтай қазақтан туған дана теоретик-лингвистің бар болғанын, арты ізделіп жатқанын куәландыратын ұрпақтардың құрметі.

Дегенмен, ұзақ жылдар бойы «шүкірліктен» аса алмай, Құдайберген Жұбанов шыққан биікке шыға алмауымыздың себебі неде? Неліктен сол іздің топырағын теориялық тұрғыдан аршып, ғалымның келбетін ғана емес,

ғалымдық болмысын дәрежелейтін ғылыми мұраны қазақтың тіл білімі үлкен сапалы деңгейге көтерілуіне негіз етпей келеміз?

Бұл – қазақ тіл білімінде персоналдық зерттеулердің біржақтылығы деп айтуға болады. Тұлғаның ғалымдық, азаматтық портретін ғана емес, соның ғылыми ой-санасының логикалық желісін табу мақсаты қойылмауынан деп санаймыз.

Қ.Жұбановтың даналығы, аса нәзік тілдік сезімі оған заманның жана мүмкіндіктерін қазақ тілінің еуропалық тілдер қатарында тануға пайдалану қажет екенін білдірді. «Құдайберген Жұбанов Ленинградта Н.Я.Маррдың «Тіл мен ойлау» институтында аспирантурада оқып, сол жылдары алдыңғы қатарға шығарылған «тіл туралы яфеттік теория», «тіл туралы жаңа ілім» саласынан білім алған жылдарында, тілді зерттеудің, шамамен, мынадай бағыттары жұмыс жасаған:

- тілді зерттеу әдіснамасы;
- тіл дыбыстарын қоғамның кезеңдік даму сатыларына қарай жіктеу;
- кинетикалық тіл мен графика;
- мифтер мен әдеби сюжеттердің семантикасы;
- топонимика;
- яфеттік тілдер;
- элементтік тілдер;
- палеоазиат тілдері;
- түркі тілдері т.б.

Қ.Жұбанов қазақ тілін зерттегенде, осындағы барлық дерлік көрсетілген бағыттар бойынша еңбектер жазған [3].

Қ.Жұбановтың қазақ тіл білімі саласындағы қызметі амплитудасының кеңдігі туралы ойласақ, бір адамның тұтас тіл жүйесінің барлық деңгейлеріне қатысты вертикалды және горизонталды, формалдық және мән-мағыналық тұрғыдан зерттеулер жасауы және соның барлығын аз ғана уақыттың ішінде атқаруы қалай мүмкін болады деген сұрақ туындайды.

Құдайберген Жұбановтың даналығы оның табиғи болмысы мен өзіндік санасының түйіскен алтын нүктесінде көрініс берген тектілігі арқылы танылады. Заманауи ғылым мәліметтеріне сүйенсек, тұлғаның белгілі бір жағдаяттарда нақ сондай әрекет жасауы тектік/генетикалық мұра ретінде танылады. Тектіліктің дәндері замандар бойы жетіліп, ұрпақтан-ұрпаққа өтіп, бір тұлғаның бойында жан-жақты көптеген қырымен танылатын көріністерге айналуы дана адамның психофизиологиялық ерекшеліктерінен хабар береді.

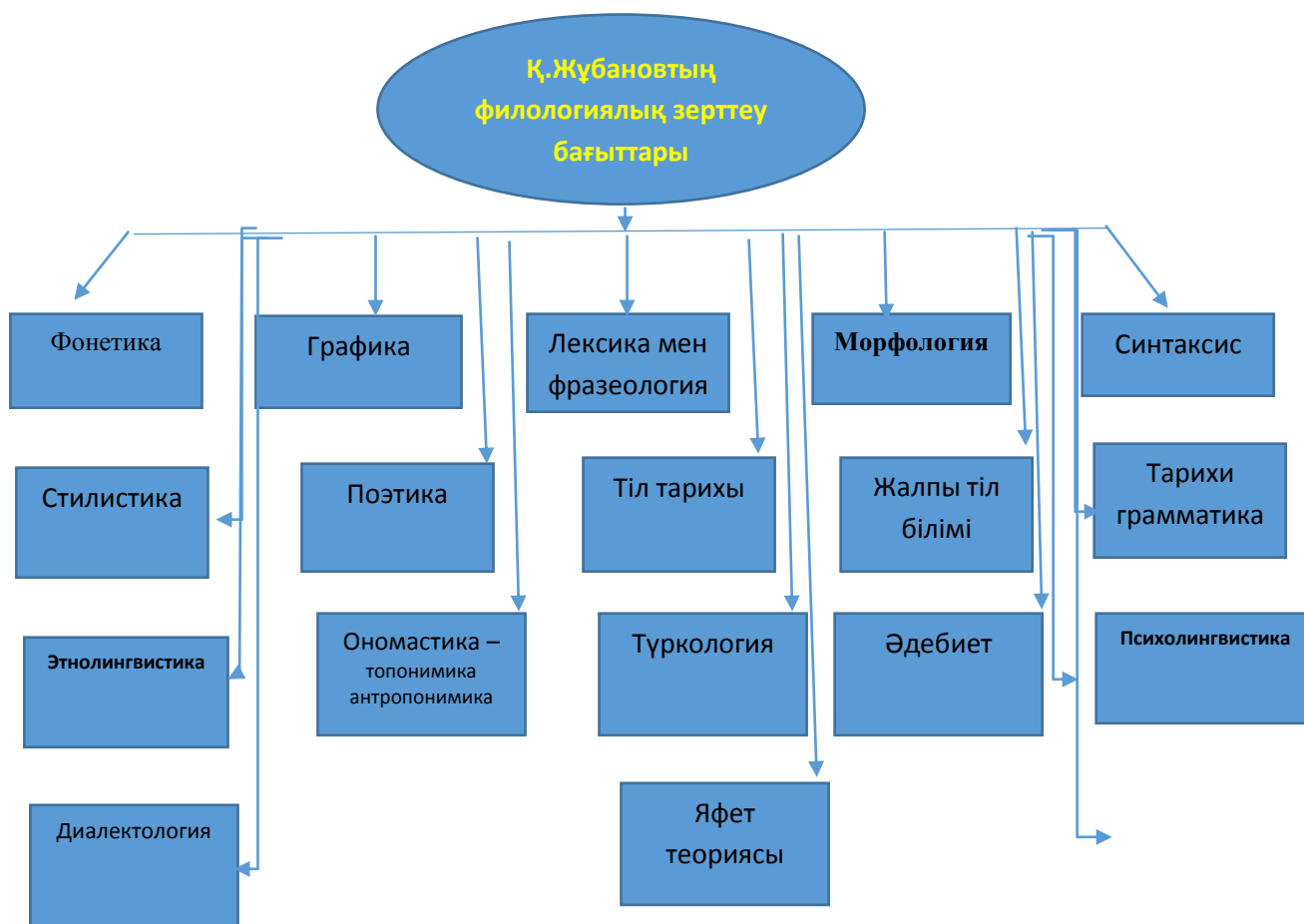
Құдайберген Жұбановтың даналық тұлғасы оның дәуірлер жаңғырығынан мағыналық толқындарды тануымен және ол таныған құбылыстарды өмір тәжірибесінегі нақты жағдаятқа қарай орынды қолдана алуымен ерекшелене түседі. Ғалымның білімді меңгеру, игеру дәрежесі және тектілік пен өзінің білімді қолдану тәжірибесі оның аса ерекше ақыл-ой иесі екенін дәлелдейді. Өзінің ғана емес, басқалардың да тәжірибесін, яғни өмірден және кітаптан алған білімін тірек етіп, өмірлік түрлі мәселелерді шеберлікпен

шеше алатын көпқырлы ерекше қабілеті Құдайберген Жұбановтың даналығын айқын танытады.

Дана адамның ашылуы әлеуметтік ортадағы жағдайлар мен адамның барлық тамаша қасиеттерінің жетілуі алтын нүктеде тоғысқан сәтіне сай келеді. Ал теология аясында адамның даналығы Аллах Тағаланың оған берген сыйы болып саналады. Осы ретте даналық көшіндегі Әл Фарабидің, Абайдың, Леонардо да Винчидің, Гетенің, Эйнштейннің, Менделеевтің, Гетенің, Ломоносовтың, Декарттың жан-жақты шеберліктің иелері болғанын айтуға болады [4].

Құдайберген Жұбанов туралы жазылған естеліктердің барлығында дерлік ғалымның ерекше дарынды болғаны аталып көрсетіледі [5].

Құдайберген Жұбановтың қазақ тілін зерттеуге кіріскенде, барлық деңгейлерді бір қатарда алып қарастырғаны аса ерекше назар қоюды қажет етеді. Төменде берілген модельден Құдайберген Жұбановтың филологиялық зерттеулерінің бағыттарын көруге болады.

Сурет №1. Құдайберген Жұбановтың филологиялық зерттеулерінің бағыттары

Энциклопедиялық білім иесі болған Құдайберген Жұбановтың ғылыми танымының құлашы кеңдігі, биіктігі, тереңдігі алдағы уақытта сол зерттеген тақырыптарының аясында біртұтастықпен қарастырылады деп сенеміз.

Келесі модельде Құдайберген Жұбановтың өз зерттеулерінде лингвистикадағы сол кездегі және қазіргі теорияларды қамтығанын көруге болады. XX ғасырдың басынан бері тіл білімінде, жалпы ғылыми зерттеулерде пайда болған жаңа бағыттардың барлығын дерлік Құдайберген Жұбанов қазақ тілін зерттеудің жаңа бағыттары ретінде өзінің жазбаларында белгілеп алған. Оның «Қазақ грамматикасы» және мақалалары мен қысқаша тезистік жазбаларында алдағы уақытта қазақ тілін зерттеудің тұтас бір тұжырымдамалық бағдарламасы берілген.

Қ.Жұбановтың жалпыфилологиялық, жалпылингвистикалық тұжырымдамаларында логика, филологиямен бірге XX ғасырдың 20-30-жылдары бел алған функционалдық-құрылымдық лингвистика әдістері, тілді зерттеуді тарихпен, мәдениетпен, географиямен, антропологиямен, нейробиологиямен, геологиямен, топырақ пен климатпен тығыз байланыстыру туралы пікірлер айқын танылады. Осы бағыттардың барлығын меңгерген адам ғана тіл туралы бір деректің өзіне қаншама теория тұрғысынан қарай алатынын ойлайық.

Аса ерекше қарқынмен дамып қалыптасқан құрылымдық лингвистиканың тарихында тіл мен сөйлеудің табиғатын өзіндік ерекшеліктеріне сай зерттеу керектігі туралы, бірақ «тіл» мен «сөйлеудің» онтологиялық бір тұтастықта, қатынастар жүйесі ретінде қарастырылуы керектігі туралы ойлар орныққан. XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы құрылымдық парадигма XIX ғасырдың аяғындағы салыстырмалы-тарихи тіл біліміне қарама-қарсы бағытта дамыды деуге де болады. Тілдің құрылымын функционалдық модель тұрғысынан қарастыра келе, ғалымдар тілді мәдени кеңістікке қосу мақсатын алға қойды. Бұлардың барлығы ғылыми бірізділіктің жаңа критерийлерін табуды көксеген ізденістер еді.

Құдайберген Жұбановтың Ленинград қаласындағы академик Маррдың «Тіл мен ойлау» институтында аспирантурада оқыған жылдары дәл осындай буырқанған даму процесіне сәйкес келген еді. Алып титандық ой иесі – Құдайберген Жұбанов барлық жаңалықтарды екі жыл ішінде игеріп, қазақ тілі жүйесін теориялық танудың керемет арнасын әзірлеген еді. Қ.Жұбановтың өз еңбектерінде қандай теорияларды ұстанғанын келесі модельден круге болады.

*Сурет №2. Қ.Жұбанов зерттеулерінде қамтылған лингвистиканың
өзекті теориялары*

Құдайберген Жұбановтың даналығы қазақ тілінің киелі тылсым болмысын (Маррдың теориясымен бірге) осындай жаңа теориялар негізінде қуатты жүйе ретінде зерттеуге, сипаттауға бағыт алуымен аса таныла түседі.

Құдайберген Жұбановтың лингвистикалық теориясының тарихи шарттары жаңа кеңестік дәуірдің құрылуы, жаңа жазу қабылдануы, жаңа грамматика жасақтау қажеттілігі десек, шоғырлана дамыған лингвистикалық және жалпы ғылыми теориялар мен қатарласа дамыған дискурсивтік өрістер – жаңашыл ойдың өмір сүріп және жетіліп отырған сол дәуірдің рухын таныта алатын ерекше белгілер еді.

Сол кездегі тіл теорияларының Гуссерльдің феноменологиясына сүйене келе, тілдік таңбаның және мағынаның, глоссематиканың жаңа болмысын айқындауға ұмтылыс жасағаны белгілі. Құдайберген Жұбановтың жаңа грамматика жүйесін қалыптастырудағы орнын және жасаған жаңалықтары мен жаңа идеяларын сол дәуірдегі Гуссерль феноменологиясын басшылыққа алған құрылымдық лингвистиканың сандаған ағымдарының жүйесінде қарастыру керек.

Алдағы дәуір ендігі ретте, Қ.Жұбановтың ғылыми қызметінде ашқан, негіздеген лингвистикалық теорияларын анықтап, дәуірдің тынысын қазақ тілінің пайдасына шешуге бар күш-қуатымен ұмтылған еңбегін қайта зердемізден өткізумен байланысты болса деп ойлаймыз. Ғалымның сан теорияның негізінде жасаған, бірақ әлі де айқын танылмай келе жатқан қазақ тілінің табиғатын зерттеу әдістері жүйесіне сүйеніп, Қ.Жұбановтың ДАНАЛЫҚ СҮРЛЕУІН қалауға кіріссек дұрыс болар. Ғалымның 120 жылдық мерейтойында оның аманат еткен жаңа теорияларын танып, оларға атау беріп, танылған тілдік құбылыстарына термин беріп, Қ.Жұбановтың ғылыми лингвистикалық мұрасын қазақ тіл білімінің, жалпы тіл білімінің ортақ құндылығына айналдыру керек деген жаңа жолды таңдайтынымызды айтамыз.

В. Фон Гумбольдттан, Ф. де Соссюрден, Л.Блумфилдтен, Э.Сепир мен Б.Л.Уорфтан, Р.Якобсон мен Л.Щербадан бір де кем емес Құдайберген Жұбановтың теорияларын «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында жаңа өрнекте тану – біздің дәуіріміздің беріп отырған мүмкіндігі. Бұл іс оңды, жемісті және ұзағынан болғай!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Н.Ә. Назарбаев. «Болашаққа көзқарас: рухани жаңғыру».12 сәуір. 2017 жыл. - akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Философия: Энциклопедический словарь. – Москва: Гардарики, 2004.
3. Құрман Н.Ж., Рахымбаева А. Құдайберген Жұбановтың психолінгвистикалық мұрасы. – Астана, 2014. – 100 бет.

4. Рудкевич Л. А. Талант: психология и становление: Социальная психология личности. Ленинград, 1974.

5. Ұлы Дала тұлғалары. Құдайберген Жұбанов. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. 2013. – 448 бет.

ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВТЫҢ АБАЙТАНУҒА АРНАЛҒАН ЕҢБЕГІ

ПАНГЕРЕЕВ АБАТ ШАМУҰЛЫ

филология ғылымдарының докторы, профессор
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
ҚР Ақтөбе қ., Гришин көшесі, 7, тел.:(8-7132)24-66-80
e-mail: pan.abat@mail.ru

Құдайберген Жұбанов қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалым ғана емес, сонымен бірге ұлтымыздың мәдениетін, әдебиетін дамытушы, оны өзге елдерге танытушы ұлтжанды азамат. Бұл сөзімізге дәлел ретінде ғалымның ұлттық музыка, ұлттық театр, күй жанры секілді ұлттың мәдени қарымын танытатын сүбелі еңбектерін атасақ та жетеді. Әсіресе, оның Абайды айтуға жұрттың жүрегі дауаламай, Абай шығармашылығын талдай танытуға зерттеушілердің тісі батпай жүрген уақытта жариялаған «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» атты мақаласының мәні ерекше. Бұл тұрғыда Әнуар Дербісалиннің пікіріне назар аудармасқа болмайды. Ғалым былай дейді: «Құдайберген Жұбанов негізінен, тіл білімінің маманы бола тұрып, халқымыздың арғы-бергі тарихын, әдебиеті мен мәдениетін, өнерін, сонымен қатар Орта Азия халықтары мен Шығыс, Батыс елдерінің мәдениеті, әдебиеті, өнерінің тарихын терең білген ғұлама ғалым. Бұл шындықты ғалымның қаламынан шыққан әрбір еңбектен-ақ көруге болады. Солардың бірі – оның «Абай-қазақ әдебиетінің классигі» атты зерттеуі» [1,125]. Аяқталмай қалған еңбек болса да бұл мақалада Қ.Жұбанов Абай шығармашылығын профессионалдық тұрғыда, қазақтан шыққан тұңғыш лингвист-профессор ретінде талдап, Абай арқылы ұлттың тіл өрнегін, ой-сезімін, салт, санасын тереңінен танытады. Абайдың ақындық тұлғасының өзге халықтардың ақындарынан озық тұрғандығын салыстырулар арқылы дәлелдеп көрсетеді. Қ.Жұбановтың ұлттың мәдени танымының биіктігін, поэтикалық зердесінің тереңдігін Абай өлеңдері арқылы тауып сөйлетуін дәл байқаған М.Қаратаев ұстазына, яғни Қ.Жұбановқа арнап жазған мақаласын «Патриот профессор» деп атаған екен. Бұл еңбегінде автор ұстазы Қ.Жұбановтың ғалымдық, азаматтық тұлғасын, ұлттық мәдениет пен музыкаға байланысты зерттеу еңбектерін саралай отырып, оның Абайға байланысты еңбегіне тоқталады. Ол бұл еңбектің аяқталмай қалса да маңызы зор, орны бөлек екендігін атай келе: «Бұл еңбектің басқы бөлімі «Абай қазақ әдебиетінің классигі» деген атпен 1934 жылы ұлы ақынның дүниесі салғанына 30 жыл

толуына арналған «Әдебиет майданы» журналының 11-12 номерлерінде жарияланды. Онда автор ол кез үшін тың, жаңа, өте батыл пікірлер ұсынды. Олай дейтінім, бізде сол тұсқа дейін әдебиетшілердің өзі Абай туралы айдан анық мәселелерді шатастырып неше саққа жүгіртіп келгені бар. Біреулер феодал ақыны дейді, біреулер байшыл ақын дейді, енді біреулер одан діншілдік іздеді. Не керек, әйтеуір, Абайды бізден қалай да аулатпақшы болды. Жұбановтың дер кезінде жарияланған жаңалықты еңбегі сол теріс пікірлердің күлін көкке ұшырады. Бұл мәселенің ол кездегі актуалдығы сонша, салған жерде-ақ полемикаға түсіп ол былай депті: «Қазақ әдебиетінің тарихындағы Абайдың ұстайтын орнын босағаға қарай ысырмаушылар оған да місе тұтпай, табалдырықтан шығарып тастаушылар, менің байқауымша, даусыз бір моментті ескермец жүр: ол – өз тұсында жалғыз қазақ қана емес, басқа көршілес елдерден де Абайдың әдебиеттегі үздіктігі», -деп мақалаға шолу жасайды [2,91].

Кеңес үкіметінің ілкі кезеңдерінде әдебиетті тапқа бөліп қарау болғандығы рас. Әдебиеттің таптығы, одан кейін әдебиеттің партиялылығы деген ұғымдар әдебиеттанудың негізгі принциптеріне айналды. Феодал ақын, байшы ақын деген таптық айқындаулар осы кезде шығып, Абай, Шәңгерей Бөкеевтер оқытылмайтын болған. Автор осы мәселені алдыға тартып, Жұбановтың осы мақаласы сол теріс пікірлердің күлін көкке ұшырды деп атап көрсетеді.

Расымен де осындай кезеңде Абай туралы мақала жазу үлкен ерлік екендігі сөзсіз. Абайдың алтын басын есікке сүйрегендерге қарсы тұрып, Абайдың ақындық даралығын басқа елдердің ақындарымен, соның ішінде сол заманғы озық ақындар деп саналған татардың Маржаниімен, Каюм Насириімен салыстырып, мақаласының бірінші бөлігін «Еленбеген ерекшелік» деп атағаны Жұбановтың әдебиет жөнінен де терең білімпаз болғандығын білдіреді. Ғалым Абайдың басқа халықтар ақындарынан ең бірінші артықшылығы төл тазалығында деп көрсетеді. Бұл жөнінде академик Ісмет Кеңесбаев Құдайбергеннің түркі тілін ғана емес, әдебиетін де жетік білген ғалым екендігін айта келе: «Жұбановтың «Абай – қазақ әдебиетінің классигі мақаласын оқыған адам, сол еңбекті жазған ғалымның «түркі халықтары әдебиетінің жете білетінін, сондықтан Абайды замандастарымен салыстыра тексергенін аңғаратыны сөзсіз. Мұндағы бір тамаша аңғарылатын нәрсе – ол түркі халықтары тілін көркем әдебиет арқылы игергендігінде. Оның әр халықтың көрнекті жазушы, қайраткерлерінің шығармаларын оқып әрі оларды заманына қарай бағалап, әділ сын айтуы таңданарлық еді. Абайды көрші елдердегі замандастары, бастастарымен салыстырғанда, Мырза Фаталиден басқа ешкім де шендесе алмай шығады. Ұлт тіліне, әдебиетіне сіңірген еңбегін, ақындық күшін алғанда Абай бәрінен де озат шығады. Өйткені таза халық тілімен жазып, жазғанын классик әдебиет үлгісімен шығарған ол кезде адам болған жоқ. Абайдың, бірқатар сыншылар ескермей жүрген, бір – оқшаулығы осы»- деп жазады. [3,113]

Қ.Жұбанов: «Абайдың алды жоқ емес, жоққа жуық» деген екен [4,35]. Бұлай дегенде ғалым Абайдың нәр алған үш қайнар бұлағының бірі, оның өзінің төл әдебиетін мансұқтап отырған жоқ, оның шағатай әдебиетінен шырмалған тұстарын сынап айтып отыр. «Абайдың шығыспен байланысы қай кезде де абайтану ғылымының ең өзекті мәселелерінің бірі болғаны белгілі. Бұл мәселе, әсіресе, 20-30 жылдарда, Абай мұрасына жалпы баға беру таласында мүлде өткірқойылды. Абайды халық мәдениеті мен әдебиетінен аластауға тырысушылар оны шығыстың кертартпа әдебиетінің аясынан асырмауға әрекет жасап бақты. Қ.Жұбанов зерттеуінің бағалы жағы Абайдың шығыспен байланысын білгірлікпен ашып беруінде еді [1,127].

Абайдың шығыс шайырларының шығармашылықтарымен жақын танысатын тұсы оның Семейдегі Ахмет-Риза медресесінде оқыған кезі. Жалпы Абай дүниетанымына ден қойған зерттеушілердің бәрі де ақынның Шығысқа қарым-қатынасын назардан тыс қалдырмаған. Алайда соны түсіну қиын екендігін бәрі де ескерткен. Бұл мәселеде алдымен А.Байтұрсыновтың төмендегі пікірі еске түседі: «1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес. Олар сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қалады. Кей сөздерін ойланып дағдыланған адамдар болмаса, мың ара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғаны біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі», -деуінен де данышпан дарынды тану оңай еместігін аңғарасың. Осы ретте белгілі абайтанушы ғалым М.Мырзахметұлы: «Абай дүниетанымында ұлттық, шығыстық жағы басым жатыр» дей келе, оның сырын ашып, қайталанбас ерекшелігін танып-білу оңай еместігін атап көрсетеді. Анығына жүгінсек, бала ақынның алғашқы өлең жазбақ талабы шығыс шайырларына сыйынудан басталған:

Физули, Шәмси, Сәйхали,
Науай, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз – бу һәмәси
Мәдәт бер я шағири фәрият.

Осындағы аталып отырған Шығыс шайырларының бәрі де атақты ұлы ақындар, қайталанбас тарихи тұлғалар екендігі мәлім. [5,36-37]

Қ.Жұбанов: «Рас, алғашқы әзірде, өлең дүниесіне қадам басқан кезде, шағатай қармағына Абай да ілінген. Бірақ, көп ұзамай ол қармақтан бұлқынып шығып кеткен сияқты» [4,38], - деп жазғанда алдымен тіл тазалығын, өлеңнің араб, парсы сөздерімен шұбарланбағанын қалаған, екіншіден өлең өлшеуі ғаруз өлшеммен емес, ұлттық өлшеммен болғанын қолайлаған, үшіншіден теңеулердің ұлттық сезімге лайық болуын айтқан. Теңеу дегенде ғалым:

«Иузи-раушан көзі - гаухар
Лағилдек бет үші ахмар..» [6,9]

- деп келетін өлең жолдарындағы көзді гаухарға, бетті маржанға теңеуге қарсы екендігін айтқан. Бұлай дегенде оның ойында халқымыздың көзді мөлдір көз, бота көз, тана көз деп айтатыны, адамның бет пішінін айтқанда, бет

ұшындағы қызғылт тартқан шырайлық белгіні алмаға теңеп жататындығы түскені кәдік. Сондықтан да Жұбанов Абайдың бала кезінде еліктеген шағатай әсерінен бас тартқанын «ол қармақтан бұлқынып шығып кеткен сияқты» деп бейнелеп жазған.

Ғалым мақаласының үшінші бөлімі «Абай және халық әдебиеті» деп аталады да, «Абайға ана сүтпен кіріп, сүйегіне сіңген әдебиет үлгісінің бірі – халық әдебиеті. Абайдың жұмсаған сөз қаруы осы қалыпқа соғылған» [4,43], - деп түйін жасайды. Біздің Абайдың қайнар бұлағы, өзінің төл әдебиеті, тағы да басқа осы тақілеттес сөз қолданысымыздың бәрі шынын айтқанда Қ.Жұбановтың «ана сүтпен кіріп, сүйегіне сіңген әдебиет» деп берген анықтамасына жетпейді.

Ғалым осы «сүйегіне сіңген» әдебиеттің өзі Абайға тарлық өткенін, Абай енді тыңнан жол салмақ болып ізденіске түскенін жаза келіп: «Мәдет бер» деп, 13 жасында Науаи, Сағди, Фердоусилерге жалбарынған Абай, келелі кеңестің кеуде биі болмақ болып, ескі бише қосарлап сөйлемек болған Абай, ескі ақынша «көр-жерді» өлең қылмақ» болған Абай, енді бұларды қомсына бастайды. Оның «күн шығысы күн батысы болып», «Қожа Хафиз», Сағди орнына Байрон мен Гетенің, Нысанбай, Бұхар орнына Пушкин мен Лермонтовтың етегінен ұстайды. Классик алып әдебиет дәңіне шығып, артына қарағанда оған енді:

«Шортанбай, Дулат пен Бұқар жырау,
Өлеңі бірі жамау, бірі құрау», -

болып, олардың «кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұрады». [4,44]

Абай енді өлеңге басқаша талап қою керектігін ойға алып, «ескі бише отырман бос мақалдап», «мақсатым тіл ұстартып, өнер шашпақ» деп түйеді. «Сөзімнің қыл сыймайды арасына» дегендей өлеңде басы артық сөз болмауын ескеріп, жаңа форма мен мазмұнға көңіл қояды. Осы мәселе туралы Қ.Жұбанов: «Басы артық бір сөз де өлең ішінде тұрмауын, өлеңнің «теп-тегіс жұмыр келсін айналасы» деген шарттарды қояды Абай. Осындай қатаң шарт, ауыр сынның арқасында Абайдың сөздері, Илияс айтқандай, «қиюынан қыл өтпейтін» нығыз болып, мағынаға малынып келеді. Сондықтан оны ағызып оқып, сыдыртып өте шықсаң, ішкі мәніне жетпей қаламын деп кідіріп, салмақтап, ақынның кестелеген айшықтары, қошқар мүйіздерімен оралып өтуге тура келеді. Абай айтар сөзінің бәрін айтып, орнын тақырлап кетпейді, оқушыға да шығарғыштық сыбаға қалдырып кетеді.

Міне, Абай сөзінің осы қасиеттері, Абайдың өлеңге қойған осы шарттары күні бүгінге шейін құнын жоғалтпаған артықшылықтарының бірі. «Алтын иек сары ала қыз» сияқты жалаң, жалған жалтыр бейнелер (образдар), ұйқасым қуалап, өлеңнің кетігін басқа сөздермен тығындаулар бүгінгі әдебиетімізден де әлі кетіп болған жоқ [4,45].

Расымен де көркемдеу деген осы екен деп жылтыр сөздерді тізбектей беру, орынды-орынсыз жерлерде мақалдарды қолдана беру абырой әпермесі хақ. Ақылдымсып айтқан сөзінің бәріне мақал қосып сөйлейтіндерді халық

жаратпай «жаман адам мақалшыл» деген. Бұл мәселе төңірегінде ой қозғағанда ғалым әр нәрсе өз орнымен болу керек деп ой айтатындай.

Сонымен бірге Қ.Жұбанов Абайды халық ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет арасындағы алтын көпір екендігін көрсете келіп, осы екеуінің ара салмағын ашады. «Абай біздің жазба әдебиетіміздің атасы болғанда, өлеңін, қара сөздерін тек қағазға жазғандығымен ғана емес, жазба әдебиет пен ауыз әдебиеттің осы айырмашылығын ашқандығымен атасы болады. Қазақ әдебиетін ауыз әдебиеті дәрежесінен шығарып, неше мың жылдай көнігіп, етке, қанға сіңісіп болған ескі ауыз әдебиет дағдысынан құтқарған адам — Абай. Ескі ауыз әдебиетіндегі артық қыстырмалардан алғаш тазартқан Абай. Абай сынаған «қазақтың ұзын сөзділігі», «ескі бидің сөз қосарлап бос мақалдайтындығы», «ескі ақынның жоқтан қармап, көр-жерді өлең қылатындығы» дегендер — осы басы артық қыстырынды әңгімелер болатын. Абай сөзінің «қиюынан қыл өтпейтін» ықшам, тығыз болатыны да осы басы артықтан аман болғаннан келетін-ді» [4,50]

Қ.Жұбанов әсіресе Абайдың образ жасау ерекшелігіне тоқталады. «Абай өлеңдері бейнелі келіп, шын мағынасымен көркемдік шартын орындап отырды. Сонда Абай образды қолдан жасап, жаткейіп қылып шығармайды» дей келіп, қазақтың өзіне қашаннан таныс суреттерден алатынын айтады. «Абай қазақтың мақалын да, ертегісін де, дінін де, салтын да — бәрін де суретке пайдаланады. Бірақ, осының бәрінде қазаққа таныс образдардың өзі бұрынғы құрысып, қатып қалған күйінде тұрмайды, жүріп кетеді, жан бітеді; жетіліп, өсіп, ашылып, жарқырап кетеді. Өз қалпында қалып қоймай уақиғаның өзіне біте қайнап қосылып кетеді». [3,51]

«Көлеңке басын ұзартып
Алысты көзден жасырса
Күнді уақыт қызартып,
Көкжиектен асырса» [6,240].

Ғалымның айтып тұрғаны Абай өлеңдеріндегі осы секілді үздіксіз қозғалыс, табиғатқа, оның құбылыстарына жан бітіру. Табиғат құбылыстарына жан бітіре суреттегенде Абай оны жалаң алмайды адам әрекеттерімен теңдестіріп суреттейді. Осындай бейнелі суреттеулерді байқап білген ғалым: «Абайдың қыз бен жігіті ғана құс пен аңға ұқсап қоймайды, құсы мен аңы да қызға, жігітке ұқсай береді. Түлкіні бүркіт басып, екеуінің алысқанын, қара шашы төгіліп , иықтары бүлкілдеп, суға шомылып жатқан сұлуға меңзеп қояды» [4,53],- деп әсерлене жазады.

Көне түркілік үштік таным деген ұғым бар екені белгілі. Оны біз «жоғарыда көк тәңір, төменде қара жер жаралғанда екеуінің арасында адам баласы жаралды» деп жазылған Күлтегін жазуынан білеміз. Ғалым С.Қасқабасов: «Көне замандағы, түркі қағанаты дәуіріндегі аспанды-еркек, жерді әйел деп түсінетін мифтік ұғым қазақтың мифі мен діни нанымында ғана сақталып қоймаған. Ол ұлтымыздың көркем фольклоры мен классикалық әдебиетінде поэзиялық символға, көркем әдіске, метафораға айналған»,- дей келіп Абайдың «Жазғытұрым» өлеңін мысалға келтіреді [7,97]. Ежелден

қалыптасқан жер-су туралы осындай түсінік алдымен фольклорлық сюжеттерде, одан бері келе жатқан дәстүр жалғастығы ретінде жазба әдебиеттен де орын алатындығы осы мысалдан айқын көрінеді.

Абайдың бұл өлеңіндегі:

Күн - күйеу, жер - қалыңдық сағынышты,

Құмары екеуінің сондай күшті...

Күн күйеуін жер көксеп ала қыстай,

Біреуіне біреуі қосылыспай.

Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,

Жер толықсып түрленер тотықұстай» [6,121-122], -

деген өлең жолдарына баса көңіл аударған Қ.Жұбанов: «Жер-ана деген ұғым қай жұртта да бар. Бірақ, Абайдың Жер-анасы не қалыңдық ойнаған қыз болып, ұрын келген күйеуі күнмен жымындасып, күліп ойнап кетеді немесе ол – ана, елжіреп емізіп кетеді. Қысқасы, Абайдың образ қолданудағы өзгешелігі: әуелі — қатесіз анық таныс бейне алады; екінші — образы ескі өлі қалыбында қалмай, жанданып кетеді, үйткені, үшінші — ескі образды өсіріп, жаңартып, жалғап әкетеді. Оның ескі, таныс образ алуы тек таныс жағымен тартып, жуықтатып алып, келгеннен кейін басқа жаққа бұрып жіберейін деген сияқты. Ескі әдебиет мұрасын Абайдың пайдалануының бәрі осылай. Ол ескіні де, өз заманын да дәріптемейді. Ескі образды алғанда, оны сүйдіру үшін емес, ескіні бұзып, жаңа қылып, сонымен жаңаны ұғындыру үшін алады. Абайдың әдебиет, мәдениет істеріне қолы тиіп кетсе, ол тек сипап, сүртіп шаңын кетіріп шықпайды, өзінше бұзып, өзінше түзеп, өз қолынан ізін қалдырады», - деп Абайдың образ жасаудағы өзіндік стилін, қолтаңбасын талдап көрсетеді. Сонымен бірге, «Абай ескі мұраны талғамай ала беретін адам емес. Ол ескіден қалған мұраға да, өз заманының жайына да сын көзімен қарап, өзінің ақыл елегінен өткізіп алған» [4,53], - деп пікір түйген Қ.Жұбанов Абайдың сыншылдық қырын да атап өтеді. Сонымен қатар Абайдың қазақ өлең құрылысына, музыкаға енгізген жаңалықтары да ғалым назарынан тыс қалмаған. Жалпы осы бір ғана мақаласында Құдайберген Жұбанов Абайды қазақ әдебиетінің классигі тұрғысынан көрсете алған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дербісәлин Ә. Ұстаз-Ғалым//Жұбанов Қ. Шығармалар мен естеліктер.- Алматы:Өнер,1990.- 208б.

2. Қаратаев М. Патриот профессор. //Жұбанов Қ. Шығармалар мен естеліктер.- Алматы:Өнер,1990.- 208б.

3. Кеңесбаев І. Ұстаздардың ұстазы//Жұбанов Қ. Шығармалар мен естеліктер.- Алматы:Өнер,1990.- 208б.

4. Жұбанов Қ. Шығармалар мен естеліктер.- Алматы:Өнер,1990.- 208б.

5. Абайтану әліппесі: жалпы білім беретін орта мектептің 9-10 сыныптарына және қазақ тілі мен әдебиеті мамандықтары бойынша

студенттердің педагогикалық тәжірибесіне арналған оқулық. –Қарағанды,2019. – 370б.

6. Абай.Екі томдық шығармалар жинағы.Т1.-Алматы: Жазушы,1986 - 304б.

7.Қасқабасов С. Жаназық.- Астана:Аударма,2002.-584б.

ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВ ЖӘНЕ ТІЛ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ

САБЫР МҰРАТ БӨКЕНБАЙҰЛЫ

ф.ғ.д., профессор

Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университеті, Орал қаласы
Sabir_uralsk@mail.ru

Қазақ тілі тарихына алғаш ғылыми түрде ізденіс жүргізген Қ.Жұбанов екенін айта аламыз. Ол «Дүниедегі халықтардың барлығы да құранды, «таза» ел жоқ. Білімпаздар қазақты XV-XVI ғасырларды құралған деседі. Ел құранды болғандықтан, тіл де құранды болмақ: *шаруа, сән, ән, әңгіме, баға, найза* деген сөздердің барлығы да парсынікі. Тілдің қалай өсіп, дамитындығын білу керек. Тілдің тарихын білу деген сөз – оның өніп-өскен жолын білу деген. Демек, тіліміздің сонау ұзақ жолда қандай өзгерістерге ұшырағанын, оған неге ұшырағанын білу керек. Бұрынғы білу – жай әшейін емес, тілді меңгерудің бір амалы. Біз тілді меңгеріп болғанымыз жоқ, толық меңгерсек қана оны дұрыс бағытта өзгерте аламыз», – деп деген еді [1, 120]. XX ғасырдың 30 жылдары Қ.Жұбанов бастаған тіл тарихын теориялық тұрғыдан зерттеу ісі тарихи жағдайлардың себебінен біраз үзіліс тапқаны белгілі. 20 ғасырдың екінші жартысынан қазақ тілі тарихына ғалымдар көңіл аудара бастады. М.Томанов қазақ тілі тарихын түркі тілдері тарихымен бірлестіре отырып былай жіктеді: 1) Түркі бірлестігіне дейінгі дәуір, – бұл дәуір, шамамен, біздің заманымыздың V ғасырына дейін созылады, екі түрлі бірлестіктен тұрады: Алтай бірлестігі, Хун бірлестігі. 2) Түркі бірлестігі дәуірі, бұл да екі кезеңге ажырайды: Көне түркі қағанаты кезеңі (V-X ғасырлар), Орта түркі кезеңі (X-XV ғасырлар). 3) Қазақ халық тілінің даму дәуірі (XVI-XVIII ғасырлар). 4) Қазақ ұлттық тілінің қалыптасу дәуірі (XIX ғасыр) [2, 70]. Түркі бірлестігіне дейінгі Алтай бірлестігі «алтай гипотезасымен» байланысты қойылған атау. Бұл теориялық болжам түркі-монғол, тұңғыс-маньчжур, жапон-корей тілдеріндегі фонетикалық, грамматикалық, лексикалық ұқсастықтар мен ортақ белгілерге сүйенеді. Хун бірлестігі біздің заманымыздың алғашқы жылдарында өмір сүрген Хун империясына байланысты. Түркі тілдерінің қазіргі батыс және шығыс топтарының қалыптаса бастауы осы Хун империясынан басталады. Бұл кезеңде түркі тілдерінің монғол тілдерінен жіктелуі аяқталды десе болады.

Түркі бірлестігі дәуірінің Көне түркі қағанаты кезеңінің бүгінгі түркі халықтарының тарихы үшін маңызы зор. V-X ғасырларда қазіргі түркі тілдерінің негізі қалыптасып, тіл тамыры бой түзеді. Төл өркениетіміздің сілемі терең екеніне ғаламға мәшһүр болған Орхон-Енисей, Талас жазулары куә. Көне түркілер біздің заманымыздың VI-VIII ғасырларда жалпыадамзаттық өркениетке өзіндік жаңалық қосқанын бітіг жазулардан сеземіз.

Қазақ тілі тарихы үшін түркі бірлестігі дәуірінің **орта түркі кезеңінің** мәні зор. X-XV ғасырларда халық тілдерінің негізгі ұйытқысы түзіліп, жеке-жеке тіл болып қалыптасуға бет алған. Жазба ескерткіштерге сүйене отырып орта түркі кезеңін классификациялаудың ғылымда бірнеше үлгісі бар. Н.А.Баскаковтың топтауы бойынша орта түркі кезеңі екіге бөлінеді: Монғол шабуылына дейінгі (X-XII ғ.) және монғол шабуылынан кейінгі (XIII-XIV ғ.) кезеңдер. Ә.Құрышжанов пен А.Ибатов түркі халықтарының әдеби тіл тарихын жазба мұрағаттар тілімен байланыстыра отырып ескі түркі дәуірі (XI-XV ғ.) деп тұтас алып қарастырып, бұл кезеңде түркі тілдерін ең негізгі халықтық белгілері қалыптаса бастаған дейді. Орта ғасырларда түркілер Қытай іргесінен Шығыс Европа, славян елдеріне дейінгі аралықты түгел жайлаған. Қазіргі Қазақстан территориясы әртүрлі түркі тайпалардың ежелгі мекені еді. Осынау ұлан-ғайыр алқапта әртүрлі мәдени ошақтар өркендеп, бірнеше әкімшілік-басқару орындары үстемдік етіп, саяси жағдайлардың көрігі қызып тұрған. Мәселен, Шығыс Түркістан аймағын ұйғырлар мен қарлұқтар билеп, басқа да көптеген рулар Қараханид мемлекетіне топтасса, Батыс Түркістан, Хорезм өлкесінде қыпшақтар мен оғыздардың беделі зор болды. Алтын Орда мен Мысырда негізінен қыпшақтар гегемондық дәрежесіне көтеріліп билік басында болды. Бұлар бір-бірімен тығыз әлеуметтік-саяси, мәдени қарым-қатынаста болып, мидай араласып жатқан елдер болатын. Осы тарихи кезеңдердегі тілдік ахуал бүгінгі қазақ тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық деңгейлерінде анық көрінеді. Академик Н.Я.Март: «Тіл адамзат басынан өткізген тарихын бүкіл тұтасымен көрсетеді», – деп дұрыс тұжырымдаған [3]. Тіл – адамзат өткізген тарихтың күллі жиынтығы. Бүгіннен ескі заманға қарай ізерлеп зерттесек, тілдің жер қыртысы сияқты әр қабаттарынан мол дерек аламыз. Қ.Жұбановтың «біз тілді палеонтология жолымен тексереміз. Мұның аты бөлшегіне қарай отырып, бүтінін табу», – деген пікірінің маңызы зор. Бұның өзі қазақ тілі өз тарихын зерттеуге өзі дерек көз бола алады деген сөз. Қ.Жұбанов «Қазақ тілінің фонетикасы тарихынан» еңбегінде «Өздері жүріп өткен тарихтың ирелең жолдарында басқан іздерінің көмескі табы арақидік сақталып қалған тірі тілдерден бізге жеткен мүмкіндіктерді теріп ала отырып, біз қазақ тілінің даму тарихын фонетика саласы бойынша ізерлеп шығу үшін негізгі дерек көзі ретінде жазба ескерткіштері емес, қазақ тілінің өзін пайдалануға тырасамыз. Бұның өзі тілді оның тарихы тұрғысынан зерттеудің дағдылы жолы болмақ. Бұлай дегенде біз жазу ескерткіштерінің маңызын әсте де жоққа шығармақ емеспіз, тек ескерткіштер тілінің куәгерлігі біздің зерттеуімізде белгілі бір дыбыс типтерінің, сөз тұлғалары мен мағыналарының шығу төркінін айқындайтын түбегейлі дерек бола алмайтынын атап

көрсетпекпіз», – пікірі ғылыми құндылығымен ерекшеленеді [4, 5]. Дейтұрғанмен жиырмасыншы ғасырдың екінші жартысында табылып, зерттеу нысанына шыққан жазба ескерткіштер қазақ тілінің тарихын зерттеуде мол дерек көз болып отырғанын баса айтқымыз келеді. Қазақ тілі мен жазба ескерткіштер тіліні салыстырып зерттеу сөз жоқ тың деректер бере алады.

Орта түркі жазба жәдігерліктерінің жазылу уақытына, жеріне, сол мұра пайда болған мекендегі халықтардың этникалық құрамына қарай ғылымда мынандай төрт топқа жіктеу жолы бар:

1. Қарахан әулетіне байланысты түріктердің жазба әдеби тілі ескерткіштері (XI-XII ғ.)

2. Орта Азия түріктерінің жазба әдеби тілі ескерткіштері (XII-XIV ғ.)

3. Алтын Орда мен Мысыр түріктерінің жазба әдеби тілі ескерткіштері (XIII-XIV ғ.)

4. Шағатай түріктерінің жазба әдеби тілі ескерткіштері (XV-XVI ғ.)

XI ғасырдан бастап XV ғасырларға дейін туыстас тілдердің бәріне ортақ, әртүрлі ру, тайпалардың бәріне түсінікті ортақ тіл болғаны анық. Ғылымда «орта азиялық әдеби тіл», «орта азиялық түркі тілі» терминдері бар. Мұндай аясы тар терминдердің орнына Ә.Құрышжанов пен Ә.Ибатов «орта түркілік жазба әдеби тіл» терминін ұсынады. «Орта түркі әдеби тілі» өз заманында тек қана Орта Азия емес, қазіргі Қазақстан жерінің барлық түкпірі мен солтүстік аймақтағы түркі халықтарының түгел, Европа жеріндегі «Дешт-и Қыпшақ» пен қырым халықтары, тіпті сонау жер ортасы – Мысыр мен Шамды жайлаған мәмлүк қыпшақтарына тән жазба ескерткіштердің бәрін қамтитын, солардың бәріне ортақ әдеби тіл болған [5, 101]. Осы орта түркі әдеби тілінің қазіргі қазақ тілімен сабақтастықтың, жалғастығын іздестіргенде екі дәуір тіліндегі деректерді салыстыра отырып жүгінеріміз, ең біріншіден дыбыстық өзгерістер. Тіл бойындағы тарихи өзгерістерді тарихи фонетикалық құбылыстар бойынан зерттеуде тарихи-салыстырмалы әдіске жүгінеміз. Қазақ тілінің күрделі даму тарихында, дыбыстық өзгерістердің нәтижесінде тіл бойында көрінетін альтернатива құбылысының екі саласын принципті түрде ажыратып алған дұрыс. **Дыбыс алмасулары** бір тілдің ішкі деңгейінде ғана болып, белгілі бір фонетикалық заңдылықтарға (сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция) байланысты болатын құбылыс. Бір тіл ішінде де, туыстас тілдер арасында да, өлі тілдер мен тірі тілдер аралығында да дыбыстардың ешқандай фонетикалық ықпалсыз тарихи өзгерістерге ұшырау құбылысы – **дыбыстар сәйкестігі**.

Дыбыс сәйкестіктері фонетика және морфология шеңберінде қарастырылып жүргенмен кей тұста дыбыс сәйкестіктерінің қайсы бір түрін таза фонетикалық не таза морфологиялық құбылыс деп ажырату қиынға соғады. Соңғы кездері мұндай құбылыстарды морфонология ілімі бағытында қарастыру үлгісі байқалады. Қандай да бір фонетикалық ықпалсыз дыбыстардың өзгеріске түсу себебінің бірнеше факторы ғылымда айтылып жүр. Олар: «үйлесімділікке немесе әуезділікке ұмтылу», «әлеуметтік ортада қалыптасқан дәстүрге бейімделу», «ұрпақ ауысуы немесе географиялық

жағдайдың өзгеруі», «сөзді айтуға, дыбыстауға кететін энергияны үнемдеу» т.б. Бұл айтылғандардың ішінде тілдік дыбыстардың тарихи өзгерістерінің басты себебі үнемделу, ықшамдалу принциптері терең зерттеліп, теориялық негізі қаланды. Осы бағыттағы И.А.Бодуэн де Куртенэ, В.А.Богородицкий, А.А.Потебня, Е.Д.Поливановтардың еңбектері зор.

Жазба ескерткіштер тілі мен қазақ тілі материалдарына сүйеніп тіл туыстығын зерттегенде біздің ең бірінші жүгінеріміз – дыбыс. Тілдерді бір-бірімен салыстырып, олардың ұқсастығы мен айырым белгілері арқылы жақын-жуықтығын анықтауда, ең алдымен фонетикалық ерекшеліктеріне сүйеніп, дыбыстық жүйеге баса мән бергеніміз абзал. Өйткені, сөздің сыртқы қалыбы болып есептелетін дыбыстар, мағынаға да өз әсерін тигізеді. Сол себепті Л.Блумфилд: ...изучение языка следует начинать с фонологии и формы, звучания, а не со значения, – деп ескертеді [6, 164]. Дыбыс түбірлі өзгерістерге тез ұшырай бермейтін тұрақты тілдік құбылыс, тілдің ежелден келе жатқан материалдық қабыршағы. Әр дәуірдегі, тарихтың әрбір кезеңіндегі дыбыстардың бір-біріне әсерін, түзілуін, сәйкестігін, олардың мағыналық қызметін тарихи жазба ескерткіштердің тіліне сүйеніп зерттеу – тарихи фонетиканың негізгі міндеттерінің бірі. Тарихи фонетикасыз тарихи салыстырмалы грамматика, тарихи тіл білімі болмас еді. Фонетиканың арқасында ғана тіл білімі неғұрлым нақты қоғамдық ғылымдардың бірі бола алады десек, асыра айтқандық емес.

Тұлғалық жағына адам танымастай болып өзгерген сөздерді тарих қойнауына індете зерттегенде ежелде қандай түрде болғанын, қазір қандай тұлғада екенін дыбыс сәйкестіктеріне сүйеніп анықтай аламыз. Тіл білімінде фонетикалық құбылыстарды анықтайтын *дыбыс сәйкестіктері* терминімен қатар *дыбыс алмасуы*, *дыбыстық өзгерістер* деген сияқты сөздер де бар. Академик Ә.Қайдаров тіліміздегі бір буынды түбір мен негіздерді зерттей келе былай деп тұжырымдады: «Бір буынды түбірлер мен негіздердің тіларалық варианттары немесе дыбыстық рефлекстері әр тілде өзіндік бейнесі бар және туынды сөздердің құрамында консервантты қолданылады. Олардың пайда болуына дыбыстардың ауысуы немесе сәйкестігі себеп болады. Дыбыстардың ауысуы немесе сәйкестігі дауыстылар арқылы да және дауыссыздар арқылы да іске асады. Соған қарамастан дыбыстардың сәйкестігі олардың ауысуынан принциптері бойынша ажыратылады. Біз дыбыстардың ауысуында белгілі бір фонологиялық факторлардың әсер етуін түсінеміз, ал дыбыстардың сәйкестігінде мұндай факторлар тіпті жоқ, бір буынды түбір-негіздердің құрамында бұл спонтанды түрде болады. Бұл нақты бір түркі тілінің құрылымдық дамуымен анықталады» [7, 74]. Яғни дыбыс сәйкестіктері ешқандай фонетикалық ықпалсыз өзгерістерге ұшыраса, ал дыбыс алмасулары тіліміздегі сингормонизм, ассимиляция, диссимиляция сияқты фонетикалық заңдылықтар бойынша жүзеге асады

Қазіргі қазақ тілін жазба ескерткіштердің тілмен салыстырғанда фонетикалық варианттар ерекше айқындала келіп, әр түрлі дыбыс сәйкестіктерін түзеді. Бұл дыбыс ауысулары сөз басында айрықша

байқалады. Мұндай сәйкестіктердің шығу тегі, тамыры қайда жатыр деген сұраққа жауап іздеген түркітанушылар сөз басындағы басты заңдылықтардың бірі *й~дж~жс~т~д~ч~ш~с~з...* ұлы сәйкестігіне сүйеніп, түрлі тұжырымдарды ғылыми ортаға салды. Бірақ түркітанушылар ортақ мәмілеге келе алмады.

Б.Сағындықұлы ұзақ жылдар бойғы зерттеудің нәтижесінде сөз басындағы осы бір жұмбақ сәйкестіктің бір емес, бірнеше аффрикаттан пайда болғандығына анық көз жеткізді. Яғни қыпшақ тілдеріндегі *жс* дыбысы *дж* аффрикаты негізінде, якут тілінде *с* дыбысының *ц (тс)* аффрикаты негізінде, қарашай-балқар тіліндегі *з* дыбысының *дз* аффрикаты дамуының нәтижесінде қалыптасқаны мәлім болды. Сонымен сөз басындағы *й~дж~жс~т~д~ч~ш~с~з...* сәйкестігінің толық құрамы мынадай:

тс(ц)~тш(ч)~тһ~тй~дз~дж~дй~с'~д'з'~т~д~с~з~ш~ж~й~һ~х~қ~к~ғ~г~с'~з'~т'~д'~ш'~о [2, 28]. Міне, осы ежелгі сәйкестіктің біз зерттеп отырған ескерткіштер тілі мен қазақ тілі арасында қандай үзіктері бар екенін қарастыру – басты парыз.

Й~жс сәйкестігін сөз еткенде тіл тарихына бойламай тұра алмаймыз. Аталмыш сәйкестік батыс хун бұтағына жататын тілдерді өз тарапынан екіге бөледі: 1) оғыз (әзербайжан, түрік, түрікпен), қарлұқ-ұйғыр (өзбек, ұйғыр) тілдерінде көптеген сөздер *й* сонорымен басталса, 2) қыпшақ тілерінде дәл сол сөздер ұяң *жс* дыбысы арқылы басталып айтылады.

М.Қашқари түркі тілдерін зерттей келе XI ғасырда жеке қолданылған «қыпшақ тілі» болғандығын атап көрсетеді. Сонымен қатар, ол «қырғыз, қыпшақ, гуз, тухси, яғма, чығыл, арғу, йаруқ тайпалары – бәрі бірдей түрікше бір тілде сөйледі» деп жазады. Белгілі ғалым Н.Т.Сауранбаев осы деректерге сүйене келіп «бұл аталған тайпалар тілдері өзара бірігіп кетіп, бірегей тілге айналған да, ортасынан бір топтан қыпшақ тілін шығарған» дейді. Шынында да XII ғасырларда қыпшақ тайпаларының салмағы саяси аренада арта түсті. Қыпшақтардың мемлекеттік одағына әр алуан тайпалар бірікті. Қыпшақ тілі сондықтан аралас тіл болды. Бірақ басқа тайпалардың тілінен гөрі үстем тайпа қыпшақтардың тілі гегемондық рөл атқарды.

XI ғасырдың ортасында қолданылған қыпшақ тілінің фонетикалық негізгі көрсеткіші – *дж(жс), с, т, й* дыбыстарының қолданылуы мен *з(з)* дыбысының айтылмай түсіп қалуы болып отыр. Түркі тілдерінде сөз басында *дж, жс* дыбыстарының айтылатынын ең алғаш ескерткен белгілі ғалым А.Н.Бернштам болатын. Ол «О дальнейших следах джекания в тюркских языках Средней Азии» деген мақаласында былай деп жазды: «на территории древнего Казахстана и Киргизии среди племен, составивших западно-тюркский каганат был известен джекающий диалект тюркского языка. Эта языковая особенность по сравнению с восточными тюрками (в Монголии) отражает и известную этническую обособленность среднеазиатских тюрков от монголовских. Западно-тюркский каганат включил тюркские племена и южного Казахстана, которые явились предками ряда среднеазиатских народов, в том числе и современных казахов. Так как последние обладают

языками джекающего или, вернее, жекающего диалекта, то можно говорить, что слова, нами разобранные, являются древнейшими следами формирования некоторых среднеазиатских тюркских языков, например казахского... Следует помнить, что древнетюркские племена с джекающим диалектом локализируются на территории, главным образом, Казахстана. Это заставляет нас ставить в известную связь... племена VI-VIII вв. с этногенезисом казахов» [8, 113].

Демек Батыс түркі қағанатының түріктері VI ғасырдың аяғында *дж* дыбысымен сөйлеген. Бұл тұста түркітанудағы сөз басында кездесетін *й~дж~т~д~ч~ш~с~з....* күрделі сәйкестігін айтпай кете алмаймыз. Осы бір тарам-тарам болып кеткен күрделі сәйкестіктің түпкітегі **Т[С/Ш]** күрделі аффрикаты екендігін, күрделі аффрикат ыдырағанда **тс, тш, дж, дз** сияқты қарапайым аффрикаттарға, **тй, дй, th, dh** сияқты қосар дыбыстарға бөлініп кеткендігін Б.Сағындықұлы ғылыми жолмен дәлелдеп шықты. Яғни оғыз, қарлұқ-ұйғыр тілдері үшін – **тй**, қарашай-балқар тілі үшін – **дз**, қыпшақ тілдері үшін – **дж** архетип болып есептеледі.

Батыс хун бұтағына жататын түркі тілдерін тұтастай алғанда, оларға **тш(ч)** аффрикаттары – түпкітек. Бұл – қатаң аффрикат **ч** ұянданғанда **дж** аффрикатына (яғни **тш(ч)>дж**), аффрикат құрамындағы **ш** дыбысын сына **й** дыбысы ығыстырғанда **тй-дй** қосар дыбысына (яғни **тш(ч)>тй-дй**) айналады деген сөз.

Демек, қыпшақ тілдерінің тарихын қатаң **ч** аффрикатынан ұяң **дж** аффрикатының пайда болған кезеңінен бастау қажет. Бір замандарда жарыспалы қолданылған **ч-дж** аффрикаттары мен **тй-дй** қосар дыбыстары да тарихи даму барысында бір орында тоқтап қалмайды. Одан әрі ыдырай түседі. **Дж** аффрикатының алғашқы жапсары **д** элизияға ұшырап **ж** жалаң фонемасы пайда болса, **тй-дй** қосар дыбыстарының алғашқы жапсары **т-д** үнемдеу заңының әсерінен түсіріліп айтылып, жалаң **й** соноры сөздің абсолют басындағы дыбысқа айналады. Бұл өзгерістердің өзі кем дегенде соңғы үш мың жылдың шамасында болған болу керек.

Әдебиеттер:

1. Қ.Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: «Кие», 2010. – 581 б.
2. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1980. – 120 б.
3. Марр Н. Язык и мышление. – Л., 1930. – 144 с.
4. Жұбанов тағылымы. VII халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Ақтөбе, 2009. – 385 б.
5. Құрышжанов Ә., Ибатов Ә. Ежелгі түркі жазба ескерткіштері жайында. // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. – Алматы, 1981.
6. Блумфилд Л. Язык. – М., 1968. – 465 с.

7. Қайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата, Наука, 1986. – 328с.

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ, ИДЕИ И ПОДХОД УЧЕНЫХ КУДАЙБЕРГЕНА И ЕСЕТА ЖУБАНОВЫХ

ЖУБАНОВА АРДАК ЕСЕТОВНА

*Канд. фил. наук, преп. Bright. Inc.
Актобе, Казахстан*

Изучая научные труды Кудайбергена Куановича Жубанова, первого казахского профессора в области языкознания, а также его сына, видного тюрколога Есета Худайбергеновича Жубанова, нельзя не отметить многосторонний аспект их исследований, касающихся языковых феноменов. Будучи лингвистами эти два ученых не ограничиваются констатацией лингвистических фактов, а пытаются рассмотреть их с точки зрения истории народа изучаемого языка, как и истории самого языка, подвергают комплексному всестороннему анализу тот или иной феномен в языке через призму культурного и исторического контекста, на фоне которого появилось/исчезло то или иное слово, образовались/прекратили свое существование его словоформы, обусловились его изменения. Изучая способы древнего словообразования, первоначального порядка слов, их фонетические вариации и аналогичные явления, характерные для иных близкородственных и неродственных языков, ученые Кудайберген Жубанов делает общий вывод касательно тенденции развития народа и его языка. Таковыми глобальными по своему содержанию являются труды Кудайбергена Жубанова «К постановке исследований истории фонетики казахского языка», «Из истории порядка слов в казахском предложении», «О формах сочетания слов казахского языка», «Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі», «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» и другие. Реформаторскими по своему характеру являются его смелая статья-дискуссия «Бас әріп керек пе?», публицистический труд «Саяси памфлет», глубоким аналитическим трудом видится «Қазақ музыкасының күй жанрының пайда болуы жәйлі», «Қожа Ахмет Яссауи» и др. [1]. Нет ни одного из трудов К.Жубанова, в котором он не коснулся бы истории языка, его развития, как и развития и жизни казахского народа. За последние десятилетия найдены несколько ранее не опубликованных публицистических заметок К.Жубанова, опубликованных в газетах «Ай», «Тез». К опубликованным в последние годы относится и упомянутая нами выше полемическая статья «Бас әріп керек пе?».

Целый ряд публицистических статей, ранее малоизвестных трудов ученого еще ожидает своего читателя, так как теперь открываются возможности работы в архивах республики.

Таковыми же глубокими, всесторонними, аналитическими являются труды Есета Худайбергеновича Жубанова. Тюрколог-фольклорист (эпосовед) Есет Жубанов внимательно изучает тюркские и мировые эпические произведения, рассматривает способы экспрессивной передачи эпической речи («Эпос тілінің өрнектері», 1976 г.), художественный язык устно-поэтической речи (Қазақтың ауызекі көркем тіл», 1996 г.), попутно разбирая этимологически сложнейшие составные компоненты таких культурных терминов, как Тәңірі, этноним «қазақ», изучает наддиалектную (супердиалектную) природу тюркских устно-поэтических образцов, как подлинный образец межнационального общения. Предложенный Е.Х. Жубановым термин «көсем тіл» или «төбе тіл» для обозначения тюркского супердиалекта выражал подлинный характер духовного единения тюркских племен в их устно-поэтических творениях, в отличие от создающего противоположный эффект термина с компонентом «диалект» [2, с.15-20]. Этот факт говорит о терминотворческой натуре Есета Жубанова. Предложенные же им меры по восстановлению и описанию истории казахского языка касаются в немалой степени письменных памятников. Предложенные им в этом отношении шаги заключаются в издании памятников рунической (V-VIII века), уйгурской (X-XI века) и арабской (XI-XIX века) письменностей;

- Тщательному фонетическому, грамматическому и лексическому изучению, а также историко-литературному анализу языки письменных памятников, а точнее тексты орхоно-енисейских, таласских памятников (VI-VIII века).

- Немаловажное значение придает Е.Жубанов всестороннему изучению местных особенностей казахского языка, составлению диалектологического словаря казахского языка, разработке надежных сборников образцов казахской устно-поэтической речи, в которых содержался бы глубокий лингвостилистический и лингвопоэтический анализ;

- Наконец, ученый отмечает необходимость составления исторических словарей языка письменных памятников. При этом крайне важным он считает создание поэтической лексикографии, то есть «Словаря поэтической речи».

Таковы предпосылки и отправные моменты, считает ученый, для составления Истории казахского языка [3, с.12-15].

Надо отметить, что и Кудайберген Жубанов, и Есет Жубанов большое внимание уделяли изучению научного наследия старших коллег, видных ученых, талантливых исследователей, мастеров пера. Аналитические биографические статьи Есета Жубанова посвящены творчеству Габита Мусрепова, Мухтара Ауэзова, ученому-коллеге и другу Кулмату Омиралиеву, ученому, академику Рабиге Сыздыковой и др. В публицистических статьях, посвященных писателям Е.Жубанов поднимет важный вопрос значимости личности этих деятелей, а в тех статьях, что посвящены ученым, Е.Жубанов раскрывает их личные качества и заслуги перед наукой. Кроме того, ряд публицистических статей ученого посвящены вопросам сохранения и развития казахского языка, историческим и культурным событиям из жизни казахского общества.

Само собой разумеется, в списке архивного изучения особняком стоят труды его отца, Кудайбергена Жубанова. Обширная переписка, которую вел Е.Х.Жубанов с российскими учеными и деятелями культуры и искусства, как Л.Н.Баскаков, Б.Ерзакович, с ученым из Кыргызстана Х. Карасаевым, которые в свое время общались с Кудайбергенем Куановичем, а также общение с казахстанскими учеными К. Жумалиевым, М. Балакаевым, Ш. Сарыбаевым, С. Кенесбаевым, Е. Жанпеисовым, коллегой К.Жубанова Ф.Решетниковым и др. дали возможность как можно больше узнать об отце, о его характере, событиях из жизни, идеях и планах. Все эти сведения, а также научные труды К.Жубанова, позже легли в основу концепции лингводидактической научно-исследовательской лаборатории, посвященной К.Жубанову и основанной в Актюбинской педагогическом институте (позже университете) ректором Мухтаром Галиевичем Арыновым и Есетом Худайбергеновичем Жубановым.

Список таких людей значительно больше, чем тот, что привели мы. В этом списке особое место занимает друг, соратник и коллега Кудайбергена Куановича Жубанова – педагог и исследователь Жангазы Жолаев. В свое время сохранивший труд К.Жубанова «Ходжа Ахмет Яссауи» от утери (к сожалению, семнадцать трудов Жубанова К, сданных в печать, а также ряд рукописей исчезли сразу после ареста), Жангазы Жолаев, как и Кудайберген и Есет Жубановы, интересовался историей казахского языка. Сохранившиеся его путевые записи, сделанные в 1939 году во время диалектологической экспедиции, после ухода из жизни Ж. Жолаева, были переданы на хранение Е.Х.Жубанову. Дневниковые записи диалектологической экспедиции представляют серьезный интерес для исследования. Записи в дневнике сделаны были на основе арабской графики, переписанные на кириллицу, они открыли сведения как по работе диалектологической комиссии, так и описание некоторого фольклорного фрагмента. В данном фольклорном фрагменте Жангазы Жолаев приводит описание такого загадочного природного явления, как естественный отход воды в Каспийском море [4].

Известно, что исторических событий, связанных с тем, что море может обмелеть и со временем вновь наполниться водами, известно не так много. В истории Казахстана известны страницы, когда воды Аральского моря были отведены под земледельческие угодья. Сильное впоследствии этого обмеление Аральского моря связывают с этой антропогенной деятельностью цивилизации. Тем не менее, обнаруженные археологические находки в виде осколков керамики, домашней утвари на обезвоженных просторах Арала, вызывают интерес и еще не нашли своего окончательного ответа о причинах и времени их появления. Что касается Каспия, то думается, что описанные в фольклоре события каким-то образом прольют свет на эту загадку природы.

Говоря о научных интересах Есета Жубанова, нельзя не затронуть его исследования, касающиеся также древних миграций тюркских племен на острова Океании, в Западное полушарие, а также гунно-тюркских племен в Европу, через ряд маршрутных путей, одним из которых, как предполагает Е.Х.Жубанов, является Мугалджарский район Актюбинской области.

Поразительными можно назвать его взгляды на историческую значимость тех или иных событий и эпох, которые подвергаются достойному изучению и освещению спустя годы. Сегодня научная общественность Казахстана поднимает важный для истории страны вопрос о месте и роли Алтын Орды в окончательном становлении и консолидировании казахского этноса. Данный вопрос долго ждал своего изучения. Как бы предвосхищая общественное мнение сегодняшнего дня, Есет Жубанов в своей книге «Толғау тоқсан қызыл тіл...», вышедшей в свет уже после уходи из жизни ученого, в 2010 году, посвящает одну главу эпическому сказанию о Едиге хане, где дает высокую оценку политической значимости эпохи Алтын Орды: «Қазақ халқының көне дәуірдегі поэзиясын сөз еткенде біраз кері шегініп, әрігірек дәуірлерге барып, өткен тарихты барлап қайтудың қажеттігі сөзсіз. Өйткені сонау XV ғасырға дейінгі заманда өзге қайсыбір қандас, туыстас халықтармен біршама болса да ортақтаспай, өңгелерден ала бөтен иеленіп, меншіктеніп алған таза қазақи поэзиямыздың бола қоймағаны мәлім.

XIII ғасырға дейін әрі территориялық, әрі әкімшілік жағынан өзге түрік тектес тайпалардан іргесін аулақтап, едәуір жіктеле түскен, бізге жақынырақ деген көшпелі тайпалар одағының қауымдастығы монғол шапқыншылығынан кейінгі әкімшілік бөліністің, яғни Алтын Орда хандығы тұсындағы саяси құрылымда тұрақтай түсті. Өйткені, В.В.Бартольдтың айтуынша, Алтын Орда өзі орнаған сәттен бастап-ақ Шыңғыс ханның басқа ұрпақтарының қоластындағы ұлыстарға қарағанда анағұрлым тығыз топтасқан, ауыз біршілігі күшті мемлекет болған [I. т.V, 1391]. Сол кезде, яғни XIII-XIV ғасырлар мен XV ғасырдың бірінші жартысында кейін қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар ұлыстары болып бөлінген ірі-ірі ру-тайпа одақтарының тарихи конфедерациялану процесі басталады. Бұл “енші алысу” процесі бұрыннан жақын, қандас тайпаларды бір-бірімен одан әрі жақындастырумен, араластыра түсумен қатар, олардың іштей бірнеше ұйытқы топтарға жіктелуін де тездеткен. Бұған олардың өзара этногенездік жақындығымен қатар, кішігірім хан-сұлтандық сипатындағы әкімшілік-территориялық бөліністерде едәуір себепші болды. Бірақ солай бола тұра, бұл жіктеліске осыған дейінгі ұзақ дәуірлер бойында тоқтаусыз бой көрсетіп келген туыстық, аталастық принципі бойынша бірыңғайласу процесі де ықпал еткен. Әрине, әкімшілік бөлініс осы генетикалық тұрғыдағы бірыңғайласу процесін біршама болса да тежемей қойған жоқ: бірсыпыра ірі тайпалар көптеген ұсақ әкімшілік-территориялық бөліктерге бытырап, бөлініп те кетті. Бірақ әрі заңдылық, әрі кездейсоқтықтар негізінде осылайша баяу да елеусіз болып жататын тарихи өзгерістерге қарамай, Алтын Орда ауқымындағы ұлы тақ үшін күрес оның құрамындағы халықтардың тұтастығын сақтау жолындағы күресті де күн тәртібінен түсірген жоқ. Міне, осы саяси мәселеде Алтын Орда мемлекетінің субъектілері өздері қаласын не қаламасын еріксіз тоқайласып та жатты. Сөйтіп, жер-жердегі ру-тайпа мүддесінен туатын сан-түрлі шиеленістер сол әлеуметтік ортаның өз уақытындағы идеологтарын, яғни ру-тайпа ақындарын ілгері шығарды. Нәтижесінде мүдделі топтардың өмірлік зәру мәселелері поэзия хұзырына

ілігеді. Алайда мұндай поэзияны қолдаушылар әлі де аз болғандықтан және әлеумет өміріндегі сапырылыстықтарға байланысты күн тәртібінде тұрған саяси хал-ахуал тез-ақ өзгереді де, әуелдегі мүддемен бірге туған өлеңдер де өз зәрулігінен айрылады. Осылайша, репертуардан қалған өлеңдер күн өткен сайын халық санасынан шығып, ұмытылып та отырады. Біздіңше, қазақ халқында ру-тайпа мүддесінен туған поэзия үлгілері аз болмаған, бірақ олар жоғарыдағы себептермен тез-тез айтылудан қалып, жұртшылық жадында сақталмаған, ал сақталғандары тек сол ру-тайпа аумағында ғана ғұмыр кешкен. Осының керісінше, бұл сияқты жергілікті рулық, тайпалы, не бір жеке хандық мүддеден жоғары тұрған елдік, халықтық идеяны, жалпы ұлттық ауқымдағы мүдделерді көксеген мұрат-мақсат сол Алтын Орда дәуіріндегі үлкен мемлекеттік тақты сақтап қалуды көздеді. Бұл идеяны Орда қоластындағы халықтар мейлі қаласын, мейлі қаламасын бәрібір, оны еріксіз қолдауға мәжбүр болып отырды. Өйткені осы жалпыға ортақ “бет-бетіне шашырамау” ұғымы тек соны қалауға ғана байланысты емес еді, сондықтан да “төртеу түгел болса” деген идеяның негізінде туған шығармалар бүкіл елге-жұртқа етене тән мұра болып тарихта қалды. Демек, бұлар заманалар бойында ұмытылмайтын, өзін тудырған жұртпен бірге жасайтын мәңгі дүниеліктерге айналды. Әрине, бұдан арғы жерде жырлар сақталмағанына қарап ол кезде болашақ қазақ халқына ұйытқы болған тайпалар өмірінде ірі-ірі халықтық оқиғалар, соларға сай туған жырлар жоқ деуге де болмайды. Ондай жырлар сөз жоқ болды. Бірақ күн тәртібіне кезекпен қойылып отыратын тарихи мәселелер бірін-бірі ауыстыруына байланысты сол мәселелерге орай туған жырлар да бірін-бірі ауыстырып отырған. Осы ауыстыру, ысырулар бара-бара ол жырларды мүлдем ұмыттырып жіберуі де мүмкін.

Міне, Алтын Орда дәуірінің соңғы кезінде осындай кең ауқымдағы ұлы тақ хандығына қарасты жұрттардың бәріне етене саяси мүддеден келіп туған бірден-бір эпос – “Едіге туралы жыр” болды.

Өзінің тарихилығы, көркемдігі, тілінің көнелігі жағынан ол барынша ала бөтен туынды еді. Бұл сияқты азаматтық поэзия нұсқасы XV ғасырға дейінгі кезеңді былай қойғанда, одан кейінгі XVII ғасырда да болған емес» [5, с.111].

Данный в общем краткий обзор научных трудов Кудайбергена и Есета Жубановых, посвященный их исследовательским интересам и идеям, представляет собой общую концепцию научного подхода двух ученых к проблемам изучения казахского языка. Большое значение ученые уделяют этногенетическим исследованиям, помогающим пролить свет на природу казахского языка. Оба ученых учитывают как наиважнейший фактор тюркскую основу языка, историю народа, культуру и другие необходимые составляющие для полного понимания того, что из себя представляет казахский язык.

Использованная литература:

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.

2. Жубанов Е.Х. Межэтнические связи тюрков как культурный наддиалект. Материалы международной научно-теоретической конференции Актюбинского университета им.С.Баишева, 2005. – 148 с.

3. Жубанов Е.Х. От истории народа к истории его языка. Психолого-педагогическое образование на современном этапе: реалии и перспективы. Часть 1: Материалы Международной научно-практической конференции 25-26 мая, 2006г. – Актөбе: Издательство Актюбинского государственного университета им. К. Жубанова, 2006. – 154 с.

4. Жолаев Ж. Записки диалектологической экспедиции. 1939 г. (Рукопись).

5. Жұбанов Е.Қ. Толғау тоқсан қызыл тіл... (Лингво-мәдениет танымының көкжиектері. Зерттеулер мен зерделеулер). Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы мемлекеттік университеті. – 2010. – 316 бет.

ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫНДАҒЫ ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ РӨЛІ

М.О.МИРОВ

*филология ғылымдарының кандидаты, доцент
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында өткен ХХ ғ. халқымыз үшін қасіретке толы, зобалаң да зұлмат ғасыр болғанын, біздің әрбір тарихтан тағылым ала білуіміз керектігін нақты атап өткен болатын. Сталиндік дәуірдегі Қазақстан жағдайындағы қуғын-сүргін әрекеті мен шараларын тілге оны туғызған халыққа, халықтың қымбаттысы зиялыларға, оның ішінде тілшілерге байланыстыра зерттеудің ұлттық тарихи, әлеуметтік саяси мәні зор. Бұл бүгінгі рухани жаңғыру аясындағы өскелең ұрпақтың ұлттық сана-сезімінің, жаңарған ұлттың рухани ізгі талабы.

ХХ ғасырда қуғын-сүргін құрбаны болған А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов сынды қазақ тіл білімінің алыптары еске түскенде бұл тақырыптың мәні ерекше екені анықтала түседі. Тарихымыздың сарғайған беттерін саралай отырып, елі үшін, ұлт мүддесі үшін бар білімін, күш-жігерін сарп еткен ұлт зиялылары санаулы болғанын байқаймыз. Туған елінің ілім-білімін, мәдениетін, өнерін өрге сүйреген азаматтардың бірі де, бірегейі лингвистика ғылымының тұңғыш профессоры Құдайберген Қуанұлы Жұбанов болатын.

Профессор Қ.Жұбанов – қазақ филологиясындағы ерекше құбылыс. Ол ғылымға 1920 жылдардың соңында келіп араласып, 30 жылдардың соңғы ширегіне дейін белсене араласқан ғұлама.

Қ.Жұбанов көптеген батыс-шығыс тілдерін жетік меңгерген, славян-герман, роман тілдерін еркін пайдаланған, ал шығыста араб-парсы, шағатай,

моңғол тілдерін тәуір меңгерген. Оларды түркі тілдерімен салыстыра пайдалана білген, оған қоса академик Н.Я.Маррдың шәкірті есебінде грузин, қытай тілдерінің деректерін де өз зерттеулеріне қатыстыра зерттеген. 1932 жылдың соңында Ленинградтан аспирантура бітіріп келгеннен кейін ол қазақ тілі және жалпы тіл білімі кафедрасын басқарған, 1933 жылы мемлекеттік термин комиссиясының төрағасы болып тағайындалады, 1934 жылдан бастап СССР ҒА қазақ филиалының тіл, әдебиет секторын басқарған. Сонымен бірге өлкелік партия комитеті жанындағы марксизм-ленинизм институтында аударма жөнінде консультант болған және Қазақ ұлт мәдениетін зерттеуші ғылыми институттың ғылыми кеңісінің мүшесі және тілтану бөлімінің меңгерушісі болған. Осы уақыттар ішінде ол тіл, әдебиет, мәдениет, тарих, оның халық ағарту, қоғамтану, ұлттану салалары бойынша ізденістер жүргізген. Ал лингвистика мәселелерін ол сол кезде Одақта үстем болып тұрған Н.Я.Маррдың «Тіл туралы» жаңа ілімінің негізінде жалпы европалық деңгейде қарастырған.

Алайда Қ.Жұбанов ҚазПИ-дің профессоры, Академияның тіл, әдебиет секторының меңгерушісі, халық ағарту комиссариатының коллегия мүшесі және сондағы методика программа секторының меңгерушісі, комиссариат жанында орнаған Мемлекет термин комиссиясының төрағасы бола жүріп, ол қазақ тіл білімінің практикалық мәселелерімен де мықтап шұғылданған.

Атап айтқанда Қ.Жұбанов қазақ тілін мектепте оқытуда тұңғыш мемлекеттік бағдарламасын, қазақ тілінің орталау және орта мектепке арналған екі бөлімді грамматикасын жасаған. Оның бірінші кітабы «Жалпы морфология» деген атпен 1936 жылы жарық көрген, ал 1937 жылы басылып шығуы тиісті екінші кітап синтаксис мәселелеріне арналған. Бірақ ол баспадан шығып үлгермей жатып цензурамен тәркіленген.

Терминкомның төрағасы ретінде Қ.Жұбанов ғаламат теориялық білгірлік және ғылыми ұйымдастырушылық қабілет танытқан. 1935 жылдың мамыр айында өкіметтің қаулысымен Республика ағарту халық комиссариаты мәдениет қызметкерлерінің тұңғыш съезін шақырады. Съезд жұмысын ұйымдастырушы комитеттің төрағасы етіп профессор Қ.Жұбановты тағайындайды.

Қ.Жұбанов осы съезде а) қазақ тілінің мәдениетін көтеру жөнінде; ә) қазақ мектептеріне арналған оқу құралдары мен оқулықтар жасау жөнінде және қазақ тілінің мемлекеттік терминдерін жасаудың принциптерін белгілеу мәселелері бойынша баяндамалар жасайды. Сол съезде Қ.Жұбанов ұсынған қазақ терминдерін жасаудың 10 тармақты принциптері бір ауыздан және өзгеріссіз қабылданады.

Қазақ әдеби тілі күні бүгінге дейін осы принципке негіздеп жасалған физика, математика, биология, химия, география, қоғамдық пәндер бойынша жасалып қалыптасқан терминдік атауларды мүлтіксіз дерлік іс жүзінде қолданып келеді. Профессор Жұбанов еуропалық деңгейде білім алған тұңғыш профессионал лингвист болғандықтан тіл білімінің теориялық мәселелерін зерттеуде тек жеке қазақ тілтанымы аясында шектеліп қалмай, зерттеу

объектісін негізінен түркологиялық таным деңгейінде қарастыра отырып, ғылымның диапазонын (аумағын) жалпы тіл білімі аспектілері шеңберінде пайымдаған. Бұған оның 1934 жылы «Политехникалық мектеп» атты журналда «Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар» деген айдармен жарияланған.

«Қазақ тілінің фонетикасы дыбыс жүйесі» атты мақаласы, 1935 жылы Қазақ ұлт мәдениетін зерттеуші ғылыми институтының «Еңбектер» деп аталатын жинақта жарық көрген. «К постановке исследования истории фонетики казахского языка» атты еңбегі және СССР Ғылым академиясының қазақ филиалында лингвистика секторын басқара жүріп әзірлеген «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» сериясының 1936 жылы жарық көрген:

1) «Из истории порядка слов в казахском предложении. Выпуск 1;

2) «Замети о вспомогательных и сложных глаголах» Выпуск 2; Осы сериясы 1937 жылы жарық көруге тиісті, бірақ цензура тәркілеп, шықпай қалған;

3) «О частях речи в казахском языке» Выпуск 3;

4) «Двойные слова синонимического типа» Выпуск 4;

5) «Возникновение фонематического различия глухих и звонких» Вып. 5;

6) «Подражательные слова как особые формы словообразования» Вып. 6;

7) «Скотоведческие междометия казахов» Вып. 7;

8) «К природе и генезису залоговых форм в казахском языке»;

9) «Структура местоимения в казахском языке» Вып. 9;

10) «Элементы кинетической сигнализации в женской речи казахов».

Вып. 10 атты туындылары айқын айғақ болады.

Алайда Қ.Жұбанов 1937 жылы нақақ қараланып, «халық жауы» аталып кеткеннен кейін оның еңбектері ғылыми айналымға түскен жоқ. Арада 20 жылдай үзілістен кейін ақталған оның есімі қазақ филологиясының жаңа ұрпақтары үшін тек қазақ тіл білімінің өкілі ретінде ғана таныс болып жатты. Сонау 30 жылдардың орта шенінде ғалым түркологиялық сипаттағы бірқыдыру еңбектерін неліктен орысша жазып жариялағанына ешкім мән бермеді. Ол еңбектердің мазмұны сарапталып танылмай-ақ жұртшылыққа «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» деген жалпы атпен ұсынылды. Бірақ қайта жарияланған Қ.Жұбанов мұрасы түгел емес еді. Оның көптеген мақалалары мен кітаптары табылған жоқ. Ал қолжазба мұраларынан жинақтарға кіріп жатқаны бірлі жарым ғана. Оның үстіне Қ.Жұбановтан отыз жас шамасы үлкендігі бар А.Байтұрсынов ақталғаннан кейін ол кісі қазақ тілінің практикалық құралдарын жасаған адам ретінде сипаттамасын Қ.Жұбановтың үлесіне қазақ тіл білімінің теориялық мәселелері ғана тиетін секілді түсінік қалыптасты. Әйтсе де, бұл екі адамның заманы, өмір сүрген кезеңі және сол кезеңдерден туындайтын творчестволық мақсаттары өзгеше болатын. Ол екі адамның арасында ғылымдағы жалғастық болғанымен бірін-бірі қайталау болған жоқ еді. XX ғасырдың алғашқы он жылдағы кезеңінде тіл мәселесіне араласқан А.Байтұрсынұлының алдында жалпы қазақ халқының сауатын ашу, соған лайықты тіл құралдарын жасау, аса күрделі араб жазуын қазақ тілінің табиғатына сәйкестеп оңтайландыру мәселесі тұрды. Сондықтан оның оқу

құралдары балаларға да, ересектерге де бірдей қолданылатын қара таныту мақсатын көздеді.

Ал Қ.Жұбанов халық ағарту ісіне 1920 жылдардың соңғы ширегінде келіп араласты. Бұл кезде бүкіл кеңес елінде В.И.Лениннің өзі қолдаған түрік, әзірбайжан халықтары ынта білдірген жаңа латын әліпбесін жасау міндеті күн тәртібіне қойылды. Қ.Жұбанов осы латын жазуының белсенді насихатшыларының бірі болды. Бұл кезеңде совет мектебі жүйелі түрде бастауыш, орталау, орта оқу орындарына бөлініп, одан әрі халыққа жоғары білім беру үшін педагогикалық институттар мен университеттер ашу, академиялық ғылымдарды дамыту, ұлттық ғылым тілін қалыптастыру міндеті тұрды. Сол міндеттерді орындау жолында мол лингвистикалық дайындықпен келген Қ.Жұбанов жаңа жазуға негізделген қазақ тілінің әліппесін, емлесін, грамматикасын, терминалогиясын қалыптастыру ісіне белсенді араласты. Сонымен бірге қазақ тілін жоғары оқу орындарына және ғылыми-зерттеу мекемелеріне дербес пән етіп ұсыну үшін тілтанудың теориялық мәселелерін терең де, тиянақты зерделей бастады. Бірақ оның ғұмыры қысқа болды. Аспирантураны бітіріп келген ол ҚазПИ қабырғасында, халық ағарту жүйесінде небәрі 5-ақ жыл еңбек етті. Алайда біз ғұламаның сол аз уақытта жазып қалдырған терең теориялық әрі практикалық мұраларын әлі күнге түгел тауып, тексеріп болған жоқпыз. Біздің мақсатымыз – ересек ғалым атамыздың рухани танымдарын барынша қамтып, жан-жақты түсіне білу.

Профессор Қ.Жұбанов ұлы ақынымыз Абай Құнанбаевтың қайтыс болуына байланыста, 1934 жылы «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» деген мақала жариялады. Бұл мақалаларда айтылған қағидалардың қазақ әдеби тілі мен қазақ әдебиетін зерттеу үшін аса зор тарихи ролі, маңызы болды. Егер ол кездегі Абай турасындағы, оның творчествосын бағалау жайындағы айтыс-таластар мен көзқарастарды еске алсақ, бір алуан пікір иелері Абайды, оның творчествосының бұрынғы үстем тапқа телігені, енді бір алуаны Абайдың әдеби мұрасын халыққа тән деп бағалағаны, ал енді бір алуаны оған әрі-сәрі қарағаны мәлім болатын-ды. Дәл сол кезде қазақтың халық әдебиеті мен Абайдың көзқарасы қандай болғандығын, ақынның одан қандай нәр алғандығын, Абайдың шығыс әдебиетіне қатысын, оның несіне назар аударып, несінен безінгенін, (озат) орыс әдебиетінің, оның үлгісін түсініп, одан ақынның қандай үлгі-өнеге алғанын тарихи жағынан толық сипаттап, ғылыми жолмен дәлелдеген. Абайды қазақ әдебиетінің ескі жұртынан да, «ислам мәдениетінің кірлі көрпесінен» де сілкініп шыққан, қазақ әдебиетін «бос сөзділіктен» тазартып, жаңа бағытқа салып, қазақ мәдениетін жаңа соны жолға түсірген ақын деп танып, оның (Абайдың) тарихи қызметін ең алғашқы рет дұрыс бағалаған профессор Қ.Жұбанов болды.

«Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі» (1936 жылы) атты мақаласында ғалым-публицист қазақ тілінің тұтастығын, біркелкілігін сөз еткенде, тіліміздің бұл қасиеті қазақ халқының ішкі-сыртқы жағдайларымен байланысты ертерек, яғни XIV-XVIII ғ. аралығында қалыптасқанын айтады. Бұдан біз Қ.Жұбанов тек

лингвист тілші ғана емес, кең тынысты филолог-шығыстанушы деген ой түйеміз.

Келесі бір орны бөлек дүние ол – «Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы жөнінен» атты тіл мен тарих деректері негізінде жазылған еңбек. Мұнда автор музыка терминдерінің (домбыра, қобыз т.б.) этимологиясын, яғни түп төркінін ашып беріп отырады. Көптеген сол кездегі оқымыстылардың музыка саласындағы еңбектеріндегі пікірлерінің біреуін қостап отырса, екінші біреуіне қарсы дау айтып отырады. Зерттеу тек қазақ мәдениеті ғана емес, басқа да көптеген сахарауи халықтардың рухани ой-өрісін ашып береді. Профессор Жұбановтың артына қалдырған мол мұраларына шағын талдау жасау арқылы біз оның ұлт руханиятын өркендетудегі рөлін айқындадық.

Әдебиеттер:

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2010.
2. Әуезов М., Кеңесбаев І. Қазақ лингвистикасының негізін қалаушы // Қазақстан мұғалімі. – 1957, 5 желтоқсан, №50.
3. Сыздықова Р. Ғалым-азамат. – Алматы: Қазақстан, 1966, – 72 б.
4. Мирон М. Қ. Жұбановтың лингвистикалық танымдары (Монография). – Ақтөбе, 2014. – 200 б.

АКАДЕМИК Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ТІЛ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ ЖАРАТЫЛЫС ТАБИҒАТЫН ТАҢУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕРІ ЖӘНЕ ГЕНЕТИКАЛЫҚ ТІЛ БІЛІМІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

БЕКМАҒАМБЕТОВ ШАНЖАРХАН

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті. Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, профессор міндетін атқарушы

1. Тіл дыбыстары туралы қалыптасқан түсініктер және оларға сын

Қазірде Қ.Жұбановтың тарихи тіл білімі саласындағы көзқарастары көптеген ғалымдардың еңбектерінде айтылып, олар туралы пікірлер жазылып та жүр. Бұл бағытта біз де кезінде пікір білдіргенбіз [1, 77-84]. Байқап қарасақ, ғалымның еңбектеріндегі көптеген пікір-көзқарастарының тіл пайда болуының теориялық мәселелеріне де қатысты екенін көреміз. Мұнда әсіресе оның тіл дыбыстарының жаратылыс табиғаты туралы көзқарастары ерекше назар аударады. Жинақтап айтқанда, олар мыналар:

1. Қазіргі қалыптасқан тіл білімі «Адам тілі о бастан да дыбыс тілі болғандығын, қашан да дыбыс тілі болашағын мойындайды» [2, 130 бет]- дейді. Яки тілдік-дыбыстық эволюцияның болатынын жоққа шығарады деп біледі.

Автордың айтуынша, мұның өзі буржуалық ғалымдардың жалпы қоғам (қоғамдық құрылыс) мәңгі өзгермей, бай – бай болып, кедей – кедей болып тұра береді деген көзқарасынан туындаған, – деген қорытынды жасалады;

2. Қалыптасқан тіл білімі ғалымдары «...Тілде де **әлмисақтан бері қарай жеке дыбыстар бөліне келген, тіл өзі солардан құрала келген тәрізді көрінеді...**»[2, 129 б.] – деп, тіл дыбыстарын әуел бастан-ақ дараланған дыбыстар болған деп қарастырады;

3. Тіл дыбыстары мағынадан тыс қарастырылады, яғни олардың әлеуметтік (мағыналық) жағы назардан тыс қалады да, физика-биологиялық жағына, яки акустика-артикуляциясына көп назар аударылады. Мұның өзі тілді қоғамдық ғылым емес, әлдебір табиғат туралы ғылым тәрізді етіп көрсетеді, – дейді;

Әрине, ғалымның тіл дыбыстарының табиғатына ерекше назар аударуы тегін емес. Ол тіл дыбыстары туралы мәселенің тіл ғылымының ең бір осал тұсы екеніне, өйткені мұнда негізгі тілдік мәселелер табиғи-жаратылыстық болмысқа жақын тұратынына назар аударады. Айталық, дыбыстардың айтылуы мен қабылдануындағы физика-биологиялық факторлардың алға шығарылуы олардың әлеуметтік қызметін екінші қатарға ығыстыру үшін қолданылады деп біледі. Ол: «**Фонетика – тілдің табиғатқа ұштасып, тиіп тұрған бір шеті. Тіл дыбыстарын шығаратын дене мүшелері** болса, дыбыстың өзі де ауада пайда болатын толқындар салдарынан жүзеге шығатын еді. Мұның үстіне, дыбыстың естілуі де құлақ арқылы – адам денесіне орнаған сезім мүшелері арқылы іске асатын еді. Сондықтан осы жағын, осы табиғатпен біте қайнасып қосылған жағын ала жөнелу тіл дыбыстарын тілдік қасиеттерден, әлеуметтік астарларынан ажыратып алу – осы оқымыстылардың мақсатына жету үшін үлкен құрал болатын еді...» [3, 24] – дейді.

Расында да, тіл дыбыстарының табиғатын дұрыс тану – тіл табиғатын дұрыс тану деген сөз. Қ.Жұбанов заманынан қаншама уақыт өтіп, ғасыр ауысса да, тіл ғылымы әлі күнге дейін тіл дыбыстарының жаратылыс (генетикалық) табиғатын дұрыс тани алмай келе жатқаны бекер емес. Бұл өзі, үңіле қарағанда, тіл ғылымы өзі зерттеп отырған негізгі объектісін әлі күнге дейін дұрыс танып отырған жоқ деген сөз болып шығады. Ең әуелі, тіл дыбыстары дегеніміз, генетикалық тұрғыдан алғанда, еш мағынасыз бірліктер болуы мүмкін емес екені аксиомалық түсінік болуы керек. Өйткені жоқтан бар пайда болуы мүмкін емес. Тіл дыбыстарын мағынасыз бірліктер ретінде тану адамзат тілінің саналылық сипатын жоққа шығару болып табылады. Мағынасыз дыбыстар сөз құрамында бірігіп қосылған кезде мағынаға йе болады деген мүлде қисынға келмейтін көзқарасты малданып жүре беру ғылым сөзі болмайды. Бұл мәселеге мән бермеу, айналып өтемін деу, «көрсені де көрмеген болып көзді жұма қарау, тіл ғылымының болашағына балта шабумен келеді. Өйткені тіл табиғатын дұрыс тану ең әуелі тіл дыбыстарының табиғатын дұрыс танумен байланысты. Сондықтан кезінде акад. Қ.Жұбанов көтерген бұл мәселе өте актуальды екеніне назар аударуымыз керек.

Тіл дыбыстарының табиғатын танудағы ең басты қателік – оларды дараланған дыбыстар ретінде тану болды. Бұл, әрине, өте ерте кезден қалыптасқан көзқарас және тек қазақ тіл білімінде ғана емес, өзге де халықтардың тіл ғылымында бұл осылай танылып келеді. Жоғарыда келтірілген Қ.Жұбанов пікірін қайыра еске алар болсақ: «...Тілде **әлмисақтан бері қарай жеке дыбыстар бөліне келген, тіл өзі солардан құрала келген тәрізді** көрінеді». Бұл мәселеде тарихи тіл білімі де алысқа ұзап бармады. Тіл дыбыстарының ілкі архетиптері туралы кейбір көзқарастар болғанымен, олардың бәрінде де тек дараланған дыбыстар туралы ғана сөз болып келді.

Дараланған дыбыстар табиғатын тану оларды *дауысты* және *дауыссыз* дыбыстар түрінде ажыратып бөлді. Әсіресе, «дауыссыз» (дауыс элементінсіз) тіл дыбысы болуы мүмкін емес екендігіне мән берілмеді. Ия, қазақ және бірқатар түркі тілдерінде осындай термин (дауыссыз дыбыс) әлі күнге дейін сақталып келеді және оның ғылыми тұрғыдан теріс көзқарас екені ескеріліп те жатқан жоқ. Тілде жеке-дара дауыссыз дыбыстар болмайтыны, қазірде дауыссыз дыбыс деп аталып жүрген *п, б, қ, т, с* т.б. кез-келген дыбыстың айтылуында олардың жанында міндетті түрде дауыс элементі болатындығы ескерілмеді. Сырттай қарағанда, сондай дауыс элементі бар болып көрінгенімен, ол бір әлдеқандай қосымша леп ретінде ғана бағаланды. Бұл тұрғысынан келгенде, пәлендей алға озып кетпесе де, терминдік жағынан орыс тіл біліміндегі *согласный звук* термині дауыссыз дыбыс деп жүрген дыбыстардың тілдік табиғатын дұрыс білдіретін еді, өйткені мұнда «дауыспен айтылатын» деген ұғымның ізі бар. Сонымен, *дауыссыздар* жағдайы осындай болғанда, қазірде *дауысты* дыбыс деп аталып жүрген тіл дыбыстары туралы не айтуға болар еді? Генетикалық тұрғыдан бұл дыбыстар әуел бастан *дауыссыз* делініп отырған дыбыстық элементтің ажырамас бөлігі болды, өйткені *дауыссыз* элемент осы дауыстың арқасында ғана айтылып (дыбысталып) тындаушыға жеткізіле алатын еді. *Дауысты* дыбыс деп аталатын дыбыстық элементтің жеке-дара дыбыс дәрежесінде танылуы – тіл дыбыстары дамуының кейінгі кезеңдерінің нәтижесі болып табылады. Генетикалық тұрғыдан, бұл дыбыстық элементтердің мәні олардың дыбыс (ауа) толқыны ретіндегі өткізгіштік қызметімен байланысты.

Көріп отырғанымыздай, бұлардың арасындағы айырмашылық елп-ескермейтіндей жай ғана нәрсе емес: біздің қазіргі түсінігіміз, яки «дауыссыз дыбыстар болады» деген түсінігіміз, тек тіл дыбыстарының аталуындағы бір жай ғана жаңсақтық емес, бұл түсінік – тілдің жалпы жаратылыстық-болмыстық ақиқатына қайшы келетін, әрі терминологиялық, әрі теориялық сипаттағы үлкен қате түсінік. Сонымен, генетикалық тіл білімі тіл дыбыстарын жұп элементті (дауыс және салдыр элементтерінің туа бітті тұтастығынан тұратын) тілдік бірлік ретінде танитынын көреміз.

2. Тіл дыбыстарының жұп элементті генетикалық табиғаты

Генетикалық тіл білімі тұрғысынан келгенде, біз айтып отырған *жұп элементті дыбыстық тұтастықтардың* тіл-тілге ортақ негізгі саны *жетуе*,

шартты түрде олар былайша белгіленеді: УН, УТ, УР, УС, УЛ, УҚ, УП. Шартты түрде дейтіміз – мұның әрқайсысының құрамындағы дауыс элементі де (У) және салдыр (дауыссыз) элементтерінің де кейбірі – бүгінгі тіліміздегі өзімізге таныс бірқатар өзге дыбыстардың таралу негіздері ретінде алынып отыр. Мысалы, УП негізінің құрамындағы П элементі генетикалық жақтан осы дыбыспен туыстас болып табылатын қазіргі тілдегі *ф, б, в, м, й, у* дыбыстарының, ал У элементі тілдегі бүкіл дауысты дыбыстардың ортақ өкілі болып табылады.

Айта кетейік, біз қазірде *дауыссыз дыбыс* деп аталып жүрген дыбыстық элементтерді *кеденді* дыбыс элементтері деп, ал қазірде *дауысты дыбыстар* дегендерді *кеденсіз* дыбыс элементтері деп атаймыз. Мұндағы *кеден* сөзінің ұғымы дыбыстың айтылуы кезінде дыбыстау жолдарында жасалатын «кедергі» дегенді білдіреді. Яғни жеке-жеке алғанда, бұлардың әрқайсысы толыққанды дыбыс емес, сондықтанда оларды дыбыс элементтері деп атаймыз. Бұлардағы негізгі семантикалық (мағыналық) элементтер – *кеденді* (дауыссыз) элементтер.

Енді түсініктірек болу үшін осындағы бір ғана УП тілдік негізін алсақ, оның бір өзі ғана тілдік қолданыста 160-тан аса дыбыстық түрленіске ене алады. Мұны шамамен мына сызбадан көре аламыз (берілген жеті түрлі жұп элементті дыбыстардың әрқайсысының да осылай түрлену мүмкіндігі бар):

УП-тілдік негізінің тілдік қолданыстағы фонетикалық нұсқалары*							
	1	2	3	4	5	6	7
	ф	п	б	в	м	у	й
1	а аф	ап	аб	ав	ам	ау	ай
2	ә әф	әп	әб	әв	әм	әу	әй
3	е еф	еп	еб	ев	ем	еу	еу
4	о оф	оп	об	ов	ом	оу	ой
5	ө өф	өп	өб	өв	өм	өу	өй
6	ұ ұф	ұп	ұб	ұв	ұм	ұу	ұй
7	ү үф	үп	үб	үв	үм	үу	үй
8	у уф	уп	уб	ув	ум	уу	уй
9	ы ыф	ып	ыб	ыв	ым	ыу	ый
10	і іф	іп	іб	ів	ім	іу	ій
11	и иф	ип	иб	ив	им	иу	ий
12	э эф	эп	эб	эв	эм	эу	эй

*7*12 = 84 Г/С-типті (кеденді / кеденсіз) + 84 С/Г-типті (кеденсіз / кеденді) = 160-тан аса нұсқа (шамамен). Кирилл әліпбиі негізінде беріліп отыр*

Ал мына сызбада УП дыбыстық негізінің кеденді сыңарының (П) туыстық тармақтарға бөліну жүйесі көрсетілген.

Бір «БҮТІН» тұтастықтың (УП) бойында (мұндағы негізгі мағына – «П») кеденді элементінде) жеті түрлі құрамдас элемент көрінеді. Байқап отырғанымыздай, тіл дыбыстарының табиғатында музыкадағы жеті нота, физикадағы жеті түрлі түр-түс гаммасы тәрізді жалпы жаратылыс-болмысқа тән жетілік жүйе заңдылығы тұр. Әрине, бұл тегін емес, бұл дегеніңіз тілдік құбылыстың *ғаламдық жүйемен* осы ұлы жүйенің заңдылықтарымен тікелей байланысты екенін көрсетеді.

Сонымен, тілдегі сөздер қазіргі түсініктегі *жеке* дыбыстардан емес, осы *жұпэлементті дыбыстық негіздерден* жасалады [4, 181]. Бұлар осы күйінде тілдегі дайын сөздер емес, әрине, бірақ бұлар – тіл-тілдегі, тек қазақ тіліндегі ғана емес, барша өзге де тілдердегі сөздердің жасалуының түпнегіздері. Бұлардың әрқайсының өзі әр алуан тілдерде сан мыңдаған сөздер жасай алады. **Біздің осы бүгінгі қолданып жүрген тіліміз де осындай жұп элементті дыбыстық тіл.** Мысалы, қазіргі тіліміздегі *бір* деген сөзді алсақ, осының құрамында қазірде үш дыбыс (б, і, р) бар деп есептеледі, бірақ генетикалық тұрғыдан мұнда екі ғана жұпдыбыс бар: *бі* + *ір*. Бұлардың алғашқысы (бі) УП негізінің, ал соңғысы (ір) УР негізінің осы *б і р* сөзінің құрамындағы айтылу нұсқасы. Айтылу кезінде екі жұпдыбыстық тұтастықтың бірігуінен, олардың құрамындағы дауыс элементтері (і) қосылып, сіңісіп кетеді. Міне, қазіргі тіл ғылымы осындай генетикалық тұрғыдан біртұтас тіл дыбыстарын ажырата бөліп, жеке-жеке алып, бұларды мағынасыз «өлі дыбыстар» десе, кейбір ғалымдар сол жеке элементтердің әрқайсысынан жан (мағына) іздеп әлек. Адамзаттың дыбыстық тілінің жаратылыс табиғатын жұп элементті дыбыстық тұтастықтыр тұрғысынан қарастырғанда ғана дұрыс түсінуге болады.

Жұп элементті дыбыстық тұтастықтардың пайда болуы сан мыңдаған жылдар бойы бірте-бірте жүзеге асыты. Олар адамзаттың тілжасамдық санасы қызметінің нәтижесінде пайда болған дыбыстау аппаратының қалыптасуымен байланысты пайда болды. Сан ғасырлар бойы қол тілі дәуірін, онан соңғы диффуздық дыбыстар дәуірін бастан өткере келіп, бірте-бірте пайда болған жұпдыбыстық тілдің материалдар тілдік идеялық негіз элементтердің жамылышы ретінде қызмет атқарды. Яғни жұп элементті тілдік дыбыстық материалдар мағыналы тілдік бірліктер болып табылады. Ал тілдік идеялық элементтердің (ұғым, мағына) пайда болуы жалпы адамзатқа ортақ ғаламтанымдық түсініктермен байланысты аса күрделі құбылыс болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Бекмағамбетов Ш. «Қ.Жұбанов және тіл тарихының кейбір мәселелері». «Қ.Жұбанов тағылымы: ғылыми сабақтастық және жана бағыттар». Профессор Қ.Жұбановтың 110 жылдығына арналған Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарына арналған мақалалар жинағы. Алматы, 2009., 77-84 б.б.)
2. Қ.Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер., А, 1966.
3. Құдайберген Жұбанұлы. Қазақ тіл білімінің мәселелелері., - Алматы, 2013.
4. Бекмағамбетов Ш. Тіл генетикасы: тілдік таңба-нышандық жүйе. А., 2014.

ҒАЛЫМ ЕСЕТ ЖҰБАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Н.А.САДУАҚАС

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Sadu_ngd@mail.ru

Қазақ фольклорының тілін зерттеуде өзіндік орны бар, фольклортанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Есет Құдайбергенұлы Жұбановтың туғанына 90 жыл толып отыр. Қазақ тіл білімінде фольклор тілін зертеген алғашқы ғалым Есет Құдайбергенұлы еңбектерінде түркі халықтарына кең танымал «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қобыланды батыр» т.б. жырлары стиль-тілдік тұрғыда жан-жақты терең зерттелді. Ол 1967 жылы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» эпосының әдеби-лингвистикалық ерекшеліктері» деген тақырыпта филология ғылымдарының кандидаттығына жазған еңбегін қорғайды. Түркітанушылардың кеңестік комитеті 1982 жылы Москвада өткізген әдеби тіл мәселесіне арналған симпозиумда Есет Жұбанов «Эпос тілі – әдеби тілдің алғашқы үлгісі» тақырыбында баяндама жасап, «фольклор тілін әдеби тіл деуге негіз жоқ» деген бұрыннан қалыптасқан қасаң көзқарасты сынап, эпос тілінің әдеби тілдің алғашқы үлгісі, бастауы болғанын баяндап, оны тайпа диалектілерінен жоғары тұрған, қалыпқа түскен, төбе (көсем) тіл деп дәлелдейді. Оның бұл тұжырымдарын Э.Р.Тенишев сияқты атақты түрколог ғалымдар қолдап сөйлейді. Қазақ әдеби тілінің тарихы жөнінде жазған еңбегінде қазақ халқының әдеби тілі өз тарихын өте ерте кезеңнен бастайтын қазақ фольклорымен терең байланысты екенін айта келіп, «Қазақтың ауыз әдебиетінің тілі – қазақ әдеби тілінің басты арналарының бірі», – дейді ғалым Р.Сыздық [1, 32].

Өз кезінде қазақ фольклорын халық әдебиеті деп атап, тынымсыз ғылыми ізденісі нәтижесінде халық әдебиетінің лингвопоэтикасы жөніндегі зерделі зерттеулерімен танылған фольклортанушы тілші ғалым Е.Жұбановтың ғылыми терең ойлары мен мағыналы пайымдаулары фольклор тілін зерттеудің методологиялық ерекшеліктерін көрсететін ұстанымдар тәрізді осы саладағы кейінгі зерттеушілерге бағыт-бағдар беретін, ғылыми құндылығын жоймайтын еңбектер болды.

Ғалымның өз сөзімен айтсақ, «сүтпен кіріп, сүйекке сіңген халық әдебиетінің тілі», «әдебиет қалыбына түскен, өзіндік заңдылығы бар тіл», «әдеби тілдің ауызекі де үлгісі болады!», «Қазақ халық әдебиеті де жазу шыққанға дейін үлкен қоғамдық қызмет атқарды. Ол – биліктің, шешендіктің, шежіренің, елші мен жаушының тілі болды, суырып салма ақындықты, айтыс өнерін дамытты, жер-судың, ел-жұрттың, ем-домның, кәсіп пен харекеттің аттарын сақтап жеткізді. Ол біздің жазба әдебиетіміздің тіліне келіп ұласты. Оның стилі – образды, әсерлі сөз қолданысқа табан тіреді. Сөйлеудің диалектіден үстем үлгісі дегеніміздің өзі де осы «*көсем тіл*» болатын. Ғылымда оның «төбе тіл» деп аталуы да сол «жасанды әдеби тілдер» мен диалектілерден шоқтығы биік тілдесу дәстүрі болғандығын танытады» деп пайымдайды [2, 32].

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының түркі халықтарындағы нұсқаларын өзара салыстыра отырып, олардың тілдік ерекшеліктеріне, сөздің семантикалық, этимологиялық, эстетикалық, диалектологиялық, стилистикалық қолданыстарына ерекше назар аударған. Жырдың В.В.Радлов, Н.И.Ильминский, И.Н.Березин, Ғ.Дербісалин т.б. жазып алған және Жанак ақыннан тараған, Шөже жырлаған нұсқалар сюжеттеріндегі, кейіпкер есімдеріндегі кейбір айырмашылықтарды көрсетіп, халық әдебиетіндегі мифтік түсініктерге талдау жасаған [3, 70]. Жырдың әр түрлі нұсқаларындағы миф элементтері мен ертегілік мотивтерге батырдың астындағы атына тіл бітуі, Қозының түсін құбылтып, өзгертуі, сәуегей кемпірдің Қозының алдын болжап айтуы, Қарабай мен Сарыбай атып алатын буаз маралдың адамша сөйлеуі сияқты т.б. деректерді келтіріп, мифологиялық образдардың эволюциясы, мифтік түсініктер жырдың лексикалық құрамынан орын алатынын, кейіннен жыршылардың реалистік тәсілдерді көп қолдануынан алғашқы мифтік элементтер солғындап, азайып, жұмбақ сырынан арыла бастайтынын айтады [4, 97]. Халық әдебиеті тілін зерттеуде бейтарап лексиканың өзі сөздердің семантикалық өрісінде болып, бір сөздің өзі қоғам дамуы барысында жаңа ұғым тудыратын мүмкіндіктерге ие болатынын нақты мысалдармен көрсетеді. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы бейтарап лексиканың мағыналық өрісі мифтік образдарды бейнелейтін сөз қолданыстарынан орын алғанын дәлелдейді. Мифтың халық әдебиетінде алатын орнын және оны зерттеу жолдары туралы айта келіп: «Адам баласының сәбилік дәуіріндегі ғажайып қиялдарды суреттеп тұрған сөздік құрамның да тым әріден келе жатқан тілдік материал екені даусыз. Алайда, осы миф образдарын жасап тұрған сөздер біздің тіліміздің қазіргі кезеңінде де тұлғалық қалпын сақтаған. Олар тек мағына

жағынан ғана толысып, жаңарып, әдеби тіліміздің бүгінгі таңдағы қажеттеріне сай қызмет атқарады», – дейді Е.Жұбанов [3, 104].

Халық әдебиеті үлгілерінің тілдік құрамын зерттеудің теориялық деңгейлерін жан-жақты саралаған ғалым Е.Жұбанов күнделікті сөйлеу тіліндегі сөздің поэтикалық қарым-қатынасқа түскендегі өлең өлшеміне сай қолданылуына, лексикалық-семантикалық мазмұны мен экспрессиялы, эмоциялы реңдеріне терең талдау жасаған. Ғалым жырда зерттеліп отырған тірі лексеманың таралу аясын, халық тілінде және басқа түркі тілдеріндегі қолданысына, семантикалық өрісіне, синонимдік қатарына, стильдік бояуына т.б. ерекшеліктеріне терең барлау жасағанын көреміз. Е.Жұбановтың халық әдебиеті тілін зерттеу еңбектерімен таныса отырып, көркем шығармаға лингвостилистикалық талдау жасау жолдарының түпсіз тереңіне бойлап қана қоймай, оның зерттеуі тілдің барлық саласын қамтитын энциклопедиялық еңбек секілді ғылыми құндылығына көз жеткізуге болады.

Е.Жұбанов көне түркі жазулары мен халық әдебиеті арасындағы байланысты қалай байыптауға болатынына, халықтың ежелгі рухани қазынасы мен кейін дүниеге келген көне түркі мәдениетіне қай тұрғыдан сабақтаса алатынына назар аударған. Ғылыми жұртшылық арасында «қазақ халқының бай эпос дәстүрі өзінің басын сонау Орхон ескерткіштерінен алады» деген негізсіз пікір қалыптасқанын айтып, «Шындығында қазақ тілі, оның халықтық әдебиетінің үлгілері ол әлі «қазақ» деп аталмай тұрған кезде-ақ ру-тайпа одақтарының қарым-қатынас құралы, солардың көркем тілінің негізі болып өмір сүріп келген. Ендеше қазақ халқы әдебиетінің эпикалық бай дәстүрі Орхон ескерткіштерінен басталмайды, керісінше ескерткіш атаулы көне жазулардың бәрі – стильдік сипаты жағынан эпос жүйесіне, оның кейіпкерлеріне барынша еліктеуден, ауызекі сөз өнерінің эпикалық дәстүріне мықтап бой ұрудан туған әдебиет үлгілері. Ауызекі әдебиет дәстүрі ешқашан жазба әдебиетінен басталмақ емес», – дейді Е.Жұбанов [5, 27]. Түрколог ғалымдар жазба ескерткіштер мен ауызекі әдебиет аралығында жақындық бар екендігін көрсеткенмен, оның қайсысы-қайсысына әсер етті, кім-кімнен үйренді деген мәселені нақты ашып айтқан жоқ. Осы орайдағы Е.Жұбанов пікіріне назар аударатын болсақ, «жазу қаншалықты ерте, ескі, ежелгі болғанымен дүниеге келе сала нақ сол заманның тілімен сөйлеп кете бермейді. Халықтың сан ғасырлақ ауызекі сөз саптау, тіл ұстарту тәжірибелері уақыт сынынан өткен мәнерлі сөз орындауларын жазу стиліне де үлгі-нұсқа етіп теліді» [5, 28]. Демек, ғалым пікірінше, көне жазбалар өзінің тілі, стилі жағынан халық әдебиетімен тығыз байланысты, сондықтан көне жазба ескерткіштерінен де бұрын халықтың бай ауызекі әдебиеті болған деген ой туындайды. Осы орайда, Е.Жұбановтың көзқарасы белгілі түркітанушы ғалым Қ.Өмірәлиевтің: «V-VIII ғасыр түркі халықтары поэзиясының алғашқы дәуірі деген таным барынша шартты. Өйткені V ғасырдан арғы жердің сөз үлгісі қазір біздің қолымызда жоқ. Бірақ арғы жерде, шамамен I-V ғасыр арасында, түрік тайпаларында поэзия болмады деп тағы да айта алмаймыз», – деген пікірімен үндес келеді [6, 36]. Е.Жұбанов жазба мұралардың негізгі сөздік құрамы «өз кезінің ұраншысы

да уағызшысы да болған көсем тілдің өрнекті сөз толғамдарын өзіне мықты арқау еткенін» айтады. Тарихи тақырыптар мен эпос дәстүрі арасындағы мәселелерді жете қарастырған ғалым Е.Жұбанов түркітануда орны ерекше «Едіге» жырына да зер салып, халық әдебиетінің ірі нұсқаларының бірі ретінде оның көркемдік жүйесі жөнінде сөз қозғаған. «Едіге жыры» туралы айтылған деректерді саралап, осы жыр туралы қазақ ғалымдары Шоқан Уәлиханов, Қаныш Сәтбаев, Құлмат Өмірәлиев, Едіге Мағауин және шығыстанушы өзге ел ғалымдары В.М.Жирмунский, А.С.Орлов т.б. пікірлерін келтіреді. «Едіге жырының» тілінде көне сөздердің көптігі және араб-парсы сөздерінің болмауы өзіндік ерекшелігі ретінде көрсетілген. «Едіге-Тоқтамыс» жырында «қазақ» сөзі қолданылғанын, көркем мәтінде «қазақ» сөзінің ұғымы неше алуан болмысымен көрінетіндігін айтқан.

Зерек зерде иесі Е.Жұбанов еңбектеріндегі ғылыми құнды ойлардың бірі – ғалымның «әдеби тіл» ұғымы туралы пікірі. Қазақ тіл білімінде «әдеби тіл» жөніндегі танымымыз батыс елдері тілдеріне қатысты заңдылықтар арқылы қалыптасқандығын, сондықтан осы кезге дейін жаңсақ пайымдауларды «малданып» келгендігімізді айтады. «Әдеби тіл» атты «жасанды категория» өзге тіл арқылы енген «дүмбілез қағида» екендігін, сондықтан әр халықтың өзіндік даму жолына байланысты тілінің де қоғамдық қызметі заманына сай болғанын айтады. Қазақ халқы ұлт болған XV ғасырға дейін-ақ өздерінің ру-тайпа тілдері мен әдебиетінен қол үзбеген, халық әдебиеті ол кезде үлкен қоғамдық қызмет атқарғанын айтып, «Ол – биліктің, шешендіктің, шежіренің, ру басы, қолбасылардың тілі болды, суырып салма ақындықты, жыраулық толғауларды, айтыс өнерін дамытып, кәсіп пен харекеттің атауларын біздің заманымызға дейін сақтап әкеліп мемлекеттік ресми тілімізге ұластырды» дейді [4, 16]. Қазақ халық әдебиеті тілі барлық тарихи кезеңде халқына қызмет етіп, оның барлық қажеттілігін өтеп келгенін, «мемлекеттік мәртебеден айырылуы тек кешегі қызыл кеңес дәуірінде, орыс тілін ресми тіл етіп зорлықпен енгізу тұсында басталғанын» айтады. Әдеби тіл туралы қағиданың жазумен байланысты қарастырылуы да барлық халық тіліне сәйкес келе бермейтінін, қазақтың ауызекі көркем тілінің мемлекеттік мәртебесін баба тілден іздеу қажеттігін, халық әдебиеті сол бабалар тілінің көзі екендігін, сондықтан «ресми тілді елде жоқ ерекшелігіне қарап танымай, бүкіл қоғам мүшелеріне етене болған ортақ белгілеріне, қасиеттеріне қарап мойындау қажеттігін» айтады [5, 36]. Ғалым Е.Жұбанов «халық әдебиетінің тілі әдеби ме?» деген мәселе жөніндегі өз ойын риторикалық сұрақтан бастап, халық әдебиеті тілі күнделікті қарым-қатынас тілінен биік тұрған, өңделген, көркем тіл, баба тілі, диалект атаулыдан шоқтығы биік тіл, барша жұртқа түсінікті тіл, «әдебиетке түсіп қалыптанған халық тілі» екендігін айтып, сонымен қатар «ауыз әдебиетінің тілінен, оның өз мүмкіндігінен артық ештеңе талап етудің қажеті жоқ, өйткені оның қалыптасқан заманын, дүниеге келу себептерін, атқарған қызметін, көркемдік сапаларын, жанрлық ерекшеліктерін жазба әдебиетінің осы тақылеттес белгілерімен өлшестіруге тіпті де болмайтынын» таза халықтық тілге табан тіреген, ұлтқа дейінгі әдеби тіл міндетін төбе тіл үлгілері

атқарғанын айтады [4, 32]. «Әдеби тіл дегеніміз әртүрлі стильдердің жиынтығын білдіретін шартты ұғым...», «Біздің әдеби тіл деп ат қойып, айдар тағып жүрген нәрсеміз табиғи тіл емес, уақыт факторымен шарттас ұғым ғана. Ол халықтың қоғамдық, әлеуметтік өміріне, саяси-экономикалық жағдайына байланысты туып, қалыптасып, өзгеріп отыратын көкейдегі (санадағы) категорияның abstract түріндегі танымы» деп анықтама берген еді [7, 56]. Ол «ауыз әдебиеті», «халық ауыз әдебиеті», «ауызша әдебиет» деген қолданыстар да «...нәрсіз де нәркенсіз, мейлінше жаңсақ қисындалған немесе әлдебіреулерге еліктеуден туған, мағынасын ешкім жете түсінбесе де, әйтеуір сүйреткі қылып тастамай жүрген бірқыдыру «ерқашты» қолданыстар», – деп, түсіндіріп, бұлайша танудың себебі «фольклор» терминінің тар мағынадағы «устная литература» деген орысша баламасына қарай қазақша «ауыз әдебиеті» деген тіркестегі калька жасалғанын айтады [7, 5]. Ал ел ішінде «халық ертегісі», «халық жыры», «халық әні», «халық даналығы», «халық өнері» деген қалыптасқан үлгілер бар, сондықтан дұрысы осы ыңғаймен «халық әдебиеті» деп айтуды ұсынады.

Жазу өнері тумай тұрған кезеңде, немесе жазу жалпы қоғам мүшелеріне тегіс қызмет етпей тұрған кезеңде «бұқара көпшілік өзінің поэзия түріндегі тіл өнерін жалпыға бірдей ортақ қарым-қатынас құралы еткен», сондықтан Е.Жұбанов қазақтың фольклоры тілін «ауызекі көркем тіл» атауымен түсіндіреді. Фольклор тілін зерттеудің қыр-сырын жетік меңгеріп, оның теориялық негіздерін қалыптастыруға көп үлес қосқан ғалым Е.Жұбанов ауызекі әдеби тілдің ұлтаралық сипатына да терең барлау жасаған. Тегі бір, тілі жақын туысқан халықтар ауыз әдебиетіндегі тектестіктен туған ұқсастықтарды көрсетіп, жазу мәдениеті пайда болмастан көп бұрын түркі халықтарына ортақ үлгісі болып ұлтаралық төбе тіл қызметін ауызекі әдеби тіл атқарғанын айтады. Түркі тілдерінің ортақ лексикалық қоры болып келгенмен, олардың әрқайсысының өз сөйлеу машығы, дыбыстау ерекшелігі бар, сондықтан ғалым: «Ауызекі әдеби тілдердің негізгі ұлтаралық немесе аймақтық белгілері – олардың фонетикалық айырымдары емес, сөз бұйымын тұтудағы бірізділігі, бір үлгі-модельді ұстануы, барлық жерде бірдей қоғамдық қызмет атқаруы», – деп көрсетеді [5, 40].

«Қобыланды батыр» жырын зерттеу барысында ғалым жырдағы оқиғаның нақты болған жерін анықтауға да көңіл аударған сияқты. «Аталған жырдың тілінде негізгі сюжетке тікелей қатысы жоқ, бірақ Қазақстан географиясын қамтитын бірсыпыра топонимдер бар», – дей келіп, «Есіктің алды Есіл-ді, Есілдің талы кесілді» деген «қолданыстың жырдағы оқиғаға, оның географиялық жағдайына еш қатысы жоқ, тек параллель ұйқас үшін тұрған тәрізді», сондай-ақ, «Төрт көлден соққан төбе еді, Есілден шыққан көл еді» деген «жолдарды да нақты бір бағыт-бағдарға қатысы бар деп айту қиын, себебі бұл сөздерді Қобыланды Арқа жерінде емес, Алшағыр ханның бекінісі түбінде айтады» деген дәлелдер келтіреді [4, 122]. Ғалым «Қобыланды батыр» жырындағы «Електен өтсең, Есенбай, қыс қыстауға көңіл жай» деген жолдарды келтіре отырып, Қазақстанның батысындағы Ақтөбе қаласының іргесінен ағып

жатқан Елек өзені өз басын Ишимбай // Есімбайдан алатынын, бұл деректер шындыққа жақын келетінін ескерткен еді. Оның ғылыми еңбектері туралы сөзінде белгілі ғалым Б.Әбілқасымов: «Е.Жұбанов қазақ тіл білімінде ауыз әдебиеті тілін алғашқы және түбегейлі зерттеуші ретінде тіл тарихында аты қалды», – деп баға берді [8, 15].

Халық әдебиеті тілін зерттеуде Е.Жұбанов жергілікті сөйлеу ерекшеліктерінің жыр тіліне қатысы туралы мәселені де талдай келіп, қазіргі жазба әдеби тіл тұрғысынан жырдағы жергілікті тіл ерекшеліктерінің бірін әдеби, енді бірін әдеби емес деп қарастыруға болса да, «сонау эпос дәстүрі дәуірлеп тұрған шақта халық эстетикасы бұл тұлғалардың бәрін тең дәрежелі сөз қолданыстары деп танығанын» айтады [5, 17]. Ол «диалект» ұғымын «баба тіл» деген қолданыспен түсіндіріп, «Қазақ тілінің жағдайына келгенде біз мынау әдеби ме, жоқ па?» деген дағдарысты қойып, тілді қырнап, сырлап өңдейтін, яғни әдебилендіретін көлденең біреулер емес, халықтың өзі, демек, «әлде нендей авторлардың есімі тарихқа белгілі ме, жоқ па?» – деп таусылмай-ақ, шаршамай-ақ тілдің мемлекеттік мәртебеге ие болу тарихын тек «баба тілден» іздеуіміз қажет. Халық әдебиеті сол бабалар тілінің көзі, сарқылмас бұлағы», – дейді [5, 56].

Тектінің текті ұлы Есет Жұбанов Ақтөбе жеріндегі тіл-әдебиет, білім-мәдениет, оқу-тәрбие, т.б. қоғамдық жұмыстарға да белсене араласты. Көзінің тірісінде өзінің асқақ бейнесімен, ғылыми еңбектерімен, азаматтық келбетімен басқаларға үлгі бола білген, ғылымда өзіндік орны бар дарынды лингвист-ғалым Есет Құдайбергенұлы Жұбановты бүгінгі таңда артында қалған тағылымды істері мен құнды зерттеулеріне қарап, әрқашан да құрметтеуге лайық тұлға деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993-320 б.
2. Жұбанов Е.Қ. Толғауы тоқсан қызыл тіл... (Лингвомәдениет танымының көкжиектері. Зерттеулер мен зерделеулер). – Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті. – 2010. – 316 б.
3. Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. – Алматы: Ғылым, 1978. – 184 б.
4. Жұбанов Е. Қазақтың ауызекі көркем тілі. – Алматы: Ғылым, 1996. – 200 б.
5. Жұбанов Е. Халық әдебиеті тілін зерттеудің лингвостилистикалық аспектілері. ДДА. – Алматы: 1997. – 43 б.
6. Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы. 1976. – 242 б.
7. Жұбанов Е.Қ. Халық әдебиеті тілін оқытудың лингвостилистикалық аспектілері (оқу құралы). – Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе МУ баспасы, 2003. – 96 б.

8. Әбілқасымов Б. Фольклор тілін түбегейлі зерттеген... // Эпос тілін зерттеудің өзекті мәселелері. Көрнекті фольклортанушы ғалым, ф.ғ.д., проф. Е.Қ.Жұбановтың туғанына 80 жыл толуына арналған халықаралық дөңгелек үстел материалдары. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2011. – 14-16 б.

Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ БАҒДАРЛАМАСЫ: ОҚУШЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ МОДЕЛІН ҚҰРУҒА НЕГІЗДЕЛУІ

М.Т.КҮШТАЕВА

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
мемлекеттік университеті доценті,
ф.ғ.к*

Ақпаратты игеру – адекватты мінез-құлықты таңдауға, болашақ әрекеттерді жетік жорамалдау мен актуальді тәртіпті таңдау үшін қажет шарт. Қазіргі уақытта әрбір индивид өмірінде және жалпы қоғамда ақпараттың маңызды орын алатындығы туралы Европа зерттеушілері мынадай шешімге келген: «Дүниежүзіндегі білімнің даму кезеңінің ерекшелігі – ой шығармашылығының маңызды рөлі, когнитивті қоғамға, эндогенді үрдістерге өту және оны адамзат шығармашылығының әртүрлі облысында қолдану болып табылады» Бұл тұрғыда Г.П.Щедровицкий «Білімді тез және нық меңгеру, өмірлік, кәсіптік тұрғыда дұрыс шешім қабылдай білу – зейінді, ынталы қатысушылардың ойлау қабілеттілігінің дұрыс тәрбиеленгендігінен болады. Бірақ бұрынғы әдістер оқытушылардың жұмысын жүйелендіре алмайды. Оқытушы берген білімінің нәтижесін, кім қалай меңгергендігін біле бермейді, яғни оқушы қалай түсіну керектігін ескермейді» деп көрсеткен [1,35].

Қазіргі уақытта оқытушылар «есте сақтау», «ойлану» деген түсініктердің орнына «когнитивті» деген терминді қолданып келеді. Ол индивидтің қоршаған ортамен ақпарат алмасуын сипаттайды. Бұл кезде зерттеу объектісі өзгермейді, оны игеру әдіс-тәсілдері өзгереді. Жүргізілген зерттеу бойынша көптеген оқытушылар адамзаттың сыртқы дүниемен байланысы кезіндегі ақпарат алмасуын, сақтауын, қайта өңдеуін зерттейтін когнитивті психология әдістері мен негізгі түсініктерін анықтаған. Адам ақпаратты өзіне тиімді когнитивті тәсілдер көмегімен қабылдайды. Егер де бұндай тәсілдер жоқ болса, онда ақпарат қабылданбайды немесе бөлшектенеді. Адамның қабылдауы, түйсігі – пассивті көрініс емес, ол арнайы психологиялық құралдардың көмегімен жүзеге асатын ақпарат жинағының активті үрдісі болып табылады. Бұны американдық психолог Ү.Нойссер когнитивті кесте деген. Ол: «Қабылдаушыда бірнеше когнитивті кесте деп аталатын жүйе бар. Оның функциясына қоршаған ортадағы ақпаратты жинау жатады. Бұл түсінік – ақпаратты дұрыстау және

ақпаратты жинауды бір тұжырымға келтірудегі концепция» деп көрсеткен [2,157]. Организмде туғаннан бастап енетін сенсомоторлы бақылаудың жай формаларынан басқа когнитивті кесте өмір қалыптасу барысында, оқу үрдісінде пайда болады.

Бұл айтылғандардың барлығы оқулық мәтіндері, оқу бағдарламасы мен оқытушылардан түсетін ақпараттарды қабылдайтын оқушыға қатысты болып табылады. Егер оқушыда қабылдай алатын ақпараттар бар болған жағдайда когнитивті кестелер жеткілікті ерекшеленеді. Себебі оқушы ақпараттың кейбір бөліктерін түсінбей, қабылдамай қалуы мүмкін.

Қазақ тіл білімін зерттеп, тұңғыш оның негізін қалыптастыруға еңбек сіңірген ғалымдардың еңбектерін когнитивті сипат жағынан қазіргі жаңа парадигма аясында қарастырудың маңызы зор. Осымен байланысты қазақ тіл ғылымының алғашқы бастамасын А.Байтұрсынұлы еңбектері құрап, тіл арқылы ұлтты, халықтың мәдениетін, тарихын, әлеуметтік ортасын, қоғамын зерделеу кейін Қ.Жұбанов зерттеулерінде жалғасын тапты. Қазақ тіл білімінің басында тұрған тұлғаларымыз бірі – Қ.Жұбанов тіл табиғатына зерттеу жүргізгенде тілдің танымдық қызметіне айрықша көңіл бөліп, тіл болмысына әсер ететін сыртқы және ішкі факторлар мен себеп-салдарды жан-жақты ескере отырып, қазақ тілін оқытуда танымдық мәселелерді біртұтас жүйе ретінде сипаттап, қазақ тілі оқыту бағдарламасын жасады.

Қазақтың ұлттық мектебіне арналған тұңғыш қазақ тілі грамматикасын, ана тілін оқыту бағдарламасын жасаған Қ.Жұбановтың бұл саладағы игілікті істері күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ.

Бағдарлама мен оқулық жас ұрпаққа білім беру мазмұнын, сипатын анықтайтын негізгі құралдар екені мәлім. Ғалым ұсынған қазақ тілі бағдарламасының жобасы 1936 жылы оқу комиссариаты шешімімен бекітіліп жеке кітапша болып басылады. Оның бұл саладағы еңбегін педагог (өзімен қызметтес болған, халық ағарту ісінің үздігі) ғалым Ә.Сытдықов аса жоғары бағалап: «Осы жаңа оқулық пен программада «тілдің өсуі мен дамуына тұсау болған фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және стилистік құрылымның ескі «нормалары» бүтіндей қайта қаралды. Жаңа қабылданаған қоғамдық-саяси, ғылыми-техникалық терминдер мен географиялық атаулардың дұрыс таралуына, таңбалануына кедергі болып келген орфографиялық ескі қағидалар негізінен қайта қаралды», – деп көрсетеді [3;250].

Бағдарлама V,VI,VII кластарда өтілетін қазақ тілінің фонетика, морфология, синтаксис мәселесінен құралады. V класқа арналған бағдарламада қала мектептері үшін 126 сағат, ауыл мектептеріне 144 сағат бөлінген. Сағат сандарын былайша бөлуінің бір себебі – ғалым сол кезеңдегі ауыл балаларының сауаттануына аса көңіл бөлу керектігін ескерсе керек. Бұл класта негізінен грамматика, емле, тыныс белгілері, түбірлердің тарихы, сөз таптары, есімдер туралы мәліметтер беру көзделеді.

1936 жылы басылып шығарылған V класқа арналған «Қазақ тілі грамматикасы» оқулығында тек теориялық материалдар беріледі де, оқулық соңында автор: «Бұл грамматиканың жаттығу материалдары Жиенбаевтың

«Грамматикалық талдау» кітабынан алынсын» деген ескертпе береді. Грамматикада «таныстыру, сөйлем жүйесінен бастауыш білім, сөз тұлғалары, сөздің дыбыс құрылысы, сөздің буын құрылысы, сөз мүшелерінің қиындасуы» деп аталатын алты тарауға бөле отырып, тілдің жалпы мәселелерінен мағұлматтар береді. Қ.Жұбанов 5-класс оқушыларын осы мәселелермен таныстырғанда өмірден алынған балаларға таныс мысалдар арқылы түсіндіреді. Мысалы: «Сөз бөлшектерінің жасалуы үйдің салынуы сияқты. Ағаш, тас, кірпіш, балшықтарды қалай болса солай құрастырып үй салса үй болмайды, тек үйшік болады. Үй болу үшін қиынын тауып қалап, байлауын тауып ұстатып, адам тұратын бөлме ме, мал қамайтын қора ма, астық жиятын сарай ма? – қайсысы екеніне – керегіне қарай тиісті түр беру керек, қиынын тауып қаламасаң, байлауын тауып ұстатпасаң, сөз бөлшектері де сөгіліп кетеді» [4;101]. Автор бұл әдісті тек кіріспе бөлімінде ғана емес, грамматиканың өн бойында қолданып отырады. Мұндай тәсілді қолдану арқылы таныс, түсінікті материал негізінде бала санасына жеткізуді көздейді. Грамматикадағы «сөйлеу», «сөз бен ой» сияқты ұғымдарды оқушы ұғымына жеңіл түсіндіріледі. Бұл әдістен қазіргі педагогикадағы оқытудың жеңілден ауырға, жалпыдан жекеге қарай оқыту қағидасын байқаймыз. Бұдан біз ғалымның бала жасының, санасының ерекшелігін қатты ескергенін, сондықтан тіл қағидаларын балаларға таныс мысалдармен салыстыра түсіндіруді басшылыққа алғандығын, яғни ғылыми ұғымдарды беру тәсіліндегі педагогикалық шеберлігін аңғарамыз. Грамматика бір ғана класқа арналғандықтан (5 кл.) онда синтаксис, морфология, фонетика салаларының барлық мәселелері түгел сөз болмаған. Айталық синтаксистен сөйлемнің сазына қарай бөлінуі, түрлері, сөйлемнің құрамына қарай түрлері (жалаң, жайылма сөйлем, толық, олқы сөйлем /толымды, толымсыз), сөздердің байланысы, сөздің тура күйі мен бұрма күйі (сөз формалары), сөйлем, мүшелері, олардың орны. Сол сияқты морфологиядан сөз тұлғаларының алты түрін көрсетеді. Олар: түбір сөз, қосымшалы сөз, кіріккен сөз, қиюлы сөз, қосар сөз, қосалқылы сөз.

Сөз тұлғаларының ішіндегі қосар сөздерге (қос сөздерге) ғалым жан-жақты тоқталып, қосар сөздерді бес түрге бөледі. 1. Теңдес сөздер (*бала-шаға, қатын-қалаш, аға-іні* т.б.). 2. Сөздес қосар (*ұзын-ұзын, жылы-жылы, бара-бара* т.б.). 3. Матаулы қосар (*қол ма қол, сөз бе сөз* т.б.). 4. Тіркеулі қосар (*шай-пай, нан-пан, жылқы-мылқы* т.б.). 5. Қосақты қосар (*қап-қара, ұп-ұзын, әп-әдемі* т.б.).

Грамматикада сөз болған мәселелердің бірі – сөз құрамындағы морфемалардың орны. Сөйлемдегі сөздің құрамында түбірмен келген морфемалардың орналасуын былай көрсетеді: 1) үстеулі сөз – *жеңілдік*; 2) жалғаулы сөз – *жеңілге*; 3) жалғауыш қосалқы сөз – *жеңілде*; 4) аяқ үстеуішті сөз – *жеңіл зой*; 5) дәйек үстеуішті сөз – *тым жеңіл*. Осы морфемалардың бәрі бір сөздің құрамында болғанда, әрқайсысының орны былай деп тізеді: Ең баста – дәйек үстеуіші (*тым*); екінші орында – түбір (*жеңіл*); үшінші орында – үстеулер (*өте*); төртінші орында – жалғау (*-ге*); бесінші орында – жалғауыш (*шейін*); алтыншы орында – аяқ үстеуіш (*ақ*). Қ.Жұбановтың бұл мысалынан

сөйлем құрастырушы элементтердің нақтылы бөлінуі туралы заңдылықты аңғартқанын көреміз.

Фонетика мәселесі грамматиканың басқа бөлімдеріне қарағанда толық сөз етіледі. «Дыбыс» сөзінің терминдік сипатын айқындаудан бастап, дауысты, дауыссыз дыбыстар құрамы, жіктелуі, дыбыстау мүшелері, олардың қызметі, буынның түрлері, екпін, үндестік заңдылығы нақты мысалдармен, түсінікті тілмен анық жазылған.

Профессор Қ.Жұбанов іліміндегі көңіл бөлерлік үлкен мәселе, оның бағдарламасындағы синтаксиске қатысты ой-пікірлері. Бұл оның YI, YII класқа арналған синтаксистің бағдарламасынан көрінеді. Бағдарламада жай сөйлем синтаксисі /18 сағат/, құрмалас сөйлем синтаксисі (32 сағат) деп әрқайсысын жеке-жеке сөз етеді. Жай сөйлем синтаксисінде сөйлем мүшелері бастауыш, баяндауыш, айқындауыш /қазігі тұрлаусыз/ мүшелерді, сондай-ақ жайылма сөйлемдер, олардың тыныс белгілерін оқытуды көздейді.

Ғалымның синтаксиске қатысты көзқарасы құрмалас сөйлем синтаксисінен анық аңғарылады. Мұнда басқа грамматикалық мәселелер тәрізді құрмалас сөйлем тақырыптарының кейбіреулеріне түсініктеме беріп, мазмұнын аша кетеді. Бағдарламада құрмалас сөйлемнің екі түрін салалас, сабақтас түрін жасайтын түрліше амал-тәсілдер саралана көрсетілген. Салалас құрмалас сөйлемдерді жасайтын тәсілдер көрсетілгеннен кейін, олардың мағыналық түрлерін ыңғайлас, ереуіл, талғама, себеп-салдар, шарт жағдай деп атаған.

Сабақтас сөйлем туралы бағдарламада: «Сабақтас сөйлемнің ішінде сөйлем болады да, оның бір мүшесіне жетек айқындауыш есебінде бағыныңқы сөйлем болады» дей келе, сабақтас сөйлемнің жасалуын қатыстық сөздері бар шартты рай тұлғалы етістіктерге негіздейді. Сондай-ақ, бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы шартты түрде болады да, ішінде бір сұраулы сөз болады деп анықтама береді. Бұл орайда біздің мақсатымыз Қ.Жұбановтың синтаксиске қатысты ой-пікірін сөз етуді емес, қазақ тілін оқыту бағдарламасында синтаксис саласының құрмалас сөйлем категориясында қандай тақырыптар іріктелгенін көрсету еді.

Қ.Жұбанов құрастырған грамматика оқулығы мен орта мектепке арналған бағдарламасы кейінгі оқулықтар мен бағдарламаларға үлгі болған еді. Жалпы алғанда бүгінгі таңдағы 5-7 класс бағдарламасы мен оқулық негізі сол Қ.Жұбанов көрсеткен ізбен мазмұндас. Әр кластың бағдарламасы мен оқулығын салыстыра көрсету алдағы үлкен ізденісті қажет ететін жұмыс деп есептейміз.

Ақыл-ойдың базалық когнитивті сипаттамаларының актуальді даму деңгейі мен құрылысын зерттеу үшін, оқу үрдісін ұйымдастырудың құралдарын, түрлерін, әдістерін, оқу мазмұнын дәл таңдау үшін қажет параметрлерден тұратын оқушының танымдық моделі жасалады.

Өз кезеңі үшін өзекті мәселелер қатарынан саналған бағдарлама, оқулық жасау сияқты жайттар жалаң теориялық қағидаларды емес, сонымен бірге практикалық шешімдерді қажет еткен. Бұл жөнінде Р.Сыздықова: «Қ.Жұбановтың көп күш салған, барша білім мен жігерін жұмсаған салалары –

терминология мен алфавит, орфографияға, мектеп, жоғары оқу орны мен программалары мен оқулықтарын жазуға байланысты жұмыстар болды», - деп жазады [5;137].

Қ.Жұбановтың ғылым мұрасы – бүгінгі ұрпақ үшін ғылыми мәнін жоймаған, ғылыми-теориялық, танымдық көзқарастары мен пікірлері қазіргі қазақ тіл білімінің көкейтесті мәселелерімен байланысты жаңа еңбектерге методологиялық негіз болатын дүние.

Әдебиеттер:

1. Формирование системного мышления в обучении. /Пол ред. З.А.Решетовой/. Москва, 2002.
2. Границкая Н. Научить думать и действовать. Москва, 2000.
3. Профессор Қ.Жұбановтың 90 жылдығына арналған конференция материалдары. А., 1990.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. А., 2000

Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ СӨЗ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ТАНЫМДАРЫ

ҚАРАҒҰЛОВА Б.С.

*Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Қазақстан, Ақтөбе
bkaragulova@mail.ru*

Профессор Қ.Жұбановтың тіл білімінің көптеген бағыттарын зерттеген ғалым екені белгілі. Оның мұралары тіл білімі салаларының қай-қайсысының да негізі болып табылатын теориялық ғылыми еңбектер болып табылады. Ғалымның негізгі терең зерттеулері мен құнды пікірлерінің өміршеңдігі сонда қазіргі тіл біліміне қатысты теориялық мәселелерде сабақтастыра зерттеп отырмыз. Ғалымның көптеген еңбектерінің ішінде тіл тарихы, оның ішінде, сөз тарихы туралы еңбектері де арнайы зерттеуді қажет ететін негізгі мәселелердің бірі. Ол осы бағытта «Мағынасыз сөздердің мағынасы» тақырыбында 1930 жылы Алматы қаласында өткен Қазақстанның бірінші Өлкетану съезінде баяндама жасайды. Алайда ғалымның бұл еңбегі жарыққа шықпай, бірнеше рет жоғалады. Осыған байланысты ғалым мақаланы «Мал шаруашылығына байланысты одағайлар» тақырыбында қайта жазып шығады. Ғалым бұл мақаласы жөнінде былай деп жазады: «Сиездің қаулысы бойынша жариялауға тиісті болған бұл баяндама мен бастыруға берген жерде Қазақстанды зерттеу Қоғамының қағаздарының арасында жоғалып кетті. Бұл баяндаманы сиездің алдында СССР Ғылым академиясының Яфет институтында оқыған

болатынмын. Н.Я.Маррдың оған жазбаша түрде берген пікірі менің Ғылым академиясының кадр комитетіндегі жеке ісінің арасында тігулі тұр» [1, 17]. Аталған мақалада халықтың тұрмыс-тіршілігімен байланысты көптеген одағай сөздердің пайда болу, шығу төркіндері сөз болады.

Жалпы сөз тарихы – ел тарихы. Тіл – «жанды» құбылыс. Сан ғасырдан бері қазақтың ұлттық тілі дәл бүгінгідей қалпында болмады. Сөздердің актив (белсенді) қабаттары пассив (белсенді емес) қабатқа ауысып, көршілес жатқан халықтардың тілінен кірме сөздер тілімізге енді, кейбір сөздердің мағыналары кеңейіп жатса, кейбір сөздердің қолданыс аясы тарылып жатады. Бұл жөнінде ғалым Р.Сыздықова: «Сөз мағынасының эволюциясы тек дамудан, яғни жақсара түсу сипатында ілгері жылжудан тұрмайды, сонымен қатар сөз мағынасының күңгірттенуі не мүлде ұмтылуы ауысуы, кеңеюі, тарылуы т.т құбылыстар да сөз табиғатының қозғалысын танытады» деп көрсетеді [2, 165]. Тіл өз басынан бірнеше даму кезеңдерін өткізеді және осы кезеңдер тілдің дамуына өзгерістер әкеледі. Сондықтан тіл – қоғамдық құбылыс деп айтсақ болады, яғни қоғамдағы болып жатқан кез келген жаңалық алдымен тілде көрініс табады. Осы жаңалықтар жоғарыда көрсеткендей, тілімізге жаңа атаулардың пайда болуына себін тигізіп жатса, енді бір жаңалықтар тілдегі белсенді сөздердің тілдік қолданыстан шағып қалуына әсерін тигізеді, ендігі бір кезеңде пассив қатардағы сөздер тілімізге қайта оралып жатады. сөз еткенде, халықтардың бір-бірімен араласуына байланысты олардың тілдерінде де өзгерістер болып жататындығын айтады. Шыныменен де, дүние жүзінде томаға тұйық өмір сүретін халық жоқ. Елдер арасындағы экономимикалық, саяси, тарихи, мәдени байланыстар халық тіліне әсер етпей қоймайды. Осы сияқты қарым-қатынастар нәтижесі тілдер арасындағы арасында ауыс-түйістердің болуына әкеледі. Бұл мәселеге қатысты Қ.Жұбанов: «Дүниедегі халықтардың барлығы да құранды болғандықтан тілі де құранды болмақ» [1] – деп, тілді меңгеру үшін тіліміздің сонау ұзақ жолда қандай өзгеріске ұшырағандығын, олардың пайда болу, даму жолдарын, яғни тіл тарихын білу керек дегенді айтады.

Тіліміздегі кірме сөздер жоғарыда айтқанымыздай, әртүрлі қоғамдық жағдайларға байланысты енген. Ғалым жоғарыда айтылған тіл тарихы туралы пікірді негізге ала отырып, қазақ тіліндегі көптеген сөздердің пайда болу, шығу төркінін анықтайды. Ғалымның бұл пікірлері тарихи лексикология мәселесінің негізі болып табылады. Осы жолда ол *палеонтология* тәсілін, яғни бөлшегіне қарай бүтінін табу тәсілін ұсынады. Ғалым тілімізде төл сөз ретінде қолданылып жүрген көптеген сөздердің шығу төркінін аталған тәсіл арқылы анықтайды. Осындай сөздердің бірі – тіліміздегі мал шаруашылығына, оның ішінде, түйеге байланысты **сорап** сөзі. Оның айтуы бойынша, аталған сөз **сор** және **ап** деген екі элементтен тұрады: алдыңғы *сор* етістік мағынасында, ал *-ап* парсының су мағынасын білдіретін *аб* сөзі болу керек дейді. Қарап отырсақ, аталған сөз сөздердің бірігуі арқылы (төл сөз – *сор* – етістік, *аб*- кірме сөз) жасалып, толық қимыл атауын білдіріп тұр [1, 127]. Осы бағытта мал шаруашылығына қатысты одағайлардың шығу төркініне байланысты түркі

тілдері деректерін тарихи салыстырмалы тұрғыдан зерттеп, қызықты да құнды ойлар айтады. Мысалы, қойға байланысты айтылатын «**құрай**» одағайының шығу төркінін былай талдайды: «*Құрай* одағайы екі түбірден біріккен: *Құра+ай*. Соңғы **ай** шақыру қосымшасы. Түбірдегі *құра* монғолша, қозы деген сөз. Монғолдың *құрақан* сөзі де осы *құрамен* байланысты, түбірлес. Соңғы *қан/ған* кішірейту: *ботақан, бұзауқан*. Сонда *құра-ай* дегендегі *құра* – қой мағынасында, *ай* – шақыру одағайы – *әй!*; Алғашқыда *қой-ай!* деген қаратпа сөз болған» [1, 127].

Жұбановтың пікірінше, шаруашылық одағайлары бұрын белгілі бір малдың атауы болған. Мысалы, тіліміздегі қошқар екі мүшелі сөз: «Қозыны еркелеткенде *қошақан* дейміз. *Қош-а-қан*. Соңғы –**қан** бұзауқан, ботақан, балақан дегендегі кішірейту қосымшасы. Бірқатар елдерде қошқарды *қоша, құша* деп атайды. Бұрын қой, қошқар, қозы деп бөлектеу болмаған». Сонымен бірге қойға байланысты *шәйт, кош*, суарғанда *құрай-құрай* деп айтылады. Осындағы қош қойдың атауы болып табылады. Бұны көптеген түркі тілдеріндегі қой мағынасын білдіретін қош лексемасы дәлелдей түседі.

Аталған тәсіл арқылы тіліміздегі **көбеген** атауына талдау жасауға болады. Осы *көбеген* лексемасындағы *көбе* сөзі ерте туған қозы немесе басқа мал атауына байланысты қолданылады, ал –*ген* кішірейту мағынасын білдіретін қосымша.

Қазіргі тіл білімінде сөздің этимологиясын анықтауда төмендегідей негізгі принциптері бар:

- Генеологиялық принцип. Бұл принцип сөздің шығу тегін айқындауда тілдердің генеологиялық классификациясына, яғни тілдердің шығу тегінің бірлігіне қарай топтастырылуына, негізделуді талап етеді. Белгілі бір тілдегі төл сөздердің этимологиялық байланысын айқындау үшін, оларды сол тілмен туыстас, бір негіз тілден тараған тілдердегі сөздермен салыстыру қажет

- Фонетикалық принцип. Бұл принцип сөздердің шығу тегін айқындауда фонетикалық заңдарға сүйенуді, туыстас тілдердегі дыбыстардың өзара сәйкестілік заңдылығын арқау етуді талап етеді. Мысалы, ұйғыр, тува, әзірбайжан т.б. түркі тілдердегі сөз аяғындағы (ғ) дыбысына қазақ тілінде (у) дыбысы сәйкес келеді: ұйғырша – тағ, тувайша, әзірбайжанша-дағ, қазақша – тау.

- Морфологиялық принцип. Тілдің тарихи даму барысында сөздің морфологиялық құрылымы, оның құрамындағы морфемалардың бастапқы арақатысы, жігі өзгеруі мүмкін. Морфологиялық принцип сөздің этимологиясын айқындауда оның құрамындағы мұндай морфологиялық өзгерісті есепке алуды талап етеді. Байқап отырғанымыздай, жоғарыда көрсетіліп отырған сөздің шығу төркін анықтауға қатысты принциптер шарттары да палентология тәсілінің шартымен сабақтасады.

Ғалым сонымен бірге тіліміздегі одағайлардан басқа кейбір қос сөздердің мағынасыз сыңарлары туралы басқа тілдердің тілдік деректерін келтіре отырып, талдаулар жасайды. Мысалы, қазіргі тілімізде қолданыста жүрген *бала-шаға* қос сөзі бір сыңары мағынасыз сөздердің қатарында жүрсе,

ғалымның айтуы бойынша, **шаға** сөзі басқа тілдерде (түрікпен, монғол) «бала» мағынасын білдіреді, *бала – кішкене, үлкен емес* деген мағынада. Сонда түркі тектес тілдердегі бір мағынаны білдіретін сөздер, қосарланып көптік мағынада жұмсалып тұр. Осы негізде қазақ тіліндегі *қапшық, үйшік* деген сөздердегі кішкене мағынасын білдіретін қосымша (шық, шік) өзгеріске ұшырып, пайда болған.

Жалпы ғалымның мұраларының ішінде сөз тарихына қатысты еңбектері аз зерттелген. Сондықтан осы бағыттағы еңбектерін зерттеу, жарыққа шығару – қазіргі таңдағы негізгі де, өзекті мәселелердің қатырында. Аталған бағытты зерттеу арқылы тек ғалым еңбектерінің сырын ашып қана қоймаймыз, сонымен бірге халқымыздың тарихы, әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті туралы ақпарат аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қ.Жұбанов Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, Ғылым, 1999 - 581 б.
2. Р.Сыздық Сөздер сөйлейді. – Алматы, Санат, 1994 -190б.
3. Қарағұлова Б.С. Қазақ тіліндегі көнерген сөздердің этнолингвистикалық сипаты. – Ақтөбе, 2019

Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ «АБАЙ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ КЛАССИГІ» АТТЫ МАҚАЛАСЫН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА СТУДЕНТТЕРГЕ СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУДЫ ДАМЫТА ОТЫРЫП ОҚИТУ

КУШКИМБАЕВА А.С.

*PhD., Қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті*

Сын тұрғысынан ойлау курсы батыстың білім жүйесінде ХХ ғ. 70-жылдарында осы жүйеде туған дағдарысты жеңуге байланысты талаптан туған. Білім беру қызметін көрсету үшін күрес басталды. Бірте-бірте бұл күресте сыни тұрғыдан ойлау мен бейресми қисынға бағытталған жаңа білім беру парадигмасы алдыңғы орынға шықты. Оның мәні «басты екпінді қабылданатын ақпараттың көлемін «ой тарқатуға» бұруда және өзіндік сынау тұрғысындағы өзіндік рефлексивті ойлауды дамытуда және жай ғана дайын білімді қолдануды емес, тапсырмаларды шешуді үйрету арқылы ақпаратпен жұмыс жасау қабілеттерін саналылықпен, «жаңа» әдістермен әр түрлі талаптармен шыңдауда» [1]. Бейнелеп айтқанда, жаңа парадигма сапарға шығарда дайын тағамды ала салмай, сол тағамды табатын қару-жарағыңды ала шығуға кеңес береді.

Батыстың білім беру жүйесінде сын тұрғысынан ойлауға қатысты өзгеше қозғалыс басталды. Бұл қозғалыстың мәні – колледждер мен университеттерде оқытылатын академиялық пәндер өзіндік рефлексивті рухта қайта құрылуы керек, ал оқушылар қабылданған жолдаулар мен жұмыс тәсілдеріне сыни қарым-қатынас дағдыларын меңгеруі керек. Сын тұрғысынан ойлау адамның интеллектуалдық әрекетінің түрлі салада қолдануына ыңғайлы нағыз технологиялық әдіс болып шықты.

Оның көмегімен өткізілетін «ойды тарқату» проблемаларды қарастырып, шешім қабылдауда айқын көрінеді. Бір жағынан, шешімнің деңгейі мен түріне байланысты шешім қабылдау үрдісі шеңберінде бірнеше тұрақты бөлшектерді бөліп алуға болады, екінші жағынан бұл үрдістерде үнемі сын тұрғысынан өзіндік сараптауды қажет ететін бағдарланбаған «соны (жаңа)» ситуациялар орын алады.

Сонымен, ең ірі халықаралық білім орталықтарының оқу жоспарларында жаңа айдар пайда болды: «Сыни тұрғыдан ойлау». «Сыни тұрғыдан ойлау» курсы – бір қатар батыс университеттері үшін, экономика, заң, әлеуметтану мектептері және басқа да білім ордалары үшін міндетті болып есептеледі.

Теориялық білімді бермес бұрын, студенттерден Абай туралы, оның еңбектерін талдаған қандай ғалымдарды білетінін еске түсіру арқылы Қызығушылықты оятамыз.

II Мағынаны ашу кезеңінде студенттер топтарға бөлініп, Қ.Жұбановтың «Абай қазақтың классик ақыны» мақаласын бөлімдерге бөліп, 1-топ «Еленбеген ерекшелік», 2-топ «Абай және шағатай мектебі», 3-топ «Абай және халық әдебиеті» «INSERT» әдісі арқылы оқу ұсынылады.

«V» – маған таныс;

«+» – мен үшін жаңа;

«-» – мен білетін түсінікке сәйкес келмейді;

«?» – бұл туралы тереңірек білгім келеді.

Мақаланы оқып болған соң, «ЖИКСО» немесе «Зигзак» әдісі бойынша студенттер басқа топтарға барып, оқығандары туралы айтады.

«ЖИГСО» немесе «Зигзаг» әдісі

Күтілетін нәтиже.

Студент орындай алады:

- ақпаратты өз бетінше ұғынады және меңгере алады;
- меңгерілген ақпаратты кластастарына түсінікті етіп жеткізе білу;
- мәтінмен өз бетінше жеке жұмыс жасау дағдысын дамыту;
- ақпаратпен жұмыс жасау барысында ынталы болады;
- белгілеу, тұжырымдау және мәтінге сұрақ қоя біледі ;
- группаластарын ести және тыңдай біледі;
- ақпаратты қысқа да нұсқа жазбаша түрде бере алады;
- өзінің және группаластарының білім алуына жауапкершілікпен қарау;
- таным әрекеті процесінде қарым-қатынас шеберлігі

Жүзеге асыру қадамдары:

1-қадам: сабақтың тақырыбы мен мақсатын анықтау. Тақырып бойынша білімнің актуалдылығы;

2-қадам: топтарға бөлу («жанұяға» -1,2,3,4). Мәтін қанша бөлікке бөлінсе, топ та сонша бөлікке бөлінеді.

3-қадам: жанұяның әр мүшесіне тапсырма беріледі: сабақ соңында әр жанұя мүшесі мәтінді толығымен біліп шығуы керек, сондықтан әр бөлікті оқитын топ мүшесі үлкен жауапкершілікпен өз бөлігін оқуы керек, себебі ол өз ұяластарына оқығанын жеткізе алмаса, мәтін толық меңгерілмей қалады.

4-қадам: сараптау топтарына бөліну (1+1+1+1, 2+2+2+2, 3+3+3+3, 4+4+4+4).

5-қадам: мәтіннен өзіне бөлінген үзіндіні оқып, сараптау тобында талқылау, күрделі жерлерін мұқият түсініп, осы үзіндіні өз жанұя мүшелеріне қайткенде де ұғынықты жеткізудің жолдарын қарастырады

6-қадам: «жанұя»тобына барып, сараптау тобында түсініп келгендерін бір-біріне үйретеді. Қажет болса, мәтін мазмұнын түсіну үшін өзара сұрақтар қояды.

7-қадам: презентация жасауға, мәтін бойынша сұрақтар қоюға болады, немесе басқа да тапсырмалар беруге болады.

Және осы мағынаны ашу кезеңінде «Кері байланысты» жүзеге асыру мақсатында ««INSERT» әдісі бойынша талқылаймыз. Бұл кезде студенттер мәтіннен алған ақпараттың ішінде түсініксіз сұрақтарды, өздеріне қандай жаңа ақпарат алғандарын, немесе келіспейтін тұстары болды ма сол жайында айтады.

Сабақтың **3-рефлексия** кезеңінде студенттер оқып, бір-бірімен бөліскен ақпараттары бойынша жасаған ғалымның мақаласы туралы эссе жазды. Төменде студенттердің шығармаларынан үзінділер берілді.

1-эссе. 1934 жылы жарық көрген «Абай қазақ әдебиетінің классигі» атты мақаласында Қ.Жұбанов Абайды оқшау күйде алмай, шағатай әдебиетімен, халық әдебиетімен байланыстыра қарайды. Мақалада автор әдебиетімізге Абай қосқан жаңалықтардың тарихи және теориялық маңызын көркем талдаулар негізінде дәйектейді. Зерттеуші Абай шығармашылығында осы тақырыпқа қатысты менмұндалап тұрған үш өлеңін, ақынның 13-19 жас аралығында жазылған «Шығыс ақындарына», «Фзули, Шәмши, Сайхали», «Әлифби өлеңі» шығармаларын алады. Ақынның бұлардан басқа өлеңдері де болуға тиіс, бірақ бізге жетпеген. Аталған өлеңдер өзегіндегі көркем ой мен мазмұнды жеткізу үшін қолданған сөздер көне түркі поэзиясына ғана тән лексиканы құраса, ұйқасы мен ырғағы да арабтан келген гаруз өлшеуіне сай. Осы өлеңдерді жан-жақты талдай келе, зерттеуші шағатай әдебиетінде мен мұндалап тұратын мистицизмнің, белгісіз ғашықтықтан (кімге екені бұлдырлау, тіпті белгісіз де) өртенген жастардың дуана күйін ақын суреттемейді деген қорытынды жасайды. Ғашығы үшін жанын қиюға даяр лирикалық кейіпкер махаббат жолында дүниеден өтуге бар, бірақ мендігін жоймайды, мәжнүндік кейіптен аулақ. «Дүние азабының тізесі батып, көресіні көре-көре «Құдай салдыға» көнген, өлім мен тірліктің жігін жоғалтқан, қарсыласар дәрмен көксемей, тағдырдың лағынет қамытына

мойнын өзі сұққан көнбістілік, құлдық идеялылық – міне, шағатай әдебиет мисцизмі салған жол осы» [2]. Медреседе алған тәрбиесі мен оқыған кітаптарындағы үлгі және өзі ұнатқан шығыс классиктерінің дәстүрі бойынша өлең тілі араб, парсы, шағатай болуы керек деп ұққан жас ақын алғашқы шығармаларында осы жолды таңдайды. Бірінде ұстаз тұтқан ақындарын – Физули, Шамси, Сайқали, Науаи, Сағди, Фирдоуси, Хафиздерді атай келе, олардың рухынан қолдау күтеді. Екіншісі, «Йузи – рәушан» өлеңінде қыз сұлулығын бейнелеуде шығыс классикасында жиі қолданатын сөздерді тізбелей келе, олардың көркіне аты әлемге мәшһүр Сүлеймен, Ямиид, Ескендір тәрізді патшалардың өздері де гашық болар еді, – дейді. Ал «Әлифби» аталатын үшінші өлеңінде Абайдың шағатай дәстүрінен шығуға дайын қалпы айқын көрінеді [2], – деп көрсетеді зерттеуші. Өйткені өлеңнің өлишемі гарузша емес, қазақтың 11 буынды қара өлеңінше болса, тілінде де шұбарлық аздау дейді галым».

2-эссе: Қ.Жұбановтың Абай поэтикасына қатысты осы зерттеуінде көңіл аударарлық мынандай бір мәселе бар. Ол ақын өлеңдеріндегі сопылық бағытқа қатысты. «...Абайдың пікір бағыты, әдеби нысанасы сұпышылдық жолынан аулақ екенін айтумен, осы аулақтықтың Абай өлеңінен поэтикалық текникесіне де шалығын тигізгенін мойындағымыз келеді. Өйткені Абайдағы тұтастық, түгелдік, гармония оны шалағайлыққа жібермеген. Абай – ойшыл ақын. Өлеңін пікір кернеп тұр. Оның сезімі – ойшыл сезім. Ойы да – сезімшіл ой. Сондықтан Абай өлеңінің мазмұны түрін көрсетіп тұрады да, түрі мазмұнын көрсетіп тұрады... Осындай іш пен сырттың біте қайнап қосылған Абайда шағатайдай іші болып, сырты болмауы немесе сырты болып тұрып, іші болмауы мүмкін емес. Ондай диссонансты Абай гармониясы көтермейді [2]. Демек, Абай поэзиясында да сопылық ой, әуендердің кездесуі мүмкіндігін зерттеуші аңғартып отыр».

3-эссе. «Ескірген ел даналығы».., «ескі әдебиет мұрасының ескірген жерлері..», «Өткен өмір арбасының дөңгелегімен қоса айналып дөңгеленген ескі, тозған сөз үлгісі»... тағы басқалар. Зерттеуші осы тозған, ескі сөз үлгілері ретіне ауыз әдебиетінде кездесетін қыстырма бөліктерді немесе психологиялық егіздеулерді көрсетеді.

Айдын көл батпақ атанар,
Айдыны құрып суалса...
Арғымақ аттың белгісі
Аса бір шауып бұланбас...
Ағарып тұрған ай да өлер,
Қызарып тұрған күн де өлер.
Алишаңдаған бай да өлер
Ардақтаған хан да өлер.

«Осы сияқты арзан ақиқат, тозған шындық, керексіз тақпақ – ескі өлеңнің мазмұнын да, түрін де билеп алған ескі ауру болатын» [2] дейді зерттеуші.

Осылай дей тұра, егіздеу тәрізді қыстырмалардың шеберлікпен ретін тауып қолданғанда шығармадан алатын әсерді күшейтетін ассоциацияларға дем беретінін де мойындайды. Абай ақындық өнерінің үлкен бір бағыты ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті арасындағы осы басы артықтау көрінетін қайталауларды, егіздеулерді, ретсіз қыстырмалар мен орынсыз дәйектеулерді, жалаң насихат, арзан ақылгөйсу мен әсіре өсиетшілдікті сынға алды.

Қ.Жұбанов осы зерттеуінде Абай өлеңдерінің халыққа жақындығы мен ұнамдылығының жұмбақ құпиялары мен сиқырлы сырларын ашып көрсетеді. Абай өлеңдері көпшілікке түсінікті қарапайым бейнелерге толы. Ақын әлемінде халыққа жат көрінетін бейнелер жоқ. Қазаққа жақсы таныс құбылыс, ой, ұғымдардың бейнесін, бояуын қандыра, ажарын аша суретке көшіреді. Бұл жолда қазақ ертегісін де, мақалын да, салтын да пайдаланады. Осыларда қолданылатын таныс бейнелердің бәрі ақын шығармаларында жанданып жаңа мағынаға ие болады. Қазақ мақалдарының көбіне Абайдың сын көзбен қарағаны белгілі. Осы мақалдардағы түйінді ойларды да ақын қажет жерінде жанды суретке айналдырады.

Бұларды Абай аудармаларына да өте сәтті, шеберлікпен қолданады. Фразеологиялық тіркес тәрізді баламасын табу керек шумақ, жолдарды тәржімалауда ақын мақал-мәтелдер өзегіндегі таныс бейнелерді жаңа мағына бере, түпнұсқаға жақындатады. А.Пушкиннен жасаған Абай аудармаларын түпнұсқамен салыстыра, талдай келе зерттеуші «Арыстан айға шауып мерт болған» мәтелінен алынған поэтикалық сарынды ақынның қалай түрлендіргенін түсіндіреді.

Шеш көңілімнің жұмбағын,
Әлде.., бәрі – алданыс,
Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс?»

4-эссе. «Ақынның образ қолданудағы өзгешелігін Қ.Жұбанов былай санамалап та көрсетеді: «...әуелі, қатесіз анық, таныс бейне алады: екінші – образы ескі өлі қалыбында қалмай, жанданып кетеді, өйткені, үшінші – ескі образды өсіріп, жаңартып, жалған әкетеді». Қ.Жұбанов мақаласында қазақ өлеңіне енгізген жаңа өлшемдерге халық құлағын үйрету үшін, оларға арнап ән де шығарған ақын сазгерлігінің кейбір жайлары да сөз болады. Абайдың әдебиеттегі сыншылдығының түп-тамыры осында жатыр» деген зерттеуші пікірлерінде қаншама тереңдік бар., Шығыс поэзиясы және халық әдебиетімен табиғи байланысты мүмкін болған деңгейде ашып көрсетіп, Абайды қазақ әдебиетінің классигі деп айтудың өзі сол жылдарда үлкен ерлік еді».

Сабақтың 3 кезенді құрылымы сыни ойлауды дамытуға мүмкіндік туғызады. Сыни ойлау – яғни жаңа білімге бұрынғы өзінде бар білім арқылы келу. Бұл құрылым студенттің өзінде бар білімді жандандыруға уақыт береді, түсініктер мен құбылыстарды қайта жаңғыртуға әкеледі. Сыни ойлауды дамыту технологиясы танымдық қажеттілікті қанағаттандырып қана қоймайды, өзін-өзі тануды да үйретеді. Танымдық процесс болғандықтан, студенттер түсініктер мен ойлардың мазмұны жайында, ақпарат пен жай білім туралы ойланады. Ал

өзін-өзі тану процесі де қатар жүретіндіктен, олар өз түсініктері жайында да ойланады. Студенттер өздеріне сұрақ қояды: «Бұл туралы мен не ойлаймын?», «Алынған ақпарат менің білетініммен сәйкес келе ме?», «Жаңа ақпаратты ала отырып, мен не істей аламын?», «Жаңа ақпарат, жаңа идеялар менің көзқарасыма, ойларыма қалай әсер етті?» [1]

Студенттер өзін-өзі тану барысында қандай жағдай болады? Бұл кезде ол жана түсініктерді жақсы естиді, жаңа ақпараттар мен тұжырымдамаларды ұғынудың жаңа тәсілі пайда болады. Олар ойлауға икемді болады – өзінің ойлауын бақылауға мүмкіндік алады; жаңа ақпаратты қабылдауға қабілетті болады – жаңа білімді бұрынғы біліммен сәтті байланыстыра алады. Студенттер «өздерінің бұрынғы ойлау жүйесіне жаңа идеялар мен әсерлерді қабылдауға ашық», «өздеріне таныс түсініктер, өздерінде бар білім қолданылғандықтан, ойлары мен пікірталастарын еркін тұжырымдай алады.» Өз білімдеріне сенімді болғандықтан, мәселені шығармашылық тұрғыдан шешуге жақсы дайындалады, жаңа пікілер мен жаңа ойларды құруға жақсы дайындалады.

Сабақтың үш кезеңдік жүйесі оқушыларды тиімді оқытудың төмендегі механизмін қамтамасыз етеді [3.]:

Бар білімді өзекті етіп қоя білу, білім берудегі қиындықтар мен кемшіліктерді анықтау, оқу әрекетінің мақсатын қою.	Жаңа ақпаратпен танысу, оны өзінде бар біліммен салыстыру, қойылған сұрақтарға жауап іздеу, кемшіліктер мен қарама-қайшылықтарды табу, мақсатқа өзгерту енгізу.	Жаңа ақпаратты жинақтау және жүйелеу, оған баға беру, оқу материалына өзіндік көзқарасын қалыптастыру, оқу қызметінің жаңа мақсаттарын қою
---	---	--

Сабақтың кезеңдерін, өзінің танымдық әрекетінің механизмін бақылау - оқу мен ғылымдық танымның әдістемесін түсінуге көмектеседі. Оқу процесінде оқушылар нақты және шынайы мақсаттан оқу процесін өздері құрастырады, өзінің даму бағытын өзі бақылайды, соңғы нәтижені өзі анықтайды. Сонымен сыни ойлауды дамытатын педагогикалық технология жеке тұлғаға бағытталған, оқытуда субъектілік қатынасқа негізделген және бұрынғы мектеп жұмысын шынайы шығармашылықпен жұмыс жасайтын, мақсатты, мазмұнды әрекетке негізделген оқытуға айналдырады.

Сыни ойлауды дамытатын педагогикалық технология негізіне 3 кезеңдік жүйе жатады, бірақ оқу процесі тиімді жүру үшін авторлар (Дж.Стилл, Ч.Темпл, К.Мереди) ұсынған методикалық әдістер мен тәсілдерді дұрыс таңдап, келісімді қиыстыра пайдаланған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Имжарова З.У., Ахметова А.У., Имжарова Ж.Н., Кушкимбаева А.С. Сын тұрғысынан ойлау – білім алу үрдісінде. Оқу-әдістемелік көмек құрал.: Ақтөбе қаласы, 2012 ж., – 104 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
3. Заир-Бек. С.И. Технология развития критического мышления посредством чтения и письма.// БШ №12 –16-30 июня 2001.

ӘКЕ АМАНАТЫНА АДАЛДЫҚ...

ҰЛЫҚПАНОВА ӘЛИЯ ЖОЛДАСҚАЛИҚЫЗЫ

г.ғ.м., аға оқытушы

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., ҚР
aliya_030471@mail.ru*

Энциклопедиялық білімді бойына еңбекқорлықпен сіңірген, танымы терең ғалым Құдайберген Жұбановтың ғылыми мұрасын зерделеуге белсене үлес қосқандардың алдыңғы қатарында Есет аға Жұбанов тұр. Есет аға филологияның қос қанатында қалам тербеген әкесі Құдайберген Жұбановтай, қандай тақырыпқа болса да еркін көсіліп сөз сырын шерткен, білімнің терең тұңғиығына тартқан тұлға болатын.

«Адам біткеннің баршасын әбден танып-білдім» деп ешкімге қатысты айта алмасспыз. Өйткені, адам баласының әрқайсысы – жазылмаған тың дастан, терең тарих емес пе? Әйтсе де, жарық дүниеден өзі кетсе де, мәңгілікке үні кетпес жұлдызды жандар болады. Сондай жандардың бірегейі – Есет аға Жұбанов еді. Әкелерінің қанымен бірге дарыған терең білімді дарындылық Есет ағайға да тән еді. Есет Құдайбергенұлы – танымы терең данышпан, ғылым айдында – түпсіз терең теңіз болатын. Есаға – жақсы ұстаз еді. Ұстазымыздың әрбір дәрісі мазмұнды, тартымды, қызғылықты өтетін. Зерттеу ісінің қыр-сырын меңгертуге тырысып бағатын Есет Құдайбергенұлы – тыңғылықты іс бітіруге негіз болар талап қойғыштықты ұнататын.

Есет Жұбанов – филология ғылымында өзіндік ойып алар орны бар мықты ғалым болды. Әсіресе, біз білген Есет Жұбанов – Құдайберген Жұбановты танытушы тұлға және әке мұрасының бірден-бір негізгі жанашыры болды. Бір жағынан, Құдайберген Жұбанов мұрасының зерттелуіне бас-көз болса, бір жағынан мұрағат төрінде қалып қойған еңбектерінің қайта жарық көріп, жасақталуына күш салды. Профессор Құдайберген Жұбановтың ғылыми мұрасын тану – тек Ақтөбе аймағы үшін ғана емес, жалпы дүние жүзілік

маңызы бар тағылымдық іс қой. Міне, осындай маңызы зор маәсатты жолда «Жұбановтану» саласының қалыптасуына, дамуына себепкер болған Есет Құдайбергенұлының қайраткерлігі де ерекше болды.

Мүслима апай «Менің әкем» атты естелігінде «Әр бала өз әкесін, әр әке өз баласын жақсы көреді, бұл табиғи сезім ғой. Бірақ менің әкеме деген сезімім сол табиғи сезімнен де басымырақ деп ойлаймын. Және оның негізі де жоқ емес. Бала күнімнен бастап, күні бүгінге дейін менің сүйегіме сіңіп қалған ең күшті сезім – әкені сағыну болды...» [1, 170-б.], – деп толғанған екен. Құдайберген Жұбановтай текті тұлғаның қанынан тараған барлық балалары әкесіне деген бір ғұмырлық сағыныштан арыла алмай кеткен секілді. Сағынышқа оранған сырлы сезімін ғылымға қызмет ету парызын орындаумен таңбалаған Есет аға келбеті көз алдымыздан кетер емес.

Ел игілігіне айналған Құдайберген Жұбановтың ғылыми еңбектерінің әр санаты алтынға бергісіз. Құдайберген Жұбанов – бір ғана әулеттің перзенті емес, дүйім қазақтың азаматы. Ал Есет ағай үшін бар қуаныш, бар қызмет әке есімімен байланысты болып еді десек, артық айтқандық болмас. Мұрағат төрінен Қ.Жұбановтың бірер мақаласы табылса да, бір еңбегін жариялап, ғылыми айналымға түсірсе де шын қуанатын. Жұбановшы жас ғалымдардың әр еңбегіне бар ықыласын төгетін. Осы жолда талаптанған ізденімпаздардан еш көмегін аямайтын. Есет Құдайбергенұлы ғылым әлемінде ойып алар өзіндік орны бар ірі зерттеуші ғана емес, сонымен қатар, айтылмай қалған әке аманатын орындауды да басты парызы санады. Әкесі үшін қызмет еткен, әке еңбегін осыншалықты насихаттаған осы бір жақсы қасиетін әрдайым сүйсініп еске аламыз.

Ғұлама ғалым, қазақтың тұңғыш профессоры Құдайберген Жұбановтың Ахмет Яссауи туралы еңбегі бар. Осы іргелі зерттеуді «Мұра-хаттар. Түркі әдебиеттер тілінің танымы» деп тақырыптап, 1999 жылы тұңғыш рет жарыққа шығарған Есет және Ақырап Жұбановтар еді.

Аталған еңбектің алғысөзін жазған Е.Қ.Жұбанов «Мұра-хаттардың» тарихын былай деп толғайды: «Медресе Хұсайнияны» тамамдаған жас түрколог Құдайберген Ақтөбеге келіп, Қошқар ата мешітінің түлегі, ишандық дәрежеге ие бола тұрып, мектеп мұғалімі қызметіне ауысқан Жанғазы Жолаевпен әріптес, әрі пәтерлес болуы нәтижесінде көне, орта түркі шағатай әдебиеті мұраларын қайта қарап, өз білімін пысықтап, бірсыпыра ескерткіштерді арнайы зерттеу ісін қолға алуға мүмкіндік туған тәрізді. Соған орай, бірінші кезекте «Диуани хикметтің» Қазан қаласынан басылған 1893 жылғы бір нұсқасы бойынша мәтінтану (текстология) сипатында тексеру ісін жүргізген тәрізді» [2, 4-б.] – дейді.

Шамамен 1925-26 жылдар аралығында жазылған бұл еңбекті сопылық ағымының негізін қалаған ақын Қожа Ахмет Яссауи мұрасын түркі тілді халықтардың әдебиетімен салыстыра қараған сүбелі зерттеу деп танымыз.

Аталған еңбектің жазылуы мен сақталу тарихына үніле келе, көптеген жұмбақ жайттардың сырын аштық. Аса бір өкінішті жайт, тап осы зерттеуді зерттеуші Н.Сауранбаев 1970 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің №23 санында, 5

маусымда өз атымен жариялайды. Бірақ Қожа Ахмет туралы осы кемел еңбектің авторының Н.Сауранбаев емес екендігін Р.Сыздықова «Яссауй хикметтерінің тілін зерттеу жайы» деген мақаласында атап көрсеткен.

Н.Сауранбаевтың «жиендік» танытқандығын түбегейлі дәлелдеген ғалым М.Жармұхамедұлы. Ол «Қожа Ахмет Иасауи және Түркістан» кітабында мынадай мәліметтерді келтіреді: «Осы мақаласында Р.Сыздықова бір кезде «Қазақ әдебиеті» газетінде Н.Сауранбаев атымен жарияланған «Диуани хикмет» туралы бір-екі ауыз сөз» деген мақаланың Н.Сауранбаевтікі емес, мұғалім Жолаевтікі екеніне де назар аудартады. Алайда ғалым сол мақаладағы ой-тұжырымдардың дұрыстығына шәк келтірмеген, сондықтан да біз осы еңбекте сол айтылған пікірлерді негізге алдық» [3, 126-б.]. Біздер де бұл зерттеумен таныса келе, «Мұра-хаттардың» жазылу стилі мен сөз қолданыстарына қарап, Қ.Жұбановқа тиеселі екендігіне дау жоқ деп ой қорытамыз.

Жанғазы Жолаев 1970 жылдардың бас кезінде Яссауй туралы зерттеудің қолжазба нұсқасын әкеліп тұрып: «... мынау бір Құдайберген екеуіміздің сонау Ақтөбеде жүріп жазып бастаған жұмысымыз еді. Қолға алған істі толық аяқтауға тағдыр жазбады. Ол (Құдайберген) біресе басқа қалаға оқуға кетті, кейін Алматыға көшіп кетті, одан әрі нахақ қараланып, көзімізден ғайып болды. Менде қалған мына қағаздарды мен әлденеше қайта көшіріп, өз атымнан жарияламақшы да болып едім, бірақ онымнан ештеңе шықпады, заман солай болды... Енді осы мұра саған аманат, әкеңнің «көзі» деп атап беріп отырмын!» [2, 4-б.] – деген екен. Осы арада туындайтын ең алғашқы сұрақ, «Мұра-хаттардың» авторлары Қ.Жұбанов және Ж.Жолаевтар ма, ал егер олай болса, Жанғазы ақсақалдың бұл еңбекке қосар үлес салмағы қандай болды?

Есет Жұбановтың айтуынша: «Жанғазы Жолаев 1887 жылы дүниеге келген екен. Бірақ жас айырмашылығы «сынық жүзді» ғұлама адамдардың қарым-қатынасына бөгет болмаған. Біз тұңғыш рет баспаға ұсынып отырған мына еңбек те осы екі адамға тел ортақ туынды деуге келеді. Бұның: «ана жері – ананікі, мына жері – мынанікі!» деп айырып көрсету де қиын. Сондықтан біз бұны: «Жұбанов – Жолаев мұрасы» деп атасақ та, жаңсақ айтқан болмаймыз деген ойға келдік» [2, 4-б.] – дейді.

«Мұра-хаттар. Түркі әдебиеттер тілінің танымы» еңбегінің кімге тиеселі екендігі жөнінде көпшілікті даурықтырған зерттеудің шындығында да Ж.Жолаевқа қатысты екендігіне сөз жоқ. Ал қатыстығылының қандайлық екендігі туралы мәселенің беті мына деректен соң ашыла түскедей болады.

Академик А.Жұбановтың айтуынша, Қ.Жұбанов Стамбул университетінің профессоры Көпілі-Задемен үнемі байланыста болып, хат жазысып, тіпті бірде М.Қашқари сөздігінің Стамбул басылымын сұратып алдыртқан екен. Ал Ж.Жолаев тапсырған қолжазба нұсқаның ішінде осы сөздіктің толық қазақша аудармасы да болған және әр беті Стамбул басылымына сай парақталған. Олай болса, бұл сөздікті Қ.Жұбановпен бірге Ж.Жолаевтың да бірге пайдаланғандығы анық. Әрі, Ж.Жолаев Қожа Ахмет Яссауй толғауларын тәржімалауда Қ.Жұбановқа көмектескен тәрізді.

Өйткені Есет Жұбанов та былай деп жазған еді: «Мен 1947–1951 жылдары ҚазПИ–дің студенті болып жүрген шағымда Жәкең маған «Диуани хикметтегі» шағатайша өлеңдердің өзі аударған қазақша тәржімасын әр жерінен оқып беріп отыратын. Бірақ ол кездері менің әкем жайлы аса көп сөз қозғалмайтын, «аузына сақ» адам болатын. Енді ойласам, Ж.Жолаев ақсақал сол Яссауи мұрасын қазақшалау барысында Қ.Жұбановқа өз қолқабысын тигізген сыңайлы» [2, 4-б.].

Айтылған деректерге қарап ой түйіндесек, белгілі болатын бір-ақ нәрсе бар. Қ.Жұбановтың өзіне ғана тән ғылыми тұрғыдағы сөз жазғыштық мәнері, әрбір талас тудыратын мәселені сан қырынан салыстыра отырып шешетін ой тұжырымдары және жалпы жазылу стилі жағынан да негізгі автор Қ.Жұбанов екендігін толық мойындаймыз. Себебі, «Мұра-хаттар...» тарихи-салыстырмалы әдіспен жазылған. Ал бұл әдістің «Абай – қазақ әдебиетінің классигі», «Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы», т.б. зерттеулерде кеңінен қолданылғаны бәрімізге белгілі. Соныменен, ғылыми зерттеудің негізгі авторы – Қ.Жұбанов екендігі хақ. Ал білімдар азамат Ж.Жолаев болса, Қ.Жұбановқа Яссауи өлеңдерін аударуда жәрдем еткен деп шешеміз.

1990 жылы Қ.Жұбановтың «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты таңдамалы бір томдығы шықты. Осы томдықта «Мұра-хаттар...» да жарияланды. Академиялық басылымды өндіріске дайындаған Ақырап Жұбанов ағамыз өндіріске дайындады. Ақырып аға Жұбановпен жүздескен уақытымызда, ол кісі былай деген еді: «Түрлі жағдайларға байланысты Ж.Жолаевтың «Мұра-хаттарды...» баспаға жариялатуға еш мүмкіндігі болмаған, сондықтан зерттеуді қайткенде де сақтап қалу мақсатында бірнеше мәрте көшіріп жазған. Осы себептерден қолжазбада тараулардың орналасу тәртібінде бастапқыда бір жүйелілік болған жоқ. Сондықтан да Есағанның кеңесімен бұл еңбекті тарауларын төмендегідей тәртіппен жүйелеп бердік:

1. Хожа Ахмет Яссауи кім?
2. Хожа Ахмет Яссауидің 95–ы толғауы туралы.
3. Хожа Ахмет Яссауидің армандары.
4. Хожа Ахметтің әлеуметтік көзқарастары.
5. Хожа Ахметтің шындық іздеуі.
6. «Диуани Хикметтің» жалпы мазмұны мен тілі туралы бірер ауыз сөз».

Ал, Қ.Жұбановтай мықты ғалымның ғылыми санасын зерек зейінмен қабылдай білген мұрагер «Мұра-хаттар. Түркі әдебиеттер танымын» баспаға ұсынарда осы ретпен тараулаған уақытта мына жайтты ескерген тәрізді. Жалпы зерттеу еңбектері кім үшін жазылады? Әрине, оқырманы, іздеушілері, елі үшін. Зерттеу нысанасына алынып отырған кім? Ақын ба, ойшыл ма, басқа ма? Қ.Жұбанов та алдыменен, «Қай Ахмет?» деген сұраққа жауап іздейді. Адам баласының логикалық қисыны, «Қожа Ахмет Яссауи кім?» деген сұрақтың жауабын білген соң, ақынның ақындығын танытатын ең таңдаулы деген толғауын білуге асығады. Одан барып Қ.А.Яссауидің толыққанды тұлғасына, адам ретінде ашылуына, дүниені топшылаған көзқарасын тануға асық болады. Бүтіннің әр бөлшегін жіліктеп шағып білгеннен соң, ақынның бар таңдаулы сөз

маржаны топтастырылған «Диуани хикметтей» жинағына тоқталаған дұрыс деп білген.

Қазақстанның белгілі суретшісі Ақырап Жұбанов баспаға әзірлеген және Есет Жұбанов транслитерациялаған, сөйтіп перзенттік парыздарын өтеген азаматтардың ерен еңбек сіңіргендіктеріне шын ризамыз.

Есаға әкелеріне қатысты әрбір дерекке ешуақытта бей-жай қарай алмайтын. Қ.Жұбановқа әкесінің қайтыс болғанын Ж.Тілепберген естірткені бәрімізге белгілі. Бұл естіртудің үлгісін жетпісінші жылдары Ақынияз Салмағанбетов деген қарт кісіден Есет пен Ақырап Жұбановтар жазып алып жариялатқан. Төрт шумақтай тұсы ғана есте қалған естірту былай басталады:

«Бауырым, замандасым – Құдайберген,
Бәлені қазаменен әркім көрген.
Осындай үлгі сөзбен есіртеді,
Біреудің жанашыры болса өлген...»

Естіртудің тап осы тұсын оқып отырғандағы Құдайберген Жұбановтың көңіл күйінің қандай болғанын өз зерттеулерінен аңғарамыз. Мәселен, «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» аталатын зерттеуде жаназалау жырларына қатысты айтылатын пікірлер де бар. Қ.Жұбанов естіртушілерді – «өлгенді естіртушілер» деп атаған. Зерттеуші: «Олар да Адам атадан бастап, неше түрлі жұрт білетін ірі өлім, аянышты өлімнің бәрін санап келіп, аяғында мақсатының бетін бір-ақ ашады. Онда да бір өлімнің бар екенін сезесің де бірақ кім үшін айтылып отырғаны... белгісіз. Сол белгісіздіктің өзі тыншытпай, тыңдауға айдап салады. Бірақ, қатарын тыңдамағаннан да зиян келмейді. Соңғы түйінін тыңдасаң, ұқсас болады» [4, 266-б.] – дейді.

Міне, Құдайберген Жұбановтың жаназалау жырларына қатысты айтқан пікірінен көп нәрсені көңілге түйеміз. Өйткені, осы тұста, халық әдебиетіндегі естірту өлеңдерінің жанрлық табиғатын, яғни, жақын жанынан айырылғанын сезе отырып, бірақ дәл кім екендігін тап басып білмей, жан дүниесі аласұрып отырған адамның бір сәттік көңіл-күйін дәл таба білеген зерттеуші сол мезетті «белгісіздік» сәті деп таңбалайды.

Есағаны Құдайберген Жұбанов мұрасының жойылып кетпеуіне мұрындық болған бірден-бір жанашыр жан деп танымыз. Соның бір дәлелі, Қ.Қуанұлының «Жайлауда» аталатын өлеңіне қатысты. Аталмыш өлеңнің шығу тарихын Есаға жиі әңгімелеп отыратын: «Жайлауда» өлеңін әкеміз «Өмірдің қиын сәті басына тап келіп, ауыл-елі бір үлкен жұтқа ұшырап, жаз жайлауға көше алмай қалғанда тарығып жүргенде жазған екен».

Бұл өлеңнің өзі де баспа бетінде соңғы жылдары ғана «Ғалым-азамат» аталатын кітапта тұңғыш рет Р.Сыздықованың түсінік беруімен жарияланғанды. Р.Сыздықова: «Бұл – жаз басында жайлауға шыққан ауыл суретін берген, өзі бір этнографиялық материал сияқты өлең. Әрине, бізде ұлы Абайдан бастап мұндай картинаны берген туындылар бар-ақ (және дәл осы өлеңде Абайдың да тікелей әсері жоқ емес сияқты), дегенмен профессионал ақын емес адамның қаламынан шыққан бұл өлең көңіл аударарлықтай әсем тәрізді» [5, 46-б.]

Шындығында, Құдайберген Қуанұлының қаламынан шыққан, ойынан өрілген бар дүниені болмысымен сезіне білу қасиеті – екінің бірінің қолынан келе бермес. Ғұлама ғалымға табиғатымен де, талантымен де ұқсас болған филология ғылымдарының докторы, профессор Есет Құдайбергенұлы Жұбановтың нағыз ғалым екендігіне бүгінгі ұрпағының көзі әбден жетті, болашақтың та мойындарына еш күмәніміз жоқ. Халық берген даңқты ешкім жойып жібере алмас. Талант тағдыры талапайға түспес. Әр мықтының өзінің жеткен мінбері бар. Ал ақиқат қанша жерден бұрмаланса да, түптің түбінде терең сырдың ашылмай қалмасын тарих тағылының дәлелдеп беретіні хақ дейміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жұбанов Қ. Шығармалар мен естеліктер. Алматы: «Өнер», 1990. – 208 б.
2. Есет Жұбанов. «Мұра-хаттар» // «Жұлдыз» журналы. 8 тамыз, 1999 ж.
3. Жармұхамедұлы М. Қожа Ахмет Иасауи және Түркістан. Алматы: «Ғылым», 1999. –128 бет.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: «Ғылым», 1999. – 581 б.
5. Сыздықова Р. Ғалым-азамат. Алматы: «Арыс», 2004 ж. – 76 б.

Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ӨНЕР ТУРАЛЫ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ПАЙЫМДАУЛАРЫ

НҮРЛАНОВА Н.

Аға оқытушы, магистр

ЖОЛДАСОВА Н.

*Журналистика мамандығының 4 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.
k.n.n.a.a@mail.ru*

Қ.Жұбановтың публицистикасына тән ерекшеліктердің бірі-өнердің табиғатын байсалды түсініп, терең толғамды, ғылыми салмақты пікірлер айтқандығы. Оның публицист ретінде өзіндік қолтаңбасын аңғартқан жариялымдарының бірі – «Біз де ұлт театрына қарай маңайладық» мақаласы [1]. Кезінде «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған негізгі өзегі – қазақтың ұлттық театр өнерінің қалыптасуына ұшырасқан проблемалар. Бұл ой нақты

оқиғадан, Ақтөбеде «Еңлік-Кебек» спектаклінің қойылуынан туындайды. Қойылымға керекті бұрынғы заманның киім-кешектері, оқшантай-кісеулі белдеулер, айбалта, садақ, сауыт, найза – бәрі-бәрі табылғандығы айтылады. «Тек ыңғайсыздық- баяғы қақсай беретін киіз үй декорациясында болды» – деп жазады публицист. Шым-шилi, бау-басқұрлы үлкен ақ боз үйдiң орнына шоқиған қараша үй тiгiледi. Қала iшiнен үй табылмады. Ойын базар күнi болғандықтан, елден қазақтар көп келедi». Сол кездiң өзiнде қазақтың отырықшылыққа қатты бет бұрғаны сондай киіз үй табылмай қалған. Көзiқарақты автор мұны назардан тыс қалдырмайды. Киіз үй декорациясы жөнiндегi өз ойын ортаға салады. Қалай дегенмен де ұлттық ерекшелiктiң көрiнiп тұрғандығын қалайтындығын ашық айтады. Тiптi киіз үйдiң сахналық нұсқасын қалай дайындауға болатындығын да жария етедi. Жұрттың қойылымдарға риза болып, мұндай ойынға шыққан ақша адал ғой деп тарасқандығын айта келiп, «бiр кемшiлiгi – қазақ тамағымен буфет ашылмақшы едi, үй ыңғайсыз болып, бұл болмай қалды», – деп тағы бiр проблеманың ұшығын шығарды.

Араға бiрнеше жыл салып, дәл осы тақырыпқа «Первый серьезный успех казахского драматического театра» (Қазақ дарама театрының алғашқы күрделi жеңiсi) атты мақала жазуы да оның жүйелiлiктi қатаң ұстанғандығын айқын аңғарады. Бұл жолы М.Әуезовтың «Түнгi сарын» пьесасының қойылымы туралы қалам тербейдi. Аталмыш жарияланым жайында қазақ драматургиясының бiлгiр зерттеушiсi Р.Нұрғалиев: «...профессор Құдайберген Жұбанов «Түнгi сарын» трагедиясын жоғары бағалады», – деп атап көрсетедi. Расында да автор «Түнгi сарынды» қазақ драма театрының бағытын айқындаған қойылым ретiнде бағалайды. Талдау тереңдiгi, театр табиғатын зерделеудегi ұшқырлығы бұл тақырыпты да бiлгiрлiкпен меңгергендiгiнен хабардар етедi.

«Түнгi сарын» – 1916 жылғы Қазақстандағы ең үлкен көтерiлiстiң шынайы бейнесiн суреттеп берген пьеса. Публицистiң көтерiлiстiң тарихи маңызына берген бағасы назар аударарлық: «1916 жылғы көтерiлiс әр жерден тиiп-қашып, тұтанып басылған кездейсоқ көтерiлiс емес, бүкiл қазақ елiн тұтас көтерген ұлы қозғалыс болды». «Ұлы қозғалыс» жайындағы қойылымды iштерiнде көтерiлiске қатысқандары, өз көздерiмен көргендерi бар Бүкiл қазақстандық IX съездiң делегаттары тамашалаған. Солардың арасында Қ.Жұбанов та болады. Сондықтан оның «...қойылымды көргенде кешегi өздерiн алдап кеткен сатқындарды автордың шебер суреттеген бейнелерiнен танып отырды», – деп жазуы заңдылық сияқты. Бiлгiрлiкпен жазатын публицистиканы ұстанатындығына мына жолдар дәлел болады: «Рас, пьесаның кейбiр жеке кейiпкерлерiнiң бейнесiнде олардың рөлдерiн айқындай түсуде, музыкамен көркемдеуде, т.б. кемшiлiк жоқ емес. Спектакльдың барысында ол кемшiлiктер байқалып тұрғанымен, келешекте театрдың осы коллективiнiң өзi-ақ жетiлдiруге мүмкiншiлiктерi бар екенi көрiнiп тұр. Театр негiзiнен пьесаны меңгерген, оның алдында тұрған мақсатты да түсiнген, автордың ой-түйiнiн iске асыра бiлген. Бұл театр коллективiнiң өз жұмысына тыңғылықты қарағанының белгiсi. «Түнгi сарын» пьесасы арқылы театр өзiнiң

творчестволық бағытын анық бекітіп отыр». Автор театрға деген крайкомның бұрынғы басшыларының сыңаржақ көзқарасын да жасырмайды, ұлт театрына қамқорлық жасамағандығын сынайды. Мирзоян басқарған өлкелік партия комитетінің театрды да алға апаруға күш салып отырғандығын тілге тиек етеді. Аталмыш мақаладан сондай-ақ өлкеде 16 театр бар екендігінен, ұлт аспаптар оркестрі, мемлекеттік филармония жұмыс істейтіндігінен дерек аламыз. Бұл публицистің кең қамтып, фактілерді жинақтауға көңіл бөлетіндігін байқатады. Мақаланың басты құндылығы – «Түнгі сарынның» көзге түсіп тұрған кемшіліктеріне қарамастан, театрдың бағытын айқындайтындығына тоқтала келіп, «алдыңғы қатарлы театрлардың қатарына жету үшін көп қиындықты жеңуі қажет» екендігін арнайы атап көрсеткендігі.

Әдетте Қ.Жұбанов публицистикасының ерекшеліктерінің бірі ретінде іргелі де терең ғылыми танымның көпшілікке ұғынықты тілмен жеткізілуі танылады. Бұл ретте «Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жайлы» атты тарихи-лингвистикалық очеркінің алатын орны ерекше. Мұнда тіл мен тарихи деректер негізге алынып, күй тәрізді симфониялық жанрдың дүниеге келу сыры егжей-тегжейлі баяндалады. Бір ғажабы, автор тар аяда шектеліп қалмайды. Зерттеу қазақ мәдениетінің ғана емес, басқа да көптеген халықтардың руханиой-өрісін ашып береді. Публицистің зерттеушілік диапазоны мейілінше кеңдігі байқалады. Түйінді пікір мынаған саяды: «...болашақта жоғары мәдениетті музыка мен қолда бар музыка мәдениеті арасының жібі үзілмеуі керек». Яғни, публицистің ойынша, осы заманғы музыка халықтық музыка негізінде туғанда ғана, халық музыкасының игі дәстүрін дамытқанда ғана жақсы нәтижеге жетпек. Бұл еңбекке қатысты өз ойын білдірген зерттеуші Б.Сапаралы оның өзгелерге ұқсамайтын өзіндік таныммен зерделейтіндігіне тоқталып: «Соны тұшына оқи отырып, жиырма-отызыншы жылдыр бедеріндегі әдеби, мәдени, өнертанушылық білім-өнеріміздің қаншалықты шалқарлықта болғанын аңдай түсеміз», – деген ой түйеді [2]. Ал этнограф-зерттеуші А.Сейдімбеков болса, Қ.Жұбановтың халқымыздың рухани мұрасын үңгіп зерттеп, көргендікпен пайымдай білгендігін, күй аңыздарына айрықша мән беріп, әдебиет, тарих, этнография, музыка саласына қосылар құнды мұра ретінде қарағандығын атап көрсетеді. Мәдени мұраның қадір-қасиетін түсінетін кез туатынын болжап білген тәрізді. Рухани байлық зерделенген очеркте публицист музыка мәдениетін дамыту ісінде халық музыкасының мұраларын тексерудің маңызы өте зор екендігіне жұртшылықтың назарын аударады. Қазақ еңбекшілеріне түсінікті, әсерлі болу үшін жаңа музыка олардың құлағына жат болмауы керектігіне баса көңіл бөледі. Ал жат болмаудың бірден-бір жолы – өзінде бар музыкаға негізделу болмақ. Публицист музыка мұраларын кәдеге жаратудың сабақтастығы сақталуы қажеттігіне маңыз береді: «Бұрыннан бар музыка мұраларын жетістіріп, толықтырып, көркейтіп, көркемдік жағын күшейтіп, примитив түрлерін гармониялап, халық музыкасындағы өмірге, тіршілікке шақыратын, ерлік, талап, жігер тудыратын элементтерін саралап алып, кертартпа, сарыуайым, жасықтық туғызатын жағын жойып, осы ретпен ғана қазақ

ұлтының қазіргі музыкасын дамытуға болады». Қазақ музыка шығармаларының ішіндегі ең ірі жанрдың бірі – күйлер екендігін публицист өнертанушының біліктілігі деңгейінде атап өтеді. Қай жағынан да, композиция жағынан да, музыка мәдениетінің басқа өлшеулері жағынан қарағанда да күйлер халық музыкасының жетіскен ірі тарауы болып табылатындығы дау тудырмайды. Автордың ойынша, қазақтың өзі де күйді артықша бағалайды: онда айтып тұрған әңгіме, сөйлеп тұрған сөз болмаса да, күйлердің өзінің музыка тілі халыққа сондай жақын, сондай түсінікті, оны сол тілсіз түрінің өзінде жақсы таниды. «Қазақта ән мен күйдің екеуі екі басқа болушылығының өзі халық музыкасының жақсы ғана жетіскен сатыда тұрғандығын көрсетеді, – деп жазады Қ.Жұбанов. – Өйткені, бұлар әуелден айрылып туған емес, ән мен күй әуелде бір болып, бара-бара музыка мәдениеті жетісе келе, бірінен-бірі айрылып, вокал музыка, инструментал музыка болып, егізделіп шыққан. Халық музыкасының көпшілігі мұндай екі айрылуды білмейді. Музыка шығармаларының барлығы да тек әнде ғана болып, күй сияқты жанрларды білмейтін ел де бар». Соңғыларының мысалы ретінде татар, өзбек халықтарын көрсетеді. Күйге бұрын-соңды бағалардың ішіндегі мойны озығы ретінде публицистің мына пікірі дәлел: «Күйлер халық музыкасында сирек ұшырайтын нәрсе. Бұл осы күнгі Европаның симфониясы тәрізді. Мұндай дәрежеге жету үшін халық музыкасы жақсы дамыған болуы керек. Сондықтан күйлерді қазақ музыкасының ең жоғарғы түрінің үлгілері деп білуіміз керек». Қарастырылып отырған еңбектің басты еркешелігі – батыл зерделеулер тән. Күйлердің қалай құрылғанын зерттеу айрықша маңызды.

Тарихтың жазып қалдырған деректері жоқ болса да, автор күйлердің қалай шыққандығын, қалай пайда болғандығын, қалай дамығандығын зерттеген. Оның пайымдауына сүйенсек, «...тексеру методы дұрыс болса, бар материалдарды дұрыс пайдалана білсе, бұл жөнінде талай қараңғыны жарыққа шығаруға болады». Күйдің пайда болу тарихын зерттеу үшін пайдаланатын материалдарды көрсетеді. Бұлар, біріншіден, түрлі мәдениетті елдердің жазып қалдырған тарихи деректері, екіншіден, халықтың музыкаға байланысты тарихи идеологиясы, үшіншіден, сол идеологияның бірі болған тіл материалдары, төртіншіден, музыканың өз материалдары, халық музыка шығармаларының, күйлердің өзінің ішкі құрылысын тексеру, бесіншіден, осы жоғарыда айтылған материалдарды топтағаннан кейін, қазақтың халық музыка шығармаларымен салыстырып, солармен арасындағы байланысын, бір-біріне жасаған ықпалын, бірі мен бірінің араласып айқасқанын тексеру.

Күмбірлеген қазақ күйі қашаннан бері жұртқа белгілі? Не себепті күй деп аталған? Автор осы мәселелерді де көтере білген. Махмут Қашқаридың «Диуани лұғат» деген XI ғасырдан қалған, XIV ғасырда жазылған иран музыканты Әбдіқадыр Мурағидың «Зубдәтел әдуар» Европа зерттеушілерінен Кизеветтердің, Беляев пен Успенскийдің, Питраттың кітаптарынан деректер келтіреді. «Күй» деген сөздің арғы тегі «көкпен» байланысты болғанына тоқталады. Тарихи фактілердің қай-қайсысын да терең талдайды.

Публицист пайымдауларынан байқалатыны – өнердің табиғатын жетік білетіні өз алдына, сондай-ақ музыканың өзінің шыққан ортасын, оның қандай қызмет атқарғанын да ескеруді қажет деп табады. Мәселен оның өзіне-өзі қойған: «...қоғам қажеті үшін жұмсалған ба?» – деген саулынан біраз жайды аңғаруға болады. Осыны ашып айту керектігін алға тартады. Түрлі халықтың тұрмысы, әдет-ғұрпы жайынан жиналған, халық әдебиетін, түрліше нанымын, алғашқы мәдениет-тарихын тексерген, оның ішінде тілдің пайда болуын қарастырған материалдар мен деректер бұл жөнінде бірқатар мәлімет беретіндігі айтылады.

Тіл мен тарихтың бағалы деректерін сараптай отырып, публицист жыршы, әнші ерте кезде жай адам болмай, бақсылар, сиқыршылар тәрізді магия иесі болғанын, музыка алғашқы әзірде тек сауық үшін ұсталған нәрсе еместігін, табиғаттан сыртқы бір ірі күштер мен адамның астарласуына керек болған магиялық бір бөлшек екенін түйіндеп жеткізеді. Өнердің тектөркіні туралы іргелі ой-тұжырымдар арналы өрістерге құлаш ұруға жетелейді. Аталмыш тарихи-лингвистикалық очерк өнертанудың терең қатпарларын тап басып танып, келер күнде алар асқаралы асуға біліктілікпен бағыт-бағдар сілтеудің үлгісі іспетті.

Танымдық тұрғыдан қызықты жайт саналатын қазақ тіліндегі музыка терминдерінің шығу төркінін тексере келіп, осы күнгі көптеген мамандардың міндетін ерте заманда дін басылары атқарып келгендігіне тоқталады: «Шамандардың Алтай елінің қаста деп аталатын ру бастықтары бір жағынан – осы күнгі молдалар, екінші жағынан түрлі мамандардың дәрілерлердің, метеорологтардың арғы атасы болып саналуға тиіс. Өйткені, нендей өнердің бәрі де бұрын солардың қолында болған...қаста жоғалып, ыдырай келе, бұл өнерлер жіктеліп, әрқайсысы әртүрлі мамандық болып кеткен». Сондай-ақ қазақтың бақсылары, есепшілері, тістің құртын шақыратындар, жыланды, бүйіні шақыратын тамыршылар, қобызшы, домбырашы, әншілер кәсібі ерте заманнан өрбіген деген пікірі де көкейге қонады. Олар алғашқы әзірде қобызға немесе басқа бір аспапқа қосылып өлең айтып, сол арқылы ауруды емдеп, болмаса басқа да сиқырлы істерін атқарып жүрсе, бері келе қоғам ішіндегі алуан түрлі кәсіп иелері болып кеткен. Осы орайда зерттеуші Е.Жұбановтың халық әдебиетінің мифтік арқауы туралы былайша ой толғағанын келтірген жөн: «Сол толып жатқан өнер иелерінің жалпы аты болып табылатын «бақсы» сөзінің мағыналарына ой жүгіртіп қарағанда да, оның әр елде, әр кезеңде әр түрлі ұғымды білдіретін термин болып қалыптасқанын көруге болады. Ғылыми әдебиетте бұл жөнінде көптеген деректер бар» [3]. Ертеден келе жатқан кәсіп иелерінің қалыптасу заңдылықтары қай жағынан алсақ та қызығушылық тудырады. Кезінде бұл сөздің мағынасына ең алғаш түсінікті Ш.Уәлиханов берген. «Қазақ арасындағы шаман дінінің қалдықтары» деген мақаласында «бақсы» сөзін «шаман» дегеннің боламасы деп атап көрсетеді: «Шаман-сиқыры бар және басқалардан білімі артық адам; ол-ақын, музыкант, сәуегей, сонымен қатар ол-дәрігер. Қазақтар шаманды бақсы дейді, бұл маңғұлша «ұстаз» деген сөз; Ұйғырлар өздерінің сауатты адамдарын «бахшы» дейді, ал түркімендер

ақын-жазушыларын осылай деп атайды» [4]. Қ.Жұбанов та «бақсы» сөзін музыка терминдерінің бірі ретінде қарастыра келіп, оған бірсыпыра лингвистикалық талдау жасайды: «Ежелгі ұйғырларды бұл сөз «оқымысты» мағынасында болған... Стамбул университетінің әдебиет-тарих профессоры Гюперлизаде бұл сөз әуелде «бақсы» формасында еді, бері келе араб, иран, ұйғырларды «әнші» түріне айналып кетті дейді... Біз мұның қай формасының бұрын болғанын сөз қылмаймыз; алғашқы әзірде екі түрдің де болуы мүмкіншілігін көрсетіп өтеміз». Ол сонымен қатар қазақ тіліндегі «ауру бағу» дегені «бақ» түбірі немесе біреуге бір нәрсені «бағыштау» дегендегі «бағыш» түбірі осы бақсы сөзімен түбірлес болуы керек деген пікір айтады. «Бақсы» сөзінің әр кезеңдегі әртүрлі еңбектерде түрліше түсіндіріліп келгендігін де ескертеді. Мәселен, Париждегі ұйғыр-қытай сөзінде бұл сөз «оқытушылық» деп аударылса, Паве де Куртейль оны «парсыша білмейтін соттың песірі (писарь)» деп аударған. Ал түрік жазушысы Сүлеймен Әпенді сөздігінде, сондай-ақ венгр түркологы Вамберидің еңбектерінде «бақсыға әнші, ақын, музыкант деген анықтама берілген. Ноғайларда «бақсы»- музыкант, көркем өнерші мағынасында. Осы күнгі түркімендер музыкантты «бахшы» дейді, әрі түркімендердегі бақсы аталатын музыкант жай өнерші, жай музыкант қана емес, бұл өнер оларда «тұқым қуалап отырады, яғни біреуден біреу үйрену, белгілі школдан өту, профессионализм күштірек...». Осы мәліметтерді келтіре отырып, Қ.Жұбанов «бақсы» сөзінің түрлі замандардағы түрліше орындарда, әр алуан кітабында да айтылатындағына назар аударады. «Қ.Жұбановтың зерттеуі, сөз жоқ, қазіргі фольклорда типологиялық және тарихи салыстырма зерттеулердің басы, оның алғашқы үлгісі болады. Тек өкінерлік жай, осы бастама қазақ музыка тану ғылымында әлі онша іргерілмей келе жатқан сияқты», – деген зерттеуші М.Томанов тұжырымы әлі күнге дейін маңызын жойған жоқ [5]. Шынын да да, бұл очерк халықтың мәдени мұраларына ғылыми баға беру тұрғысынан жазылған. Қазақтың күй өнерінің генезисі, ол пайда болған жағдай-күй өнерінің эпоспен немесе эпостың айтылуымен байланысы аса біргірлікпен баяндалады. Сонымен қатар өнер мен ойдың аса балаң да балғындау дәуірінде шешендік пен ән салу, би мен мим, паномима араосып, бақсылық арқылы орындалатын сахналық тұтастық халықтың дамуымен бірге жіктеліп, тарам-тарам түрлерге ажырап, өнердің сан сапасын кұрса керек. Соның аса бір айрықша үнге негізделген саласы – күй. Публицистің пайымдауынша, музыка сол халықтың мінез-құлқының, өмірлік тіршілігінің айнасы. Қазақ күйлері де сондай күйқалыптың музыкасы. Ал осындай күйді тірілтіп тартатын музыка аспаптары атауларының бүкіл дүниежүзілік тілдердегі үндестігі де ғалым зерттеулерінде үлкен ойға итермелейтін дәлелдер болып ұғынылады. Публицист-ғалым орыс тіліндегі домбыра, арабтың тамбур, бенгал, грек тілдеріндегі маир, қазақтың қобыз, қырғыздағы комус, ураиндық кобзарь, т. б. Сөздердің бір-бірімен ұқсастығымен қоса бір мағыналығы, сол аспаптарда орындалатын өнердің ұқсастығы, олардың шығу тегі туралы тосын ойларға жетелейді.

1963 жылы профессор Құдайберген Жұбановтың «Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болу жайы» деген очерк кітабы шықты. Тарих, тіл деректеріне сүйеніп қандай қызық пікірлер түйген.

Қазақ тіліндегі музыкалық аспаптар мен атаулардың этимологиялық тегін зерттей келіп, профессор Жұбанов олардың тілдік қорымызда өте ерте заманнан келе жатқанын дәйекті дәлелдейді. Ән мен күйдің де түпкі төркінінің бір екенін анықтап келіп, бұл екі жанрдың бері келе ашалануы қазақ қазақ халқының тарихи дамуының нәтижесі екеніне көзінді жеткізеді. Бұл еңбектің ендігі бір тамаша қорытындысы- күй жанрын бастапқы синкретикалық өнерден тарамдалып шығып, дами келе қазақ музыкасында симфониялық қалып алған кемелді жанр деп танытуына саяды. «Бері келе, – дейді Құдайберген Жұбанов, әдебиет жанрлары жетісіп, бірінен-бірі бөлініп, қара сөз әңгіме, өлеңді әңгіме, содан кейін өлең бөлек-бөлек жанр болып шыққаны сияқты, күйде де жаңағы сюжетті әңгіме мен күйдің ішінен қара сөз бөлініп, әдебиетке кетіп, сөз құралып, дауыс қосылып айтылатындар ән болып шығып түрлі дыбысты, түрлі қозғалысты суреттейтін жерлері бөлініп, күй болып кетсе керек.

Сонда күйлердің бір қатары сол бүтін сюжеттік әңгіменің ішіндегі барлық музыкалы моменттерден құралып, құрастырылған құрама, бір музыкалы әңгіме болса, кейбіреулері соның ішіндегі тек бір ғана музыкалы моментті айырып, ұлғайтып, жетістіріп, гармониялық бір күйге айналдырып жіберген болса керек» [6].

Қазақ әдебиетінде де, журналистикада да әуелден қалыптасқан бір жүйеге түскен очерк түрлері мен пішіндері бар. Алайда әдебиеттің, журналистиканың басқа жанрлары сияқты очерктен өзгеріп басқа жанрлар туып, жаңадан дамып отыратыны тағы бар. Кейбір бұрыннан бар очерк түрлері жойылып тыңған уақыт, заман талабына сай туындаған очерк түрлері өмірге келіп жатады. Кей жағдайда очерк көтерген тақырыбына орайластырып «Ауыл шаруашылығы очерк», «Тұрмыстық очерк», «Саяси очерк», «Әлеуметтік очерк», «Экономикалық очерк» үрдіске айналдыру қате сияқты. Бұл жөнінде очерк жанрларын зерттеудің өздері де бір пікірге келе алмай әр қилы ой тұжырымдар айтып келген. Ахмет Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқышында» очеркті әуезе деп атап оны шежіре, заманхат, өмірбаян, мінездеме, тарихи әңгіме деген түрлерге бөледі. 1920-30 жылдарда көркем очерк түрлерін тақырыбына қарай жүйелі орын алып келді. Сол жылдардағы газет-журнал беттерінде «Саяси очерк», «Ауыл шаруашылығы очерк», «Социологиялық очерк», «Лирикалық очерк», «Экономикалық очерк», «Өндірістік очерк», «Мінез-құлық очерк» деген очерк түрлері белең алған. Бұл тұста очерктің көтерген тақырыбына сәйкес бөлу, ескерулер байқалады. Очерктанушы Т.Ыдырысов «Жолсапар очерк», «Проблемалық очерк», «Портреттік очерк», «Оқиғалы очерк», «Публицистикалық очерк» деген түрлерге бөледі. Орыс әдебиетіндегі журналистикадағы очерк түрлерінің жіктелуі. 1930 жылдан бұлардан бастау алып «Наши достижения», «Литературная учеба», «Литературный критик» басылымдарында «шетелдік», «экзотикалық», «билитристикалық», «техникалық», «мемуарлық», «зерттеушілік», «өлкетанушылық» деген түрлерге

жіктеліп жүздеген очерктерді басып отыр. Публицистикалық очеркте материалға ерекше әлеуметтік саяси тереңдік бере отырып, публицистикалық басты бастама басты орын алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ауэзов М.О., Кенесбаев С.К. Основоположник казахской лингвистики// Худайберген Жубанов и казахское советское языкознание. А-Ата:Наука,1990, стр. 21-25.
2. Кенесбаев С.К.Профессор Худайберген Куанович Жубанов // Х.К.Жубанов. Исследования по казахскому языку. - А-Ата: «Наука»,1936,361 с.
3. «История Казахской ССР. Эпоха социализма». А-Ата, 1963, стр. 529-531.
4. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті А., Білім, 2003, 224
5. Қазақстан шетел әдебиетінде\ кұр. К.Ермағамбетов А.,Атамұра,1994, 152
6. Проф. Қ. Жұбанов. Қазақ тілінің грамматикасы, I бөлім. Сөздің жалпы құрылысы (жалпы морфология). Орта мектептің V класына арналған. 1936, Қазақстан баспасы, 74 б.
7. Әуезов М. Уақыт және әдебиет А., Қазмемкөркемәдеббас, 1961, 532

Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕҢБЕКТЕРІ МЕН ОНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗЕРТТЕУЛЕРМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

ҚОНДЫБАЙ К.Ә.

*Аға оқытушы, ф.ғ.к.
kondybay@mail.ru*

ЕСЕНОВА Г.С.

*Аға оқытушы, г.ғ.м.
esen_gulshat@mail.ru*

Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.

Қазақтың кәсіби тіл білімінің негізін салушы профессор Қ.Жұбановтың әдістеме ғылымына қосқан үлесі де ұшан-теңіз десек, қателеспеген болармыз.

Қазақ тілін оқыту әдістемесі де бір күнде жасала салған ғылым емес екені бесенеге белгілі. Оның бастау бұлақтарын Ахмет Байтұрсынұлының, Ы.Алтынсарин еңбектерінен көретін болсақ, одан бері талантты ғалым, педагог Қ.Жұбанов та қазақ тілінің әдістемесі ғылымының бастауынан орын алары заңдылық.

Ғалымның «Буын жігін қалай табуға болады?» атты еңбегінің өзі біршама мұғалімге тілдің қыр-сырын үйретуде ой салаларлық әдістеме деуге әбден болады. Қ.Жұбановтың өз пікірін қарап көрелік: «Қазақ тілінің табиғатын дұрыс тану үшін буын жүйесін жете білу керек. Буынды жақсы білмесең, емлені де білмейсің: сөз тудыру, сөз түрлендіру сияқты морфология негізін де ұға алмайсың, буынды білмейінше, сөз екпіні (ударение), сөз сазы (интонация) секілді сөйлем жүйесіне қатысты тіл құбылыстарының да сырына қана алмайсың, буынды аңғармасаң, «ажарлап сөйлеу», «әсерлеп оқу» сияқты сабақтарды да дұрыс алып бара алмайсың; буын жайына қанық болмасаң, өлең құрылысының негізімен дұрыс таныс бола алмайсың... қысқасы буын жүйесін жақсы білмей тұрып, ана тілі сабағын басқаруға болмайды», - деп үзілді-кесілді шешім жасаған [1.298]. Ғалымның осы пікірінің өзі жалпы әдістеме ғылымы үшін тұнып тұрған көрсеткіш деуге тұрарлық, себебі тілдің салаларының бір-бірімен сабақтастығын, бір-бірімен байланыстылығын айта отырып, оларды үйретудің де өзіндік ерекшеліктері бар екендігі, олардың теориясын жақсы меңгермейінше, оны жас жеткіншекке де үйретудің қиын екенін ескертіп отыр. Фонетикадан басталған білім, білік, дағдыларды игеру үшін, оның теориясын толық меңгеріп барып, оны өзгеге игерту оңай болатынын, оны да түрлі тәсілдер арқылы, жаттығулар мен мысалдар арқылы бекіту керектігін айтады. Буынды дұрыс түсініп, оның түрлері мен буын жігіне ажырау ерекшеліктерін дұрыс игеру оңай еместігін қадап атайды. Мұғалімдерге буынды дұрыс өзің білмесең, оны балаға үйрете алмайсың деп кесіп көрсетеді.

Буынды білмейінше, оқушыға орфография, емле мәселелерін дұрыс үйрете алмайсың, сондықтан оқушыға ұқтыра алмайсың деген ескертпе айтады. Оны ғалымның өз сөзімен беріп көрелік: «Оқушылардың емле қателерін Емле жайындағы айтыс мақалалардан қайсыбір дыңдай азаматтарымыздың да буынды жете түсініп болмағанын көріп жүрміз». Осылай айта отырып, буын жүйесінің біздің тілімізде маңызға ие екенін, буынның мәселесін, теориясын дұрыс меңгермесе, нағыз сауатты болудың мүмкін еместігін ескертеді. Тілдің басқа басқа салаларын өткен кезде де буын жүйесін оқушыға түсіндіріп отырудың маңызды екенін ерекше атап кетеді.

Сонымен қатар зерттеуші ғалым оқушылардың емле қателерін талдап қараған жағдайда, қатенің басым көпшілігінің буын жүйесін дұрыс түсінбегеннен екендігін айрықша атап өтеді. Сондай-ақ емле жөнінде пікір айтқан мақалаларды оқып қарағанда сол азаматтардың да буын жүйесін дұрыс түсінбегені байқалады деген пікірін келтіреді.

Ғалым қазақ тіліндегі буын түрлерін *Ды* буыны немесе жалаң буын деп мынадай мысалдарын келтіреді: ә-кел, ұ-зын, ү-нем, ө-ріс, ы-рыс, і-шік. Бұл жерде зерттеуші жалғыз дауыстыдан жасалғанын, сондықтан жалаң дыбыс деп аталғанын айтады. *Дз-Ды-* (дауыссыз –дауысты) немесе ашық буын деп бөлген. Мынадай мысалдар келтірген: қа-ла, те-ре-зе, су-ла-ма.

Сөздің басында да, ортасында да, соңында да ұшырай береді, біздің тілімізде көп кездесетін түрі дейді. Ды-Дз (дауысты-дауыссыз) – жеңіл тұйық буын деп бөледі. Мысалына мына сөздерді жатқызған: ас, ер, ән, өс, ұн, ұр, ық, іс. 4.Дз-Ды-Дз (дауыссыз-дауысты-дауыссыз) – жеңіл бітеу буын. Мысалы: қар, жел, сот, жөн, тұр, сыз, сіз. Осылардың бәрі бітеу буын дей отырып, мына сөздерді келтіреді: жаң-быр, сын-дыр, құн-дыз, күл-гір, сол-ғын, көз-гіл. Бұл буын бір сөз болып та сөз бөлшегі де болатынын айта келе, бірақ сөздің соңғы буыны болып, оған жалғас келген сөз дауыстыдан басталатын болса, екі ортасында тыныс болмаса, ол буынның соңғы дыбысы айырылып, келесі буынға қосылып кететіндігін, өзі ашық болып қалатынын ескертеді. Бұл жерде ғалым буын түрлерін мұғалім жете білу керектігін, оны балаға үйрету керектігін баса көрсетеді. Ды-с Дз-қ Дз –ауыр тұйық буын, Дз-Ды-сДз-қДз- ауыр бітеу буын деп бөлген екен. Мына мысалдарды келтіріп отыр: айт, елт, өрт, әуп, аңқ. Қайт, қант, селт, тарт, қыңқ, қаңқ.

Буын жігін қайткенде оңай табады? Буын түрлерін бөліп көрсете отырып, одан мынадай қорытынды тұжырым жасаған болатын:

1. Дауысты дыбыссыз буын болмайды.

2. Бір буында бірден артық дауысты дыбыс болмайды.

3. Дауысты дыбыс жалғыз өзі де буын бола алады.

4. Бір буында үштен артық дауыссыз болмайды.

5. Екі дауыссыз бір буында қатар келетін болса, дауыстының соңынан ғана келеді. Еш уақытта алдында екі дауыссыз қатар келмейді.

6. Сөз ішінде дауыстыдан басталатын буын болмайды. Әр уақытта ортадағы, аяқтағы буын дауыссыздан басталады [1.307].

Аталған қорытындыға сүйене отырып, әр сөздің дыбыстарын аяқ жағын бастап қараймыз, дауысты дыбыстан кейін келген дауыссыздарды ескермей өте шығып, әр дауыстының алдына бір дауыссыз тастап бөле береміз дейді де, оқытушы сөзін мысалға келтірген. Былайша түсіндіреді. Ғалымның өз сөзін келтірелік. «Мысал үшін оқытушы деген сөзді буындап көрелік. Аяғынан бастасақ, аяққы дыбысы ы- дауысты, мұның алдында бір дауыссыз тастап бөлсек, оқыту// шы болады. Оған жалғас тұрған дауысты у-дың алдында бір дауыссыз тастап бөлсек, оқы// ту// шы болады. Бұған жалғас тұрғандауысты ы-ның алдына бір дауыссыз тастап бөлсек, о//қы// ту// шы болады. Сонда оқытушы сөзі төрт буынды болып, буын жігі м о-қы-ту-шы тәрізінде ашылып шығады» [1.307]. Осы тұста да ғалым мұғалімнің балаға үйрету әдісін нақты түсіндіріп, жілікше шағып, дәлелмен көрсетіп беріп отыр емес пе? Және сонымен қатар әдіскер ғалым балаға үйрету үшін, мұғалімнің буын жүйесімен толықтай таныс болуын ескертеді. Аталған мақаласын бала үшін емес, мұғалім үшін жазғанын айта келе, мұғалімнің өзі жақсы ұғынса, балаға үйрете алады деген сенімін білдірген. Буынды жіктеу, оның түрлерін, үйрету жолдарын беру бастауыш оқушылары үшін ауыр дей отырып, буынды жүйелі түрде топтастырып айыру 5 жылда ғана мүмкін деген екен. Бұл тұста да мұғалімнің теориялық мәселені жақсы ұғынуы мен оны оқушыға үйрету жайы сөз етілген. Емле

әдістемесі туралы да мақалалары жарияланатынын айта келе, оны балаға үйретпес бұрын, буынды оқыту жүйесін игерту керектігін ескертеді. Яғни, ғалым тілді үйретуде жүйелілік, саналылық, ғылымилық қағидаттарын ұстанбайынша, тілді үйрету мүмкін еместігін, тіл салаларының арасындағы байланыс туралы мәселені еске ұстауды қадағалау керектігін ерекше атайды.

Ғалымның аталған мақаласымен үйлесім табатын ф.ғ.к. Қадырқұлов Қайсардың «Буын және оның түрлері: қағида мен әдістеме үйлесімділігі» деген мақаласын қарап көрелік. Зерттеуші былай дейді: «Қазақ тіліндегі сөздердің айтылуы мен жазылу заңдылықтарының дыбыстық жүйеге негізделетіні тілдегі құбылыстарға ғылыми тұжырымдар жасау әрекеттерін күрделендіре түседі. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде ұсынған қағидалар уақыт өте келе тілдік қолданыстағы қайшылықтарға себеп болады. Тіл біліміндегі ғасырлар бойы сұрыпталған заңдылықтар кейбір ережелердің шеңберіне сыймай жатады. Бұл – қалыпты құбылыс. Ғылыми зерттеу үдерісі мен оқыту үдерісі үнемі сәйкестік тауып, үйлесімді нәтиже бере бермейді. Әсіресе, ғылыми зерттеу нәтижесінің шынайылығы оқыту үдерісі барысында айқындала түседі. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ тіліндегі буын мен оның түрлеріне берілген анықтамалар мен ғылыми тұжырымдар да оқыту үдерісі кезінде көкейкесті мәселелер туындатады. Фонетика саласының аясында ерекшеленетін буын және оның түрлері ережелік деңгейдегі нақты анықтаманы иелене алмай келеді. Оқулықтардағы ережелерден аңғаратынымыз – буынның жазылуда емес, айтылу кезінде ажыратылатындығы» [2.]. Яғни, мақала авторы кейбір қағидалар мен ережелердің біршама уақыттан соң тілдік қолданыста сәйкессіздікке ұшырайтынын, кейбір заңдылықтардың ереже шеңберінен шығып кетіп жататындығын, оны өзі оқу үдерісі кезінде айқындалатынын атап отыр.

Сонымен қатар ғалым мынадай пікірді келтіреді: «Егер **қанты** сөзі неліктен **қа-нты**, **жойқын** сөзі неліктен **жо-йқын** болып бөлінбейді десеңіз, оған да жауабы дайын. Өйткені, ереже бойынша қатар келген екі дауыссыздың екіншісі келесі буынға көшеді. Бұл- **буынның жылысуы**. Сонымен қатар, **буын қос дауыссызға басталмайды** деген ережеміз тағы бар. Бірақ, буын туралы ережелер көбейген сайын, буын ұғымын түсіндіру қиындай түседі. **Суық, қуақы, туынды, қиын, киім, қиық** сөздерінің **су-ық, қу-а-қы, ту-ын-ды, қи-ын, ки-ім, қи-ық** түріндегі буынға бөлу үлгісі беріледі /4/. Бұл үлгі жоғарыда көрсетілген ережелердің бәріне қайшы келеді; келесі буынның дауыстыға басталмайтындығын, жалаң және тұйық буындардың сөз ортасы мен соңында келмейтіндігін, айтылу кезіндегі сөздердің толқынды бөлшегін жоққа шығарады. Бұның бәрі буынға берілген анықтаманың негізінде күмәнді тұстардың бар екендігіне меззейді». Бұл жерде ережелердің бір-біріне қайшы келетіндігі, сонымен қатар оқушы түгіл мұғалімнің үйретуінің қиындай түсетіндігін ерекше атайды, ол үшін мұғалім өзі үйренуі керек сияқты. Сонымен қатар зерттеуші ғалымды оқушыға буын туралы мәліметті және буынға бөлу жолдарын мұғалім дұрыс үйретуінің маңыздылығын айтуының өзі болашақ ұрпақтың сауаттылығы

мәселесіне шынайы жанашырлық танытқаны емес пе?! Ғалымның өз пікірін келтіріп көрелік: «Қазақ тілін оқыту үдерісі барысында осындай күрделілік тудыратын құбылыстарды шәкіртке түсіндіру, олардың біліктілігін жан-жақты жетілдіріп отыру оқытушының басты міндеті болып саналады. Ғылыми тұжырымдар мен қағидалардағы кемшін тұстар келесі ғылыми зерттеу жұмыстарында түзетіліп, нақты шешімін табуы мүмкін. Ал оқыту үдерісі кезіндегі әдістемелік қателік кейін дұрыс шешімін тапса да, шәкірт үшін кеш болады. Сондықтан, өтілген тақырыптардың оқытушы үшін де, шәкірт үшін де күмәнді тұстары болмағаны жөн». Айтылған пікірге толықтай қосылуға болады. Шындығында, жана ережені күту, оқып жатқан оқушының дұрыс білім алуына кері әсерін беретіні, сауатсыздыққа әкелетініне қынжылыс білдіреді. Осындай ереже мен заңдылықтардың қайшылықты тұстары тіл білімінің басқа салаларынан да орын алып келеді. Оқушыға беретін білім нақты және түсінікті, дәлелді де дұрыс болуы қадағалануы тиіс.

Мақалада буын туралы, оның түрлері туралы, оның үйрету мәселесі сөз етіледі, оқушыға үйретпес бұрын мұғалімнің өзі теориялық мәселелердің дұрыстығын, оның дәлелдерінің айқындығын, қалай үйрету әдіс-тәсілдерін де дұрыс білу керектігін қадап айтып кеткен. Қазіргі қазақ тілін зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде де буын мәселесіне қатысты ережелердің қайшылықты тұстары орын алып отырғанын ескертеді. Қазіргі ғалымдарды да толғандырып жүрген мәселелердің бар екені де байқалды. Буынның ережесі мен оны оқушыға жеткізуде мұғалімнің өзінің де теориялық мәселерді толық меңгеруінің орны ерекше екендігі ерекше қадап айтылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері/Құраст.: Ғ.Әнес. - Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. - 640 бет.
2. Қадырқұлов Қ. «Буын және оның түрлері: қағида мен әдістеме үйлесімділігі».

Q.JUBANOV JÁNE QAZAQ TIL GÝLYMY

Bekmazova Dinara Dostanovna

*Q.Jubanov atyndaǵy Aqtóbe óńirlik memlekettik ýniversiteti,
teorualyq jáne qoldanbaly til bilimi kafedrasynyń oqytýshysy*

Kez kelgen ǵylym salasynyń bastaýynda ǵasyrlar boıy mańyzdylyǵyn joımaıtyn, ýaqyt ótken saıyn, izdene úńilgen saıyn keler urpaq tyń oi, tereń paıymdaý, jańa bilim tabatyn ǵumyrlyq eńbekter bolatyndyǵy belgili. Mundaı eńbekterdiń

qataryna HH ғасыр басында-ақ қазақ тіл білімінің негізін қалайға айрықша үлес қосқан аса көрнекті тілші-ғалым, профессор Құдайберген Қыянулы Жубановтың зерттеулері жатқызылады.

Қазақ тіл білімінің туңғыш профессоры Қ.Жубанов 1937 жылдың қараша айында нақақтан-нақақ, «халық жауы» ретінде тұтқындалып, содан жыл өте, 38-ге енді шыққан кезінде аты жазасына кесілген болатын. Аз ғұмыр, қысқа уақыт ішінде қазақ филологиясына мол үлес қосып, қомақты мұра қалдырған талантты ғалымның еңбектері 1937 жылдан кейін жарық көрмей, 20 жыл бойы жұртшылық назарынан сырт қалып келген еді. Тек 1957 жылы Құдайберген Жубановтың азаматтық қуқығы қалпына келтіріліп, ғалымның қазақ тілі жөніндегі зерттеулерін оқырман қауымна ұсынғыға мүмкіндік туды. Профессор Қ.Жубановтың өмірі мен шығармашылығын туңғыш зерттеген жубановтанұшы, академик Рәбіға Сыздықтың сөзімен айтсақ: «... өзінің табиғат берген бітіммен, Алла Тағала сыйлаған ақылды-парасаттылығымен, үлкен таланттылығымен, ата-анасы мен тәрбиесінен келген қабілеттілігімен, алған білім-таныммен елден ерек тұрған біртұрар (феномен) тұлға» өзінің аз жасаған ғұмырында ғылым үшін баға жетпес классикалық зерттеулерін мұрас етіп қалдырды.

Профессор Қ.Жубанов қазақ тілінің зерттелуі болшағын өзіне тән көрегендікпен, табиғи дарындылықпен болжам жасап, олардың кейбір тұстары тілдің қолданбалы саласының жаңа бағыттарынан да байқалады. Дәлірек айтсақ, тіл зерттеу аясындағы HH ғ. 60-жылдарында ғана пайда болған «Статистикалық лингвистика», «Лингвистикадағы моделдеу» бағыттарының кейбір бастамаларын Құдайберген Жубановтың сол кездегі зерттеулерінің өзіннен-ақ мұнынан кездестіруге болады.

Қ.Жубанов өткен ғасырдың 30-жылдарының өзінде-ақ өз зерттеулерін заманға сай жүргізуге ұнталанғанын «Қазақ тілінің жоғарғы кыры» атты жазған еңбегіндегі мына тұжырымнан байқауға болады: «HH ғасырда жаратылыс ғылымы ілгеріледі; оларды зерттеуге түрлі метод қолданылды. Обектив әдісімен іс істей тілшілерге де жұқты. Бұрын тіл логика негізді әдіспен зерттеуі еді (іағні, сағызша созыла беретін белгилі өлшеуге келмей, көбіне сүбектив жорамалға сүйенетін)», – деді.

Ғалымның сол кездің өзінде-ақ тіл білімінде сандық деректерді пайдаланудың қажеттілігіне де ерекше ден қоюы байқалады. Мәселен, ғалымның 1936 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» атты еңбегінде сөз мұшелерінің орны, дыбыстардың саны мен сапасы, түрлері тұралы жазған тұжырымы осыған дәлел: «Дыбыстың саны бар да, сапасы бар. Дыбыстың сапасы бірдей болса тұрып, саны әлденешей болса береді. ... Бір тилде жұмсалатын дыбыстардың жалпы санының ұшы-қыры жоқ, бірақ оның бәріннің бірдей сапасы әр түрлі болса бермейді. Сапасы әр түрлі болатын дыбыстар белгилі мөлшерде ғана болады да, көп болмайды. ... Қазақ тілінде де сапасы әр түрлі болатын дыбыстардың арнайы саны бар...». Тилдік құбылыстарда сан мен сапаны ажырату қажеттігін айта келе, ғалым тұрпат (форма) пен мағынаны да ажырата білудің маңыздылығын тұанақтап айта білген. Мысалы, «Қазақ тілінің жоғарғы кырында» былай деді: «...Бірақ (грамматикалық құрылымдардың) сыртқы белгілеріне сүйенуден формализм туды. Сөтіп морфология жеке сөздердің формасын, синтаксис сөз тіркестерінің формасын тексеретін ғылым деп танылды. ... Синтаксисінің өзі де ... тіркескен сөздердің тіркесуі формасын қарайтын ғылым болды» – деп келе, бұл әдісті толық қолданатынын білдіреді. Осындай күмәнің дәлелдері тұсы мақсатымен және ол

baғыtty tolygynan teristemetin bildiry úshin ǵalym «Qazaq tili grammatikasynyn kebir máseleleri» atty eńbeginde taǵy da bylai deidi: «...Ras, biz formashylarǵa qarsymyz: til qubylystaryn jalań túr jaǵyn ǵana zertteymen bilip bolmaidy. Bul – sózsiz syńarjaqtyq. Sonda da joǵynan bary ıgi. Túr – forma degen tilde joq belgi emes, bar nárese. Bar qasietin kórsetýshilik qashanda paida bolmasa, zıan keltirmeidi. Biraq jetkiliksiz, ótkeni túr (forma) tildiń bar taraýy emes, bir taraýy».

Shyndyǵynda da, ǵalym zertteýlerinde tildiń formalyq sıpatyna jáne obektivtilikke súnenetin jaqtary barshylyq.

Endi, qazirgi kezde qoldanbaly til biliminiń dástúrli baǵytymen qatar damyp kele jatqan jáne zaman suranysyna saı paida bolǵan onyn jańasha baǵytyndaǵy «tildi modeldeý» ádisiniń joǵarydaǵy taqyrypshalarda sóz bolǵan kebir teorıalyq tustaryn qaitalai otyra, salystyrmaly paıymdaýlar jasaýǵa áreket eteik.

Modeldeý ádisiniń qajettigi, eń aldymen, zertteý nysanymyzdy tikelei baiqaýǵa, iaǵni qolmen ustap, kózben kórýge bolmaıtyn jaǵdailardan týyndaidy. Sondyqtan osyndaı modeldeý ádisi, ol ózinshe bir bólek ádis retinde, kóptegen ǵylymdar salasynnda, sonyn ishinde qazirgi kezde qazaq tilin zertteýde de qoldanys taýyp júrgeni belgili.

Ǵylymı ádebietterde «model» terminine mynandaı anyqtama beriledi: «Model degenimiz – zertteý nysanynyn qasietterin boıyna saqtai alatyn jáne túpnusqanyń (nysannyń) ornyna júretin, tanymdyq protsesiniń qajettiginen týyndaityn materialdyq ne abstrakty nysan (obekt)» delingen.

Model ár ýaqytta óziniń túpnusqa túrindegi shyndyǵynan da artyq kúide, iaǵni «dáriptelgen» sıpatta qarastyrylady. Osynyn negizinde, qai ǵylym salasynyn bolsyn, formaldy modelderi matematikalyq júie dep qarastyrylady. Sondyqtan, basqasha aitqanda, formaldylyqtyń túsinigi – matematikalyq daldik nemese birizdilik deýge bolady. Bul qasietter til tabıǵatyna da tán qubylys.

Osymen qatar, lingvistikalyq model eksplonatorlyq qasietke de ie bolý kerek dep uıǵarylady, iaǵni onyn túsinikteme berý múmkindigi bolýy qajet. Atalǵan qasietke ie bolýy úshin, ol, eń aldymen, osyǵan deıingi tildik teorıa negizinde túsinigi kúńgirt ne túsiniksiz bolyp júrgen tildik qubylystardy birizdi túsinire alatyn, anyqtama bere alatyn múmkindigi bolýy kerek. Sol sııaqty, zertteý nysanynyn burynsońdy eskerilmei júrgen jańa múmkindikterine de ǵylymı boljam jasaı alatyn qabileti bolýy qajet dep paıymdalady.

«Lingvistikalyq modeldeýde» sóleý qyzmeti modeliniń pishinin eki túrde qarastyrady. Onyn birinshisi – semantikasyz nemese tek grammatikany ıgerýge ǵana «elikteýshi» taza sintaksistik model. Ekinshisi – maǵynaly sóilemderdi túsinire bilýmen qatar, olardy durys qura da bilý múmkindigine elikteitin – semantikalyq modelder.

Mundaı modelderdi qurý jazba ne sóleý mátinderin avtomatty túrde óndeýde asa mańyzdy. Máselen, «mashınalyq áydarma» júyeleriniń barlyq damyǵan túrlerinde «avtomattandyrylǵan sintaksistik taldaý» júrgizý sóilemniń semantikalyq túsinigin alý úshin jáne ekinshi tildik júiedegi sóilemder qurylymyn «áydarma grammatikasyna» áyystiry úshin asa qajet dep sanalady. Sol sııaqty, «aqparattyq izdeý» júiesinde de tolyq sintaksistik taldaý sóilem quramyndaǵy «esimdi sóz

tirkesteri» negizinde tanyлады. Al «jasandy intellekt» jası máselesindegi máindi taný júesine qatysty sintaksistik taldaý, ózinshe bir bólek semantika-sintaksistik toptamany quraıdy deýge bolady.

Qazirgi kezde, qai tildiń bolmasyn, oǵan tán sóilem qurylymynyń dál jáne formaldy berilisin bilý asa qajet bolýda. Ol úshin rettelgen syzyqlyq tizbek quraityn kesindiler jıyny – «qurastyryshylar júesin» nemese «qurastyryshylar modelin» qura bilý kerek. Atalǵan modelde sintaksistik birlik retinde sóz tulǵalar, sóz tirkester jáne olardıń qurylymdyq qatynastary qarastyryladı.

Jogarydaǵy taqyrypshalarda baıandalǵandaı, júe jıynyndaǵy qatynastar «graf» dep atalатыn syzba túrinde kórinis tabady da jáne onyń tóbeshigindegi eń kishi birlik retinde ne negiz sóz, ne sóz tulǵa, ne sóz tirkes alynady. Sóilemderdiń graflyq syzbasyn salýdyń aldynda sóilemdegi árbir sóz qoldanystar óz reti boıynsha nómirlenedi. Ári qaraı, syzbalar túrinde graf tóbeshigindegi qurastyryshy sóz qoldanystar maǵynalyq jaǵynan ishki sóz tirkesterge bólektelip, olar bir-birimen ishki jáne syrtqy táyeldilikterine qaraı, túzý syzyqlyq kesindiler arqyly ózara qosylady. Osyndaı syzba pishini ádebietterde «qurastyryshylar modeli» nemese «sintaksistik model» degen termindermen atalyp jú.

Sóilem qurastyryshylaryna taldaý júrgizýdiń ózindik qıynshylyǵyna qaramaı, «qurastyryshylar modelderi» sóilem qurylymyn grammatikalıyq jáne semantikalyq turǵyda da durys sıpattaıdy dep sanalady. Mundaı durystyq sıpat, kóbinde, maǵyna ajyratý kezinde, mysaly, qurastyryshy sóz tulǵalar – «omonimdes sózder» nemese sóilemder – «omonimdes sóilemder» bolǵan jaǵdaılarda anyǵyraq baıqalатыny dáleldenedi.

Sóilemder ishindegi sóz tulǵalar arasyndaǵy qabysý, janasý, qıysý, meńgerý sıpaqly táyeldilikter jıyny sol sóilemniń sintaksistik qurylymy jaly kóptegen málimetter bere alady. Al tájiribe júzindegi izdenisterde, mundaı táyeldilikterdiń jıyny graf pishinindegi syzba túrinde kórinis tabady.

Professor Qudaıbergen Jubanovtyń sóilem qurylymyna qatysty zertteýlerinde sóilem ishindegi sóz tulǵalar men sóz tirkester «graf» nemese «qurastyryshylar modeli» degen termindermen atalmasa da, sóilemge enetin sózderdiń árbireýin tiisti nómirlermen tańbalay jáne olardıń táyeldilikterin syzba túrinde kesindiler men tórtburyshtar arqyly berý molynan kezdesedi.

Ári qaraı osy sóilemdegi sózderdi túpnusqadaǵy balamalarymen salystyra otyra, olardıń maǵynalary men tulǵa ózgeristerin taldaıdy. Mine, mundaı áreketter qazirgi kezde arnayı ádis retinde sóilem sintaksisin modeldeýge qatysty zertteýlerde jii qoldanys taýyp jú.

Q. Jubanovtyń zertteýlerinde, ıaǵni «Sóilem músheleri», «Jetek sóz da jetekshi sóz», «Sóilem músheleriniń oryn-orны» degen taqyrypshalarda «О формах сочтения слов в казахском языке», «О построении речи на казахском языке» jáne «Етіуды к переводу трех стилей атты мақалаларында kórinis tapqan syzbalar úlgisi 12 túrli síret arqyly berilgen. Bul keltirilgen syzbalardy qoldanbaly lingvistika terminimen aıtsaq, belgili maǵynada, «Qazaq sóilemderiniń sintaksistik modelderiniń úlgileri» deýge de bolady.

Endi sóilem ishindegi táýeldilikterdiń kesindi syzba túrinde kórinis tabýyn Q.Jubanovtyń atalǵan kitabynndaǵy mynadaı paıymdaýlarynan baiqaýǵa bolady:

1) kitaptyń 156-betinde «Aıqyndaýyshty óziniń aıqyndap turǵan sózimen syzyq arqyly baılanystyryp kórsetsek mynadaı bolady» dep eki túrli syzbany usynady;

2) kitaptyń 160-betinde – «Bizder mektepke keldik» degen sóilemdi mysal retinde alyp, bylai paıymdaǵan: «... bul úsh sóz matastyryлмаған. Bizder degen men mektepke degen ekeýi jinalyp keldik degen bir sózge arqandalǵan. Munyń arqandalý retin syzyqpen kórsetsek mynadaı bolady» dep jáne «Endi qai sóz, qai sózdi jetektep turǵany da syzbamen tańbalasaq, mynadaı bolady» dep syzba túrinde usynady;

3) kitaptyń 162-betindegi «Sóilem músheleriniń oryn-orny» degen taqyrypshada bastaýysh, baıandaýysh, anyqtaýysh jáne tolyqtaýysh bolatyn sóilem músheleriniń oryndaryn kórsetý úshin M.Áyezov shyǵarmasynan alynǵan myna sóilemniń «Bul – mal kútken, malǵa yqylas damn beıildiń kórmesi» ár sózin nómirlep alyp, bylai deıdi: «Mundaǵy sózderdiń qalaısha qıyndasyp turǵany syzyqpen kórsetsek, mynadaı bolady» dep syzbaǵa silteme jasaıdy.

4) kitaptyń 482 betindegi «O postroeni rechı na kazahskom ıazyke» aty maqalasynda 16 sózqoldanystan turatyn sóilemdi qarastyryp, olardyń formaldy belgileri arqyly jáne bir sózge qatysty parallel tirkesterdiń oryn tártibiniń qatal saqtalmaı, tek logıkalyq ekpinge ǵana baǵynyshtylyǵy jaıly syzbany usynady. Bul syzbanyń sóilemniń sintaksistik modeliniń kórinisi ekendigine osy salanyń mamandary kúmán týǵyzbas degen oidamyz.

5) kelesi qarastyratynymyz ǵalym kitabynyń 531-betindegi kólemi jaǵynan shaǵyn (4 bet), al qundylyǵy jaǵynan «aýdarmanyń sintaksistik jáne semantikalyq modeli» ǵylymı baǵyty úshin asa mańyzdy «Etiýdy k perevodý treh stileı» aty (taqyryby shartty – red.) aty zertteý jumysy. Bul maqala QazSSR-nyń Ortalyq arhivinen alynyp, tuńǵysh dam Almatyda «Leksiko-semanticheskie voprosy perevoda» aty jınaqta 1987 jyly basylyp shyqqan bolatyn. Munyń qundylyǵy úsh túrli stil máttinderindegi (kórkem-ádebiet, ǵylymı jáne pýblitsistikalyq) sóilemderdi salystyra-salǵastyra qarastyrýynda. Ár stilge tán erekshelikterge qatysty sóilemder ishindegi sózderdiń bir-birimen baılanysyn 5 túrli syzbalar arqyly orys tilindegi sóilemderdi qazaq tiline aýdarýǵa qatysty ózindik semantika-sintaksistik model-úlgini usynýynda.

Ǵalym Qudaıbergen Jubanov atalǵan syzbalaryna silteme jasaý úshin mynadaı aıtylymdardy qoldanǵan: «syzyq arqyly baılanystyryp kórsetsek», «munyń arqandalý retin syzyqpen kórsetsek», «qai sóz, qai sózdi jetektep turǵany da syzbamen tańbalasaq», «sózderdiń qalaısha qıyndasyp turǵany syzyqpen kórsetsek»jáne t.b.

Tildi onyń formaldy pishini arqyly sıpattaý «almasý aqparatynyń» mazmundyq syrın ashýǵa tolyq múmkindik týǵyza bermeıtindikten zertteýge tiisti aqparattyń maǵynalyq, iaǵnı semantikalyq jaǵyn bólek qarastyrý qajettigi týyndaidy.

Joǵarydaǵy taqyrypshalarda sóz bolǵandaı, kóptegen zertteýshilerdiń tujyrymdaýynsha, sóilem maǵynasy asa kúrdeli jáne kópaspektili qurylym. Sondyqtan sintaksistik modeldeý barysynda ustanym etiletin tórt túrli ǵylymı baǵyttyń úsheýi «álem–oılaý–til» úshburyshty elementteriniń qatystylyǵyna qaraı, al

tórtinshisi – «til–dam» pragmatıkalyq qatynasyna negizdeledi. Ǵylymı ádebietterde bul baǵyttar: ontologotsentristik, kontseptotsentristik, sintaktikotsentristik jáne antropotsentristik baǵyt degen termindermen atalyp júr.

Mine, osyndaı kóptegen terminder arqyly atalyp júrgen «qoldanbaly til biliminiń» jańa baǵytyna qatysty máseleler Q.Jubanovtyń zertteýlerinde dál olai atalmaǵanymen, ózindik mazmunda molynan kórinis tapqan.

Joǵaryda qysqasha baıandalǵan máseleler qazaq tiliniń qoldanbaly salasynyń jańa baǵyty boıynsha júrgiziletin zertteýlerde óz jalǵasyn tabatyny málim.

Ádebiat

1. Jubanov Q. Q. Qazaq tili jónindegi zertteýler. – Almaty: «Ǵylym», 1999, – 581 b.
2. Jubanov A.Q. Qoldanbaly lingvistika: formaldy modelder: Oqú quraly. – 2 bas. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2007. – 280 b.

ПРОФЕССОР Е.Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ӨЛЕҢ ТҮРІНДЕГІ ӘДЕБИ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК НЕГІЗДЕРІ

ЖҰМАҒАЛИЕВА РИТА РАХМАНҚЫЗЫ

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің магистрі,
аға оқытушы
Omar_aly82@mail.ru*

Есет Құдайбергенұлы Жұбанов ғылымда шынайы ұлттық рухани әлемнің сарқылмас байлығы саналатын эпосты зерттеді, жай зерттеген жоқ, ғасырларды көктей өтіп жеткен жырлардың кестелі тілін, орамды ой-өрнегін зерделеді. Халық танымының қайнар бұлағынан нәр алған көне жәдігерлер, яғни эпостар тілі ұлтымыздың арман-мақсатынан, қуаныш-мұңынан, үміті мен аңсарынан мол хабар береді, басқаша айтқанда эпостық қаһарманның әр сөйлеген сөзінен сол дәуірдің тынысы, сол заманның сипаты, сол қоғамның ахуалы анық көрінеді. Эпос тілі – ең әдемі, ең көркем, ең айшықты тіл. Бұл туралы профессор Е.Қ.Жұбановтан артық айта алмасымыз белгілі: «Фольклор стилінің сөз жұмсау тәсілі үнемді болмайды. Әйтсе де ол күнделікті қарым-қатынас тілінен жоғары тұрған, өңделген, көркем тіл. Жазба тілдегі публицистика секілді ол да қалың көпшілікке арналған, аймақтық тілдердің ең сүбелі, ең шұрайлы лексикалық қорынна сұрыпталған, барша жұртқа тегіс түсінікті, диалект атаулыдан шоқтығы анағұрлым биік жаратылған тіл»[1,153]. Міне, осы айтпақшы халықтық шығармалардың қисыны қиысқан, логикасы шебер жымдасқан, айтар ойы өте анық, тұспалдаса тоқтайтын тұсы тез көрінетін көркемдік дүниесін ғылыми тұрғыдан әбден меңгерген ғалым Е.Қ.Жұбанов бір

кездерде өзі де өлең тудыруға, жыр жазуға ерекше құлшыныс танытқан. Қазақ музыка өнерінің майталманы, немере ағасы А.Қ.Жұбановтың арнайы тапсырмасымен оның бірнеше әндерінің сөзін жұрт жаттауға, ел тыңдауға әбден лайықты дәрежеде иінін қандыра, ой мен сезімді керемет үйлесімде, еш шашауын шығармай дүниеге әкелген. Әрине, Е.Қ.Жұбанов шабыты шалқыған, сезімі тасыған ақын емес, бірақ өлең деген өнердің қадір-қасиетін жақсы таныған, теориясын жетік меңгерген ғалым еді. Басқасын былай қойғанда, болашақ лингвист, эпостанушы ғалым 1954 жылы «Ленин туы» газетінде қазақтың ұлы ақыны Абайдың лирикасына қатысты өз ой-тұжырымдарын жариялаған [2,49].

Поэзия туралы академик З.Ахметов: «Поэзия – сөз өнері, көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Оның үстіне поэзияның аса маңызды әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол айналамыздағы дүниені, өмірді танып білудің күшті құралы, біздің қоғамдық ой-санамыздың, көркемдік-эстетикалық сезіміміздің үлкен өнімді саласы» /3.19/ дейді. Профессор Е.Қ.Жұбановтың әні бар өлеңдерінің негізгі тақырыбы отан, туған жер, кір жуып, кіндік кескен мекенді дәріптеуге бағытталған. Сондай-ақ жастық, достық, махаббат тақырыбы да назардан тыс қалмаған.

Ақындық өнер – киелі де қасиетті, құдіретті де қымбат қазыналарымыздың қатарына жатады. Е.Жұбановтың әні бар өлеңдерінің тілі өте көркем, шұрайлы. Мәселен, жеті-сегіз буынды жыр өлшемімен жазылған «Жайна, жайна, өмірім» атты туындысын алып қарасақ, автор бұл ретте өзі көрген, көңілі сеніп, жүрекке берік ұялаған жайларды тереңнен толғап, ден қоя жырлайды:

«Жайна, жайна, өмірім,
Судай тасты көңілім,
Сөз маржанын төгейін,
Жырдан жұпар себейін,

Гүл жамылған өңірім!» [4.125] деп басталатын бұл шығарма өзінің шынайлығымен, өмірдің нұрлы да жарқын сипатын танытуға бағытталғандығымен бірден көңіл аудартады. Ақынның көңілі судай таза, сондай-ақ тірліктің тек шат-шадыман шақтарын көруге ынтығулы екендігі «судай тасты» теңеуімен орынды бедерленген. Шалқыған жүрек теңіздің түбіндегі аппақ маржандай асыл сөзді ғана көңілге медет тұтады, ал тыңдаушысына сол ақ маржаннан тізілген жырды жұпар етіп шашады. Поэзиядағы мөлдірлік, тазалық деп осындай тармақтарды айтамыз. Сонымен, ақынның өмірге құштарлығын арттырған нендей жайт болды екен деген сұраққа осы өлеңнің келесі жолдары жауап беретіндей:

«А! Қарағайлы теректі,
Жасыл жапырақ желекті,
Ұлан байтақ елімді,
Дария, теңіз көлімді,
Өндірісті, кенімді,

Сарыарқамды – жерімді,
Ертіс, Есіл, Електі,

Жыр етуім керек-ті» [4.125]. Бұл өлең тармақтары өмір өрнектерімен бірге туған жерге деген ерен сүйіспеншілік арқылы да адам әлемін аялау мен бағалаудың мол мүмкіндіктері бар екендігін барынша танытқандай. Атамекенге деген перзенттік махаббат, туған елге адалдық, құрмет ақиық ақындар туындыларынан еш кем емес дәрежеде кемел де келісті көрініс тапқан.

Профессор Е.Жұбанов өлеңдеріне тән қасиет, мүмкін әні жазылатын болғандықтан шығар, қалай десек те, оның жырлары өмірді сүйюге, бақытты сезінуге, қуаныштан қайрат алуға шақырады, әрине, бұл дүниелерді өмірге әкелген сәтте автордың өзі де небары жиырма бес жастағы арман қуған жігіт екенін де ескеріп қоюмыз дұрыс болар. Сондықтан сол шақта туған жырларында ертеңгі күннің еселі мақсатына қол созу ғана суреттелген:

«Әніміз айлы кеште аспанға өрлеп,
Келеді келер күнге құлаш сермеп.
Жалынды жас жүректі шаттық билеп,

Сусайды ән мен күйді шырқай бер деп» [4,98]. Асылы, алдымен, Е.Қ.Жұбанов өлең жолдарында ақынның өмірге деген құштарлығы, өнерге деген шынайы ілтипаты айқын аңғарылады. Сондай-ақ ақын қолтаңбасына шындық өмірдің өрнектері, еңбек ырғақтары, адам әлемінің сырлы иірімдері оңды сипаттарымен, ұнамды қырларымен көрініс береді:

«Қайыспас бұл заманның біз иесі,
Қауласын еліміздің несібесі.
Жойқын күш, жастық жігер біздің бойда,

Гулесін, думандасын ауыл кеші» [4,98]. Байқап қарасақ, автордың өлең өрімдері, ондағы өмірден өрбіген шындық сырлары көңілді тербеп, жүректе қорытылған қалпында суреттеледі.

Академик З.Қабдолов: «Лириканы тақырыбына қарай топтап талдау оны жазған ақынның творчестволық бітімін пайымдау үшін айрықша мәні бар нәрсе: әр түрінен ақынның бір қырын тануға болады» [5,326] дейді. Е.Қ.Жұбанов өлеңдерінің ендігі бір тақырыбы – махаббат. Поэзия мен махаббат – бір-бірінен айрылмайтын егіз ұғым. Сондықтан, әр елдің әдебиетінде, әсіресе, поэзиясында ұшырасатын, мәңгілік тақырып – махаббат. Бірақ, әр халықтың жан-дүниесінің құрылымына, әрбір ақынның ой-түйсігіне қарай, махаббатты әркім өзінше жырлайды. Е.Қ.Жұбановтың бұл тақырыпта бірнеше өлеңі бар: «Әугигай», «Ақ шолпан», «Қайдасын». Бұл өлеңдердің басқа махаббат тақырыбындағы жырлардан ерекшелігі халықтық әуендердің, халықтық жырлардың мақамымен, стилімен жазылуы. Мәселен, ертерек замандарда жігіттер сүйген қызын, ғашық құрбысын сағынғанда, көптен хабар алыспай, жүздеспей, көңіл шуағын бұлт басқанда «Әугигайға» салатын болған. Демек, «әугигай» ғашық жүректің сүйгенін іздеген айрықша әуені десек те болады. Эпос тілін зерттеу арқылы халық көңіл-күйінің сан-алуан иірімін игерген

Е.Жұбановтың бұл тұрғыдағы терең танымы «Әуигайдай» әдемі лирикалық туындының өмірге келуіне түрткі болды:

«Ән саламын Әуигай даусым кернеп,
Көп қараймын сүйген жар келді ме деп, келді ме деп, Әуигай.
Келмесе де жан-жарым біздің жаққа,
Орамалын белгіге берді ме де, берді ме деп, Әуигай» [4,93].

Ақын бұл тармақтарда өз сүйіктісінің адалдағын, кіршіксіздігін мақтаныш ететін секілді. Солт арқылы жырына демеу, жүрегіне сенім, көңіліне демеу орнататындай көрінеді. «Орамалын белгіге берді ме деп» деуі жүрек серігінің көзіне көрінбесе де, көңілінің төрінде тұра беруін тілейтіндей.

«Ғашық жарым,
Ынтызарым,
Көрінсеңші көзіме!
Жолың тосқан
Әнге қосқан,

Құлақ салшы сөзіме!» [4,93] деген жолдарда ақын адам өмірінің негізі – махаббатты ұлы күш ретінде көрсетеді және өз жүрегінен шыққан сезімін дариядай шалқытып, арнасынан тасытып отырады. Кеудесінде жаны бар адамның махаббатқа тағзым етсе, табына білу керектігін әсем пафоспен аңғартқан. «Ғашық жарымға» қаратыла айтылған тұтас мәтінде махаббат мәңгілігі, ондағы жасампаздық пен ізгілік нұры, мейірім-шуағы өлең-жыр өзегі ретінде арналы ағыс алған.

Есет Жұбановтың өлеңдері романсқа негізделіп жазылғандығын жоғарыда атап өттік. Жалпы романс дегеннің өзі «...сөз кестесі әуезді әнге салуға мейлінше икемді шығады, сөйлемдердің құрылыс-жүйесі қарапайым әрі ықшамды келеді, әр тармақтың ішіндегі сөйлемнің өзіндік тиянақты оймағынасы болып, бір ойды аяқтап тұратын» [6,444] лирикалық өлең десек, Есет «Қайдасың» жыры тақырыбы айтып тұрғандай сүйген жүректің өз қалауын іздеп бұлқынуынан туған туындылардың қатарынан:

«Қайдасың аялаған асыл затым,
Мәңгілік жатталыпты жүректе атың.
Салдың да жанға жара, болдың ғайып,

Тұтанды жанарыңнан махаббатым» [4,42]. Дәстүрлі поэзиядағы қол жетпес асыл сезім, көзбен көріп, ішпен білетін ғаламат күй, толастамайтын сағыныш, мәңгілік күту сарындары бұл туындыдан керемет үйлесімді көрініс тапқан. «Қайдасың» жан жарын жар сала іздеген жасанды сезімнен емес, ішті күйдірген ғашықтық дертіне ем іздеп, сабылған жүректің қылы шерткен күйден туған шығарма деп тануымыз қажет:

«Айнымас ғашығыңмын уәдеден,
Өзгеріп күдерімді үзем демен.

Өшпейтін жанған жалын жанды билеп,
Өзекті өртей түсер, күйіп денем» [4,42]. Бұл тармақтардың өн-бойы жанды елжіретіп, сананы сан ойға жетелейтін сезім атаулының ең биігі – махаббатты дәріптейді. Ғашық жанның кім екендігі, қайда екендігі, қандай

екендігі айтылмайды, тек бұлқынған бұла сезім ғана суреттеледі. Ал «Ақ Шолпан» жырында сүйген жанның портреті халықтық туындылардағы «мандайы күнге тимеген, желге шашын үрмеген» арулардың бейнесіндей төгілген:

«Қиылған қас, қара көз, жазық маңдай, Ақ Шолпан!

Бір өзіңе сұлулық біткен жандай, сүйген сәулем, Ақ Шолпан!

Ақ жүзінді айнадай көрген жігіт, Ақ Шолпан!

Кетпес, сірә, көркіңе бір таңқалмай, сүйген сәулем, Ақ Шолпан!» [4,69].

Баян сұлу мен Қыз Жібектің, Құртқа мен Гүлбаршынның, Ақжүніс пен Назым қыздың қаһармандық эпостардағы мәңгілік бейнесін авторлық поэзияда Ақ Шолпан алмастырған. Бұған дейін «ғашық жарым», «асыл затым» болып келген нәзік жан бұл шығармада «сүйген сәулем» дәрежесіне көтерілген, жүректің көзі ғана нәр алатын «сүйген сәуле». «Сәулемнің» қазақ поэзиясында мағынасы зор, атқаратын жүгі орасан, ұлттық философия танымы тұрғысынан қарағанда махаббат катеогриясының өлмейтін, өшпейтін белгісіндей қасиетке ие десек те болады. Сондай-ақ «Ақ Шолпан» өлеңіндегі тағы бір әдемі оралым «сүйген қалқам»:

«Әсем нұрың айдай,

Білші біздің жайды-ай,

Сүйген қалқам,

Сен – Ақ Шолпан!» [4,69]. Халық әдебиетіндегі сүйген жарды

дәріптеудің ең әсерлі өрнегі «сүйген қалқам», «жан қалқам», «жарығым», «қарағым», т.б. түрінде келеді.

Есет Жұбанов өлеңдерінде нақты дүниетанымды байқататын метафоралар жүйесі мол. Мәселен: «Жауға – үрей, досқа қамал», «Ән мен күйдің бұлағы», «Түн ұрысы – көп жұлдыз» секілді ауыстырулар автордың өмірге көзқарасын байқатады.

Е.Жұбанов «алтын күн», «нұры көз», «ну орман», «жалынды жас», «жойқын күш», «ақ мамық», т.б. дәстүрлі эпитеттермен бірге «шешек жарған елім гүл», «балғын дене, сом білек», «ақ мамық мамырлаған бұлттан сүйіп», «күн сүйеді төсіңді», «жасарып жасыл өлең жайнай т.сер», «ақ шарбы бұлт селдіреп» секілді тыңнан оралым тауып, жарастыра қолдана білген.

Теңеуге ақын-жазушылар айтатын ойын ажарлау, әрлеу үшін баратыны белгілі. Көбіне теңеулерді ақын өзінің ойын бейнелей, айшықтай түсу үшін алады да, тура мәнінде пайдаланылады.

Е.Жұбановтың ән өлеңдерінде көркемдегіш құралдардың ішінде теңеу сөздер ерекше мол: «Су шайқалмас жорғадай», «Бәйшешектей ырғалып», «Біздің көңіл балқыған май секілді», «Судай тасты көңілім», «Әсем нұрың айдай», «Екі тілек армандай бірге шығып», «Шайқаған балапандай түлектерін», «Шамшырақтай жанады», т.б.

Көркемдік табиғаты лирикалық романс болып келетін Е.Жұбанов өлеңдері өмірдің өзіндей өрісті де өрнекті, шебер де шешен, шыншыл сипаттарымен ден қойғызады. Ақынның лирикалық қолтаңбасынан атамекен, өз замандастарының бейнесі кең тыныс, терең толғам, алуан салыстырулар

арқылы сенімді суреттеледі. Сондықтан бұл өлеңдер фольклортанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы Есет Құдайбергеноұлы Жұбанов мұрасының көркемдік бітімін айқындайтын құнды туындылар ретінде қала беретініне сеніміміз мол.

Әдебиеттер:

1. Жұбанов Е.Қ. Толғауы тоқсан қызыл тіл... – Ақтөбе, 2010. – 316 б.
2. Мырзахметов М. Абайтану (Библиографиялық көрсеткіш). – Алматы, 1988. – 240 б.
3. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана, 2002. -408 бет
4. Жұбанов А. Әндер, романстар, хорлар. – Алматы, 1957. -112 б.
5. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы, 1976. -373 б.
6. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2005. -576 б.

Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Г.К.ТӘҢІРБЕРГЕНОВА

филология магистрі, аға оқытушы

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан. gulkatan@mail.ru*

Қ.Жұбановтың оқыту әдістемесіне қатысты еңбектері, ой-пікірлері қазіргі таңда да өз құндылығын жойған жоқ. Ғалым мұрасын оқи отырып, бүгінгі білім беру саласындағы кейбір жаңа деген идеялардың әлдеқашан айтылып, жазылып кеткендігін көреміз. Оқу мен оқытудағы мақсат, оқулық жазудың жайы, оқыту мен оқудағы жаңа әдіс-тәсілдер, рефлексия, сын тұрғысынан ойлау және т.т. мәселелердің барлығын кездестіруімізге болады.

Әдіскер-ғалымның тілді оқытумен байланысты жазылған зерттеулері жалпы білім беруді дамыту жолдары мен жетілдіру бағыттарында қашанда өзекті деп есептейміз. Оның аталған саладағы тынымсыз еңбегінің нәтижесін танып, зерттеп, қолданысқа енгізу өз кезегін күттірмеуі тиіс. Алайда біз өзімізді танудан гөрі, өзгені ұлықтауға көбірек ден қойып кеткендейміз. Бүгінде пәнді оқытудың әдіс-тәсілдері өзгергенімен, мектеп жасындағы балаға ол пәнді оқытудағы негізгі мақсат сол қалпы. Мәселен, әдебиетті өміртану, адамтану құралы ретінде оқыту қажеттігін ғалымдарымыз айтып кетті. Оқу мен оқыту, әдіс-тәсілдер, сағат саны, сабақ жоспары өзгертілді. Оқулықтар қайта басылды. Бірақ балаға беретін басты білім, әсіресе әдебиет бойынша білім алғашқы

қоғамтану пәнінің құрамында қалай болды, сол қалпында қалды десек болады.

Орта мектепте оқылатын әрбір пәннің өз мақсаты бар. Бірақ сол мақсат қаншалықты орындалуда? Гуманитарлық және жаратылыстану бағытындағы бірнеше пәнді оқушылар игергенімен, ең бастысы оны шынайы өмірде қаншалықты қолданып жүр? Арифметиканы мектеп табалдырығын аттаған күннен бастап оқысақ та, жылдам есептеу, қосу, көбейту деген сияқты қарапайым механизмдерді күнделікті өмірде қолдана білеміз бе? Сол сияқты, қазақ тілінде он бір жыл оқып келіп, сауатты жазу, ойын көркемдіп жеткізу тәсілдерін қаншалықты меңгердік немесе меңгерттік? Балаға эстетикалық тәрбие беретін музыка, көркем еңбек пәндерінен өзіміздің ұлттық қол өнер, ән-күй, билерімізден қаншалықты сауаттымыз? Болмаса, әдебиеттегі көркем туындыны шынайы қоғаммен байланыстырып, өзегін танытып, нәрін, сөлін бере алып жатырмыз ба? Бір ауыздан атқаруда дейміз. Себебі, жаңартылған білім мазмұнына көштік. Процесс бар, бірақ оны жүзеге асыратын мұғалімнің болмысы, ойлауы өзгерді ме? Осы тұста әдіскер-педагогтың келесідей сөзімен ой түйіндеп өтсек: «Қандай болмасын ғылым, ең алдымен, адамзатқа пайдалы ілім болу керек. Адамзатқа қажет ілім тіл арқылы беріледі, сондықтан тілді оқытуға ерекше көңіл бөліну керек. Тіл құбылыстарын жалаң түр жағын ғана зерттеумен біліп болмайды... Әр нәрсенің, әр құбылыстың да әлденеше қыры, сыры, сипаты болмақ. Дұрыс білім – сол қыры, сыры, сипатының бәрін болмағанмен, барлығын түгел қамтып болмайды, ұшы-қиыры көп, көбін, негізділерін көрсетіп бере алумен ғана табылмақ», – дейді [1,272-б].

Қ.Жұбановтың пікірін оқысақ, қазіргі орта білім беру жүйесіндегі тіл мен әдебиетті оқыту жайы мүлдем сын көтермейді. Тілді меңгерту арқылы дүниенің сырын игереріміз анық болса, теория мен практика ұштаспай қалуда. Ең алдымен айтылар уәж, орта мектептегі қазақ әдебиеті пәніне берілген сағаттардың қысқаруы. Сағат саны екі еселеп қысқарған соң, әрине оқулықтағы материалдар көлемі де азаяды. Қазақ халқы ежелден сөздің қадірін жоғары қойып, сөзді құдірет деп таныды. Сөз арқылы ұрпағын тәрбиелеп, кейінгі болашағына сөзін аманаттап кетті. «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деп айтқан А.Байтұрсыновтан артық пікірді айтар бізде дәлел жоқ. Мектеп табалдырығын аттағалы отырған, яғни балабақша жасындағы балаларға қарасаңыз олардың тәрбиесімен, танымымен қолындағы смартфондар айналысып жатыр. Тілін шығаратын ұялы телефон, ұйықтататын ұялы телефон, ойнататын да сол телефон. Қоғамдағы ең қорқынышты нәрсе «анамның тілі» деген ұғым жойылып бара жатқандай. Телефон арқылы тілі шыққан бала, әрине олардың қазақшасы аз, сөздік қоры өз деңгейінде қалыптаспай-ақ мектепке келеді. Ал олардың тілдік қорын дамытып, білім кеңістігін қалыптастыратын негізгі пән қазақ әдебиетінің сағат көлемі жоғарыдағыдай.

Ғалымның оқу-ағарту саласындағы өзекті мәселенің бірі мұғалімнің кәсібилігі туралы пікірін «Жанғазыға хатында» да анық көрінеді. Сабактың сәтті немесе сәтсіз өтуі мұғалім қолданған әдіс-тәсілдерге де байланысты екенін Қ.Жұбанов жақсы түсінген. Ж.Жолаевқа жазған хатында: «Онай болу

мен қиын болу кітаптан болмай, мұғалімнен де болып қалады», – деп, бұл пікірін әрі қарай тереңдете түседі. Оқыту кілті – шеберлікте деген байлам жасайды. Ол: «Неден бастадың? Неден үлгі алдың? Қалай аяқтадың? Қалай жаттықтырдың?» деген сұрақтар қоя отырып, мұғалім қолданған әдістерге үлкен мән береді. Ұстаздың сабақ барысында кездестірген қиындықтарын соған сәйкес анықтамақ болады. Егер ұстаздың сабақ түсіндірудегі әдістері дұрыс болса, онда олқылықты оқулықтан іздеу керек дейді [2,146-б]. Мұндағы «Неден бастадың? Неден үлгі алдың? Қалай аяқтадың? Қалай жаттықтырдың?» деген сауалдар мұғалімнің өз сабағына жасаған рефлексиялық есеппен өлшеніп жүр қазірде. Қарап отырсақ, біздің жаналық деп қолданып жүрген әдістеріміздің барлығын бір ғасыр бұрын Қ.Жұбанов өз зерттеулерінде жігін ашып, атап өткен. Оған қоса, оны қолданудың тәсілі мен тиімділігіне де тоқталады. Сабақ барысындағы қиындықтарды реттеу алдымен пән мұғаліміне тікелей қатысты. Ал оны шешудің жолын іздестіру – шығармашыл ұстаздарға міндет. Бұдан басқа, жиі айтылатын, талқыланатын, тіпті қоғамда даулы мәселеге айналып жүрген – оқулық жайы. Оқулық мазмұны жаңарды, алайда оның «берер нәтижесі қандай болмақ?» деген сауал мұғалімдермен қоса, ата-аналарды да ойландырып, толғандырып-ақ жүр. Оның нәтижесі уақыт еншісінде. Дегенмен, осы тұста ғалымның келесі бір пікіріне тоқсатылып өтсек: «Оқулық жүрдім-бардымның жұмысы емес, өте жауапты жұмыс. Қазіргі ғылымымыздың түп қазығы сол оқулық болу керек. Оның ғылыми негіздерін жастар жақсы білу үшін тіліміздің қалыптасқан заңдылықтарын айқындап алуға тиіспіз. Орыс оқулықтарынан, одан-бұдан көшірілген ережелер жастардың білім жұмырына жұқ болмайды» [1,16-б].

Құдайберген Қуанұлы еңбектерінде кездесетін тағы бір өзекті мәселе – пән мұғалімдеріне оқу-әдістемелік тұрғыдан көмек көрсету. Мектеп мұғалімдеріне көмек көрсетуді екі түрлі жолмен жүзеге асыру қажет, бірі – тікелей мектепке келіп көмектесу, екіншісі – хат-хабар арқылы көмектесу немесе аулақтан оқыту [1, 275-б]. Бұл қазіргі қашықтан білім беру технологиясымен сабақтас. Осы орайда, өзіміздің оқу орнымызда жолға қойылған кафедра филиалдарының жұмыстарын, соның негізінде ұйымдастырылатын шаралардың барлығын ерекшелеп атап өтуімізге болады.

Әрине мұғалім үнемі жаңарып, жасарып отыратын, бала деген жаратылыстың үлкен сыйына сабақ үйретіп, тәлім-тәрбиеге баулыса, оның білімі мен тәжірибесі де оқушының талабына сай болғаны дұрыс. Ол үздіксіз білім алу, көп сатылы білім беру жүйесімен тікелей сабақтас. Жалпы оқу, оқыту деген процесс мектеп оқушылары үшін мектепке барып, келу міндеті ғана емес, ол өмірге құлшынысын арттыратын, қызықтыратын, бос кеңістігін толтыратын, алдағы саналы тіршілігінің басты баспалдағына айналуы тиіс. Бұл туралы да педагог-ғалыммен замандас, пікірлес алаш зиялылары айтып кетті, жазып кетті. Қазақ қоғамы ендігі күнде шегі бар табиғи ресурстарды сатумен емес, хакім Абайша айтсақ, «ақыл сатумен» айналысатын кезге жетті. Болашақ ақыл-ойының жемісімен, жетістігімен байлыққа, билікке қол жеткізетін халықтардың қолында. Интелекті жағынан өз ұлтымызды кенде дей алмаймыз. Оған сан

ғасырлық рухани мұрамыз дәлел. Қазіргі баланы таңқалдыру, тамсандыру қиын. Қай заманда да болмасын бұл тіркесті педагогтардың барлығы қоланды. Бірақ кей-кейде сабаққа ынтасы жоқ, он бір жыл партада еріксіз «жұмыссыз отырған» жас ұрапақтың ертеңгі күні керуette жатып, дайын асқа тік қасық болатын жалқау, салғырт, кәсібін сүймейтін, кәсібіне жауапкершіліксіз қарайтын маман, жаны ашымастың басы ауырмас кебіндегі отағасы болып шыға ма деген алаңдаушылық та бар. Бала бойындағы табиғи еріншектікпен Абай дана айтқандай, жас күнінде күресіп, алдарқатып, қажет болса сәл қатаң қабақпен оқуға, білуге деген ынтасын ашпасақ, зор қауіптің бір ұшы шыққалы тұр деп ойлаймыз.

Мұғалім мектептің ғана емес, оның берген тәлімі – ертеңгі елдің келбеті. Сондықтан да, Қ.Жұбанов сынды әдіскер-ғалымдардың бірнеше заман бұрын айтып, енгізуге тырысқан жаңалықтарын бүгінгі таңда егжей-тегжейлі зерделеп, қолданысқа енгізуге әбден болады. Жалпы ғалымның оқытудағы әдіс-тәсілдерінің ішінде ерекше тоқталатыны – деңгейлік тапсырмалар арқылы дамыта оқыту әдісі. Деңгейлік тапсырмалар баланың ой-өрісінің өз жасына сәйкес қалыпты дамуына ықпал ете отырып, баланы оқудан жалықтырып алмауға әсері мол. Оған қоса, сабақтың ғылымилығына тереңнен үңілуді де ғалым басты назарда болса деп көрсетеді. Ғылымилығы басым сабақта үлгерімі жақсы оқушы зерікпейді, біле түссем екен деп алға ұмытылады. Ал орташа оқитындар өзгелерден көшірмейді. Өзгенің еңбегін пайдалануға машықтанбайды дейді. Әрине оның қай-қай әдістемесі де мықты. Шашауы жоқ тегіс дүние. Мұның барлығын жүзеге асыру үшін мұғалімнен көп нәрсе талап етіледі. Еңбекқорлық, баланы жақсы көру, жауапкершілік, кәсібилік, табандылық, ілім-білімге құштарлық, жан-жақтылық, ізденімпаздық. Дәл осылай сапалық қасиеттерді үйіп-төге беруге болады. Бір сөзбен айтқанда, ертеңіне алаңдайтын ел, мұғалімдікті басты мамандықтардың қатарына қояры сөзсіз. Алайда, бар жақсыны мемлекет қана жасауы тиіс, қалғанымыз қарап отыруымыз керек деген қасаң ойдан да аулақ болған жөн. Кей-кейде қоғамда құр орындаушылардың көбейіп бара жатқаны, шығармашыл тұлғалардың сиректігі де ойлантарлық жай. Бізге дейінгі ұрпақ, кеңес заманында қатаң стереотиппен өмір сүрді. Артық ой, пікір айтуға болмайды. Біреуіміз айтамыз, қалғанымысыз үнсіз жасаймыз деген көзге көрінбейтін идеяның ызғары әлі де әсерін тигізуде. Бұл жерде мен өз кәсібімізге қатыстыны ғана айтып отырмын. Сондықтан, мұғалімнің беделі, мектептің қоғамдағы орны дегенді педагогтар өздері қолға алуы тиіс. Әркім өзінің жан жарасы қайда екенін білетіні бар ғой. Сол себепті де, қазіргі бала жаңашыл, сыни тұрғыда ойлайтын, пікірін ашық айта алатын, оны қорғай білетін, ойымен қиялдап, қолымен жасап, өзіне де, елге де пайда әкелуі тиіс. Хакім Абайдың сөзімен түйіндесек: «Өзің үшін еңбек етсең, өз басы үшін оттаған хайуанның бірі боласың; Адам баласының қарызы үшін еңбек етсең, Алланың сүйген құлы боласың».

Біз өмір сүріп отырған бүгінгі күнде әрбір қазақстандық жас жоғары білім алу мүмкіндігінен шеттетілмеуі тиіс. Ол ақылы ма, әлде мемлекеттік тапсырыс негізінде білім ала ма, бастысы саналы ғұмырында өзіне қажетті тереңдік пен

жан-жақтылықты, бейімділік пен жаңашылдықты ұғынса. Оған қоса, бір мамандықты таңдап, зейнет жасына дейін жаны қаласа да, қаламаса да дипломды «кәдеге асыру» деген жаңсақтықтан жастарымыз қателеспесе. Жаны қаламаған кәсіптен өзі рухани ләззат алмайтыны және қоғам одан еш пайда көрмейтіндігін сезінсе. Оқытушы ретінде, өз студенттеріме: «мұғалімдікті жаныңыз қаламаса, өзіңізді рухани дерттен құтқарыңыз. Жаны ауру мұғалім, сырқат оқушы тәрбиелейді» дегенді жиі айтамын. Сол себепті, алдымен мектеп жасындағы балаларымыздың «Кім боламын?» деген арман қанатын өсіріп, қомдап, дем берсек. Арманшыл, қиялшыл бала болашақ қоғамның негізін қаламақ. Үлкен мақсаттар мен ғылыми жеңістер, жетістіктер осы «арман қанатынан» бастау алады. Қазақ қашаннан баласын сөзбен, сөздің құдіретімен, киесімен тәрбиеледі. Ауыз әдебиетінен бастау алатын ұлы мұратқа жетелейтін туындыларды біз мектеп жасындағы балаларға қандай деңгейде оқыта алып жатырмыз? Және де оны қалай оқытпақпыз? Бұдан басқа сауалдардың жауабын ғалым Қ.Жұбановтың әдістемелік еңбектерінен табарымыз сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құдайберген Жұбанов / Жалпы редакциясын басқарған М.Малбақов. –Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2013. – 448 б.
2. Жұбанов Қ.Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.

Қ.ЖҰБАНОВ – ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ НЕГІЗІН САЛУШЫЛАРДЫҢ БІРІ

МАЖИТОВА ЛЯЗЗАТ КАБДИРОВНА

аға оқытушы

ГИЛАЖЕВА ЭЛЬМИРА ИСЛЯМГАЛИЕВНА

гуманитарлық ғылымдарының магистрі, оқытушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау, Қазақстан

Иmira8381@mail.ru

Ғұлама ғалым Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың шығармашылық жолының басталуы қазақ даласындағы ірі тарихи оқиғалармен тұспа-тұс келді. XX ғасырдың басында қазақ жерінде ерекше қоғамдық-саяси ахуал қалыптасты. Бұл кезеңдердегі тарихи оқиғаларды санамаласақ, олардың

шоғыры мол болғандығын аңғарамыз. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1917 жылғы Ақпан буржуазиялық және Қазан төңкерістері, Алаш қозғалысы мен азамат соғысы айтарлықтай ықпалын тигізді. Осындай қат-қабат кезеңдерде алдыңғы қатарға публицистика шығатындығы түсінікті. Жұбанов Құдайберген Қуанұлы Орал облысы (Қазіргі Ақтөбе болысы) Темір уезі Темір Орқаш болысы Құсуақтам елді мекенінде (Темир-Уркачевская волость) орташа шаруа отбасында 1899 жылы өмірге келді.

Қ.Жұбановтың ғылыми публицистикасы жайында айтқанда, бұл туралы М.Әуезовтың пікірінен бастағанмыз дұрыс болар еді: «Оның журналистік, публицистік қабілеті, әдебиет, мәдениет қазыналарын терең білетіндігі, ғылымның көптеген салаларына байланысты өрісі кең білімі өзінің мамандығы болып кеткен тіл білімімен астасып, жігі білінбей ұштасып жататынды» [1.359]. Ғалым-публицист ғылыми ой-пікірлердің қалың көпшілік тарапынан да жылы қабылдануы қажеттігіне айырықша көңіл бөлді. Көшелі ой-танымдарды қажетсінетін ғылыми публицистиканың зәрулігіне өз заманында орыс сыншысы әрі публицисі Д.Писарев те назар аударып, халықпен білім мен идеяларды бөлісуге шақырған [2,56]. Қазіргі қалпында ғылыми публицистика адамзат ойының інжу-маржандарын қалың көпшіліктің арасында кеңінен таратуға қызмет етеді. Қ.Жұбановтың еңбектеріне ортақ сипат – ол қай шығармасын болса да бірнеше бөліктерге бөліп ұсынады. Ондағы мақсаты – оқырманның қабылдауына жеңіл тиюін есте ұстағаны болса керек. Еңбектің алғашқы бөлігі «Буын жүйесінің маңызы» деп аталады. Автордың пайымдаулары салмақты, байыпты көрінеді: «Қазақ тілінің табиғатын дұрыс түсіну үшін буын жүйесін жете білу керек. Буынды жақсы білмесең, емлені де ұға алмайсың, буынды білмейінше, сөз екпіні (ударение), сөз сазы (интонация) секілді сөйлем жүйесіне қатысты тіл құбылыстарының да сырына қана алмайсың, буынды аңғармасаң, «ажарлап сөйлеу», «әсерлеп оқу» сияқты сабақтарды да дұрыс алып бара алмайсың; буын жайына қанық болмасаң, өлең құрылысының негізімен дұрыс таныс бола алмайсың». Мұндағы ғылыми кең тынысты ойды былай қойғанда, публицистикалық парасатты сарынды айқын аңғаруға болады. Публицистің пайымдауынша, буын жүйесін білмей тұрып, ана тілі сабағын басқаруға болмайды. Буын жүйесі қай тілде де белгілі орын ұстағанымен, оның қазақ тіліндегі маңызы өзгеше, артықша екендігі алға тартылады. Тіл танушы ғалым ретінде қазақ тілінің өркендеу сатысын да айтады. Автордың ойынша, қазақ тілі «буыншыл кезеңнен дыбысшыл кезеңге ауысып болған болмаған дәуірде тұр». Терең пайымдауларға иек артқан Ә.Дербісалинше айтсақ: «Орта Азия халықтары мен Шығыс, Батыс елдерінің мәдениеті, әдебиет өнер тарихын терең білген ғұлама ғалым» Қ.Жұбанов қана бара алатындығы айқын [6.55].

Публицист еңбегінің құндылығы да осында. Автор қазақ тілінің бағдарламасында да, оқу құралында да буын жүйесіне жақсы орын берілгендігін айта келіп ана тілі сабағында да емле, грамматика тарауларын өткенде мұғалімнің балаларға буын жүйесін толық түсіндіріп өтуі керектігіне назар аударады. Әйтпесе ана тілі сабағынан нәтиже шыға қоймайтындығы

айтылады. Әлі күнге дейін зәрулігін жоймаған пікірлерді қалың көпшіліктің назарына ұсынады: «Қазақ тілінің буын құрылысын аңғару қиын емес. Бірақ, соның өзінде, сол оңай құрылған буын жүйесін оқытушыларымыз тегіс біледі дей алмаймыз... Сондықтан оқытушыларымыздың әрқайсысы өз бетімен бал ашуы, қайбірі қай кезде қателесуі ғажап емес», «Оқушылардың емле қателерін талдап қарағанда, қатенің көбісі осы буын жүйесін дұрыс ұға алмағаннан келгені байқалады», - деген пікірі бүгіндері де өзінің өзектілігімен ерекшеленеді. Мұндай қисынды пікірлерді бұл мәселені тереңнен білетін зерттеуші ғана айтса керек.

Публицист өз пайымдауларын бала үшін емес, мұғалім үшін жазып отырғандығына тоқталып, «Мұғалім өзі жақсы ұғынса, балаға ұғындырудың есебін таба жатар деп сенеміз... мұғалімнің міндеті- программадағы мөлшерден озбай, буын жайын қате ұқтырмай, дұрыс түсіндірсе, барды бақылата отырып, бірте-бірте жүйелі түрде әкеліп салу болу керек», – деп өз ойын түйіндейді. Ғылыми публицистикаға бет бұрған Қ.Жұбанов «Қазақ тілінің ғылыми курсы» жөнінде лекция оқығанда да бұл бағыттан айнымайды. «Политехникалық мектеп» журналында жарияланған «Қазақ тілі фонетикасының», «Бет ашарын» публицистикалық ой-толғам түрінде жазды. Қазақ тілін зерттеудің сол кездегі жағдайында: «Қазақ тілі осы уақытқа шейін жүйелі түрде тексеріліп, ғылым тезіне түспеген тіл», – деп дәл анықтама берді. Объективті тұрғыдан қарастырып, қазақ тілін зерттегендердің ешқайсысын да ұмыт қалдырмай атап өтеді. Отар елдің тілін тексерген миссионерлерді, күншығысшыл оқымыстыларды, қазақтың ескі оқығандарын, берідегі жастарды – бәрін де санамалайды. Публицистің топшылауынша, қазақ тілін зерттеу жұмысы ғылым жолына салынбаған, ғылым сатысына көтерілмеген, «курстаршылдықтан, домбалдап соғудан құтыла алмай келе жатыр». Ғылым көптің күшімен жасалатындығын дәлелді уәж келтіре отырып, білдіреді:

«Қазақ тілі ғылымын бір адам ғана жасай алмайды, бір мезгілде ғана ол жасалмайды. Бұл-көп күш, көп қол, көп уақыт керек қылады. Өйткені мұндағы жазылғандар бес жылдан бері қазақ тілін, осыған жақын тілдерді, жалпы тіл ғылымы жүйесін тексерген жұмыстардың жалпыаңғарап алынған популяр (жария) түрде тізілген ғана бір қорытындысы еді». Жоғардағы ойлардан Қ.Жұбановтың ғылыми публицистикасының қалың көпшілікті баурап алуының сырын ұққандай боламыз. Өйткені, Қ.Жұбановтың аталмыш еңбекті дайындағанда ұстанған басты принципі – өз сөзімен айтқанда оның «қалың мұғалімге түсінікті қылу үшін жеңілдетілген кескін алуы» керектігі. Біздің аталмыш ғылыми еңбектен публицистикалық пайымдауларды молынан кезіктіретіндігіміз де осыдан болса керек. «Қазақ тілінің фонетикасы» жөніндегі лекцияларда қалың көпшілікті баурап алатын тұстар жеткілікті ұшырасады. Жылау мен күлуді дыбысқа жатқызамыз ба, жоқ па деген мәселе төңірегінде Қ.Жұбанов мынадай тұжырым жасайды: «Меніңше, мынадай: жылау мен күлуді сол тілмен сөйлейтіндер болмай-ақ, мәселен, қазақтың жылағаны мен күлгені қазақ болмай-ақ, кім болса сол түсінуге болады. Жылап отырған не күліп отырған қазақ болса, мұны көріп, естіп тұрған, өзі қазақша

білмейтін орыс, неміс, қытай әлгі қазақтың жылап отырғандығын біле алады. Бірақ, қазақша білмейтін орыс, неміс, қытай қазақтың қазақшалап не сөйлеп тұрғанын ұға алмайды. Олай болса, жылау мен күлу – адам болған жердің бәріне түсінікті, ал тіл тек сол тілмен сөйлейтін қоғамға ғана түсінікті. Публицистің әрі жатық, әрі дәлелді келтірілген уәжіне келіспеуге шамаң қалмайды. Кезінде Мұхтар Әуезов: «Ғылым тілі – бұл уақытқа шейін қазақ оқығанының бір қалыпқа қойып, бір негізге құра алмай келе жатқан мәселенің бірі», – деп атап көрсеткен [12,10]. Ф.Мархабаевша зерделесек: «Ғылыми-танымдық әдебиеттің күллі прогреске озон тәрізді қажеттілік қылатынын білген семинарист қалайша кемеңгер болмақ емес» [13, 230]. Шынында да қазақ мәдениеті жер жүзіне бой көрсетіп, дүние майданына шыға алмай тұрған уақытта бұл мәселені бір жөнге салудың пайда, зияны жұрт көзіне деген жанашырлықпен: «... қазақ жұрты қазіргі уақытта күндегі саясаттың ыңғайымен жүріп отырып, түзу жолмен мәдениеттің буынын бекітуді ғана мақсат қылуына керек... қазақ оқуының бетіне қандай жаңалық жаңалық кіргіземіз десек те, әуелі кеңінен толғап, ойланбай іс қылудың артынан талай аурулы мәселе туып кетуін ұмытпау керек... Жұрттың рухы бірігуде тұрса, саясат ыңғайы жұрт рухының сол күйіне қарай бет алатын болса, оқу ісі, оның ішінде ғылым тілі ешуақытта алыстатып әкете алмайтынын біздің ұғуымыз керек», – деген М.Әуезов ойының бүгінгі күні де зәрулігі сезіледі [12, 12-14]. Мұның өзі Қ.Жұбанов пен М.Әуезов пікірінің үндестігін аңғартады.

Аталмыш еңбектегі публицист Қ.Жұбановтың құнды пікірі тілдің атқаратын қызметіне байланысты айтылған. Бұл жолы өзіндік ғылыми-әлеуметтік әлеуетпен былай деп жазады: «... тілдің атқаратын негізгі қызметі-адам мен адам арасында пікір қалыптастыру». Бұл пікірдің өзектілігі күні бүгін де айқын сезіліп отыр. Қазір де «пікір қалыптастыру» мәселесі өте өткір қойылады. Мұның уақыт өте келе маңызы өшпейтіндігін сол кездің өзінде ғалым-публицист тап басып таныған сияқты.

Қ.Жұбановтың тіл дыбыстарының табиғатын тану жөніндегі ой-толғамдары да көңіл аударуға тұрады. Әсіресе, тіл дыбыстарын танудағы «жабайы, аңқау көзқарас» жайындағы топшылауы тегеуінді шыққан: «Жабайы, аңғау көзқарас құбылыстарының көрініс қалпы (кажимость), шет пұшпақтарын ғана байқайды да олардың арасындағы байланым ішкі сырын, шын заңын аңғара алмайды». Жалпы тілтану ғылымының Европадағы атақты білімпазы болған неміс ғалымы Штейнтальдің «Адам баласының тіл құрылысындағы ең басты кейіпкерлерінің мінездемесі», якут тілінің атышулы, ірі білімпазы Бетлингтің «Якут тілі жайында» деген кітаптарындағы пікірлерге сілтеме жасауы және олардың пікірлерінің ұшқары тұстарын ашып көрсеткендігі Қ.Жұбановтың публицистикалық пайымдауларды ғылыми арнада өрбіткендігі болып табылады. Білікті ғалымға тән аңғарымпаздығы аталмыш еңбектен айқын байқалады: «Дыбыстың әлеуметтік, тілдік компоненттері тексерусіз қалғасын, дыбыс өзгерістері, дыбыс заңдары әлеуметтік жағдайлар мен жалпы салт-сана жүйесімен салмақталған соң, ескі тіл ғылымының фонетика аталған бөлімі тілдің дыбыстау жағын, дыбыстың анатомия, физиологиясын, дыбыстың

физика-акустика жағдайын тексеретін бір табиғат ғылымы болып қалды». Үнді-европа ғалымдарының тіл дыбыстарын атом деп, дыбысты өзгермейтін, табиғаттан берілген нәрсе ретінде, сингармонизмді түркі-монғол елдерінің «рухани жалқаулығы» деп есептейтін, академик Бетлингтің якут тілінің сингармонизмі орал-алтай елдерінің сөйлеу мүшелері өзгеше құрылғандығынан деп қарайтын өрескел қате түсініктерден тіл білімін аршып, арылтуы бастаған, қазақ тілі білімінде, түркологияда тың бағыттың бастауында тұрған ғалым Қ.Жұбанов екендігі анық. Оның ғылыми публицистикасының күші де осында. Жоғардағы ғылыми-публицистикалық еңбектерге жасалған талдаудан байқалғандай, Қ.Жұбановтың ғылыми публицистикасының басты ерекшелігі – ауқымды, кең көзқарас тұрғысынан жазылғандығында. Ғылыми публицистиканың қажетті шарттары ретінде оның нақты ғылыми деңгейге сәйкестігі, өзектілігі, ақпараттық-деректілік қуаты, фактілерге қойылатын қатаң талабы, талдау тереңдігі, тұжырымдардың әбден негізделгендігі, әдеби-көркемдік сапасы аталады. Біз талдаған қос еңбек қай жағынан алсақ та осы шарттарға толық жауап береді.

Терең білімділігі Қ.Жұбановтың қандай да болсын күрделі мәселелерге құлшына кірісуіне негіз болған. Бұл ретте академик И.И.Артоболевскийдің пікірі мынаған саяды: «Раскрывая суть процесса научного познания мира периодическая печать не может разговаривать с народом только языком цифр, формул, специфических терминов. О сложнейших проблемах она говорит обычными словами. Одако, научно-популярная статья, которой сейчас столь охотно предоставляет место редакции, требует от ее автора глубоких знаний» [7, 94].

Білімділік ғылыми дәлдікті қамтамасыз етеді. Бұған әдеби-көркемдік сапасы қосылғанда толыққанды ғылыми-публицистикалық туынды дүниеге келеді. Мұның жарқын мысалдарының бірі – Қ.Жұбановтың еңбектері. Өзі өмір сүрген кезеңде бағалы публицистикалық мұраларында саяси-әлеуметтік күрделі мәселелерді, адамзатқа ортақ, қат-қабат жайларды ғылыми-тарихи тұрғыдан пәрменді баяндаған. Шоқан Уәлиханов дәстүрінің жалғастырушысы ретінде көрінді.

Ғалымның «Қожа» сөзінің төркінін талдауы да тілдік-грамматикалық талдау шеңберінен шығып, әлеуметтік-философиялық танымға ұласуымен құнды. Ол Ахметтің нәсілдік тегі (сүйегі) туралы айта келіп былай дейді: «Ахметтің сүйегі – Қожа. «Қожа» парсы сөзі, араб тілі бойынша төре-сүйек деген мағынаға келеді... Ол кездерде «қожа» деген атақ қауымдар арасында беделді, мақтанышты лауазым болып келген сияқты. Қожа сүйекті адамдардың, әлеуметтік топтардың басқа бұқара халыққа қарағанда артықшылығы, бірқатар жасанды праволары да болғанға ұқсайды». Гуманист, ұстаз-тәлімгер, өнегелілік пен кішіпейілділіктің үлгісі Құдайберген Қуанұлы, жұртшылыққа Ахметтің қожа тегінен екенін түсіндіре отырып, хан бол, қожа бол, ақсүйек бол адамгершіліктен аттама, өйткені басқа қонған бақ та, отырған тақ та күндікшеме, білімділік деңгейі де салыстырмалы, ендеше «бармын деп таспа, кө білем деп өзінді өзгеден жоғары ұстама» деп ой тастайды. Хикмәттегі:

«Ахмет, сен «мен Қожамын – ақсүйекпін – деп лепірме, мақтанба, бұл дүние – тиянақсыз нәрсе, бүгінгі Қожа ертең құл. Істің соңы белгісіз. Сен «мен білімдімін» – деп мақтанба, мүмкін, сенің білдім деп жүргенің шын білік емес, ұсақ-түйек шірік нәрселердің жинағы шығар» – деген жолдары оқырман назарына ұсынады. Автор, бұл жолдарды бүкіл түрік дүниесі әулие санаған ғұлама Қожа Ахмет Ясауидың беделін түсіру үшін емес, керісінше, басқаларға, кейінгі ұрпаққа, бүгінгі басындағы күндікше бағы мен астындағы тағының арқасында кеуделеріне нан пісіп, өзім білділікке салынып жүргендер мен солардың көлеңкелеріндегілерге ескертпе ретінде келтіргендей. Өйткені, ол кісі ақсүйектер тегінен болатын. Бұндай адамдарда таныммен таразылау, гуманистік бағыт, адамгершілік бағдар, аристократиялық рух өте жоғары болатындығын, тек генетика ғылымы ғана емес, әлеуметтік өмір де, алдашан көрсетіп те, дәлелдеп те берген.

Аталмыш шығарманы оқи отырып, публицист Қ.Жұбановтың жалпы дін тарихына жетіктігін, оның ішінде ислам дінінде кездесетін айтулы тұлғалар туралы терең білетіндігі мен мұсылман қауымның бас кітабы – құраннан мол хабардарлығына мұсылман әлемінің әдет-ғұрып, салт-сана дәстүрлеріне де жетіктігіне тәнті боласың. Мәселен, бұл еңбектен Араб Сейіттерінің ежелден қолданып келе жатқан әдет-ғұрыптық салт бойынша, жай халықпен қыз алыспауы, үйленуші ұл мен қыздың несеп жөнінен тең болушылығы, кейінірек Өзірет әлі атына еліктеп, қазақ жерінде де туған балаларға Әли, Әлішер, Әлібек, Әлімқұл, Әлиасқар деп ат қою, балаға ат қоюдың жолын қожаларға беру, алғаш дін үйретушілердің де қожалар болғандығын білеміз.

Ойымызды қорыта айтқанда, халқымыздың әрісі мен берісін, диалектикалық тұрғыдан ұштастыра талдаған көрнекті профессор Қ.Жұбанов тіл болмысын қоғам болмысын, оның әдет-ғұрпымен, салт-санасымен қоса қалыптастыру арқылы қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістерін жалғастырған ірі тұлғалар мен іргелі дәстүрлер туралы этномәдениеттік таным жолын ұстанған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ауэзов М.О., Кенесбаев С.К. Основоположник казахской лингвистики// Худайберген Жубанов и казахское советское языкознание. А-Ата:Наука,1990, стр. 21-25.
2. Кенжебаев Б., Қожакеев Т. Қазақ совет баспасөзі тарихы. А., ҚазМУ962, 62
3. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы А., Санат, 1994, 448
4. Әуезов М. 20-том. шығар. жинағы А., Жазушы, 15 том, 1984, 328
5. Жақып Б. Қазақ публицистикасының қалыптасу, даму жолдары. Генезис, эволюция, поэтика А., Білім, 2004, 368
6. Кәкішев Т. Санадағы жаралар А., Қазақстан, 1992, 261
7. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті А., Білім, 2003, 224
8. Қазақстан шетел әдебиетінде\ кұр. К.Ермағамбетов А., Атамұра, 1994,

9. Әуезов М. Уақыт және әдебиет А., Қазмемкөркемәдеббас, 1961, 532
10. Здровега В. Слово тоже есть дело М., Мысль, 1979, 368
11. Кенжебаев б: XX ғасыр басындағы қазақ әдеб. А., Қазақстан, 1976, 268
12. Ыдырысов Т. Шеберлік бастауы А., 1984, 132
13. Стрельцов Б.В. Основы публицистики. Жанры. Минск, 1990
14. Колосов Г.В. Публицистика как творческий процесс М., 1977, 112

PROFESOR QUDAIBERGEN JUBANOV JÁNE LATYN

ZINOLLAEVA A.Q.

*Q.Jubanov atyndaǵy Aqtóbe óñirlik memlekettik ýniversiteti
«Qazaq filologiasy» mamandyǵynyń 1-kýrs magistranty
Aqtóbe qalasy
ayazhan.zinollaeva@mail.ru*

Qazaq til biliminiń orfografia jáne grafika salasy 1920 jyldardan bastap maqsatty túrde zertteline bastady. Osy salanyń damýyna sara jol salǵan, tyń oi, sarabdal pikirlerimen, qundy ǵylymı tujyrymdarymen iz qaldyrǵan A.Baitursynuly, Q.Jubanov, E.Omarov, H.Dosmuhameduly, Q.Kemeńgeruly, Q.Basymov, T.Shonanov, J.Aimaýytuly t.b. ǵalymdardyń sońyn ala, ádebi til normalary, orfografia, orfoepia, grafika jóninde zertteýler legin M.Balaqaev, I.Keńesbaev, R.Syzdyqova, Ǵ.Aıdarov, A.Amanjолоv, Á.Quryshjanov, M.Tomanov, T.Qordabaev, M.Sergaliev, B.Ábilqasymov, N.Oralbaeva, S.Hasanova, S.Myrzabekov, Á.Júnisbekov, N.Ýalı, Sh.Májitaeva, Q.Kúderimova, G.Mamyrbekova jalǵastyryp, bul salanyń jan-jaqty, irgeli zerttelýine ózindik úlesterin qosty.

Profesor Qudaibergen Jubanov – latyn álipbii negizindegi qazaq jazýy men orfografiasyn júelegen asa iri fonetis ǵalym. Óz kezinde arab jazýynan latyn álippesine kóshý baǵytyn ustanǵan ǵalymnyń tujyrymdary men kótergen máseleleri kúni búginge deyin ózektiligin joıǵan emes. Ǵalymnyń qazaq tilin oqytýdyń jańa tiptegi baǵdarlamalary men emle, álipbi jóninde zertteý eńbekteriniń oqý-aǵartý salasyndaǵy máni zor boldy. 1938 jyly qazaq emlesiniń kei máseleleri ishina júege túsirilgeni málim.

1930-jyldardyń orta tusynda Q.Jubanov qazaq orfografiasyn jáne álipbiin ózgeritýge bailyasty jobasyn usynady. 1929 jyldary qoldanylǵan latynǵa birneshe ózgeristerdi engizý arqyly 25 árip, bir dátekshe belgisi bar álipbi jobasyn usynady. Q.Jubanov kirme sózderdi jazǵanda sózdiń orys tilindegi túbirin saqtap, qosymshany qazaq tilde jalǵaýdy, sonday-aq týyndy kirme sózderdiń jurnaǵyn qazaq tilinde berýge bolatynyn eskertedi. Ǵalymnyń jazý teoriasyna negizdelgen jobasy qazaq orfografiasynda birte-birte ornýǵyp, 1957 jylǵy erejede birjola zańdastyryldy. Bul latynǵa negizdelgen jazý emlemizdi orys emlesine qarai beimdei túsýge kómekesti.

Q.Jubanov emle erejelerin júieleý jaǵyna qatty kónil aýdardy. Emleni mektep oqýshylaryn saýatty jazýǵa baýly men eresekterge hat bildirip, qara tanytýǵa qajetti qural dep esepedi. Tónkeriske deın qazaq tiliniń emlesi, negizinen, fonetikalyq prinsipke súendi. Ózge belgili ǵalymdar sıaqty Q.Jubanov ta fonetikalyq prinsiptiń sózdiń syrtqy pishinine súenip júrgiziletin, al morfologialyq prinsiptiń túbir sózdi saqtaýǵa bailanysty bolatynyn jaqsy túsindi. Óz zertteýlerinde osy eki prinsipti bir-birine orılastyra, qabystyra otyryp paidalandy. Ǵalymnyń birikken sózder, býyn jigi, tarıhı fonetika men etimologia, orfografia máseleleri t.b. sala-sala zertteýlerin qazaq til biliminiń hrestomatıalyq betteri dep tanýǵa bolady.

Búginde, qazaq jazýynyń latyn grafikasy qabyldaý qarsańynda aldymen álipbidegi árip sany men tildegi fonema qatynasy ǵalymdar nazaryn aýdaryp otyr. Óitkeni qoldanystaǵy álipbide 42 árip, latyn álipbiinde 26 árip bar. Jalpy jazý teoriasynda árip sany fonema sanynan kem álipbi – jetilgen, árip sany fonema sanyńa teń álipbi – jetildirýge bolatyn, árip sany fonema sanynan kóp álipbi – jetilmegen, jetildirilýi tiis alfavit bolyp sanalady. Bizdińshe, bul – jazý dástúri qalyptanǵan, jazý grafikasy turaqty aǵylshyn, fransız, nemis jazýlary tarapynan shyǵarylǵan teoria. Sondyqtan jazý únemdiligin jasaǵan qazirgi álipbidegi tańbalar týraly oilaný kerek. Mysaly, «*ı, ý, ú*» (1 árpinen basqa tirkesinde), «*ıa*» (1 árpinen basqa tirkesinde) tańbalary qazaq grafikasynda jazý únemdiligin ákeldi. Tek «*ı, y, i*» áripteri bola turyp, osy dybystardyń tirkessin beretin *ı* árpiniń alynýy, *ý* árpiniń [*uý*], [*úú*] tirkesinde, [*y*] daýyssyz fonemasyn berýine saıkes emes. Iaǵni *ı*-men [*i*], [*yi*], [*iu*], *y*-men [*y*], [*uý*], [*úú*] dybystaryn tańbalaý oryndy bolar edi. Sıttip, álipbiden bir árip qysqarar edi [1, 91].

Qazirgi dáýiri – atom dáýiri, aqparattar dáýiri, kún saýlesiniń jyldamdyǵyndaı tezdikpen taratyn aqparat tasqynynyń dáýiri. Búgingi urpaq kitap oqymaıdy, gazet qaramaıdy desek, olar aqparat alýdyń basqa kórý-oqý túrinen góri aýdıaldy, aýdio-vızıaldy, vızıaldy túrlerin tańdaıdy. Jyldamdyǵy tómen, yaqytty kóp alatyn (kitap, gazet, jýrnal) aqparat kózderine yaqyttaryn qaldyрмаıdy. Bul ne degen sóz. Bul – dybystyq jazýdyń óz fúnksıasyn atqarý qabiletiniń tómendep qalǵany degen sóz. Bul – jazý arqyly aqparatty tez ári oqyrmannyń yaqytyn únemdeı otyryp jetkizý tásilderi oilastyrylmaı otyr degen sóz. Qazirgi jazý prosesi, sıttip basqa aqparat taratý kózderine qaraǵanda sońǵy oryndarda tur. Sondyqtan, búgingi zaman tez, jyldam jazúdy, jyldam oqúdy jasatyn ádis-tásilderdi talap etedi. Sondyqtan daýystylardy túsirip jazatyn, jazý ekonomiasyn qalyptandyratyn jazý túrlerin qarastyrý kerek deıdi. Jazúdyń endigi jerdegi mindeti aqparatty túsiniǵe artyqtyq etip turatyn tustaryn túsirip, ne qysqartyp jazúdan turý kerek. Sıttip, jazý ekonomiasy jazúdyń bolashaqtaǵy damý baǵyttarynyń negizgi zańdylyǵy bolý kerekligi shyǵady. Jazý ekonomiasy arqyly qazirgi qazaq orfografiasynyń bir problemasynyń sheshimi tabylatyn sıaqty. Ol – qysań «*y, i*» áripteriń emlesi. «*Y, i*» fonemalary qysań, ezýlik invariantynyń jýan-jıńishke varianttary. Qazaq fonologiasy eki varianttyń da maǵyna ajyratatyn, sózdi aıyratyn, sózdi tanytatyn sıpatyna qarai eki fonema dep tanıdy. Sondyqtan qazaq jazýynyń aksentti-fonologialyq kezeńinen bastap eki fonemaǵa eki árip arnalyp keledi. Alaida «*y, i*» qysańdarynyń fonemalyq qasıetinen bóten, qazaq tiliniń býyn satysynan qalǵan daýyssyz dybystyń jýan-jıńishkeligin bildiretin nemese

eki daýyssyz dybys ortasynda mindetti túrde bir daýysty jazylý kerek degen ideiany ustaný úshin tańbalanatyn qosymsha fýnksiasy bar. «Qazaq tiliniń órkendeý satysy – býynshyl kezeńnen dybysshyl kezeńge aýysyp bolmağan daýirde tur. Qazaq tilinde dybys (fonema) degen kategoria bar bolğanmen, áli jetilip bolmağan bosań, jas. Dybystardyń ymyralasýy, úndesý degenimizdiń ózi – oqshaý turған jáne dybystyń jeke basy bólinip shyǵýǵa áli kemdigin kórsetetin qubylys», - degen profesor Q.Jubanov [2, 364]. Q.Jubanovtyń «y, i» dybystary ózinen keingi býynda «a, o, e, i» daýystylary kelse túsiriledi, al qysań daýystylary kelse jazylady degen ustanymy qazirgi qazaq orfografiasynda sóz basyndaǵy «r, l» daýyssyzdaryna qatysty qoldanylady (*lek, laq, ras, ilik, ydys, yrym t.b*). Iaǵni, «Eger sóz basyndaǵy «r» dybysynan keiin qysań «y, i» daýystylarynan basqa daýystylar kelse, sóz basynda «y, i» áripteri jazylmaidy: *ras, rai, ireń, ret, riza, ria, rý, ruqsat, rásya*. Al «r» dybysynan keiin «y, i» qysań daýystylary kelse, olar basynda da jazylady: *yrym, yrys, yryq, iri, iritti, yrylday. İlim, ilý, ilesý* sózderinen basqasynda «l» -dan keletin sózderde sóz basynda «y, i» jazylmaidy» [3, 12].

A.Baitursynuly men Q.Jubanov odaǵailardy bar dybysqa árip arnalýy kerek degen, al Orynboradaǵy emle quryltayynyń qarary álipbiden «h» árpini shyǵarýdy óabyldaǵan, sońǵy fonologialyq zertteýler qazaq tilin tutynýshy sanasynda [*h*], [*q*], [*h*] dybystarynyń tiptik beinesi bireý, tutynýshy - [*halyq*]-[*qalyq*], [*han*]-[*qan*], [*rahat*]-[*raqat*], [*qaluýa*]-[*haluýa*] variantтарыnyń qaisysymen sóilese de, qaisysyn estise de, ortaқ tiptik eles - <*q*> fonemasy arqyly tanıtynyn aitady. Biraq qazirgi qazaq jazýynda «h» árpimen jazylatyn *ah, ahylap-ýhilep, ahylay, gayhar, eh, ehe, ehe-he, jahan, jahat, qahar, qaharman, qaharat, jihvz, jihan, oh, oho, aidahar* sózderi, bizdińshe, jazylýyna qaraı [*gayhar*], [*ehe*] t.b. bolyp oqylmaidy. Qazirgi tilitutynýshy bul sózderdi [*q*] fonemasy arqyly dybystaı almaidy. Sondyqtan, bizdiń oıymyzsha, tilde bar dybysqa aı «h, h» áripterińiń qyzmetin beretin bir áriptiń álipbige ený ýaji bar. Oǵan jazý dástúri úshin alyńǵan *h* árpiniń aıyrmas qyzmetin de (negizgi qyzmeti – kirme sózdiń jazý dástúrin saqtaý): *han-qan (adamnyń qany), halyq-qalyq (artta qalý), hal-qal (meń), haq-qaq (qaq ortasy), hosh uis – qosh (say bol)* sıdyrýǵa bolady. Biraq qazaq jazýynda mundaı qymette turmaǵan «h» grafemasy birti-birte *q* árpine almastyryp otyrdy. Mysaly, 1941 jyly algashqy emle sózdiginde *ahyret, ahýal, beinethor, jemhor, jalahor, bálehor, ruhsat, hianat, hur, hurmet* t.b. sózderi «h» men jazylsa, 1963 jyly QTOS bul qatar «q» -men zańdastyryla bastagan. Biraq qazirgi emlede *rahmet/raqmet, darhan/darqan, dastarhan/dastarqan, hal/qal, barqan/barhan, mhaiýan/qaiýan, qosh bolyńyz/hosh bolyńyz, qaqsy bar/haqsy bar, quqyq/huqyq, haziret/qaziret, emtihan/emtiqan, hansha/qansha, halýa/qalýa* orfogramalaryn zańdastyry qıyndyǵy bar. Bul *q* fonemasynyń pozisialyq túrleniminen paida bolǵan variant *h* árpimen tańbalanady degen túsinikti qalyptastyrǵan. Iaǵni daýysty-aralyq jáne úndi men daýysty aralyq pozisiada *q* qatańdyǵynan aınyyp, *h* bolyp dybystalady: *darhan, dastarhan, rahat, rahym, dyhan*. Bul túrlenimdi tańbalamaı algashqy emle sózdiginen bastap *q*-men tańbalaýdy qalyptandyryp keldi. Alaida *barhan, emtihan, ahýal, haziret, halýa, zatym, hayyz* sózderinde *h*-árpimen jazylý dástúri saqtaldy. Huqyq sózi 1963 j., 1978 j., 1988j., *h* árpimen, 2000j. sózdik *q* árpimen jazýdy usyndy. Bir, eki býyndy sózde úsh *q* dybysynyń jáne *u* daýystysynyń

reňki ózgermei qatar aıtylýy qıyn ekenin aýyzeke til faktilerinen baıqayǵa bolady. Bizdińshe, «h» árpiniń sózdiń jazba turpatyna diferensiasıa jasatyn jáne dástúrli prinsipke qyzmet etetin markerlik fúnksıasyn saqtaý kerek edi. Jáne, zertteydiń 4.1 taraýshasynda aıtylgandaı «h, h» áripteleriniń beiúndes býyn jigin beitaraptandyryp turatyn, sóitip, sózdiń biryńǵaı úndesimde aıtylýyna jaǵdaı jasatyn markerlik qyzmetin joǵaltpaı kerek edi: [rah`met], [emt`ıhan] t.s.s. [1, 298]. Alǵash «uly halyqtyń» óktemdigin tanytyp, qazaq emlesine aıqai-shý ala kelgen «ı, ý» áripteri qazaq til biliminiń qos bilgiri A.Baitursynuly men Q.Jubanovtardyń arasynda da pikir alalyǵyn týǵyzǵan syńaıly. Qazirgi qazaq tilinde derbes daýysty dybys retinde sanalyp júrgen *ı* - /iu/, /yi/, *ý* - /uý/, /úý/ dybys áripterin A.Baitursynuly jeke daýysty dybys dep qarastyrmaidy: /qazý/, /qarý/, /jabý/ degen sózderde «z» -nyń, «r» - dyń, «n» -nyń sońynan estiletin dybystyń belgisi, - dep túsindiredi. Kórip otyrǵanymyzdaı qazirgi qazaq tili emlesindegi *y*- daýysty dybysynyń árpi týraly áńgime joq. Odan ári qazaq til biliminiń atasy: «/ý/ sózdiń bas býynynda qysqa hám kómeski estiledi. «Ý» – jarty daýysty dybys. Bul daýysty dybystyń sońynan ǵana aıtylady. Mysaly, /tay/, /taýy/, /bireý/ degen sózder. Bul jerde jarty daýysty dep ǵalym daýysty dybystardan keiin aıtylatyn úndi *y* dybysyn aıtyp otyrǵany sózsiz. Sondai-aq A.Baitursynulynyń dybys jikteliynde qazirgi «ı» – daýysty joq. Qazirgi emlemiz boıynsha tıyn, tıym, tıym túrinde jazylatyn sózderdi *tin, qın, qıqm* túrinde jazyp kórsetip, egerde «ı» daýyssyz dybystardan keiin kelse, ol jerde jazylmatyn «y» bar bolǵannan. Eger «y» - ny qaldyrmaı jazatyn bolsaq, bul sózderdi bylai jazar edik: /qıyqym/, /tıyım/, /qııyn/ - dep túsindiredi [4, 383].

Conymen, emle árkimniń ózinshe jazýyn qoidyryp, sóz-sózdiń tańbasyn aınymatyn turaqty qylyp shyǵarýdyń ornyna, emle jasaǵanda bul maqsat elenbegendikten, jazýda turǵylyqty bir iz bolmaı, qaita teris «jazǵyshtyqqa» bastap, anarhia shyǵaryp otyr. Emlemizdiń bu syqyldy jolsyzdyǵy tek halyqaralyq terminder ǵana emes, qazaqtyń óz sózderine de tiip otyr. Jazýdy syńar ezý ultra-fonetik joly men jazatyn bolǵan soń, estilýi ár joly ár túrli, keide bolyp, keide túsip qalyp otyratyn kómeski daýystylardyń emlesi múlde shatysyp, bylyǵyp ketti. Máselen, bir kisi bir jerde «asra», «jamra», «Ahmet», «kóbrek», «rý», «ret», «Abraly» dep, bu syqyldy sózderdiń daýysty «y», «i» -lerin joǵaltyp aıtatyn bolsa, ekinshi bir jerde sol kisiniń ózi-aq sol sózderdi «asyra», «jamyra», «Abyraly», «Ahymet», «kóbirek», «urýý», «iret» – dep te atady. Soǵan qarap, emle o syqyldy sózderdi qalaı jazsań da erkiń deidi, ondaı sózderdiń jazýyna turaqty jol kórsetpeidi, «oiyn», «qıyn», «aýyly», «sharýa», «alýa» – larǵa usaǵan sózderdiń aıtylýy da, jazylýy da so syqyldy: «qoiny», «qoly», «sharýa», «alýa» bop kele beredi. Árkimniń ózinshe aıtatyn sózderi bolady, ár jerde ár túrli aıtylatyn sózder de tolyp jatyr; bir kisiniń ózi «jurttıyń bári de» ár jerde ár túrli qyp aıtatyn sózder de az emes; o syqyldy sózderdiń emlesinde esh turaq joq, oǵan qaraǵanda qazaq tiliniń múlde emlesi joq dep túsinyǵe bolǵandaı. Máselen, «jana» degen sóz «jáne», «jáná» bolyp ta jazylady, «ishkim», «eshkim», «edáýir», «ádáýir», «nedáýir», «qaraǵyn» – «qarqyn», «shimai» – «shymai» – «shyjbai»; «kerbish» – «kerpish» – «kirpis», «bıbastyq» – «beibastaq» – «bı bastyq» – «bei bastaq» – «bei-bastyq»; «jántik» – «jándik», «shyńara» – «shinara» – «shinara» – «ishin ara» – «ishinara», «sarjan» – «shajyn» – darǵa usap, ár joly ár túrli

bolyp jazylatyn sózder tolyp jatyr [5, 271-272]. Orfografialyq qatelikterdiń, alaqulalyqtardyń jii kezdesip otyrýynyń eki túrli sebebi bar degimiz keledi. Birinshiden, orfografialyq erejelerimizdiń kebir salasynyń áli de bolsa jete sheshilmegen shikiliginde bolsa, ekinshiden, baspasóz oryndaryndaǵy qyzmetkerlerdiń óz jumysyna uqypsyz qaraityndyǵynda bolsa kerek dep oılaýǵa bolady.

Ádebietter tizimi:

1. Kúderimova Q. Qazaq jazýynyń teorıalyq negizderi. Birge jáne bólek jazylatyn sózderdiń orfografiasy. - Almaty: Mem.til. damyt.ort., 2010. - 380 b.
2. Jubanov Q. Qazaq tili jónindegi zertteýler. - Almaty: Gylym, 1999. - 581 b.
3. Syzdyq R. Emle jáne tynys belgileri. - Almaty: Raýan, 1996. 288 b.
4. Baitursynov A. Til taǵylymy. - Almaty, 1992.
5. Baitursynov A. Qazaq til biliminiń máseleleri / Qurastyrgan: G. Ánes. - Almaty: «Abzal-A1» baspasy, 2013. - 640 bet.

ҒЫЛЫМНЫҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ ҚҰДАЙБЕРГЕН ҚУАНҰЛЫ ЖҰБАНОВ

ЗИНОЛЛАЕВА А.Қ.

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
«Қазақ филологиясы» мамандығының 1-курс магистранты
Ақтөбе қаласы
anar_26.97@mail.ru*

Профессор Қ.Жұбановтың жарық көрген еңбектері жинақталып, өңделіп, «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» деген құнды еңбек бес бөлімді қамтиды. «Қазақ тілі грамматикасының мәселелері», «Алфавит, орфография, терминология мәселелері», «Қазақ әдеби тіл мәселелері», «Мәдениет пен өнер мәселесі», «Бағдарлама мен әдістеме мәселелері» деген бөлімдерді қамтиды. Профессор Қ.Жұбанов «Қазақ тілінің грамматикасы» деген еңбегіне грамматиканың үлкен бір саласы синтаксисті өзек етіп, оны тілдегі «құрастырушы құрылыс» деп түсіндіреді. Сөз тіркесі синтаксисін «сөз қиыны» деген терминмен атаған [1]. Ғалым өз еңбектерінде сөйлемнің бағыныңқы, басыңқы (жетек сөз және жетекші сөз) бөлімдерінің де байланысу заңдарын анықтайды. Білімдар ғалымның еңбектерін тілші ғалым, академик Р.Сыздық:

1. Фонетика.
2. Қазақ тілінің грамматикасы.
3. Жалпы тіл білімінің кейбір мәселелері.
4. Қазақтың ұлттық әдеби тілінің дамуы мен тарихы.
5. Қазақ жазуы, орфография, терминология.

6. Оқулық, программа, методика.

7. Мәдениет пен өнер мәселелері – деп жетіге бөліп қарастырып, әрқайсысын жеке-жеке талдаған.

Ғалым Қ.Жұбанов әдеби тіл туралы арнайы еңбектер жазбаса да, оның барлық ғылыми еңбектерінің өн-бойынан қазақ әдеби тілі туралы сындары ой-пікірлері байқалып тұрады. Тілдік фактілерді тек синхрондық аспектіде зерттеу олардың дамуының белгілі бір кезеңіндегі күйін ғана анықтап, оның табиғаты мен құрылымының *тарихи дамуы* туралы толық түсіндіре, мәнін аша бермейді. Бұл – тіл білімі тарихының, түркологияның қазіргі деңгейінде талқылауды қажет етпейтін *тарихи қағида*. Ол қағида талай даму жолдарынан өтіп, бүгінде тілді зерттеудің барынша жан-жақты, толыққанды, кешенді арнасына шыққан кезеңде тілді тарихи дамуда зерттеудің негізгі тәсілдерінің біріне айналды. Себебі, ол тілді, тіл тарихын сол тіл өкілдерінің тарихымен, мәдениетімен, психологиясымен сабақтас антропологистикалық бағыттағы зерттеулердің өзегін құрайды. Сайып келгенде, этносты тіл арқылы танытуды мақсат етіп, негізінен, диахрондық және синхрондық тұтастықта қарайтын лингвомәдениеттанудың да негізгі зерттеу тәсілдерінің бірі болып саналады.

Қазақ тіл білімінің топырағында бұл қағида ана тіліміздің алғашқы профессоры Қ.Жұбановтың бүгінгі тіл ерекшеліктерін талдау үшін тарихқа сүйене отырып, реконструкция жасауды, яғни тарихи принципті ұсынып былай деп жазды: «тілді диалектикалық тұрғыдан зерттеу үшін тарихи принциптің болуы шарт. Себебі, тілдің тарихын жасауға жазба ескерткіштердің материалы жеткіліксіз. Сондықтан сол кезге дейінгі бүкіл тарихты бойына сақтаған тілдік фактілерді зерттеу жөн». Ғалым тіл тарихын оның қазіргі қалпын қоюды қарсы сынап, яғни диахрония мен синхрония тәсілін жеке-жеке бөлек қарамай, екеуінің бірлестігі негізінде жүргізілген зерттеу ғана, екеуін бір-бірінен ажыратпай, толық тұтастықта ғана тілге деген диалектикалық көзқарасты туғызады деп тұжырымдайды.

Латын графикасын қабылдауда кеткен кемшіліктер мен олқылықтарды түзеу жөніндегі жұмыстарға профессор-ғалым Қ.Жұбанов белсене ат салысты. Қазіргі таңда латын графикасына көшудің маңыздылығы, болашақ ұрпаққа тигізер пайдасы туралы мәселе көтеріліп жатырса, бұл жөнінде де ғалым есімі еріксіз ойға оралады.

Профессор Қ.Жұбанов емле жасау жөнінде өз ойларын былайша тұжырымдайды: «Қазақтың әдеби тілінде ұстап-тұтынылатын сөздердің бәрі де дұрыс жазылып, әрқайсысының өзіне меншікті тұрақты таңбасы болуы керек те, сол тұрақты түрден айнып, басқаша жазылған жазудың бәрі де қате делінетін болуы керек. Бірақ ол үшін мына сөз «таза қазақша», мынаның "тегі жат" деп, - сөз-сөздің тегін қосып жатудың қажеті жоқ: тегі қайдан шықса да бәрі бір, қазақ тіліне кірген сөздің бәрі де қазақтың өз сөзі делінуі керек», - дейді [1, 337]. Ол ереже жасауда негізгі есте болар жай, «емле жеңіл болу үшін ереженің санын да, ережеге көнбейтін одағай қалыптардың санын да құр тек «аз ету» шарт емес, қайта тілде бар, емлеге керекті қалып-шарттардың бәрінің

түгел тексеріліп, ереже болып қорытылып шығуы шарт, міндет, парыз», - дейді [1, 340].

Әдеби тіл – халықтық не ұлттық мәдениеттің белгілі бір көрінісі, ол әрбір халықтың өзі жасап отырған дәуіріндегі қоғамдық-экономикалық, саяси-шаруашылық өмірімен тікелей байланысты. Сонымен бірге ол өзінің ішкі даму заңы бойынша да өрістейді. Тіл өзі қызмет етіп отырған ортаның мәдени-элеуметтік ерекшеліктерімен, яғни ғылымның, өнердің, әдебиеттің, қоғамдық ойдың т.б. даму дәрежесімен қоян-қолтық араласып, астасып жатады. Сол сияқты әдеби тіл өзін тұтынып жүрген халықтың этно-географиялық ортасына да тәуелді, әсіресе тәлім-тәрбие беріп, білім тарататын орталықтармен тікелей қарым-қатынаста болады. Әдеби тіл әрдайым өзгеріп отырады. Ол өзінің қызмет ету барысында көптеген күрделі жолдардан өтеді.

Ауыз әдебиетінің тілі «әдебиетке түсіп қалыптанған халық тілі екендігін, яғни «әдеби» екендігін айта келіп, ғалым Е.Жұбанов мынадай қорытынды жасайды: «Өмір сүру формасы ауызша болғандықтан, фольклор тілі өзінің біршама әдеби жүйесін бұзбас үшін де «өңгеден өзге» тілдік штамптарды, ерекше, тек ауызекі сөз өнеріне тән көне, көнерген, көнеленген тұлғаларды, айырым айшықты сөз орамдарын бойында сақтап, соларды өзінің стильдік нормасы ретінде тұтынады. Ал қандай бір болмасын норманы ұстану дегеніміз – жүйеге түсу, әдебилену болып табылатыны сөзсіз» [3.168]. Сондықтан қазақ әдеби тілінің тарихында ауыз әдебиет тілінің өз орны бар екенін мойындамасқа болмайды.

Профессор Қ.Жұбанов «Абай қазақ әдебиетінің классигі» атты мақаласында: «Абай біздің жазба әдебиетіміздің атасы болды дегенде, өлеңін, қара сөздерін тек қағазға жазғандығынан емес, жазба әдебиет пен ауыз әдебиеттің айырмашылығын ашқандығымен қазақтың бас ақыны, әдебиетінің атасы болады. Қазақ әдебиетін ауыз әдебиеті дәрежесінен шығарып, неше мыңдай жылдай көндігіп, ет пен сүйекке сіңісіп кеткен ескі ауыз әдебиет дағдысынан құтқарған тұлға – Абай Құнанбаев. Ескі ауыз әдебиеттегі артық қыстырмалардан ең алғаш тазартып, ретке келтірген де Абай атамыз болды.

Абай сынаған «қазақтың ұзын сөзділігі», «ескі бидің сөз қосарлап, бос мақалдайтындығы», «ескі ақынның жоқтан қармап, көр-жерді өлең қылатындығы» дегендер – осы басы артық, қыстырынды әңгімелер болатын. Абай сөзінің «қиюынан қыл өтпейтін» ықшам, тығыз болатыны да осы басы артықтан аман болғаннан келетін-ді. Артық сөзден құтылып, тек тікелей көтергелі отырған мәселенің төңірегінде болғандығын қалады.

Абайдың өлеңдері бейнелі, шынайы өмірді суреттей келіп, шын мағынасы-маңыздылығымен көркемдік шартын, мәнін орындап отырды. Сонда Абай образды қолдан жасап, жансыз бейне қылып шығармайды. Қазақтың өзіне бұрыннан таныс, оны келтіргенде бермекші суретінің бояуын қоюлап, реңдей келе, көзге анық көрініп тұратын күнделікті суреттерден алады. Суретті ойдағыдай қарапайым, күшейтіп жіберетін болса, Абай мұндай-ондай ерсі, әдепке шеттігін де қарастыра отырып, қазақтың мақалын да, ертегісін де, салтын да – бәрін де суретке пайдалана отырып, өз шығармаларын туындатқан.

Бірақ, осының бәрінде қазаққа таныс образдардың өзі бұрынғы құрысып, қатып қалған күйінде тұрмайды, жүріп кетеді, жан бітеді; жетіліп, өсіп, ашылып, жарқырап кетеді. Өз қалпында қалып қоймайды, дами келе, уақиғаның өзіне біте қайнап қосылып кетеді. Мақалдар Абайда босқа қос-қостанып, қатарласып, «солай дегендей-ақ» болып жүрмейді, жанды суретке, қозғалысқа, тірі әрекетке айналады. «Адам басы алланың добы» деген дөрекі түрдегі қазақ мақалы ғашықтың материалданған жүрегі болып, бірде теріс баытта, бірде қайта орнына түседі:

Тәңірі добы – бұл ғаріп бас
Кетті амалсыз, қайла болмас,
Келді, түсті ордаңа!

Бұл аудармада кездессе де, (А.С.Пушкинде мұндай сөз жоқ), Абайдың өзі тағдырды осылай доп қылып, ойнатып қойған. Дәлдеп аударған жерінде де А.С.Пушкиннің:

Мои сомнения разреши
Быть может все это пустое,
Обман неопытной души
И суждено свои, иное,-

дегенін кім біледі, мұның бәрі тәжірибесіз жанның алданғандығынан да болар, бірақ тағдырдың жазғаны басқа болуы да мүмкін ғой.

Абайдың қыз бен жігіті ғана құс пен аңға ұқсап қоймайды, құсы мен аңы да қызға да, жігітке де ұқсай береді. Түлкіні бүркіт басып, екеуінің алысқаны қара шашы төгіліп, иықтары бүлкілдеп, суға шомылып жатқан сұлуға да ұқсайды.

Жер-Ана деген қай жұртта да бар түсінік. Бірақ, Абайдың жер-анасы не қалыңдық, ойнаған қыз болып, ұрын келген күйеуі күнмен жымыңдаса күлісетін, бір-бірімен ойнап кетеді кейде ол ана елжіреп баласындай емізіп кетеді [2, 410-414].

Абайдың образ қолданудағы өзгешелігінің өзі сан түрлі Қатесіз анық, таныс Образы ескілік тірі өлі Ескі образды өсіріп, бейнені алуында қалпында қалмай, жаңарта, құлпыра, «Алыстан арбалағанша, жанданып, тірі адам гүлдендіретіндігінде жақыннан дорбала» кейпінде болатындығы дегендей...

Абай өлеңі – қазақ өлеңі, қазақ өмірінің суреті, қазақ тілімен жазылған, барша қазаққа түсінікті шығармалар. Ол Пушкинді, Лермонтовты, Крыловты қазақша сөйлетеді, барша қазақ халқын Пушкинше, Лермонтовтай, Крыловтай қазақша сөйлетеді, күллі қазақты Пушкинше, Лермонтовша сөйлетеді, шығармаларын қазақ аудиториясына танытқан.

Абайдың халық әдебиеті үлгісіндегі өлең қалпын өзгертіп, өзгеше құруы да әдебиет мұрасын қалай пайдалануды, қалай сынауды жетік білгендігін

көруге болады. Өлеңнің өлшеуі мен ұйқасына кіргізген сыртқы өзгерісінің өзі жайдан-жай бола салған іс емес, Абайдың бар мен жоқты сынап, сарапқа сала отырып, таразыға тартқанынан туған еңбек, жұмыс.

Профессор Қ.Жұбанов «"Шағатай тұтқынынан"-сөз патшасына» атты мақаласында қазақ әдеби тілінің даму барысы мен бағыттындағы Абайдың орнын өзінен бұрынғы да, өзімен қатарлас та, өзінен кейінгі де суреткерлер мен қаламгерлерден айрықша бөлек екендігін, жоғары екендігін айта келіп, халқымыздың ауызша және жазбаша тілі болғандығын баса айта келіп, қазақ халқының өте күшті дамыған әдеби тілі болғандығын және сол тілді ақын-жыраулардың, атақты билердің өлең-толғаулары, шешендік сөздерінен көруге болатындығын дәлелдей, көрсете келіп, бізге дейінгі қағаз бетіне түсіп жеткен еңбектердің тілі «әдеби» деп танылуға тиіс деген қағиданы ұсынады [3,304-305].

Сонымен, қорытындылай келгенде, профессор Қ.Жұбановтың еңбектерін қарастырғанда, оның сан алуан түрлі қырын тап басып таныған ләзім. Ғұлама ғалымның еңбектерінің жасампаздығында, сан қырлылығы мен оқырманға берері мол, таусылмас қазына екендігі шүбәсіз. Профессор-ғалым еңбектерінің бізге берер тағылымы мол. Ғалымның еңбектері көптеп зерттелуде, зерттеледі, зерттеле бермек те...

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –өңд., 3-бас.- Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010 жыл.-608 бет.
2. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері/ Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2013. -640 бет.
3. Рымғали Н. Әдебиет теориясы. Нұсқалық. Фолиант, 2003. -344 бет.
4. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құрастырған: ф.ғ.д. Ғ.Әнес және проф. Н.С.Исаева. - Алматы: «Абзал- Ай» баспасы, 2014. -640 бет.

ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВТЫҢ ҚОЖА АХМЕТ ИАСАУИ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

АСЫЛБЕКОВА ДАНА АСЫЛБЕКОВНА

Студент

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

danagoy@mail.ru

Адамзат өркениеті дамуында бәріміз тобырдан бастау алдық та, қазір бір-бір тұлғаға айналдық. Адам тұлға болғалы ізденімпаз, талапты болды. Сол

арқылы адамзат түсінігіне әлгі айтқан өркениет, одан ғылым, мәдениет, тіпті заң, тарих, әдебиет деген секілді ұғымдар қадам басты. Осы тұста мен ғылым туралы сөз қозғамақпын.

Қазақ халқының өзге ұлттардан бөлек өзіне тән ілім-білімі болды. Халық арасынан гуманитарлық ғылым саласын әлемдік деңгейдегі зерттеу жүргізетін ғалым қажет еді. Солардың ең басында филолог, түрколог, абайтанушы, профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбанов бар. Құдайберген Қуанұлы ғылымның әдебиет пен тіл саласында қызмет атқарды. Тіл саласында жаңа терминдер мен тіл дамуына үлес боларлық қағидаларды орнатып, қазақ ғылымын жаңа деңгейге көтерді. Ал әдебиетте қазақтың халық ауыз әдебиетін кең зерттеп, Абай туралы мәліметтер жинап, Қожа Ахмет Иасауидің ғұмыры жайлы да мақалалары бір төбе. Ол қазақ әдебиетіндегі жауһарларды зерттеу арқылы, әдебиетімізді Еуропалық сатыға көтерілуіне ықпал ете алды.

Тіл білімінде бірталай жаңалықтарды енгізіп, тілімізді асқақтатқан Құдайберген Қуанұлы түркі әдебиетіндегі софилық ілімді насихаттаған Қожа Ахмет Иасауидың ұрпаққа қалдырған тағылымдық және танымдық мирастарын зерттей түсті. Әлі де талай сыры ашылмаған Иасауидың хикметтерін Құдайберген Жұбанов аз ғұмырында таудай мәліметтерімен бөлісіп етті. Оның үстіне, ол уақытта қазақ халқына «атеизм» насихатталған тұста, кеңес үкіметі үшін Қожа Ахмет Иасауидың сопылық көзқарасы зиянды саналатын. Осы тұста Құдайберген Жұбановтың жанын отқа салып, осы салада зерттеу жүргізгені ерлікпен пара-пар. «Мұра-хаттар. Түрки әдебиеттер тілінің танымы» атты мақаласы біздің қолымыздағы Құдайберген Жұбановтан қалған үлкен зерттеу жұмысы.

Аталған еңбекте Құдайберген Жұбанов алдымен Қожа Ахмет Иасауидың есіміне тоқталып өтеді. Сол уақыттағы діни көзқарастың терістігіне байланысты бұл жерде оның Ахмет атына «Қожа» мен «Иасауи» атауының қосылу себебін атап өтеді. Ғалым пікірінше, «Қожа» оның лақап аты екенін көрсетеді. Ал «Иасауи» аты оның шыққан жері, туған өлкесі екені бәрімізге айқын дүние. Мысалы, «Қазалылық Ахмет», «Сыр бойлылық Ахмет» деген секілді «Иасалық Ахмет» деп айту мәселесі қозғалады. Яғни бұл жерде, Иасауи атауындағы «у-и» өзіміздің қазақ тіліндегі «-лық» «-лік» үстеулік жалғаулары екенін айтады.

Профессор Құдайберген Жұбанов Ахметтің есіміне түсіндірме жолдарынан кейін оның толғауларына көз жүгіртеді. Қожа Ахметтің өміршен болғанын, ел-жұртының тұрмыс-тіршілігі алаңдатуын, жалғыздығын көрсетпек болады. Солай Қожа Ахмет Иасауидың бір толғауына мысал етеді:

Не келсе көрмек керек, ол – құдайдан
Юсфни айырдылар ол қанғандан
Туған иерім ол мүбәрәк Түркістандин
Бағырыма ташни ұрып келдім мана.

Бұның қазақша баламасын лингвист Құдайберген Жұбанов былай деп аударды:

«Өмір жүзінде адам пенденің басына не келсе де-бәрін құдайдан деп білу керек; Юсуфни қанғаннан айырған да, туған жерім жарықтық Түркістаннан бауырыма тас салып, бұл араға келтірген де – сол құдайдың әмірі, ісі», – деген дүниені айта өтеді [1, 290].

Қожа Ахмет Иасауидың заманынан бұрын да қалыптасқан дүние адамдарды «қара мен ақсүйек» деп бөлу еді. Қожа Ахмет Иасауидың ақсүйектен, лауазымды отбасыдан шыққанын танытатын оның атындағы «Қожа» лақап аты. «Қожа» деген атақ әлеуметтік лауазым мен дәрежені анықтап көрсететіні туралы, тіпті Ахметтің өзі былай дейді:

Ходжамын деп лап ұрма
Үшбу дүние би паян
Білемін деп айтма сен
Көңілдегі шірікні [1, 291].

Ал қазақша баламасында Ахмет «Қожа» болғаны үшін мақтанға салынба, ақсүйек болып лепірме деген мазмұнда беріледі. Құдайберген Жұбанов оның есіміне көп зерттеуін жүргізеді. Ол Қожа Ахмет Иасауидың Ислам дінін тартушы Мұхаммед пайғамбардың ұрпағы боп келетінін дәлелдейді. Яғни, Ахмет түркі халқынан емес, арабтан екенін айтады. Дәлірек, Мұхаммед пайғамбардың тұқымы Сейіт-хожадан тараған. Қожа Ахмет Иасауи өзінің ақсүйек қожадан екенін айтып мақтанғанмен, ол Түркістан өңірінен шығып, сол өлкенің суын ішіп, өмір сүргендіктен оны «арабтан шыққан, бізге жат адам» деу сірә жаңсақ пікір.

Профессор Құдайберген Жұбанов Қожа Ахмет Иасауидың 63 жасқа дейін өмір сүргені туралы алып-қашпа әңгіме екенін айтады. Себебі, Ахмет өзінің бір толғауында өзінің 125 жасқа дейін өмір сүргенін жазғаны туралы айтады.

Бұдан кейін «Түркі әдебиеттер тілінің танымы» айдарының екінші алып тарауы Қожа Ахмет Иасауидың 95-толғауын талдауы.

Жұбанов өзінің бұл тарауының басын былай бастайды:

«Біздің Қазақстан халықтарының ескіден келе жатқан жазба әдебиет мұрасы өте кем. Ал, сол барының өзі де әлі тексеріліп біткен жоқ. Бірқатар оқығандарымыз бізде Бұқар жыраудың толғауларынан бұрын шыққан жазба әдебиет бар деп елемейді. Яғни олар, қазіргі қазақ атанып отырған халқымыздың қазақ атанудан бұрын да өмір тіршілігінің болғанын білмейді. Бірқатары біле тұрса да, ескі әдебиетті керексінбейді. Мысалы, бізде Қожа Ахмет Иасауидың жазып қалдырған, осы күнге дейін көпшілік арасында тарихи бағасы мен сүйкімділік беделін жоймай келе жатқан «Диуани хикметі» бар. Бұл Қазақстан халықтарының ескіден қалған жазба әдебиет мұрасы емес пе? Қожа Ахметтің осы күнгі қазақ атанып отырған халықтардың басым көпшілігінің ежелгі де ескі мекені болған Түркістанда өсіп-өнгені бекер ме? Сөз жоқ, Қожа Ахмет Иасауидың «Диуани хикметі» Қазақстан халқының ескі мұрасы» [1, 299].

Бұл жазғандарынан Құдайберген Жұбановтың қазақ жазба әдебиеті туралы терең ізденіс жасағаны, келешек қазақ халқы Қожа Ахметтің «Диуани хикметі» ескіден қалған ескірмес мұра екенін ұқтырмақ болады. Ахметтің өмір

жайлы философиясын түсінуге тырысады. 95-толғау қазақ халқының әдебиетінен бөлек, тарихымен байланыста. Себебі, бұл толғауда XII ғасырда Орта Азия елдеріне қара қытайлар баса көктеп кіреді. Амудария мен Сырдарияның алқабында қоныстаған халықтарға озбырлығын көрсетеді. Ахметтің толғауының басты рөлінде халықты қорлаған қара қытайлардың зұлымдылығын шебер суреттейді. Бұл толғауда қара қытайларды Шыңғыс ханның әскері басып алғаны айтылса, ал тарихта қара қытайлар Түркістанды басып алғаны туралы ғана жазылады.

Толғауда Қожа Ахмет Иасауидің әйелдерге деген көзқарасы айқындалады. Оның толғауында ол әйелдерге кемсітушілікпен қарамағанын, оларды ер-азаматтардың адал жары ретінде қарауы көрінеді. Оларға тең қарап, ерлер қатысатын жиналыстарға әйелдерді қатыстырған, тіпті ол үшін Баба Мәшіннен 500 қамшы таяқ жеген екен.

Толықтай сөздің тобықтай түйіні, аталып өткен дүниелер оның еңбектерінің аз-ақ бөлігі. Ғалым, зерттеуші Құдайберген Жұбановтың Қожа Ахмет Иасауидың өмірі мен шығармашылығы туралы тынбай зерттеуі, оның әр еңбегіне жеке тоқтала өтуі сол уақыт қоғамына үлкен резонанс орнатты. Саясаттың қудалауынан қорықпаған ол кешегі қазақ тарихымен байланысты ұлы тұлғаларды май шаммен қарастырып, жете тануы оның асқақ тұлға екенін көрсетіп, дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қ.Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, “Ғылым”, 1999ж. -581 бет.
2. Ә.Ұлықпанова. Қ. Жұбанов фольклор және әдебиет зерттеушісі. Алматы, «Отан» 2018ж. -253 бет.
3. Жонысова М.Ж. Профессор Қ. Жұбанов Қожа Ахмет Иасауидің тарихи тұлғасы хақында. // «Жұбанов тағылымы» VII Халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. 287-290бб. Ақтөбе, 2009.
4. Қадыр Мырза Али. Жазмыш. Алматы, «Жазушы», 2004ж. -471б.

МАЗМҰНЫ

Б.А.Ердембеков КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ АШЫЛУЫНДА СӨЙЛЕГЕН СӨЗІ.....3

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІСТЕГІ БАЯНДАМАЛАР

<i>А.Қ.Жұбанов</i> ҚҰДАЙБЕРГЕН ҚУАНҰЛЫ ЖҰБАНОВ – ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРОФЕССОРЫ.....	7
<i>А.Қ.Жұбанов</i> ЕСЕТ ҚҰДАЙБЕРГЕНҰЛЫ ЖҰБАНОВ – ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ӨЗІНДІК ОРНЫ БАР ТҰЛҒАЛАРДЫҢ БІРІ.....	11
<i>Ж.А.Манкеева</i> ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ КОГНИТИВТІК САНАНЫҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ.....	18
<i>А.Т.Тайжанов</i> Қ.ЖҰБАНОВ ТІЛ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ҰЛТТЫҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫНДАҒЫ ОРНЫ ТУРАЛЫ.....	22
<i>З.Ә.Сиразитдинов</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЛДАНБАЛЫ ЛИНГВИСТИКА ҚҰРЫЛЫСЫНДА ЖҰБАНОВТАРДЫҢ РӨЛІ ТУРАЛЫ.....	28
<i>С.Оразалин</i> Қ.ЖҰБАНОВ ЖӘНЕ С.АМАНЖОЛОВ ҒЫЛЫМИ МҰРАЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ.....	36
<i>Л.В.Балахонская</i> РЕЧЕВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ СТРАТЕГИИ ИНТОЛЕРАНТНОСТИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ.....	43
<i>К.Қ.Садирова</i> УАҚЫТТЫҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІНІҢ Қ.ЖҰБАНОВ ЗЕРТТЕУІНДЕ ЗЕРДЕЛЕНУІ.....	48

I. ТІЛ ТЕОРИЯСЫ МЕН ҚОЛДАНБАЛЫ ЛИНГВИСТИКА, ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ: ЗАМАНАУИ БАҒЫТТАРЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Б.Қ.Мұратбек</i> ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ПАЛЕОНТОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВ ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗДЕРІНДЕ).....	52
<i>С.К.Искиндинова</i> ИНТЕРНЕТ ЛИНГВИСТИКА КАК СОВРЕМЕННОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ПРИКЛАДНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ.....	59
<i>Ү.Қ.Сәрсембин</i> МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ – ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ.....	64
<i>А.А.Айтбенбетова, З.М.Молдабаева</i> МУЗЫКА ТЕРМИНДЕРІ – ТІЛДІК-МӘДЕНИ КАТЕГОРИЯ (Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ «ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫНДА КҮЙ ЖАНРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖАЙЛЫ» («ТІЛ МЕН ТАРИХ ДЕРЕКТЕРІ» ОЧЕРКІ БОЙЫНША).....	70
<i>G.K.Kushkarova</i> COMPLIMENT AS ONE OF THE FORMS OF SPEECH ETIQUETTE.....	73
<i>М.Ж.Карашулакова</i> СТРУКТУРНЫЕ ФУНКЦИИ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ГАЗЕТНОМ ТЕКСТЕ.....	77
<i>А.Т.Аймукатова</i> АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ СӨЗЖАСАМНЫҢ ЖАСАЛУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ.....	82
<i>Э.Т.Буранкулова</i> ГЕНДЕРЛІК СИПАТТАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ТІЛДЕРІ БОЙЫНША).....	88

<i>Ш.К.Нұрманова, Н.К.Жұбаев</i> USING PARENTHETICAL WORDS IN THE ENGLISH, KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES.....	93
<i>М.Ералханқызы</i> АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕГІ АДАМНЫҢ СЕЗІМДЕРІН БІЛДІРЕТІН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР.....	98
<i>Ж.А.Кокилова</i> ТҮРКІ ТІЛДЕРІ СИНТАКСИСІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ.....	101
<i>Ж.К.Сагинова</i> ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ ПСИХОЛИНГВИСТИКА.....	106
<i>А.Сүлеймен</i> ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫН АНЫҚТАУДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР.....	109
<i>А.Е.Турусбекова</i> ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРГЕ ЖАҢА КӨЗҚАРАС...112	
<i>Г.Әскер</i> КОМПЬЮТЕРЛІК ДИСКУРСТЫҢ ЖАНРЛЫҚ КӨПТҮРЛІЛІГІ.117	

II. ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: МІНДЕТТЕРІ МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

<i>Н.П.Бершацкая, О.Н.Проваторова</i> К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ ПЕЙЗАЖА В КНИГЕ ОЧЕРКОВ А.П.ЧЕХОВА «ОСТРОВ САХАЛИН».....	121
<i>И.С.Сұлтанязова, Ә.Д.Ибраймова</i> ЖОЛТАЙ ӘЛМАШҰЛЫ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР БЕЙНЕСІ.....	125
<i>Т.Тебегенов, А.А.Байнақ</i> ЭПИКАЛЫҚ ДӘУІР ЖӘНЕ УАҚЫТ ДӘСТҮРІ.....	130
<i>S.Azap</i> ZIYA GÖKALP VE ABAY KUNANBAYEV'DE MİLLÎ KİMLİK İNŞASI.....	134
<i>Ö.F.Ateş</i> TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E TÜRK EDEBİYATI YAZAR VE ŞAİRLERİNİN AZERBAYCAN'LI SANATÇI HÜSEYİN CAVİD'İN ESERLERİNE ETKİSİ.....	140
<i>Г.С.Обаева</i> КӨРКЕМДІК ЖҮЙЕДЕГІ МИФО-ПОЭТИКАЛЫҚ САРЫНДАРДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	144
<i>Т.Төрткүлбаева, Қ.Қ.Жолдасов</i> ҚАРАҚАЛПАҚ АЙМАҒЫ ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА ЖЫРШЫЛЫҚ ДӘСТҮР.....	148
<i>Ю.В.Хвостова</i> КЛЮЧЕВЫЕ ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ И.БРОДСКОГО И Б.КАНАПЬЯНОВА.....	152
<i>Р.С.Алдабергенова</i> ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮР ЖӘНЕ АҚТАН ЖЫРАУ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ.....	157
<i>К.К.Жаксыбаева</i> РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАТЕГОРИЙ ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ.....	161
<i>А.Жалғас</i> АБАЙТАНУДАҒЫ ТЕКСТОЛОГИЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР.....	166

III. ТҮРКІ ФИЛОСОФИЯСЫ, ТАРИХЫ, МӘДЕНИЕТІ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

<i>Е.Е.Хайдаров</i> ЛЕВ ГУМИЛЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯШЫЛДЫҚ ИДЕЯСЫ.....	171
---	-----

<i>Д.А.Мацюк</i> ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ КАЗАХСКОГО НАРОДА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ.....	176
<i>Е.К.Кенесов</i> МИРОВОЗЗРЕНИЧЕСКАЯ ОСНОВА ТЮРКСКИХ ОБРАЗНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ С ЛЕКСИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ РАСТИТЕЛЬНОЙ СЕМАНТИКИ В АСПЕКТЕ ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ.....	180
<i>С.М.Аралбай</i> ҰЛТТЫҚ КОДЫМЫЗДЫ ЗЕРДЕЛЕЙ ОТЫРЫП ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ОРТАҚ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ КЕҢІСТІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	193
<i>Есен-Түгел Әзи</i> САЛ МҰХИТТЫҢ МЕКТЕБІ НЕМЕСЕ ЖАЙЫҚ АЛҚАБЫНДАҒЫ СЕРІЛІК ДӘСТҮР ХАҚЫНДА.....	196
<i>A.Zh.Mulkatanova</i> BASIC TENDENCY AND FEATURES OF TURKIC PHILOSOPHY.....	200
<i>Д.С.Муталова</i> ЖӘҢГІР ХАННЫҢ РЕФОРМАТОРЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....	205
<i>А.К.Балатаева</i> ТЮРКСКАЯ ЛЕКСИКА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ.....	211

IV. ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Е.Ы.Бидайбеков, Н.Т.Ошанова, Г.Б.Елубай</i> ӘЛ-ФАРАБИ БОЙЫНША ОҚУШЫЛАРДЫҢ АРИФМЕТИКАЛЫҚ-МУЗЫКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	216
<i>М.Қ.Жазықова</i> Қ.ЖҰБАНОВ – ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ ҰСТАНЫМДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ.....	221
<i>Сиразитдинов З.А.</i> О ПРИНЦИПАХ СОЗДАНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ИНФОРМАЦИОННОГО РЕСУРСА ПРОИЗВЕДЕНИЙ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ПИСАТЕЛЕЙ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН.....	226
<i>Н.Т.Ошанова, А.О.Өтебай</i> ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ОРНЫ.....	231
<i>Б.Ж.Айтимов</i> ҚҰҚЫҚТАНУ МАМАНДЫҒЫНЫҢ ПӘНДЕРІ БОЙЫНША БІЛІМгерлердің оқытушымен өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру.....	236
<i>В.В.Балахонский</i> НОВАЦИИ И ТРАДИЦИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПАРАДИГМАХ СТРАН СНГ: ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО СООТНОШЕНИЯ.....	243
<i>В.В.Бабич</i> ДЕЛОВАЯ ИГРА, КАК МЕТОД ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ.....	248
<i>Н.Балтабайқызы, Д.А.Дүйсембаева</i> «БЕЙІМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ» ҰҒЫМЫНЫҢ МАЗМҰНЫ.....	253
<i>А.Е.Дүйсебекова, Н.Т.Әшімова</i> СӨЗ АСЫЛЫН ІЗДЕСЕҢ.....	256
<i>Г.А.Ергалиева, Н.Ж.Ешниязова</i> СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТҮЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РОЛІ.....	261
<i>Ж.З.Жантасова, Г.О.Байрова</i> ИНФОРМАТИКА ПӘНІНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН КІРІКТІРІП ОҚЫТУ.....	266

<i>Қ.Б.Қонысбаев</i> БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	272
<i>Г.С.Майлыбаева, А.Б.Раймқұлова</i> ШЕТЕЛ ТІЛІНЕ ЕРТЕ ЖАСТАН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ УАҚЫТТАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	275
<i>А.С.Масалимова</i> РОЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ.....	281
<i>М.Н.Нуржанова, Д.М.Максатова, А.Б.Шульга</i> ТРИЗ – ТЕХНОЛОГИЯ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДОШКОЛЬНИКОВ.....	287
<i>М.Н.Оспанбекова, А.А. Дуйсекова</i> БАЛАБАҚША ОҚЫТУ ІС-ӘРЕКЕТІН БАСТАУЫШ МЕКТЕПТІҢ ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНЕ БЕЙІМДЕУДІҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	292
<i>М.М.Рулёва</i> К ВОПРОСУ ПОДГОТОВКИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ К ПРЕДМЕТНОЙ ОЛИМПИАДЕ ПО БИОЛОГИИ.....	296
<i>Т.А.Садретдинова</i> СМЕШАННОЕ ОБУЧЕНИЕ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ.....	300
<i>Р.Е.Жандилдина, Е.С.Сейлова</i> МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕ М.МОНТЕССОРИ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ.....	305
<i>Н.Е.Танирбергенов</i> ЭКОНОМИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	309
<i>А.С.Жумағалиева, А.А.Тулқибая</i> БІЛІМ БЕРУ ҮРДСІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	312
<i>М.Ж.Умбетова, З.К.Ергешова</i> СОВРЕМЕННАЯ ПЕДАГОГИКА И ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ.....	317
<i>М.Б.Уразова</i> ЗАНЯТИЕ-КОНЦЕПТ КАК ФОРМА ОРГАНИЗАЦИИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ К ПРОЕКТНО-ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	321
<i>Г.Т.Утешева</i> ӘЛ-ФАРАБИ ТРАКТАТТАРЫНДАҒЫ БІЛІМ, ТӘРБИЕ ЖӘНЕ АДАМГЕРШІЛІК-ГУМАНИЗМ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	326
<i>Н.Р.Халимуллина</i> SPECIFICS OF TECHNOLOGICAL APPROACHES IN ORGANIZING INTERACTIVE LECTURES IN PROFESSIONAL EDUCATION.....	330
<i>A.Zh.Khassanova</i> PSYCHOMOTOR GIFTENESS FOR PRESCHOOL.....	334
<i>Қ.Ж.Шаяхметова</i> ҚОБАЛЖУ, ӨЗІН-ӨЗІ СЕҢІМСІЗДІК ҚОРҚЫНЫШЫН ҚАЛАЙ ЖЕҢУГЕ БОЛАДЫ?.....	339
<i>С.Ешмуратова</i> ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ СТАНОВЛЕНИИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ.....	343
<i>Т.А.Аманғалиева</i> ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЛАЛАР МЕН ЕРЕСЕКТЕРДІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ӨЗГЕРІСІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ.....	345
<i>А.Х.Амиров</i> PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY AND DISPUTABLE PROBLEMS IN TEACHING TECHNOLOGIES.....	351
<i>А.Х.Амиров</i> ЖҰМЫС МАНИПУЛЯТОР БЛОКТАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ КОНТРОЛЛЕРДІ БАСҚАРУ ЖҰЙЕСІ.....	353
<i>Д.И.Ашимова</i> ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКИХ	

СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В ВУЗАХ.....	359
<i>Р.Е.Жандилдина, А.Д.Дүйсенбай</i> МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ.....	362
<i>М.Д.Баженова</i> ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ.....	367
<i>Қ.Е.Байкенова</i> МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ОҚЫП ҮЙРЕТУДІҢ ҒЫЛЫМИ БЕЙНЕСІН ЖАСАУ.....	370
<i>З.Т.Сатыбалдина</i> ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА – БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА МАЗМҰНЫ.....	373
<i>Ш.М.Боханова</i> А.ҚҰНАНБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДАҒЫ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР.....	376
<i>Б.З.Сейдина, Х.Пірәлі</i> ЖАСӨСПІРІМ ЖАС ШАМАСЫНДАҒЫ ӨЗІНДІК САНА-СЕЗІМНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	380
<i>Р.А.Шоканов</i> МЕТОДИКА РЕАЛИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕЖЕНИЯ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ.....	383
<i>А.А.Ихласова</i> ЖАС ЖЕТКІНШЕКТЕРГЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҮЙРЕТУ БАРЫСЫНДА ОРЫН АЛҒАН МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУ.....	387
<i>Ж.Ж.Ешниязова</i> ЖАСӨСПІРІМ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	390
<i>Н.Ж.Жансугурова</i> РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	394
<i>Ш.С.Жанғалиева</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО- КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ (ИКТ) В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	400
<i>Ж.О.Әміргали</i> ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫН ДАМЫТУДА КАЙДЗЕН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ.....	403
<i>Ж.С.Әбдіғалиева</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МҰНАЙ-ГАЗ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ЖАСАЛУЫ ТУРАЛЫ.....	408
<i>Н.С.Ержанова, А.Ж.Шапилова, О.Ж.Ерошев</i> ЦЕЛИ, СОДЕРЖАНИЕ И СТРУКТУРА ХИМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ.....	413
<i>Ғ.С.Дарибаев</i> ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ МОДЕЛІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	416
<i>И.М.Гапбасова, А.Т.Наурзалина</i> ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫ БОЙЫНДА ІЗГІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	421

V. ЖҰБАНОВТАР МҰРАСЫ – ҰЛТТЫҚ ЖАҢҒЫРУДЫҢ РУХАНИ ҚАЙНАР КӨЗІ

<i>Т.Жанұзақ</i> ӘКЕ АРМАНЫН АҚТАҒАН.....	426
<i>М.М.Малбақов</i> ЕСАҒА ТУРАЛЫ ЕСТЕЛІК.....	434

<i>Ж.О.Тектігүл</i> Қ.ЖҰБАНОВ ТІЛ МЕН ЕҢБЕК МАГИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҒЫ ЖАЙЫНДА.....	437
<i>Н.Ж.Құрман</i> ДӘУІРЛЕР ЖАҢҒЫРЫҒЫ ЖӘНЕ ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВТЫҢ ДАНАЛЫҚ АМАНАТЫ.....	442
<i>А.Ш.Пангереев</i> ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВТЫҢ АБАЙТАНУҒА АРНАЛҒАН ЕҢБЕГІ.....	448
<i>М.Б.Сабыр</i> ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВ ЖӘНЕ ТІЛ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ.....	454
<i>А.Е.Жубанова</i> НАУЧНЫЕ ТРУДЫ, ИДЕИ И ПОДХОД УЧЕНЫХ КУДАЙБЕРГЕНА И ЕСЕТА ЖУБАНОВЫХ.....	460
<i>М.О.Миров</i> ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫНДАҒЫ ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ РӨЛІ.....	465
<i>Ш.Бекмағамбетов</i> АКАДЕМИК Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ТІЛ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ ЖАРАТЫЛЫС ТАБИҒАТЫН ТАҢУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕРІ ЖӘНЕ ГЕНЕТИКАЛЫҚ ТІЛ БІЛІМІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	469
<i>Н.А.Садуақас</i> ҒАЛЫМ ЕСЕТ ЖҰБАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ...	474
<i>М.Т.Куштаева</i> Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ БАҒДАРЛАМАСЫ: ОҚУШЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ МОДЕЛІН ҚҰРУҒА НЕГІЗДЕЛУІ.....	480
<i>Б.С.Қарағұлова</i> Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ СӨЗ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ТАНЫМДАРЫ...	484
<i>А.С.Кушкимбаева</i> Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ «АБАЙ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ КЛАССИГІ» АТТЫ МАҚАЛАСЫН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА СТУДЕНТТЕРГЕ СЫНИ ТҮРҒЫДАН ОЙЛАУДЫ ДАМЫТА ОТЫРЫП ОҚЫТУ.....	487
<i>Ә.Ж.Ұлықпанова</i> ӘКЕ АМАНАТЫНА АДАЛДЫҚ.....	493
<i>Н.Нұрланова, Н.Жолдасова</i> Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ӨНЕР ТУРАЛЫ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ПАЙЫМДАУЛАРЫ.....	498
<i>К.Ә.Қондыбай, Г.С.Есенова</i> Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕҢБЕКТЕРІ МЕН ОНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗЕРТТЕУЛЕРМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ.....	505
<i>D.D.Bekniyazova</i> Q. JUBANOV JÁNE QAZAQ TIL GYLYMY.....	509
<i>Р.Р.Жұмағалиева</i> ПРОФЕССОР Е.Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ӨЛЕҢ ТҮРІНДЕГІ ӘДЕБИ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК НЕГІЗДЕРІ.....	514
<i>Г.К.Тәңірбергенова</i> Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ.....	519
<i>Л.К.Мажитова, Э.И.Гиляжева</i> Қ.ЖҰБАНОВ – ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ НЕГІЗІН САЛУШЫЛАРДЫҢ БІРІ.....	523
<i>А. Q. Zinollaeva</i> PROFESOR QUDAIBERGEN JUBANOV JÁNE LATYN.....	529
<i>А.Қ.Зиноллаева</i> ҒЫЛЫМНЫҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ ҚҰДАЙБЕРГЕН ҚУАНҰЛЫ ЖҰБАНОВ.....	533
<i>Д.А.Асылбекова</i> ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВТЫҢ ҚОЖА АХМЕТ ИАСАУИ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ.....	537